

ÉVKÖNYV
1998

Szerkesztőbizottság

Hegedűs B. András

Kende Péter

Kozák Gyula

Litván György

Rainer M. János

Szerkesztette

Litván György

Az 1956-os Magyar Forradalom
Történetének Dokumentációs
és Kutatóintézete-Közalapítvány

ÉVKÖNYV
VI.
1998

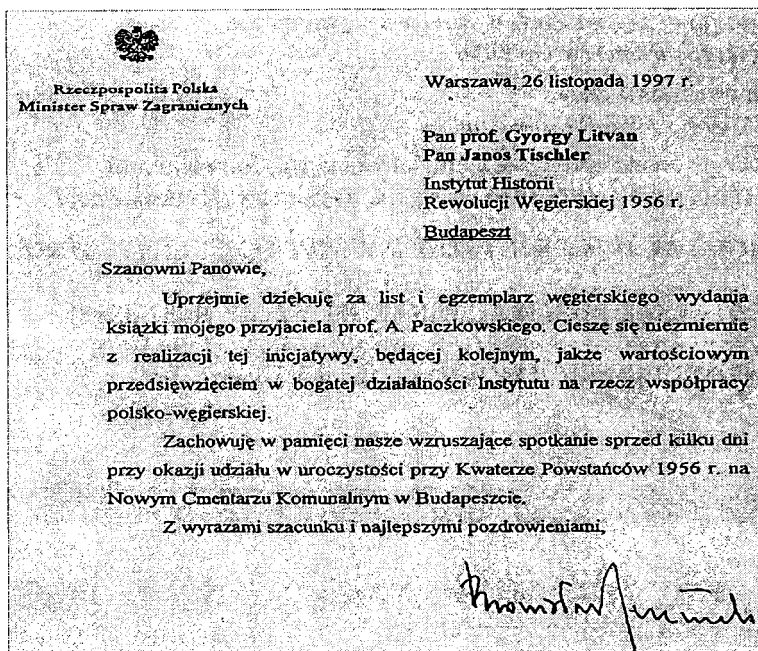
1956-OS INTÉZET • BUDAPEST • 1998

TARTALOM

<i>Bronisław Geremek levele</i>	8
<i>Joachim Gauck: A szembenézés nehézségei. Utószó A kommunizmus fekete könyve német kiadásához</i>	9
SZTÁLIN ÉS EURÓPA, 1944–1953	19
<i>Krzysztof Persak: Lengyel források Sztálin lengyelországi politikájáról</i>	21
<i>Gerhard Wettig: Az 1952. márciusi jegyzék más dokumentumok fényében</i>	37
<i>Jordan Baev: Sztálinról a bolgár levéltárakban</i>	45
<i>Jukka Nevakivi: Sztálin és Finnország</i>	51
<i>Silvio Pons: Sztálin és Olaszország</i>	55
<i>Artion Ulunian: Sztálin és Görögország: segítsünk nekik, vagy akadályozzuk meg a polgárháború kitörését?</i>	61
<i>Jochen Laufer: Hétszer Sztálinnál. A vezető német kommunista politikusok moszkvai látogatásai 1945 és 1948 között</i>	67
<i>Mihai Retegan: A szovjet tömb kapcsolatrendszere a román dokumentumok tükrében</i>	75
<i>Rudolf M. Rizman: Sztálin és Tito. „Az oroszlán és a róka”</i>	83
<i>Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953</i>	91
MAGYARORSZÁG ÉS A KREML, 1949–1965. DOKUMENTUMOK	101
<i>Rainer M. János: Távirat „Filippov” elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának, 1949–1952</i>	103
<i>Baráth Magdolna: A szovjet nagykövet 1954. őszi beszélgetései</i>	119
<i>Békés Csaba: Magyar–szovjet csúcstalálkozók, 1957–1965</i>	143

TANULMÁNYOK ÉS FORRÁSKÖZLÉSEK	185
<i>Kende Péter</i> : Budapest 1947 – Prága 1948. Hasonlóságok és különbségek	187
<i>Ember Mária</i> : Bécsből jelenti a svéd követ Stockholmnak...	193
<i>ifj. Beck Tibor</i> : Mozaikok a forradalom és a megtorlás történetéhez: 1956 a budapesti Kertészeti és Szőlészeti Főiskolán	213
Betlen Oszkár rendőrségi tanúvallomása a <i>Szabad Nép</i> szerkesztőségében létrejött „jobboldali csoportosulásról” és 1956-ról	243
<i>Csepeli György–Dessewffy Tibor–Dulovics Dezső–Tóka Gábor</i> : Menekültek és elméletek. Az 1956-os forradalom után Nyugatra menekültek attitűdjeinek befejezetlen vizsgálata az Amerikai Egyesült Államokban	253
<i>Hegedűs B. András</i> : Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc reneszánsza és a rendszerváltás. Visszatekintés 1988-ra	287
ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK	297
<i>Litván György</i> : Vita a kommunizmusról és a „Fekete könyv”-ről <i>Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression</i>	299
<i>Eörsi László</i> : 1996–1997 történelmi dokumentumfilmjeiből. Válogatás	303
<i>Somlai Katalin</i> : A nemzetközi vörös kereszt ’56-os szerepe <i>Isabelle Vonèche Cardia</i> : Magyar október vörös zászló és vörös kereszt között. <i>A Nemzetközi Vörös kereszt Magyarországon 1956-ban</i>	315
<i>Hegedűs B. András</i> : Rákosi szíve, vagy sajátos adalékok a magyar forradalom történetéhez <i>Rákosi Mátyás</i> : <i>Visszaemlékezések, 1940–1956</i>	321
<i>Rainer M. János</i> : Nyomozás egy (amorf) testület ügyében <i>Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24–28. Ripp Zoltán</i> : <i>A pártvezetés végnapjai 1956. október 23–31.</i>	333
<i>Hajdu Tibor</i> : Orosz dokumentumkötet az 1956-os szovjet–magyar viszonyról <i>Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumentü</i>	337
<i>Palasik Mária</i> : A Kádár-korszak hétköznapijai <i>Gerő András–Pető Iván</i> : <i>Befejezetlen szocializmus Képek a Kádár-korszakból</i>	341
<i>Tischler János</i> : Nagyhatalmi játékok <i>Borhi László</i> : <i>Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944–1949</i>	345

<i>Szakolczai Attila: „Az ismeretlen szovjet–magyar háború” Szovjet katonai intervenció 1956</i>	351
<i>Germuska Pál: Rossz tréfa Péter Károly: 1956 Baranyában</i>	361
<i>Litván György: Német nyelvű összefoglaló a magyar forradalomról Géza Alföldy: UNGARN 1956. Aufstand, Revolution, Freiheitskampf</i>	365
BESZÁMOLÓ AZ 1956-OS INTÉZET 1997. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL	367
A MUNKATÁRSÁK PUBLIKÁCIÓINAK JEGYZÉKE (1997–1998)	375
VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA (Összeállította: Győri László)	389

A Lengyel Köztársaság
Külügyminisztere

Varsó, 1997. november 26.

Litván György Professzor Úrnak
Tischler János Úrnak

Az 1956-os Magyar Forradalom
Kutatóintézete
Budapest

Tisztelt Uraim!

Nagyon köszönöm, hogy küldtek egy példányt barátom, Andrzej Paczkowski professzor könyvének magyar nyelvű kiadásából, és köszönöm levelüket is. Rendkívül örülök, hogy megvalósult egy újabb értékes vállalkozás az Intézet lengyel–magyar együttműködést szolgáló, gazdag tevékenységének keretében.

Megőrzöm emlékezetemben néhány nappal ezelőtti, megható találkozásunkat, amikor együtt vettünk részt az ünnepélyes megemlékezésen az 1956-os felkelők 301-es parcellájánál, a budapesti Új köztemetőben.

Fogadják tiszteletemet és jókívánságaimat

Bronisław Geremek

Joachim Gauck

A SZEMBENÉZÉS NEHÉZSÉGEI

Utószó A kommunizmus fekete könyve német kiadásához¹

Csak vonakodva engedtem a Piper Verlag kérésének, hogy a „Fekete könyv” utószavaként a keletnémet nézőpontot megvilágító esszét írjak. Nem vagyok sem történész, sem politológus. Hivatalom arra késztet ugyan, hogy részt vegyek a múlttá lett NDK-társadalomról folytatott nyilvános eszmecserekből, de a Stasi-rendszer újabb elemzése aligha nyújthatna többet, mint amennyi az utóbbi években már napvilágra került. Ráadásul a „Fekete könyv” körüli heves viták egy egészen más jelenség, a szelektív tudomásulvétel jelensége körül zajlanak. Miért nem tudtuk azt, amit tudunk? Miért nem tudtuk azt, amit nem tudunk? Miért szelektív az emlékezetünk is?

Rögtön azzal kezdem, hogy nehezemre esett ezzel a témával foglalkozni, mivel határozottan ellenemre volt, hogy szembenézzek a saját tudásdeficitemmel, amely most – csaknem tíz évvel a fordulat után – nagyon is világossá vált. Szellemi látászavarokról volt szó, amelyek akadályozták a politikai viszonyok gyökereig hatoló bírálatát, és olykor illuzórikus vagy romantikus politikai elképzelésekhez vezettek. És mivel az én hártási mechanizmusaim egyáltalán nem voltak atipikusak, az alábbi fejtegetések érvényesek lehetnek némely NDK-beli honfitársamra és bizonyos nyugati körökre is. Hiszen csakis a valósággal való szembenézés hosszú éveken át uralkodó

¹ (*Schwarzbuch des Kommunismus*. München, 1998, Piper Verlag). Köszönetet mondunk Joachim Gaucknak, az egykori keletnémet titkosrendőrség iratainak őrzésére, feldolgozására és megismertetésére létrehozott hivatal szövetségi megbízott (Bundesbeauftragte) címmel kinevezett vezetőjének és a kiadónak, hogy az írást még megjelenés előtt Évkönyvünk rendelkezésére bocsátotta. Gauck utószava nem magával a „Fekete könyv”-vel és a vele kapcsolatos vitával foglalkozik (ezekről lásd ismertető cikkünket e kötet 299. oldalán). Írása a német – elsősorban a volt nyugatnémet – olvasóközönséghez szól azzal a céllal, hogy megmagyarázza, miként működött az NDK kommunista pártállami rendszere, hogyan félemlítette meg a lakosságot, és hogyan történhetett, hogy a keletnémet társadalom bizonyos értelemben átmenetileg „elfogadta” a diktatórikus rendszert. E folyamat elemzése során Gauck nagyszerű és tiszteletre méltó példát mutat a múlttal való őszinte szembenézésre, és arra a kollektív önvizsgálatra, amelyet nálunk még senki sem végzett el ilyen gyökeresen és ilyen magas színvonalon. (*A szerk.*)

féloldalassága lehet az oka annak, hogy tíz évvel a kommunizmus összeomlása után még mindig e rendszer emberellenességéről vitatkozunk.

Előrebocsátok azonban egy lényeges észrevételt. A világ más, nem a kommunis­ták által uralt részeiben a kommunista párttagok és a kommunizmus támogatói a demokraták szövetségei voltak a diktátorok és a kegyetlen kizsákmányolók ellen. Egyes autoritárius rendszerekben ők alkották az elszánt, olykor az utolsó ellenzékét. Ellenállásuk és áldozatkészségük a kommunista eszményekből fakadt. Világosan meg kell mondanunk, hogy nem tagadjuk meg a tiszteletet tőlük, mert kommunista eszmé­nyeiket szépszissal vagy kritikával fogadjuk ugyan, de a tehetetlen belenyugvás, az önkény és az elnyomás elleni küzdelmük nagyrabecsülést és együttérzést vált ki belőlünk.

Az NDK állampolgárainak nagy többsége már a titkosrendőrségi, párt- és állami archívumok 1990 óta történt megnyitása előtt – ami addig részben ismeretlen tények tömegét hozta napvilágra – erősen bizalmatlan volt a rendszerrel szemben. A felláza­dás ellen azonban azzal védekeztek, hogy aggodalmasan kitarítottak maradék lojalitá­ruk mellett. Ennek alapjait egyfelől az uralmon lévők erőteljesen érvényesített hatalmi igénye alkotta, másfelől pedig az, hogy a társadalom nagy része arra hajlott, hogy egyáltalán ne akarjon „mindent olyan jól tudni”. Manapság kissé kínosnak érezzük, hogy akkoriban elmaradt a „létező szocialista” uralmi rendszer hiányzó legitimációjá­nak elemzése. És mivel nem kellemes dolog, hogy szembenézzünk a saját valóság­felismerésünk fehér foltjaival, mi is inkább szelektíven emlékezünk. A Német Szocia­lista Egységpárt (NSZEP) diktatúrájának felelőseiről és tetteseiről folyékonyan tudunk szónokolni. A nem szabad rendszerekben azonban valójában széles köröket érint az a probléma, hogy nem is akartak mindent olyan pontosan tudni. Visszatekintve e maga­tartás nyomait magamban is felfedezem, noha nem voltam sem párttag, sem útitárs.

Olyan családban nőttem fel, amely – sok más családhoz hasonlóan – a háború utáni új rendet igazságtalan, állami terrorista, önkényuralmi rendszernek tekintette. Mint négy gyermek közül a legidősebb átéltem, milyen az, amikor a családfőt „elvi­szik”. Apám egyike volt azoknak a németeknek, akiket egy szovjet katonai törvény­szék minden ok és alap nélkül 25 évi szibériai kényszermunkára ítél.

Akkor már fennállt ugyan az NDK – 1951-et írtunk –, de a megszállóknak meg­volt még a hatalmuk ahhoz, hogy sztálinista rémuralmat gyakoroljanak. Különösen a rendszer áldozatává lett családok tanulták meg a félelem mellett azt is, hogy éberen felfigyeljenek minden jogtalanságra. Felvették a kapcsolatot más, hasonló helyzetben lévő családokkal. Ilyenek voltak azoknak a „Werwolf”-oknak² a családjai, akiket a háború után ezrével zártak be részben a közvetlenül a náciktól átvett koncentrációs táborokba, mint amilyen például a sachsenhauseni vagy a buchenwaldi tábor volt. Mivel azonban a háború után Kelet-Németországban egyáltalán nem volt „Werwolf”-tevékenység, ezeknek a majdnem gyermekeknek és ifjaknak az elfogása teljesen ön­kényes, törvénytelen lépés volt. Más családok a felszabadításkor brutálisan megerő­szakolt asszonyok és leányok szenvedéseinek terhét cipelték. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a romokban heverő országot még súlyos jóvátételi szállításokkal és a

² A háború utolsó szakaszában harcba vetett fiatalkorú náci „farkaskölykök”.

legtöbb átlagpolgár, a „fal” mögé szorultam. Végérvényesen kiszolgáltatottnak éreztük magunkat. Emlékezetem szerint a tehetetlenségnek és a kiúttalanságnak ez a megszilárdult állapota messzemenően megváltoztatta a viszonyomat – és sok más NDK-állampolgár viszonyát – az NSZEP-rezsimhez. A félelemből történő alkalmazkodás jelensége tapasztalható volt ugyan már az ötvenes években, a sztálinista időkben, de az új helyzetben tovább erősödött ez a jelenség, jóllehet a nyílt represszió alábbhagyott. Túlságosan nyilvánvaló lett, hogy a szocialista rendszer hosszú időre rendezkedett be. A külső segítség, azaz a Nyugat támogatása 1953-ban ugyanúgy elmaradt, mint 1956-ban és 1961-ben.

Így azután sokak számára csak az a kevésbé megalapozott remény maradt, hogy a rendszert lehetséges belülről humanizálni. Az önálló gondolkodást, a kompromisszummentes magatartást és a politikai ellenzékiiséget csak egy kisebbség merte vállalni. A többség viselkedését „minimális konszenzusnak”, „minimális lojalitásnak” nevezhető álláspont jellemezte.

A „minimális konszenzus” az uralmon lévők észjárásának elfogadásával és a tények logikájának fokozottabb figyelembevételével alakult ki. Az történt, hogy „magasabb szempontok” belátásával tehetetlenné, erőtlenné tettük magunkat. Mindeközben bizonyos hagyományos értékek az új ideológia egyes részeit látszólag igazolni. Valami olyasmi történt, hogy az emberek „beleszoktak” az új társadalmi és ideológiai környezetbe, és az elfogadástól az együttműködésen át belecsúsztak a közös felelősségviselésbe. Általában nem arról volt itt szó, hogy az emberek tudata egy csapásra megváltozott (bár akadtak olyan nemzetiszocialista párttagok, akik egyik percről a másikra a kommunizmus híveivé váltak), hanem egy folyamatról, amely során ugyanabban a személyben a régié mellett fokozatosan új beállítottságok és értékek alakultak ki.

Ehhez hasonlókat már a náci érában is tapasztaltunk. Példának okáért keresztény körökben Hitler a „mindenhatóra” hivatkozva tudta a maga javára fordítani a vallásos érzületet; konzervatív körökben ezt a célt az erősebb politikai vezetés iránti vágy kihasználása és a nemzet felértékelése szolgálta. A deklasszált munkásokra és parasztokra azzal hatott, hogy szociális programot és egalitárius pátozzsal átítatott integrációs ajánlatot nyújtott nekik.

A Harmadik Birodalom kudarca után az értelmiségiek és a munkások egy részénél a kommunisták azzal találtak visszhangra, hogy szocialista alternatívát kínáltak. Hiszen a diktatúrát – úgymond – a monopolkapitalizmus és a fináncoligarchia juttatta uralomra, a kizsákmányolás és elnyomás nélküli társadalmat tehát csakis a munkások és parasztok hatalma biztosíthatja. Az igazságosság és a béke ígérete hozzá tudott kapcsolódni a keresztény kinyilatkoztatásból eredő üdvözülésreményekhez. A földreform és más kisajátítások feladata az volt, hogy a javakat elvegyék a gazdagoktól, és a szegényeknek adják. Hát nem maga Jézus Krisztus volt az, aki felmagasztosította a szegényeket?

Mindehhez hozzájárult még a morális mentesülés a felelősség alól: aki a kommunista táborhoz tartozott, „a történelem győzteseinek” tartozott, és ezáltal a „jó”, az antifasiszták világának részét alkotta. Aki a Szovjetunió szövetségese lett, az automatikusan megszabadult a német bűntől, a barnaingesek bűnétől. A szovjet megszállási övezeten belül végrehajtott rövid náciitanítás elsősorban az elitváltást szolgálta. Sok

gyárak, gépek leszerelésével is a víz alá nyomták, nem meglepő, hogy a lakosság széles rétegei úgy ítélték meg, hogy jogfosztó, törvénytelen uralom alá jutottak. A felháborodás érzése uralkodott el az embereken.

A győztesek hangosan hirdetett politikai morálja viszont csak kevésbé hatott. Igaz ugyan, hogy a szovjet hadsereg felszabadította a náci megsemmisítő táborokat, térdre kényszerítette a terroruralmat, és eközben hatalmas véráldozatokat hozott; az is igaz, hogy német kommunisták is részt vettek a nemzetiszocialistákkal szembeni ellenállásban, és ezzel bizonyos rokonszenvet ébresztettek maguk iránt olyanokban, akik mint keresztények, szociáldemokraták, liberálisok vagy más antinácik szintén nem hódoltak be a rendszernek. De mindent egybevéve a kommunista antifaszizmus csak egy kisebbséget tudott meggyőzni. Az elnyomás nyelve és az új politikai valóság túlságosan is egyértelmű volt.

A pártok „blokkjának” létrehozása véget vetett a nem kommunista pártok önállóságának, és biztosította az 1946-ban a szociáldemokrata párttal Német Szocialista Egységpárt néven egyesült kommunisták uralmát. Ettől kezdve a fontos és felelős posztokat szinte kizárólag kommunistákkal töltötték be. Ellenszenvessé tették magukat a kommunisták azzal is, hogy engedtek Sztálin területi követeléseinek, és jóváhagyták Lengyelország eltolását nyugat felé, azaz a német keleti területek elvesztését. Nem csak arról van szó, hogy a szovjet megszállási övezet hatóságai számára nem volt könnyű feladat a nagy százalékarányt elérő – Mecklenburgban és Brandenburgban a lakosság egyharmadát, sőt felét is kitevő – „áttelepülőket” integrálni. Az eredetileg is itt élők csakúgy, mint az elűzöttek óriási igazságtalanságnak tekintették a hazai föld, az otthon elvesztését. Ezt a veszteséget a kommunisták véglegessé tették azzal, hogy 1950-ben az Odera–Neissehatárt ismerték el német–lengyel államhatárként.

1952 után az NSZEP tovább erőszakolta a mezőgazdaság kollektivizálását, így az iparban már nem tudott eredményt felmutatni, a közellátásban pedig zavarok léptek fel, kiéleződött a helyzet. „A szocializmus felépítésének” támogatása helyett a lakosság szembefordult: 1953. június 17-én széles körű, spontán tiltakozás tört ki az NSZEP-rezsim programja és politikája ellen. Ez volt az első népfelkelés Kelet-Európában a szovjet rendszer ellen. Több mint 550 városban és községben álltak elő olyan követelésekkel, amelyek már nemcsak a rendszer megjavítására, hanem az egész fennálló rendszer megszüntetésére irányultak. „Szabad, általános, össznémet választásokat!”; „Mondjon le a kormány!”; „A szakszervezetek legyenek függetlenek a párttól!”; „Engedjék szabadon a politikai foglyokat!”; „Szüntessék meg az övezethatárokat!” – ezek voltak a főbb követelések.

Én akkor tizenhárom éves voltam. A népfelkelés erőszakos leverése mély nyomokat hagyott bennem. Hasonlóan mélyen megrázott, amikor 1956-ban a szovjet csapatok legázolták a magyar szabadságharcot. Mindkét esetben az történt, hogy a demokratikus rendszer érdekében spontánul kibontakozott mozgalmat elfojtották. Valószínűleg akkoriban alakult ki bennem és honfitársaim többségében az az alapérzés, amely 1989-ig elkísért: a tehetetlenség érzése.

Kezdetben az állam túlhatalmától még egyszerűen el lehetett menekülni a Nyugat-Berlinbe tartó S-Bahnra való felszállással, 1961. augusztus 13-a – a fal felépítése – után azonban a menekülés halálos kockázattal járó lehetőséggé vált. Én is, mint a

nemzetiszocialista párttagot bizonyos bűnökért ártatlanul felelősségre vontak, míg mások, akiknek lelkiismeretét sokkal nagyobb bűnök terhelték, karriert csináltak a pártban és a társadalomban: ez utóbbiak, mihelyt átálltak a kommunisták táborába, mentesültek az alól, hogy szembenézzenek saját hibáikkal és bűneikkel.

Úgy látszik, általános érvényű dolog, hogy amennyiben totalitárius rendszerek hatalmasai kizárólag az elnyomottak félelmére vagy negatív érzelmekre – irigység, gyűlölet, atavizmus, szadizmus – alapozzák uralmukat, államuk hamar összeomlik. Akkor válik uralmuk tartósabbá, ha pozitív késztetésekből ki tud alakulni az elfogadás, részvétel, együttműködés és a felelősségben való osztozás mechanizmusa.

Az NDK kezdeti éveiben az alkalmazkodási folyamat mellett még jelen volt egy érezhetően ellenzéki mozgalom, de a hatvanas években dominánssá vált a fent vázolt folyamat. Az evangélikus egyházban, ahol 1965 óta tevékenykedtem, példászerűen megmutatkozott ez a váltás a nyílt ellenzékeségből a (jóllehet különböző mértékű) lojalitásba. A hatvanas évek végén az evangélikus egyház a maga „egyház a szocializmusban” formulájával szavakban is megfogalmazva hátat fordított annak az antitotalitárius álláspontnak, amelyet többek között Ottó Dibelius (Berlin) és Joachim Frenkel (Görlitz) püspökök és Siegfried Schmutzler egyetemi lelkész Lipcsében képviselt. Bizonyosan akadtak kapitulánsok, akadtak „nem hivatalos Stasi-munkatársak”, akik elősegítették ezt a folyamatot. A döntő szerepet azonban az játszotta, hogy az NDK-ban élő keresztény hívők többsége racionális alternatívának tekintette a minimális konszenzust és a minimális lojalitást. Úgy viselkedtek, mint az enyhülés politikusai. A békés kiegyezés győzött a konfliktus vállalása fölött.

Ennek a magatartásnak ugyanúgy, mint az enyhülési politika későbbi fázisának is, megvoltak a problematikus oldalai; ezt Václav Havel egy kijelentésével szeretném illusztrálni: „Még emlékszem arra, hogy a hetvenes évek elején egyes nyugatnémet barátaim és kollégáim hogyan igyekeztek elkerülni engem, attól való félelmükben, hogy az itteni kormány által nem éppen kedvelt személyemmel fenntartott, bármily ártatlan kapcsolat is [...] esetleg veszélyezteti a kialakuló enyhülés törekvény alapjait.”

Havel nem azért hozta szóba ezt a témát, mintha megsértődött volna, hanem éppen az említett emberek alkalmazkodási készsége miatt: „Nem én voltam az, aki lemondott a szabadságról, hanem ők tették ezt meg önként.”

Az 1968 és 1980 közti időszakban én magam is a „realizmusnak” erre az álláspontjára helyezkedtem. Az egész környezetemben uralkodó antikommunizmus, amely az NDK-ban és a keleti tömb többi országában is töméntelen tapasztalati tényből és szenvedésből táplálkozott, fokozatosan átalakult: a rendszer legitimitásának tagadása helyére az a kívánság lépett, hogy konstruktív dialógus és a reálisan létező rendszerrel szemben jóllehet kritikus, de taktikai okokból mégis szolidáris magatartás alakuljon ki.

Az elvi alapokon történő elutasítás fenntartása súlyosabban veszélyeztette volna az egyházi tevékenység lehetőségeit – legalábbis én akkor így gondoltam. Harmincöt évesen nem akartam a hidegháború idejére jellemző ideológia foglya maradni. Úgy tűnt nekem, hogy eredményesebb lehet az ideológia belülről, saját törvényei felől való megkérdőjelezése – ahogyan azt Robert Havemann és Ernst Bloch is tette. Ezenfelül 1968 után számos nyugati értelmiségi és az evangélikus egyház mind több képviselője

is a kapitalizmust bíráló felfogás és különféle szocialista eszmék híve lett. A „remény elve” lehetővé tette az evangélikus keresztények számára a szocializmus pozitív recepcióját. Sok NDK-beli keresztény szívesebben képzelte el a haladó nyugati baloldaliakkal együtt egy nem kapitalista jövőt – anélkül, hogy a Kelet-Németországban reálisan létező hatalmat ezzel felmentette volna. Mindamellett azok számára, akik taktikai vagy valódi lojalitásból megváltoztatták a rendszerrel szembeni álláspontjukat, a várt előny elmaradt: az államhatalom elutasított minden tényleges párbeszédet az egyházzal.

Visszatekintve úgy látom, hogy a békés kiegyezés taktikája nagyobb veszteséget okozott, mint amekkora előnnyel járt. Annak következtében, hogy a viták kizárólag filozófiai és ideológiai problémák, vagyis a felépítmény kérdései körül folytak, kikerült a látókörből a politikai gyakorlat, az emberi jogok sorozatos megsértésével és az NSZEP-uralom alapvető legitimitációhiányával együtt. Jóllehet kapcsolatot tartottam fenn nyugati „haladó” elemekkel, akiknek véleményét nagyra becsültem, ezért a tisztánlátás, a morál és a cselekvőképesség csökkenésével kellett fizetnem. Igaz ugyan, hogy a hetvenes évek vége felé az állam engedelmességi követelése, a társadalom militarizálása, a környezet katasztrofális állapota, az országból kiutazni akarók kriminalizálása és a Stasinak az ellenzékiekkel szemben folytatott bomlasztó stratégiája ismét az őt megillető helyre tette gondolkodásomban a valóságos helyzetet, de az egyházközségeinkben egészen 1988-ig gyakrabban tárgyaltuk a harmadik világban tapasztalható rasszizmust és a világgazdasági rendszer igazságtalanságait, mint az emberi jogok megsértését a saját országunkban. Számomra ez teljes mértékben csak 1989 után vált világossá. És ebből számos kérdés adódik.

Miért cseréltem fel saját tapasztalataimból származó, alapvető tudásomat Nyugatról jött, idegen, nagyrészt „baloldali” elemzésekkel? Egyfelől birtokomban volt számos olyan írásmű, amely alátámasztotta kritikus álláspontomat: könyvszekrényemben ott sorakoztak Manès Sperber, Alekszandr Szolzsenyicin, Wolf Biermann művei és más betiltott írások. Másfelől azonban sok olyan könyvet nem olvastam el, amely érzelmi szembenállásomat tudatosá tette és a totalitárius állam politikai struktúrájáról való ismereteimet elmélyítette volna. Nincs okom megbánni, hogy olvastam Helmut Gollwitzer, Erhard Eppler vagy Dorothee Sölle könyveit. De miért nem olvastam például Hannah Arendt írásait? Miért olvastam oly sok morális eszme-futtatást a politikáról, és miért olvastam oly kevés politikatudományi írást? Vajon ellenérzésem volt-e a tényekkel szemben? Talán megelégedtem azzal, hogy volt egy *véleményem* a valóságról, amelynek tényeit azonban nem engedtem magamhoz a maguk egészében?

Keserves dolog ma igennel válaszolni az ilyen kérdésekre. A pontosabb tudás eredményeképpen szembetaláltam volna magam a rendszer elleni határozottabb ellenállás követelményével, valószínűleg jobban magamra maradtam volna a saját környezetemben, részben elvesztettem volna szellemi-lelki otthonomat. Ha a rendszerrel szemben ellenzékben voltam is, mégis egy olyan társadalom részévé lettem, amely – Hannah Arendt megállapítása szerint – a totalitárius uralom folytán maga is valóságdeficitben szenvedett.

Azokon kívül, akik egy „magasabb belátás” révén veszítették el cselekvőképességüket, létezett még azoknak a csoportja, akik valahogyan túlélni igyekeztek a dol-

got. Ezek opportunista módon megadták az államnak a megkövetelt helyeslést – feltehetően egy „igen, de...” hozzáállással –, és csak nagyon ritkán, vagy csak titokban mondtak „nem”-et. A meggyőződés nélküli „minimális lojalitás” az NDK késői éveiben széles körben jellemző lett. Annak érdekében, hogy a társadalom életében ne váljanak kívülállóvá, igen sokan külsőleg alkalmazkodtak, baráti és családi körben azonban ezzel ellentétes véleményeknek is hangot adhattak. A forgószínpadelvnek megfelelően sokan mindig az éppen akkor hasznos nézeteiket vették elő: egyszerre képviseltek pozitív és kritikus álláspontot. Mindennapi normává lett a kettős, sőt többes identitás.

Nem céloim most a morális rosszallás, vagy a jellemgyengeségek felelőltetése. A fenti mechanizmusok ismertetése sokkal inkább azt a célt szolgálja, hogy megmutassa, milyen mértékű volt a politikai elidegenedés, amely azonban nemcsak opportunizmusból, hanem elsősorban a félelemből fakadt. A kollektív emlékezetben eleve nem éltek a sztálinista időszak korai terrorjának rémületes emlékei, és a mindenható titkosrendőrség, a brutális határőrizet, a politikai ellenzék kíméletlen üldözése még a nyolcvanas években is elképzelhetővé tette, hogy bármikor visszatérjenek a sztálinista módszerek. Ezt a feltételezést csak alátámasztotta az 1968-as prágai tavasz leverése, a szükségállapot bevezetése Lengyelországban 1981-ben, és Pekingben az 1989-es Tienanmen téri vérengzés.

Az 1989 előtti utolsó években az NDK-beli kommunista rendszer már nem gyilkolt és nem kínvallatott, ezért néhány hálás kortárs mindenféle eufemisztikus jelzőt talált erre az időszakra. A politikai viszonyok józan mérlegelése alapján azonban arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a kommunizmus ugyanúgy a totalitárius rendszerek közé sorolandó, mint a nemzetiszocializmus.

Az ideológiák különbözősége azonban szembeötlő. Az államformák, az állami szervek és az írott jog tekintetében ugyancsak nagyobbak az eltérések, mint az azonosságok. Aki azonban a konkrét uralmi technikákat hasonlítja össze – a jogrendszer alárendelt, kiszolgáló szerepét és a terror állandó alkalmazását –, az itt is ugyanannyi hasonlóságot talál, mint ha azt vizsgáljuk, milyen következményekkel jár az államterrorista uralom a polgárokra nézve. Szembeötlő jelenségek: a személyiség súlyos korlátozása és a szolidaritás megszűnése. A létfenntartásért és az előbbrejutási lehetőségekért érzett aggodalom elválasztja az alkalmazkodásra kész többséget a másként gondolkodó és élő kisebbségektől, amelyeket extrém esetekben ellenségként, devianként vagy kártevőként kirekesztenek, sőt olykor egészen eliminálnak.

A totalitárius uralomnak később ható következményei is vannak. Amiképpen a háború pusztító nyomai még hosszú idővel a befejeződése után is felfedezhetők az életben maradtak – akár az áldozatok, akár a tettesek – lelkében, ugyanígy a totalitárius uralom is a zavarodottság és a pusztítás nyomait hagyja maga után a lelkekben. Csakhogy a lelki következmények nem annyira szembeötlőek, mint a háború után ott maradt romok, vagy a szocializmus összeomlása után láthatóvá vált ökológiai és gazdasági katasztrófahelyzet.

Nem tartom elégségesnek, ha a kommunizmust abszolutizmusnak vagy önkényuralomnak nevezik. Itt az emberiség ellen hatalmas bűncselekményt követtek el, és bármilyen viták legyenek is a kommunizmus definíciói körül, nem szabad megfed-

kezni arról, hogy ebben az évszázadban a nemzetiszocializmus mellett a kommunizmus jelentette a negatív rekordot.

Az évszázad végén az új ember helyett a tartósan megzavarodott ember, az új társadalom helyett egy tönkretett társadalom jelenik meg a szemünk előtt. Akár a nyugati felvilágosodás következményeképpen – miként azt a pesszimisták gondolják –, akár a felvilágosodástól való menekülésként – ahogyan az optimisták remélik –, annyi bizonyos, hogy valóban kialakult egy eddig nem látott, új dolog. A demokráciák mellett az új totalitárius rendszerek a „modernnek” a másik arcukat mutatták meg. Talán jobban oda kellett volna figyelni Hannah Arendtnek a háború utáni korszakban kimunkált felismeréseire és az utóbbi húsz év totalitarizmuselméleteire. A fogalmak és az elméletek divatos elutasítása a nyugatnémet kommunizmusfelfogásnak többet ártott, mint használt. Itt a felismerések terén támadt deficit.

A totalitarizmuselmélet számos bírálójának buzgalma mögött gyakran nem csak tudományos indítékok álltak. Sokan attól féltek, hogy a baloldali diktatúra legitimitásának kétségbe vonásával túl közel kerülnek azokhoz, akik nem voltak hajlandók feldolgozni a jobboldali diktatúra tanulságait. Ezenkívül a jobboldali tábor egyoldalúságától való félelem következtében kialakult a baloldali tábor egyoldalúsága. Ráadásul a baloldaliak szerint sürgetőbb szükség volt a kapitalizmus bírálataira (a kapitalizmus és a nemzetiszocializmus közti kapcsolat miatt), mint a szocializmuséra, amely szerintük minden hibája ellenére is az egyedüli alternatívát jelentette. Aki a gondolkodásnak ebből a beszűkültségéből ki tudott törni, azt kiközösítették. Ők voltak mindig is a „renegátok”, vagyis a hitehagyott kommunisták, az utóbbi húsz évben pedig a kelet-európai másként gondolkodók, vagy még általánosabban: az elfogulatlan kortársak és tanúk a reálisan létező szocializmus országaiból. A legújabb nyugatnémet NDK-kutatás csak a hivatalosan hozzáférhető anyagra szorítkozott, ahelyett, hogy bevonta volna a kutatás körébe az alulról jövő, nem hivatalos nézeteket is. A kutatók gyakran csak a Patyomkin-falvakat elemezték.

Ahhoz, hogy fenn lehessen tartani azt a nézetet, hogy a szocialista rendszer mindenképpen a jobbik alternatíva, marginalizálni kellett a rendszer elnyomó apparátusát, holott például ezen apparátus funkcióinak elemzéséből nagyon világos következtetéseket lehetett volna levonni a politikai rendszer lényegét illetően. Milyen szerepet játszott a különféle fázisokban a titkosszolgálat minden „másnak” a kiküszöbölésében? A leplezetlen terror felváltása az egész társadalmat lefedő megfigyeléssel és ellenőrzéssel vajon liberalizálást jelent-e? Mit árul el az állam stabilitásáról az, ha egy nem egészen 17 millió lakosú államnak – mint amilyen az NDK volt – 90 000 főhivatalos állambiztonsági alkalmazottból álló óriásapparátusa van? Vajon a kommunista kormányoknak nem stabilitáspótlék gyanánt kellett-e a titkosrendőrség, ugyanúgy, mint a hadsereg vagy a központilag irányított káderpolitika?

A tudás hiánya deficitet okozott a magatartásban és a cselekvésben is. Ha erősebb lett volna az a felismerés, hogy egy nem legitim hatalom erőszakot alkalmaz, jobban sikerült volna az elhatárolódás az NSZEP-uralom követelményeitől, és másképpen kezelték volna az NDK-beli ellenzéket. Nem biztos ugyan, hogy bekövetkezett volna egy reálisabb, az újraegyesítéssel számoló jövőtervezés, az azonban bizo-

nyos, hogy a szocialista Németország alaposabb, behatóbb elemzése megnövelte volna a demokratikus Németország öntudatát.

Ezen nem azt a sekélyes öntudatot értem, hogy akinek többje van, az többet ér, hanem azt, hogy a nyugatnémetek politikai öntudata sokat nyert volna az NDK-val való egzakt összehasonlítás révén. A nyugatnémet realitást úgy lehetett felfogni, hogy ha az nem is maga a „jó”, mindenesetre a sokkal kisebb „rossz”. A szocialista gazdasági viszonyoknak ugyan a tőke rabságából való megszabadulást kellett volna eredményezniük, de a valóságban a piac megszüntetése és a demokratikus véleménynyilvánítás megtagadása gazdasági összeomláshoz vezetett, és a valóságos szocializmus rendszerében az elidegenedés súlyosabbnak bizonyult még annál is, amit Marx a tőkés gazdasági viszonyok velejárájaként bírált.

A nyugati társadalmak nem hajóztak ugyan be a szabadság, egyenlőség és testvériség boldog kikötőjébe, a demokráciának pedig göröngyös az útja, de mégis a demokrácia teremtette meg azt a politikai teret, amely az összes állampolgár előtt nyitva áll, és amely ténylegesen lehetővé teszi a részvételt, a beleszólást. A demokrácia meghatározta és érvényesítette az alapjogokat és az állampolgári jogokat, s ezáltal a bérből és fizetésből élők is fokról fokra olyan szabadságra és emberi méltóságra tettek szert, amilyenek a demokráciát megelőző időkben csak az emberek kisebb része örvendhetett.

A parlamenti demokrácia alapvető érdeme, hogy a rendszer saját méltóságát és értékét nem ideologikusan tételezte és vitte keresztül, hanem azt a teret és lehetőséget teremtette meg, amelyben szabad és kompetens egyének és csoportok viták és egyezségek, formálódás és uralom segítségével valósítják meg élettervüket. A demokrácia értéke és méltósága ily módon alulról növekedik, abban a mértékben, ahogyan az állampolgárok szabadsága és méltósága nő.

A szabad választások megvalósítása, az egyenjogúság, az emberi és állampolgári jogokat védő alkotmány és a hatalmi ágak megosztása olyan legitimitást biztosít a demokráciának, amely a szocialista rendszerből mindig hiányzott. Ha ehhez még az elnyomorodást meggátló szociális törvények is járulnak, ha az állampolgári jogok – egyebek közt a vélemény- és sajtószabadság –, amelyek lehetővé teszik a visszasságok bírálatát, védelemben részesülnek, ha létezik a közigazgatási és alkotmánybíráskodás, amely segíteni tudja az egyén jogainak érvényesítését az állammal szemben is, akkor kézenfekvő a demokrácia fölénye. Ott azonban – mint Nyugaton –, ahol megvan a szabadság, elhalványodnak az emberek szemében a szabadság előnyei.

Keleten még sokan emlékeznek a totalitárius uralomra és az akkori tehetetlenségérzésre, s ezek az emberek segíthetnek abban, hogy megváltozzék végre a kommunizmusról alkotott egyoldalú kép. Mert nagyon is gyenge lehet azoknak az antifaszizmusa, akik a régi antikommunizmus foglyaként félnek a tények megismerésétől, és korlátozni akarják a kommunizmus elemzését. A vörös uralom „fekete” tényeinek valódi megismerése csak egyetlen álláspontot eredményezhet: az összes demokrata antitotalitárius konszenzusát, amelyben a demokrácia és a szocializmus egyenlő intellektuális és politikai elbírálásban részesül.

Fordította Gál Éva

SZTÁLIN ÉS EURÓPA

1944–1953

1997. október 3-án és 4-én a budapesti 1956-os Intézetben munkakonferenciát tartottak „Sztálin és a hidegháború – új európai levéltári dokumentumok tükrében” címmel. A konferencia a washingtoni Woodrow Wilson Center Cold War International History Project hasonló című nemzetközi kutatási programjának első állomása volt, rendezésében részt vett a torontói egyetem Sztálin-korszak kutatási programja, a „Project on Openness in Eastern Europe and the Former Soviet Union” című kutatási program, valamint az 1956-os Intézet. Tizennégy ország mintegy harminc kutatója részvételével a konferencia feltérképezte az újonnan megnyílt, elősorban közép- és kelet-európai levéltárakban található Sztálintól eredő, vagy rá közvetve, illetve közvetlenül vonatkozó – egyébként nem túlzottan nagy terjedelmű – dokumentációt. A munkakonferencián jelen volt és előadást tartott Jordan Baev (Hadtörténeti Intézet, Szófia), Malcolm Byrne (National Security Archive, Washington D. C.), Jonathan Haslam (Corpus Christi College, Cambridge), Sven Holtsmark (Norwegian Institute of Defense Studies), Natalja Jegorova (Orosz Tudományos Akadémia Világtörténeti Intézete), Mark Kramer (Harvard University), Jochen Laufer (Zentrum für Zeit-historische Studien, Potsdam), Vojtech Mastny (George Washington University, Washington), Gael-George Moullec (Institut d’Histoire de Temps Present), Jukka Nevakivi (Helsinki Egyetem), Christian F. Ostermann (Cold War International History Project), Krzysztof Persak (Politikatudományi Intézet, Varsó), Silvio Pons (Gramsci Intézet, Róma), Trudy Huskamp Peterson (Open Society Archives, Budapest), Vilém Precan (Jelenkor-történeti Intézet, Prága), Ronald W. Pruessen (Toronto University), Alfred J. Rieber (Közép-európai Egyetem, Budapest), Mihai Retegan (Bukaresti Egyetem), Rudolf Rizman (Ljubljana Egyetem), Artion Ulunian (Világtörténeti Intézet, Moszkva), Gerhard Wettig (Bundesinstitut für Internationale und Ostwissenschaftliche Studien, Köln), valamint több meghívott hazai és külföldi kutató. Előadást tartott Békés Csaba és Rainer M. János, az 1956-os Intézet munkatársai.

Krzysztof Persak

LENGYEL FORRÁSOK SZTÁLIN LENGYELORSZÁGI POLITIKÁJÁRÓL

Tanulmányom a lengyelországi levéltárakban fellelhető vagy Lengyelországban már megjelent olyan iratok lehető legteljesebb áttekintésére vállalkozik, amelyek Sztálin hidegháborús külpolitikájának megismeréséhez segítenek hozzá. Legnagyobb érdeklődésre az elsődleges források számíthatnak: ilyenek a Sztálin és a lengyel pártvezetők közötti találkozók jegyzőkönyvei, vagy a róluk fennmaradt jegyzetek, és az olyan első kézből származó beszámolók, amelyekben „az ember Sztálin hangját hallja vissza”. Ebbe a kategóriába tartoznak a Sztálinnak címzett vagy tőle származó levelek is. Kutatásaim a varsói Archiwum Akt Nowychban (Újkori Iratok Levéltára – AAN) jártak a legtöbb sikerrel: több mint húsz, korábban ismeretlen dokumentumra leltem, többek között Bolesław Bierut kézzel írt feljegyzéseire a Sztálinnal folytatott beszélgetésekről.¹ Áttekintésem még így is csak a kutatások kezdeti eredményeit foglalja össze, a későbbiekben újabb levéltári források előkerülésére is számíthatunk.

Eredményeimet az 1. és 2. számú táblázat összegzi. Az 1. táblázatban a lengyel politikusok és Sztálin közötti személyes találkozók listája olvasható, a megjelent forrásközlések alapján. A 2. táblázat a Sztálinra vonatkozó feltárt, de még publikálatlan dokumentumok adatait tartalmazza.

SZTÁLIN ÉS A LENGYEL EMIGRÁNS KORMÁNY KAPCSOLATA 1941 ÉS 1944 KÖZÖTT

Négy találkozóról vannak ismereteink a lengyel–szovjet diplomáciai kapcsolatok 1943. áprilisi megromlása előtti évekből. A lengyel fél jegyzeteit és jegyzőkönyveit már nyilvánosságra hozták. Ezek szerint a következő találkozókra került sor a Sikorski-kormány idején:

– beszélgetés Sztálin és a moszkvai lengyel nagykövet, Stanisław Kot professzor között 1941. november 14-én;

¹ Köszönettel tartozom Andrzej Paczkowski-nak, aki bepillantást engedett számomra levéltári jegyzeteibe.

- két megbeszélés Sztálin és a Moszkvába látogató lengyel miniszterelnök, Władysław Sikorski tábornok között 1941. december 3-án és 4-én;
- Sztálin és a Szovjetunióban harcoló lengyel hadsereg parancsnoka, Władysław Anders találkozója 1942. március 18-án;
- beszélgetés Sztálin és a moszkvai lengyel nagykövet, Tadeusz Romer között 1943. február 26–27-én.

Megjelentek már a Kot nagykövet Molotovval és Visinszkijel folytatott megbeszéléseiről fennmaradt iratok is.

Az angolul tudók jobb helyzetben vannak, mivel a londoni Sikorski Tábarnok Történeti Intézet által szerkesztett *Documents on Polish–Soviet Relations* című kitűnő, kétkötetes gyűjteménynek köszönhetően könnyebben hozzájuthatnak az említett találkozó anyagához.² A leglényegesebb iratok lengyel nyelvű változata különböző kiadványokban megtalálható (lásd 1. számú táblázat).³

A londoni kiadás azokra a drámai szovjet–lengyel tárgyalásokra vonatkozóan is közöl iratokat, amelyek Moszkvában zajlottak 1944 augusztusában és októberében. Sikorski utódja, Stanisław Mikołajczyk lengyel miniszterelnök akkor tette az utolsó kísérletet arra, hogy Sztálinnal kompromisszumra jusson. Az 1944-es moszkvai találkozóról Mikołajczyk titkára, Józef Zaranski is ír visszaemlékezéseiben.⁴ Magának Mikołajczyknak a beszámolója ezekről a találkozókról kétségtelenül rosszabb forrás, mint a meglevő eredeti jegyzőkönyv. *Lengyelország megerőszakolása* (The Rape of Poland) című könyvét ugyan sokan ismerik és gyakran idézik, de nem tekinthető megbízható forrásnak: 1948-ban jelent meg, közvetlenül azután, hogy Mikołajczyk elhagyta Lengyelországot, és sokkal inkább a propaganda eszközeinek szánták, semmint hiteles elbeszélésnek.

SZTÁLIN ÉS A LENGYEL KOMMUNISTÁK KAPCSOLATA 1944 ÉS 1945 KÖZÖTT

Lengyel levéltárakból mind ez ideig nem került elő Sztálin és a lengyel kommunista politikusok közötti találkozókat rögzítő hivatalos jegyzőkönyv vagy feljegyzés. Na-

² *Documents on Polish–Soviet Relations 1939–1945*. Szerk. S. Bieganski és mások. I. köt. 1939–1943.; 2. köt. 1943–1945. London, 1961, 1967, General Sikorski Historical Institute – Heinemann. Angol nyelven először Rozek közölte a második világháború alatti lengyel–szovjet kapcsolatokra vonatkozó, alapvető fontosságú iratokat. Edward J. Rozek: *Allied Wartime Diplomacy. A Pattern in Poland*. New York–London, 1958.

³ Az angol *Documents on Polish–Soviet Relations...* kiadásának alapjául szolgáló, stencilezett lengyel dokumentumgyűjteményt a londoni Sikorski Intézet levéltára őrzi. General Sikorski Historical Institute: A. 11. 7/Sow/12: „Stosunki polsko–sowieckie od wrzesnie 1939 roku do kwietniea 1943 roku. Zbiór dokumentów”; és „Stosunki polsko–sowieckie od wrzesnie 1943 roku do kwietniea 1946 roku. Zbiór dokumentów”.

⁴ Józef Zaranski: *Moskiewskie rozmowy S. Mikołajczyka sierpien–pazdziernik 1944*. In *Wladze RP na obczyźnie pdczas II wojny swiatowej 1939–1945*. Szerk. Z. Blazynski. London, 1994.

gyon valószínű, hogy lengyel részről ilyenek soha nem is készültek.⁵ Ez érthető a moszkvai lengyel kommunistákkal 1943–44-ben folytatott nem hivatalos beszélgetések esetében, annál meglepőbb azonban, hogy nem készültek ilyen emlékeztetők a kommunista lengyel kormány 1944. júliusi felállása után sem Sztálin és a különböző hivatalos és nem hivatalos lengyel kormány- és pártküldöttségek találkozóiról. Így Sztálin és a kommunista vezetők találkozóira vonatkozóan csak a résztvevők szórványos, kézzel írt jegyzeteire hagyatkozhatunk, vagy a fültanúk beszámolóira, és arra, amit a párt kollektív testületeinek, elsősorban a Lengyel Munkáspárt (Polska Partia Robotnicza – PPR) Politikai Bizottságának üléseiről vezetett jegyzőkönyvek megörökítettek. Az 1989 előtti, cenzúrázott memoók kevésbé érdemlegesek, általában azt hangsúlyozzák, hogy Sztálin mennyire szerette a lengyeleket.

Wanda Wasilewska volt minden bizonnyal az a lengyel pártaktivista, aki elsőként találkozott Sztálinnal a második világháború alatt. Wasilewska 1943-ban a Lengyel Hazafiak Szövetségének (Związek Patriotów Polskich) elnöke lett a Szovjetunióban. A lengyel kutatók Wasilewska visszaemlékezéseit,⁶ amelyben leírja több találkozását is Sztálinnal, őszintének, de több helyen, főként az időrendet illetően, pontatlannak tartják. A memoók között megemlítendő még az Országos Nemzeti Tanács (Krajowa Rada Narodowa – KRN) által 1944 május–júniusában Moszkvába küldött delegáció két tagja, Marian Szychalski⁷ (álnevén Turski) és Jan Haneman⁸ (Hanecki) visszaemlékezései is. Edward Osóbka-Morawski⁹ szocialista politikus és miniszterelnök (1944–47) és Zygmunt Berling tábornok memoárjai¹⁰ sokkal kevésbé megbízhatóak. Berling tábornok visszaemlékezése azonban sok pontatlansága ellenére is fontos, hiszen szinte az egyetlen forrás, amelyből a közte és Sztálin között folyt megbeszélésekről valamit megtudhatunk.

Sztálin lengyel politikájának alakulásában a kulcsfontosságú döntésekhez vezető események – mint például a közte és a KRN küldöttsége között lezajlott tárgyalások 1944 tavaszán (és az azt követő határozat 1944 júliusában) a Nemzeti Felszabadítás Lengyel Bizottságának (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego – PKWN) létrehozásáról – a szovjet–lengyel kapcsolatok történetének legszegényesebben dokumentált epizódjai (legalábbis a lengyel források oldaláról nézve). Az egyetlen kivétel ez

⁵ Władysław Gomułka 1956. novemberi moszkvai látogatásáról maradt fenn az első, általunk ismert hivatalos jegyzőkönyv a második világháborút követő szovjet–lengyel tárgyalások közül. A londoni Aneks kiadó most jelentetett meg egy olyan válogatást az 1956 és 1970 közötti szovjet–lengyel viszonyról, amelyben Gomułka és Hruscsov, valamint Gomułka és Brezsnyev találkozói-ról készült feljegyzések is találhatóak. *Tajne dokumenty Biura Politycznego. PRL – ZSRR 1956–1970*. Szerk. Andrzej Paczkowski. London, 1998, Aneks.

⁶ Wspomnienie Wandy Wasilewskiej (1939–1944). *Archiwum Ruchu Robotniczego* (Varsó), 7. köt. 1982.

⁷ Marian Szychalski: *Początek walki. Fragmenty wspomnień*. Varsó, 1983, WMON.

⁸ Jan Stefan Haneman: U progu Polski Ludowej. *Z pola walki*, 12. köt. 1969. 2. sz.

⁹ Edward Osóbka-Morawski: *Trudna droga. Fragmenty wspomnień*. Varsó, 1992, Tydzien Robotnika.

¹⁰ Zygmunt Berling: *Wspomnienia*. 1–3. köt. Varsó, 1991, Polski Dom Wydawniczy.

alól a Sztálin és a Lengyel Hazafiak Szövetségével szimpatizáló Oskar Lange profesz-szor – a baloldali lengyelek egyesült államokbeli képviselője – közötti beszélgetés 1944. május 17-én. Moszkvai látogatásának történetét lengyel, amerikai és orosz for-rások alapján részletesen rekonstruálta Cienciala kitűnő tanulmánya.¹¹

Ezzel szemben a Sztálin és a KRN, valamint a PKWN küldöttei közötti, 1944. őszi megbeszélésekről viszonylag gazdag iratanyag maradt fenn. Sztálin „hangját” tisztán „kihallani” ezekből a dokumentumokból. A Bolesław Bierut elnök vezette lengyel delegációk háromszor látogattak Moszkvába: 1944. szeptember 28. és október 3., majd október 11. és október 19., végül december 6. és 14. között. A szovjet veze-tőkkel való találkozásokról részletes beszámolókat olvashatunk Bieruttól a Lengyel Munkáspárt (LMP) Politikai Bizottságának jegyzőkönyveiben.¹² Az egyik legjelentő-sebb tárgyalást 1944. október 1-jén tartották. A PKWN eredményeivel elégedetlen Sztálin keményen bírálta Bierutot és a lengyel kommunistákat „puhaságukért”, és azért, mert nem alkalmaznak forradalmi módszereket a lengyel belpolitikában. Sztálin szerint nem lehetett volna leállni a földreformnál, hanem gyökeresen át kellett volna alakítani, forradalmasítani kellett volna az agrárviszonyokat a földbirtokosok mint társadalmi osztály eltörlésével. „Miféle kommunisták maguk? – üvöltött Sztálin Bierutra. – Vagy összeszedik magukat, vagy végük!” Felhívta a figyelmüket arra, hogy a Vörös Hadsereg lengyelországi jelenléte kitűnő alkalmat kínál az ellenséggel szembeni fellépésre. Figyelmeztette Bierutot: „Mi fog akkor történni, ha a Vörös Had-sereg a lengyel hadsereggel együtt nyugat felé nyomul? Ki marad akkor maguknak?” Az október 9-i találkozón történt megállapodás alapján a Politikai Bizottság „arra a következtetésre jutott, hogy [Sztálin] teljes mértékben okkal bírálta [a lengyel kom-munistákat], és a pártnak el kell fogadnia a bírálatot, meg kell azt fogadnia annak érdekében, hogy jobb eredményeket tudjanak felmutatni, és változtassanak addigi magatartásukon.” Az úgynevezett „októberi politikai fordulat” és a politikai elnyomás hirtelen megerősödése azt bizonyította, hogy a párt új, forradalmi módszerekhez fo-lyamodott.¹³

Az LMP PB 1944. őszi üléseiről készült határozatok feltehetőleg a lengyel levél-tárakban található legfontosabb dokumentumok Sztálin lengyel politikáját illetően. Egyetlenegy későbbi keletkezésű irat sem mutatja ilyen közvetlen és nyílt jelét annak, hogy Sztálin miként befolyásolta személyesen a lengyelországi belpolitikai változások-

¹¹ Anna M. Cienciala: *New Light on Oskar Lange, an Intermediary between Roosevelt and Stalin in Attempts to Create a New Polish Government (January–November 1944)*. *Acta Poloniae Historica*, 73. köt. 1996. Lange mellett egy másik lengyel amerikai, Stanisław Orlemanski atya is Moszkvába látogatott 1944 tavaszán. 1944. április 28-án fogadta őt Sztálin. Egy chicagói sajtótá-jékoztatón elmesélte találkozásukat, de beszámolója aligha tekinthető hitelesnek. Vö. *New York Times*, 1944. május 13.

¹² *Protokoły posiedzen Biura Politycznego KC PPR 1944–1945*. Szerk. Aleksander Kochanski. Varsó, 1992, ISP PAN.

¹³ Vö. Jak Stalin rozpetal wojne domowa w Polsce w 1944 r. *Zeszyty Historyczne*, 91. köt. 1990. 190–198. o.

kat. 1945 után az LMP PB üléseiről már nem készült részletes jegyzőkönyv, hanem csak az elfogadott határozatokat és döntéseket rögzítették.

Az LMP főtitkárának, Władysław Gomułkának 1994-ben megjelent, értékes visszaemlékezései¹⁴ is fényt vetnek Sztálin és az LMP vezetése közötti kapcsolatra. Olvashatunk benne többek között Gomułka 1944. augusztusi, első találkozásáról Sztálinnal, de az 1945. tavaszi (valószínűleg májusi) tárgyalásokról is közöl eredeti feljegyzéseket. Gomułka is megerősíti Bierut beszámolóját, miszerint Sztálin lehordta a lengyeleket. Ez a PB-ülés jegyzőkönyvéből kimaradt. A „rugatyelnij rozgovor”-ra, azaz „fejmosásra” – ahogyan Gomułka nevezi a megbeszéléseket – Sztálin dácájában került sor október 1-jén, a lengyel párt fentiekben már említett belpolitikai irányvonálával kapcsolatban.

A HÁBORÚ UTÁNI LENGYELORSZÁG ÉS SZTÁLIN KAPCSOLATA

Lengyel kutatók mind ez ideig még nem vették górcső alá a háború utáni sztálini külpolitika lengyel vonatkozásait, nem vizsgálták a moszkvai hatalmi központ lengyel belpolitikára gyakorolt befolyásának mértékét. Nem született még monográfia, és csak kevés dokumentumközlés látott napvilágot. Ennek legfőbb oka a források hiánya. Amint azt már említettem, Sztálin és a lengyel vezetők találkozóiról nem készültek részletes jegyzőkönyvek, és így a résztvevők szórványosan fellelhető, kézzel írt feljegyzései szolgálnak fő forrásként (általában Bierut jegyzetei).¹⁵ Más fontos iratok mellett ismerjük Gomułka Sztálinnak írt két levelét is, amelyekben 1945. májusi és 1948. decemberi megbeszélésüket foglalja össze.¹⁶ Egyéb ismert, Sztálinnak szóló levelek általában ritkán szorítkoznak kizárólag politikai kérdésekre. Kutatásaim alatt csak egy Sztálintól érkező lényeges levéllel találkoztam.

Bierut levelei általában a szovjet–lengyel gazdasági együttműködés, elsősorban a lengyel hadigazdaság, a szovjet technológia átadása és a szovjet ipari tanácsadók lengyelországi működése körül forogtak. A legérdekesebb Bierut-levelek foglalkoznak például a varsói metró ügyével (a tervet 1951-ben hirdették meg, de 1956-ban lemondtak róla), és egy varsói toronyház, a mai Tudomány és Kultúra Palotája megépítésével. Emellett Bierut levélben és szóban is gyakran folyamodik Sztálinhoz újabb és újabb élelmiszer-szállítmányokért.

¹⁴ Władysław Gomułka: *Pamiętniki*. Szerk. Andrzej Werblan. Varsó, 1994, BGW.

¹⁵ Összesen 17 csomagnyi ilyen, részben már megjelentetett jegyzetet találtam, ebből 13-at Bieruttól. A fennmaradó rész Władysław Gomułkától, Jakub Bermantól és Edward Osóbka-Morawskitól származik.

¹⁶ Niezny list Władysława Gomułki do Stalina. Szerk. A. Werblan. *Dzis. Przegląd Społeczny*, 3. köt. 1992. 7. sz. és Ostatni spór Gomułki ze Stalinem. Nieznana korespondencja z 1948 r. Szerk. A. Werblan. *Dzis. Przegląd Społeczny*, 4. köt. 1993. 6. sz.

BIERUT JEGYZETEI

A „kis Sztálin”, Bolesław Bierut, rendkívül szorgalmas volt. A varsói Újkori Iratok Levéltárában őrzött gyűjteményben több ezer oldalnyi jegyzetfüzet, naptár, és mindenfajta hevenyészett feljegyzés is található. Sok közülük – mint Bierut megjelentetett beszédeinek tervezete – nem túl jelentős, mások azonban kulcsfontosságúak. A Sztálinnal való találkozásokról készített emlékeztető feljegyzései természetesen ez utóbbi kategóriába sorolhatók.¹⁷ Ezek között naptárfeljegyzésektől cetliken át, amelyekre a szovjet diktátorral történt megbeszélés egyes témáit jegyezte fel, hosszabb, több oldalas kéziratokig minden megtalálható. Általában ceruzával írt, esetenként lengyelül, máskor oroszul, de a két nyelvet felváltva is használta egy jegyzeten belül.

Bierut nagyon alaposan felkészült a találkozókra: általában készített valamilyen előzetes jegyzetet és jelentésvázlatot a lengyelországi helyzetről, amelyről szóban kellett számot adnia Sztálinnak a megbeszélés során. A problémákat is előre összegyűjtötte. Jegyzetei másik csoportját post factum készítette nagy vonalakban összefoglalva a tárgyalás egyes pontjait és Sztálin véleményét (feltehetőleg nem a beszélgetések alatt jegyzetelt).

A hosszabb terjedelmű feljegyzések egyike az 1948. augusztus 15-i tárgyalásra vonatkozik. Itt olvashatjuk Bierut beszámolóját az LMP PB és Gomułka közötti ellentétéről Gomułka feltételezett „jobboldali nacionalista” elhajlása miatt. A következő PB-ülésen (augusztus 19-én) Bierut egyik megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy Sztálin a pár nappal korábbi megbeszélés alatt dönthetett úgy, hogy Gomułka a PB tagja maradhat, ha megfelelő önkritikát gyakorol, azok után, hogy eltávolítják az LMP főtitkári székéből. Ugyanekkor nyugtatta meg Sztálin Bierutot, hogy nem kell lemondania az elnöki rangról, miután megválasztják az LMP főtitkárává. A következő KB-plénumon Bierut hivatalosan is visszalépett a pártba (szintén Sztálin döntött úgy 1944 októberében, hogy Bierutnak mint lengyel államfőnek egyik párthoz sem szabad tartoznia).¹⁸ Az 1948-as válságra vonatkozóan más érdekes anyag is van: egy levél, amelyet Gomułka 1948. december 9-i beszélgetésük után írt Sztálinnak, és Sztálin Bierutnak küldött távirata, amelyben Gomułka iránti bizalmatlanságának ad hangot, és javasolja, hogy „vessék további vizsgálat alá” Gomułka őszinteségét.

Tömörségük, lakonikusságuk és rejtélyes utalásaik ellenére Bierut jegyzeteiből kiviláglik, hogy mely kérdéseket tárgyalták meg a lengyel kommunisták a szovjet vezetővel. Egyes esetekben ezek a feljegyzések a lengyel belpolitikát érintő sztálini döntések megszületésének vagy végrehajtásának bizonyítékai.

Bierut jegyzetei alapján megállapítható, hogy 1948 előtt a Sztálinnal folytatott beszélgetések egyik legfőbb témája a Lengyel Szocialista Párt (Polska Partia Socjalistyczna) belső helyzete és a két párt viszonya volt. 1946-ban Sztálin még közvetített is a két párt közötti együttműködési egyezmény kapcsán kiobbant vitában.¹⁹ Az sem

¹⁷ Bierut jelentős jegyzetei közé sorolhatjuk például az LMP PB Közbiztonsági Bizottságának üléséről készítetteteket is, ezekről más hivatalos feljegyzés nem maradt fenn.

¹⁸ 1944 és 1948 között Bierut a PB titkos tagja volt.

¹⁹ Tajemne karty z dziejów powojennej PPS. Szerk. A. Werblan. *Dzis. Przegląd Społeczny*, 3. köt. 1992. 12. sz.

meglepő, hogy az LMP az 1946-os népszavazás, valamint az 1947-es általános választások kapcsán kialakítandó stratégiáját alaposan megvitatta Sztálinnal, ideértve a népszavazás három kérdésének pontos megfogalmazását is. 1949 után Bierut ugyanúgy jelentést tett Sztálinnak a Spsychalski és Gomułka ellen indított vizsgálat fejleményeiről, mint az úgynevezett „hadseregen belüli összeesküvésről”. A párt egyházpolitikáját és a katolikus egyház elleni fellépést szintén egyeztetette Sztálinnal. A megbeszélések vissza-visszatérő témája volt a gazdaság helyzete (1953-ban például Bierut kikérte Sztálin véleményét arról, hogy vajon ismételten bevezethető-e Lengyelországban a jegyrendszer).

Sztálint tehát folyamatosan tájékoztatták a lengyelországi eseményekről, és minden lényeges döntést megvitattak vele. Bierut jegyzeteiből általában nem derül ki, hogy mikor kérték ki a lengyel pártvezetők Sztálin tanácsát, és mikor kaptak közvetlen utasításokat. Mégis, nem kétséges, hogy még ha eltérő véleményen voltak is néhány kérdésben, Sztálin akarata volt a döntő. Jó példa erre a rubel és zloty árfolyamának kérdése. 1950-ben, a lengyel pénzreform után, a két pénznem értéke között 1:1 arányt állapítottak meg. Ennek értelmében nyilatkozott a lengyel és a szovjet nemzeti bank is. 1951. január 9-én azonban Sztálin táviratot küldött Bierutnak, amelyben az állt, hogy a megfelelő árfolyam 1:3 lenne. Válaszában Bierut már elfogadta Sztálin véleményét, és így titokban ezt az arányt alkalmazták, jóllehet a hivatalos árfolyamon nem változtattak.

SZTÁLIN ÉS AZ 1952-ES LENGYEL ALKOTMÁNY

A Sztálint érintő lengyel források egyik legbecsesebbike a lengyel alkotmány előzetes vázlatának orosz nyelvű másolata Sztálin kézírásos korrekcióival. Bierut jegyzetei mutatják, hogy Sztálin az alkotmány legkorábbi előkészületeitől fogva belefolyt a munkába. Bierut egyik (valószínűleg 1950. novemberi) jegyzetében található egy rövidítés: PSR, ami annyit tesz, hogy Lengyel Szocialista Köztársaság. Ez szerepelt Lengyelország hivatalos megnevezéseként. Azon a találkozón Bierut egy másik kérdést is feltett Sztálinnak: „őrizzuk meg a régi címet”, a fehér sást? Az állam hivatalos megnevezése végül is Lengyel Népköztársaság (Polska Rzeczpospolita Ludowa) lett, és nagyon valószínű, hogy Sztálin döntött abban is, hogy ne változtassanak a hagyományos lengyel címeren.

1951 őszén megmutatták Sztálinnak az alkotmány végső változatát, amelyen még körülbelül ötven változtatást tett. Bierut kézzel átírta lengyelre Sztálin módosításait, és hivatalosan mint az ő javításait vezették be a lengyel alkotmányba. Csak néhányan tudták a felső vezetésből, hogy ki is volt az igazi szerző.

Sztálin legtöbb korrekciója a politikai frazeológiát érintette, gyakran odaillesztette a „nemzeti” jelzőt, vagy csak kisebb szerkesztési megjegyzéseket tett. Csak két nagyobb horderejű változtatást eszközölt. A harmadik paragrafusban azt a megállapítást, miszerint a Lengyel Népköztársaság megszünteti a kizsákmányoláson alapuló társadalmi viszonyokat, azzal a jövőbe mutató állítással cserélte fel, hogy a Lengyel Népköztársaság felszámolja a munkások és parasztok kizsákmányolásából élő társadalmi osztályokat. A magántulajdon védelmével foglalkozó 11. paragrafusban a „ma-

gán” szót (csasztnaja szobsztvennoszty) „személyes”-re (licsnaja) javította át. Az eset érdekessége, hogy a lengyel jogászok számára ez utóbbi javítás sok fejtörést okozott, mivel egészen új elméleti konstrukciókat kellett kitalálniuk csak azért, hogy igazolják és megmagyarázzák ezt az újfajta tulajdont. Ez a változtatás ugyanakkor valószínűleg a sztálini beavatkozás egyik legmaradandóbb emléke is: csak nemrégiben, 1997-ben vezették be ismételten a magántulajdon fogalmát a lengyel alkotmányba.

Sztálin változtatásai nem érintettek lényegi pontokat, és nem voltak közvetlen hatással a lengyel belpolitikára, de a pusztán tény, hogy belejavított a lengyel alkotmányba, magában is szimbolikus jelentőségű.

A fentiekben bemutatott kevés levéltári anyag rámutat ugyan Sztálin személyes befolyásának mértékére a lengyel belpolitikában, mégsem elegendő lengyel politikájának a rekonstruálásához.²⁰

A VENDÉGKÖNYV ÉS A LENGYEL FORRÁSOK

Ha hinni lehet Gomulának, a háború utáni első években a lengyel vezetők és Sztálin között a hivatalos és munkatalálkozók rendszeresek voltak. Szinte havonta sor került egy, néha két találkozóra is. Mivel azonban a lengyel levéltárakban csak esetleges nyomai maradtak ezeknek a látogatásoknak, még a találkozók dátumát sem könnyű meghatározni. Ugyanez mondható el a lengyel kommunisták és Sztálin háború alatti találkozóiról is. Így az *Isztoricseszki Arhív*ban most publikált *Vendégkönyv* felbecsülhetetlen segítséget nyújthat a találkozók dátumának rekonstruálásához.

Sok lengyel forrásból ismert találkozóinak azonban nincs nyoma a látogatók könyvében. Ez több esetben valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a regiszterbe csak Sztálin kremlbeli vendégeit jegyezték fel, és a máshol (például Sztálin barvihei és kunczevói dácásájában, vagy Szocsiban) szervezett találkozók nem szerepelnek benne. Van kivétel azonban ez alól is. Lengyel források szerint például 1944. október 13-án a Sztálin, Churchill, Mikołajczyk és Harriman közötti tárgyalás a szovjet külügyminisztérium tulajdonában levő Siprodonovka utcai palotában volt, mégis bejegyezték a látogatók könyvébe, meglepő viszont, hogy az ugyanaznap este, feltehetően ugyanott rendezett Sztálin, Churchill és a PKWN delegációja közötti tárgyalást már nem.

A *Vendégkönyv* és a lengyel források között ennél komolyabb ellentmondások is felfedezhetők. Kizárt például, hogy 1944. április 22-én vagy 24-én Sztálin találkozott volna Marian Spychalskival és Michal Rola-Zymierskivel, mivel Spychalski csak május 16-án érkezett Moszkvába, Rola-Zymierski pedig csak később, 1944. július 6-án. Az sem valószínű, hogy lett volna egy Bierut–Sztálin-találkozó 1949. február 26-án,

²⁰ A háború utáni szovjet–lengyel kapcsolatokkal foglalkozó orosz levéltári források ígéretesebbnek tűnnek. A nemrégiben megjelent *Vosztocsnaja Jevropa v Dokumentah Rosszijszkih Arhivov*ban sok más jelentős irat mellett négy szovjet–lengyel találkozóról készült jegyzőkönyv is található (lásd 1. számú táblázat). *Vosztocsnaja Jevropa v Dokumentah Rosszijszkih Arhivov 1944–1953. 1. köt. 1944–1948.* Szerk. Galina P. Murasko és mások. Moszkva–Novoszibirszk, 1997, Szbirszkij Hronograf.

mivel Bierut AAN-ben őrzött jegyzetei között ott vannak az aznapi Államtanácsról készült feljegyzések is. (Bierut nem lehetett egy napon Moszkvában és Varsóban is.)

I. táblázat. Megjelent források

Dátum	Esemény	Forrásközlés
1941. november 14.	Beszélgetés Sztálin és Stanisław Kot nagykövet között (jelen van Molotov is)	Sikorski Institute (SI), PRM 41/4; <i>Documents on Polish–Soviet Relations...</i> 1. köt. 205–213. és 589. o.; „Stosunki polsko–sowieckie...” 44. sz. dokumentum, 61–69. o.; Kot: <i>Rozmowy z Kremlem</i> . London, 1955, <i>Jutro Polski</i> . 13–17. és 118–129. o. (és Kot: <i>Listy z Rosji</i> . 169–180. o.); <i>Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów</i> . Varsó, 1965, PISM. 241–249. o.
1941. december 3.	Beszélgetés Sztálin és Władysław Sikorski tábornok között (jelen vannak még S. Kot nagykövet, Władysław Anders tábornok és Molotov)	SI, PRM 41/4; <i>Documents on Polish–Soviet Relations...</i> 1. köt. 231–243. o.; „Stosunki polsko–sowieckie...” 50. sz. dokumentum, 81–94. o.; Kot: <i>Rozmowy...</i> 17–20. és 153–171. o. (és Kot: <i>Listy...</i> 191–208. o.); Władysław Anders: <i>Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946</i> . London, 1959, Gryf Publishers Ltd. 87–105. o. (Említést tesz egy másik beszélgetésről is, amire a kremlbeli fogadáson került sor.)
1941. december 4.	Beszélgetés Sztálin és W. Sikorski tábornok között (W. Anders tábornok is jelen van)	SI, PRM 41/4; <i>Documents on Polish–Soviet Relations...</i> 1. köt. 244–246. o.
1942. március 18.	Beszélgetés Sztálin és W. Anders között (Leopold Okulicki ezredes és Molotov is jelen van)	SI, PRM 72/3; <i>Documents on Polish–Soviet Relations...</i> 1. köt. 301–310. o.; „Stosunki polsko–sowieckie...” 68. sz. dokumentum, 115–128. o.; Anders: i. m. 112–122. o.; <i>Sprawa polska...</i> 265–274. o.

1943. február 9.	W. Sikorski tábornok levele Sztálinhoz a Tadeusz Romer nagykövettel folytatandó megbeszélésről	SI, PRM 101/1; <i>Documents on Polish–Soviet Relations...</i> 1. köt. 479–480. o. (franciául); <i>Sprawa polska...</i> 324–325. o. (lengyel fordításban).
1943. március 26–27.	Beszélgetés Sztálin és T. Romer nagykövet között (jelen van Molotov is)	SI, A.11.49/Sow/4; <i>Documents on Polish–Soviet Relations...</i> 1. köt. 489–501. o. és 2. köt. 692–694. o.; „Stosunki polsko–sowieckie...” 125. sz. dokumentum, 264–276. o.; Jan Ciechanowski: Kluczowa rozmowa (Stalin–Romer, 26–27 luty 1943). <i>Zeszyty Historyczne</i> , 74. köt. 1989, 115–139. o.; Romer: Moja misja jako ambasadora RP w Związku Sowieckim. <i>Zeszyty Historyczne</i> , 30. köt. 1974, 138–166. o.; <i>Sprawa polska...</i> 326–337. o.
1944. április 27.	Beszélgetés Sztálin és Zygmunt Berling tábornok között	<i>Polska–ZSRR. Struktury podleglosci. Dokumenty WKP(b) 1944–1945.</i> Varsó, 1995, ISP PAN. 56–57. o.
1944. április 28.	Beszélgetés Sztálin és Stanisław Orlemanski között (jelen van Molotov is)	<i>Vosztocsnaja Jevropa...</i> 1. köt. 36–42. o.
1944. május 17.	Beszélgetés Sztálin és Oskar Lange professzor között (jelen van Molotov is)	SI, A.11.49/Sow/4; <i>Documents on Polish–Soviet Relations...</i> 2. köt. 235–240. és 258–363. o.; Cienciala: i. m. 107–124. o. (Részletes beszámoló Lange megbeszéléseiről orosz források és Lange személyes jegyzetei alapján.)
1944. május 22. (Haneman szerint 1944. május 22-től július 22-ig között nyolc találkozóra került sor a KRN és Sztálin között)	Sztálin és a KRN küldöttségének (Marian Spychalski, Edward Osóbka-Morawski, Jan Haneman, Kazimierz Sidor) találkozója	Gomułka: i. m. 2. köt. 415–417. o.; Spychalski: i. m. 207–213. o.; Haneman: i. m. 142–143. o.
1944. július 19.	Sztálin és a KRN küldöttségének találkozója	<i>Sprawa polska...</i> 522–524. o. (A KRN-delegáció jegyzőkönyve, 1944. július 20.); Antony Polonsky–Bolesław Drukier: <i>The Beginnings of Communist Rule in Poland.</i> London, 1980, Routledge and Kegan. 242–245. o.; Haneman: i. m. 144. o.

1944. július 21.	Sztálin a PKWN és a ZPP tagjainak találkozója	Haneman: i. m. 145. o.
1944. augusztus 3.	Sztálin és Stanisław Mikołajczyk közötti beszélgetés (jelen van még T. Romer, Stanisław Grabski és Molotov)	SI, PRM Z/4; <i>Documents on Polish–Soviet Relations...</i> 2. köt. 309–322. és 763. o.; <i>Sprawa polska...</i> 553–559. o.; Zaranski: i. m. 888–895. o.; Mikołajczyk: <i>The Rape of Poland. Pattern of Soviet Aggression.</i> New York–Toronto, 1948. 74. o.
1944. augusztus 9.	Sztálin és Stanisław Mikołajczyk közötti beszélgetés (jelen van még T. Romer, Stanisław Grabski és Molotov)	SI, PRM Z/4; <i>Documents on Polish–Soviet Relations...</i> 2. köt. 334–339. és 772. o.; <i>Sprawa polska...</i> 561–563. o. (részlet); Zaranski: i. m. 888–895. o.
1944. augusztus 27.	Sztálin és az LMP delegációjának találkozója (Bolesław Bierut, Jakub Berman, Hilary Minc, Władysław Gomułka)	Gomułka: i. m. 2. köt. 460–467. o. (Adatok Gomułka és Sztálin első találkozásáról); Polonsky–Drukier: i. m. 268. o.
1944. szeptember 29.	Sztálin és a PKWN és KRN egyesített küldöttségének találkozója (jelen van Wanda Wasilewska is)	<i>Protokoly Posiedzen...</i> 16–19., 22–25. o. (Bierut beszámolója egy Sztálinnal folytatott megbeszélésről.); Polonsky–Drukier: i. m. 297–304. o.
1944. október 1.	Beszélgetés Sztálin, Bolesław Bierut, Michał Rola-Zymierski, Edward Osóbka-Morawski és Wanda Wasilewska között	<i>Protokoly Posiedzen...</i> 16–19., 22–25. o.; Gomułka: i. m. 2. köt. 307–309. és 471–474. o.
1944. október 13., 17.00–19.50	Sztálin, Winston Churchill, Stanisław Mikołajczyk és Averell Harriman közötti tárgyalás	SI, Z/5; <i>Documents on Polish–Soviet Relations...</i> 2. köt. 405–415. és 782–784. o.; „Stosunki polsko–sowieckie...” 176. sz. dokumentum, 295–302. o.; <i>Sprawa polska...</i> 586–595. o.; Mikołajczyk: i. m. 93–101. o.

1944. október 13.	Sztálin, Churchill és a PKWN küldöttsége közötti tárgyalás	<i>Protokoly Posiedzen...</i> 30–32. o. (Bierut beszámolója a Sztálinnal és Mikołajczykkal folytatott moszkvai megbeszélésekről.); Polonsky–Drukier: i. m. 355–356. o.; Gomułka: i. m. 2. köt. 494–495., 502–503. o.
1944. október 18.	Sztálin és Stanisław Mikołajczyk közötti tárgyalás	SI, A.11.49/Sow/4b; <i>Documents on Polish–Soviet Relations...</i> 2. köt. 430–433. és 785–786. o.; <i>Sprawa polska...</i> 606–608. o.
1944. október 18. (?)	Sztálin és Bolesław Bierut közötti megbeszélés (valószínűleg a Sztálin–Mikołajczyk-tárgyalás után)	<i>Protokoly Posiedzen...</i> 35–37. o.
1944. október (29. előtt)	Telefonbeszélgetés Sztálin és Bierut között	<i>Protokoly Posiedzen...</i> 44. o. (Bierut a Sztálinnal folytatott telefonbeszélgetésről.)
1944. december 6. (Bierut azt állítja, hogy december 6. és 14. között háromszor beszélt Sztálinnal.)	Sztálin és a PKWN-delegáció közötti tárgyalások	<i>Protokoly Posiedzen...</i> 71., 73–77. o. (Utasítások a PKWN Moszkvába utazó delegációja számára; Bierut beszámolója a Sztálinnal folytatott megbeszéléséről.); Polonsky–Drukier: i. m. 391. és 394–395. o.; <i>Wojsko Polskie na froncie wschodnim 1943–1945. Wybór materiałów źródłowych.</i> Szerk. Cz. Grzelak, H. Stanczyk és S. Zwolinski. Varsó, 1994, Bellona. 184–186. o. (Rola-Zymierski beszámolója egy katonai kérdésekről folytatott beszélgetésről Sztálinnal.)
1945. március–április	Sztálin és az LMP-küldöttség közötti tárgyalások	Gomułka: i. m. 2. köt. 476–478., 516–517. o. (Idézi Gomułka egy Sztálinnal folytatott megbeszéléséről szóló feljegyzését.)
1945. május (10. körül)	Beszélgetés Sztálin és Władysław Gomułka között	Niezny list Władysława Gomułki... 97–103. o. (Gomułka levele Sztálinhoz, 1945. május 15.)
1945. június	Moszkvai tárgyalások a Lengyel Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányának létrehozásáról	Rozmowy polityczne w sprawie utworzenia TRJN. Szerk. Władysław Góra, Aleksander Kochanski. <i>Archiwum Ruchu Robotniczego</i> , 9. köt. 1984, 133–134., 144–149. o. (Sztálin pohárköszöntője az 1945. június 23-i fogadáson, az Ideiglenes Kormány ülésének jegyzőkönyve Osóbka–Morawski beszámolójával a moszkvai tárgyalásokról, 1945. június 28.)

1945. augusztus 9., 12. és 14.	Tárgyalások Sztálin, Bierut, Osóbka- Morawski, Zygmunt Modzelewski és Hilary Minc között	Andrzej Skrzypek: Czwartha podróz S. Mikołajczyka do Moskwy. <i>Dzieje Najnowsze</i> , 17. köt. 1985. 3–4. sz. 184–195. o. (Mikołajczyk naplója és az 1945. augusztus 18-i kabinetülés jegyzőkönyve); Mikołajczyk: i. m. 142–144. o.
1945. november 14.	Beszélgetés Sztálin, Gomułka és Minc között	<i>Vosztocsnaja Jevropa...</i> 1. köt. 301–303. o. (Sztálin feljegyzései a találkozóról.)
1946. május 24.	Beszélgetés Sztálin, Bierut és Osóbka- Morawski között (jelen van még Gomułka, Rola- Zymierski, Minc, Spychalski, Stanisław Szwalbe, Kowalski és Molotov)	<i>Vosztocsnaja Jevropa...</i> 1. köt. 443–463. o.
1946. augusztus 19.	Tárgyalások Sztálin és a PPS küldöttsége között (Osóbka- Morawski, Szwalbe, Józef Cyrankiewicz)	<i>Vosztocsnaja Jevropa...</i> 1. köt. 505–513. o.
1946. augusz- tus 28. (?)	Beszélgetés Sztálin és Bierut között	Tajemne karty... 52–58. o. (Bierut feljegyzése a Sztálinnal folytatott megbeszélésekről.)
1946. augusztus 29.	Tárgyalások Sztálin, az LMP és a PPS delegációi között	Mikołajczyk: i. m. 170–171. o.
1946. november közepe	Tárgyalások Sztálin, az LMP és a PPS delegációi között	Tajemne karty... 70–71. o. (Kivonat Osóbka- Morawski újságából: beszámoló a Sztálinnal folytatott megbeszélésekről.)
1948. december 9.	Beszélgetés Sztálin és Gomułka között (jelen van Molotov is)	Ostatni spór Gomułki... 105–111. o. (Gomułka levele Sztálinnak, 1948. december 14., Sztálin és Molotov távirata Bierutnak, 1948. december 16.); Inessa Jazsborovszkaja: Dva szekretnih pizma B. Bieruta i V. Gomułki v Moszkvu. <i>Szlavianovegyenije</i> , 1995. 6. sz. 30–34. o. (Gomułka levelének orosz fordítása.)
1949. augusztus 1.	Beszélgetés Sztálin, Bierut és Minc között (jelen van Malenkov is)	Jerzy Poksinski: Bierut u Stalina. <i>Polityka</i> , 1993. május 1. 18. sz.

1. táblázat. Meg nem jelent dokumentumok

Dátum	Forrás
1945. június 17.(?)	Władysław Gomułka magángyűjteménye (Andrzej Werblan professzor kezelésében): Gomułka jegyzetei arról, hogy az LMP küldöttségének moszkvai tárgyalásain Sztálin mit mondott a Lengyel Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányának megalakításáról
1945. szeptember 1.	AAN, LEMP KB, 2609, 19. o.: Sztálin távirata az LMP KB Titkárságának, Roman Zambrowskinak, politikai kiadványok megjelentetésének koordinálásáról
1945. szeptember első fele	AAN, Jakub Berman-gyűjtemény, 325–333, 22–26. o.: Berman kézzel írt jegyzetei egy Sztálinnal folytatott beszélgetésről (vagy egy Sztálinnak küldendő levél vázlat): jelentés a lengyelországi helyzetről, és tanácsok, valamint segítség kérése (lengyelül)
1945. november 14.(?)	Władysław Gomułka magángyűjteménye (Andrzej Werblan professzor kezelésében): Gomułka jegyzetei a Sztálinnal folytatott megbeszélésről. Egy orosz dokumentum valószínűleg ugyanarról a találkozóról: <i>Vosztocsnaja Jevropa...</i> 1. köt. 301–303. o.
1946. április 7.(?)	AAN, LEMP KB, 254–IV–1, 98–100. o.: Bierut kézzel írt jegyzetei egy Sztálinnal folytatott beszélgetésről (oroszul), 1946 tavasza, valószínűleg telefonbeszélgetés.
1946. április 7.	AAN, LEMP KB, 2724, 181–186. o.: Bierut kézzel írt jegyzetei egy Sztálinnal folytatott telefonbeszélgetésről, 1946. április 7-én, 18.00 (oroszul)
1946. május 23–24.(?)	AAN, LEMP KB, 2724, 289–290. o.: Bierut kézzel írt jegyzetei a Lengyel Szocialista Párt és az LMP küldöttségei, valamint Sztálin közötti tárgyalásokról (lengyelül és oroszul)
1947. február 7.	AAN, LEMP KB, 2746.: Telefonbeszélgetés Sztálinnal 1947. február 7-én, Bierut naplója említi
1947. december(?)	AAN, Bierut-gyűjtemény, 254–I–21, 64. o.: Bierut levele Sztálinnak; kéri, hogy fogadjon egy lengyel delegációt (Rola-Zymierski, Minc, Bierut) 1948. január elején
1948. június 11.	AAN, LEMP KB, 2609, 83. o.: Gomułka levélvázlata Sztálinnak az LMP vezetésében kialakuló vitákról (oroszul, valószínűleg Bierut kézírása)
1948. június 30.	AAN, LEMP KB, 2609, 87. o.: Bierut levele Sztálinnak, Molotovnak és Zsdanovnak az LMP vezetésén belüli vitákról; kéri, hogy augusztus közepén fogadják az LMP PB küldöttségét Moszkvában (oroszul)
1948. augusztus 15.	AAN, LEMP KB, 2727, 113–120. o.: Bierut kézzel írt jegyzetei, amelyeket az 1948. augusztus 15-i találkozó előtt készített az LMP vezetésén belüli válságról (oroszul)

1948. augusztus 19.	AAN, LEMP KB, 2728, 13. o.: Jegyzetek az LMP PB 1948. augusztus 19-i üléséről, Bierut tájékoztatója moszkvai utazásáról
1949 első fele	AAN, LEMP KB, 2747, 268–269. o.: Bierut kézzel írt jegyzetei egy katonai kérdésekben Sztálinnal folytatott beszélgetésről
1949. július 22. előtt	AAN, LEMP KB, 2729, 176. o.: Bierut kézzel írt jegyzetei egy Sztálinnal folytatott beszélgetésről
1949 ősze	AAN, LEMP KB, 2729, 96–100. o.: Bierut kézzel írt jegyzetei egy Sztálinnal folytatott beszélgetésről, ahol szóba került a nehézipar fejlesztése, valamint az állam és a katolikus egyház kapcsolata
1950. február	AAN, LEMP KB, 2609, 156. o.: Bierut levele Sztálinnak, amelyben kéri, hogy fogadjanak Moszkvában egy lengyel küldöttséget (Bierut, Minc, Rokosszovszkij) 1950. március elején
1950. március 16–17.(?)	AAN, LEMP KB, 1673, 47. o.: Rokosszovszkij említést tesz egy 1950 márciusában Sztálinnal tett látogatásról az LEMP PB 1956. október 15-i ülésén
1950. február–március (március 20. előtt)	AAN, LEMP KB, 2729, 158–168. o.: Bierut levélvázlata (?) Sztálinnak (?) a lengyelországi politikai helyzetről az LEMP KB 3. plénuma után (oroszul). Az is lehet, hogy Bierut ezeket a jegyzeteket egy Sztálinnal való találkozásra készítette
1950. április 24.	AAN, LEMP KB, 2609, 78–82. o.: Három Bierut-levél Sztálinnak a szovjet–lengyel gazdasági és katonai együttműködésről
1950. október(?)	IDH PRL, Eugeniusz Szyr-gyűjtemény, S III/8, 7–12. o.: Bierut levele Sztálinnak a Lengyelországnak szánt technológiai segítségről
1950. október 11.	AAN, LEMP KB, 2609, 177–178. o.: Bierut levele Sztálinnak a lengyel hadiipar fejlesztéséről; egy szovjet tanácsadó Lengyelországba küldését kéri
1950. november 3.	AAN, LEMP KB, 2609, 283–288. o.: Bierut kézzel írt jegyzetei egy Sztálinnal folytatott beszélgetésről, ahol a lengyelországi politikai és gazdasági helyzetről tárgyaltak (oroszul és lengyelül)
1950. november 3. (?)	AAN, LEMP KB, 2749, 9. o.: Bierut kézzel írt jegyzetei egy Sztálinnal folytatott beszélgetésről 1950. november 3-án
1951 eleje	AAN, LEMP KB, 2609, 184–185. o.: Bierut levele Sztálinnak a varsói metró építéséről
1951 eleje	IDH PRL, Eugeniusz Szyr-gyűjtemény, S III/8, 2–3. o.: Bierut levele Sztálinnak a varsói metró építéséhez nyújtandó szovjet technológiai segítségről

1951. január 9.	AAN, LEMP KB, 2609, 321. o.: Sztálin levele Bierutnak. Ebben javasolja, hogy a rubel–zloty árfolyamot 1:1-ről 1:3-ra változtassák
1951. január 10.	AAN, LEMP KB, 2609, 322–323. o.: Bierut válasza Sztálinnak a rubel–zloty árfolyamról
1951. január 30.	AAN, LEMP KB, 2609, 282. o.: Bierut jegyzetei a Sztálinnal folytatott beszélgetés főbb témáiról: 1. a lengyelországi pénzreform és a rubel–zloty árfolyam, 2. a lengyel–szovjet határ módosítása
1951. március 16.	AAN, LEMP KB, 2738, 163–168. o.: Vladimir Clementis és Otto Sling vallomásait küldi Sztálin Bierutnak egy rövid levél kíséretében
1951. szeptember 20.	AAN, LEMP KB, 2609, 383–384. o.: Bierut levele Sztálinnak egy reprezentatív varsói épület építéséről (a későbbi Tudomány és Kultúra Palotája)
1951. szeptember	AAN, LEMP KB, 2609, 385–386. o.: Bierut levele Sztálinnak a Bug medrének hajózásra alkalmassá tételéről
1951. október	AAN, LEMP KB, 2609, 389–393. o.: Bierut kézzel írt jegyzetei egy Sztálinnal folytatott beszélgetésről
1951. október 18.	AAN, LEMP KB, 2609, 396–401. o.: Emlékeztető a hosszantartó aszály okozta élelmiszer-ellátási gondokról
1951. október	AAN, LEMP KB, 2774, 1–27. o.: Az 1952-es alkotmány szövegtervezete Sztálin kézzel írt javításaival (oroszul)
1952. augusztus 18.	AAN, LEMP KB, 2609, 432. o.: Bierut levele Sztálinnak; szovjet széngyártási szakembereket kér
1952. augusztus 22.	AAN, LEMP KB, 2609, 434. o.: Sztálin válasza, amelyben ígéretet tesz a kért szovjet szakemberek kiküldésére
1953. március 2.	AAN, LEMP KB, 2609, 463. o.: Bierut levele Sztálinnak; szovjet agrárszakembereket kér

Gerhard Wettig
AZ 1952. MÁRCIUSI JEGYZÉK
MÁS DOKUMENTUMOK FÉNYÉBEN

Tanulmányomhoz főként teljes terjedelmükben már megjelentetett forrásokat használtam fel (ezeket a lábjegyzetben *-gal jelöltem), valamint olyanokat, amelyek remélhetőleg hamarosan megjelennek (előttük a lábjegyzetben + áll). Egyéb iratokra csak akkor térek ki, ha azok közvetlen és nélkülözhetetlen adalékokkal szolgálnak a közeljövőben megjelentetendő új levéltári források keletkezésének körülményeiről.

Sztálin 1952. márciusi, Németország egyesítését javasló jegyzéke nem tekinthető egyedülállóknak, de egy diplomáciai manőver részének sem. Az össznémet kérdést befolyásoló keleti intézkedések szélesebb kontextusában kell szerepét megvizsgálnunk. Csak így kezdeményezhetünk vitát arról, hogy a szovjet vezető a tárgyalásokat vajon a kompromisszum keresése céljából kezdeményezte-e, ahogyan azt sokan gondolják.¹ Ha igen, ez azt jelenti, hogy Sztálin nem kezelte következetesen a német kérdést.² Ugyanis ha 1952 tavaszán a szovjetek tényleg hajlottak volna a német egyesítésről való egyezkedésre – aminek következtében a kommunisták elveszthették volna befolyásukat az NDK-ban –, számottevően változott volna a korábban követett külpolitikai irányvonal.

¹ Vö. Rolf Steininger: Eine Chance zur Wiedervereinigung? Die Stalin-Note vom 10. März 1952. Darstellung und Dokumentation auf der Grundlage unveröffentlichter britischer und amerikanischer Akten. *Archiv für Sozialgeschichte*. Supplement 12. Bonn, 1985, Dietz.

² Wilfried Loth úgy látja, hogy Sztálin következetesen, de sikertelenül támogatta az össznémet demokráciát, de törekvése megbukott a pártapparátus ellenállásán. Lásd Loth: *Stalins ungeliebtes Kind. Warum Moskau die DDR nicht wollte*. Berlin, 1994, Akademie Verlag. A kérdés minden kutatója egyetért abban, hogy a Kreml eredetileg támogatta a német egységet, de saját elképzelései alapján, például egy kommunista Németországot a Szovjetunió érdekszférájában. A vita arról folyik, hogy az 1952-es jegyzék fordulatot jelent-e ebből a szempontból. Hermann Graml ezt tagadja. Vö. Graml: Nationalstaat oder westdeutscher Teilstaat. In *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 1977. 821–864. o.; Die Legende von der verpassten Gelegenheit. Die Stalin-Note vom 10. März 1952. Szerk. Hans-Peter Schwarz. *Rhoendorfer Gespräche*. 5. köt. Zürich–Stuttgart, 1982, Belser.

A márciusi jegyzéket hivatalosan nem juttatták el a németekhez, a bonni kormányhoz. Németországban – annak ellenére, hogy 1949 őszén létrejött a Szövetségi Köztársaság és az NDK – nem szűnt meg az 1945-ben győztes hatalmak megszállása, ha valamennyire korlátozódott is. Így egyik német kormány sem volt döntési joggal felruházva olyan fontos kérdésekben, mint a két országrész egyesítése vagy a kül- és a biztonsági politika. A nemzetközi jog értelmében a négy megszálló hatalom volt a kizárólagos illetékes minden a békeszerződéssel és Németország jövőbeli státusával kapcsolatos ügyben, s ezért a szovjet kormány a három nyugati hatalom kormányához fordult jegyzékével.

A Kreml javaslata szerint Németországot „egységes, független, demokratikus és békeszerető” államként kell újjáalakítani. Ez a frázis és hasonló megfogalmazások azonban felkeltették a nyugati szövetségesek gyanakvását. Volt a jegyzékben még egy furcsaság. Igaz ugyan, hogy szó volt benne a német egységről, de arra semmi sem utalt, hogy a béketárgyalások során miként és hogyan fogják a kérdést napirendre tűzni. Látszólag csak felmerült volna valahogy a tárgyalások alatt. Más szovjet és keletnémet megnyilvánulásokból azonban következtetni lehet arra, mire is gondolhatott Sztálin: az 1950 ősze óta már több formában is javasolt „Össznémet konzultációk” biztosíthatók volna azt a fórumot, ahol az egyesítésre vonatkozó minden döntést meg kellett volna hozni.³

Ez meglehetősen bizarr elképzelés volt. A nemzetközi jog és a négyhatalmi érdekek szempontjából első pillantásra meglepő az a kijelentés, hogy „magukat a németeket” kell felhatalmazni arra, hogy országukat egyesítsék. A négy megszálló közül a Szovjetunió ragaszkodott leginkább a németek felett gyakorolt hatalmához. Moszkva valóban hajlandó lett volna arra, hogy lemondjon jogairól a legyőzött országban? Az ellentmondás feloldására azonban egy kézenfekvő válasz adódik. Sztálin biztosan számíthatott arra, hogy a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) vezető politikusai azt teszik majd, amire Moszkvából utasítják őket.⁴ Ezért aztán a javasolt tervvel tulajdonképpen inkább elébe akart menni a német önrendelkezés felvetésének, semmint támogatni azt. Az NSZEP – hatalmát „hajtószíjként” használva – biztos lehetett abban, hogy ellenőrzése alatt tudhatja majd a német egyesítést. A kelet-berlini vétóval kivédhette a nemkívánatos intézkedéseket, s a nyugatnémetek felett hasonló befolyás-

³ +Ulbricht jelentése az NSZEP KB 8. plénumán, 1952. február 21. Stiftung Archive der Parteien und Massenorganisationen im Bundesarchiv (SAPMO), DY 30/IV 2/1/101, 5–6. o.; az NSZEP PB 1952. március 11-i ülésének jegyzőkönyve, SAPMO, IV 2/2/200; *Grotewohl kormánynyilatkozata a Népi Kamarában, 1952. március 14. In Otto Grotewohl: *Im Kampf um die einige Deutsche Demokratische Republik*. 3. köt. Berlin, 1959, Dietz. 79–80., 88–89. o.; Visinszkij szovjet külügyminiszter kijelentése az Egyesült Államok moszkvai ügyvivője előtt, AP-jelentés Moszkvából, 1952. március 27.; *Ulbricht beszéde, 1952. május 3. In Walter Ulbricht: *Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. 4. köt. Berlin, 1964, Dietz. 336. o.; V. Szemjonov V. M. Molotovnak (visszatekintés), 1953. május 2. AVPRF (Arhiv Vnyesnyej Politiki Rosszizskoj Federacii), 082. f. 41. op. 271 papka 18. gy. 52–55. o.

⁴ A Bundestag Enquete Commissionja számára végzett vizsgálat eredményei ezt mutatják.

sal nem rendelkező nyugati kormányok⁵ valószínűleg semmit sem tehettek volna. Így egyértelműen a Szovjetunió határozta volna meg az annyira szorgalmazott „Össznémet konzultációk” kimenetelét. Ez az egyenlőtlen helyzet már a kezdetektől gyakorlatilag semmi jót nem ígért a nyugati hatalmaknak, ideértve a nyugatnémeteket is. Így nem volt lehetőség arra, hogy Németország nemzetközi státusában tett engedményekért (például a semlegesség elfogadásáért) cserébe a nyugati hatalmak hasonló engedményeket várhassanak el a szovjetektől a belpolitikában (a kommunista hatalom felszámolását az NDK-ban).⁶

Az sem változtatott a lényegen, hogy mivel a nyugati hatalmak szabad választásokon nyugvó egyesítést szorgalmaztak, Moszkva és Kelet-Berlin végül is elfogadta, hogy a szabad választás témáját felvegyék az „Össznémet konzultációk” napirendjére. 1951–52 telén az NSZEP vezette rezsim mindent megtett annak bizonyítására, hogy nem áll útjában a nyugatnémetek kérésének, a szabad választásoknak. A Volkskammer erre vonatkozó 1952. január 9-én elfogadott javaslata mégsem kötelezte el magát komolyan. Ellenkezőleg, a dokumentumhoz (amit egy Ulbricht elnöklete alatt álló NSZEP-bizottság dolgozott ki⁷) egy sor megszorítás és manipuláció lehetőségét hordozó záradékot csatoltak.⁸

A szovjetek szándékát a kérdéssel kapcsolatos szovjet dokumentumok alapján is megismerhetjük. A szovjet külügyminisztérium által előkészített márciusi jegyzék egymást követő vázlatai arról árulkodnak, hogy a javaslat összeállítói és a kérdésben illetékes pártfunkcionáriusok, elsősorban Visinszkij (mint külügyminiszter), Molotov (a pártelnökség külügyi kérdésekkel foglalkozó tagja) és Gromiko (Visinszkij ez ügyben illetékes helyettese) a jövődő egyesített Németországot a Szovjetunió táborához csatlakozó, szovjet típusú rezsimként képzelte el. Csak a dokumentum megszövegezése során lépett a kezdeti nyíltság helyébe kevésbé agresszív megfogalmazás, ami persze ugyanazokat a feltételeket rejtette. Nyilvánvalóan propagandacélból változtattak a szöveg hangnemén: a végső változathoz a fogalmazás árnyalataira nem túl érzékeny Nyugat azt hihette, hogy napirenden tartják az általuk hön áhított demokratikus egyesítést.⁹ A kommunista káde-

⁵ Idővel nőtt a bonni kormány jogköre, a választók akarata is kötelezte, s így nem mindenben követhette a nyugati megszálló hatalmak kívánságait. Amennyiben Adenauer elvesztette volna a kancellárságot – a keleti oldal kimondottan erre törekedett –, a következő kormány valószínűleg Nyugat-ellenes irányba tolódott volna el. Ráadásul olyan szovjet tervek is voltak, hogy az „Össznémet konzultációkat” ne demokratikus módon megválasztott küldöttek meghívásával tartás, hanem a keleti oldal javaslata alapján.

⁶ Azaz már a legelején kizárták egy olyan üzlet lehetőségét, amelyben az egyik fél demokráciát ad (a nyugatiak törekvése) katonai semlegességért cserébe (szovjet célnak tartották).

⁷ Az NDK kormányának 49. különleges üléséről készült jegyzőkönyv, 1951. november 2. Bundesarchiv Aussenstelle Potsdam (BAAP), DC 20 I/3–76, 6–7. o.; Az NDK kormányának 65. üléséről készült jegyzőkönyv, 1952. január 3. BAAP, DC 20 I/3–88, 1–27. o.

⁸ **Tägliche Rundschau*, 1952. január 10.

⁹ Részletesebben lásd a szerző korábbi tanulmányaiban: Gerhard Wettig: Die Deutschland-Note vom 10. März 1952 nach sowjetischen Akten. In *Deutschlandfrage von der staatlichen Teilung bis zum Tode Stalins*. Berlin, 1994. /Studien zur Deutschlandfrage 13./ 92–100. o.; Gerhard Wettig:

rek viszont megérthették a jegyzék igazi jelentését. Ezt az is alátámasztja, hogy a Szovjet Ellenőrző Bizottság katonai tanácsadója, Vlagyimir Szemjonov, visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy a jegyzék az NSZEP 1950. évi III. kongresszusán elfogadott álláspontot tükrözte.¹⁰ Az általa említett kiáltvány kétségtelen bizonyíték arra, hogy egész Németországban követnie kellett volna az NDK példáját.¹¹

A közvélemény befolyásolására tett erőfeszítések önmagukban persze nem lettek volna összegegyeztetetlenek azzal, hogy diplomáciai úton is komolyan törekedjenek a megállapodásra. Azt mondhatnánk, hogy a jegyzékben rejlő propagandatöltet nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Sztálin valóban tárgyalásokat szorgalmazott, csak kiindulásként maximalista álláspontra helyezkedett. Ez azonban teljesen alaptalan feltételezés. A jegyzék szövege alapján a nyugati szakértők valószínűleg nem javasolták volna kormányaiknak a diplomáciai tárgyalások felvételét. Végére is a Nyugat számára sokkal nagyobb volt a dolgok tétje, mintsem hogy megkockáztathattak volna egy sikertelen kísérletet. Minden bizonnyal féltették a Német Szövetségi Köztársaságban már konszolidált politikai és katonai állapotokat, s ezért ahhoz, hogy a tárgyalások felkeltsék az érdeklődésüket, legalább némi esélyt kellett volna látniuk az egyezkedés pozitív kimenetelére. Sztálin azonban semmi jelét nem mutatta annak, hogy a két fél meglehetősen eltérő nézetei ellenére diplomáciai sikerekkel akarná kecsegtetni a Nyugatot. Nem lett volna tudatában annak, hogy miként vélekedik a Nyugat a helyzetről? A párt felsőbb köreiből származó dokumentumok alapján világosan látszik, hogy a szovjet külpolitikai stratégiák nem voltak naivak. Egyetlen pillanatot kivételével végig biztosra vették, hogy a nyugati kormányok azonnal vissza fogják utasítani a Szovjetunió tárgyalási javaslatait.¹²

Az egyetlen dokumentum, ahol egyáltalán felmerül a Nyugat pozitív reakálásának lehetősége is, úgy ítéli meg, hogy szovjet szempontból viszont ez a megoldás nem lenne kívánatos.¹³ Azaz, a Kreml szemszögéből nézve a Nyugat tárgyalási készsége inkább kockázatot, semmint lehetőséget rejtett magában. Más források is alátámasztják ezt a következtetést. Szemjonov később bizalmasan elárulta közvetlen környezetének, hogy a jegyzéket úgy ajánlották Sztálin figyelmébe, hogy ezzel a ravasz manőverrel lehetne Németország felosztásának ódiomát a Nyugatra hárítani. Berija azzal érvelt, hogy megbízható információk alapján a nyugati kormányok vissza fogják utasítani a négyhatalmi tárgyalásokat. Az SZKP elnökségének más tagjai azonban, s közöttük elsősorban is a köztudottan „keményvonalas” Molotov (már nem külügyminiszterként), arra figyelmeztettek, hogy az ajánlott lépés meglehetősen kockázatos. Sztálin elfogadta Berija tanácsát, azzal, hogy őt és híveit – Visinszkijt és a külpolitikuskokat – teszi majd felelőssé, ha jósla-

Stalin and German Reunification: Archival Evidence on Soviet Foreign Policy in Spring 1952. *The Historical Journal*, 37. köt. 1994. 2. sz. 416–417. o.

¹⁰ *Wladimir S. Semjonow: *Von Stalin bis Gorbatschow. Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission 1939–1991*. Berlin, 1995. 267. o.

¹¹ *Manifest an das deutsche Volk. In *Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*. 3. köt. Berlin, 1952, Dietz Verlag. 184–188. o.

¹² Vö. Wettig: Die Deutschland-Note... 102–103. o.

¹³ Uo. 103. o.

taik nem válnak be. Így aztán nem véletlen, hogy ők számításaik dacára aggódtak némileg, hogy taktikájukkal kudarcot vallanak.¹⁴ Ez magyarázza a külügyminiszter megnyugvását a Nyugat elutasító válaszánaak kézhezvételekor.¹⁵

Az is összhangban áll ezzel a képpel, hogy taktikázó tárgyalási javaslata mellett a Kreml az NDK-ban a szovjetizálás felgyorsítását, nem pedig lassítását, korlátozását tervezte. Magas rangú moszkvai pártfunkcionáriusok így magyarázták a tagságnak a mögöttes indokokat: Kelet-Németország politikai helye határozottan a szocialista táborban van, az NSZEP és nyugatnémet szövetségese, a Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) sürgeti az ország egyesítéséért vívott harcot.¹⁶ Ennek ismeretében kell az imperializmus (a Nyugat)¹⁷ elleni szünet nélküli politikai harc hirdetését értékelni. Az NSZEP második kongresszusára való felkészülés már 1951 decemberében megkezdődött. Itt szándékoztak meghirdetni a „szocializmus építésének” felgyorsítását az NDK-ban. 1952 februárjának második felére a megfelelő akcióterv egyes részleteit már ki is dolgozták. Az NDK társadalmi és politikai berendezkedésének gyors átalakítására és a Német Szövetségi Köztársaságban folyamatban levő politikai küzdelemre helyezték a hangsúlyt.¹⁸ A márciusi jegyzék átadása után is folytatták a pártkonferencia előkészületeit.¹⁹

¹⁴ *Semjonov: i. m. 392–393. o.

¹⁵ Hermann Graml: Die Legende von der verpassten Gelegenheit. In *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 1989. 329. o. – Az amerikai ügyvivő Cumming egyik jelentésére utal.

¹⁶ Narodí v borbe za mir, demokraciju i szocializm. *Bolsevik*, 1952, 8. sz. 7. o.; *Ivan Kabin: Vozrozszenije germanszkogo militarizma – ugroza miru. *Bolsevik*, 1952, 8. sz. 45–47. o.

¹⁷ *Uo. 37–47. o.; *Narodí... 7–8. o. Szovjet hivatalos iratokban is található erre bizonyíték. Vö. Wettig: Die Deutschland-Note... 100–105. o.

¹⁸ Vö. +Az NSZEP PB rendkívüli ülésének jegyzőkönyve, 1952. február 13. SAPMO, IV 272/197; +Az NDK kormányának jegyzékére adott válaszok hivatalos keletnémet értékelése, [1952. február 13.] 1952. február 18. SAPMO, NY 4036 I. köt. 2782. 27–40. o.; +Ulbricht jelentése az NSZEP KB 8. plenumának és az azt követő vita, 1952. február 21. SAPMO, DY 30/IV 2/1/101, 1–162. o.; Az NSZEP PB ülésének jegyzőkönyve, 1952. február 24. SAPMO, IV 2/2/200. A megszálló hatalommal egyetértésben alakították ki az NSZEP vezetői által képviselt politikai vonalat: az volt az általános gyakorlat, hogy a vezető kommunista politikusok, mint például Ulbricht, egy kicsit is fontosabb politikai nyilatkozatokat csak azután tettek, ha előtte már beterjesztették róla az írásos anyagot a katonai kormányzatnak, főként Szemjonovnak, aki eljuttatta azokat az illetékes moszkvai szervekhez, amelyek különlegesen fontos esetekben továbbították az Elnökség tagjaihoz, és esetleg még Sztálinhoz is. Csak miután megkapták a szovjet felhatalmazást, amelyet általában részletes módosító „javaslatok” kísértek, léptek a nyilvánosság elé. A szovjet engedélyeztetés menetéről lásd többek között: W. Ulbricht V. Sz. Szemjonovnak, 1952. április 24. AVPRF, 0457a. f. 13. op. 68. papka 12. gy. 1–6. o.; W. Ulbricht V. I. Csukovnak, 1952. április 24. AVPRF, 0457a. f. 13. op. 68. papka 12. gy. 7–24. o.; Levél Csukovnak, Szemjonovnak, Kaverznyevecnek, Petrovnak, Masirinnak, Iljicsevecnek és Orlovnak, 1952. július 5. AVPRF, 0457a. f. 13. op. 68. papka 14. gy. 46–51. o.

¹⁹ +Az NSZEP Központi Titkárságának határozata arról, hogy miként kell informálni a keletnémet lakosságot a szovjet jegyzékről [1952. március 10.], 1952. március 17. SAPMO, NY 4036

A kérdésnek Sztálin is olyan nagy jelentőséget tulajdonított, hogy személyesen foglalkozott vele. Szükségét érezte, hogy az ügyet az NSZEP legfelsőbb vezetésével, tehát Pieckkel, Grotewohllal, Ulbrichttal és Oelssnerrel megbeszélje, akikkel egyébként ritkán tárgyalt. Oelssner főként a tolmács szerepét játszotta a megbeszéléseken. A keletnémet meghívottak átnyújtották a pártkonferencia előkészületeiről készített jelentésüket.²⁰ 1952. április 1-jén és 7-én Sztálin közölte utasításait. A szovjetizálás programjával egyetértett, kiegészítéseket fűzött csupán hozzá, majd egy fegyverkezési programot is felvázolt.²¹ Kelet-Németország már 1948-ban titokban megkezdett és a következő két évben felgyorsított felfegyverzése a találkozó után még intenzívebb formát öltött. A belpolitikában a Német Szövetségi Köztársaság katonai fenyegetésére hivatkozva a „nemzeti erők” szerepét hangoztatták. Ebben annak a nyilvánvaló ténynek a felismerése is szerepet játszott, hogy Nyugat-Németország nemsokára betagozódik Nyugat-Európa védelmi rendszerébe. Amikor világossá vált, hogy a Bonn és a nyugat-európai fővárosok közötti tárgyalások a vártnál jobban elhúzódnak, Sztálin változtatott a tervén. Nem akarta, hogy Nyugat-Németország újrafelfegyverzésének nyugati ellenzői, elsősorban Franciaország, végül is az ő hatására adják fel álláspontjukat. A gyakorlati lépésekben azonban nem történt változás az 1952. április 1-jén és 7-én kifejtett programhoz képest.²² Az az állítás pedig, hogy a Német Szövetségi Köztársaság részéről jelentősen megnőtt a katonai fenyegetettség, a két országrészt közötti határ lezárására is indokul szolgált.²³ Azokat a Kelet-Berlinből érkező kéréseket viszont, amelyek sürgették, hogy az NDK fizikai elszigeteltségét Berlin keleti szektorának lezárásával tegyék teljessé,²⁴ Sztálin nem hallgatta meg, mivel a Szovjet-

1. köt. 2782. 77–86. o.; +Az NSZEP PB ülésének jegyzőkönyve, 1952. március 18. SAPMO, J IV 2/2/202; +Az NSZEP PB ülésének jegyzőkönyve, 1952. március 20. SAPMO, J IV 2/2/203; +Az NSZEP KB Tömegpropaganda Osztályának jelentése, 1952. március 24. SAPMO, NY 4036 1. köt. 2787. 87–100. o.

²⁰ *Notizen zur Vorbereitung der 2. Parteikonferenz der SED vom 9–12. Juli 1952. In *Wilhelm Pieck – Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945–1953*. Szerk. Rolf Badstuebner és Wilfried Loth. Berlin, 1994, Akademie Verlag, 389–395. o.

²¹ Uo. 395–397. o.

²² A részleteket lásd Gerhard Wellig: *Neue Erkenntnisse aus sowjetischen Geheimdokumenten über den militärischen Aufbau in der SBZ/DDR 1947–1952. Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 3. köt. 1994. 408–412. o.

²³ Vö. Stefan Creuzberger: *Abschirmungspolitik gegenüber dem westlichen Deutschland im Jahre 1952*. In *Sowjetische Deutschland-Politik in der Ära Adenauer*. Szerk. Gerhard Wellig. Bonn, 1997, Bouvier. /Rhoendorfer Gespräche 16./ 22–33. o.; *Die Sperrmassnahmen der DDR vom Mai 1952. Faksimilierter Nachdruck des Weissbuches von 1953*. Bonn, 1987, Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen.

²⁴ M. Gribanov: *Szpravka obusztanovlenyii ohranyi na szektornoj granice v Berline, 1952. december 4.* AVPRF, 082. f. 40. op. 98. papka 266. gy. 15. o.; A. Visinszkij és V. Szemjonov Sztálinnak, 1952. december 20. AVPRF, 082. f. 40. op. 98. papka 266. gy. 18–22. o.

unió általános érdekeit károsan befolyásolhatta volna a város különleges státusának megsértése.²⁵

A dokumentumokból az a meglepő következtetés vonható le, hogy a Kreml 1952. március 10-i jegyzékének szövegét úgy fogalmazták meg, mintha Moszkva tárgyalásokat kezdeményezne, de igazi célja az volt, hogy az NSZEP és a KPD kádereinek Nyugat-ellenes harcát támogassa a Német Szövetségi Köztársaságban. Az NDK ezzel párhuzamos szovjetizálásáról pedig úgy gondolkodtak Moszkvában, hogy az nem hátráltatja, hanem előmozdítja a német egységet, amely nem a kölcsönös érdekek egyensúlyának, hanem az egyik oldal erőfölényének alapján jöhet létre.

²⁵ A blokád feloldása és 1954 eleje között Moszkva Berlin státusával kapcsolatban azt a politikát követte, hogy a nyugati kormányok megszállásra alapozott követeléseinek ellensúlyozására látványosan ellenezte a szovjet szektor NDK-hoz csatolását. Vö. Gerhard Wettig: *Das Vier-Mächte-Abkommen in der Bewährungsprobe. Berlin im Spannungsfeld von Ost und West*. Berlin, 1982, Berlin Verlag. 32–35. o.

Jordan Baev
SZTÁLINRÓL A BOLGÁR LEVÉLTÁRAKBAN

Kisebb országok levéltáraiban ritkán bukkan az ember olyan forrásra, amely jelentősen módosítaná a világ vagy a térség múltjáról alkotott elképzeléseket. A világban játszódó komplex folyamatokra és összefüggésekre ugyanakkor aligha adható kielégítő magyarázat két-három különböző, egymástól független forrás összehasonlítása nélkül. A bonyolult történelmi mozaik hiányzó részleteire a szakértő néha éppen kis levéltárak iratai között lel rá.

Ezt látszik alátámasztani a kis balkáni ország, Bulgária levéltárainak sok eredeti dokumentuma is. Ezek az iratok is segítenek abban, hogy a huszadik századi történelem fontos kérdéseire pontosabb választ adhassunk. Az egyik legbefolyásosabb és legtitkosabb nemzetközi szervezet, a Komintern (és társszervezeteinek) története sem lehetne teljes, ha nem ismerhetnénk a szervezet két volt főtitkára, Georgi Dimitrov és Vasil Kolarov Szófiában őrzött személyes iratgyűjteményét. Itt mintegy 10 000 aktányi, hozzávetőleg 250 000 darab iratot tartanak nyilván, amelyek több mint ötven ország politikatörténetére vonatkozóan rejtenek értékes információkat.

A gyakorlat és a törvényi szabályozás alapján ötven év elteltével szabadon kutatható minden levéltári anyag, azaz a második világháború végéig keletkezett iratokba lehet betekinteni. Jelentősek azonban a különbségek az egyes minisztériumok irathagyatékának kezelésében, így a második világháború utáni évtizedek több fontos dokumentumegyüttese is tanulmányozható. A teljes áttekintés kedvéért az alábbiakban összefoglaltam a bolgár levéltárakban őrzött jelenkori iratok mennyiségére és szerkezetére vonatkozó legfontosabb információkat.

A Bolgár Országos Levéltár több mint 500 millió eredeti iratot őriz, emellett ötmillió külföldi irat másolatát. A Bolgár Köztársaság Központi Állami Levéltárában több mint 3500 fond található (körülbelül 2000 fond, 780 000 aktányi a kormányzati és társadalmi szervezetek iratállományából származik, 1640 fond, 540 000 aktányi a személyes irat). A Külföldi Iratok Gyűjteménye 34 országból 39 gyűjteményt kezel (összesen 2 500 000 oldalt).

1989 után sok közép- és kelet-európai ország gyakorlatához hasonlóan a bolgár történészek és kutatók előtt is megnyílt az egykori kommunista párt politikai levéltára. Bulgáriában, a Központi Állami Levéltárban (Centralen Darzhaven Archive – CDA)

erre 1993 júliusában került sor. Az itteni állományból az 1. számú fond a legérdeke-
sebb, amely 50 000 kronologikus és tematikus rendbe szedett aktát tartalmaz. A Bol-
gár Kommunista Párt Központi Bizottságának (BKP KB) 1944 és 1989 közötti tevé-
kenységét rögzítő iratok találhatóak itt. 1991 végén a BKP KB Bizalmi (titkos) Levél-
tárában őrzött dokumentumokat is visszaminősítették. Egyik 1994-ben írt cikkemben
a bolgár–jugoszláv kapcsolatokat terhelő ügynevezett macedón kérdés kapcsán már
magam is hivatkoztam a „különleges” akták egyikének tartalmára.¹ Egykori pártveze-
tők, későbbi miniszterelnökök – Georgi Dimitrov (1946–1949), Vulko Cservenkov
(1950–1956), Anton Jugov (1956–1962) – személyes irattárának gyűjteményei is itt
találhatók. A levéltárosok ígérete szerint néhány hónapon belül a három évtizeden át
államfő és pártvezető Todor Zsivkov személyes irattára is kutathatóvá válik. Ebben
hozzávetőleg ötszáz, magas szintű döntésekről árulkodó aktát tárolnak.

A Külügyminisztérium Diplomáciai Levéltára viszonylagosan jó kutatási kö-
rülményeket teremtett, így most sok történész bepillanthat a térségre vonatkozó dip-
lomáciai jelentésekbe és más külügyi iratokba. A kutathatóság határát itt a hatvanas
évek elejéig terjesztették ki. A külügyi levéltárban egyébként is kizárólag a második
világháború utáni időszakban keletkezett iratokat tárolják, több mint 300 000 krono-
logikusan rendezett aktát. Néhány minisztériumi levéltárban a kutatáshoz külön enge-
dély szükséges. Ilyen a Védelmi Minisztérium Központi Katonai Levéltára és a Bel-
ügyminisztérium Levéltára. A katonai levéltár 3270 fondjában 350 000 aktát, azaz 70
millió iratot őriznek az 1879 és 1989 közötti időszakból. A legfontosabbak az 1. és
7. számú (Védelmi Minisztérium – Általános Ügyosztály és a Védelmi Miniszter Iro-
dája), a 3. és a 22. számú (vezérkar), a 23. (hírszerzés), a 24. (operációs osztály), a 40.
(személyzeti osztály), a 43. (propaganda és tájékoztatás), az 1027. (tengerészet), az
1049. (légiőrő) és az 1391. számú (határmenti egységek) fondok. A felsoroltak közül
három fond is tartalmaz Sztálinnal kapcsolatos iratokat: a 3., a 7. és a 22. A Belügy-
minisztérium levéltárának három részlege van: operációs, hivatali és területi. Miután
1997 júliusában elfogadták a titkosszolgálati iratokat visszaminősítő törvényt, nyilván-
osságra hozták, hogy itt körülbelül 280 000 aktát, azaz megközelítőleg négyezer
folyóméternyi anyagot tárolnak.

A kommunista berendezkedés jellegéből és az egykori államszervezet sajátosság
működéséből következik, hogy a Bolgár Kommunista Párt Politikai Bizottsága (BKP
PB) iratainak kivételes szerep jut az események rekonstruálásakor. Ide futottak be
a legértékesebb információk, és itt hozták az igazán meghatározó döntéseket a hideg-
háború folyamán. A BKP PB és a KB Titkárságának legtöbb irata 1975-ig kutatható.
A Központi Állami Levéltárban elkülönítve áll a „Sztálin és a hidegháború” címszó.

A levéltár anyagának áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a Sztálinnal kap-
csolatos iratok három gyűjteményben összpontosulnak: G. Dimitrov (146. számú
fond) és V. Kolarov (147. számú fond) személyi iratai között, valamint a fentiekben
már emlegetett 1. számú fondban (elsősorban a 3., 5., 6., 7., 8., 9., 22., 32. leltári szám
alatt). A továbbiakban néhány olyan dokumentumra szeretném felhívni a figyelmet,

¹ Jordan Baev: A bolgár állami vezetés és a macedón kérdés. 1948–1978. *Voennoisztorieszkij Szbornik*, 1994. 1. sz. 94–131. o.

amelyek minden szempontból lefedik Sztálin és a bolgár pártvezetés kapcsolatát. Típusuk alapján három nagy csoportra oszthatók:

1. Sztálintól érkező vagy Sztálinnak címzett levelek és üzenetek, ideértve a legközelebbi munkatársaival, Molotovval, Zsdanovval, Malenkovval, Mikojannal, Bulganyinnal és Szuszlovval folytatott üzenetváltásokat is;

2. a bolgár párt- és állami vezetők Sztálin utasításaira és intencióira utaló levelei és egyéb feljegyzései;

3. vezető bolgár politikusok jegyzetei a Sztálinnal és Molotovval folytatott titkos megbeszélésekről.

J. V. Sztálin titokzatos személyiségének teljes megismeréséhez feltehetőleg nélkülözhetetlen a híres 22 jegyzetfüzet aprólékos vizsgálata. Ezek Dimitrov naplói, amelyeket folyamatosan vezetett Hitler 1933-as hatalomra kerülése és a kelet-európai sztálinista rendszer 1948–49-es teljes kiépülése közötti, meghatározó jelentőségű korszakban. Dimitrov naplóiban hozzávetőleg 350 bejegyzés említ Sztálinnal folytatott találkozókat és megbeszéléseket, az 1945–1948 közötti évekből mintegy hetvenet. A második világháború után keletkezett feljegyzések nemcsak Bulgáriára, a Balkánra vagy Kelet-Európára szorítkoznak, hanem érintik a nemzetközi viszonyok alakulását, és néhány nagy európai (Olaszország, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia), vagy Európán kívüli ország (Kína, Japán, India, Palesztina, Latin-Amerika) belpolitikai eseményeit is: összességében több mint hatvan országgal foglalkoznak. Sokéves alapos kutatás után Dimitrov naplóját most jelentette meg a szófiai egyetem.²

Az említett helyeken több mint száz Sztálinhoz címzett vagy tőle érkezett levél található. A Molotovval (több mint ötven levél), Mikojannal és másokkal folytatott levelezésben Sztálin utasításainak is nyomára bukkanhatunk. Dimitrov személyes iratai között több aktát is kizárólag Sztálinnak szenteltek. Az 1765-ös számú aktában például 54 olyan levél van, amit Dimitrov írt Sztálinnak (összesen 242 oldal), a 639-es akta viszont 16 Dimitrovnak címzett, Sztálintól származó levelet tartalmaz (negyven oldal). Kutatásaim alapján megállapítható, hogy több mint négyszáz irat közvetlenül kapcsolatba hozható Sztálinnal. Ezek nagy részét a BKP KB egykori levéltárában, a CDA politikai pártok állagában őrzik, kisebb részüket, mintegy ötvenet a Diplomáciai Levéltárban, a Központi Katonai Levéltárban és a Belügyminisztérium Levéltárában. Néhány dokumentum kisebb bolgár levéltárakban is található.

Az időrendben első Sztálinnal kapcsolatba hozható irat a húszas évek elejéről származik. Elsősorban az orosz párt belső harcaival, Sztálin Trockijjal, Zinovjevvel, Buharinnal és más bolsevik vezetőkkel folytatott vitáival foglalkozik, valamint Lengyelországgal, Németországgal, Finnországgal, Csehszlovákiával és a Balkánnal. A legfontosabb bennünket érdeklő iratok azonban 1944–1950-ből származnak. Dimitrov 1949 júliusában bekövetkezett halála után először megritkulnak, majd megszünnik a Sztálin céljaira és szándékaira utaló írásos nyomok.

Véleményem szerint a bolgár levéltárakban fellelhető Sztálin-iratok közül a legérdekesebbek azok a jegyzetek és feljegyzések, amelyek a Kremlben, vagy Sztálin dácáján, Kuncévón megszervezett titkos találkozóról készültek. Csak a legfon-

² Georgi Dimitrov: *Dnevnik. 9 mart 1933 – 6 februari 1949*. Szófia, 1998.

tosabbakat emelem ki: az 1945. január 28-i és augusztus 29-i találkozó, az 1946. június 6–7-i, az 1948. február 10-i és december 6–7-i, végül az 1949. január 6–9-i és április 13-i tárgyalások. A kézzel írott feljegyzések sajnos sok esetben olvashatatlanok, vagy jól kell ismerni megfejtésükhöz a jegyzetelők stílusát és kézírását. Ezért ezeket az iratokat mindig eredetiben érdemes vizsgálni.

A legértékesebb hiteles forrásnak azokat a jegyzeteket tekinthetjük, amelyeket Trajco Kosztov, a párt politikai titkára készített gyorsírással a találkozók alatt. A halálos ítéletet kiszabó Kosztov-per után személyes feljegyzéseinek egy részét az Állambiztonsági Szolgálat őrizte. Csak a nyolcvanas évek végén adták át a párt levéltárának, ahol egy külön gyűjteményben helyezték el (265. számú fond). A gyorsírással írt füzetek közül az eddig megfejtetlenek még mindig ott találhatóak. Várhatóan ezek újabb adalékokkal szolgálnak majd Sztálinról. Meg kell említeni, hogy a gyorsírással írt feljegyzések kiegészítik és módosítják azokat az információkat, amelyeket Milovan Đilas és Edward Kardelj visszaemlékezései, valamint Tito életrajzírója, Vladimir Dedier könyvei alapján gyakran idéznek az utóbbi időben.

Az iratok fontos részletekkel szolgálnak Sztálin személyiségének megrajzolásához. A Kreml falai között vagy a kuncevoi házban, a bizalmasok zárt körében tett megjegyzések mentesek a rituális ideológiai frázisoktól, és a hagyományos európai reálpolitika szigorú pragmatizmusáról árulkodnak. Innen nézve Sztálin sokkal közelebb állt Churchill birodalmi stílusához, mint Truman globális felelősségérzetéhez. Ez lehet az eredete a hidegháború korszakára oly jellemző kölcsönös félreértéseknek. Sztálin ideológiai álláspontját jól összegzi és példázza az, amit az 1948. február 10-i kremlbeli találkozón mondott a bolgár és a jugoszláv delegáció előtt a görög polgárháborúval kapcsolatban: „Nem kell megijedniük az erkölcsi elkötelezettségre utaló categoricus imperativusoktól. Nincs ilyen categoricus imperativusunk. A probléma lényege az erőegyensúly. Ha valaki erősnek érzi magát, harcoljon. Ha nem, térjen ki a harc elől.”³

Végezetül szeretnék röviden kitérni a titkos levelezésben használt álnevek körül kialakult vitára. Véleményem szerint tisztázni kell a kérdést. A Moszkva és Szófia közötti titkos levélváltásban 1944–45-ben a „Drug”, azaz barát, vagy a „Bolsoj drug”, nagy barát, 1946 elejétől a „Druzskov” Sztálint jelöli, az „Alekszejev” pedig Molotovot. A „Drug” elnevezés először egy Dimitrov által Titónak küldött 1944. januári táviratban bukkan fel. Előfordul, hogy a vezérkar néhány iratában „Szemjonov” álnéven említik Sztálint. 1945 végén jelenik meg először a „Filippov” megnevezés. Az utóbbi néhány tanulmány Sztálinnal azonosítja. A legutóbbi orosz–bolgár történetészkonferencián, 1997 áprilisában a Roszsijszkij Centr Hranenyija i Izucsenyija Dokumentov Novejsej Isztorii egyik vezetője, Grant Agyibekov határozottan azonosította Sztálint és Filippovot.

A bolgár levéltárakban végzett saját kutatásaim is segítenek megvilágítani ezt a kérdést. A Moszkva és Szófia közötti titkos levélváltás anyagában 134 Filippovtól jövő, vagy Filippovnak címzett rejtjeltávirat van. Tartalmuk alapján megállapítható, hogy 1945 vége és a Dimitrov halála közötti időszakban Filippov névvel az SZKP

³ CDA, 146B f. 2. op. 19. a. é.; 147B f. 2. op. 62. a. é.

KB-nak, és főként a bolsevik párt nemzetközi osztályának címezték az üzeneteket. A táviratok túlnyomó többsége technikai problémákkal foglalkozik, néhányuknak címezettje is van. Az 1946. április 20-i táviratot például „Filippovnak Alekszejev részére” küldték, az 1948. április 13-ait pedig „Filippovnak Szuszlov részére”, az 1948. július 20-ait „Filippovnak az SZKP KB részére”, és így tovább. Nem valószínű, hogy a Szuszlovnak küldendő levelet Sztálinon keresztül továbbították volna.

Az első olyan bolgár dokumentum, amelyben a „Filippov” álnév bizonyossággal Sztálinnal azonosítható, 1949 áprilisában keletkezett. Dimitrov ekkor súlyos beteg volt, és Sztálin a párt és az állam élén várható személycserék kapcsán tárgyalt lehetséges utódaival. Az 1949. december 12-i és az 1950. január 30-i, valamint az azt követő rejtjeltáviratokban „Filippov” már egyértelműen Sztálint jelöli. Megjegyzéseimmel talán sikerült hozzájárulnom az orosz és a kelet-európai levéltárakban folyó kutatásokhoz.

Rövid írásommal a Sztálinnal kapcsolatos dokumentumokat akartam nagy vonalakban bemutatni a bolgár levéltárakban. Konkrét történelmi problémák vizsgálata természetesen más, jövőbeli tanulmányok témája lehet. Magam is írtam egy háromszáz oldalas monográfiát *Sztálin – Dimitrov. Látványos együttműködés. 1922–1945* címmel.

Jukka Nevakivi
SZTÁLIN ÉS FINNORSZÁG

A második világháború előtt Sztálin külföldön csak Finnországban járt. Az autonóm nagyhercegséget az orosz forradalmárok gyakran választották rejtékhelyül és titkos találkozók színhelyéül is. Így nem véletlen, hogy Sztálin is Tamperében (Tammerfors) találkozott először – 1905-ben – Leninnel egy titkos összejövetelen. (1946 áprilisában, amikor egy finn kormánydelegációt fogadott a Kremlben, felidézte hajdani utazását. Meleg szavakkal emlékezett vissza a finnek szívélyes vendégszeretetére.)

Legközelebb csak az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után fordult meg Finnországban. Alekszandra Kollontajjal együtt a finn szociáldemokraták pártkongresszusán vett részt. Itt biztosította az elvtársakat arról, hogy a szovjetek tiszteletben fogják tartani Finnország önrendelkezési jogát, Dantont idézve „vakmerőséget” kívánt nekik, a burzsoá rendszer megdöntésére buzdítva őket. Ünnepelesen kijelentette, hogy a finn forradalmárok számíthatnak a bolsevikok támogatására. Ezt az ígéretet végül is nem tartották be.¹

A két világháború között, úgy tűnik, Sztálin és a finn vezetők között nem került sor hivatalos találkozóra. Az 1939–40-es Finnország elleni hadjárat korai előkészületeire viszont A. M. Vasziljevskij marsall és K. A. Mereckov marsall is utal visszaemlékezésében.²

Aktív szerepe volt Sztálinnak a szovjet követelések megvitatására 1939 októberében Moszkvába érkezett finn küldöttséggel folytatott tárgyalásokon, nyolc találkozóból héten megjelent. A legmagasabb rangú finn tárgyalópartner, J. K. Paasikivi halála után, 1956-ban napvilágot látott memoárja részletesen tárgyalja a hét találkozón történeteket. A szovjet fél részéről V. V. Molotov, külügyi népbiztos vezette a tárgyalásokat, amíg el nem jutottak a legkényesebb kérdésekig, ekkor Sztálin vette át a szót.

Paasikivi a kezdetektől fogva elutasította a finn–szovjet kölcsönös katonai segítségnyújtási egyezmény napirendre tűzését, s ezt Sztálinnak azzal magyarázta, hogy egy ilyen paktum nem egyeztethető össze Finnország semlegességével. Sztálin ekkor

¹ J. V. Sztálin: *Szocsinyenyija*. Moszkva, 1947. 1–5. o.

² A. M. Vasziljevskij: *Gyelo vszej zsziznyj*. Moszkva, 1973. 100–102. o.; K. A. Mereckov: *Naszluzsbe narodu – sztranyici voszpominanyija*. Moszkva, 1968. 177–182. o.

a Finn-öböl védelmének biztosítására csak helyi együttműködést javasolt. Paasikivi szerint Sztálin pragmatikusan és kompromisszumkészzen állt a kérdéshez. Hozzáteszi, hogy miután Sztálin távollétében, november 3-án Molotov bejelentette, hogy „az ügyet át kell adni a katonaságnak”, Sztálin még további szovjet engedményeken gondolkodott a következő napon is. Igaz, a mellett a szovjet követelés mellett, hogy a finn szárazföld legdélekeletibb szegletében fekvő Hanko- (Hangö-) félszigetet, vagy legalább néhány szomszédos, fontos szigetet a finneknek át kell adnia vagy el kell adnia a Szovjetunióknak³, ő is kitarzott.

A moszkvai tárgyalásokon az első ülés kivételével az akkori finn pénzügyminiszter és jól ismert szociáldemokrata politikus, Väinö Tanner is jelen volt Paasikivi mellett. Tanner, aki a téli hadjárat alatt már külügyminiszter volt, még Paasikivi említett visszaemlékezései előtt megírta és megjelentette saját memoárját. Ebben ő is kitér az 1939-es találkozásra. Paasikivihez hasonlóan érdemesnek találta feljegyezni, hogy a november 9-i, utolsó ülésen Sztálin „kissé türelmetlenül” jegyezte meg, hogy „így semmire sem jutunk”. Tanner szerint ő javasolta, hogy fejezzék be a tárgyalásokat.⁴

A téli hadjárat után Moszkvába utazó finn delegáció Sztálinnal személyesen nem találkozott. Sztálin a megbeszéléseket Molotovra és Zsdanovra bízta, miközben ő maga a Vörös Hadsereg küldötteinek találkozásán, Moszkvában értékelte a finn háborút, alig egy hónappal a moszkvai béke után. A Szovjetunió második fővárosának tekintett, és egyben hadiipari központként is jelentős Leningrád megtartásának fontosságát hangsúlyozó, jól ismert érveléssel kelt a háború kirobbantása mellett hozott döntés védelmére. Leningrád pozícióját a Szovjetunió biztonsági rendszerében kulcsfontosságúnak mondta, utalva az 1918–19-es eseményekre. Ha a város az ellenség kezére jut, ellenforradalom és polgárháború robbanhat ki Oroszországban. Finnországot tehát azonnal le kell rohanni, mivel világossá vált, hogy a finnek meg fogják tagadni a szovjetek által követelt területek és bázisok átadását.

Sztálin szerint a szovjet vezetők tisztában voltak azzal, hogy a finnek képesek az ellenállásra. Arra számítottak, hogy a hadjárat ellenük egészen 1940 nyaráig elhúzódhat. Azt is felmérték azonban, hogy késlekedés nélkül rendezni kell a belpolitikailag bizonytalan ország sorsát, még mielőtt a Szovjetunió potenciális ellenségeinek tekintett németek és a nyugati hatalmak békét kötnének.

Kijelentette, hogy háborús céljaik eleinte korlátozottak voltak, például Viborgot akarták elfoglalni. Ugyanakkor azonban nyíltan kimondta, hogy a kezdeti finnországi hódítások további előrenyomulások kiindulópontjai lesznek, ha szükségessé válik az ország további területeinek megszállása is.

Elismerte, hogy a Vörös Hadsereg nem volt felkészülve a hadjárat megindítására. Nem hallgatta el a háború alatt elkövetett hibákat és tévedéseket sem, de természetesen nem szólt az általa elrendelt terrorakciókról és a főtisztek kivégzéséről. Elismerően beszélt a finnek kitartásáról és partizánakcióik sikereiről. Dicsérte a gyalogság fegyverzetét is, különösen az új Suomi géppuskát. Bírálta azonban a parancsnokok

³ J. K. Paasikivi emlékiratai: *Toimintani Moskovassa ja Suomessa 1939–1941*. Német fordításban: *Meine Moskauer Mission 1939–1941*. Hamburg, 1966. 60–69., 73., 83–87., 99–107. o.

⁴ Väinö Tanner: *The Winter War*. Stanford, California, USA, 1950. 39–43., 65–68. o.

vezetői képességeit, túlzottan passzív, védekező taktikájukat, és azt, hogy képtelenek egy sikeres támadás levezénylésére. A Vörös Hadsereg győzelme szerinte a páncélosok, a légierő és mindenekelőtt a tüzérség muníciót nem kímélő támadásainak köszönhető.

Ezt a különösen érdekes, hatszáz oldalas kéziratot, amit sokáig a moszkvai Puskin utcai levéltárban⁵ őrizték, nemrég lefordították finnre, és 1997 augusztusában meg is jelent Helsinkiben, még az orosz kiadás előtt.⁶

Paasikivi, aki több mint egy éven át Finnország moszkvai követe volt, 1941. május 30-án, távozása előtt még egyszer személyesen találkozhatott Sztálinnal. Amikor Paasikivi közölte, hogy nyugdíjba vonul, Sztálin figyelmeztette: „Maga soha nem lehet már magánember.” „Barátsága jeléül” húszezer tonna gabonát ígért Finnországnak, jóllehet az odairányuló szovjet exportot már felfüggesztették.⁷ Ez volt az utolsó alkalom, amikor Sztálin fogadta Paasikivit.

A második világháború után 1945 szeptemberében került sor az első történelmi jelentőségű találkozóra Sztálin és a finnek között: egy finn kulturális küldöttséget fogadtak a Kremlben. A tárgyalódelegáció egyik baloldali tagjának kezdeményezésére Sztálin egy Molotovval folytatott rövid konzultáció után hozzájárult, hogy a finnek hat helyett hét év alatt törlesszék jóvátételi kötelezettségüket. Sztálin a tárgyalások közben azzal hízelgett a finneknek, hogy jónak, ügyesnek, kitartónak és bátorinak tartja őket. Szerinte a belgák helyében biztosan nem adták volna meg magukat a fasisztáknak 1940-ben.⁸

A finnek egy másik alkalommal is élvezhették Sztálin szívélyességét: 1948. április 6-án a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási megállapodás aláírásának alkalmából rendezett fogadáson, a Kremlben. Beszédében itt hosszan méltatta a finn hadsereg szerepét, mondván, hogy csak az erős véderővel rendelkező országok számíthatnak tiszteletre, és annak a nemzetnek, amelyik fenn akar maradni, nagy gondot kell fordítania szárazföldi, vízi és légierejére.

A fogadáson jelen volt dr. J. O. Söderhjelm, a finn küldöttség egyik tagja, aki szemléletesen számolt be a hangulatról. Kiemelte, hogy a későbbi finn miniszterelnök és köztársasági elnök, U. K. Kekkonen milyen vakmerően viccelődött félelmetes vendéglátójukkal.⁹

Két év múlva, 1950. június 13-án Kekkonent kétszer is fogadta Sztálin, miután aláírták az öt évre szóló kereskedelmi egyezményt a Szovjetunióval. Ez nyilvánvalóan remek alkalom volt arra, hogy Sztálin találkozzék az új finn vezetővel, akire a szovjetek már bizonyos érdeklődéssel figyeltek azóta, hogy Zsdanov 1945-ben megismerkedett vele. Erről a találkozóról Kekkonen leginkább házigazdája kegyetlen gyakorla-

⁵ Roszsijszkij Centr Hranenyija i Izucsenyija Dokumentov Novejsej Isztorii (a fordító).

⁶ *Puna-armeija Stalinin tentissä*. Szerk. Ohto Manninen és Oleg A. Rzsesevszkij. Helsinki, 1997.

⁷ J. K. Paasikivi: *Jatkosodan päiväkirja*. Porvoo–Helsinki–Juva, 1991. 64–65. o.

⁸ A küldöttség egyik tagja, Lauri Viljanen rögtön a hazaérkezés után cikket írt a találkozóról: Keskustelu Stalinin työhuoneessa. *Helsingin Sanomat*, 1945. október 16.

⁹ Juhani Suomi: *Vonkamies – Urho Kekkonen 1944–1950*. Helsinki–Keuruu, 1988.

tiasságára emlékezett vissza. Amikor Kekkonen kérte, hogy engedjék haza a még mindig a Szovjetunióban tartott finn hadifoglyokat, Sztálin úgy válaszolt, hogy szovjet „háborús bűnösökre” kell kicserélni őket, akik Moszkva véleménye szerint még Finnországban rejtőzködnek. „Egyezzünk meg: kiadjuk őket, és Finnország leszállítja a háborús bűnösöket – emlékszik vissza Kekkonen Sztálin javaslatára. – Sztálin végezetül kijelentette, hogy »ténylegesen rendezni szeretné, és nem továbbra is eltussolni az ügyet«.”

A találkozó és az egyezmény aláírása után Kekkonen és a küldöttség vacsorára volt hivatalos a Kremlbe. Az étkezés befejeztével a hagyományos filmvetítés következett Sztálin magánmozijában. A vendéglátónak – Kekkonen emlékei szerint – nem tetszett az elsőként vetített kaukázusi történelmi film, mivel a férfi főszereplő a legromantikusabb jelenetben úgy viselkedik, „mintha ülne és horgászna”.¹⁰

Azok a finnek, akik személyesen találkozhattak Sztálinnal, nagyra értékelték pragmatizmusát, komolyságát, és a finnek iránt mutatott tiszteletét. Paradox módon, jóllehet Paasikivi szavaival élve „félelmetes” tárgyalófélnek tartották, szívesebben találkoztak vele, mint Molotovval. Ennek nemcsak az volt az oka, hogy Sztálin volt a legfőbb szovjet vezető, hanem az a mód is, ahogyan a dolgokat kezelte.

Érdekes, hogy más volt Sztálin kapcsolata a finn kommunistákkal. Úgy tűnik, ritkán tisztelte meg őket figyelmével. A háború utáni években – amikor a kommunisták kormányon voltak – szinte kizárólag hivatalos minőségben, kormánydelegátusként vagy hivatalos küldöttség tagjaként találkozhattak Sztálinnal. Így járt a háború utáni első finn kiküldött, az erősen baloldali beállítottságú Cay Sundström is.

1951. április 26-án a kora esti órákban azonban Sztálin valószínűleg mégis hívatta a Kremlbe a finn követet és a Finn Kommunista Párt (FKP) főtitkárát, Ville Pessit. A találkozóznak nincs nyoma abban a naplóban, ahová Sztálin látogatóit beírták. Dr. Kimmo Rentola, az FKP történetének szakértője viszont legújabb könyvében azt állítja, hogy a találkozót bejegyezték abba az eredeti vendégkönyvbe, amit a Puskin utcában látott. Sajnos csak a találkozón részt vevő tolmács, Rudolf Sykiäinen visszaemlékezésével tudja alátámasztani állítását. E szerint a forrás szerint az akkori pártelnökség mind a hét tagja jelen volt.

Sykiäinen úgy tudja, hogy a rá következő este Sztálin és Molotov ismételtlen meghívta Pessit, ezúttal O. V. Kuusinennel, a Terijoki-kormány korábbi miniszterelnökével együtt, aki 1940 óta a finn–karéliai kormány elnöke is volt. A találkozó célja meglehetősen rejtélyes. Sztálin állítólag ezt mondta: „A karéliaiak nélkületek is boldogulnak, gyere vissza Moszkvába, és segítsd a finn kommunistákat – már amennyiben Finnország elnöke szeretnél lenni.”¹¹

Ez a furcsa találkozó Sztálin és a finn kommunisták között a koreai háború kritikus szakaszában közelebbi vizsgálatra szorulna. Ha hitelt adhatunk Rudolf Sykiäinen történetének, Sztálin alig két évvel a halála előtt gyanús terveket forgatott a fejében Finnországgal kapcsolatban.

¹⁰ Juhani Suomi: *Kuningastie. Urho Kekkonen 1950–1956*. Helsinki–Keuruu, 1990. 64–66. o.

¹¹ Kimmo Rentola: *Niin kylmää että polttuu – Kommunistit, Kekkonen ja Kreml 1947–1958*. Helsinki–Keuruu, 1997. 156. o.

Silvio Pons

SZTÁLIN ÉS OLASZORSZÁG

Közismert, hogy Olaszország sohasem esett igazán a szovjet külpolitika érdeklődési körébe. Ezt mutatja a sztálini időszak, de különösen a háború utáni évek vizsgálata is. Az európai hatalmi pozícióit elvesztő Olaszországot már nagyon korán a nyugati „érdekszféra” részének tekintették. Semmi jele annak, hogy a háború végeztével a szovjet vezetés komolyan törekedett volna ennek megakadályozására. A béketárgyalásokon Moszkva szorosan összekötötte az olasz kérdést a náci Németország egykori kelet-európai szövetségeseinek problémájával. A szovjet külpolitikában Olaszország gyakorlatilag nem is merült fel másképp. Még akkor sem kezelték az ország sorsát Moszkva külpolitikai prioritásai között, amikor az olasz kommunisták hangosan tiltakoztak az ország NATO-csatlakozása ellen. Sztálin és Olaszország kapcsolata ennek ellenére a vártnál bonyolultabban alakult. Noha nem volt hatalmi tényező, és földrajzilag távol esik a Szovjetuniótól, a hidegháborúhoz vezető út fontos pillanataiban Olaszország is szerepet játszott. Ez több okra vezethető vissza. Olaszország volt az első európai ország, amelyet a szövetségesek felszabadítottak, következésképpen a szövetséges hatalmak közötti politikai együttműködés és a háború utáni rendezés kísérleti terepül szolgált. Az okok közé sorolhatjuk a nácizmus és fasizmus ellen kibontakozott észak-olaszországi népi ellenállást, vagy már a háború utolsó évében a kommunista tömegpárt létrejöttét. Az az általánosan elterjedt nézet is felhívta a figyelmet az országra, hogy a háború után könnyen polgárháborúba sodródhat, és ez beláthatatlan nemzetközi következményekkel járhat. Végezetül növelte az ország jelentőségét a jugoszlávok közelsége, sőt befolyása és céljai Északkelet-Olaszországban. Ha Olaszország nem is volt elsődlegesen fontos a szovjet külpolitikai tervezésben, meg nem feledkezhetek róla, az olasz kérdés elő-előkerült a főbb nemzetközi problémák kapcsán. Tanulmányomban nem térek ki minden ilyen esetre. Olyan iratokról szeretnék szólni az alábbiakban, amelyek három sorsdöntő helyzetben készültek: Sztálin és Togliatti találkozójáról 1944. március 3–4-én, az előtt tehát, hogy Togliatti visszatért Olaszországba, és helyreállították a két ország közötti diplomáciai kapcsolatokat; a Sztálin és az Olasz Kommunista Párt Togliatti után legbefolyásosabb vezetője, Secchia közötti megbeszélésekről 1947. december 14-én, azaz a Kominform megalakítása után, és az olasz parlamenti választások előtt; végezetül a Sztálin–Togliatti-

találkozóról 1949. december 26-án, több mint egy évvel az után, hogy a baloldali erők vereséget szenvedtek a választásokon, és azt követően, hogy Olaszország belépett a NATO-ba.

Sztálin és Togliatti 1944. márciusi találkozásáról sajnos nem maradt fenn írott forrás. A megbeszélés lényegi kérdéseire Dimitrov naplója alapján következtethetünk. Itt olvasható egy feljegyzés arról, amit Togliatti a találkozóról jelentett. Ez azt támasztja alá, hogy arról a mérsékelt politikai programról, amelyet Togliatti hazatérte után meghirdetett, tulajdonképpen együtt határoztak Sztálinnal. Ez a döntés száznyolcvan fokos fordulatot jelentett a korábbi, radikálisabb irányvonalhoz képest, amelyet a találkozó előtt néhány nappal Togliatti és Dimitrov dolgozott ki. Azaz végérvényesen elvethetjük azt a régi kommunista legendát, hogy az Olasz Kommunista Párt Moszkvától függetlenül cselekedett. Újabb levéltári források feltárása nélkül is adódik a következtetés, hogy vitathatatlan összefüggés volt a diplomáciai kapcsolatok felvételéről hozott szovjet döntés és a kommunisták kormányzati szerepre való törekvése között, melynek érdekében a háború alatt kerültek minden konfliktust a királlyal. Ennél érdekesebb azonban, hogy új dokumentumok kerültek elő Sztálin elképzeléseiről, valamint a szovjet és olasz kommunista döntéshozatalról. Az említett találkozó már csak záróaktusa volt egy ellentmondásos és bizonytalan kimenetelű folyamatnak, amely már az 1943. októberi moszkvai konferencián kezdetét vette. Ekkor vált világossá, hogy a Szovjetunió nem szólhat bele Olaszország sorsába. A Komintern és az orosz külpolitikai levéltárak forrásai alapján megállapítható, hogy a konferenciát követő hónapokban a szovjet diplomácia ingadozott a különféle megoldások között. A kommunista stratégia folyamatosan befolyásolta a külpolitikai lehetőségek mérlegelését. Első megközelítésben a rugalmas magatartás mellett döntöttek. A Tanácsadó Testület tevékenységének ellenőrzése révén akarták biztosítani a Szovjetunió befolyását. Az OKP-nak kiosztott szerep itt az volt, hogy keresse az együttműködést az uralkodó osztályokkal (a moszkvai konferencia előtt is erről szólnak Togliatti Dimitrovhoz írt levelei). Ezen az állásponton nagymértékben változtattak az új szövetséges testületbe delegált szovjet kiküldött, Visinszkij negatív tapasztalatai nyomán: Dimitrov és Togliatti ekkor az olaszországi kommunisták spontán törekvéseihez is közelebb álló, intranszigens politikai programot dolgozott ki. Az eredeti elképzelést azonban rögvest újra elővették, amikor lehetőség nyílt a diplomáciai kapcsolatok felvételére, mert így a szövetséges kormányok megkerülésével növelhették az olaszországi szovjet befolyást. Ezt a lehetőséget már Visinszkij is felvetette az olasz kormány nyomására. A döntés Sztáliné volt. Ő választott a diplomaták és Togliatti által javasolt és rangsorolt különféle lehetőségek között. Ezek azonban nem voltak pontosan felvázolt stratégiák, ahogy az egész döntéshozatali mechanizmusra jellemző volt a tétovázás és az improvizáció. Sőt, ne felejtsük el, hogy Togliatti, és nem Sztálin kezdeményezte a találkozást, amelyre a Togliatti indulása előtti este került csak sor.

Nézzük meg közelebbről, milyen terv született az 1944-es Sztálin–Togliatti-találkozón! Egyáltalán, beszélhetünk-e igazán kidolgozott tervről? Dimitrov naplója alapján a következőket tudhatjuk meg: Sztálin és Togliatti egyetértettek abban, hogy el lehet kerülni a polgárháborút és a forradalmat Olaszországban. Úgy értékelték, hogy az országot megosztó „két tábor” – a fasiszta örökség és az antifasiszta erők –

gyengíti az országot, és a britek földközi-tengeri befolyásának kiterjesztése előtt nyitja meg az utat. A brit befolyás ellensúlyozásában látták többek között a „nemzeti egység” létrehozásának célját, ami egyúttal egy polgárháború nemzetközi következményeinek veszélyét is csökkentette. Sztálint tehát a nagyhatalmi erőviszonyok alakulása motiválta. Az OKP számára kijelölt irány jobban illett a két nagyhatalom, a Szovjetunió és Nagy-Britannia uralta Európa képéhez. Ugyanezt a politikai irányvonalat jelölték ki a francia kommunisták számára is. Európai keretek közt gondolkodtak. A szemben álló hatalom érdekszférájába kerülő országokban a szovjet befolyást diplomáciai versengéssel és a baloldali erők koalíciós kormányokban való részvételével próbálták kiterjeszteni. *Különbséget tettek tehát azok között az országok között, ahol katonai megszállást vezettek be, és azok között, ahol a jövőbeli belpolitikai kibontakozásra építettek.*

Ez azonban aligha volt következetes stratégia. A hatalmi viszonyokban bekövetkező változások a kommunista politikára is elkerülhetetlenül, azonnal hatottak. A katonai és politikai vonal közötti különbségtétel hamar megszűnt. Az érdekszférák stabilizálódásával a nyugati kommunista pártok magukra maradtak, a Szovjetunió nem támogatta őket számottevő diplomáciai manőverekkel: Olaszország esetében ez nagyon hamar azt jelentette, hogy mintának tekintették a más országokkal szemben kialakítandó magatartáshoz, kezdve Bulgáriával és Romániával.

Az 1944. márciusi Sztálin–Togliatti-találkozó tehát a háború utáni kommunista politizálás modellje lett. Amennyire ez megítélhető, Sztálin kétértelműen viselkedett. Összekötötte a kommunista célokat a szovjet érdekekkel, de csak nagy általánosságban határozta meg a szovjet külpolitika irányelveit. Azok aktuális értelmezésén múlt, hogy miként ültették át a gyakorlatba a politikai irányvonalat, különösen akkor, ha a nemzetközi helyzetben jelentős változások történtek. Togliattira maradt tehát Sztálin elképzelésének tolmácsolása. Ennek 1947-ig egészen jól eleget is tett. Később azután már a feladat meglehetősen nehéz lett számára.

A megvizsgálandó második találkozó az 1947. decemberi Sztálin–Secchia-tárgyalás. Erről már maradtak fenn dokumentumok. Mégsem alkothatnánk róla teljes képet más a témára vonatkozó iratok áttekintése nélkül. Az OKP levéltárában kevés anyagot találni a háború utáni külpolitikáról, és azok is kizárólag a Kominform-találkozókkal foglalkoznak. Megvannak azonban a Sztálinnal folytatott beszélgetés előtti és utáni Secchia–Zsdanov-találkozókról készült feljegyzések, az SZKP KB Külügyi Osztálya előtt tartott Secchia-beszéd átirata (Rosszijszkij Centr Hranenyija i Izucsenyija Dokumentov Novejsej Isztorii – RCHIDNI –, Moszkva), és Secchia személyi iratai (Feltrinelli Alapítvány, Milánó). A politikai helyzet természetesen radikálisan megváltozott azzal, hogy az OKP 1947 májusában kikerült a kormánykoalícióból, és hogy 1947 szeptemberében megalakult a Kominform. Secchia moszkvai küldetésének az volt a célja, hogy Zsdanov és a jugoszlávok kemény bírálata után a Kominform első értekezletén megtudja, mi is lenne a helyes út az OKP számára. Pontosabban, a központi kérdés valószínűleg úgy merült fel, hogy van-e különbség Zsdanov bírálata – aki csak a tömegek Marshall-terv elleni mozgósításának kudarca miatt ostromozta a pártot – és a jugoszlávok kritikája között, akik nem tudták elfogadni az OKP háború óta folytatott mérsékelt politikáját, és felkelésre buzdítottak. Mielőtt

találkozott Sztálinnal, Secchia már beszámolt Zsdanovnak arról, hogy Togliatti nem tartja alkalmasnak a pillanatot a felkelésre. Maga Secchia kettős szerepet játszott: miközben informálta Moszkvát Togliatti álláspontjáról, arról is beszámolt a szovjet vezetésnek, hogy a párton belül sokan elkerülhetetlennek tartják a fegyveres össze-
csapást a jobboldali erőkkel. Vagyis az OKP-n belül láttak politikai alternatívát a Kominform megalapítása után. A szovjet útmutatásnak kellett döntenie.

Érdekes, hogy Sztálin a tanácskozás elején rögtön a lényegre tért. Kiállt Togliatti véleménye mellett, a felkelést nem tartotta időszerűnek, de hangsúlyozta, hogy a pártnak minden eshetőségre készen kell állnia. Döntésének okait azonban nem fejtette ki részletesebben. A beszélgetés ezek után más, nem politikai kérdésekkel folytatódott: szóba került az OKP titkosszolgálatának létrehozása, az OKP anyagi támogatása az esedékes választásokon, és Togliatti egészségi állapota. A találkozó kapcsán két lényeges dologra kell felhívni a figyelmet. Az első, hogy a Kominform értekezletén a nyugati kommunisták, akiket megosztott az a lényeges kérdés, hogy folytassák-e a „parlamentáris utat”, vagy sem, nem kaptak világos utasítást (ugyanaz érvényes az 1947. novemberi Sztálin–Thorez-találkozóra is). A második pedig, hogy a Sztálinnal folytatott konzultáció sem oldotta meg teljesen ezt a problémát.

A Sztálin–Secchia-találkozóra is a kétértelműség volt jellemző, talán még az 1944-es megbeszélésnél is érezhetőbben. Sztálin megértette Secchiával, hogy a jugoszlávok javaslata nem aktuális, de saját véleményét nem határozott utasításként fejtette ki. Ennek következtében a nyugati kommunista pártok, ahol a kisebbségben levő, de erős frakciók a felkelést pártolták – s erről Sztálin bizonyára tudott –, elbizonytalanodtak. Nem tisztázta az elvtársak előtt a szovjet külpolitika végső céljait, ezzel sem kötve meg a saját kezét. Kétlem, hogy mindez a külföldi kommunisták előtti titkolódzással lenne magyarázható. De ez csak az egyik probléma, ami a dokumentumok olvasása során felmerül. A szovjet döntéshozatali mechanizmusban is sok jele van a bizonytalanságnak, ezt mutatják a Kominform iratai is. Véleményem szerint a Sztálin–Secchia-találkozóról készült feljegyzés egyesíti ezeknek az iratoknak a lényegét, mert bizonyítja, hogy létezett egy elterelő politikai irányvonal a Marshall-terv meghirdetésére adott szovjet válasz körül.

A harmadik eset, amellyel foglalkozom, az 1949. decemberi Sztálin–Togliatti-találkozó. Ennek kapcsán csak Togliatti rövid, kézzel írt jegyzeteire hagyatkozhatunk. Nem lehetünk persze bizonyosak abban, hogy pontosan adják vissza a tárgyalás tartalmát. Különösen azért, mivel semmi jelét nem találni bennük annak, hogy megvitaták volna a nemzetközi helyzetet is. Az egyetlen kivétel Sztálin utalása egy távolkeleti Tájékoztató Iroda létrehozására, amivel – Sztálin saját bevallása szerint – Mao Ce-tung nem értett egyet. A nemzetközi helyzet megtárgyalásának mellőzése azért furcsa, mert csak egy hónap telt el azóta, hogy a Kominform harmadik találkozásán Szuszlov jelentése a „békéért folytatott küzdelemről” szólt. Nem könnyű magyarázatot találni arra, hogy a Sztálin és Togliatti közötti megbeszélésen miért nem merült fel, ha abból indulunk ki, hogy Togliatti feljegyzései többé-kevésbé teljesek. Arra következtethetünk, hogy a külpolitika egyre titkosabb és kényesebb területté vált, amelynek kérdéseit nem volt érdemes Sztálin előtt szóba hozni, vagy amelyekről Togliatti még személyes irataiban sem jegyezt fel semmit. Másfelől viszont, a NATO megalakulása

és Németország végleges felosztása után a nyugati kommunista pártok egyedüli feladata a propaganda és a belpolitikai harc maradt. Togliatti jegyzetei azt mutatják, hogy beszéltek Sztálinnal a „nemzeti út” módjairól. A szovjetek oldaláról nézve ez azonban nem politikai kérdés volt, mint 1944-ben, hanem az „imperialista támadásokkal” szemben bevetendő propagandaeszköz. Sztálin ismételtén úgy viselkedett, mint ahogy a két évvel korábbi találkozáson Secchiával. Helytelenítette az olaszországi társadalmi és politikai helyzet kiélezését, mivel egy ilyen lépés túl veszélyes nemzetközi következményekkel járhatott volna, járható útnak látta azonban egy kommunista részvétellel létrehozandó polgári kormány felállítását (ennek viszont 1949-ben nem volt realitása Olaszországban). Ugyanakkor hangsúlyozta a törvényes út szigorú betartásának fontosságát, amelynek révén megfelelően fel lehet készíteni a pártot a jövő – de nem a közeli jövő – harcaira. Tehát meglehetősen általános tanácsokkal látta el Togliattit, csak a taktika elsőbbségét hangoztatta a szilárd politikai elvek előtt. A katolikus erőkkel kialakítandó szövetségről tett furcsa kijelentése is ezt sugallta: „ne támadják a vallást, még bízhatnak is a macska-istenben, mint az egyiptomiak.”

Azaz Sztálin nem tudott mit tanácsolni Togliattinak. Általánosságok szintjén mozgó útmutatásait többféleképpen lehetett értelmezni. Ennek fő oka, hogy Olaszország érdektelen volt a Szovjetunió számára, 1944-hez és még 1947-hez képest is kisebb jelentőséget tulajdonított neki. Tanulmányomban ennek bizonyításán túl arra is igyekeztem felhívni a figyelmet, hogy a háború utáni években Sztálin általában így kezelte a nemzetközi és a kommunista politikát.

Artion Ulunian

SZTÁLIN ÉS GÖRÖGORSZÁG: SEGÍTSÜNK NEKIK, VAGY AKADÁLYOZZUK MEG A POLGÁRHÁBORÚ KITÖRÉSÉT?

A hidegháború folyamán, a negyvenes években és az ötvenes évek elején a politikai és katonai konfliktusba keveredett országokban a legmagasabb államhatalmi pozíciókat betöltő politikusok többször is tettek rejtélyes lépéseket. Noha a felek nyilvánvalóan saját geopolitikai pozícióik megerősítésére törekedtek, konkrét helyzetekben mégis ennek némiképp ellentmondóan cselekedtek, pedig az egymás iránti ellenséges érzületek kimutatásával egymás politikai, katonai és gazdasági erejét erősítették és szilárdították. Az 1945 utáni Európában bármely komolyabb katonai és politikai konfliktus újabb, a kezdeményezőknek is borús kilátásokat ígérő háborúba torkollhatott volna. A brit–amerikai és a szovjet tömb minden olyan kísérlete, amellyel saját maguk javára próbáltak változtatni a kialakult egyensúlyi helyzeten, elkerülhetetlenül komoly súrlódásokhoz vezetett. Ezekben az esetekben megvolt a katonai erők bevetésének a lehetősége is. Így aztán a nyugati érdekszférába tartozó Görögország úgyszólván belpolitikai ügyeibe való bárminemű szovjet beavatkozás súlyos következményeket vonhatott maga után.

Nem feledkezhetünk el a kelet-európai országok példájáról, ahol a szovjet behatolásnak a liberális és kommunistaellenes erők komoly ellenállásával kellett szembenéznie. A szovjet vezetés azonban, főként Sztálin, a lehetőségek szerint kerülte a nagyobb összeütközéseket az ország náciellenes demokratikus erőivel. Ugyanakkor a Nyugat és a Szovjetunió a politikai manőverek során egyaránt egymás erőinek gyengítésére törekedett. A két tömb országaiban kialakuló ellenzéki erők komolyan remélték, hogy a másik tömb vezető hatalma majd a segítségükre lesz. Új jelenség volt a háború utáni nemzetközi helyzetben, hogy egy ország bizonyos politikai csoportosulása külföldön keressen támogatást saját céljai érdekében, és hogy néhány esetben maga szítson viszályt a két tömb között, azaz „a kicsik irányították a nagyokat”.

A görögországi helyzet még az 1944. decemberi–1945. februári események után sem stabilizálódott. Az 1944. februári varkizai egyezmény ellenére sem szűnt meg az ellentét a kommunistaszimpatizáns helyi Nemzeti Felszabadítási Front (EAM), ennek katonai szárnya, a Görög Népi Felszabadítási Hadsereg (ELAM), valamint az Egyesült Államok és Nagy-Britannia által támogatott kormányerők között.

1946 januárjának közepén az EAM hivatalos delegációt küldött Moszkvába. Informálódni akartak arról, mekkora segítségre számíthat a Szovjetunió részéről a Görög Kommunista Párt (GKP) és az EAM. De nem csak ezért kezdeményezték a titkos találkozót az SZKP vezetőivel. Tájékoztatták moszkvai barátait arról, hogy „az EAM olyan képviseleti kormány létrehozását kérte, amelyben a saját erői is helyet kapnak, és minden rendelkezésére álló eszközt fel fog használni annak érdekében, hogy megnyerje ehhez a szövetséges országok kormányainak és demokratikus szervezeteinek támogatását.”¹ A szovjeteket erőteljesebben be akarták vonni a görög belpolitikai harcokba, hogy ezzel is ellensúlyozzák a britek tevékenységét. A „görög kérdésben” 1945 szeptemberében megnyilvánult szovjet magatartás alapján reménykedhettek abban, hogy Moszkva erre készen áll. Az említett esetben ugyanis Moszkva megpróbált határozottan beavatkozni a görög válság rendezésébe azzal, hogy különleges értekezletre invitálta Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, Franciaország és Kína külügyminisztereit. Most azonban a szovjetek némi óvatossággal kezelték az ügyet, mert egy ilyen irányú lépés hasonló ellenlépéseket válthatott ki a szövetségesek részéről, akik megragadhatták volna az alkalmat arra, hogy beavatkozzanak a korábban már szovjet érdekszféraként elfogadott Kelet-Európa ügyeibe is. A görög küldöttség többször megismételt kérése ellenére sem jutott be Molotovhoz és Sztálinhoz. Molotov január 18-án értesült a találkozó eredményeiről, de a delegáció kremlbeli látogatásáról szó sem lehetett, mert sem ő, sem Sztálin nem akarta kockára tenni a még meglévő kapcsolatokat a lassan ellenséggé váló szövetségesekkel. A delegációt vezető M. Partsalidisz, a GKP PB tagja, a szovjet szerepvállalásról folytatott tárgyalások továbbvitele érdekében összeállított egy jelentést „Néhány megjegyzés a Görög Kommunista Párt munkájáról” címmel. Ez a dokumentum megállapította, hogy „a párt elfogadja a nemzeti egység politikáját, és biztosítja a nemzeti forradalom proletár vezetését”.² Világosan megfogalmazta a továbbiakban, hogy „békés úton” nem lehet kilábalni a jelen helyzetből, ami nyilvánvalóvá tette a szovjetek előtt, hogy katonai összecsapásra számíthatnak a helyi kommunista és kormányerők között.

Mindez nem sokkal a görög általános választások előtt történt. Moszkvának nem állt érdekében, hogy a helyzet elmérgesedjen. A Kreml tehát a görög párt sürgetésére ismételtlen azt javasolta, hogy „most vegyenek részt a választásokon, aztán majd felülvizsgálják a helyzetet. Ennek alapján döntenek majd arról, hogy legális eszközöket kell alkalmazni, vagy a fegyverekhez kell folyamodni.” Ezek a figyelmeztetések azonban nem hűtötték le a GKP vezetését, és úgy határoztak, hogy bojkottálják az 1946. március 31-i választásokat. Március vége felé Nikosz Zachariadis, a GKP főtitkára, Görögországból Csehszlovákiába utazva megállt Jugoszláviában, ahol találkozott a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság vezetőivel, Titóval, Rankovičtyal, Đilasszal. A jugoszláv politikusok hozzájárultak ahhoz, hogy országuk területén képezzenek ki húszezer partizánt az odamenekült EAM–ELAS-tagok közül. Zachariadisnak végül is 1946 áprilisában sikerült találkoznia a Krímben Sztálinnal, Molotovval és Zsdanovval is. A találkozóról fennmaradt kevés információból megtudhat-

¹ Baranov jelentése Molotovnak, 1946. február 19.

² M. Partsalidisz rövid jegyzetei a GKP munkájáról, 1946. január 31.

juk, hogy a megbeszélés elején Zachariadiszt lehordták türelmetlenségéért, és azért, mert pártja nem vett részt a választásokon. Később azonban sikerült meggyőznie szovjet barátait arról, hogy „ez volt az egyetlen útja annak, hogy kivédjék a GKP elleni támadásokat”. Zachariadis megemlítette azt is, hogy a jugoszlávok készek támogatni a görög kommunisták partizánharcát, ha arra sor kerül. Mindez a nemzetközi helyzet romlásával egyetemben arra készítette a szovjeteket, hogy ha kellenél is, de elfogadják a GKP álláspontját.

1946 augusztusának végén a görög KB vezetői kidolgozták a görög belpolitikai helyzet megoldását célzó tervüket. Ennek politikai magva abban állt, hogy „ki kell mondani Görögország függetlenségét az ENSZ védelme alatt, és azzal a feltétellel, hogy a britek elhagyják az országot”.³ A javaslatot Georgi Dimitrov közvetítésével a szovjet vezetés tudomására hozták. Moszkvában – annak ellenére, hogy hivatalosan tartózkodtak attól, hogy választ adjanak a görögök által feltett politikai kérdésekre – kedvezően vélekedtek a GKP-nak nyújtandó technikai és anyagi segítségről.⁴ 1946. december végén Dimitrov mégis arról értesítette a GKP vezetését, hogy „jelenleg nem számíthatnak a kért segítségre, és várjanak”⁵.

Mivel 1947 tavaszán a GKP még mindig komolyan remélte, hogy külföldről – és nem annyira a népi demokráciáktól, inkább a Szovjetuniótól – hathatós támogatást kap a partizánharcához, május elején Zachariadis Moszkvába látogatott, hogy találkozzon a szovjet vezetőkkel. A Kreml protokollja szerint Sztálintól és Molotovtól levélben kellett kérnie a találkozót, ahol majd „beszámolhat a görögországi helyzetről”. Szuszlov kérésére előzőleg, május 13-án készített egy jelentést „A görögországi helyzetről”, amelyet május 19-én eljuttattak a héttagú külpolitikai tanács tagjaihoz: Sztálinhoz, Molotovhoz, Zsdanovhoz, Berijához, Mikojanhoz, Malenkovhoz és Voznyeszenszkijhez. A dokumentum nyilvánvalóvá tette, mit gondolnak a közeli jövőről a GKP-ban: a fegyveres konfliktus célja egy népi demokratikus rezsim megteremtése, és a Szovjetuniótól kapott segítség biztosítja majd a győzelmet. Zachariadis és Sztálin baráti légkörű találkozására nem sokkal ezután, 1947. május 20-án került sor. Moszkva úgy ítélte meg, hogy a görög kommunisták lekötik a brit–amerikai figyelmet Európában, és ez megakadályozza, hogy a nyugati nagyhatalmak a Kínában kibontakozó válságban aktív szerepet játsszanak. Moszkva megígérte, hogy ellátja hadianyaggal a görög partizánokat, és diplomáciailag is támogatja a görög kommunistákat. Ioannidisznek a GKP PB tagjaihoz küldött táviratából következtethetünk arra, miként fogadták a GKP vezető politikusai Sztálin ígéretét: „Kukosz [alias Zachariadis] találkozott az Öreggel [Sztálin], és alaposan megvitatták a helyzetet. Teljesen elégedettek lehetünk az eredménnyel.” A szovjet vezetés Görögországgal kapcsolatos ekkori álláspontját nagyban befolyásolta az 1947 márciusában meghirdetett Truman-doktrína, amelyet a Kremlben a Szovjetuniót délről fenyegető, közvetlen veszélyként ítélték meg.

³ Zachariadis rejteltávirata Dimitrovnak, 1946. augusztus 30.

⁴ Szuszlov feljegyzése az SZKP KB Elnökségének tagjaihoz, 1946. október közepe.

⁵ Ioannidisz e témában írt rejteltávirata Zachariadisznak, 1946. december 31.

A GKP által felállított Görögországi Demokratikus Hadsereg felfegyverzésének kérdéséről 1947 júniusának elején külön tárgyalást folytatott a szovjet külügyminiszter, Molotov, és a jugoszláv belügyminiszter, Ranković. A jugoszlávok tolmácsolták a GKP kérését, hogy növeljék a görögországi partizánmozgalomnak nyújtandó támogatás mértékét. Molotov Szuszlovznak írt feljegyzésében megjegyezte, hogy Jugoszlávia készletei is kifogytak, saját hadserege terhére nem láthatja el fegyverrel a görögöket.⁶

A GKP, de főként Zachariadisz a partizán hadviselés várható sikereivel biztatta a jugoszláv és szovjet pártvezetőket, közelinek mondta „a monarcho-fasiszták végleges vereségét” – ahogyan ők minősítették az athéni görög kormányt. A Zachariadisz által beígért győzelem a valóságban pusztán álmok maradt. Jóllehet a kommunista partizánok helyenként megszorogatták a görög kormánycsapatokat, idővel Moszkva elvesztette a kommunisták győzelmébe vetett hitét. Ennek köszönhetően a görögországi polgárháború egyre inkább negatív tényezővé vált a szovjet pártvezetők külpolitikai mérlegeléseiben. Nem akarták, hogy a Nyugattal a végletekig elfajuljanak a kapcsolatok. Sztálinnak érdekében állt, hogy borsot törjön nyugati ellenfelei orra alá, de óvakodott attól, hogy ezzel magának is gondot okozzon. Ezért a szovjet vezető kettős taktikát alkalmazott: 1947. szeptember 23-án jóváhagyta, hogy hadianyag-szállítmányt küldjenek a görög partizánoknak,⁷ viszont egyetértett Molotov 1947. október 3-i táviratával is, amelyben – Visinszkij véleményéhez kapcsolódva – kifejtette, hogy nem lehet támogatni a görög menekülteket, azaz a GKP arra irányuló kérését, hogy részt vehessenek az ENSZ közgyűlésén, mert ezt a nyugati szövetségesek amúgy is automatikusan visszautasítanák, és az eset ugyanakkor precedensként szolgálna a kelet-európai országok kommunistaellenes menekültjeinek. Természetesen a jugoszláv és a lengyel kommunisták sem álltak a görög javaslat mellé.⁸ Sőt, 1948. február 10-én Sztálin arra kérte a nála vendégeskedő jugoszláv delegációt, mondják meg „a görög elvtársaknak”, hogy „fel kellene göngyölniük” a partizánháborút.

A szovjet–jugoszláv szakítás súlyosan érintette a GKP katonai potenciálját és logisztikai hátterét. A jugoszláv és a görög párt közötti kapcsolatok ugyan nem romlottak meg egy csapásra a Kominform határozata után, de számítani lehetett rá a közeli jövőben (és 1949-ben ez be is következett). A szovjet–jugoszláv viszony elmérgesedése és a görög partizánoknak nyújtott kelet-európai támogatás megerősödése között közvetlen összefüggés volt. 1948 őszén és 1949 telén három olyan titkos találkozót is tartottak (1948. szeptember 8., 1949. január 20–21. és február 15–16.), amelyeken a Szovjetunió, Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia, Románia és a GKP küldöttei megpróbálták megegyezni a Görögországi Demokratikus Hadseregnek nyújtandó segítség pénzügyi terheinek elosztásában, és katonai, valamint más források biztosításában.⁹

⁶ Molotov feljegyzése Szuszlovznak, 1947. június 16.

⁷ Centr Hranjenyija Szovremennoj Dokumentacii (CHSZD), 89. f. 48. op. 21. gy. 1. o.

⁸ Molotov távirata Sztálinnak, 1947. október 3. CHSZD, 89. f. 48. op. 24. gy. 1. o.

⁹ Puklov jelentése Baranovnak a Csisinyevszkij elvtárral folytatott megbeszélésről, amelyen egy olyan értekezlet összehívásáról esett szó, ahol megtárgyalhatnák a demokratikus Görögországnak

A Szovjetunió kelet-európai befolyási övezetében sem volt nyugalmas a helyzet, és minden erőfeszítésre szükség volt, hogy ez a régió lojális maradjon a kommunistákhoz. Ezért aztán a szovjetek óvatosan álltak hozzá minden olyan kalandhoz, amely kívül esett érdekszférájukon. Ennek értelmében 1949 áprilisában a Kreml felszólította a GKP vezetését, hogy május folyamán vessenek véget a polgárháborúnak. A titkos utasításra válaszul a GKP tüzszünetet ajánlott a görög kormánynak, és javasolta olyan politikai választások megrendezését, amelyben a polgárháború valamennyi szereplője részt vehetne. Ezzel párhuzamosan Moszkva arról próbálta meggyőzni Washingtont és Londont, hogy fogadják el a szovjetek tervét, amely egybevágott a görög kommunisták javaslatával. Természetesen az 1949-re ellenséggé vált egykori szövetségesek hevesen tiltakoztak az ötlet ellen, mivel szemükben az athéni kormány volt az országban az egyetlen legitim erő. Moszkva ezért utasította Zachariadiszt, hogy fokozza a kormányra gyakorolt katonai nyomást, feltételezhetően annak érdekében, hogy megmutassa, hogy a GKP az erő pozíciójából tárgyal. A támadások azonban kudarcot vallottak. Sztálin ezt követően már nagyon borúsán ítélte meg a GKP lehetőségeit, és meglehetősen sötétben látta a helyzetet. Amit a görög kommunisták nem akartak belátni, az a szovjet katonai elemzők és a népi demokráciák előtt nyilvánvaló volt. 1949. augusztus 1-jén Ruzsosz, a GKP KB tagja azt jelentette Budapestről Zachariadisznak, hogy Rákosi szerint „az új katonai helyzetből kiindulva az erők és földrajzi megoszlásuk alapján a szakértők úgy vélik, hogy ideje lefűjni az akciót.”¹⁰ Rákosi hozzátette még: „ne vegyék ezt utasításnak vagy tanácsnak, csak barátok közti véleménycserének, de szeretné, ha továbbítanák a véleményét. Elővett egy térképet is, s ezen elmagyarázta a Kínával, Spanyolországgal szembeni különbségeket.”¹¹

A görögországi polgárháború befejeztével a balkáni geopolitikai helyzet továbbra is kedvező maradt a Szovjetunió számára, de jelentősen javultak Nagy-Britannia és az Egyesült Államok pozíciói is.

nyújtandó segítség mértékét. 1949. március 10. Rosszizszkij Centr Hranenyija i Izucsenyija Dokumentov Novejsej Isztorii (RCHIDNI), 575. f. 1. op. 97. gy. 37. o.

¹⁰ Ruzsosz Zachariadisznak, 1949. augusztus 1. RCHIDNI, 575. f. 1. op. 97. gy. 196. o.

¹¹ Uo.

Jochen Laufer

HÉTSZER SZTÁLINNÁL

A vezető német kommunista politikusok
moszkvai látogatásai 1945 és 1948 között

A Német Kommunista Párt, illetve a Német Szocialista Egységpárt vezetése, amelynek főszerepet kellett volna játszania ebben az államalapítással lezáródó időszakban, azaz 1949. október 7-ig,¹ mindössze hétszer találkozott a Kreml urával. Meglepően ritkán tehát. A moszkvai emigrációban töltött tizenkét évvel² összehasonlítva a vezető német kommunista politikusok és Sztálin kapcsolatának jellege azonban megváltozott. Korábban Sztálin távol tartotta magát tőlük. A dolgozószobájában megfordult vendégek névsora alapján megállapíthatjuk, hogy amíg a nemzetiszocialisták voltak uralmon Németországban, egyáltalán nem fogadta a német kommunistákat, miközben német polgári írók néhányszor bejuthattak hozzá.

Sem az 1939. augusztus 23-i német–oroszmegnemtámadási szerződés, sem a Szovjetunió elleni, 1941. június 22-i német támadás nem változtatott ezen a helyzeten. A német kommunistáknak nem jutott szerep a szovjetek németországi terveiben.³

Az országot érintő döntéseket Sztálin szűk tanácsadó testülete hozta meg a német kommunisták feje felett, ők csak részleteiben és másodkézből értesültek Sztálin szándékairól. Dimitrij Manuilszkij és Georgi Dimitrov voltak mindvégig a közvetítők.⁴ Bár a német kommunisták a Szabad Németországért Nemzeti Bizottság (Nationalkomitee Freies Deutschland) megalapításában 1943 júliusában aktív szerepet ját-

¹ A találkozókra a következő időpontokban került sor: 1945. június 4., 1945. június 7., 1945. június 19., 1946. február 2., 1947. január 31., 1948. március 26., és végül 1948. december 18. Vö. A. V. Korotikov–A. D. Csernyev–A. A. Csernobajev: Poszetyityeli Kremlevszkogo Kabineta J. V. Sztalina. *Isztoricseszki Arhiv*, 1996. 4. sz. 66–131. o. és 5. sz. 3–61. o. Az 1945. június 19-i tárgyalások kivételével német forrásokból már korábban is rekonstruálható volt a találkozók ténye, de a pontos ideje nem.

² Carola Tischler: *Flucht in die Verfolgung. Deutsche Emigranten im sowjetischen Exil, 1933 bis 1945*. Münster, 1996.

³ *SZSZSZR i germanszkij voprosz 1941–1945: Dokumenti iz Arhiva Vnyesnyej Polityiki Roszszijszkij Federacii*. Szerk. G. P. Kinin és J. Laufer. 1. köt. Moszkva, 1996.

⁴ P. Erler–H. Laude–M. Wilke: „Nach Hitler kommen wir”. *Dokumente zur Programmatik der Moskauer KPD–Führung 1944/1945 für Nachkriegdeutschland*. Berlin, 1994.

szottak, nem vonták be őket az ezzel kapcsolatos, Sztálinnal folytatott egyeztetésekbe.⁵ Ez az eset a napnál világosabban mutatja, mennyire bizalmatlan volt Sztálin a német elvtársakkal szemben: politikai akaratának csak puszta eszközei voltak. A Szovjetunió iránti szolgálai csodálatukban a német kommunisták nem vették ezt zokon, Sztálin bölcsességét magasan felettük állónak látták.⁶ Még akkor sem szentelt Sztálin időt arra, hogy személyesen tárgyaljon az NKP „kezdeményező csoportjainak” vezetőivel, akiket a megszállt területekre küldtek mint a Vörös Hadsereg politikai csoportjának segédcsoportjait, amikor a Vörös Hadsereg már átlépte Németország háború előtti határait, és Berlin ostromára készült, hogy Európa szívében demonstrálja a Szovjetunió hatalmát. Az NKP elnöke, Wilhelm Pieck is csak azután értesült arról, hogy a Szovjet Megszállási Övezetben (amelyben a nyugati szövetségesek nagy döbbenetére a Szovjetunió belpolitikai kezdeményezőként lépett fel) politikai pártok szabad működésének engedélyezését tervezik, amikor azt már be is jelentették.⁷ A részletek azonban rejtve maradtak előtte.

Június 4-én az NKP „kezdeményező csoportjainak” vezetőit, Anton Ackermann, Gustav Sobottkát és Walter Ulbrichtot sietve Moszkvába rendelték. Ivan Szerov társaságában – aki az NKVD meghatalmazott ügynöke, a Németországi Szovjet Katonai Kormányzat Polgári Ügyek Osztályának újonnan kinevezett vezetője volt – még aznap Sztálinhoz vezették őket. Itt beszámoltak a németországi helyzetről, és utasítást kaptak egy programnyilatkozat megfogalmazására. Alig volt idejük arra, hogy háttér-információt kérjenek, és véleményt cseréljenek Sztálinnal. Wilhelm Pieck 1945. június 4-i, az NSZEP Központi Levéltárából 1990-ben előkerült feljegyzését általában a megbeszélésről készült jegyzeteknek tekintik. Sztálin látogatóinak ma már rendelkezésünkre álló listája világosan cáfolja ezt a feltevést. Pieck egyáltalán nem vett részt a találkozón, a jegyzeteket egyébként is biztosan a Sztálinnal való találkozó előtt készítette. A találkozó pedig Pieck állításával ellentétben nem délután 6-kor kezdődött. A német elvtársak útban Sztálinhoz 6 óra 45 perckor haladtak át az őrsegen, és 8 óra 30-kor tértek Sztálintól vissza. Pieck jegyzetei tehát nem közvetlenül Sztálin kijelentései alapján készültek, hanem sokkal inkább a Sztálin álláspontjáról kapott információkat összegzik, Pieck saját következtetéseivel tarkítva. Pieck jegyzetéből az alábbi részletet különösen gyakran idézték:

„A jövő két Németország lesz – a Szövetségesek szoros összefogása ellenére.”⁸

Ez semmi esetre sem tekinthető Sztálin véletlen elszólásának a szovjet külpolitika legfrissebb szándékairól. Annak belátása, vagy inkább az attól való félelem, hogy

⁵ 1943. június 12-én született a döntés Sztálin dolgozószobájában a Szabad Németországi Nemzeti Bizottság felállításáról. Az erről szóló határozat vázlata megjelent: Georgi Dimitrov: *Dnevnik, 9 mart 1933 – 6 fevruari 1949*. Szófia, 1998. 381. o.

⁶ Alfred Kurella–Elfriede Cohn-Vossen: *Der Traum von Ps'chu. Ein Ehe-Briefwechsel im Zweiten Weltkrieg*. Berlin, 1984. 538–540. o.: Kurella Cohn-Vossennak, 1943. július 6.

⁷ Az egyetlen erre vonatkozó forrás Pieck 1945. június 4-i feljegyzése: „Anweisung vom 26. 5., dass Parteien und Gewerkschaft erlaubt sind”. In R. Badstübner–W. Loth: *Wilhelm Pieck – Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945–1953*. Berlin, 1994.

⁸ Uo. 50. o.

két Németország alakulhat, egyáltalán nem volt új keletű. Pieck már egy 1945. március 10-i elemzésben is előrevetítette: „Számolnunk kell ez egyes megszállt zónákban tartózkodó megszálló erők közötti különbségekkel, hogy valami más lesz majd a br[it]ek és az am[erikaiak] által elfoglalt területeken, mint a szovjet zónában, hogy a br[it] és az am[erikai] zónában nagy erőfeszítéseket fognak tenni a növekvő szovjet befolyás ellensúlyozására, valamint arra, hogy megadják a lehetőséget a szociáldemokraták és szakszervezetek reformista vezetőinek, hogy a kommunisták helyett ők vonják befolyásuk alá a munkásokat.”⁹ Georgi Dimitrov június 6-i feljegyzése azt bizonyítja, hogy az első találkozón nem volt „párbeszéd” a német kommunisták és Sztálin között. Az SZKP KB Nemzetközi Információs Osztályának vezetőjével találkozáva Pieck, Ulbricht, Ackermann és Sobottka még mindig abban a hitben élt, hogy – miként azt Pieck június 4-én már feljegyezte¹⁰ – az NKP-nak egy „egységes munkáspárt”¹¹ létrehozására kell törekednie. Ebben tévedtek. Június 7-én, amikor Sztálin másodszer is fogadta a német kommunistákat, más döntés született. A német résztvevők egyike később így emlékezett: „Sztálin ellenezte az NKP és az NSZP Ulbricht elvtárs előadott koncepciójában szereplő gyors egyesülését. Figyelmeztetett minket, hogy nem szabad megfélemleni arról, hogy Németország nagyobbik fele még az imperialista hatalmak megszállása alatt áll, és azok közbelépnének. Megvan annak a veszélye tehát, hogy az egyetlen párt Nyugat-Németországban így csak egy szedett-vedett párt lenne, és ebben az esetben odalenne az NKP függetlensége. Ezért Sztálin azt javasolta, hogy először is építsék ki és erősítsék meg a pártot, és csak azután lássanak hozzá az egységes párt létrehozásához a VII. Világ [Komintern] Kongresszus határozata értelmében.”¹² A június 7-ről 8-ra virradó éjszakán Sztálin és a német kommunisták véleménye még egy ponton eltért egymástól: „A német elvtársak tervei közt nem szerepelt az azonnali demokratikus földreform. Sztálin azonban elmagyarázta, hogy a demokratizálás útján ez általános feladat, ezért támogatta az azonnali demokratikus földreformot, és a junkerek szerepének átvételét.”¹³ Egyetlen olyan pont volt a német kommunisták programtervezetében, ami egybevágott Sztálin elképzeléseivel, mégpedig az, hogy „parlamentáris demokratikus köztársaságot” kell létrehozni egész Németországban. Azzal is „egyetértett, hogy ez a jelmondat az alkalomhoz illő;

⁹ Wilhelm Pieck: *Gesammelte Reden und Schriften*. 6. köt. 1939–1945. Berlin, 1979. 367–381. o. „Probleme des Kampfes für ein neues Deutschland”, az NKP pártiskoláján tartott előadás vázlat, 12. sz. Nagornoje, 1945. március 10.

¹⁰ Badstübner–Loth: i. m. 50. o.: „Az egységes NKP – egy egységes Központi Bizottság, egy egységes munkáspárt középpontban egy *egységes párttal* – az egységes Németország biztosítéka.”

¹¹ Dimitrov: i. m. 481. o. 1945. június 6.; Pieck június 4-i feljegyzése: „Az egységes NKP – egy egységes Központi Bizottság, egy egységes munkáspárt középpontban egy *egységes párttal* – Németország egységének biztosítéka.”

¹² Stiftung Archive der Parteien und Massenorganisationen im Bundesarchiv (SAPMO), SgY30 – 1291/3 (Anton Ackermann, Erinnerungsaufzeichnungen), Zur Frage des Zustandekommens des Aufrufs der KPD vom 11. Juni 1945, 31. 8. 1963.

¹³ Uo.

a parlament többféle lehet, de biztosítani kell a munkásosztály és forradalmi pártja hegemoniáját. Sztálin világosan megmondta, hogy a szovjet rendszert nem lehet Németországba átültetni.”¹⁴

Június 10-én Ackermann, Ulbricht és Sobottka visszautazott Németországba.¹⁵ Alig kilenc nappal később azonban Ulbrichtot ismét Moszkvába rendelték. Nagy titokban került sor erre az utazásra. Ulbricht nem szólt róla berlini elvtársainak, és nem vette fel a kapcsolatot Pieckkel sem, aki ekkor még Moszkvában volt. Valószínűleg a Szovjet Katonai Kormányzatot (Sowjetische Militäradministration in Deutschland – SMAD) sem értesítették. Van olyan vélemény, hogy Ulbricht utazása csak egy epizód volt abban a folyamatban, amelynek során „az NKP a német szociáldemokraták munkásság körében élvezett hatalmát szétzúzta”.¹⁶ Ez az érvelés elfogadhatónak látszik, de nem ad kielégítő magyarázatot arra, hogy miért kellett konspiratív módszerekkel megszervezni ezt az utazást. A Sztálinnal folytatott megbeszélésen minden bizonnyal a következő, konkrét lépésekkel foglalkoztak, s ezt kellett titokban tartani. Ilyen lehetett az, hogy a Vörös Hadsereg átveszi az ellenőrzést a Szovjet Megszállási Övezet azon részei felett, melyeket néhány hétig a brit és amerikai csapatok tartottak megszállva, vagy a földreform előkészítése a Szovjet Megszállási Övezetben.¹⁷ Nem négy szemközti megbeszéléstről volt azonban szó. Ulbricht mellett Andrej Visinszkij külügyminiszter-helyettes és három másik orosz – mind ez ideig kilitük ismeretlen – is jelen volt. Ulbrichtot nem nélkülözhatték, mert szükségük volt német szakértőre és közvetítőre, aki továbbítja majd az utasításokat a megfelelő német szervekhez. Az NKP tevőleges és kreatív részvétele nélkül a Moszkvából vagy Karlshorstból (az SMAD-on keresztül) érkező utasításokat nem tudták volna végrehajtani.

1945 kora őszén az NKP új köntösben felmerülő régi problémával találta szembe magát a Szovjet Megszállási Övezetben az NSZP-vel kialakítandó kapcsolatok terén. Az NSZP volt az NKP legveszélyesebb ellenfele a népszerűségért vívott harcban. Amennyire rekonstruálható, az NKP és az SMAD Sztálin beavatkozása nélkül határozott arról, hogy az NKP-vel való egyesülés révén felszámolják az NSZP-t a Szovjet Megszállási Övezetben.¹⁸ Ulbrichtot csak az egyesülési kampány kellős kö-

¹⁴ SAPMO, SgY30 – 1291/3 (Anton Ackermann, Erinnerungsaufzeichnungen), Zur Frage des Zustandekommens des Aufrufs der KPD vom 11. Juni 1945, 31. 8. 1963.

¹⁵ BAB, SAPMO, NY 4036/25 (NL Pieck): Biografisches Material – Persönliche Dokumente – Kalendernotizen W. P., 1945–1950. 1945. június 10-i bejegyzés, B. I. 57.

¹⁶ Michael Kubina: Der Aufbau des zentralen Parteiapparates der KPD 1945–46. 64. o. In *Anatomie der Parteizentrale. Die KPD/SED auf dem Weg zur Macht*. Szerk. Manfred Wilke. Berlin, 1998.

¹⁷ Jochen Laufer: Die UdSSR und die Einleitung der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. In „*Junkerland in Bauernhand?*“ *Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*. Szerk. Arndt Bauerkämper. Stuttgart, 1996. 21–35. o.

¹⁸ Harold Hurwitz: Die Rolle der Besatzungsmächte und der SMAD. 98. o. In *Sozialdemokraten und Kommunisten nach Nationalsozialismus und Krieg*. Szerk. Bernd Faulenbach. Essen, 1998.

zépén, 1946. január 28-án rendelték Moszkvába. 1946. február 2-án este értekezletet tartottak, február 6-án pedig, hazatérése napján, Ulbricht értesítette a német pártvezetést, hogy Sztálin jóváhagyta a két párt fúzióját, és 1946. május 1-jére létre kell hozni a „Német Szocialista Egységpártot”. A német és a szovjet elvtársak ekkor egyaránt úgy gondolták már, hogy az NSZP-vel való egyesülés nem sikerülhet mind a négy zónában.¹⁹ A szovjet pozíciók németországi védelme annak révén, hogy a hatalmat az NKP-nek, a későbbi NSZEP-nek adták át, kétségtelenül megmutatta, hogy mi a Szovjetunió Németországgal és a szövetségesek szerepével kapcsolatos politikai szándéka. Az NSZP keleti övezeti felszámolása után Nyugat-Németországban a Szovjetunió és az NSZP közötti viszony állandó aggodalom forrása lett, az NSZP nélkül ugyanis minden egyesítési kezdeményezés zátonyra futott volna. A pártegyesítés szorgalmazásával egész Berlin területén a Szovjetunió az addigi legsúlyosabb konfliktust élte át egykori szövetségeseivel, akik Nyugat-Németországban sikeresen védték ki az NSZP nem demokratikus eszközökkel történő hatalomátvételét.

A Szovjetunió és a szövetségesek közötti feszültség növekedésével felértékelődött az NKP–NSZEP szerepe is. Ennek hatására azonban nem szaporodtak meg a Sztálinnal való találkozások. Csak egy évvel később szervezték meg az NSZEP vezetésének moszkvai útját. Ez volt a legjelentéktelenebb, de a leggazdagabban dokumentált találkozó. Először január 18-án, tizenkét nappal az indulás előtt esett róla szó az NSZEP Központi Titkárságán, a későbbi Politikai Bizottságban.²⁰ Anélkül, hogy egyeztettek volna Sztálinnal vagy az SMAD képviselőivel, megelőző intézkedésként úgy határoztak, hogy nem engedélyezik az NSZP-t a Szovjet Megszállási Övezetben. A korábban szociáldemokrata Otto Grotewohl a párt végrehajtó testülete előtt 1947. január 22-én további olyan kérdésekben is ismertette a párt álláspontját, amelyekben ki akarták kérni Sztálin véleményét. Ennek során hivatkozhatott az SMAD vezetőjével való korábbi beszélgetésre is. Az NSZEP elnöke a Szovjet Megszállási Övezetben kiépített politikai rendszert olyan „népi rezsimeként” jellemezte, ami hasonlít a Jugoszláviában és más országokban működő politikai berendezkedésekhez. Bejelentette a gyárak szétszerelésének felfüggesztését, követelte minden párt hozzájárulását arra az esetre, ha sor kerülne a békeszerződés aláírására, és elutasította a békeszerződés kérdésében tartandó referendum ötletét, ahelyett inkább a német egyesítés ügyében kiírandó népszavazást támogatta.²¹ Pieck már egy nappal korábban értesült arról Szokolovszkijtől, hogy január 29-re tervezik „a még nem hivatalos” utazást.²² A terv valószínűleg az volt, hogy hivatalos legyen.

Az „egység” kérdésével először szeptember 25-én foglalkoztak az SMAD és a KPD képviselői. Vö. Badstübner–Loth: i. m. 58. o.

¹⁹ Badstübner–Loth: i. m. 68–70. o. Az NSZEP nyugat-németországi létrehozásáról Pieck feljegyezte: „A nyugati övezetekben az NKP neve *Egyesült Szocialista Pártra* változott.”

²⁰ BAB SAPMO, DY 30/IV2/2.1/59, B. 1–2. A Központi Titkárság 1947. január 18-i ülésének 66. számú jegyzőkönyve.

²¹ BAB SAPMO, DY 30/V12/1/14, B. 1. Az NSZEP Végrehajtó Testületének 8. ülése, 1947. január 22.

²² Badstübner–Loth: i. m. 109. o.

Sztálinnal 1947. január 31-én találkoztak. A tárgyalások legfőbb témája a közelgő moszkvai külügyminiszteri tanácskozás (1947. március 10.–április 24.) napirendjén szereplő német békerendezés előkészítése volt. A megbeszélések a Berlinben eltervezettek szerint haladtak. Sztálin nem változtatta meg radikálisan az NSZEP álláspontját. Első pillantásra meglepő, hogy nem Pieck vagy Ulbricht tartott beszámolót, hanem Otto Grotewohl, egy korábbi szociáldemokrata. Ez nem volt véletlen, megfelelt a tárgyalások programjának, amiben Szokolovszkij és Pieck még január 21-én megegyeztek.²³ 1946 nyara óta az NSZEP egykori szociáldemokrata tagjai többször is nyilatkoztak a nemzeti kérdéstről. Grotewohl „Az NSZEP, a nagyhatalmak és a nemzeti kérdés” téma specialistájává lépett elő. Vissza-visszatért erre a tárgyra az NSZEP Végrehajtó Bizottságában is. A nemzeti kérdés a Szovjet Megszállási Övezet kommunistái számára fontos eszköz volt. Segítségével sikerült forradalmi politikájuk mellé állítani az egykori szociáldemokratákat és más nem kommunistákat. Ugyanakkor rendkívül komoly veszélyt jelentett volna, ha a kommunistaelenes erők sajátítják ki a kezdeményezést ezen a téren. Sztálin csak tanáccsal látta el a német elvtársakat: „Nem szabad, hogy az egység hirdetését kiadják a kezükből.”²⁴ Tényleges vita csak az NSZEP tevékenységének lehetséges újraengedélyezésével kapcsolatban bontakozott ki. Sztálin nyitva hagyta a kérdést, és a német elvtársak, akik alig néhány nappal korábban már az engedélyezés ellen szavaztak, nem mertek ellentmondani neki. Felesleges is lett volna, hiszen végül is a Szovjetunió nem tett komoly lépést ebbe az irányba, sem a külügyminiszterek moszkvai tanácskozása előtt, sem azután.

Tizennégy hónapnak kellett eltelnie, hogy Pieck és Grotewohl 1948. március 25-én ismételten Moszkvába utazzon. Az NKP–NSZEP delegációja ekkor találkozott hatodszor Sztálinnal. Hat órát repültek, valószínűleg néhány leszállás közbeiktatásával. A következő napon, este 7-kor fogadta őket Sztálin. Minden bizonnyal ez volt a legizgalmasabb találkozó, hiszen ekkor már kiéleződött a kelet–nyugati viszony Berlin kérdésében. Mint a már említett esetben, Pieck feljegyzései most sem a találkozói eseményeit idézik fel, ahogy a szerkesztők állítják, hanem feltehetőleg a találkozásra való felkészülés során készült vázlatok. Az utazásról megjelent más anyag nem említi a találkozást.²⁵ A megbeszélések egyik résztvevője, V. M. Szemjonov visszaemlékezései zavaros és félrevezető információkat tartalmaznak.²⁶ Létezik azonban egy orosz dokumentum erről a találkozóról, amelyből eddig csak kivonatokhoz lehetett hozzáférni. Az 1990-es évek elején Mihail M. Narinszkijnek lehetősége volt belepillantani. Miután a szovjet küldötteket visszahívták az Ellenőrző Tanácsból – ami egyet jelentett a négyhatalmi kormányzás összeomlásával –, Pieck arról panaszkodott a Kreml urá-

²³ Badstübner–Loth: i. m. 109. o. Pieck feljegyezte: „Bárcsak Grotewohl többet szólna hozzá a vitához, ő az, akiről jó volna többet tudni.”

²⁴ *Isztoricseszki Arhiv*, 1994. 4. sz. 35–41. o.

²⁵ Bernd Bonwetsch–Genadij Borgyugov: Die SED und die guten Erfahrungen der Sowjetunion: Pieck und Grotewohl informieren sich in Moskau, 25. 3–1. 4. 1948. *Deutsche Studien*, 1994. 1. sz. 95–107. o.

²⁶ Wladimir S. Semjonow: *Von Stalin bis Gorbatschow. Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission 1939–1991*. Berlin, 1995. 253–263. o.

nak, hogy az NSZEP esélyei ugyan némileg jobbak az elkövetkező berlini választásokon, mint 1946-ban, amikor a párt katasztrofális vereséget szenvedett, ám más lenne a felállás, ha rá lehetne venni a nyugati hatalmakat, hogy vonuljanak ki Berlinből. Erre Sztálin így reagált: „Rajta, fogjunk össze – talán sikerül kiebrudalni őket.”²⁷ Persze semmi esetre sem az NSZEP sürgetésének hatására született az a döntés, hogy Berlinben nyomást kell gyakorolni a nyugati hatalmakra. Sokkal inkább annak a korábbi konzultációnak tulajdonítható, amelyre Sztálin március 9-én Moszkvába hívta az SMAD vezetését.²⁸

1948. október 16-án az SMAD politikai vezetése tájékoztatta Piecket, hogy Sztálin ismételen Moszkvába várja. A berlini helyzetet és a küszöbönálló választásokat kellett megbeszélni.²⁹ Mintegy két héttel később az SMAD vezetője bejelentette, hogy november végén esedékes az utazás, és tovább fokozta a várakozásokat. Pieck feljegyezte: „Szovjet övezet / autonómia / kormány-parlament.”³⁰ Ám az utazást elhalasztották, Pieck, Ulbricht, Grotewohl és Oelssner csak december 15-én érkezett Moszkvába. December 18-án találkozhattak Sztálinnal. Ez az első olyan találkozó, amelyről kétséget kizáróan német kéztől származó feljegyzés maradt fenn. Pieck állította össze jelentésként az NSZEP Központi Titkársága számára. Még ebben a kivételes dokumentumban sem olvashatunk azonban szó szerinti idézeteket Sztálintól, az irat inkább csak összegzi a tárgyalás eredményeit. A Szovjet Megszállási Övezet politikai kilátásairól Pieck ezt írta: „Egy ideiglenes német kormány felállítása a tömbök és népi tanácsok vezető politikusaiból. Előtte még egy népi kamara létrehozása – a Keletnémet Gazdasági Bizottság plénumának kiterjesztésével – az állami parlamentek választott képviselőiből, amit jóváhagy a népi tanács vagy a népi kongresszus.”³¹ Ez megfelelt a keletnémet vendégek óhajának is. „Gyorsabb ütemet szerettek volna, továbbá pártjuk és hamarosan létrejövő államuk formális felvételét a Kominformba”.³²

Jóllehet az NSZEP vezetősége – és nyilvánvalóan az SMAD is – szorgalmazta a keletnémet állam létrehozására teendő lépéseket, Sztálin még nem akarta elkötelezni magát. Nemcsak ő, hanem Molotov is elutasította, hogy találkozzék Pieckkel 1949 májusában. A pártelnök ezt az alkalmat akarta megragadni arra, hogy ismételen felvesse a keletnémet kormány megalakulásának ügyét, arra az esetre, ha a szövetségesek nem jutnának egyezsége.³³ A szovjet pártvezetés tagjai – Sztálin nélkül – csak

²⁷ N. M. Narinszkij: Berlinszkij krizisz 1948–1949 gg. *Novije Dokumenti iz Rossziszskih Arhivov. Novaja i Novejsaja Isztorija*, 1995. 3. sz. 22. o.

²⁸ Uo.

²⁹ Badstübner–Loth: i. m. 204. o. Találkozás Szemjonovval, Tyulpanovval stb., 1948. október 16.

³⁰ Uo. 241–242. o. Találkozás Szokolovszkijjal, 1946. november 30.

³¹ Uo. 269. o. December 27-i jelentés a Sztálinnal folytatott megbeszélésekről, 1948. december 18.

³² D. Staritz: Die SED, Stalin und die Gründung der DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1991. 5. sz. 8. o.

³³ Badstübner–Loth: i. m. 278–279. o. A Molotovval való találkozás előtti felkészítő jegyzetek, 1949. május 11.

1949 szeptemberében járultak hozzá, hogy egy NSZEP-küldöttség utazzon Moszkvába az államalapítás kérdésének tisztázására.

Már csak egy kérdést kell megválaszolni: vajon a Sztálinnal való találkozások folyamán formálódott és dőlt el a Szovjetunió németországi politikája? Mielőtt felel-nénk erre, vessünk egy pillantást Sztálin egyéb Németországot érintő konzultációira. Sztálin sokkal gyakrabban – hozzávetőlegesen 35 alkalommal – tárgyalt az SMAD vezetőivel a Német Demokratikus Köztársaság megalapítása előtt.

Időszak	Zsukov	Szokolovszkij	Szerov	Szemjonov	összesen
1945. május 8.– december 31.	7	0	1	0	8
1946	5	0	2	0	7
1947	0	2	2	1	5
1948	0	4	0	6	10
1949. január 1.– október 6.	0	5	0	1	5

Ha az összesítés nem is lenne teljes, és azt is elfogadjuk, hogy a német kérdés nem feltétlenül szerepelt minden tárgyalás fő témái között, mégis tisztán kirajzolódik a fő tendencia: a német ügyeket a háború után is Moszkvában vitatták meg, és ott hozták a döntéseket, a német kommunisták feje felett. A viszonylag gyakori moszkvai konzultációk azonban nem biztosíthatták a Szovjet Megszállási Övezet politikai, gazdasági és egyéb, mindennapos ügyeinek rendezését. A katonai kormányzat és a német kommunisták nagyfokú önállóságára volt szükség. Sztálint sokszor kész tények elé állították, ezzel számolnia kellett.³⁴ A Szovjetunió Németországot illető terveinek alakulásában így a fentiekben vázolt találkozók jelentős, de semmi esetre sem meghatározó epizódok voltak.

³⁴ Vö. Vojtech Mastny: *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years*. New York, 1996. 19. o.: „a még nyitott kimenetelű és egyre bonyolultabb háborús helyzetben a szovjet politikát nem egyedül Sztálin akarata határozta meg, hanem hatással volt rá a különféle tisztviselőktől és szervezetektől származó, gyakran ellentmondó vélemények összjátéka is, ezért aztán az sokkal inkább szeszélyesen, semmint egy előre meghatározott terv szerint alakult”; Vladislav Zubok–Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Cambridge–London, 1996, Harvard University Press 98., 101. o.: „a kelet-európai és keletnémet történeseknek megvan a maguk logikája... Molotov még Sztálinnál is kevésbé értette meg, hogy milyen folyamatok játszódtak le a németországi szovjet megszállási övezetben. A Szovjet Katonai Kormányzat volt megbízva azzal, hogy megoldja a nap mint nap adódó konkrét problémákat, és a térséget egy »békés és demokratikus« országgá alakítsa át. Molotovot nem is tájékoztatta Vaszilij Szokolovszkij marsall, a katonai kormányzat feje, a helyi politika egyes ügyeiről...”

Mihai Retegan

A SZOVJET TÖMB KAPCSOLATRENDSZERE A ROMÁN DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

Az 1989. év végi és az 1990. év eleji forrongások után a Román Kommunista Párt Központi Levéltára egy sor átalakításon esett át. Mielőtt azonban ezekre részletesebben kitérnék, rövid magyarázatot kell fűznöm a cikkemben használt kifejezésekhez.

A „Központi Levéltár” két levéltárat foglalt magában: a történeti és az operációs levéltárat.

A történeti levéltárban az 1921 és 1945 közötti időszak iratait tárolják (egy részük a Párttörténeti Intézet Levéltárában is megtalálható, amelynek gyűjteményét ma a Román Tudományos Akadémia Könyvtára őrzi). 1989-ig csak bizonyos „megbízható személyek”, azaz a rendszer történészei nyerhettek betekintést az anyagokba.

Az operációs levéltár a párt legfelsőbb vezetőinek személyes iratait gyűjtötte. A párt 1945 utáni tevékenysége alatt keletkezett, ugyancsak itt tárolt dokumentumokat csak különleges esetben lehetett megtekinteni. Természetesen kevesen juthattak hozzá a levéltárban őrzött iratokhoz, és még kevesebben kutathatták szabadon az egész korszakot. Magáért beszél az a tény, hogy a kommunizmus több mint negyven éve alatt egyetlenegy mű sem jelent meg az itt őrzött iratok felhasználásával.

Ezek után lássuk, milyen változásokon estek át az említett archívumok! Figyelmünket leginkább az operációs levéltárnak, azaz a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága levéltárának szenteljük. 1990 januárjában a gyűjteményt áthelyezték a katonai levéltárba. Sajnos ezt – valószínűleg az átszállítás zavaros körülményei miatt – a levéltári eljárások figyelembevétele nélkül tették, nem hasonlították össze a nyilvántartást a meglévő levéltári egységekkel. Ráadásul a több ezer aktát az ország számos raktárában helyezték el, mikrofilmmásolatot készítettek ugyan róluk, de anélkül, hogy bármilyen kutatást végeztek volna. A magyar forradalom romániai visszhangjáról szóló könyvemhez és történész kollégáim legfrissebb tanulmányaihoz szükséges kutatás még nagy egyéni erőfeszítéseket igényelt.

Csak az utóbbi két évben vette át az Országos Levéltár a Román Kommunista Párt (RKP) archívumának anyagát, és kezdte meg a feldolgozást. A folyamat végtelemül lassan halad, mert ezúttal már pontosan kidolgozott eljárást követnek: az akták tartalmát összevetik a leltárban feljegyzett tételekkel, helyreállítják az 1990-ben megbontott állománytesteket, az eredeti szerkezetet, és új nyilvántartást készítenek. Eddig

az 1945–1955 közötti iratok rendezésével készültek el, de nem az RKP teljes levéltári anyagával.

A rekonstruált állományban van a Külügyi Osztály anyaga is. Az 1948–1953 közötti időszak iratainak áttekintése alapján megállapítható, hogy leggazdagabban a Jugoszláviával történt szakítás dokumentált. Ezért foglalkozik ez a tanulmány is azzal, hogy milyen utóhatással járt Belgrád Moszkva befolyása alóli kiszakadása. Két irányból közelítjük meg a kérdést, először levéltári szempontból.

Tizenkét dosszié vonatkozik a tárgyra 1948-ból¹ és további kettő 1949-ből,² illetve 1950-ből,³ összesen közel hatszáz oldal, román és külföldi iratok (az utóbbiak a kommunista tömb más fővárosaiban, leggyakrabban Moszkvában és Belgrádban születtek).

Az iratok tartalmát illetően az ügynevezett jugoszláv akta legfőbb részei a következők:

1. A szovjet és jugoszláv kommunista párt vezetőségének levélváltása 1948 márciusa és májusa között, amely a két ország vezető kommunista politikusainak egymás elleni vádaskodását tartalmazza a pártok mögé bújva. Érdekes, hogy ez a vita több kisebb jelentőségű, ügynevezett stratégiai szempontot vetett fel, mögöttük rejtőzött az igazi kérdés: a kommunista mozgalom vezetése a Balkánon, Tito független külpolitikája, különösen a Balkán Föderáció terve miatti nehezítés.

2. A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (Kominform) Bukarestben június 22–28-án tartott konferenciájára vonatkozó dokumentumok. A konferencia határozatában kijelentették: „A Tájékoztató Iroda arra az egyhangú következtetésre jutott, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt vezetői a párttól idegen és a marxista-leninista ideológiával összeegyeztethetetlen szovjetellenes magatartásukkal, továbbá általános viselkedésükkel és azzal, hogy visszautasították a Tájékoztató Iroda találkozásánál való részvételt, kimutatták szembenállásukat a Tájékoztató Iroda kommunista pártjaival szemben, azzal pedig, hogy úgy döntöttek, elszakadnak az imperializmus elleni egyetlen szocialista fronttól, elárulták a dolgozó nép nemzetközi szolidaritását és nacionalista álláspontra helyezkedtek.”⁴ Így szólt Moszkva határozata a kilépők kizárásáról.

Megvannak a Kominform egy másik fontos ülésének, az 1950. november 22–24. között Bukarestben tartott találkozóinak az iratai is. Ez azért is fontos, mert azt követően hívták össze, hogy Tito elindította a szovjet blokádnak semlegesítését célzó gazdasági reformprogramját. Az értekezleten megjelentek a baráti kommunista pártok vezetői is.

3. A Politikai Bizottság szűk körű ülésének határozata a Román Munkáspárt átlásfoglalásáról a szovjet–jugoszláv szakítással kapcsolatban.

Noha az 1. szám alatti iratok jól ismertek, szeretnék emlékeztetni a jugoszlávok kizárását eredményező vita főbb részleteire. Ezeket a Szovjetunió Kommunista Párt-

¹ Országos Levéltár (Bukarest), RKP KB, külkapcsolatok, 1948/22–33. számú dossziék.

² Uo. 9. dosszié.

³ Uo. 10. dosszié.

⁴ Uo. 23. dosszié, 35. o.

jának Központi Bizottsága 1948. május 4-én a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottságához intézett levelében így összegzi:⁵

a) a szovjet katonai tanácsadókat és nem katonai szakértőket a szerepük és tevékenységük körül szított ellenséges hangulat miatt vissza kellett rendelni Jugoszláviából;

b) a belgrádi szovjet nagykövetet kémkedéssel vádolták, miközben a jugoszláv vezetők eltúriák bizonyos brit kémek tevékenységét. Belgrád megvádolta a szovjet hírszerzést is, hogy a jugoszláv lakosság körében ügynököket próbál toborozni. Erre Moszkva így válaszolt: „Abszurd lenne azt kívánni a Jugoszláviában dolgozó szovjetektől, hogy maradjanak csendben, és ne szóljanak senkihez sem [...] Természetes, hogy beszélnek jugoszláv állampolgárokkal, kérdéseket tesznek fel nekik, és azokra választ várnak [...] stb.”;⁶

c) a Jugoszláv Kommunista Párt vezetése számos alkalommal kimutatta szovjetellenes érzületét. Azzal vádolták a Szovjetuniót, hogy „az Unió imperialista hatalommá fajzott”, és bírálták ragaszkodását a befolyási övezetekhez;⁷

d) a kommunista mozgalom alapelveiben – például az osztályharc kérdésében – más az álláspontjuk: Tito szerint a kommunizmus megvalósulásával fokozatosan elhárít az osztályharc, a kommunista párt és a népfront közötti kapcsolatról szólva pedig a horvát vezér kijelentette, hogy az ország vezető ereje a népfront;⁸

e) meglepő módon ebben a levélben Sztálin hevesen bírálja „a párton belüli belső demokrácia hiányát”.⁹

Ettől a levéltől a Tájékoztató Iroda bukaresti üléséhez rövid út vezetett, amit nagyon gyorsan meg is tettek.

A bukaresti találkozón jelen volt: Trajcsó Kosztov és Vulko Cservenkov a Bolgár Munkáspárt részéről, Rákosi Mátyás, Farkas Mihály és Gerő Ernő a Magyar Dolgozók Pártja képviselőként, Jakub Berman és Aleksander Zawadski Lengyelországból, Andrej Zsdanov, Georgij Malenkov és Mihail Szuszlov (azaz egy nehézsúlyú szovjet csapat, amit az SZKP főideológusa vezetett), Jacques Duclos és Étienne Fajon a Francia Kommunista Párt, Rudolf Slánský, Viliam Široký, Geminder és Baresch a csehszlovák kommunisták küldöttként, Palmiro Togliatti és Pietro Secchia Olaszországból, valamint Gheorghe Gheorghiu-Dej, Laszlo Luka és Ana Pauker Romániából.¹⁰ Az európai kommunisták elitje azért gyűlt össze, hogy „egyhangúlag elfogadjon” egy határozatot¹¹ a Jugoszláv Kommunista Pártban kialakult helyzetről, és megerősítse, hogy a JKP a kommunista és munkáspártokkal szemben áll.

Ezzel egyidejűleg a bolgár és román pártvezetés felmondta a belgrádi szakszervezeti konvenciót és a Balkáni Ifjúsági Tanácsban való részvételt „politikai hibára”,

⁵ Országos Levéltár (Bukarest), RKP KB, külkapcsolatok, 1948/32. dosszié, 8–32. o.

⁶ Uo. 18–19. o.

⁷ Uo. 14. o.

⁸ Uo. 20–22. o.

⁹ Uo. 24. o.

¹⁰ Uo. 1948/24. dosszié, 1. o.

¹¹ Uo. 23. dosszié, 26–37. o.

A kommunista párt és a népfront közötti kapcsolat:

a jugoszláv elvtársak hajlanak arra, hogy megtagadják a bolsevik párt Lenin és Sztálin tanításaiban megfogalmazódott történelmi tapasztalatait.	a jugoszláv elvtársak kommunista pártról kialakított álláspontja a párt független és vezető szerepének csorbításához és tagadásához vezet, megkérdőjelezve ezáltal Lenin és Sztálin tanításait a párt vezető szerepéről.
---	--

Saját tevékenységükre nézve levonandó következtetések:

a Politikai Bizottság meggyőződése, hogy pártunknak komoly következtetéseket kell levonnia az SZKP Központi Bizottságának leveléből.	a Politikai Bizottság meggyőződése, hogy az SZKP Központi Bizottságának levele meghatározó jelentőségű a magyar kommunista párt politikájára nézve is.
--	--

A példákat még sorolhatnám. Bár csak két dokumentumot ismerünk – az április 8-án Budapesten és az április 22-én Bukarestben kelt levelet –, feltételezhető, hogy nem találunk számottevő eltéréseket a Tájékoztató Irodához tartozó többi párt megfogalmazásai és a bemutatottak között.

Az Országos Levéltárban egy másik dokumentumcsoport a JKP és vezetői ellen tervezett lépésekkel foglalkozik. A rendelkezésünkre álló forrásokból úgy látszik, hogy két módon próbálták támadni a jugoszláv pártot: a propaganda eszközeivel és a Tito-ellenes csoportok támogatásával.¹⁵

Az utóbbi különösen érdekes. A Romániába menekült, Tito politikai vonalával szemben álló jugoszláv kommunisták a Tájékoztató Iroda határozatának nyilvánosságra hozatala után Jugoszlávia területén működő illegális csoportokról, valamint ezek különböző párt- és kormány szintű kapcsolatairól, tevékenységéről, a jugoszláv biztonsági erők közbelépése utáni helyzetéről és az emigránsok hangulatáról kezdtek el beszélni.

A Politikai Iroda 1950-es ülésén nyolc párt középszinten képviseltette magát. A találkozón beterjesztett dokumentumok közül a Román Munkáspárt „Tájékoztató felszólalás”-a a JKP elleni kampány eredményeiről¹⁶ jellemző példája annak, hogy Sztálin jugoszláv kapcsolatokról alkotott véleménye – „ellenséges hírszerző ügynökség” – mennyire befolyásolta a többi párt magatartását és véleményformálását. A felszólalás felsorolta, hogy milyen lépéseket tettek elsősorban a román–jugoszláv határ mentén, ahol jelentős számú szerb és horvát lakosság élt. Az volt a cél, hogy különleges aktivistákat készítsenek fel „Tito fasiszta klikkje ellen”, felhangosítsák a propagandát, megszigorítsák a közös határ védelmét, nehogy „Tito ügynökei behatolhassanak a Román Népköztársaság területére”. Az oktatást is a pillanatnyi követelmények szolgálatába állították.

A Román Munkáspárt három területen is fellépett, hogy „eleget tegyen nemzetközi felelősségének”: együttműködött a jugoszláv politikai emigránsokkal, propagand-

¹⁵ Országos Levéltár (Bukarest), RKP KB, külkapcsolatok, 1949/9. dosszié.

¹⁶ Uo. 1950/10. dosszié, 4–17. o.

dakiadványokat juttatott el Jugoszláviába, végül pedig, elegánsan fogalmazva: „Tito fasiszta kémbandája elleni kemény harcban való helytállásra” képzett ki ügynököket.¹⁷

Nehéz fellelni Sztálin és a román vezető kommunista politikusok találkozóit dokumentáló iratokat. Elsősorban azért, mert ezekre a megbeszélésekre általában szovjet területen került sor, és a szovjet fél gondoskodott a tárgyalások infrastruktúrájáról, beleértve a fordítót, gyorsírót is.

Témánkhöz visszatérve meg kell említenem, hogy a román levéltári anyagok lassú feldolgozása miatt egyelőre nem alkothatunk teljes képet a rendelkezésre álló forrásokról. Ez idáig két olyan forrásról tudunk, amely Sztálin és Gheorghiu-Dej tárgyalásairól tudósít.

Az egyiket Silviu Brucan, a párt napilapjának elindításában 1944–1946 között kulcsszerepet játszó egykori kommunista ideológus (ma piacgazdasági szakértő) említi az „elpazarolt” generációról írt könyvében. A szerző egy közte és Gheorghiu-Dej között lezajló párbeszédet mesél el, amelyben Gheorghiu-Dej beszámol neki első, 1945. januári találkozásáról Sztálinnal. Brucan szerint Sztálin és Gheorghiu-Dej azokról a gazdasági nehézségekről beszélt, amelyekkel a Szovjetunióknak hatalmas jóvátétellel tartozó – és ugyanakkor a román és szovjet csapatok ellátásával is terhelt – Romániának szembe kellett néznie.

Silviu Brucan utal még egy másik találkozóra is, valamikor 1951 táján. Itt a két kommunista vezető a Román Munkáspárt belső helyzetével foglalkozott, a pártban ugyanis hatalmi harc folyt a Pauker–Luca–Georgescu-csoporton belül. (És mindennek a háttérében ott volt a jugoszláv elszakadás és az ötvenes évek elején a kommunista tömb országaiban zajló perek.)

Brucan elbeszélésének hitelessége megkérdőjelezhető, és mindenképpen csak közvetett információnak tekinthetjük.

Egy kicsit más a helyzet a második forrás esetében.¹⁸

1961 novemberének végén, az SZKP XXII. kongresszusa után plenáris ülést tartott Bukarestben a Román Munkáspárt Központi Bizottsága. A kommunista országok hagyományaihoz híven, Hruscsov jelentésének főbb megállapításait összegezték és adaptálták a helyi viszonyokhoz. Hruscsov ismételten támadta a sztálinizmust, újabb desztalinizációs hullámot hirdetett meg, és várta szövetségeseinek reakcióit. Gheorghiu-Dej – mivel ő volt az egyetlen még pozícióban levő sztálinista vezető – meglehetősen kényelmetlen helyzetbe került, de meg kellett hajolnia. Bírálta az „elhajló” Pauker–Luca–Georgescu-csoportot, mégpedig úgy, hogy felemlegette egy valószínűleg 1945. januári találkozón Sztálintól kapott utasításokat. A plenáris ülés gyorsírással készült jegyzőkönyve erről csak szórványos és bizonyos mértékig – például a találkozón részt vevők személyét illetően – téves információkat nyújt. Az 1945-ös találkozón gazdasági és politikai témák kerültek napirendre. Meglepő, hogy a román delegáció – amelybe nem kommunista politikusok, a Nemzeti Parasztpárt és a Liberális Párt tagjai is bekerültek

¹⁷ Országos Levéltár (Bukarest), RKP KB, külkapcsolatok, 1950/10. dosszié, 11–12. o.

¹⁸ A Román Munkáspárt Politikai Bizottsága 1961. november 29-i üléséről készített jegyzőkönyv. *A politikai szféra*, 1997, 47–51. sz.

– milyen ügyesen tudta kihasználni a kínálkozó alkalmakat arra, hogy jelentős enyhítésekkel harcoljon ki a gazdasági kötelezettségek terén.

A második, a politikai téma némileg különös volt: az 1944. augusztus 23-i államcsíny után Moszkvából hazatért kommunisták és a háború alatt Romániában tevékenykedők közötti viszonyról beszéltek. Gheorghiu-Dej elpanaszolta, hogy az utóbbiak milyen problémákat okoznak. Sztálin válasza ennyi volt: „Ha utatokba állnak, söpörjétek el őket!” Sajnos a jegyzőkönyvet anélkül nyomtatták ki, hogy figyelembe vették volna a dokumentumközlés alapvető követelményeit, s így a történészek nem hasonlíthatják össze a szöveget az eredetivel, és nem is tudják, hogy mi volt a forrás.

Eddig tehát Sztálin és Gheorghiu-Dej találkozásairól két irat került elő. Meggyőződésem, hogy mire feldolgozzák a Központi Bizottság és Gheorghiu-Dej személyes irattárát, megváltozik a helyzet: a Moszkva és Bukarest közötti kapcsolat más képet mutat majd a román levéltárak iratanyaga alapján. Már most is van erre példa, főként gazdasági témájú levelek: Sztálin 1947. február 14-i Gheorghiu-Dejnek címzett¹⁹ vagy az 1948. március 20-i Petru Grozának, a Minisztertanács elnökének²⁰ írt levele.

Az említettek mellett a kutatók rendelkezésére álló anyagban van Gheorghiu-Dej 1947. augusztus 18-án a szovjet táborokban őrzött román hadifoglyok szabadonbocsátása érdekében Sztálinnak írt levele. „A foglyok hazaszállítása – írja Gheorghiu-Dej – a román kommunista párt jelenlegi céljait tekintve nagy politikai vívmány lenne.”²¹ A román kommunisták ekkor éppen a hatalom megszerzésére törekedtek, és azt remélték, hogy ha sikerül a hadifoglyokat hazaszállíttatni, megváltozik az a róluk alkotott kép, amely szerint ők vakon engedelmeskednek Moszkvának. Moszkva pozitív választ adott, és az év végére (a szovjet források szerint) minden román hadifoglyot hazaengedtek.

Az említett dokumentumok azt mutatják, hogy a csatlós államok külpolitikájukban nemcsak követték Moszkva céljait, hanem átvették az ottani nyelvezetet és eszközöket is. Ezért aztán okkal merül fel a kérdés: volt-e egyáltalán külpolitikájuk abban az időben, amikor Sztálin volt a kommunista világ ura?

¹⁹ Országos Levéltár (Bukarest), RKP KB, külkapcsolatok, 1944–1951/6U, 15–16. o.

²⁰ Uo. 58. o.

²¹ Uo. 22. o.

Rudolf M. Rizman
SZTÁLIN ÉS TITO
„Az oroszán és a róka”

A LEVÉLTÁRI KUTATÁSOK SZABADSÁGA
ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY EREDMÉNYEI

A helyzet paradox: Jugoszlávia, az egykor legliberálisabb kommunista ország – ahol bizonyos határok között, de hozzá lehetett férni a levéltárak gyűjteményeihez, és ahol (Đilas memoárjának kivételével) visszaemlékezések és forrásközlések is napvilágot láthattak akkor, amikor ez a többi kommunista országban elképzelhetetlen lett volna –, most az a hely, ahol a legszigorúbb korlátozásokra kell számítani. Nemcsak a külföldi, például Szlovéniából érkező történészek, de még a jugoszláv kutatók sem tekinthetnek bele az iratokba, és szinte lehetetlen másolatot szerezni a Jugoszláv Nemzeti Levéltárból. Itt őrzik a Jugoszláv Kommunista Ligája hajdani Központi Bizottságának iratait is. Amikor legutoljára próbálkoztam, többé-kevésbé nyíltan megmondták, hogy csak „felülről” jövő közbenjárásra adnak engedélyt, vagy akkor, ha a kutatáshoz valamilyen létfontosságú jugoszláv–szerb államérvék fűződik. Nincs miért irigyelni azonban azt a néhány kiváltságos helyzetű szerb kutatót (montenegróiak, nem beszélve a koszovóiakról vagy vajdaságbeliekről, szóba sem jöhetnek), vagy azt az egy-két külföldit – jobbára orosz –, akik alkalmanként bejuthatnak a levéltárakba.

Szerencsére a korábbi liberálisabb időszakban (ami maga is a Sztálin–Tito-szembenállásra vezethető vissza) előkerültek már a Sztálin–Tito-találkozókra, vagy még inkább a Sztálin és más jugoszláv vezető kommunista politikusok (Edvard Kardelj, Milovan Đilas, Aleksandar Ranković, Vladimir Bakarić, Blagoje Necković, Koča Popović és Moša Pijade, hogy csak a legszámtöbbeket említsem közülük) közötti tárgyalásokra vonatkozó legérdekesebb írott források. Amikor Oroszországban és a kelet- és közép-európai szocialista országokban még csak álmodtak valami hasonlóról, Jugoszláviában számos olyan dokumentumot minősítettek nyilvánossá, ami Sztálin és Tito, valamint a két kommunista párt és a két állam közötti viszonyra utal. A történetírás alapelve szerint a mennyiség nem mindig jelent megfelelő minőséget, de így legalább nagy mennyiségű iratanyaghoz jutottunk, ami a téma iránt érdeklődő kutatóknak alkalmat adott arra, hogy elmélyíthessék tudásukat, és pontosíthassák a képet azokról a fontos történelmi epizódokról, amelyekben Sztálin és Tito kulcsfontosságú szerepet játszott.

A dokumentumok közül számosat olyan politikusok (Vladimir Dedijer, Milovan Đilas, Edvard Kardelj, Veljko Mićunović és mások) publikáltak, akik nem titkolták, „kinek az oldalán is álltak”, maguk is tisztában voltak tehát szubjektivitásukkal, és azzal, hogy visszaemlékezéseik és értékeléseik papírra vetésekor még nem ismerheték – ez különösen Vladimir Dedijer esetében igaz – a szovjet levéltárakban rejtőző iratokat. A legújabb kori politikátörténet terén átütően új értelmezéseket számon kérni még a legfejlettebb demokráciákban is túlzott elvárás egy kutatóval szemben, viszont valami hasonlót elvárni a totalitárius múlttal kapcsolatban már-már a cinizmus határát súrolja. Az egykori totalitárius világ ezen szögletében türelemmel kell viselnünk az idő lassú múlását. Vladimir Dedijer, a vitatott munkásságú jugoszláv történész, Tito korábbi életrajzírója, aki miközben Milovan Đilas pártjára kelt, kiesett hőse kegyeiből, vaskos köteteket szentelt a jugoszláv forradalomnak és az azt követő időszaknak. A jugoszláv–szovjet viszony elmérgesedésének kritikus pillanataival is foglalkozott.¹ Annak ellenére, hogy néhány történész bírálja számos ténybeli pontatlansága miatt – szerintem egyszerű szakmai irigységből is, vagy azért, mert eltérő politikai nézeteket vallanak –, Dedijer még mindig a legidézettebb forrás ebben a témában.

Mint Dedijer barátja és kutatótársa több mint húsz éven át volt alkalmam tapasztalni, hogy milyen zseniális ügyességgel, gyakran ravaszsággal szerzi meg az iratokat és vallomásokat azoktól, akik a politikai hierarchiában elfoglalt helyüknek köszönhetően sokat tudhattak a jugoszláv–szovjet ellentétekről. Természetesen kényelmesebb és biztonságosabb megoldást is választhatott volna, mint sokan mások, és szobájában várhatott volna arra a pillanatra, amikor mindkét országban megnyitják a levéltárak kapuit. Azt is választhatta volna, hogy következtetéseit csak azután hozza nyilvánosságra, hogy mindkét oldalon megvizsgálta és összehasonlította a forrásokat. Sajnos Dedijer nem érthette meg a változásokat. Bármennyire hiányos is munkássága, és bármennyire pontatlannak bizonyult is egyes tényeket illetően (egy részük valószínűleg csak a szerző lángoló képzeletének szülötte), meggyőződésem, hogy sokban gazdagította a múltról alkotott tudásunkat. Biztos vagyok benne, hogy Dedijer nélkül sokkal szegényesebb ismereteink lennének a múlt ezen szakaszáról. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy maga Vladimir Dedijer is gyakran beszélt korlátairól, egyáltalán nem akarta azt a látszatot kelteni, hogy „felfedezései” megkérdőjelezhetetlen történelmi bölcsességek lennének.

Egyszer mesélt nekem arról, hogy a fiatal jugoszláv forradalmárokat mennyire elbűvölte Sztálin karizmatikus személyisége, és mennyire gyakorlatlanok voltak az állami ügyekben. Így nem láthatták át Sztálin reálpolitikáját sem. Néha egyáltalán nem vezettek jegyzőkönyvet, vagy nem tettek bennük említést a „banális gyakorlati problémákról”, ideértve a két állam ellentétes érdekeit is, mivel – amint azt Dedijer

¹ Legfontosabb munkái: a háromkötetes, csak szerbhorvát nyelven megjelent *Dokumenti 1948*. Belgrád, 1979, RAD; a szintén csak szerbhorvátul hozzáférhető *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. 3. köt. Belgrád, 1984, RAD; *Izgubljeni boj J. V. Stalina*. Ljubljana, 1969, DELO; és utolsó könyve a *Veliki buntovnik Milovan Đilas – Prilozi za biografiju*. Belgrád, 1991, Prosveta, szintén csak szerbhorvátul. Érdeklődésre tarthat számot a *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. 4. köt., ez azonban még nem jelent meg.

magyarázta – egy élő isten előtt egyszerűen nem lehetett ezt megtenni. Tito óvatosabb volt, vagy óvatosabbá vált Sztálinnal szemben, miközben Edvard Kardelj és mindegyikük Milovan Đilas a végső szakításig istenként tekintett fel rá. A szovjet fél kihasználhatta a fiatal jugoszláv forradalmárok naivitását és tapasztalatlanságát. A felső vezetés tárgyalásairól készült szovjet és jugoszláv jegyzőkönyvek és visszaemlékezések összehasonlító vizsgálata – már amennyiben ezek mindkét oldalon egyaránt fellelhetők – kétségtelenül jelentős eredményeket hozhat a jövőben.

Jóllehet még sok a homályos pont, jelenlegi tudásunk mégis elég ahhoz, hogy a Sztálin és Tito közötti viszonyból, valamint annak nemzetközi háttéréből levonhassunk néhány bizonyítékokkal alátámasztható, általános következtetést. Az elsődleges források hiányában érthetően nagyobb figyelmet szenteltek eddig a memoároknak és az események szubjektív értékelését adó forrásoknak, mint azt a történelmi objektivitás igénye megengedné. Köztudott, hogy a visszaemlékezések elfogultak lehetnek – és gyakran azok is – különböző, nem csak ideológiai okok miatt, nem beszélve az emberi emlékezet hiányosságairól. Tudjuk, hogy a felejtés is, akárcsak az emlékezet, jelentéssel bír. A felejtésnek is sok különböző oka lehet, hiszen maga is része a valóságnak. Másfelől arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Sztálin és Tito, a Szovjetunió és Jugoszlávia kapcsolatát mindkét országban és a nemzetközi porondon is az öngazolás határozta meg.

AZ ELLENTÉT FORRÁSAI: ELTÉRŐ SZEMÉLYISÉGEK ÉS FORRADALMAK

Ahhoz, hogy áttekinthessük a már hozzáférhető és a még nem kutatható iratok körét, azt javaslom, hogy egyszerre vizsgáljuk meg – a már rendelkezésünkre álló információk alapján – a két politikus személyiségét a szerepüket legitimáló, adott társadalmi keretek (forradalmak, politikai vagy pontosabban politikaellenes kultúrák) között.

Tito többé-kevésbé mindvégig rejtély maradt Sztálin számára. Sztálin a harmincas évek vége felé feltehetőleg maga járult hozzá ahhoz, hogy Tito legyen a Jugoszláv Kommunista Párt főtitkára. Későbbi, már a háború alatti állami funkciókba történt kinevezéseit azonban nem egyeztetették Sztálinnal, és még kevésbé kérték a hozzájárulását, amint egyébként az minden más közép- és kelet-európai kommunista politikus esetében szokás volt. Jugoszlávia volt az egyetlen olyan kommunista ország, amelyet nagyrészt a hazai partizánok ellenállásával és harcaival szabadítottak fel, nem a Vörös Hadsereg meghatározó segítségével. Ez fontos erkölcsi tőkét jelentett Tito és a vezető jugoszláv kommunista politikusok számára, amire aztán a későbbiekben többször is hivatkozhattak. 1938-ban Moszkvában Tito tanúja lehetett Sztálin párton belüli tisztogatásainak. Maga is alig élte túl ezeket az időket, és valószínűsíthető, hogy aktív szerepet is játszott a sok jugoszláv kommunista életét kioltó tisztogatásokban. Ez is oka lehetett annak, hogy Tito később óvatosan bánt Sztálinnal.

Személyesen csak háromszor találkoztak, utoljára Kalinyin temetésén 1946 februárjában. Később csak közeli híveit küldte Sztálinhoz. Tito elég korán felismerte – jobbra már a második világháború idején –, hogy Sztálin nem örült a jugoszláv (kommunista) forradalomnak, és még kevésbé Tito Moszkvától független vezető szerepének. Sztálin ellenszenvének alapja az lehetett, hogy eleve gyűlölt minden tőle

független (önálló) akciót a külföldi és az otthoni kommunista mozgalomban egyaránt. Ezeket azért is próbálta korlátozni, mert nem akarta a szövetségesekben azt a benyomást kelteni, hogy a háborút használja fel ürügyül a szovjet kommunista birodalom kiterjesztésére. Ezért a háború elején például támogatta a Draza Mihajlović vezette monarchista ellenállást, amely nemsokára átpártolt a németekhez. Sztálin azt is ellemezte, hogy 1942-ben Titót az első ideiglenes jugoszláv kormány miniszterelnökévé nevezzék ki.² (Titót pedig például az bosszantotta fel, hogy Sztálintól sokkal alacsonyabb szintű kitüntetését kapott, mint Mihály román király.) Másfelől Sztálin jól tudta, hogy azzal hízeleghet Titónak, ha Európában jelentős szerepet szán neki:³ a már említett temetésén például együtt álltak a tribünön, miközben a többi külföldi pártvezető sokkal jelentéktelenebb helyeken ácsorgott.

Tito Sztálinnal szembeni magatartása alapján a kettejük közötti kapcsolatban legalább két szakaszt határozhatunk meg. Az első szakaszban az ideológiai kötődés átalakult többé-kevésbé szoros államközi kapcsolatokká, az ideológia (a kommunista mozgalomban „az ideológia halálának” magvait valószínűleg itt vetették el) már átadta helyét az egymással ütköző állami érdekeknek. A második szakasz Jugoszlávia Felszabadításának Antifasiszta Népi Gyűlése megalakulásával kezdett kibontakozni, vagyis akkor, amikor Jugoszlávia felszabadított területein megszilárdult a partizánok és az általuk alapított kormány hatalma. Ez nem Sztálin tervei szerint történt, és amint arra már utaltunk, személyes és nemzetközi politikai okok miatt kifogásai is voltak ellene. Igaz, hogy Sztálin és Tito egyaránt meggyőződéses kommunisták voltak, és ez elfedte egy ideig a mélyben meghúzódó ellentétet: az öreg és már „kihuny” forradalom szembenállását a fiatallal⁴. Tito (de még inkább többek között Kardelj, Đilas, Ranković és Kidrić) egy újabb, sokkal fiatalabb, megalkuvást nem ismerő forradalmárgenerációhoz tartozott, önálló véleménnyel, az állami-nemzeti érdekek eltérő „olvasatával” a nemzetközi politikában (az érdekszférák kialakítása, Trieszt, a világkommunizmus jövője stb. területén).

Ennek ellenére Tito elfogadta, hogy Sztálin több alkalommal is felhasználja (gondoljunk csak Kalinyin temetésére, a francia és olasz kommunisták elleni „nemzetközi” támadás ötletére⁵ stb.), de viszonylag hamar fel kellett ismernie, hogy saját politikai karrierjét és a jugoszláv állami érdekeket erősen korlátozza ez az alárendelt

² Lásd bővebben Dedijer: *Prilozi...* 196. o.

³ Uo. 197. és 200. o.

⁴ A jugoszláv forradalmárok tipikus „forradalmi” álláspontja mutatkozott meg például a következőkben: amikor 1946 elején a jugoszláv tüzérség lelőtt egy jugoszláv területen átrepülő amerikai gépet, Molotov dühösen reagált a hírre az akkori külügyminiszternél, Edvard Kardeljnél: „Talán elfelejtették, hogy az amerikaiak atombombával rendelkeznek?” Kardelj egyik munkatársának válasza pedig így hangzott: „Ne is törődjön vele, nekünk meg partizánbombánk van.” Tito később kitüntette Viktor Bubanj tábornokot, aki elrendelte a gép lelövését. Dedijer: *Novi prilozi...* 264–265. o.

⁵ Sztálin ezt jól kihasználta. Közvetlenül a Kominform második értekezlete előtt arra kérte Togliattit, hogy ragadja meg az alkalmat, és „bosszulja meg magát” 1949 őszén, vagyis bélyegezze fasisztának a Jugoszláv Kommunista Pártot. Dedijer: *Veliki buntovnik...* 319. o.

pozíció. Azzal is tisztában volt, hogy Sztálin többször is a maga oldalára próbált állítani jugoszláv politikusokat, hogy az adott időben majd kijátssza őket ellene. Meglehet, hogy Sztálin – az ilyen összeesküvések mestere – saját csapdájába esett. Mivel nem volt más választása, és erős ideológiai meggyőződés hajtotta, Tito kegyetlen sztálinista módszereket alkalmazott azokkal szemben, akikre a Sztálin-pártiság árnyéka vetült.

A politikusok „oroszlánokként” és „rókákként” való machiavellista tipologizálása találó Sztálin és Tito magatartására. Az „oroszlán” Sztálin elkötelezte magát a status quo megőrzése mellett, és érdekeinek veszélyeztetése esetén módjában állott erővel is fenyegetni. Tito, a „róka”, viszont sokkal inkább hajlott a kísérletezésre, az újításokra, az eltérésre a hagyományos politikai gyakorlattól, és – ami a későbbiekben a legsúlyosabban esett latba – nem érzett semminemű lojalitást a nemzetközi kommunista mozgalom nyilvánvalóan éppen Sztálin által kialakított politikai normái iránt.

Miközben Sztálin abban a helyzetben volt, hogy a bel- és a külpolitikában egyaránt erőszakhoz folyamodhatott, Tito nyilvánvalóan nem vethetett be fegyveres erőt Sztálinnal és a Szovjetunióval, csak belső valós és „kitalált” ellenségeivel szemben. A vélt ellenségek száma sokszor meghaladta az igaziakét. Tito könyörtelenül alkalmazta a legkegyetlenebb sztálinista módszereket az osztályellenséggel (paraszток, értelmiségiek, polgári ellenzék) és az újonnan jelentkező sztálinista ellenfelekkel szemben. A konfliktusok kezdetén Sztálin azzal áltatta magát, hogy pusztán szimbolikus fenyegetéssel politikai hullává teheti Titót, hiszen korábban mindig sikerült is neki, hogy politikailag és fizikailag megsemmisítse azokat, akik kiestek a kegyeiből. Nyíltan fenyegette meg Titót, hogy Trockij sorsára fog jutni. Különbféle évfordulós alkalmakat választott (például a szerb hadsereg koszovói vereségéét), hogy figyelmeztesse Titót és Jugoszláviát arra, ami hamarosan rájuk vár.⁶

Egy nemrégiben előkerült forrás⁷ azt sejteti, hogy Sztálin utasítást adott egy Tito elleni merénylet előkészületeire. Dmitrij Volkogonov talált erre meggyőző bizonyítékot a moszkvai Orosz Föderáció Elnöki Levéltárában. Eddig a felfedezésig mindössze két, nem igazán jól dokumentált utalást ismertünk. Roj Medvegyev említi a sztálinizmusról írt könyvében,⁸ hogy Tito táviratban tiltakozott Sztálinnal egy ellene irányuló merénylet előkészületei miatt. Egy másik feltételezett Tito elleni merényletről Vladimir Dedijer írt⁹ – más, ellenőrizhető információk és személyes interjúk alapján. Eszerint Tito vakbél-operációja alkalmával 1947 februárjában az a két szovjet sebész, akiket Sztálin küldött Jugoszláviába, az első sikeres beavatkozás után érthetetlen okokból egy másodikat javasolt. Tito biztonsága érdekében – mindenekelőtt a szlovén orvosok tiltakozása miatt – nem került sor a második beavatkozásra, de mindkét orosz orvost néhány órára házi őrizetbe vették. Ez akkor történt, amikor a jugoszláv–szovjet kapcsolatokban már jelentkeztek az első komoly és nyilvánvaló ellentétek.

⁶ Vö. John Lampe: *Yugoslavia as History – Twice there was a country*. Cambridge–New York, 1996, Cambridge University Press. 245. o.

⁷ Vö. *Cold War International History Project Bulletin* 10. 137. o.

⁸ Roj Alekszandrovics Medvegyev: *O Sztaline i sztalinizme*. Moszkva, 1990, Progressz. 483 o.

⁹ Dedijer: *Novi priloz...* 201–206. o.

Tito konfliktusa Sztálinnal 1948-ban segített meghosszabbítani Tito politikai karrierjét, ugyanakkor nem sokban befolyásolta Sztálinét, amely már a vége felé közeledett. Akkoriban a két vezető nem volt tisztában azzal, hogy döntéseik milyen következményekkel járnak majd a jövőre nézve. Amint az sokkal később Gorbacsovval is megtörtént: a kommunizmus bukása és az ország felbomlása azért történhetett meg, mert senki sem gondolta, hogy megtörténhet, s így nem is kísérelte meg megakadályozni. Nem meglepő tehát, hogy a szakítás idejére Tito nem rendelkezett az önállóság és az el nem kötelezettség forgatókönyvével. Mi történt volna a világban, ha Tito nem szakít Sztálinnal, vagy mennyiben járultak hozzá a szovjet (világ-) kommunizmus hasonló gyengeségeinek megnyilvánulásai a totalitárius eszme hanyatlásához? Ilyen és hasonló kérdésekre még nincs válaszuk.

NEMZETKÖZI ÉS GEOPOLITIKAI KÖRÜLMÉNYEK

Jugoszlávia volt a Kominform egyetlen tagja, amely Sztálin kegyetlen uralma idején ki tudott szabadulni a nemzetközi „vaskalitrából”, hogy Max Weber szavaival éljek. Erre, ismétlem, a konfliktusban érintett egyik félnek sem volt előre kidolgozott terve.

A jelenleg rendelkezésünkre álló forrásokban nincs utalás arra, hogy Sztálinnak lett volna egy „titkos” katonai terve arra az esetre, ha minden más elképzelés csődöt mond. Nem lehet persze teljes biztonsággal kizárni ennek a lehetőségét. A szovjet pártvezetés okkal számított arra, hogy a jugoszláv politikai bizottságon belüli megosztottság, a jobbára a szovjetek által kiképzett hadsereg és Sztálin tisztelete a Jugoszláv Kommunista Párton belül – és általában az országban – előbb-utóbb elvezet majd Tito és a kommunizmus anyaországával szembe forduló félreállításához. Ez a – miként később bebizonyosodott – tévedés, elősegítette a jugoszlávok és Tito győzelmét. Másfelől is meg lehet közelíteni azonban a kérdést: pontosabban a jugoszláv eretnokség „szerepe” felől. Sztálin, aki Hruscsov szerint erős paranoiában szenvedett, állandóan ellenségeket látott és talált ki maga körül. Despotikus hatalma is az „ők”, azaz az ellenség, és a „mi” közötti különbségtételre épült. A félelemkeltés kétségtelenül minden totalitárius rendszer hatalmi eszköze. Tito ellenségként való megbélyegzése segített Sztálinnak abban, hogy tovább erősítse a Szovjetunió befolyását más közép- és kelet-európai országokban. Világosan megmutatta, hogy hol húzódik önállóságuk határa, és láthatták, hogy mi vár rájuk, ha átlélik.¹⁰

Továbbra is kérdés marad a történészek számára, hogy Sztálin valóban tervezett-e katonai beavatkozást Jugoszláviában, tény azonban, hogy nem kísérelte meg. Egy szovjetbarát belső fordulat előidézésére tett, már említett próbálkozásai mellett szólnunk kell a Szovjetunió nemzetközi elkötelezettségeiről is. Sztálin, de főként Molotov, gyakran bírálta a jugoszláv vezetőket bizonyos nemzetközi lépéseik miatt (trieszti kérdés, a görög partizánok támogatása, a balkáni föderációról alkotott eltérő elképzelések stb.), és azt akarták, hogy a jugoszláv külpolitikát egyeztessék velük, vagyis

¹⁰ Gyakran utalnak rá, mennyire tartott Sztálin attól, hogy az egyik csatlós ország kísértést érezhet a Marshall-terv elfogadására. Ennek fényében a Tito és a kommunista ortodoxia között húzódó vonal a kommunista tábor rendjének fenntartását is szolgálta.

rendeljük alá a szovjet külpolitikának. Tito már 1945-ben, ha nem korábban, bírálta a szövetségeseket, ideértve a Szovjetuniót is, az érdekszférák kialakítása miatt. Tito például nagyon feldühödött, amikor rájött, hogy Sztálin és Churchill még a háború alatt Moszkvában megegyezett Jugoszlávia érdekszférákra történő felosztásában a híressé vált ötven-ötven százalékos elv alapján.¹¹ Paradox, de ez az alku játszhatott némi szerepet abban, hogy a szovjetek közvetlenül nem avatkoztak be Jugoszláviában, és később valószínűleg legitímálta Jugoszlávia el nem kötelezettségét, azaz az egyenlő távolság¹² tartását mindkét katonai-politikai tömbtől. Az ember kísértést érez arra, hogy „történelmi bölcsességet” tulajdonítson a megállapodásnak, amit nem is Sztálin, hanem Churchill kezdeményezett.

Végül, de nem utolsósorban szeretném felhívni a figyelmet annak veszélyére, hogy összekeverhetjük az értelmezéseket, magyarázatokat és a tényleges összefüggéseket.

A berlini fal leomlása után sokkal több változás történt, semmint azt a rendelkezésünkre álló tudományos eszközökkel képesek lennénk megragadni. A kutatót az bátorítja, hogy még mindig sok kérdőjel merül fel munkája során – az 1989-es hatalmas változások miatt, amelyek új és még teljesen fel nem használt lehetőségeket hoztak.

Sok kutató teleologikus magyarázatokat ad, és ezek fényében választja ki és használja fel a neki megfelelő dokumentumokat. Mintha valami vastörvény vezetett volna minket oda, ahol ma tartunk, és a kommunizmus bukása a kezdet kezdetétől előre nyilvánvaló lett volna. Elfelejtik, hogy az egykori nemzetközi helyzet, a hidegháború, a megosztott Európa és a megosztott világ sorsa nem csak egy szereplőn múlt, s a bűn sem kizárólag az egyik oldalon tömörült, míg a jó a másikon. Mindannyiunknak kötelessége a forrásokat kiaknázó eszközök objektív használata, és hogy alaposabban átgondoljuk, mi történt, és miért úgy, ahogyan történt, és nem úgy, ahogyan szerettük volna.

¹¹ V. Dedijer részletesen ír erről egyik könyvében: Dedijer et al.: *History of Yugoslavia*. New York, 1974, McGraw-Hill Book Company. 567., 573., 650–653., 658–659., 663–665., 690–691. o.

¹² Az „egyenlő távolság” elvét a belpolitikában nem alkalmazták következetesen. A rendszer kommunista út, ha nem is annak szovjet változata mellett kötelezte el magát, és nem lépett a kapitalizmus útjára.

Rainer M. János
SZTÁLIN ÉS RÁKOSI, SZTÁLIN ÉS MAGYARORSZÁG
1949–1953

A FORRÁSOKRÓL

A Sztálinnal való személyes találkozás már 1945-től lényegében egyetlen személy, Rákosi Mátyás privilégiuma volt. Nem változott ez a helyzet azután sem, hogy a magyar kommunisták átvették a hatalmat, s megkezdték a szovjet rendszer kiépítését. Az MDP vezetői közül többen, több alkalommal megfordultak Moszkvában, azonban Rákosin kívül – egy-egy esetet leszámítva (Gerő Ernő többször, Farkas Mihály két alkalommal vett részt többedmagával Sztálinnal való találkozókön, a többnyire gyógykezelésen ott tartózkodó Révai József tudomásunk szerint egyáltalán nem) – nem beszéltek a szovjet vezetővel.

Személyes találkozókra Rákosi és Sztálin között általában évenként egyszer-kétszer került sor. A kapcsolat ennél rendszeresebb volt. Egyes visszaemlékezések szerint Rákosi már 1945-től valamiféle közvetlen rádiókapcsolatban állott Moszkvával. Az első években Rákosi írásos politikai beszámolókat, jelentéseket küldött Georgi Dimitrovnak, 1946 után a magyar kommunisták moszkvai képviselőének, illetve ezen keresztül az SZKP nemzetközi információs osztályának. Ezek a beszámolók hosszabb időszakról szóló, terjedelmesebb szövegek voltak.¹ 1949 után a „moszkvai kapcsolat” elmélyült: kiépült ugyanis egy újabb közvetlen kapcsolattartási rendszer, amelyen keresztül rejtjelezett táviratokat válthatott a két pártvezető titkársága. Korábban ilyen kapcsolat vagy nem létezett, vagy ha mégis, nem maradtak fenn dokumentumai. A magyar levéltárakból ez ideig egyetlen Sztálinnak szóló, 1949 előtt kelt bizalmas levél, távirat, rádióadás transscript stb. sem került elő. (A moszkvai Elnöki Levéltárban a feltáró munka a kezdet kezdetén tart.)

1949 amúgy is a kapcsolattartás korszerűsítésének éve. A rejtjeles táviratváltás lehetőségén túl ekkor kaptak a csatlós országok vezetői Moszkvába szóló, különleges,

¹ Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. Közreadja Vass Henrik. *Múltunk*, 1991. 2–3. sz. Rákosi 1947–48-as jelentéseit lásd Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), 274. f. 10. cs. 39. ó. e.

közvetlen telefonvonalat, úgynevezett „VCS”-t.² Használatát magyar részről első ízben 1953 júniusában említik, de biztosan alkalmazták korábban is.³

Sztálin és Magyarország (pontosabban Rákosi Mátyás) viszonyáról 1949 és 1953 között a rejtjelezett táviratok a legfontosabb közvetlen források. Az üzenetváltások szövegét egy jelentéktelen külsejű, kemény fedelű úgynevezett határidőnaplóba jegyezték kézzel, orosz nyelven.⁴ 1952 nyaráig Rákosi mintegy harminc közlésének szövege ismert, amelyeket Moszkvába „F”-nek, 1950 márciusától „Fil” vagy „Filippov” elvtársnak küldött. Ugyanebben a periódusban Moszkvából „F”, „Fil”, illetve „Filippov” kilenc ismert táviratot küldött Rákosinak.⁵

A személyes találkozások, tárgyalások kronológiája részben a Sztálin titkárságán vezetett látogatási napló⁶, részben Rákosi egyidejű közlései, illetve nemrégien megjelent emlékiratai⁷ alapján rekonstruálható. Az emlékirat sokat foglalkozik Sztálinnal, s megfelelő forráskritikával kezelve bepillantást nyújt a birodalom vezetőjének Magyarországhoz, illetve a magyar vezetéshez való viszonyába.

ÁLTALÁNOS KÉP

1949 után Magyarország, a magyar politikai helyzet nem jelentett különleges problémát Sztálin számára (például a távol-keleti térséghez – Kína, Korea – képest). A politikai rendszer átforgalmazása és a gazdaság államosítása (kivéve a mezőgazdaság kollektivizálását) befejeződött, a társadalmi élet szovjetizálása megkezdődött. E strukturális átalakítások során a szovjet intenciókat az alacsonyabb szintű (miniszeri, miniszterhe-

² Magyar Országos Levéltár (MOL), 276. f. 65. cs. 114. ó. e. 81. o. Friss 1949. március 12-i feljegyzése Rákosinak: „A közvetlen moszkvai telefon-összeköttetés ügyében: Szófiában van Dimitrovnál, Varsóban a KB-nál és Mincnél külön. Budapesten Puskinnál és Tyiskovnál. [...] nem szaladgálhatunk oda, hogy onnan telefonáljunk [...] a kérdést Rákosi elvtársnak kell felvetnie, a VCS-kről Sztálin dönt.”

³ A rejtjeles táviratok között például egyáltalán nincs nyoma a Sztálin haláláról szóló közlésnek, így azt feltehetően telefonon közölték.

⁴ MOL 276. f. 65. cs. Rákosi-titkárság iratai, 390. és 391. ó. e. „Határidő-naplók”. 5 köt. 1949–1953. A táviratok közül Rákosi és „Filippov” üzenetváltásainak szövegét lásd Rainer M. János: Távirat „Filippov” elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának, 1949–1952, jelen kötet 103. o.

⁵ „F”, illetve „Filippov” a Sztálin-titkárság, illetve Sztálin fedőneve volt a szocialista országok egymás közötti táviratváltásaiban. Lásd erről Kathryn Weathersby: New Russian Documents on the Korean War. *Cold War International History Project Bulletin*, Issue 6, 1996., illetve Farkas Vladimir: Milyen hosszú volt a póráz? Rákosi és Sztálin titkos táviratváltásai. *Magyar Hírlap*, 1993. június 23.

⁶ *Izstoricseszkiy Arhiv*, 1995–1996.

⁷ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. 1–2. köt. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna, Feitl István, Gyarmati György, Palasik Mária, Sipos Levente, Szűcs László és T. Varga György. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, 1997, Napvilág.

lyettesi), kétoldalú állami egyeztetések, illetve az állami irányítás minden szintjén és a termelés kulcspozícióiban kiépült, nagy létszámú tanácsadói rendszer közvetítette. A legfelső szintre elsősorban az aktuális politikai problémák maradtak, illetve az általános „beszámoló” egy-egy hosszabb, féléves, éves időszakról.

Nem tudjuk pontosan, hogy a magyarországi szovjet információs rendszer milyen gyakorisággal tájékoztatta Sztálint, s milyen jellegű adatokat továbbított. Ugyanígy ismeretlenek a nyomokban született döntések. A legfelső szintű kapcsolatban nagy szerepet játszottak az „informatív” közlések. Rákosi táviratainak több mint kétharmada ilyen: 11 esetben előre, ugyanennyiszor utólag hozott valamit a központ, illetve Sztálin tudomására. Közlései gyakorta különféle kezdeményezésekkel kapcsolódtak össze. A 30 Rákosi-távirat közül 22-ben mutatható ki, hogy a magyar vezető döntést várt Moszkvától (akár úgy, hogy tervezett lépése jóváhagyását kérte, akár kérdést tett fel, akár kezdeményezett). Sztálin igen ritkán válaszolt a kérdésekre, s a kezdeményezésekre is ritkán reagált.⁸ Feltételezhető, hogy a hallgatás beleegyezést jelentett.

Valószínű, hogy Rákosi nem egyedül döntötte el, miről jelent, s milyen formában. Táviratai a következő főbb témaköröket érintették:

- a legjelentősebb politikai perek (12 távirat, ebből 5 a Rajk-ügyre vonatkozott);
- külpolitikai-diplomáciai aktusok (10 távirat, 5 Jugoszláviával kapcsolatos);
- legfelsőbb szintű személyzeti döntések: a párt legszűkebb vezetésében – PB,

titkárság –, valamint a kormány összetételében végrehajtott, illetve végrehajtandó változások (6 távirat, kétszer a változást letartóztatás, per is követte).

1949-től 1952-ig a személyes találkozókra minden alkalommal a Szovjetunióban (de nem mindig Moszkvában) került sor. A táviratok, megjegyzések és Rákosi emlékiratai alapján nyolc-kilenc alkalommal találkoztak:

- 1949, a közelebbi időpont ismeretlen (az első ötéves terv irányelveiről);⁹
- 1949. július 22., a pontos hely ismeretlen (a Rajk-perről);¹⁰
- 1949. augusztus 20., Moszkva, Sztálin dolgozószobája a Kremlben (a Rajk-per vádiratának átolvasása Sztálinnal);¹¹
- 1949. december 21. (Sztálin 70. születésnapja), Moszkva, Vas Zoltánnal és Berki Mihálynéval;¹²

⁸ A válaszok java része biztosan nem személyesen tőle, hanem alacsonyabb szintről eredt, így például a művei magyar nyelvű kiadására, vagy az alacsonyabb szintű delegációk fogadására vonatkozó.

⁹ Rákosi: *Visszuemlékezések...* 2. köt. 787. o.

¹⁰ MOL 276. f. 65. cs. 390. ó. e. Rákosi „F”-nek, 1949. július 15. A találkozó nem szerepel a Sztálin dolgozószobájának látogatóiról vezetett naplóban, de létrejöttét megerősíti Péter Gábor 1956. július 11-i beadványa a börtönből, amely szerint július közepén Rákosi utasítást adott az ÁVH vezetésének, hogy állítsák össze a Rajk-perben felmerült, a többi kommunista országot érintő adatokat, majd ezekkel az összefoglalókkal „különrepülőgépen Moszkvába repült”. Az említett távirat hangsúlyozza a különrepülőgépet. Lásd *El nem égetett dokumentumok I.* Szerk. Koltay Gábor és Bródy Péter. Budapest, 1990, Szabad Tér. 21. o.

¹¹ Rákosi: *Visszuemlékezések...* 2. köt. 769. o.

¹² Uo. 779–785. o.

- 1950. szeptember (a tanácsválasztásokról, az első ötéves tervről);¹³
- 1951. január 8., Moszkva, Kreml, az európai szocialista országok vezetőivel együtt (a kommunista országok hadseregeinek gyorsított ütemű fejlesztéséről és az MDP II. kongresszusáról);¹⁴
- 1951. nyár, Borzsomi (Farkas Mihály és Péter Gábor ügyéről)¹⁵;
- 1952. július–augusztus, Moszkván kívüli üdülőhely (a tárgyalás témája kötetlen, illetve nem ismeretes);¹⁶
- 1952. ősz, Moszkván kívüli üdülőhely (a tárgyalás témája kötetlen, illetve nem ismeretes).¹⁷

A táviratokban több utalás is van Rákosi Sztálinnak küldött, politikai tárgyú leveleire, illetve Sztálin válaszleveleire. A levelek közül pillanatnyilag egyiket sem ismerjük, ám némelyik tartalmára más források alapján következtetni lehet. 1949. augusztus 15. körül a Rajk-per vádirata mellé Rákosi egy levelet is mellékelte.¹⁸ Augusztus 27-én kelt újabb levelére „F” táviratban válaszolt. A válaszban utal a levél tárgyára (szakszervezeti delegáció fogadása, Gerő betegsége, orvosok kiküldése), ebből ítélve nem bizonyos, hogy a levél személy szerint Sztálinnak szólt.¹⁹

1949. szeptember 17-én Rákosi újabb levelet küldött immár biztos, hogy személyesen Sztálinnak, amelyben közölte Rajk és társai bírósági tárgyalásának napirendjét, valamint a meghozandó ítéleteket.²⁰ Erre a levélre Sztálin ugyancsak levélben válaszolt szeptember 22-én, két nappal az ítélethirdetés előtt.²¹ A táviratváltásból további két Sztálinhoz intézett Rákosi-levélről tudunk, de szövegük nem ismert. 1950 júniusában a kormány két volt szociáldemokrata tagja, Marosán György és Ries István letartóztatásáról és tervezett peréről írt.²² 1951. március 27-én Kádár Jánosról és Kál-

¹³ Rákosi: *Visszaemlékezések...* 2. köt. 833., 839. o.

¹⁴ Uo. 860–861. o.

¹⁵ Uo. 898–900. o.

¹⁶ Uo. 752. o.

¹⁷ Uo. 751–752. o.

¹⁸ MOL 276. f. 65. cs. 390. ó. e. Rákosi „F”-nek, 1949. augusztus 15.

¹⁹ Uo. „F” Rákosinak, 1949. szeptember 10.

²⁰ A levélre Rákosi 1949. szeptember 21-én Poszkrjobisevnek küldött táviratában utalt: „Szeptember 17-én diplomáciai futárral fontos levelet küldtem az Önök címére Filippov elvtársnak. Kérem, nyugtázza a levél megérkezését.” Uo. 1949. szeptember 21. Rákosi visszaemlékezéseinek orosz nyelvű közlésében a közreadók e levelet szeptember 14-re datálják, de valószínűleg ugyanarról van szó. „Ljgyam szvojsztvenno osibatyszja”. Iz voszpominanyij M. Rakosi. Publ. podg. A. V. Korotkov, V. T. Szereda, A. D. Csernyev, A. A. Csernobajev. *Isztoricseskij Arhiv*, 1997. 3. sz. 154–155. o. 109. l. Az orosz közlés idéz néhány mondatot Rákosi leveléből, s megadja a jelzetét (Arhiv Prezidenta Rosszijszkoj Federacii, 3. f. 64. op. 503. gy. 140. o.). Uo.

²¹ Uo. Az orosz közlés említett jegyzete csak ismerteti Sztálin levelének tartalmát, s nem adja meg levéltári jelzetét.

²² MOL 276. f. 65. cs. 390. ó. e. „Fil” Rákosinak, 1950. június 23.: „Levelét megkaptuk. Egyetértünk azzal, hogy meg kell szabadulni Riestől és Marosántól. Nyilvános per nem látszik célszerűnek. Inkább zárt tárgyalást kell előkészíteni. Fil.”

lai Gyuláról „közölt” adatokat – nem sokkal letartóztatásuk előtt.²³ Amint látható, Rákosi leveleinek tartalma pontosan illeszkedett a táviratok tematikájához, s szinte kizárólag a legfelső vezetésben végrehajtott tisztogatásokhoz kapcsolódott.

„KEZDEMÉNYEZŐ” RÁKOSI, „FÉKEZŐ” SZTÁLIN?

A viszonylag legteljesebb elérhető források, a táviratok alapján Sztálin és Rákosi kapcsolatáról kiderül, hogy a magyar vezető bizonyos fontos politikai lépéseiről előre informálta Moszkvát. Idetartoztak a csúcshintű személyi döntések, a legfontosabb politikai indítékú letartóztatások és perek, illetve külpolitikai és diplomáciai akciók. Előfordult, hogy Rákosi kifejezetten tanácsot kért, általában azonban kidolgozott politikai lépéseket ismertetett. Jóváhagyást várt, de gyakran csupán utólagos értesítéseket küldött. Feltételezhető, hogy a nagyköveten vagy a tanácsadókon keresztül az egyes ügyekben hosszabb-rövidebb előzetes egyeztetés zajlott. Megnyilatkozásaiban Rákosi eléggé önállóan, sőt kezdeményezőnek mutatkozik, ezt más adatok is megerősítik. Magyarország szovjet vagy sztálini befolyásolása tehát ebben az időszakban nem annyira kézi vezérléssel, közvetlen legfelső utasításokkal valósult meg, a magyar vezető a szovjet mintát fő vonalaiban szorosan, részleteiben azonban nem mindig mechanikusan követte, és sajátos „kezdeményezéseivel” egészítette ki.

Ezt a feltevést látszik bizonyítani először is a fennmaradt Rákosi–Sztálin korrespondancia szembetűnő „egyoldalúsága”: Rákosi állandóan „szerepelt”, sokszor „jelentkezett”, legfelső szintű választ azonban ritkán kapott. Ezzel ellentétben alacsonyabb szinten (például Szuszlovval, vagy a többi kelet-európai vezetővel – Gheorghiu-Dej, Cservenkov) a táviratváltást szigorú kölcsönösség jellemezte.

A táviratok tartalomelemzése ugyancsak „kezdeményező” Rákosi-képet rajzol ki. Anélkül, hogy belemerülnénk a Rajk-per szerteágazó problematikájába, a táviratok igazolják azt a megállapítást, hogy a vizsgálat megindítása közvetett vagy közvetlen szovjet befolyás eredménye, s a későbbi végleges koncepció kidolgozásában is nagy szerepet játszott a szovjet Állambiztonsági Minisztérium (MGB), de a vádlottak kiválasztása, köre, a kampány méretei, s számos lényeges részlet a magyar fél, elsősorban Rákosi műve.²⁴ A kezdeti koncepció „ideológiai” megalapozása céljából engedélyt kért – és kapott – Sztálintól 1937-es hírhedt beszédének (a „trockistákról és más kétkulacsosokról”) magyar nyelvű megjelentetésére.²⁵ Rákosi több táviratban sürgette Lazar Brankov átküldését Moszkvából Budapestre a vizsgálat céljaira,²⁶ elküldte és

²³ Uo. Rákosi Filippovnak, 1951. április 21. „...Attól tartva, hogy Kádár, a PB tagja, és Kállai külügyminiszter – akiről március 27-i levelemben tájékoztattam Önöket – megszöknek, amint tudomást szereznek Zöld öngyilkosságáról, mindkettőt letartóztattuk.”

²⁴ Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle*, 1992. 11. sz. 17–36. o.

²⁵ MOL 276. f. 65. cs. 390. ö. e. Rákosi Szuszlovnak, 1949. június 16., uo. „F” Rákosinak, 1949. június 26.

²⁶ Uo. Rákosi Visinszkijnek, 1949. július 4. (ez alkalommal Rákosi közölte a vizsgálat legfontosabb új eredményét is: „...Rajk elismerte, hogy Tito fegyveres segítséget ígért neki, és Brankov közvetítette az egyezséget”), Rákosi „F”-nek, 1949. július 10.; Brankov „megérkezése” után vallomá-

megtárgyalta Sztálinnal a vádiratot, és ő indítványozta, hogy ki milyen ítéletet kapjon. A jugoszláv „koncepció” kidolgozását követően Rákosi igyekezett a Rajk-ügy nemzetközi dimenzióit kiszélesíteni: július közepén hat kommunista pártra vonatkozó összefoglalót készített Noel Field vallomásai alapján, s ezt Moszkvába vitte.²⁷ Még ezt megelőzően Varsóba küldte Nógrádi tábornokot, hogy Bierutot informálja az özszeesküvésről,²⁸ hazatérve pedig magát Pétert, az Államvédelmi Hatóság főnökét menesztette hasonló céllal Bukarestbe.²⁹ Az adatok átadása még hosszú hónapokig elhúzódott.³⁰ Az általa „felfedett” új szálak nem korlátozódtak a szovjet táborra: így közölte például Sztálinnal azt a gyanúját, hogy az Egyesült Államok kommunista pártjának tagja, Louis Weinstock „provokátor, és kapcsolatban áll a Rajk-üggyel”.³¹ A vizsgálat alatt újabb szovjet hadtest Budapest környékére rendelését kérte.³² Fontosságát kívánta bizonyítani, vagy talán nem érezte magát biztonságban, mert maga is hitt a rá személyesen leselkedő titóista veszélyben?

Úgy tűnik, Rákosi igyekezett kielezni azokat a feszültségeket, amelyek az ő buzgalmától teljesen függetlenül (is) keletkeztek. Különösen igaz ez Jugoszlávia esetében. 1951 tavaszán a belgrádi magyar ügyvivő ellen elkövetett állítólagos merénylet ürügyén táviratokkal bombázta Sztálint, s mindenáron igyekezett megszakítani a formális diplomáciai kapcsolatot is a jugoszlávokkal.³³ Az úgynevezett Standard-ügyben letartóztatott amerikai állampolgár, Robert Vogeler ügyéről és a felszámolt jelentékeny „kémhálózatról” is több táviratot küldött Sztálinnak és más szovjet vezetőknek, Vogeler esetleges kiadatását összekapcsolva „a koreai eseményekkel”.³⁴

Rákosi kezdeményezései nem szorítkoztak a szocialista tábor külső ellenségeire. Láthatólag igyekezett például bizalmatlanságot szítani Moszkvában régi ellenfeivel, a csehszlovák vezetőkkel szemben. 1949 tavaszán leállította a magyar határon a Jugoszláviának szánt csehszlovák hadianyag-szállítmányokat, s ezt gyorsan jelentette Sztálinnak.³⁵ Más kelet-európai kommunista vezetőket Rákosi előzékenyen kiszolgált

sai „ellenőrzésére” kérte Tito-ellenes jugoszlávok bevonását, mint például Pero Popivoda és Pavel Lukin. MOL 276. f. 65. cs. 390. ő. e. Rákosi „F”-nek, 1949. július 28., Rákosi Baranovnak, 1949. szeptember 8.

²⁷ Uo. Rákosi „F”-nek, 1949. július 15. Vö. Péter 1956-os vallomásával, *El nem égetett...*, 18–22. o.

²⁸ MOL 276. f. 65. cs. 390. ő. e. Rákosi Bierutnak, 1949. július 16.

²⁹ Uo. Rákosi Teoharinak, 1949. július 25.

³⁰ Lásd Max Reimannra vonatkozólag, uo. Szuszlov Rákosinak, 1950. március 3., Rákosi Szuszlovnak, 1950. március 3. Vö. Péter 1956-os vallomásával, *El nem égetett...*, 19. o.

³¹ MOL 276. f. 65. cs. 390. ő. e. Rákosi „F”-nek, 1949. augusztus 6.

³² Uo. Rákosi „F”-nek, 1949. július 28. Miután kérésének megfelelően átcsoportosítottak egy hadosztályt Budapest köré, Rákosi közölte, hogy kérése egy újonnan Magyarországra küldendő egyeségre – erősítésre! – vonatkozott. Lásd uo. Rákosi Malenkovnak, 1949. szeptember 20.

³³ Uo. Rákosi Filippovnak, 1951. április 5. (két távirat), 1951. május 8., 1951. június 4.

³⁴ Uo. Rákosi „F”-nek 1950. február 18. Rákosi Szuszlovnak és Abakumovnak, 1950. február 24., Rákosi Filippovnak 1950. március 6., Rákosi Szuszlovnak és Farkasnak, 1950. július 1.

³⁵ Uo. Rákosi Gottwaldnak, 1949. március 30. (A táviratot Rákosi Moszkván keresztül küldte, mert a jóváhagyó választ is onnan kapta, lásd uo. „F” Rákosinak, 1949. április 4.: „Március 30-ról kelt, a

a Rajk-perben felmerült adatokkal, a csehszlovák vezetőkkel szemben azonban több alkalommal érzékeltette bizalmatlanságát – Sztálinnál. Így közbenjárását kérte, hogy Prága ne fogadja el a Budapestről kiutasított amerikai követ, Chapin követi megbízását³⁶, vonakodott átadni a Vogeler-ügyben „szerzett”, Csehszlovákiát érintő információkat³⁷ stb. Csak a Slánsky-per előkészítése kapcsán enyhült meg valamelyest, s jelentette Sztálinnak, hogy adatokat adott a csehszlovák állambiztonsági miniszternek – tekintve, hogy „mostanában komolyabban harcolnak” az „ellenséges elemekkel”.³⁸

Sztálin „hallgatásából” önmagában nem vonható le olyan következtetés, mintha kételkedve szemlélte volna Rákosi kezdeményezéseit. Az esetek többségében az történt, amit Rákosi közlései – előre vagy utólag – tartalmaztak. Hogy Sztálinnak vagy környezetének mi volt a véleménye az olyan esetekről, mint Kádár letartóztatása, Grósz érsek pere, a Vogeler-ügy, Rákosi csehszlovákokkal kapcsolatos intrikái, nem tudjuk. Amikor viszont van valamiféle bizonyíték, akkor Sztálin inkább kételkedőnek, sőt „mérséklőnek” tűnik. A Rajk-per ítéletével kapcsolatos levélváltásról szóló adatokból úgy tűnik, hogy a vádiratot Rákosival olvasó Sztálin kétségbe vonta a Rajk elleni vádak megalapozottságát.³⁹ Igaz, hogy később nem emelt kifogást sem a vádakkal, sem az ítéletekkel szemben. Ellenvéleménye viszont érvényesült a baloldali szociáldemokratákkal kapcsolatban: Rákosi kirakatpert tervezett Marosán és Ries elítélésére (ez esetben aligha halálos ítéletek nélkül), Sztálin ezzel szemben zárt tárgyalást javasolt. Így is történt. Érdekes módon Sztálin határozottan rosszalotta Rákosi buzgóságát a jugoszlávokkal való konfliktusban. A belgrádi ügyvivő elleni merényletkísérlettel kapcsolatban történt meg első és utolsó ízben, hogy nem Filippovként, hanem az „SZKP KB” aláírással reagált Rákosi táviratára: „Rákosi elvtárs, azt tanácsoljuk, hogy ne erőltesse [nye forszirovaty] a dolgot a jugoszlávokkal”.⁴⁰

Rákosi emlékirataiban természetesen harmonikus, kölcsönös tiszteleten alapuló viszonyként írta le kapcsolatát Sztálinnal, aki majdhogynem szerette őt. De az apologetikus képen is átszűrődik olykor a „fékező” Sztálin. 1951-re a példaképéhez hasonlóan betegesen bizalmatlan Rákosi gyanakvása elérte közvetlen környezetét, így Farkas Mihály honvédelmi minisztert és Péter Gábort, az államvédelem főnökét. Sztálin erről jelentést kapott, s 1951 nyarán kérdőre vonta a nála vendégeskedő Rákosit: „Miért akarja Maga agyonlővetni Farkas Mihályt?” „Mi baja Péter Gáborral?” Rákosit – ez a visszaemlékezés hihető mozzanatainak egyike – kellemetlenül érintette a kérdés, úgy vélte (valószínűleg nem alaptalanul), hogy a nevezettek panaszkodtak „szovjet patrónusaiknak” (Bulganyinnak, illetve Berijának), s az öreg Sztálin környe-

Csehszlovákiából Jugoszláviába szállított hadianyagokról tájékoztató táviratát megkaptuk, és továbbítottuk Gottwaldnak. Moszkvai barátaink helyeslik” előbbi cselekedeteit.

³⁶ MOL 276. f. 65. cs. 390. ő. e. Rákosi „F”-nek, 1949. szeptember 22.

³⁷ Uo. Rákosi Szuszlovnak és Abakumovnak, 1950. február 24. Rákosi kérte, hogy mielőtt átadná az iratokat, beszélhessen a csehszlovák állambiztonsági szervek szovjet főtanácsadójával, Makarov ezredessel.

³⁸ Uo. Rákosi Filippovnak, 1951. július 11.

³⁹ *Iztoricseszkiy Arhiv*, 1997. 3. sz. 154–155. o. 109. lj.

⁴⁰ MOL 276. f. 65. cs. 390. ő. e. A VKP(b) CK Rákosinak, 1951. május 23.

zete hatása alá került. De azért sorolni kezdte a nevezettek „hibáit”. Sztálin türelmetlenül leintette, mondván: „úgy látom, hogy Maga nem becsüli meg eléggé az ilyen jó munkásokat, mint Farkas és Péter. Örüljön, hogy ilyen jó erői vannak, s hagyja őket békében.”⁴¹ Sztálin nem helyeselte a magyar mezőgazdaság erőltetett ütemű kollektivizálását sem. „Lassú és óvatos ütemet javasolt”, ám erre vonatkozó megjegyzéseire utódai természetesen csak Sztálin halála után, 1954 tavaszán emlékeztették Rákosit.⁴² (Meg kell jegyezni, hogy ez nem tartotta vissza Rákosit a kampány folytatásától, s nem Sztálin ellenzésén múltott, hogy 1953-ig a grandiózus tervek nem valósultak meg...) Arra is vannak jelek, hogy ellentétben Rákosi állításaival, Sztálin nem kedvelte kifejezetten a magyar pártvezért, s ebben Rákosi zsidó származása is szerepet játszott. 1953 júniusában Berija felidézte: „Sztálin elvtárs többször mondta Rákosi elvtársnak, hogy a magyarokat jobban kell előrevinni.”⁴³

A „fékező” Sztálin jelensége a szovjet külpolitika kettősségére, a „forradalmi-birodalmi” paradigmára utal.⁴⁴ Sztálin nem ellenezte a magyar társadalmi-politikai rendszer szovjet mintájú átforgatását, hiszen ez a szóban forgó időben már jelentősen előrehaladt. A destabilizáló hatású túlkapások viszont – ha nem is nagy meggyőződéssel – mérsékelni igyekezett. Rákosi azonban – s valószínűleg a többi kelet-európai pártvezér is – „bizonyítani akarta”, hogy az átalakítás élén az ő országa áll.

ÉRDEMI BEAVATKOZÁS

Mind Rákosi, mind Sztálin megítélése egyoldalú lenne, ha a rendelkezésre álló szűkös források elemzését e ponton hagynánk abba. Sztálin „belátó” volta egy-egy részletkérdésben érvényesült ugyan, hatása viszont már kevésbé. Rákosi azért mégsem egymaga felelős a sztálini rendszer bevezetéséért és működtetéséért Magyarországon. Nagyzási hóbortja, „világpolitikai” játszmákról szóló vágyálmai, sok mindent kompenzálni igyekvő beállítottsága kezdeményezővé tették. A Rajk-ügy óta az ösztönös birodalom szívébe (a Pártba) hatoló ellenséggel szembeni harc első számú letéteményesének hitte magát. Sztálin viszont Magyarországot egy térség részének tekintette, nem többnek. Ily módon legfontosabb érdemi beavatkozása a vizsgált időszakban nem egyedül Magyarországot, hanem a közép- és kelet-európai szövetséges államokat együttesen érintette. Rákosi Mátyás e ponton a szemtanú hitelességével számol be a történelekről, s egyben jól jellemzi mind Sztálin, mind a magyar vezető attitűdjét: „1950

⁴¹ Rákosi: *Visszaemlékezések...* 2. köt. 899. o.

⁴² Rainer M. János–Urbán Károly: „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–55-ben. *Múltunk*, 1992. 4. sz. 137. o. Az idézet Hruscsov felszólalásából való. Rákosi Filippovnak küldött 1950. augusztus 4-i táviratában jelezte, hogy őszre meg kívánják kétszerezni a téészek számát. „Filippov” nem válaszolt, s több táviratban a kérdés nem fordult elő.

⁴³ Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.). Közli T. Varga György. *Múltunk*, 1992. 2–3. sz. 241. o.

⁴⁴ Lásd Vladislav Zubok–Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War*. Cambridge–London, 1996, Harvard University Press.

vége felé már a maga teljességében kirajzolódott a NATO, az Észak-atlanti Szövetség [sic!] fenyegető körvonala. [...] Mi ezekben a hónapokban az ötéves terv problémái mellett már a Magyar Dolgozók Pártjának kongresszusát készítettük elő, ami bizonyos fokig elvonta figyelmünket a változott nemzetközi helyzet kérdéseiről. Ilyen körülmények között kaptunk meghívást Moszkvába, hogy az európai szocialista országok tanácskozásán, amelyen a szocialista világ katonai kérdései kerültek napirendre, vegyünk részt. A tanácskozás 1951. január 8-án ült össze a Kremlben. Szovjet részről jelen volt Sztálin és a Politikai Bizottság néhány tagja, azonkívül – ha nem tévedek – Vasziljevskij marsall és Styemenko tábornok, aki akkor a szovjet hadsereg vezérkari főnöke volt. A népi demokráciák kommunista pártjainak főtitkárai (Bierut kivételével) és honvédelmi miniszterei mind jelen voltak. A beszámolót a nemzetközi és katonai helyzetről Styemenko tartotta [...], aki röviden, szabatosan ismertette a nemzetközi helyzet katonai oldalát. Felsorakoztatta a NATO haderejének számait, ismertette a NATO terveit. Az volt a lényeg, hogy 1953 végére a NATO teljesen fel lesz készülve, s ennek ellensúlyozására a szocialista országok hadseregeit is megfelelően fejleszteni kell. S mindjárt fel is sorolta, hogy a szovjet elvtársak véleménye szerint melyik országnak mekkora lenne a hadserege 1953 végére. Magyarországnak 150 000 főnyi hadsereg, ha jól emlékszem, kilenc hadosztály kellett volna 1953 végére. Az értekezlet résztvevői szinte kivétel nélkül rövidnek tartották a rendelkezésre álló alig három esztendő. Rokosszovszkij marsall, aki akkor lengyel honvédelmi miniszter volt, mindjárt kijelentette, hogy azt a hadsereget, amelyet Styemenko Lengyelországnak javasol, ők 1956 végére tervezték, tehát lényegében meg kell kétszerezni a fejlesztés iramát, ami nehezen fog menni. Sztálin erre azt válaszolta, hogy amennyiben Rokosszovszkij garantálni tudja, hogy '56-ig nem lesz háború, akkor hajtsák végre az eredeti fejlesztési tervüket, de ha nem, úgy helyesebb lesz, ha elfogadják Styemenko javaslatait. Cservenkov közölte, hogy ők egyetértenek a javaslattal, de Bulgáriának nincs nehézipara, úgyszólván semmi acélt nem gyártanak, emiatt a javasolt hadsereg-fejlesztést csak abban az esetben tudják vállalni, ha a felszerelést hozzá a Szovjetunió adja. Sztálin erre azt válaszolta, hogy a Szovjetunió a háború alatt hadiiparát az Urálba és attól keletre telepítette át. Nézzen Cservenkov a térképre, s azonnal meg fog győződni róla, hogy onnan Bulgáriát bajos háború esetén hadianyaggal ellátni. Javasolta, hogy Bulgária fejlessze ki a maga hadiiparát, s ami ezzel egyet jelent, a nehéziparát. Más pártok sokallották a nekik szánt fejlesztés számait, s Sztálin hozzászólásában azt mondotta, hogy ezeket a kifogásokat tekintetbe kell venni. Styemenko azonban keményen védte vele szemben a maga számait, mondván, hogy azokat az egyes országok összes tekintetbe jövő tényezői alapján dolgozták ki, megfelelnek az országok teherviselési képességeinek, és feltétlenül szükség van rájuk – mire Sztálin visszavonta véleményét.”⁴⁵

Magyarországon már az akkor egy éve hatályos első ötéves terv is az ország terherbíró képességét jelentősen meghaladó nehézipar-fejlesztést írt elő. A magyar gazdaság szerves fejlődési trendjeit az 1949-ben kidolgozott terv gyökeresen megváltoztatta. Az 1951. januári értekezleten elhangzottak azt jelentették, hogy a feszített ipa-

⁴⁵ Rákosi: *Visszuemlékezések...* 2. köt. 860–861. o.

rosítás ütemét tovább kell növelni, a tervszámokat emelni kell, elsősorban a nehéziparét, a hadiiparét. A hadseregfejlesztésbe tőkét injekciózni azonban érdemi szovjet segítség nélkül (lásd Sztálin Cservenkovnak adott válaszát) csak más szektorok, elsősorban a mezőgazdaság, végül pedig a háború előtti sokszor el sem érő lakossági élet-színvonal terhére lehetséges. Sztálin Styemenkóval lejátszott, nyilván előre kigondolt, színpadias jelenete csupán arra szolgált, hogy a javaslattal szemben várható ellenkezést a bölcs és empatikus vezető image-ének sérülése nélkül küzdjék le.

Egyébként nem mindenki ellenkezett. A „kezdeményező” Rákosi még kissé kevesellte is a grandiózus védelmi felkészülésben Magyarországnak juttatott szerepet, s az ezzel járó személyes presztízst. „A magyarországi kontingens volt a legkisebb, kisebb, mint Bulgáriáé, bár Magyarország lakossága és ipara nagyobb volt, mint a bolgároké. Velem volt Farkas Mihály is, az akkori honvédelmi miniszter, s az volt a véleményünk, hogy ez a szám, ami nekünk jutott, a többi országokéhoz képest nem nagy, s elfogadhatjuk. Engem érdekelt, hogy miért javasolták Magyarországnak a legalacsonyabb [létszámú] hadsereget, s felszólalásomban, melyben egyetértésemet fejeztem ki a javaslattal, megkérdeztem, milyen alapon dolgozták ki ezt a számot. Azt a választ kaptam, hogy az ország meglévő hadseregéből kiindulva állapították meg.”⁴⁶

Az értekezlet létrehozott egy úgynevezett Koordinációs Bizottságot, amely nyilván a fejlesztés gazdasági és katonai lépéseit felügyelte, s ily módon a Varsói Szerződés közvetlen elődjének tekinthető.⁴⁷ A stratégiai váltás végrehajtásáról az egyes országokban működő szovjet tervezési és katonai tanácsadói kar gondoskodott.

Az ötéves terv számainak növelése a magyar gazdaságot alig három éven belül olyan válságba sodorta, hogy az elképzeléseket és a célokat felül kellett vizsgálni. Sztálin halála, utódainak – köztük talán az értekezlet résztvevőinek – korrekciós kísérletei és a nemzetközi enyhülés első jelei ezt lehetővé tették. A magyar gazdaság azonban ezekben az években olyan strukturális átalakuláson ment át, amelynek hatásai évtizedekig tartottak. Rákosi ráadásul szokása szerint a megemelt tervet is túl akarta teljesíteni. Nem tűrhette, hogy Magyarország hadserege létszámát illetően Bulgária mögé szoruljon. „Erőfeszítései” siker koronázta: 1953 elejére a magyar hadsereg összlétszáma meghaladta a 200 000 főt.⁴⁸ Mire azonban az ezért járó elismerést megkaphatta volna, a „Gazda” halott volt, s utódai e sikert egészen máshogyan értékelték.

⁴⁶ Rákosi: *Visszaemlékezések...* 2. köt. 861. o.

⁴⁷ Magyar tagjai Gerő Ernő, a gazdasági élet első számú vezetője, és Farkas Mihály honvédelmi miniszter lettek, lásd MOL 276. f. 65. cs. 390. ő. e. Rákosi Bulgaryinnak, 1951. január 26. Vö. Rákosi visszaemlékezéseivel: „A tárgyaláson szóba került, hogy a kiadások csökkentése céljából kívánatos, hogy az államok koordinálják hadiiparukat egymással és a Szovjetunióval. Ebben mindenki egyetértett.” Rákosi: *Visszaemlékezések...* 2. köt. 861. o.

⁴⁸ Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.). Közli T. Varga György. *Múltunk*, 1992. 2–3. sz. 247. o.

MAGYARORSZÁG
ÉS A KREML, 1949–1965
DOKUMENTUMOK

Rainer M. János

TÁVIRAT „FILIPPOV” ELVTÁRSNAK

Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának, 1949–1952

1949. január 15-én a Bukaresttől 38 kilométerre északra fekvő Skroviste falu mellett üzembe helyezték a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) rádióközpontját, amelynek egyebek mellett az volt a feladata, hogy a szervezetben tömörült pártok vezetői közötti közvetlen, titkos rádiókapcsolatot biztosítsa.¹ Új csatornával bővült tehát a közép-kelet-európai kommunista pártok központjai és Moszkva közötti, addig is bonyolult kommunikációs rendszer. A román központ közvetítésével az egyes pártvezetők rejtjelezett rádiótáviratokat válthattak egymással és a szovjet párt- és állami vezetéssel. A kapcsolat nyelve orosz volt, az egyes fővárosokban és a központi állomáson egyaránt orosz távirások kódolták, adták és vették az üzeneteket.

1949 és 1953 között Rákosi Mátyás titkárságán évente egy-egy barna fedelű könyvecskébe jegyezték töltőtollal az orosz távirások (az évek során a különféle egymást váltó kézírások tanúsága szerint legalább öten) az érkező, illetve kimenő üzenetek szövegét. A kapcsolatot mindenkor Rákosi Mátyás tartotta, mindössze külföldi, túlnyomórészt szovjetunióbeli tartózkodásai idején fordult elő, hogy Gerő Ernő, s pár alkalommal Farkas Mihály küldött, illetve vett táviratot – ez esetekben Rákosinak, illetve Rákositól. Az évek során a könyvekben több száz üzenetet rögzítettek, a legváltozatosabb címzettekkel; Budapestről Moszkvába a legtöbb Mihail Szuszlov, az SZKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya vezetőjének címére ment, Bukarestbe a Kominform titkárságának és lapja, a *Tartós Békéért, Népi Demokráciáért!* szerkesztőségének (ritkábban Gheorghiu-Dej román pártvezérnek), Szófiába Cservenkovnak, Varsóba Bierutnak, Prágába Gottwaldnak és így tovább. A táviratok címzettjeinél csak tartalmuk változatosabb: politikai üzenetektől baráti üdvözlésen át vadászatra szóló meghívásig, szupertitkos futárposta átadás-átvételéről szóló rutinértesítéstől letartóztatások bejelentésén át cikkírássá váló felkérésig (határidő módosításával!), és a távirások egymás közötti technikai információcseréjéig megtalálható bennük minden.

¹ Grant M. Agyibekov: *Kominform i poszlevojeennaja Jevropa*. Moszkva, 1994, Roszszija Molodaja. 189–191. o.

Noha a határidőnaplókban felejtett egy-egy jellegzetes, kicsi, négyzet alakú cédula Rákosi Mátyás eltéveszthetetlen kézírásával arról árulkodik, hogy az üzeneteket általában maga a főtitkár fogalmazta (oroszul), korántsem bizonyos, hogy a címzett is minden esetben maga olvasta, s főképpen hogy maga is válaszolt. Különösen áll ez az alább közölt negyven távirat közül arra a harmincegyre, amelyet Rákosi küldött „F”-nek, „Fil”-nek, „Filippovnak” vagy „Filippov elvtársnak”. A negyvenből azt a kilencet, amely „tőle” érkezett Budapestre „R” vagy „Rákosi elvtárs” címmel, biztosan maga a címzett olvasta el.

„Filippov” az egyetlen fedőnév a korrespondenciában; ma már széles forráspublikációs és szakirodalom tanúsítja, hogy Filippov azonos Sztálinnal, de azt még senki sem magyarázta meg, miért volt szükség ebben a szuperbiztonságos üzenetváltásban épp csak Sztálin esetében fedőnevet alkalmazni.² Filippov Sztálinnal azonos, de nem minden esetben. Nyilvánvaló, hogy Mao Ce-tunggal a koreai háborúról maga Sztálin váltott üzeneteket,³ de valószínűtlen, hogy például maga tűnődött volna azon, ki is az az Irina Sik (az oroszban: Spik), akinek külföldön töltendő szabadsága ügyében Rákosi elvtárs táviratot intézett hozzá – még akkor sem valószínűsíthetjük ezt, ha abban az időben nem sok szovjet állampolgár töltötte szabadságát külhonban (19. számú távirat). „Filippov” egy olyan kis ország esetében, mint Magyarország, Sztálin titkárságát jelentette. A fennmaradt harminc üzenet közül biztosan akadt olyan, amit elolvasott (vagy felolvastatott), de aligha mindet. A közölt táviratok nem annyira a Rákosi és Sztálin közötti viszonyról, még kevésbé a magyar és a szovjet vezetés kapcsolatairól adnak képet, sokkal inkább arról, hogy milyen spektrumban mozogtak azok az ügyek, amelyeket Rákosi a létező legmagasabb szinten próbált elintézni.⁴

A táviratokra először Farkas Vladimir hívta fel a szakma és az érdeklődők figyelmét.⁵ Az iratok ma is „Rákosi Mátyás határidő-naplói” megjelöléssel szerepelnek a Magyar Országos Levéltár (MOL) 276. fond, 65. csoport – Rákosi Mátyás pártfőtitkári (első titkári) iratai – két utolsó, 390. és 391. őrzési egységeként. Az egyes köteteken nincsen évszám, a lapok máig számozatlanok. Az üzenetek tartalmából azonban megállapítható, hogy melyik évből származnak. A táviratok szövegét 1949–50-ben az adás napjának oldalára írták, később már nem feltétlenül, ám a szöveg elejének vagy végének formulái (iktatószám, sorszám, hullámhossz vagy más azonosító adatok) között szerepel a dátum is. (A sürgős minősítés jelzésére érdekes módon az orosz távirások is az angol „urgent” szót alkalmazták, és angol formulát használtak a címzésben is: „to X”, vagyis Moszkvának, „to I”, vagyis Bukarestnek.) A közölt iratokból ezeket az adatokat elhagytuk, kizárólag a címzett és aláíró (feladó) nevét tüntettük fel az eredetinek megfelelően, de kiegészített formában. A számozás és az egyes doku-

² Lásd e kötetben az 1997. októberi Sztálin-konferenciára készült tanulmányokat, köztük Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953 című írását, s azok jegyzeteit.

³ Kathryn Weathersby: New Russian Documents on the Korean War. *Cold War International History Project Bulletin*, Issue 6, 1996.

⁴ A kapcsolatok kontextusában elemzi a táviratokat a szerző 2. lábjegyzetben említett munkája.

⁵ Farkas Vladimir: Milyen hosszú volt a póráz? Rákosi és Sztálin titkos táviratváltásai. *Magyar Hírlap*, 1993. június 23.

mentumok címeként szereplő dátum a közlőtől ered. Az 1–39. számú táviratszövegek a 390. őrzési egységben, értelemszerűen az 1949., 1950. és 1951. évi táviratokat tartalmazó kötetekben található, pontosabb megjelölést adni (paginázatlan iratokról lévén szó) nem állt módunkban. A 40. számú távirat a 391. őrzési egységben, az 1952. évi kötetben található. Az iratokat Szőke György fordította.

A táviratok tematikája, nyelvezete önmagáért beszél. Nem politikatörténeti dokumentumként, inkább adalékként adjuk közre egy „távoli, s mégis oly közeli” kapcsolat, s egy sajátos formákban megnyilvánuló gondolkodás lenyomataként. Hogy ezt a belvilágot kissé értelmezhetőbbé tegyük, a szövegeket szűkszavú tájékoztató, itt-ott pedig kissé bővebb „kontextuális” jegyzetekkel láttuk el; ez utóbbiak más dokumentumokkal próbálják megvilágítani, milyen többletjelentést hordozhatott néha egy-egy szó.

1. 1949. április 4.

R[ákosinak]

Március 30-ról kelt, a Csehszlovákiából Jugoszláviába szállított hadianyagokról tájékoztató táviratát megkaptuk, és továbbítottuk Gottwaldnak.⁶

Moszkvai barátaink helyeslik, hogy leállította a Jugoszláviába küldött repülőgépmotorkok és teherautók szállítását, valamint helyeslik az említett, Gottwaldnak küldött táviratot.⁷

F[ilippov]

2. 1949. április 6.

R[ákosinak]

Kérésével kapcsolatosan közöljük, hogy megjelentetheti magyar nyelven Sztálin műveit.⁸

F[ilippov]

3. 1949. április 22.

F[ilippovnak]

Kérjük, küldjék el pártunk új Központi Pártiskolája számára az SZK(b)P Pártfőiskoláján használatos kiadványok teljes anyagát.

R[ákosin]

⁶ Klement Gottwald (1896–1953) 1945-től a Csehszlovák Kommunista Párt elnöke, 1948-tól haláláig köztársasági elnök.

⁷ A táviratok szövegét tartalmazó könyvben csak Rákosi 1949. március 30-án Klement Gottwaldnak küldött távirata található, amelyben közli, hogy leállította a szállításokat, s kéri, hogy Gottwald nézzen utána a dolognak. Nyilvánvalóan ennek szövegét küldte Moszkvába tájékoztatásul.

⁸ A kérést Rákosi nem távirati úton küldte el. Sztálin *Műveinek* első kötete 1949. augusztusában jelent meg.

4. 1949. június 19.

F[ilippovnak]

Révai elvtárs súlyos beteg. Szívujaja van. Szükségesnek látszik azonnal Barvihába⁹ küldeni. Feleségével együtt június 22-én vonaton utazna. Kérem, sürgősen küldjék el a vízumokat számukra. Amennyiben lehetséges, kérem, hogy a határtól Moszkváig szovjet orvos kísérje őt.

R[ákosi]

5. 1949. június 26.

R[ákosinak]

Sztálin elvtárs az SZK(b)P Központi Vezetősége 1937. március 3–5-i teljes ülésén tartott beszámolójának és zárszavának *A pártmunka fogyatékoságairól, a trockista és egyéb kétkulacsosok felszámolását célzó rendszabályokról* brosúra formájában történő kiadása ellen nincs kifogásunk.¹⁰

F[ilippov]

⁹ Moszkva melletti üdülőhely, a szovjet párt- és állami vezetők pihenő- és gyógyhelye.

¹⁰ A kérést Rákosi táviratban intézte Mihail Szuszlovhoz (1902–1982), az SZK(b)P KB Külkapcsolatok Osztálya vezetőjéhez és L. Sz. Baranovhoz (1909), a Kominform Titkársága Irodájának vezetőjéhez 1949. június 18-án (MOL MDP–MSZMP-iratok, 276. f. 65. cs. 390. ő. e. 1949. évi köt. június 18-i bejegyzés). Tette ezt azzal összefüggésben, hogy június 16-án jelent meg a *Szabad Népből* az MDP KV és Központi Ellenőrző Bizottságának közleménye a „trockista kémcsoport leleplezéséről”, Rajk László és Szőnyi Tibor „imperialista kémek” pártból való kizárásáról. Június 19-én a BM közleményt adott ki Rajk, Szőnyi, Justus Pál és 17 meg nem nevezett társuk letartóztatásáról. A Sztálin-beszéd publikálása a Rajk elleni vádak első koncepcióváltozatára, az állítólagos trockista elhajlásra utalt. Lásd Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle*, 1992. 11. sz. 17–36. o. Figyelemre méltó, hogy 1949 májusában Baranov eljuttatott öt jelentést V. G. Grigorjanhoz, az SZK(b)P Külpolitikai Bizottsága elnökéhez, amelyeket Sz. G. Zavolzsckij, a Kominform Titkársága irodájának magyar referense készített budapesti beszélgetéseiről Rákosival és Puskin budapesti szovjet követtel. A jelentések szerint Rákosi helytelen álláspontot foglalt el a magyar trockisták elleni harcban, akadályozza a magyar és szovjet államvédelmi szervek ellenük folytatott harcát. A magyar szervek már 1948 végén megkezdték az MDP-be behatolt trockisták felderítését, s az erről szóló anyagokat átadták a szovjeteknek, amiről Rákosi egy moszkvai látogatása során értesült. Hazatérve felelősségre vonta az ÁVH vezetőit, Péter Gábort és Szücs Ernőt, mondván, hogy az átadott iratokkal őt akarták kompromittálni Moszkva szemében. Állítólag le is akarta váltani őket, de ettől elállt. Szücs esetében amiatt, mert hivatalos kapcsolatban állt a szovjet államvédelmi szervekkel. Puskin állítólag felhívta Rákosi figyelmét arra, hogy a Nyugatról visszatért kommunisták közül sem a KV-ból, sem a központi apparátusból nem lepleztek le egyetlenegy sem, holott Gerő közlése szerint 50 százalékuk kétségtelenül kém. Puskin intézkedéseket sürgetett, de Rákosi – így a jelentés 1949 májusából – semmit sem tett. (Baranov összefoglalóját és Zavolzsckij jelentéseit ismerteti, illetve idézi Agyibekov: i. m. 158–159. o.) A Rajkról készült szovjet életrajzi feljegyzés (szprávka; idézi Agyibekov: i. m. 160–161. o., jelzettel, de keletkezési idő nélkül; valószínűleg 1949. május–június eleje) „személyi anyagok és különleges közlések” (szpecsoobscsenyija) alapján Rajknak a szovjet államvédelmi szervekkel való konfliktusait hangsúlyozza, ellentétét Rákosival és Farkassal a magyar államvédelem irányítását illetően stb. Felesé-

6. 1949. július 10.

F[ilippovnak]

Nyomatékosan kérem, hogy azonnal adják át nekünk Brankovot, akinek vallomására igen nagy szükség van.¹¹

R[ákosi]

7. 1949. július 15.

F[ilippovnak]

Július 22-én indulok. Mivel menetrend szerinti járattal repülni nem célszerű, kérem, küldjenek értem repülőt július 21-én.¹²

R[ákosi]

géről megjegyezték, hogy a múltban aktív trockista volt, s 1948-ban is kapcsolatban állott „ismert trockistákkal”.

1949. május 23-án Rákosi azt táviratozta Szuszlovnak és Baranovnak, hogy a Kominform Titkársága soros bukaresti ülésére Rajk László és Bíró Zoltán utazik (MOL MDP–MSZMP-iratok, 276. f. 65. cs. 390. ő. e. 1949. évi köt. május 23-i bejegyzés). Június 9-én ugyancsak táviratban, de indoklás nélkül közölte Baranovval, hogy a delegáció összetétele megváltozott, tagjai Bíró és Kovács István (MOL MDP–MSZMP-iratok, 276. f. 65. cs. 390. ő. e. 1949. évi köt. június 9-i bejegyzés). Ebben a levelezésben ez az első – közvetett – utalás Rajk letartóztatására, ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy az eseményt Rákosi más csatornákon ne közölte volna Moszkvával. Farkas Mihály részt vett a Csehszlovák Kommunista Párt május 25–29-én tartott IX. kongresszusán, ahol találkozott Bjelkin tábornokkal, a szovjet állambiztonsági szervek regionális vezetőjével; feltehetően ekkor döntöttek Rajk letartóztatásáról (Hajdu: i. m. 26. o.). Június 14–16-án a Kominform Titkársága bukaresti ülésén Kovács és Bíró tájékoztatták Szuszlovot a Rajk-ügyről. Szuszlov üdvözlését küldte Rákosinak, s hozzátette: Sztálin üdvözlését Farkason keresztül már Prágában átadta. Farkas ráírta a jelentésre: „Ezt az üdvözlést Szuszlov et. velem nem közölte, Farkas, jún. 28.”; „Szuszlov elvtárs tolmácsolta Sztálin elvtársnak azt a nézetét is, hogy Titóék nem érdemlik meg még a trockista nevet sem – ők burzsoá nacionalisták.” (MOL MDP–MSZMP-iratok, 276. f. 65. cs. 98. ő. e. 24–30. o.; Kovács és Bíró beszámolója a Kominform titkársági üléséről, 29. o.) Ez utóbbi közlés nyilván hatott a vád koncepciójának alakulására, ám „Filippov” választát követően az antitrockista broszúra heteken belül megjelent a Szikra Kiadónál, 56 oldal terjedelemben, „A marxizmus–leninizmus kis könyvtára” sorozat 52. köteteként, 250 ezer példányban.

¹¹ Lazar Brankov (1912) a budapesti jugoszláv követség ügyvivőjeként 1948 őszén mint Tito-ellenes jugoszláv kommunista kért politikai menedéj jogot Magyarországon. 1949. június 19-én Moszkvában letartóztatták. Rákosi július 4-én Visinszkij szovjet külügyminiszternek küldött táviratában *ismételten* kérte Brankov és magyar vonatkozású vallomásai „visszaküldését”. Egyben közölte, hogy Rajk elismerte: Tito fegyveres segítséget ígért neki, és Brankov közvetítette az egyezséget (MOL MDP–MSZMP-iratok, 276. f. 65. cs. 390. ő. e. 1949. évi köt. július 4-i bejegyzés). Brankovot július 19-én adták át a magyar hatóságoknak, később a Rajk-per vádlottja lett (Szász Béla: *Minden kényszer nélkül. Egy műper története*. Budapest, 1989, Európa–História. 373–374. o.).

¹² Az utazás célja a Rajk-vizsgálat addigi szakaszában a különféle kommunista pártok vezetői ellen összegyűjtött „bizonyítékok” átadása lehetett. Vö. Mi az igazság? Péter Gábor beadványa a bírónben, 1956. In *El nem égetett dokumentumok I.* Szerk. Koltay Gábor, Bródy Péter. Budapest, 1990, Szabad Tér. 21. o.: „1949. július közepén Rákosi Mátyás a következő utasítást adta: »Maguk állítsanak nekem össze a csehszlovákokra, a németekre, az osztrákokra, a lengyelekre, a

8. 1949. július 28.

F[ilippovnak]

A KV titkársága célszerűnek vélné egy különleges dandár vezénylését Budapest környékére. Kérem, közölje, kihez forduljunk az elhelyezéssel és más, az előkészületekkel kapcsolatos intézkedések ügyében.¹³

R[ákosi]

9. 1949. július 28.

F[ilippovnak]

Pártunk K[özponti] V[ezetőség]e a szakszervezeti tanács útján egy hónapos üdülésre kíván meghívni kétszáz szovjet elvtársat. Kérem, közölje véleményét, célszerű-e egy ilyen meghívás.

R[ákosi]

10. 1949. július 28.

F[ilippovnak]

Brankov adatainak ellenőrzésére és néhány kérdés tisztázására szükségünk lenne Pero Popivoda és Pavel Lukin jugoszláv elvtársak segítségére, akik Moszkvában tartózkodnak. Kérjük, mielőbb küldjék Popivodát és Lukint néhány napra Budapestre.¹⁴

R[ákosi]

11. 1949. augusztus 6.

F[ilippovnak]

Amerikából ideérkezett az általunk jól ismert amerikai kommunista, Weinstock,¹⁵ állítólag Dennis¹⁶ megbízásából, s kérdései alapján feltételezzük, hogy személyében provokátorral van dolgunk. Weinstock június elején utazott el Magyarországról, s július végén váratlanul visszatért. Visszatérése feltételezésünk szerint Rajk letartóztatásával kapcsolatos. Kérem, tájékoztassák erről Panyuskint.¹⁷

R[ákosi]

románokra, a bolgárookra összefoglalót. Készítsenek egy listát mindazokról, akiknek neve előfordul a vallomásokban. Ez legyen készen!« Rákosi Mátyás különrepülőgépen Moszkvába repült.”

¹³ Szovjet különleges dandárról van szó. A válaszban Malenkovot (miniszterelnök-helyettes és PB-tag) jelölhették meg, mert szeptember 20-i táviratában neki írta Rákosi: szeptember 17-i kérése (a táviratok között nem található, valószínűleg levélről van szó) egy új dandárra vonatkozott, nem arra, ami augusztusban érkezett Budapestre (MOL MDP–MSZMP-iratok, 276. f. 65. cs. 390. ó. e. 1949. évi köt. szeptember 20-i bejegyzés).

¹⁴ Pero Popivoda tábornok Jugoszlávia párizsi légügyi attaséjaként emigrált a Szovjetunióba, s lett a Tito-ellenes jugoszláv szervezet vezetője. Pavel Lukin személye nem ismeretes.

¹⁵ Az orosz eredetiben: Vejnsztock. Weinstock Lajos (Louis) (1903–?), az Egyesült Államok Kommunista Pártjának magyar származású vezető funkcionáriusa. 1951-ben New Yorkban kémkedésért letartóztatták.

¹⁶ Eugene Dennis (1904–1961) az Egyesült Államok Kommunista Pártjának főtítkára 1946–1959 között.

¹⁷ A. Sz. Panyuskin (1905–1974) a Szovjetunió nagykövete az Egyesült Államokban 1947–1952 között.

12. 1949. augusztus 15.

F[ilippovnak]

A vádirat tervezetét és egy levelet repülővel elküldtem.¹⁸ A Tájékoztató Iroda külön-
gépe ma, moszkvai idő szerint 10 órakor indult Bukarestből. R[ákosi]

13. 1949. szeptember 9.

R[ákosinak]

A Tájékoztató Iroda titkársága határozatának értelmében a Tájékoztató Iroda tanács-
kozását ez év októberében kell megtartani.¹⁹ F[ilippov]

14. 1949. szeptember 10.

R[ákosinak]

Vettem augusztus 27-én kelt levelét.²⁰ Elküldheti Moszkvába a magyar pártmunkások
és szakszervezeti funkcionáriusok csoportját. A Gerő elvtársnak nyújtandó orvosi se-
gítség érdekében Krasznov professzor utazik Budapestre. Ezenkívül egyéves kikülde-

¹⁸ A Rajk-per vádiratának Rákosi készítette tervezetéről van szó, a levél szövege ismeretlen; lehet, hogy csupán kísérőlevélről van szó. A küldemény után Rákosi maga is Moszkvába utazott. 1949. augusztus 20-án 19 órától 21 óra 20 percig tárgyalást folytatott Sztálinnal és Malenkovval; a beszélgetésen egy ideig jelen volt Bulganyin, illetve Abakumov állambiztonsági miniszter és Kruglov belügyminiszter. Lásd Ljugyam szvojsztvenno osibatyszja. Iz voszpominanyij M. Rakosi. *Istoriczeszkij Arhiv*, 1997. 3. sz. 155. o. 110. l. Visszaemlékezéseiben Rákosi valószínűleg részletesen leírta a találkozót, e ponton azonban a magyar szövegből egy teljes oldal hiányzik. Lásd Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna, Feitl István, Gyarmati György, Palasik Mária, Sipos Levente, Szűcs László és T. Varga György. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, 1997, Napvilág. 2. köt. 769. o.) Az ezután következő szövegrész: „[...] helyenként átlúzásokkal vagy Sztálin saját kezű beszurásaival. Elmondta, hogy neki a vádirathoz van egy sor megjegyzése. Oldalról oldalra végigmentünk a szövegen, s én a nálam lévő magyar példányba átvezettem a javasolt változtatásokat, amivel nem értettem egyet, azt megvitattuk. Elég hosszadalmas munka volt. Utána Sztálin megkérdezte, hogy van-e valami kialakult vélemény az ítéletre vonatkozólag. Én megmondtam, hogy beszéltem a bírakkal, az elvtársakkal, s az a vélemény, hogy nem kell halálos ítéletet hozni. Sztálin ezzel egyetértett, de mindjárt hozzátette, hogy ez még függ attól is, mi derül még ki a tárgyaláson, milyen lesz a hatása a dolgozókra, s javasolta, hogy a tárgyalás befejezése és az ítélethozatal közötti időben erre a kérdésre térjünk vissza.” (Uo.) „Amikor Moszkvából visszahozta a vádiratot, a következőket mondotta: »Hozzá ne nyúljanak! Ezen egy vesszőt ne változtassanak! Ennek így kell kijönni!«” Mi az igazság? Péter Gábor beadványa a börtönben, 1956. In *El nem égetett...* 15. o.

¹⁹ A Kominform harmadik konferenciájára végül 1949. november 16–19. között került sor Galyatetőn (a helyszínt a később kiadott dokumentumok nem jelölték meg, csak annyit közöltek, hogy a tanácskozást Magyarországon tartották). Lásd Leonid Gibianskii: *The Last Conference of the Cominform*. In *The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949*. Ed. Giuliano Procacci. Milano, 1994, Feltrinelli. 645–667. o.

²⁰ A levél szövege ez idő szerint nem ismert.

tésre Magyarországra utazik Petrovszkij sebészprofesszor. Keresünk továbbá egy Magyarországra küldendő megfelelő oktatót a szocialista egészségügyről tartandó tanfolyamra.

F[ilippov]

15. 1949. szeptember 21.

Poszkrjobisev elvtársnak²¹

Szeptember 17-én diplomáciai futárral fontos levelet küldtem az Ön nevére, Filippov elvtárs számára. Kérem, erősítse meg, hogy a levél odaérkezett.²²

R[ákosi]

16. 1949. szeptember 22.

F[ilippovnak]

A következő táviratot küldtem Gottwaldnak: Tudomásunkra jutott, hogy Truman²³ azt a Chapint szándékozik kinevezni nagykövetnek Prágába, akit követelésünkre ez év februárjában hívtak vissza Magyarországról.²⁴ Kérlek, ne egyezz bele kinevezésébe!

R[ákosi]

17. 1949. szeptember 29.

F[ilippovnak]

A Szovjetunió példáját követve mi sem kötünk barátsági és együttműködési szerződést Jugoszláviával.²⁵

R[ákosi]

²¹ A. Ny. Poszkrjobisev (1891–1965) Sztálin titkárságának vezetője 1935–1952 között.

²² A levél valószínűleg szeptember 14-én kelt, teljes terjedelmében egyelőre ismeretlen. Rákosi emlékiratai orosz nyelvű kiadásának jegyzetei között a következő részlet található belőle: „A Rajk-ügy bírósági tárgyalása holnapután, szeptember 16-án kezdődik. Ítéletet előreláthatólag szombaton, szeptember 24-én hirdetnek. A bíróság elnöke [Jankó Péter], miután áttanulmányozta az anyagot, úgy véli, hogy Ognjenovics [Milán] kém kivételével valamennyi [vádlottra] halálos ítéletet kell kiszabni. A mi véleményünk szerint 7 halálos ítélet sok lenne. Úgy gondoljuk, hogy Rajk [László]t, Szónyi [Tibor]t és Szalai [András]t halálra, [Lazar] Brankovot és Justus [Pál]t életfogytiglani elzárásra kell ítélni, Ognjenovics kapjon megfelelő börtönbüntetést, Pálffy [György]t és Korondy [Béla]t pedig a bíróság – ítélethirdetés előtt – átadja a katonai bíróságnak, amely zárt tárgyalás után ítéli el őket.” (Archív Prezidenta Roszsijszkoj Federacii – APRF [Az Orosz Föderáció Elnöki Levéltára] 3. f. 64. op. 503. gy. 140. oldalán található dokumentumot idézi Ljugyam szvojsztvenno... 154–155. o. 109. l.j.) Rákosi két nappal a tervezett ítélet előtt érthető módon sürgette a választ. Ennek a táviratok között nincs nyoma, de Sztálin válaszában tartalmát a fentebb idézett munka közli. Eszerint Sztálin csak szeptember 22-én válaszolt táviratban, s azt írta, hogy nincs ellenvetése az ítéletről szóló javaslattal szemben, s Rajkról kifejtett korábbi véleményét (amelyet Rákosival utolsó moszkvai beszélgetésük során közölt, lásd jelen tanulmány 18. l.j.) visszavonja. (Uo., a közlők Sztálin táviratának ismertetéséhez nem csatolták annak levéltári jelzetét.)

²³ Harry Truman (1884–1972) az Egyesült Államok elnöke 1945–1953 között.

²⁴ Selden Chapin (1899–1963) az Egyesült Államok budapesti nagykövete 1947–49-ben. Visszahívását a magyar kormány követelte, azt állítva, hogy diplomáciai státusával összeegyeztethetetlen kapcsolatban állt Mindszenty Józseffel.

18. 1949. október 3.

F[ilippovnak]

A magyar kormány ma nyilatkozik, egyetértésben a szovjet kormány jegyzékével, a nyugatnémet kormánnyal kapcsolatos kérdésben.²⁶

A magyar kormány holnap elismeri a Kínai Népköztársaságot.

R[ákosi]

19. 1949. október 4.

F[ilippovnak]

Kérem, engedélyezze Sík, Irina Andrejevna (szül. 1922), és két gyermeke, a 3 éves Szokolov Makar és az 1 éves Andrej számára, hogy Magyarországra utazhassanak: nevezett itt töltené a szabadságát. Édesapja, Sík Endre, Magyarországon él: a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetőhelyettese.

Címe: Moszkva, Kalancsevszkaja ul. 19.

R[ákosi]

20. 1949. november 9.

F[ilippovnak]

Kérem, küldjék Magyarországra Szörényi Imre professzort (szül. 1905), a Kijevi Biokémiai Intézet igazgatóját.²⁷ Az egyetemen feltétlenül szükségünk lenne rá, mivel nincsen kellő számú oktatónk.

R[ákosi]

21. 1949. november 21.

F[ilippovnak]

A Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága azzal a kéréssel fordult hozzánk, hogy közvetlen rádió-összeköttetés létesüljön a Bolgár Kommunista Párt és a Magyar Dolgozók Pártja között. Az összeköttetés feltételeit és a titkos kódot már el is küldték. Kérem, közölje véleményét.

R[ákosi]

22. 1949. december 9.

R[ákosinak]

A Bolgár Kommunista Párttal történő kódolt rádiókapcsolat létesítésének kérdésében a döntést Önökre bízom.²⁸

F[ilippov]

23. 1950. február 15.

F[ilippovnak]

Kossa [István] elvtárs, a PB tagja, pénzügyminiszter, erkölcsileg teljesen elzüllött. El kell távolítani a PB-ből és a minisztériumból. Helyére Olt Károly elvtársat, a párt KV-

²⁵ Másnap a magyar külügyminiszter szóbeli jegyzékben tudatta a jugoszláv követséggel, hogy a magyar kormány felmentve érzi magát a Jugoszláviával kötött barátsági szerződés kötelezettségei alól. (A barátsági szerződést 1947. december 8-án kötötték meg Budapesten.)

²⁶ Az 1949. szeptember 20-án alakult Német Szövetségi Köztársasággal a magyar kormány nem vette fel a diplomáciai kapcsolatot.

²⁷ Szörényi Imre (1905–1959) 1950-ben tért haza Magyarországra; 1951-ben Sztálin-díjat kapott.

²⁸ A kapcsolat 1950 januárjában jött létre.

nek tagját, volt népjóléti minisztert kívánjuk állítani. Ezt az esetet akarjuk felhasználni Ortutay Gyula kisgazdapárti vallás- és közoktatásügyi miniszter eltávolítására, mivel már hosszabb ideje nem végzi megfelelően a munkáját. Helyére Darvas Józsefet, a jelenlegi építésügyi minisztert, a Nemzeti Parasztpárt tagját, egykori tanítót, ismert író-t szándékozunk állítani.

Darvas helyére Sándor László elvtársat, egyik Hajdú megyei titkárunkat, az Építőmunkások Szakszervezete elnökségi tagját kívánjuk állítani. Ezeket az intézkedéseket február 24-én kívánjuk foganatosítani.²⁹ R[ákosi]

24. 1950. február 18.

F[ilippovnak]

Az angol–amerikai kémek perében Vogeler amerikai ezredes és Sanders angol százados³⁰ feltárták az angolszász kémkedés és szabotázs jelentős részét. Kompromittálták az amerikai nagykövetség 6, valamint az angol követség 5 munkatársát. Az ítélethirdetés február 28-án lesz.³¹ Tiltakozó jegyzéket küldeni az amerikaiaknak és az angoloknak március 2-án. Az amerikaiakhoz intézendő jegyzékben tiltakozunk a nagykövetség kémtevékenysége ellen, s egyben felvetjük a kérdést: szándékozik-e a kormány visszahívni a kompromittálódott diplomatákat, s felhagyni a Magyarország elleni tevékenységükkel. Felhívtuk a figyelmet arra, hogy míg tíz évvel ezelőtt az amerikai nagykövetségen hét diplomata tevékenykedett, jelenleg 22 diplomatájuk, s rajtuk kívül 48 nem diplomata státusú, amerikai állampolgárságú munkatársuk, valamint 103 magyar munkatársuk van, akiknek jelentős része – mint Vogeler vallomásából kitűnik – kémkedéssel foglalkozik. Ezt követő lépéseink az amerikai nagykövetség válaszára, illetve hallgatására függenek. Hálásak lennénk, ha közölnék véleményüket. R[ákosi]

²⁹ A kormány összetétele 1950. február 25-én változott. Kossa István (1904–1965) 1949. június 11-től a jelzett időpontig volt pénzügyminiszter, leváltása után a kohó- és gépipari miniszter első helyettese lett, 1951 májusától az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke, 1952 januárjától kohó- és gépipari miniszter; később 1963-ig különféle miniszteri, miniszterhelyettesi pozíciókat töltött be. Olt Károly (1904–1985) népjóléti miniszter 1947–49-ben, majd az Elnöki Tanács titkára volt, a pénzügyminiszteri tisztelet 1956. október 24-ig töltötte be. Ortutay Gyula (1910–1978) 1947-től volt vallás- és közoktatásügyi miniszter, a jelzett időponttól 1957-ig a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának elnöke. Darvas József (1912–1973) 1949 júniusától volt építésügyi miniszter, a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tisztséget 1951 májusáig töltötte be, majd 1953-ig közoktatásügyi, 1956-ig népművelési miniszter. Sándor László (1910–1988) 1951 októberéig volt építésügyi miniszter.

³⁰ A külföldi tulajdonban lévő Standard Villamossági Rt. államosítása kapcsán konstruált perről van szó. Robert Vogeler (1911–?) amerikai mérnököt, a társaság egyik igazgatóját és Edgar Sanders (1906–?) brit pénzügyi ellenőrt 1949 novemberében tartóztatták le.

³¹ Az elsőfokú ítéletet 1950. február 21-én hirdették ki. Geiger Imrét, a Standard igazgatóját és Radó Zoltán miniszteri főosztályvezetőt halálra, Vogelert 15, Sanderset 13 évi fegyházra ítélték. A Legfelsőbb Bíróság 1950. május 4-én az ítéleteket helybenhagyta; a halálos ítéleteket végrehajtották. Az elítéltek rehabilitálására csak 1989-ben került sor.

25. 1950. március 6.

Filippov elvtársnak

Március 9-én adjuk át jegyzékünket az angol ügyvivőnek. E jegyzékünkben közöljük, hogy az angol-amerikai kémek perének során kompromittálódott diplomátákat persona non gratának tekintjük. Ugyanilyen tartalmú jegyzéket nyújtunk át március 10-én az amerikai ügyvivőnek.³² A továbbiak során nyomatékosan kérjük a nagykövetségek állományának csökkentését. Ezenkívül követeljük, hogy a British Council hagyja el Budapestet. Úgy véljük, hogy különösebb komplikációk nélkül eleget tesznek követeléseinknek.

R[ákosi]

26. 1950. június 13.

Filippovnak

Le kívánjuk váltani belügyminiszteri tisztéből Kádár János elvtársat, s a pártmunkában foglalkoztatni őt, mint a KV munkás- [sic!] és pártszervezetek osztálya vezetőjét.³³ Ily módon kívánjuk megerősíteni a KV apparátusát, amely az elmúlt három év során túlságosan sok munkaerőt irányított az állami szervekhez. Helyére Zöld Sándor elvtársat nevezzük ki, akit a KV teljes ülése kooptált a Politikai Bizottságba.³⁴ Zöld elvtárs belügyi államtitkár volt 1945-ben, és ismét ezt a tiszteletet töltötte be az elmúlt 20 hónap során. (Az államvédelem nálunk nincs a belügyminiszter alá rendelve.³⁵) Mindent a június 23-i Minisztertanácson kívánjuk keresztülvinni. Farkas elvtárs e hó 20-án körül Moszkvában lesz, és részletes információt adhat.

R[ákosi]

27. 1950. június 23.

Rákosi elvtársnak

Levelét megkaptuk.³⁶ Egyetértünk azzal, hogy meg kell szabadulni Riestől és Marosántól.³⁷ Nyilvános per nem látszik célszerűnek. Inkább zárt tárgyalást kell előkészíteni.³⁸

Filippov

³² Március 11-én három amerikai és két brit diplomatát hívtak vissza Magyarországról, miután a magyar kormány a Standard-per kapcsán nemkívánatos személynek nyilvánította őket.

³³ Kádár János (1912–1989) 1948. augusztus 5-től 1950. június 23-ig töltötte be a belügyminiszteri tisztséget. Ezt követően letartóztatásáig (lásd 34. számú távirat) az MDP KV Párt- és Tömegszervezetek Osztálya vezetőjeként dolgozott. Kádárról a táviratot megelőzően, de már 1950-ben Rákosi azt mondta az ÁVH szovjet főtanácsadójának: „fáradt, határozatlan ember, s ráadásul a Rajk-ügy után nem bízunk benne teljesen”. (APRF 45. f. I. op. 183. gy. 84–85. o., idézi Galina Murasko: Néhány ecsetvonás Rákosi Mátyás politikai portréjához. *Múltunk*, 1998. Kézirat, megjelenés alatt.)

³⁴ Zöld Sándor (1913–1951) 1950. június 23-tól 1951. április 20-ig, öngyilkosságáig (lásd 34. számú távirat) volt belügyminiszter. 1944–45-ben politikai, 1948–50-ben adminisztratív államtitkár volt a BM-ben.

³⁵ Az Államvédelmi Hatóság 1949. december 28-án került ki a Belügyminisztérium szervezetéből; közvetlenül a Minisztertanács alá rendelték. Valójában munkáját kezdettől az MKP–MDP vezetése, s egyre inkább személyesen Rákosi Mátyás irányította.

³⁶ A levél ez idő szerint nem ismert.

28. 1950. július 8.

Fil[ippovnak]

1. Marosán és Ries szocdemeket letartóztattuk.
2. Mindszenty helyett [sic!] a velünk együttműködő Beresztóczy papot választották. A püspöki tanács [sic!] tagja lesz.³⁹
3. A munkások körében megkezdődött a gyűjtés Koreának.⁴⁰ Felmerült, hogy orvosi segítséget vagy egy egész kórházat küldünk Koreába. Célszerű ez?
4. A Vogeler amerikai kém kiadásával kapcsolatos tárgyalásokat egyelőre nem folytatjuk, de amennyiben az USA hajlandó teljesíteni követeléseinket, célszerűnek látjuk kiadni őt.⁴¹

R[ákosi]

³⁷ Ries István (1885–1950) igazságügy-miniszter volt 1945–1950 között. Július 7-én tartóztatták le (vö. 28. számú távirat), s valószínűleg szeptember 15-én meghalt a vizsgálati fogságban. Lásd Kádár Zsuzsanna: A magyarországi szociáldemokrata perek története. *Múltunk*, 1996. 2. sz. 19. o. Ries felmentését 1950. július 17-én hozták nyilvánosságra. Marosán György (1908–1992) könyvüipari miniszter és az MDP főtitkárhelyettese volt 1949–50-ben. 1950. július 8-án tartóztatták le (uo. 17. o.). Megjegyzendő, hogy június 19-én Szuszlovnak küldött táviratában Rákosi még a Szovjetunióba szóló üdülési beutalót (!) kért többek között Marosán György részére, október 1-jétől. Ugyanekkor július 1-jétől szóló beutalót kért Vajda Imre, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese (volt szociáldemokrata) részére (MOL MDP–MSZMP-iratok, 276. f. 65. cs. 390. ó. e. 1950. évi köt. június 19-i bejegyzés). Vajda meg is kapta a beutalót, s egy hónapos szabadságáról visszatérve, augusztus 2-án tartóztatták le. A Marosán leváltásáról szóló hír közzétételét Vajda nyaralása miatt halasztották augusztus 4-re. Erre az ugyancsak a Szovjetunióban, Moszkvában tartózkodó Gerő táviratban kérte Rákosit (uo. július 25-i bejegyzés). Lásd a 28., 30., 31. számú táviratokat.

³⁸ Valóban titkos perre került sor 1950 novemberében; az elsőrendű vádlott Szakasits Árpád volt.

³⁹ Beresztóczy Miklós (1905–1973) kanonokot, az Actio Catholica igazgatóját természetesen nem az 1948. december 23-án letartóztatott és 1949. február 8-án életfogytiglani börtönre ítélt Mindszenty József esztergomi érsek „helyett” választották, hanem 1950. július 5-én az esztergomi egyházmegye adminisztrátora, Hamvas Endre püspök nevezte ki esztergomi káptalani helynöknek és általános helytartónak. Korábban Beresztóczyt a Mindszenty-perben 8 hónapi börtönre ítélték. Helynöki tisztéről már július 18-án lemondott, majd augusztus 1-jén a Katolikus Papok Országos Békebizottsága elnöke lett (lásd a 31. számú táviratot). A „püspöki tanács” szókapcsolat a Magyar Katolikus Püspöki Kart jelenti.

⁴⁰ Az 1950. június 25-én kirobbant koreai háborúval összefüggésben.

⁴¹ Vogeler (és Sanders) kiadatásáról a tárgyalások már hosszabb ideje folytak. Még elítélésük előtt, 1950 januárjában az Egyesült Államok kormánya bezáratta a clevelandi és New York-i magyar konzulátust. Magyarország Vogelerért cserébe követelte ezen intézkedések visszavonását és a Szent Korona visszaszolgáltatását. Rákosi Szuszlovnak és a Moszkvában tartózkodó Farkasnak küldött 1950. július 1-jei táviratában azt írta, hogy Vogelert „a koreai eseményekre való tekintettel még nem engedjük szabadon”; kérte Farkast, „vesse fel azt a kérdést is” (MOL MDP–MSZMP-iratok, 276. f. 65. cs. 390. ó. e. 1950. évi köt. július 1-jei bejegyzés). Vogeler végül 1951. április 28-án szabadult (Sanders csak Nagy Imre kormányzása idején, 1953. augusztus 17-én).

29. 1950. július 13.

R[ákosinak]

Helyeseljük, hogy orvosi segítséget nyújtottak Koreának. Elképzelhető egy kisebb hadikórház küldése.

Filippov

30. 1950. július 13.

F[ilippovnak]

1. Az orvosi segítség és egy kisebb hadikórház küldését július 15-én, a béke hívei tömeggyűlésén publikáljuk [sic!].

2. Holnap tesszük közzé Ries igazságügy-miniszter lemondását. Helyére nem tudunk volt szociáldemokratát kinevezni. Úgy döntöttünk, hogy Marosán helyére, akinek lemondását a jövő héten tesszük közzé, egy volt szociáldemokratát állítunk, valamint egy másik minisztérium államtitkárává nevezünk ki egy volt szociáldemokratát. Az igazságügy-miniszter Molnár elvtárs lesz, aki régebben külügyminiszter volt, jogász.⁴²

R[ákos]

31. 1950. augusztus 4.

Filippov elvtársnak

1. Marosán helyére egy volt szociáldemokratát, Kiss Árpád elvtársat neveztük ki könnyűipari miniszternek.

2. A katolikus papoknak a népköztársaság és a béke ügyének szentelt összejövetelét sikerként könyvelhetjük el.⁴³

3. A F[öldművelésügyi] M[inisztérium] tervei szerint ősszel megduplázzuk termelőszövetkezeteink számát. Rendkívül fontos lenne, hogy egy nagyobb létszámú, legalább ötven fős, kárpátukrajnai magyar kolhoztagokból álló küldöttség érkezzen hozzánk. Egy ilyen küldöttségről már szó is esett: Ön említette egy alkalommal.

Kérem egy ilyen küldöttség engedélyezését ez év szeptember folyamán.

R[ákos]

32. 1951. április 5.

Filippov elvtársnak

A belgrádi magyar ügyvivő elleni merénylet minden jel szerint előre kitervelt provokáció volt.⁴⁴ A jugoszláv kormány április 4-i jegyzéke, amelyet ügyvivőjük nyújtott át,

⁴² Vö. a 27., 28. számú táviratokkal. Marosán helyére Kiss Árpád (1918–1970) került, aki 1954 októberéig volt könnyűipari miniszter, vö. a 31. számú távirattal. Molnár Erik (1894–1966) 1952 novemberéig igazságügy-miniszter, majd 1953 júliusáig külügyminiszter volt.

⁴³ Vö. a 39. lábjegyzettel.

⁴⁴ A *Szabad Nép* 1951. április 3-i számában megjelent „Aljas titóista provokáció a belgrádi magyar ügyvivő ellen” című tudósítás szerint március 31-én este 9-kor Belgrádban „provokációs merényletet követtek el” Hrabec István ügyvivő és a magyar követség sofőrje ellen. A jugoszláv Államvédelmi Hivatal (UDB) emberei Radnai gépkocsivezetőt megtámadták, kirántották az autóból, „földre tiporták, megtaposták és ütlegelték”. Hrabec, hogy a sofőrt kiszabadítsa, a „közelben álló rendőrhöz fordult segítségért”. Erre a merénylők „az ügyvivőre vetették magukat, és revolverek-

válasz a mi április 3-i rövid jegyzékünkre. A jugoszláv kormány tiltakozik jegyzékünk hangvétele miatt. Közli, hogy a merénylet ügyében folyik a vizsgálat, s a vizsgálat eredményeitől teszik függővé döntésüket. A jegyzék hangsúlyozza a magyar ügyvivő felelősségét. Néhány nap múlva újabb jegyzéket készülünk átadni, amelyben ismételten követeljük a kielégítő választ április 3-i jegyzékünkre. Úgy véljük, hogyha erre a jegyzékre sem kapunk kielégítő választ, akkor ellenintézkedés gyanánt megszüntetjük a budapesti jugoszláv ügyvivő sérthetlenségét, s nem kapja meg a kiutazási vízumot. E tervünkkel összhangban abban az esetben, ha a jugoszláv kormány ezt megelőzően visszahívja ügyvivőjét, ugyancsak megtagadjuk tőle a kiutazási vízumot. A helyzet jellemzéseként megemlítem, hogy jelenleg az egész jugoszláv nagykövetség az ügyvivőből, egyetlen adminisztratív munkatársból, valamint egy sofőrből áll: e két utóbbinak nincs diplomáciai státusa. Belgrádban a magyar követség egyetlen adminisztratív munkatársból áll, ugyancsak diplomáciai státus nélkül. Várom tanácsát.

Rákosi

33. 1951. április 5.

Filippov elvtársnak

A jugoszláv ügyvivő követeli vízumának kiadását, hogy ma este 9 órakor családjával elhagyhassa Magyarországot. Egyelőre nem utasítottuk vissza, de a vízumot sem adtuk ki.

Rákosi

34. 1951. április 21.

Filippov elvtársnak

Április 19-én a Politikai Bizottság egyhangú szavazással leváltotta tisztéből Zöld [Sándor] belügyminisztert. Belügyminiszternek Házi Árpád elvtársat, a KV tagját nevezték ki. Házi már 20-án átvette hivatalát. 20-án délután Zöld kiirtotta családját, és öngyilkos lett.⁴⁵ Attól tartva, hogy Kádár, a PB tagja, és Kállai külügyminiszter – akikről március 27-i levelemben⁴⁶ tájékoztattam Önöket – megszöknek, amint tudo-

kel többször fejbe verték, úgyhogy arcát és ruháját vér lepte el". A rendőrt, aki felírta gépkocsijuk rendszámát, a merénylők elhurcolták.

⁴⁵ Zöld Sándor halálának körülményeiről lásd Tóth Pál Péter: Végrehajtás után megsemmisítendő. *Tekintet*, 1992. 5. sz. 7–31. o.

⁴⁶ A levélből ez idő szerint a következő részlet ismert: „...lelepleztük a szociáldemokrata szervezkedést, Szakasitscsal az élen, lelepleztünk és elbocsátottunk a hadseregből egy sor vezető tábornoikat. Felfedtük, hogy az állambiztonság vezetőjének első helyettese [Szücs Ernő] kém volt. – Kiderült, hogy a KV tagja, aki Pártunknak 1933 óta tagja, és aki ez év februárjáig azzal volt megbízva, hogy ellenőrizze a PB és a Titkárság határozatainak teljesítését [Donáth Ferenc], 1941 óta külföldi kém. Hasonló módon kiderült, hogy a KV másik tagja, a Művelődési Minisztérium államtitkára, az itthon felnövekedett vezető pártmunkások egyike [Losonczy Géza], 1941 óta szintén rendőrségi beosztású volt. Ezzel összefüggésben a következő hetekben el kell bocsátani, és valószínűleg le is kell tartóztatni a PB-tag Kádárt, a PB-tag belügyminisztert, Zöldet, a KV-tag külügyminisztert, Kállait [...] Figyelni kezdtünk, s az eddigi tapasztalatunk és a kapott figyelmeztetések alapján mindent

mást szereznek Zöld öngyilkosságáról, mindkettőt letartóztattuk. Ma, 21-én a Politikai Bizottság egyhangúlag jóváhagyta ezeket az intézkedéseket, és javaslatunkra a PB tagjaiból álló háromtagú bizottságot küldött ki az ügy részletes kivizsgálására.⁴⁷

Rákosi

35. 1951. május 8.

Filippov elvtársnak

A jugoszláv kormány már két hete nem válaszol utolsó jegyzékünkre. Ellenintézkedésként csak abban az esetben engednénk ki az ügyvivőt, ha Jugoszláviából kiengedik a magyar ügyvivőt és családját. Amennyiben mindez létrejön, a diplomáciai kapcsolat a két fél között egy-egy diplomáciai státusba nem tartozó követségi munkatársra korlátozódna.

Kérjük, közölje véleményét ez ügyben.

Rákosi

36. 1951. május 12.

Filippov elvtársnak

A jövő hét végéig letartóztatjuk Grósz érseket,⁴⁸ aki Mindszenty hercegprímás aknamunkáját folytatta. Ezt úgy kívánjuk véghezvinni, hogy minél kevésbé zavarja a külföldi békemozgalmat.

Rákosi

37. 1951. május 23.

Rákosi elvtársnak

Azt ajánljuk, ne élezze a jugoszlávokkal az ügyet, s várják meg a jugoszláv választ. Amennyiben a jugoszlávok nem válaszolnak, a jugoszláv ügyvivőt ne engedjék ki addig, amíg a jugoszlávok nem engedik el az Önök ügyvivőjét.

Az SZK(b)P KB-a

38. 1951. június 4.

Filippovnak

Június 2-án Donovszki budapesti jugoszláv ügyvivő szóban közölte, hogy a magyar ügyvivőt, aki május 2-a óta Budapesten tartózkodik, a továbbiakban nem tekintik persona gratának, s ezért feleségét és gyermekét kiengedik Jugoszláviából. Egyidejűleg azt is közölte, hogy őt, Donovszkit, a jugoszláv kormány visszahívja azzal, hogy a helyére valaki mást kíván küldeni. A magyar ügyvivő felesége gyermekével együtt a mai napon megérkezett Budapestre. Írásos nyilatkozatot követeltünk Donovszkitól,

megteszünk a területünkön, hogy felderítsük és megsemmisítsük az ellenség szervezkedését” (APRF 45. f. 1. op. 293. gy. 89–90. o., idézi Murasko: i. m.).

⁴⁷ A bizottság tagjai: Farkas Mihály, Kiss Károly és Kovács István (MOL MDP–MSZMP-iratok, 276. f. 53. cs. 73. ő. e.).

⁴⁸ Grósz József (1887–1961) 1943-tól kalocsai érsek, Mindszenty letartóztatásától a Katolikus Püspöki Kar elnöke. 1951. május 19-én tartóztatták le, június 28-án 15 évi börtönre ítélték. 1955 márciusában szabadult.

amit mind ez ideig megtagadott. A holnapi napon persona non gratának kívánjuk nyilvánítani, s követeljük, hogy azonnal hagyja el az országot. Rákosi

39. 1951. július 9.

Filippov elvtársnak

Kopriva elvtárs, a csehszlovák államvédelem vezetője, a CSKP Politikai Bizottságának tagja⁴⁹ a csehszlovák ellenséges elemekről kér adatokat. Mivel az ilyen elemek elleni harc Csehszlovákiában egyre komolyabb, átadjuk a nálunk rendelkezésre álló anyagokat.⁵⁰ Rákosi

40. 1952. június 28.

Filippov elvtársnak

Július 4-én, pénteken érkezem Moszkvába.⁵¹ Rákosi

⁴⁹ Ladislav Kopriva 1950 májusától 1952-ig csehszlovák állambiztonsági miniszter.

⁵⁰ Az anyagok átadása nyilvánvalóan a Slánský-ügy előkészítésével kapcsolatos. Rákosi már 1948 őszétől több alkalommal küldött jelzéseket különféle csatornákon keresztül Moszkvába a csehszlovák párt- és állami vezetésben lévő frakciós, kémgyanús stb. „elemekről”, illetve konkrét személyekről. A Rajk-ügy kapcsán szerzett adatokat eljuttatta Gottwaldhoz, de mivel Csehszlovákiában akkor nem került sor hasonló perekre, rendszeresen „kifejezte bizalmatlanságát” a csehszlovák kommunistákkal szemben – Moszkva felé. Lásd Galina Murasko bevezető tanulmányát: Gyelo Szlánszkogo. *Voproszű Isztorii*, 1997. 3. sz. 5–6. o. 1950. február 24-én például Szuszlovnak és Abakumovnak címzett táviratában közölte: Vogeler számos adatot szolgáltatott csehszlovák ügyekben, mielőtt azonban átadnák az anyagokat, konzultációt kért az Állambiztonsági Minisztérium (MGB) munkatársától, bizonyos Makarov MGB-czredestől, aki részt vett a Rajk-ügy vizsgálatában (MOL MDP–MSZMP-iratok, 276. f. 65. cs. 390. ó. e. 1950. évi köt. február 24-i bejegyzés). Nem érdektelen, hogy szovjet iratok szerint Kopriva 1951. július 16-án közölt első alkalommal Gottwalddal (és a szovjetekkel) Slánskýra és Geminderre, az 1952-es per két fő vádlottjára vonatkozó, súlyosan terhelő adatokat. (Slánskýt 1951. november 23-án tartóztatták le.) Lásd Murasko: Gyelo... 11. o.

⁵¹ A látogatás időtartama nem ismeretes, de Rákosi a helsinki olimpia (1952. július 19.–augusztus 3.) labdarúgótornájának döntője idején még a Szovjetunióban tartózkodott, lásd Rákosi: *Visszaemlékezések...* 2. köt. 752. o.

Baráth Magdolna
A SZOVJET NAGYKÖVET 1954. ŐSZI BESZÉLGETÉSEI

1996 őszén, moszkvai levéltári feltáró munkám során¹ az Orosz Föderáció Külügyminisztériumának Levéltárában olyan, eddig ismeretlen irategyüttesre – a budapesti szovjet nagykövetek jelentéseire – bukkantam, amely számos, az „új szakasz” történéseivel kapcsolatos tény más megvilágításba helyez. A magyar pártvezetés legszűkebb köre (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Nagy Imre, Farkas Mihály) Jevgenyij Kiszeljovot, majd Jurij Andropovot rendszeresen informálta a pártvezetésen belül kialakult helyzetről. A beszélgetésekről készült feljegyzéseket a követek haladéktalanul továbbították Moszkvába, ezzel is alakítva és befolyásolva a szovjet pártvezetés álláspontját a magyarországi helyzettel kapcsolatban. E dokumentumok azért is különösen érdekesek, mert a nagykövet beszélgetőpartnerei tudatos vagy véletlen elszólásaikkal, utalásaikkal sok esetben rávilágítanak tevékenységük más forrásból meg nem ismerhető mozgatórugóira, indítékaira is.

1953–54-ből több mint harminc ilyen jelentés áll rendelkezésünkre. Az itt közreadott öt közül az első a Farkas Mihály és a szovjet nagykövet között még a Központi Vezetőség 1954. októberi ülése előtt lezajlott beszélgetést rögzíti, a többi már a Központi Vezetőség ülése utáni találkozókról készült, ahol a magyar pártvezetők az ülést követően kialakult politikai helyzetet értékelik.

*

Az 1954. október 1. és 3. között lezajlott központi vezetőségi ülés után Nagy Imre méltán érezhette úgy, hogy 1953 júniusa óta először több területen – különösen a gazdaságpolitikában – sikerült áttörést elérnie. A Nagy Imre szerint jelentőségében az 1953. júniusi KV-üléssel felérő tanácskozás az „új szakasz” híveinek egyértelmű győzelmét, s a nyár óta gazdaságpolitikai ellenoffenzívát folytató Gerő és hívei politikai vereségét hozta. Nagy Imre októberi győzelmét az teszi különösen jelentőssé, hogy eleve „hátrányos helyzetből” indulva sikerült kivívnia.

1954 nyarára egyre vészjóslóbb jelentések készültek az ország gazdasági helyzetéről. A Politikai Bizottság 1954. június 16-i ülésére készült országos tervhivatali elő-

¹ A kutatást a Soros Alapítvány rövid tanulmányútprogramja támogatta.

terjesztés már előre jelezte, hogy komoly nehézségek gátolják az 1954. évi terv végrehajtását. A külkereskedelmi tárgyalások a vártnál sokkal kedvezőtlenebbül alakultak, az év eleji áram- és közlekedési zavarok miatt lemaradás volt tapasztalható az ipari termelésben. Nem volt kedvezőbb a helyzet a begyűjtés terén sem, ami nemcsak a külkereskedelmi terv módosítását tette szükségessé, de zavarokat idézett elő az áruellátásban is. A problémák fő okát az előterjesztés abban látta, hogy az 1954-es terv nem felelt meg minden tekintetben az új szakasz követelményeinek, de emellett felrótta a „lépten-nyomon tapasztalható liberalizmust”, az állami fegyelem lazulását és a termelékenység visszaesését is. A nehézségek leküzdése érdekében az előterjesztők a termelési és begyűjtési tervek maradéktalan végrehajtása mellett a legszigorúbb takarékoságra és egyes szociálpolitikai kiadások megnyirbálására, valamint a szabadpiaci árak adminisztratív eszközökkel történő letörésére tettek javaslatot.² Az előterjesztéshez csatolt, Friss István készítette kiegészítés még ennél is szigorúbb megszorításokat tartalmazott a beruházások, az import, a bérügyi intézkedések és a munkaruhaellátás területén. Nagy Imre javaslatára azonban a Politikai Bizottság elutasította az előterjesztést, mivel az „nem az elmúlt évek túlzott iparosításából és ennek káros következményeiből indult ki, és ezért nem is javasolt megfelelő szervezeti, strukturális átalakítást”. Az elfogadott határozat a beruházásokat 11 milliárdra csökkentette, s a felszabaduló összeget lakossági szükségletek kielégítésére szánta. Az áruellátás javítása érdekében 100 millió devizaforint értékű importot is engedélyezett, s a minisztereket tette felelőssé az exportterv teljesítéséért, valamint az „új szakasz” gazdaságpolitikájával szemben még mindig meglévő ellenállás megszüntetéséért.³

A PB június 16-i határozatának minisztertanácsi megtárgyalásakor Nagy Imre betegszabadságon volt, így Szalai javaslatát a testület Gerő elnöklete alatt tárgyalta meg, aki az 1954. májusi moszkvai konzultáción történt megállapodás értelmében már éppen „leadni” készült a Belügyminisztériumot, s energiáit egyre inkább a gazdasági problémák megoldására fordította.

Gerő, aki 1953 júniusáig a gazdaságpolitika legfőbb ura volt, Moszkvában kényszeredetten önkritikát gyakorolt, s mivel a Belügyminisztérium vezetése volt az az új feladat, amellyel a párt megbízta, 1954 tavaszáig figyelmét leginkább erre összpontosította, bár miniszterelnök-helyettesként továbbra is felügyelte a gazdasági élet egyes területeit. Mivel azonban 1954 májusában a szovjet vezetők Nagy Imrét részesítették bírálatban a gazdasági nehézségekért,⁴ s Malenkov követelésére ismét Gerőre bízta a gazdaságpolitika irányítását, úgy érezhette, ismét szabad kezet kapott elképzelései megvalósításához. A régi gazdaságpolitikához való visszatérést Nagy Imre egyelőre meg tudta akadályozni, de az újabb Gerő-offenzíva nem sokáig várattott magára.

A Politikai Bizottság 1954. július 28-án Nagy Imre távollétében tárgyalta az 1955. évi gazdasági terv irányelveiről szóló előterjesztést. Az elfogadott határozat

² MOL 276. f. 53. cs. 181. ó. e.

³ Uo.

⁴ Lásd Rainer M. János–Urbán Károly: „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. *Múltunk*, 1992. 4. sz.

megállapította, hogy mivel egyidejűleg nem lehet megvalósítani a lakosság áruellátásának 9 százalékos növelését, 7,5–8,5 milliárd forintos beruházást és 1,2 milliárd devizaforintos külkereskedelmi aktívumot, olyan tervet kell készíteni, amely „az állam által a lakosság számára forgalomba hozható áruk mennyiségét csak annyival növelve írja elő, amennyi e két feltétel mellett lehetséges”.⁵ A határozat ugyan előírja az életszínvonal minimális növekedésének biztosítását, ám ennek az előterjesztők szándéka szerint úgy kell megvalósulnia, hogy „nem szabad, hogy a parasztság és munkásság reáljövedelmének aránya a munkásság rovására tolódjon el”.⁶ Az új szakasz életszínvonal-politikája ellenében hatott a szociális kiadások területén tervezett 1,5 milliárdos megtakarítás is.

A Politikai Bizottság az „egységes és erélyes – részben már 1954-ben, sőt a legközelebbi időben életbe lépő – gazdaságpolitikai intézkedések” kidolgozására Gerő Ernő vezetésével bizottságot hozott létre, amelyben jószerevével csak Vas Zoltán volt Nagy Imre és az „új szakasz” hívének tekinthető, s amely a gazdaságpolitika minden területére kiterjedő intézkedések kidolgozására kapott felhatalmazást.⁷

Nagy Imre szabadsága alatt megkapta a PB említett határozatát. Érzékelve az ellentámadást, Szocsiból felhívta Gerőt, hogy ne térjen-e előbb haza szabadságáról a PB-határozat miatt. Gerő saját szavai szerint megnyugtatta Nagyot, és igyekezett lebeszélni szabadsága megszakításáról.⁸ Gerő kétarcú magatartására mi sem jellemzőbb, hogy ezzel egyidejűleg Andropov előtt azért bírálta Nagy Imrét, mert nem foglalkozik a gazdasági kérdésekkel, s bár a PB július 28-i ülésére készült előterjesztést megkapta, „ellenvetést nem tett, de nem is helyeselte a javaslatokat”.⁹

Gerőt néhány nappal a július 28-i PB-ülést követően felkereste Andropov nagykövet, aki így első kézből informálódhatott az ülésen történekről. Gerő mindenképp a gazdasági nehézségeket ecsetelte, s ezekért elsősorban az „új szakasz” parasztpolitikáját tette felelőssé. Mint mondta: „nem gondoltuk át [...] minden oldalról, és nem számoltunk a következményekkel”.¹⁰ Rákosi néhány nappal később Andropovnak egyértelműbben és élesebben fogalmazott: „a Moszkvában tavaly júniusban kapott

⁵ A PB 1954. augusztus 28-i ülése. MOL 276. f. 53. cs. 187. ó. e.

⁶ Uo.

⁷ A bizottság elnökhelyettese Szalai Béla, titkára Friss István lett, s tagjai voltak: Hegedüs András, Mekis József, Olt Károly, Vas Zoltán és Háy László. A bizottság a következő területekre dolgozhatott ki intézkedéseket: a beruházások megoszlása, a termelés átcsoportosítása, a külkereskedelem szerkezete, az állami kiadások csökkentése, általános, minden területre kiterjedő takarékoság, felvásárlási, begyűjtési és termeltetési politika, a szabadpiac, a vezetés színvonalának emelése, a termelékenység emelése és az önköltség csökkentése, a minőség megjavítása, az árpolitika, a munkaerőmérleg egyensúlyba hozása, a bérpolitika, az adózás, a racionalizálás továbbvitele stb. MOL 276. f. 53. cs. 187. ó. e.

⁸ Lásd erről a Gerő és Andropov 1954. augusztus 18-i beszélgetéséről készült feljegyzést. Arhiv Vnyesnyej Politiki Rosszijszkoiy Federacii (AVPRF), 077. f. 34. op. 175. papka 9. gy.

⁹ Uo.

¹⁰ Feljegyzés Gerő és Andropov 1954. július 31-i beszélgetéséről. AVPRF, 077. f. 34. op. 175. papka 9. gy.

tanácsok végrehajtása során az MDP KV vezetése és a Magyar Népköztársaság kormánya hibát követett el a lakosság életszínvonalának emelésével, mert az ország teherbíró képességét a fizetések és a paraszti jövedelmek emelkedési üteme meghaladta.¹¹ Az „erőnket meghaladó költségek” kategóriájába sorolta Rákosi a diákok ösztöndíját, a munkások védőétel- és munkaruha-juttatását, a kulturális kiadásokat és az ifjúsági sportjátékok állami támogatását is.

A PB július 28-i ülésén létrehozott, Gazdaságpolitikai Bizottság néven ismertté vált testület augusztus 25-én terjesztette elő első javaslatait, de a szovjet nagykövet Gerő tolmácsolásában már egy héttel korábban megismerhette, melyek azok a „bizonyos áldozatok”, amelyeket Gerő szerint meg kell hozni a külkereskedelmi adósság csökkentése és a forint szilárdságának megőrzése érdekében. A bizottság feladata Gerő szerint olyan intézkedések kidolgozásából állt, amelyek a pénzforgalom gyors növekedését megszüntetik, aktív szaldót biztosítanak az ország külkereskedelmi mérlegében, valamint elősegítik „a munkásosztály és a parasztság életszínvonala között az MDP KV [1953.] júniusi határozata után keletkezett jelentős szakadék kiküszöbölését”.¹² A Gerő által vázolt intézkedéscsomag az „új szakasz” iránt még elődjénél is kevesebb szimpátiát mutató Andropovot is mehökkentette. „Arra a kérdésemre, hogy vajon a dolgozók életszínvonalának bizonyos csökkentéséről szóló döntés nem vezet-e nemkívánatos politikai reakciókra, Gerő azt felelte, hogy ő és a bizottság más tagjai is látnak ilyen veszélyt, jelenleg azonban nem látnak más kiutat a kialakult helyzetből”.¹³

A Politikai Bizottság augusztus 25-én – még mindig Nagy Imre távollétében – tárgyalta meg a Gazdaságpolitikai Bizottság addig végzett munkájáról szóló jelentést, valamint három önálló előterjesztés keretében a Gerő által Andropovnak vázolt intézkedéscsomagot. A racionalizálási javaslatban úgy tervezték mintegy 120–130 ezer fő – nagyrészt már 1954-ben sorra kerülő – elbocsátását, hogy nem volt elképzelésük elhelyezésükről, és segélyt is csak „különösen indokolt esetben” helyeztek kilátásba. A második előterjesztés a természetbeni juttatások és az állami szolgáltatások körét szűkítette, és az ezzel kapcsolatos kiadások csökkentésének mértékét szabta meg az állami oktatás, az iskolán kívüli tanfolyamok, a belföldi kiküldetések és a társadalombiztosítás területén.

A harmadik dokumentum az előbbi két előterjesztésben felvázolt takarékosági intézkedések következtében várható jövedelemviszonyokat az 1955. évi árualap-vásárlóerő egyensúly fényében próbálta elemezni. Az előterjesztőket ezzel kapcsolatban nem az izgatta igazán, hogy a munkások és alkalmazottak reáljövedelme a tervezett intézkedések következtében mintegy 8 százalékkal csökkenne, hanem az a tény, hogy a parasztok vásárlóerejének növekedését sem sikerül a tervezett korlátok közé szorítani, s az előzetes számítások szerint a parasztság monetáris jövedelme 1955-ben

¹¹ Feljegyzés Rákosi és Andropov 1954. augusztus 9-i beszélgetéséről. AVPRF, 077. f. 34. op. 175. papka 9. gy.

¹² Feljegyzés Gerő és Andropov 1954. augusztus 18-i beszélgetéséről. AVPRF, 077. f. 34. op. 175. papka 9. gy.

¹³ Uo.

10–12 százalékkal növekedni fog. Ebben az előterjesztésben érhető tetten leginkább az „új szakasszal” szemben álló Gerő és hívei parasztság iránt érzett, zsigeri ellen-szenve. Az ugyanis alapelv volt, hogy „a munkások és parasztok reáljövedelmének aránya a munkások rovására ne tolódjon el”, s abban a kérdésben sem volt vita, hogy „tartósan a munkásosztály nem kerülhet hátrányosabb helyzetbe a parasztságnál”.¹⁴ 1954. augusztus 18-án ugyan még arról beszélt Gerő a szovjet nagykövetnek, hogy a parasztság bevételeinek csökkentését nem adminisztratív úton, hanem gazdasági intézkedésekkel igyekeznek elérni, ez az álláspont azonban egy hét alatt jelentősen módosult. A PB elé kerülő anyagban már arról volt szó, hogy a szabadpiaci árszínvonal csökkentése útján lényegesen mérsékelni kell a parasztság jövedelmét, javaslatokat kell kidolgozni az ezt eredményező rendszabályokra, valamint a kötelező begyűjtés volumenének – a törvényes keretek betartása melletti – növelésére.¹⁵

A vitában felszólalók lényegében egyetértettek a gazdaság állapotáról adott értékeléssel, de nem a takarékosági intézkedéseket tekintették egyedül üdvözítő módszernek az egyensúly megteremtésére. A leghatározottabb ellenvéleményt a Gazdaságpolitikai Bizottságba 1954. augusztus 11-én beválasztott Bognár József képviselte: elvetette a bizottság által javasolt deflációs intézkedéseket, mert ez szerinte mesterséges egyensúlyt hoz létre, és nem segíti elő a „nehézségekből való kilábolást”, ehelyett „a maximálisat el kell követni annak érdekében, hogy minél többet tudjunk biztosítani, nem a vásárlóerők csökkentése, hanem a vásárlóalap növelése útján”.¹⁶

A PB a vita alapján határozatba öntötte a Gazdaságpolitikai Bizottság javaslatait, s döntés született arról is, hogy szeptember közepén Nagy Imre a KV előtt beszámol a gazdaság helyzetéről.

Nagy Imre szabadsága után először a PB szeptember 8-i ülésén vett részt. A Gerő-féle javaslatokat már ismerte, de a Minisztertanács Titkárságának frissen kézhez kapott, szeptember eleji elemzései – mintegy igazolva a megszorító intézkedések szükségességét – ugyancsak meglehetősen kedvezőtlen színben tüntették fel a gazdaság állapotát. Optimizmusra tehát nem lehetett túl sok oka. Azt alighanem ő is felismerte, hogy a gazdasági egyensúly megteremtése érdekében sürgős intézkedésekre van szükség, de azt is világosan látta, hogy a Gazdaságpolitikai Bizottság által javasolt rendszabályok az „új szakasz” messze kiható rendszabályaival ellenkező irányban hatnak. Nagy a bizottság javaslatait elhamarkodottnak és politikailag rosszul előkészítettnek nevezte, s a jövőre nézve mindenki számára nyilvánvalóvá tette, hogy továbbra is kitarat az életszínvonal-politika folytatása mellett. „A PB felhívja a Gazdaságpolitikai Bizottságban dolgozó elvtársak figyelmét, hogy munkájukat a PB határozatának megfelelően végezzék, a szükséges intézkedésekre vonatkozó javaslatokat dolgozzák ki, de azokat még ne tekintsék határozatoknak, és a bizottság közvetlenül ne adjon ki utasításokat” – rögzítette az elfogadott határozat.¹⁷ A Gazdaságpolitikai Bizottság visz-

¹⁴ Előterjesztés a Politikai Bizottság részére a lakosság 1955. évi árualap-vásárlóerő alakulásáról és megoszlásáról. MOL 276. f. 53. cs. 191. ő. e.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ A PB 1954. szeptember 8-i ülése. MOL 276. f. 53. cs. 193. ő. e.

szavonulót fűjt, még Gerő sem tett ellenvetést, csak Friss István próbálta meg védelmébe venni az előterjesztést.

Nagy Imre elérte első kis sikerét, de a csatát még nem nyerte meg. A következő összecsapásra egy héttel később, az 1955. évi terv kidolgozásának munkálatairól adott jelentés kapcsán került sor. Gerő már a szeptember 8-i PB-ülés után betegszabadságra ment (hogy valóban beteg volt-e, vagy inkább vereségét érzékelve „politikai betegség” lett úrrá rajta, sajnos nem sikerült kideríteni), így a Gazdaságpolitikai Bizottság korábbihoz hasonló előterjesztéséért Szalainak kellett a hátát tartania. Nagy Imre ez alkalommal igazán elemében volt, lendületesen érvelt az „új szakasz” gazdaságpolitikája mellett, s lesöpörte az asztalról a bizottság által beterjesztett dokumentumot. Nem kímélte a távol lévő Gerőt sem „lidércfényes” koncepciójáért, amely szerint Magyarország a „vas és acél országa”. Ez alkalommal a felszólalók többsége Nagy álláspontját tette magáévá, s azt még maga Rákosi is elismerte, hogy volt ellenállás. Az elfogadott határozat teljes egészében Nagy Imre véleményét tükrözte: „az előterjesztés nem felel meg a Központi Vezetőség ülésének előkészítéséről szóló határozatnak, és nem alkalmas arra, hogy ennek alapján a Központi Vezetőség előtt feltárjuk népgazdaságunk helyzetét és az új szakasz gazdaságpolitikájának maradéktalan végrehajtásával kapcsolatos feladatokat.”¹⁸ A határozat elmarasztalta a Gazdaságpolitikai Bizottság munkáját, mert annak következtében „a gazdaságpolitika elszakad a párt általános politikájától”, és két hétre leállította a már hatályba léptetett megszorító intézkedéseket, egyúttal kilátásba helyezte az „ellenállók”-kal szembeszegülni és az „új szakasz” irányvonaláért következetesen harcolni képtelen vezetők leváltását is.

Szeptember 17-én Farkas saját kezdeményezésére felkereste a szovjet nagykövetet, és részletesen beszámolt neki az ülésen történekről. A lezajlott vita alapján arra a következtetésre jutott, hogy még mindig nem sikerült leküzdeni az 1953. júniusi KV-ülés határozataival szembeni ellenállást, de végre elérkezett az idő a felelősök megnevezésére és a gazdaságpolitika hibáinak felszámolására. Farkas nem titkolta, hogy a felelősök között elsősorban Friss Istvánra gondolt, de nem kímélte Gerőt sem, akit ugyancsak képtelennek tartott a gazdaság irányítására. Farkastól szokatlan módon egy oldalvágás ez alkalommal Nagy Imrének is jutott, amiért elutasította a KV-ülés referátumának megtartását, komolyan veszélyeztetve a „vezetés egységét”.

A KV-ülés referátumának megvitatását az ülés előtt három nappal tűzte napirendjére a Politikai Bizottság. A testület Szalai előterjesztését ugyan elfogadta „alapul”, gyakorlatilag azonban az anyag teljes átdolgozását írta elő annak félreérthetetlen rögzítésével, hogy a „párt politikája e téren változatlan, és ezért pontosan tartsa magát a KV 1953. június 27–28-i határozatának idevonatkozó részéhez”.¹⁹

Szalai Béla a KV 1954. október 1-jei ülésén ennek szellemében – valószínűleg meggyőződése ellenére – méltatta az „új szakasz” gazdaságpolitikájának eredményeit, s a fennálló nehézségekért az 1953 júniusa előtti politikát tette felelőssé: „[...] gazdasági nehézségeink nem az új szakasz politikájában gyökereznek, hanem abban, hogy az új szakasz politikájával szembeni ellenállás és emellett az új szakasz liberális

¹⁸ A PB 1954. szeptember 15-i ülése. MOL 276. f. 53. cs. 194. ő. e.

¹⁹ A PB 1954. szeptember 27-i ülése. MOL 276. f. 53. cs. 196. ő. e.

eltorzítása, valamint a vezetésben mutatkozó határozatlanság és bürokratikus módszerek akadályozzák az új szakasz politikájának következetes, maradéktalan megvalósítását.”²⁰ Nagy Imre hozzászólásában ismét kinyilvánította, hogy csak olyan gazdaságpolitika lehetséges, amely „a lakosság anyagi és kulturális életkörülményeinek állandó javításán nyugszik”, a kilábalás módja pedig nem a dolgozók életszínvonalának csökkentése, hanem a „termelés fokozása és szélesítése, az ipar átcsoportosítása, közszükségleti cikkek fokozottabb termelése, a mezőgazdaság fejlesztése [...], az árualapnövelés”.²¹ Még Rákosi is úgy foglalt állást, hogy a párt politikáját továbbra is az 1953. júniusi határozatok jelölik ki. A Gazdaságpolitikai Bizottságban kialakult elképzelések védelmére egyedül Friss István vállalkozott, aki a gazdasági nehézségek leküzdése érdekében továbbra is kitartott a megszorító intézkedések mellett, mert szerinte a problémák fő oka az, hogy „különböző intézkedésekkel és különböző jelenségek, tünetek eltűrésével megengedtük, hogy a vásárlóerő sokkal nagyobb mértékben növekedjen, mint amilyen mértékben a rendelkezésre álló áruapot növelni tudtuk”.²²

Szalai beszámolója az „új szakasz” gazdaságpolitikájának méltatása ellenére nem nyerte el a KV-tagok tetszését: a bírálók többsége azt kifogásolta, hogy a jelentés – Kovács István szavaival élve – nem nevezte „nevén a gyereket”, nem vetette fel a felelősség kérdését. Földvári Rudolf még Nagy Imrét is elmarasztalta, mert felszólalása nem adott feleletet arra: „név szerint kik az ellenállók, kik a kételkedők [...], hol kell keresni azt a gócot, ahonnan ered az ellenállás, a kételkedés, a gondolkodás és cselekvés egységének hiánya”.²³

Ha a felelősök néven nevezése a KV-ülésem el is maradt, az azt követő napon a szovjet nagykövetet felkereső Farkas Mihály és egy héttel később Nagy Imre is nyilvánvalóvá tette a szovjet vezetés előtt, hogy „a pártban Gerőt közvetlenül felelősnek tartják a gazdaságpolitika területén elkövetett hibákért”, ráadásul az 1953. júniusi határozattal szembeni ellenállás is leginkább a „Gerő irányítása alatt álló apparátusban tapasztalható”.

Gerő személyes pozíciói változatlanok maradtak, de ő lett a gazdaságpolitikát érintő bírálatok első számú célpontja. Úgy tűnik, mind Nagy Imre, mind Farkas Mihály elérkezettnek látta az időt, hogy megszabaduljon Gerőtől. Nagy Imre indítéka teljesen világos volt, hiszen mióta Gerő újra a gazdasággal foglalkozott, ő volt életszínvonal-politikájának legfőbb ellenlábas. 1953 nyarán Nagy Imre Rákositól féltette az „új szakasz” politikáját,²⁴ most azonban az adott okot aggodalomra, hogy Gerő vajon helyesen értelmezi-e a „címére érkezett bírálatot”. Farkas ennél egyértelműbben fogalmazta meg félelmeit: attól tartott, hogy Gerő semmit nem tanult és semmit nem felejtett, s „visszatérése után megpróbálkozhat azzal, hogy kiáll ama korábbi állás-

²⁰ MOL 276. f. 52. cs. 27. ő. e.

²¹ Uo. Nagy Imre hozzászólását elemzi Rainer M. János: *Nagy Imre első miniszterelnöksége 1953–1955.* (Kézirat.)

²² MOL 276. f. 52. cs. 27. ő. e.

²³ Uo.

²⁴ Lásd Baráth Magdolna: Kiszjeljov három beszélgetése Nagy Imrével 1953 nyarán. *Társadalmi Szemle*, 1998. 3. sz.

pontja mellett, miszerint a nehézségekből kilábalni a dolgozók létérdekeinek csorbítása nélkül lehetetlen”. Farkas feltehetőleg úgy „kombinált”, hogy Gerő bűnbakká tételével elnyeri a szovjet vezetés támogatását az őt egyébként soha nem kedvelő, s a rehabilitációk során személyes felelősségét is felvető ellenfél eltávolításához. Bár Andropovnak ismételten kifejtette, hogy Gerőt tehetséges és nagy tudású embernek tartja, alig burkolt formában azt is a nagykövet tudomására hozta, hogy Gerő pozíciója sem megingathatatlan: „a helyes irányvonal biztosítása érdekében nem fogunk viszszeriadni semmiféle intézkedéstől”.

Nagy Imre KV előtt aratott győzelmét az ülést követő intézkedések tették teljesre: Friss Istvánt leváltották a Központi Vezetőség Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztálya éléről, s az „új szakasszal” szembeni ellenállás „gócpontjának” tekintett Országos Tervhivatalban és a nehézipari minisztériumokban jelentős szervezeti intézkedések és személycserék történtek, amelyeknek leginkább a „Gerő-boyok” estek áldozatul.²⁵ A PB október 6-i ülésén arról is döntöttek, hogy az „új szakasz” gazdaságpolitikájának és az átállás konkrét programjának kidolgozására szakemberekből álló bizottságot hoznak létre. E bizottságot Nagy Imre vezette volna, tagjai pedig Gerő Ernő, Berei Andor, Bognár József, Háy László, Kiss Árpád és Vas Zoltán lettek volna.²⁶ A *Tézisek a gazdaságpolitikai munkaprogram kialakításához* címet viselő dokumentum november végére el is készült, megvitatására azonban Rákosi fokozatos felülkerekedése és Nagy Imre bukása következtében már nem került sor.²⁷

Nagy Imre az 1954. októberi KV-ülésen maga mellé tudta állítani a KV-tagok nagy többségét, s a kedvező körülményeket kihasználva sikeresen kezdett hozzá elképzelései megvalósításához. Elkövette azonban a pártélet normái szerint a legnagyobb, megbocsáthatatlan „bűnt”: a *Szabad Nép* 1954. október 20-i számában megjelent cikk „kitergette a párt szennyesét”, az utcára vitte a párt belső problémáit, s ezzel – ahogyan Kovács István fogalmazott Andropovval folytatott, itt közölt beszélgetése alkalmával – „nemcsak a párttagoknak, de minden nyárspolgár számára világossá vált, hogy a PB-ben nincs meg a kellő egység”. A nagykövetet november elején felkereső budapesti első titkárnak (Farkas intrikus magatartását bíráló megjegyzésein kívül) figyelemre méltó a párton belüli helyzetről adott értékelése. Ez Andropov kommentárja szerint feltűnő hasonlóságot mutatott a párt más vezetői által vázolt helyzetképpel. Andropov úgy fogalmazott, hogy – részben Nagy Imre és Vas Zoltán cikkének hatására – „a pártban helytelen vélemények kezdtek elterjedni a gazdaságban korábban elkövetett hibák konkrét felelőseiről”, s „tűrhetetlen és abnormális az a helyzet, hogy egy sor pártszervezetben lényegében lejáratták a pártvezetők tekintélyét”!

²⁵ Az elnevezés Nagy Tamástól ered. (OHA, Nagy Tamás-interjú. 124. o.) A személycserék során megvált tervhivatali elnöki posztjától Szalai Béla, és távozni kényszerült a két elnökhelyettes, Karczag Imre és Szita János is, leváltották Zsofinyecz Mihály kohó- és gépipari minisztert és két helyettesét, Fock Jenőt és Karádi Gyulát, valamint Hidas István nehézipari minisztert.

²⁶ Lásd az MDP PB 1954. november 3-i döntését, MOL 276. f. 53. cs. 202. ó. e. A dokumentum tényleges kidolgozását Vas Zoltán irányításával Moré András, Kopátsy Sándor és Fekete Ferenc végezte. Vö. Rainer: *Nagy Imre első...*

²⁷ Az elkészült tézisek lelőhelye: MOL 276. f. 65. cs. 256. ó. e.

Kovács István Andropov által közvetített vészjelzései már előrevetítették Nagy Imre támogatottságának csökkenését, majd fokozatos bukását. A folyamatot a Szovjetunióban gyógykezelésen tartózkodó Rákosi Mátyás november végi hazatérése és a december 1-jei PB-ülésem tett Nagy Imre-ellenes kirohanásai gyorsították fel,²⁸ s szerepet játszott benne a szovjet pártvezetésen belüli hatalmi harc Nagy számára kedvezőtlen kimenetele is.

FELJEGYZÉS A FARKASSAL FOLYTATOTT BESZÉLGETÉSRŐL 1954. SZEPTEMBER 17.

Farkas [Mihály] saját kezdeményezésére felkeresett, és tájékoztatott az MDP KV Politikai Bizottságának szeptember 15-i üléséről. Ezen az ülésen újból megvitatták az MDP KV Politikai Bizottságának július 28-i határozata alapján létrehozott gazdasági bizottság [Gazdaságpolitikai Bizottság] javaslatait; amióta Gerő szabadságra utazott, a bizottságot Szalai Béla vezeti.

Mint Farkas elmondta, a bizottság nem vont le semmiféle következtetést azokból a kritikai megállapításokból, amelyekkel a PB előző ülésén illették tevékenységét.²⁹ Újra a PB elé terjesztette javaslatait, amelyekből nyilvánvaló, hogy a bizottság a gazdasági nehézségeket a vásárlóerő, vagyis a városi és falusi dolgozók bevételeinek csökkentésével kívánja orvosolni. Azt javasolta például, hogy emeljék fel a parasztság adóterheit évi több mint 600 millió forinttal, ami kb. 25 százalékos növekedést jelent a parasztság által jelenleg fizetett összes pénzdóhoz képest. Felvetették, hogy jelentősen csökkentsék szinte valamennyi mezőgazdasági termék állami felvásárlási árát. Azt is javasolták, hogy csökkentsék a dolgozók védőételére fordított összeget fejenként napi 3-4 forinttal, ami nyilvánvalóan több mint 500 ezer munkás érdekeit sértette volna.

Farkas hangsúlyozta, hogy ez alkalommal a bizottság PB elé terjesztett javaslata nem volt egyhangú. Egyes tagok, többek között Hegedüs is ellenezte a parasztságra kivetett adók emelését és a mezőgazdasági termékek állami felvásárlási árának csökkentését. Hegedüs amellet érvelt, hogy a búza felvásárlási árát némileg emeljék fel, mivel az még a kukoricával összehasonlítva is olyan alacsony, hogy a parasztságot csökkentették a vetésterületét. A bizottság javaslati éles vitát váltottak ki a PB-ben. A javaslatok szerzői, Szalai Béla és Friss [István], szilárdan kitartottak véleményük mellett, s közölték, hogy a munkásosztály és a parasztság bizonyos áldozathozatala nélkül nem lehet leküzdeni a gazdasági nehézségeket, valamint hogy a dolgozók vásárlóerejének további növekedése a forgalomban lévő pénz mennyiségének további emelkedését válthatja ki, és inflációhoz vezethet, mivel az állam nem képes elegendő árufedezetet biztosítani. A PB-tagok többsége azonban határozottan ellenezte a gazdasági bizottság említett javaslatait. A PB több tagja felszólalásában olyan megjegyzést tett, hogy a gazdasági bizottság néhány tagja az inflációval riogat, s ezzel a PB-t a dolgo-

²⁸ Lásd a PB 1954. december 1-jei ülésének vitáját, MOL 276. f. 53. cs. 206. ó. e.

²⁹ A napirendi pont vitájáról nem áll rendelkezésre szó szerinti jegyzőkönyv, de a 123. oldalon idézett kritikai észrevétel a határozati jegyzőkönyv is rögzítette. MOL 276. f. 53. cs. 193. ó. e.

zók létérdekeit sértő, helytelen határozatok elfogadására akarja készíteni. A bizottság által javasolt lakossági életszínvonal-csökkentés elkerülhetetlenül a politikai helyzet romlását idézte volna elő, és a jelenleginél még komolyabb gazdasági nehézségeket váltott volna ki. Farkas a maga részéről ehhez hozzátette, hogy a parasztságot terhelő adók olyan mértékű emelése, amelyet a bizottság javasolt, akár nyílt megmozdulás formájában is jelentkező nyugtalanságot idézett volna elő falun.

A PB számos tagja, többek között Nagy Imre és Ács [Lajos], komolyan bírálta a bizottságot, mert mind ez ideig nem kezdett hozzá olyan komoly intézkedések kidolgozásához, amelyek biztosítanák a beruházások igazságosabb elosztását a népgazdaság ágazatai között, növelnék a munka termelékenységét az iparban, csökkentenék az önköltséget, erősítenék az önálló gazdasági elszámolást stb. Tekintettel arra, hogy a bizottság javaslatai, amelyek a lakosság bevételeinek csökkentését és más, életszínvonal-csökkentő intézkedések bevezetését tartalmazták, ismertté váltak a pártaktíva körében, és különféle értelmezéseket, valamint értetlenséget váltottak ki, a PB megtiltotta a bizottságnak, hogy a továbbiakban munkáját ebben az irányban folytassa, és felhívta a figyelmét arra, hogy a javaslatok kidolgozása során elsősorban a közszükségleti cikkek gyártásának további növelésére, a falu és város közötti árucserre erősítésére, valamint a mezőgazdaság megsegítésére összpontosítsanak. Farkas mellékesen megjegyezte, nincs meggyőződve arról, hogy a PB határozatát pontosan így fogalmazták meg, ahogyan elmondta,³⁰ de megerősítette, hogy a PB-tagok többsége az ülésen ebben a szellemben szólalt fel.

Farkas elmondotta, hogy a PB szeptember 15-i ülése rávilágított arra, hogy még mindig nem győzték le a pártban azt az MDP KV [1953.] júniusi ülésével szemben megnyilvánuló ellenállást, amelyről már többször szó esett az MDP KV vezetőinek felszólalásaiban és különböző hivatalos dokumentumokban. Azok az emberek, akik ellenzik a gazdaságpolitikai hibák kijavítását, a pártnak és az államnak már sok kárt okoztak. Ez jól látható a beruházások újraelosztásának példájából. Már az 1954-es beruházások átcsoportosításának tárgyalásakor világos volt, hogy az akkor 17 milliárd forintra tervezett összeg nyilvánvalóan túl magas. Mindazonáltal néhány elvtárs sürgetésére elfogadták. Hat hónap múlva mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy ekkora beruházási összeg meghaladja az ország erejét, és ennek következtében 11 milliárdra csökkentették.³¹ Több építkezést ideiglenesen le kellett állítani, miközben ez idő alatt tízmilliókat fektettek különböző objektumok építésébe, holott már az év elején nyilvánvaló volt, hogy építésüket bizonyosan fel kell függeszteni.

³⁰ A PB határozata ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Meg kell érteni, hogy a parasztság termelésének növekedésével együtt jár, s együtt kell járnia az életszínvonal emelkedésének is. Nem kell félni a falura kerülő pénz mennyiségétől, ha az ipar átállításával biztosítsuk [sic!], hogy a paraszt megkapja a gazdálkodásához szükséges gépeket, termelőeszközöket. Erre annál is inkább szükség van, mert csak ezen az úton biztosítható a munkásosztály életszínvonalának emelése is, és így ez az egyetlen út, mely nem állítja szembe a munkásosztályt és a parasztságot.” MOL 276. f. 53. cs. 194. ő. e.

³¹ Erre a PB 1954. június 16-i ülésén került sor. MOL 276. f. 53. cs. 181. ő. e.

Nem hajtották végre az [1953.] júniusi ülésnek a közszükségleti cikkek árára vonatkozó határozatát sem. Farkas elmondta, hogy nemrég kapott a Magyar Népköztársaság Kereskedelmi Minisztériumától egy tájékoztatót, amelyből kiderül, hogy az iparcikkek fogyasztói árának csökkentése főként a gyenge minőségű árucsoportokra terjedt ki, amelyekre a lakosság körében nincs kereslet, s ami az alapvető cikkeket illeti, azok ára a korábbihoz hasonlóan meglehetősen magas maradt. Előfordul, hogy az egyes minisztériumok vezetői mindenféle törvénytelen művelettel újra fel akarják emelni a közszükségleti cikkek árát. Így például, miután némileg megváltoztatták a kibocsátott termékek minőségét vagy elnevezését, a Könnyűipari Minisztérium felemelte a szövetek és kötöttárak árát.

Farkas véleménye szerint az MDP KV [1953.] júniusi határozata szellemének megfelelő gazdaságpolitika lassú megvalósítása azzal magyarázható, hogy ezt a munkaterületet ugyanazok a személyek irányítják, akik a korábbi gazdaságpolitikai hibákért felelősek. A múlt hibáinak terhe akadályozza őket irányító munkájukban. Amikor a KV [1953.] júniusi ülése után végre kellett hajtani a gazdaságpolitikai hibák kijavítását, akkor ezek az emberek hónapokig húzták az időt, s nem tettek javaslatokat, mondta Farkas. Amikor azonban a lakossági életszínvonal csökkentése került szóba, két hét alatt elkészítették javaslataikat, amelyek szemben állnak az MDP III. kongresszusa határozataival. A PB ez év július 28-i, legfontosabb gazdaságpolitikai határozatainak meghozatalakor a PB kilenc tagjából négyen (Nagy Imre, Farkas, Ács [Lajos] és Hidas [István]) távol voltak. Már elkezdődött az állami és közigazgatási apparátus csökkentése, elfogadták a felsőoktatási intézményekben és a gimnáziumokban tanulók ösztöndíjának csökkentéséről szóló határozatot. Ezek az intézkedések szükségesek és hasznosak, de a pártszervezetek nincsenek felkészülve végrehajtásukra. Sok pártmunkás és aktivista csak az újságokból szerzett tudomást ezekről az intézkedésekről, akkor, amikor életbeléptetésük elkezdődött. Ezzel kapcsolatban vidéken sok az értetlenség, az aktív körében egészségtelen a hangulat. Farkas elmondta, hogy teljesen indokolatlannak tartja az ilyen sietséget.

Farkas számára úgy tűnik, már elérkezett az idő, amikor nyíltan meg kell nevezni azokat az embereket, akik akadályozzák a pártot a helyes gazdaságpolitika végrehajtásában, és végleg fel kell számolni a múlt gazdaságfejlesztési hibáit. Ezzel kapcsolatban bírálta Frisst, a KV Gazdasági Osztályának vezetőjét, akinek mostanáig képviselt álláspontja arra utal, hogy nem ért semmit, és nem határolódott el korábbi hibáitól. Farkas közölte: azt tervezi, hogy a közeljövőben felveti Rákosinak Friss felmentését a KV apparátusában végzett munkája alól. Farkas egyidejűleg érintette Gerő szerepét az ország gazdaságirányításában. Farkas Gerőt tapasztalt, nagy tudású és mélyen pártszerű embernek tartja, „de aki azt gondolja, hogy Gerő e[ltárs] képes a gazdaság irányítására – mondta Farkas –, az nagyon téved”. Farkas véleménye szerint Rákosi a vitatott kérdésekben általában helyes álláspontot foglal el. Mindazonáltal a PB szeptember 15-i ülése vitájának összegzése során a legalapvetőbb kérdésekben nem határozta meg elég pontosan saját álláspontját, nem fogalmazott elég világosan. Farkas emlékeztetett arra, hogy a legutóbbi moszkvai utazás alkalmával az MDP KV Politikai Bizottságának tagjai azt a tanácsot kapták az SZKP KB vezetésétől, hogy

mutassanak kellő határozottságot az ország irányításában.³² Rákosi azonban helytelenül értelmezte ezt a tanácsot, tudniillik úgy, hogy egy sor kemény, a dolgozók érdekeit sértő intézkedést kell hozni.

Farkas elmondotta: nagyon nyugtalanította az a körülmény, hogy Nagy Imre a PB határozata ellenére elutasította, hogy a KV küszöbönálló ülésére beszámolót készítsen a gazdaságpolitikai kérdésekről. Nagy az elutasítást azzal indokolta, hogy nemrég tért vissza szabadságról, még nem látja át kellőképpen a helyzetet, és nincs ideje, hogy egy ilyen felelősségteljes beszámolót elkészítsen. Emiatt a PB Szalai Bélát bízta meg az említett beszámoló elkészítésével. Farkas aggodalmát fejezte ki ezzel kapcsolatban, mert szerinte Szalai képtelen úgy megbirkózni a feladattal, ahogyan kellene, mivel ő maga sem mélyült el eléggé a gazdaságban. Azonkívül Farkas úgy véli, hogy az ülésen olyan tekintélyes embernek kellene tartani a beszámolót, mint Nagy Imre, aki teljesen világossá tenné a vitatott kérdéseket, és pontos útmutatással látná el feladatairól az aktívát. Farkas elmondta, nem érti Nagy ezzel kapcsolatos viselkedését, és óvatos formában értésemre adta, hogy Nagy álláspontja mögött az a meggondolás húzódhat meg, hogy tartalékolja saját véleményét, s majd a Szalai beszámolója kapcsán kialakult vitában fejt ki. Ha ez így van, mondta Farkas, akkor ez veszélyeztetné a KV-ban a vezetés egységét. Az is rossz, hogy az ülésen nem lesz jelen Gerő, aki a bizottság munkájának nagyobb részét irányította.

Mindezen árnyoldalak ellenére Farkas kifejezte meggyőződését, hogy az MDP KV ülésének összehívása szükséges, és az ülés megvilágítja majd a párt gazdaságpolitikájának alapkérdéseit. Farkas tájékoztatásul átadta nekem a PB szeptember 15-i vitájáról készült gyorsírói jegyzőkönyvet, ennek másolatát mellékelem a beszélgetésről készített feljegyzéshez.³³

A Szovjetunió magyarországi nagykövete
J. Andropov

(AVPRF, 077. f. 34. op. 175. papka 9. gy.)

FELJEGYZÉS A FARKASSAL FOLYTATOTT BESZÉLGETÉSRŐL 1954. OKTÓBER 4.

Farkas [Mihály] saját kezdeményezéséből felkeresett, és tájékoztatott az MDP KV üléséről, amely október 1. és 3. között zajlott le. Az ülésen két kérdés volt napirenden: Szalai Béla beszámolója a gazdaságpolitika legfontosabb kérdéseiről és Farkas beszámolója a párt vezető szerve, az MDP KV munkájáról.

Farkas elmondta: Szalai Béla annak ellenére, hogy a PB segített neki a beszámoló elkészítésében, nem a megfelelő módon terjesztette elő annak végleges téziseit.

³² Az SZKP vezetőivel 1954. május 5-én folytatott megbeszélés dokumentumát lásd Rainer M. János–Urbán Károly: „Konzultációk”...

³³ A jegyzőkönyv nem volt a feljegyzés mellett.

A PB ülésén, amit néhány órával a [KV-]ülés megnyitása előtt tartottak,³⁴ ő, Farkas, kifejtette ezzel kapcsolatos álláspontját. Ugyanakkor a PB többi tagjához hasonlóan ő sem ellenezte, hogy Szalai az adott szövegű beszámolót elmondja. A beszámoló téziseihez a legfontosabb megjegyzéseket Rákosi fűzte, aki közölte, hogy az ülésen Szalainak beszámolójában határozottan és világosan kell beszélnie arról, hogy a párt és a kormány a gazdasági nehézségekből nem kereshet, és nem is fog olyan kiutat keresni, ami a dolgozók életszínvonalának csökkenését idézné elő. Rákosi véleménye szerint ennek kinyilvánítására azért volt szükség, hogy világosan megértessék a KV-val, mi a PB és a kormány irányvonala, és véget vessenek mindenfajta ezzel kapcsolatos szóbeszédnek.

A KV-tagok a beszámolót a javítások ellenére élesen bírálták: közölték, hogy a beszámoló nem kielégítő, mert egyrészt nem tárta fel teljesen azokat az okokat, amelyek a gazdasági nehézségekhez vezettek, másrészt nem adott világos perspektívát, amely kiutat mutatna a párt számára a kialakult helyzetből.

Az ülésen éles kritikával illették a PB egészét és egyes tagjait egyaránt. A vitában felszólalók elmondták, hogy a PB határozatlanságot mutatott és mutat az MDP KV [1953.] júniusi határozatainak megfelelő gazdaságátalakítási program megvalósításában. Kovács István, a párt budapesti bizottságának titkára, Földvári [Rudolf], a Borsod megyei titkár és mások arról beszéltek, hogy a pártban mind ez ideig nem küzdötték le azoknak az embereknek a KV [1953.] júniusi határozataival szembeni ellenállását, akik közvetlenül foglalkoznak a tervezés és a gazdaság kérdéseivel. A vitában felszólalók ezzel kapcsolatban rámutattak arra, hogy Rákosi elvtárs már az MDP KV múlt év októberi ülésén beszélt a gazdaságpolitika átalakításával szembeni ellenállásról, amely az állami és pártapparátus számos pontján tapasztalható. Azóta a PB tagjai felszólalásaikban többször megismételték, hogy ellenállás tapasztalható a KV [1953.] júniusi határozatával szemben, ugyanakkor ez idáig nem neveztek meg azokat, akik ellenállást tanúsítanak a párt politikájának legfontosabb kérdéseiben; erre a jelenlegi ülésen sem került sor. A KV tagjai azzal vádolták a PB-t, hogy nemcsak hogy nem nevezett meg egyetlen személyt sem, de még csak nem is bírálta őket nyíltan, ami pedig nagyon fontos lett volna a párt egészének helyes nevelése érdekében.

A vita résztvevői megjegyezték, hogy az utóbbi időben valamelyest csökkent a PB befolyása a pártügyekre, ami nagyrészt azzal magyarázható, hogy a PB már nem beszél nyíltan és objektíven az ország gazdasági helyzetéről és a párt ügyeiről. A felszólalók hangsúlyozták, hogy ez az álláspont veszélyezteti a szocializmus alapjai lerakásának ügyét Magyarországon.

Mint Farkas elmondotta, a PB-tagok közül a vitában legtöbbször Gerő és Hegedüs [András] nevét emlegették. Hegedüst bíralták a mezőgazdaság irányításában elkövetett gyakorlati hibákért; ami Gerőt illeti, a vitában felszólaló Földvári, Horváth Márton és mások rámutattak arra, hogy az MDP KV [1953.] júniusi ülése határozataival való szembenállás elsősorban a Gerő irányítása alatt álló apparátusban tapasztalható. Megjegyezték: csodálkoznak azon, hogy Gerő, aki mindenkinél jobban ismeri az

³⁴ Valószínűleg elírás; a Politikai Bizottság KV-ülést megelőző, szeptember 27-i üléséről lehet szó.

OT [Országos Tervhivatal] apparátusának munkáját és munkatársait, miért nem állt az ott tapasztalható ellenállással szembeni harc élére.

Szalai beszámolójával kapcsolatban a vitában felszólalt Rákosi és Nagy Imre is. Mindketten megjegyezték, hogy az ország gazdaságának az MDP KV [1953.] júniusi határozatának megfelelő átalakítása lassan halad. Nem kielégítően történt meg a beruházások átcsoportosítása a mezőgazdaság és az ipari ágazatok „B”-szektora javára. Rákosi és Nagy Imre a vitában felszólaló KV-tagokhoz hasonlóan megjegyezték, hogy a gazdasági nehézségek azzal magyarázhatók, hogy az MDP KV Politikai Bizottsága és a Minisztertanács nem gondoskodott azoknak az intézkedéseknek a határozott életbeléptetéséről, amelyeket a kormány 1953 júniusában jelölt ki. Ráműtötték, hogy a helyzetből a kiutat nem a dolgozók életszínvonalának csökkentésében kell keresni, hanem mindenekelőtt a termelés szervezetszervezésének megjavításában: biztosítani kell, hogy minden vállalat, építkezés, az ipar minden ágazata feltétlenül teljesítse termelési tervét, emelni kell a munka termelékenységét, csökkenteni kell az önköltséget, a belső tartalékokat jobban kell felhasználni, és a népgazdaság minden területén be kell vezetni a takarékoságot.

Tekintettel arra, hogy Szalai Béla beszámolója nem volt kielégítő a KV számára, olyan határozat született, hogy nem fogadják el kiindulópontként, hanem megbízzák a PB-t, hogy két héten belül készítse el és ossza szét a KV-tagok között a KV-ülés Szalai Béla beszámolójával kapcsolatos határozattervezetét. Az említett tervezetben elvi alapon kell kifejteni a következő irányelveket:

1. Az MDP KV Politikai Bizottságának és a Magyar Népköztársaság kormányának az MDP KV [1953.] júniusi határozatainak és az MDP III. kongresszusának szellemében olyan intézkedéseket kell tennie, amelyek biztosítják az ország gazdaságának határozott átalakítását és a dolgozók széles tömegeinek mozgósítását e program teljesítésére, annak kifejtésével, hogy a jelenlegi helyzetben ez az egyedül helyes, az ország dolgozóinak érdekeit biztosító program.

2. A PB-nek a kijelölt program teljesítése és a párt egységének megőrzése érdekében határozott harcot kell folytatnia azokkal, akik ellenállást tanúsítanak a párt és a kormány új gazdasági intézkedéseivel szemben, szükség esetén – tekintet nélkül ezeknek az embereknek a személyére és pozíciójára – le kell vonni a megfelelő szervezeti következtetéseket.

3. A PB-nek és a Minisztertanácsnak a közeljövőben ki kell dolgoznia egy olyan dokumentumot, amelyben kifejtik a párt és a kormány gazdaságpolitikájának jelenlegi alapelveit, s amelyet a későbbiekben KV-határozatként lehetne megfogalmazni.

Farkas benyomásai alapján elmondta: úgy véli, hogy ez az ülés a felvetett kérdések jelentőségét és a bírálat élességét illetően nem kisebb jelentőségű, mint a KV [1953.] júniusi ülése. A gazdaságpolitikai vita során teljesen világossá vált, hogy nem lehet eltérni az MDP III. kongresszusa határozataitól és a Moszkvában kapott tanácsoktól, s hogy a KV szigorúan felelősségre von mindenkit, aki ezzel próbálkozik. A vita rámutatott arra, hogy a pártban növekszik a KV szerepe, s erősödik a KV-tagok felelősségérzete is a szocialista építés ügyéért. A Szalai Béla beszámolóját követő vitában felszólaló KV-tagok őszinte nyugtalanságukat fejezték ki amiatt, hogy számos fontos gazdaságpolitikai döntés érthetetlennek tűnik, s azt követelték a PB-től, hogy

mutasson kellő határozottságot és következetességet a párt irányvonalának végrehajtásáért folyó harcban. Farkas véleménye szerint mindez elősegítette a Központi Vezetőség egységének megszilárdítását és harcképességének növelését. Mindkét kérdés vitája teljesen nyilvánvalóan mutatott rá arra, hogy a Központi Vezetőség tagjai a továbbiakban nem tűrik el, hogy a [1953.] júniusi ülés és az MDP III. kongresszusa határozatainak végrehajtása során a PB ingadozzon, és megsértse a határozatokat. Meg vagyok győződve arról – mondta Farkas –, hogy az ülés fontos mérföldkő volt pártunk és országunk fejlődésében, új kiindulópont a pártmunka megjavításához. Farkas szerint most már a PB valamennyi tagja számára teljesen nyilvánvaló, hogy felelősek a gazdasági ügyekért. Ennek alapján feltételezhető, hogy a PB összetartóbb és harcosabb lesz.

Mindazonáltal Farkas aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy Gerő, aki nem vett részt az ülésen, és nem érzékelte közvetlenül a Szalai beszámolójának vitája során kialakult légkört, szabadságáról visszatérve megpróbálhat kiállni korábbi álláspontja mellett, miszerint a nehézségekből kilábalni a dolgozók létérdekeinek csorbítása nélkül lehetetlen. Gerő ilyen magatartása újra megnehezítené a PB munkáját és az ülés határozatainak végrehajtását. Farkas azzal indokolta véleményét, hogy Gerő az egész múlt év folyamán egyszer sem tanúsított olyan magatartást, ami azt mutatta volna, hogy megértette: a Moszkvában kapott tanácsok szellemében meg kell változtatni a gazdaságpolitikát; minden alkalmas pillanatban a saját irányvonalát próbálja érvényre juttatni, amelynek lényege, hogy lenyessen valamit azokból az anyagi juttatásokból, amit a dolgozók az MDP KV [1953.] júniusi ülése után az államtól kaptak. Így történt ez a PB ez év július 28-i határozatában is, amelynek szerzője Gerő volt.

Farkas elmondta, hogy Gerő már a múlt év júniusa óta ilyen álláspontot foglal el, amikor Rákosi először utazott ki Moszkvába az SZKP KB Elnöksége tagjaival való beszélgetésre.³⁵ Erről az utazásról hazatérve Rákosi határozottan felvetette, hogy változásokra van szükség az ország gazdaságpolitikájában, s egyebek között át kell csoportosítani a népgazdasági beruházásokat. Határozottságában jelentős mértékben megingatta Gerő, aki többször próbálta bebizonyítani, hogy nincs szükség a beruházások határozott átcsoportosítására. Ennek következtében a népgazdasági beruházásokat múlt év júliusában csak 10 százalékkal csökkentették, azoknak az építkezéseknek a rovására, amelyek amúgy is megvalósíthatatlanok voltak.³⁶ Azzal, hogy elfogadtunk egy ilyen határozatot, lényegében magunkat is becsaptuk, mondta Farkas, mivel az eszközök ilyen jelentéktelen átcsoportosítása nem járt kellő hatással. Lényegében az

³⁵ Farkas valószínűleg Rákosi 1953. májusi, a június 13–16-i konzultációt megelőző moszkvai utazására utal. Az utazással kapcsolatban lásd Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna, Feitl István, Gyarmati György, Palasik Mária, Sipos Levente, Szűcs László és T. Varga György. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta és Sipos Levente. Budapest, 1997, Napvilág, 2. köt. 910–911. o.

³⁶ A Minisztertanács már 1953. június 19-én, még Nagy Imre miniszterelnökké választása előtt tárgyalt az 1953. évi terv módosításáról. MOL XIX-A-83/a. 86. d. A beruházási terv módosításáról az „új szakasz” gazdaságpolitikája szellemében a Minisztertanács 1953. július 24-én határozott. MOL XIX-A-83/a. 87. d.

egész múlt évben vesződünk az eszközök nagy beruházásokra történő újraelosztásával. Farkas elmondta: Rákosi számos esetben ingadozott, hogy az MDP KV [1953.] júniusi ülése szellemében született intézkedéseket bevezessék-e. Az alapkérdésekben azonban helyes álláspontot foglalt és foglal el. Rákosi álláspontja sokkal szilárdabb és határozottabb lehetett volna, ha Gerő ellenállása nem akadályozta volna. Benne [Gerőben], mint olyan emberben, aki kiigazodik a gazdaság kérdéseiben, Rákosi erősen bízik. Farkas elmondta: Gerőt tehetséges és nagy tudású munkatársnak tartja, de feltételezi, hogy komoly akadályt jelent száraz, hivatalnoki, az élettől elszakadt munkatílusa. Éppen ez akadályozza meg Gerőt abban, hogy megértse: milyen veszélyesek az utóbbi időben tett gazdaságpolitikai javaslatai. Gerő e tulajdonságai miatt úgy vélem – mondta Farkas –, hogy az MDP KV októberi határozatainak életbeléptetése során még számos nehézséggel számolhatunk, de a helyes irányvonal biztosítása érdekében nem fogunk visszariadni semmiféle intézkedéstől.

Megkérdeztem Farkast: mikor szándékoznak a magyar elvtársak Moszkvába utazni, hogy konzultáljanak az 1955-ös népgazdasági tervről?³⁷ Farkas azt válaszolta, hogy még megközelítőleg sem tudja megjelölni a kiutazás időpontját, mivel az anyagok elkészítésével kapcsolatban sok a nehézség és a bizonytalanság, s emiatt attól tart, hogy ezek az anyagok nem készülnek el határidőre. Farkas megígérte, hogy alaposan utánanézik annak, hogyan is áll a moszkvai utazáshoz szükséges anyagok előkészítése, és külön tájékoztat erről. Véleménye szerint minél előbb Moszkvába kell utazni, mivel az MDP KV-nak soha nem volt nagyobb szüksége az SZKP KV vezetésének tanácsaira és segítségére, mint most.

A Szovjetunió magyarországi nagykövete
J. Andropov

(AVPRF, 077. f. 34. op. 175. papka 9. gy.)

FELJEGYZÉS A RÁKOSIVAL FOLYTATOTT BESZÉLGETÉSRŐL 1954. OKTÓBER 7.

Felkerestem Rákosit az MDP KV-ban azzal kapcsolatban, hogy a Szovjetunióba utazik szabadságra. Rákosi tájékoztatott arról, hogy a napokban lezajlott KV-ülés határozottan sikrászállt amellet, hogy a PB fokozza a harcot az MDP III. kongresszusa határozatainak megvalósításáért, az MDP KV és a Minisztertanács pedig javítson a népgazdaság irányításán. Ennek eredményeképpen a PB elhatározott néhány szervezeti intézkedést az ország vezetésének megerősítésére. Úgy döntöttek, felmentik az MDP KV Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztálya vezetői tisztsége alól Friss [István]t, akit már többször bíráltak az MDP KV [1953.] júniusi határozatával való

³⁷ A PB 1954. augusztus 18-án fogadta el azt a javaslatot, amelyben a szovjet kormánytól kéri, tegye lehetővé a konzultációt az 1955-ös tervről. Ennek előkészítésével a PB a Gerő Ernőből, Szalai Bélából és Friss Istvánból álló bizottságot bízta meg. MOL 276. f. 53. cs. 190. ó. e. A PB 1954. október 20-i ülésén született döntés arról, hogy a konzultáció időpontjául november végét–december elejét javasolják a szovjet kormánynak. MOL 276. f. 53. cs. 199. ó. e.

szembenállásáért. Rákosi megjegyezte, hogy véleménye szerint Friss használható munkatárs, de nem volt képes megérteni, hogy arra a változásra, amely az utóbbi időben ment végbe a párt parasztpolitikájában, mindenképpen szükség volt.

Az OT-ban elhatározták, hogy felmentik Karczag [Imrét] és Szita [János]t, az OT elnökhelyetteseit azért, mert rendszeresen gátolták a KV [1953.] júniusi határozatainak végrehajtását, egyebek között a népgazdasági beruházások átcsoportosítását.³⁸

A [kohó- és] gépipari minisztert, Zsofinyec [Mihály]t felmentik tiszte alól, és a tervek szerint kinevezik a csepeli Rákosi Művek igazgatójává; felmentették helyetteseit, Fock [Jenő]t és Karádi [Gyulá]t is.³⁹ Csergő Jánost nevezték ki [kohó- és] gépipari miniszterre, aki eddig az MDP KV ipari osztályának vezetője volt. Rákosi megjegyezte, hogy Zsofinyec nagy bünt követett el a párttal szemben: ő a felelős azért, hogy a minisztérium felügyelete alá tartozó vállalatok rendszeresen nem teljesítették a tervet. Ami Karádit illeti, őt is felelősség terheli amiatt, hogy a gépipari vállalatok nem teljesítették az exporttervet.

Elhatározták, hogy a nehézipari minisztériumot két minisztériumra bontják: vegyipari és energiaügyi minisztériumra, amelyet Hidas [István] vezet, és szénbányászati minisztériumra, amelynek élére Czottner [Sándor]t nevezik ki, aki most a nehézipari miniszter helyettese. Tanulmányozzák azt a lehetőséget, hogy a Belügyminisztériumból kiválják az állambiztonsági ügyekkel foglalkozó bizottság.⁴⁰

E szervezeti kérdésekről Rákosi megjegyezte, hogy csupán kezdeti lépései egy intézkedéssorozatnak, amelyet az MDP KV és a Minisztertanács a legutóbbi KV-határozattal kapcsolatban meg kíván valósítani.

A továbbiakban Rákosi elmondta, hogy az utóbbi időben több párt- és állami szerv munkájában lazaság, szervezetlenség és fegyelmezetlenség tapasztalható, ami odavezet, hogy az iparban rendszeresen nem teljesítik a terveket, a mezőgazdaságban pedig elmaradás tapasztalható az adóbehajtásban és a beszolgáltatásban. Megnőtt a társadalmi tulajdon elleni és más bűncselekmények száma. Gyengült a pártszervezetek, tanácsok, valamint az ügyészségi és rendőrségi szervek harca a forradalmi törvé-

³⁸ Szita János az Országos Tervhivatal elnökhelyettesi funkciójából történt leváltását követően 1955–56-ban pénzügyminiszter-helyettes volt. Karczag Imre magatartását illetően Nagy Imre is tévedett, ő – Rákosi állításával ellentétben – az „új szakasz” híve volt.

³⁹ Zsofinyec Mihályt, aki 1953. július 4-től volt kohó- és gépipari miniszter, 1954. október 9-én mentették fel, utána valóban a Rákosi Művek igazgatója lett. Fock Jenő leváltása után 1955-től a Szakszervezetek Országos Tanácsa titkára lett, Karádi Gyula a Kohó- és Gépipari Minisztériumból történt távozása után a bécsi külkereskedelmi kirendeltség tanácsosa volt 1957-ig.

⁴⁰ Az erre vonatkozó konkrét javaslat csak 1955. június 16-án került a Politikai Bizottság elé. A Belügyminisztérium szétválasztására tett előterjesztés két alternatív javaslatot fogalmazott meg: az első esetben a Belügyminisztérium mellett létrehozták volna az Államvédelmi Minisztériumot is, a második variáció szerint a Belügyminisztériumból kivált volna a Minisztertanács mellett működő Államvédelmi Bizottság. A PB a javaslatot nem fogadta el, de a Belügyminisztériumon belül létrejött egy államvédelmi kollégium. A Belügyminisztérium átszervezésére vonatkozó dokumentumokat Kajári Erzsébet adta közre: Három szigorúan titkos irat. A Belügyminisztérium szervezeti változásairól, 1955. *Társadalmi Szemle*, 1998. 4. sz.

nyesség betartásáért. Rákosi különösen keményen fogalmazott az ügyészségi szervek és az Igazságügy-minisztérium munkáját illetően, amelyek véleménye szerint liberális pozíciót foglalnak el a bűnözés elleni harcban, különösen a [társadalmi tulajdon] fosztogatásával és a sikkasztással szemben.

Másrészt, folytatta Rákosi, gyengül a pártszervezetek politikai tömegmunkája. Az MDP KV [1953.] júniusi határozatának hatására a nép életszínvonala több mint 20 százalékkal emelkedett, de a pártszervezetek ezt nem erősítették a dolgozóknak a népgazdasági terv teljesítése és a termelés minőségi mutatóinak javítása érdekében történő mozgósításával. Mindennek következtében az MDP KV és a Minisztertanács hiába folytatná a lakossági életszínvonal további emelésének politikáját, ha egyszer erre nincs reális lehetőség. Ugyancsak a fentiek következtében az állami kereskedelem árukészlete nem képes kielégíteni a lakosság növekvő fizetőképes keresletét.

Most is – mondta Rákosi –, amikor a KV azt követeli a pártszervezetektől, hogy folytassanak következetes harcot a népgazdaság minden területén a munka termelékenységének emeléséért és a szigorú takarékoságért, egyes elvtársak azt mondogatják, hogy ezek a feladatok a tömegek körében „népszerűtlenek”. Rákosi hangsúlyozta, hogy az ilyen hangok arról tanúskodnak, hogy a pártvezetők egy része még mindig el van szakadva a dolgozók széles tömegeitől.

Ami a KV-ülés PB-nek címzett kritikáját illeti, Rákosi elmondta, hogy a KV tagjai elsősorban azzal voltak elégedetlenek, hogy a PB nem informálja őket megfelelően az országos ügyekről, és nem vonja be őket kellő mértékben a legfontosabb döntésekbe. Rákosi elismerte, hogy ez a bíráló alapvetően jogos, ám ezzel együtt hangsúlyozta, hogy a bíráló főként olyan elvtársaktól ered, akik a múltban a PB tagjai voltak, és ennek folytán részt vettek valamennyi fontos kérdés eldöntésében. Most viszont nem PB-tagok, így természetesen elveszítették ezt a lehetőséget, ami elégedetlenséget vált ki belőlük.

Rákosi ennek ellenére elismerte, hogy szükséges az MDP KV tagjainak szélesebb körű bevonása a PB munkájába.

Végezetül Rákosi tájékoztatott arról, hogy ez év október végén vagy november elején hívják össze az MDP KV következő ülését, ahol megvitatják a mezőgazdaság helyzetét.⁴¹

A Szovjetunió magyarországi nagykövete
J. Andropov

(AVPRF 077. f. 34. op. 175. papka 9. gy.)

⁴¹ A KV legközelebbi ülésére csak 1955 márciusában került sor, témája pedig nem a mezőgazdaság helyzete volt.

FELJEGYZÉS A NAGY IMRÉVEL FOLYTATOTT BESZÉLGETÉSRŐL
1954. OKTÓBER 11.

Nagy Imre meghívására meglátogattam őt a Minisztertanácsban. A beszélgetés során Nagy Imre e[ltárs] tájékoztatott az MDP KV napokban lezajlott üléséről. Elmondta, hogy ennek a plénumnak igen nagy jelentősége lesz a párt életében, mivel nemcsak megerősítette a párt gazdaságpolitikája következetes végrehajtásának szükségességét a [1953.] júniusi plénum és az MDP III. kongresszusa határozatai szellemében, hanem teljesen világosan kijelölte a pártegység megerősítésének, aktivitása fokozásának és harcképessége növelésének feladatát is. A plénumon megmutatkozott a KV-tagok növekvő aktivitása és politikai érettsége, amelyet a PB eddig szemmel láthatóan lebecsült. A KV-tagok élesen és elvi alapon bírálták a PB egészét és egyes tagjait az ország irányításában elkövetett hibák miatt.

Nagy kifejezte sajnálkozását amiatt, hogy a plénumon nem volt jelen Gerő, akit a KV néhány tagja különösen élesen bírált a gazdaságpolitikai hibákért. Ez a kritika – mondta Nagy – újra megerősítette, hogy a pártban közvetlenül Gerőt tartják felelősnek a gazdaságpolitikai területén elkövetett hibákért. Az elmondottakat megerősítendő Nagy közölte, hogy az utóbbi időben az MDP KV-hoz és a Minisztertanácshoz számos levél érkezik, amelyekben az ország gazdasági nehézségeiért Gerőre hárítják a felelősséget.

A KV októberben lezajlott ülésének előkészítéséről szólva Nagy elmondta, hogy ő kitaróan próbálta elérni Rákosinál, hogy a gazdaságpolitikai kérdésekben a plénumon Gerő tartsa a beszámolót, mivel a PB-ben ő felel közvetlenül ezért a munkaterületért. Gerő azonban rossz egészségi állapotára hivatkozva kategorikusan elutasította a beszámoló elkészítését. Azon a PB-ülésen, amely akkor zajlott, amikor ő, Nagy, szabadságon volt, elhatározták, hogy Nagy tartsa meg a beszédet a plénumon.⁴²

A szabadságról visszatérve – mondotta Nagy – azt tapasztaltam, hogy az MDP KV gazdasági bizottsága Gerő vezetésével hozzákezdett a határozati javaslatok kidolgozásához, s ezek jelentős részben szemben álltak az MDP III. kongresszusának határozataival, amivel én nem tudtam egyetérteni. Ezért – összegezte Nagy – elzárkóztam attól, hogy én tartsam a beszédet.

A továbbiakban Nagy elmondta: azzal a kéréssel fordult Rákosihoz és Farkas-hoz, hogy halasszák el a plénomot néhány nappal, s várják meg, amíg Gerő visszatér szabadságáról, de ezt a javaslatát nem fogadták el. Ennek következtében Gerő tekintélye csökkent, és [Nagy] nincs meggyőződve arról, hogy [Gerő] helyesen értelmezi a távollétében címére érkezett bírálatot. Nagy közölte, hogy megvitatta a kérdést Rákosival, és abban állapodtak meg, hogy neki [Rákosinak], ha Moszkvában lesz, ott feltétlenül találkoznia kellene Gerővel, tájékoztatni őt a plénumról, és azt kellene tanácsolnia, hogy megfelelően reagáljon a kritikára. Nagy eközben hangsúlyozta, hogy Gerőt tehetséges embernek tartja, akire a pártnak szüksége van.

Nagy elmondta: annak érdekében, hogy az MDP KV és a Minisztertanács gazdaságirányítási munkájából kiküszöböljék a hiányosságokat, nemcsak helyes PB-

⁴² A PB 1954. augusztus 25-i üléséről van szó. MOL 276. f. 53. cs. 191. ő. e.

határozatok kidolgozására, hanem komoly szervezeti intézkedések bevezetésére is szükség van, mindenekelőtt a káderek áthelyezése ügyében. A napokban a PB már felmentett beosztásából egy sor olyan vezetőt, akik nem voltak képesek a rájuk bízott munkaterületet helyesen irányítani, számos esetben pedig szándékosan gátolták a párt és a kormány gazdasági intézkedéseinek életbeléptetését. De ez még csak a kezdet. Nagy véleménye szerint a közeljövőben komolyan meg kell erősíteni az OT-t. Az OT elnöke, Szalai Béla képtelen megbirkózni feladataival, és valószínűleg át kell őt helyezni más munkaterületre, PB-tagsága meghagyásával. Szalai helyett az OT elnöki tisztségére Nagy Berei Andort tartja a legmegfelelőbb jelöltnek, akit jó közgazdász-ként és olyan emberként jellemzett, aki pontosan érti a párt legutóbbi gazdaságpolitikai intézkedéseinek lényegét.⁴³

Nagy azt is megjegyezte: elérkezettnek látja az időt a PB létszámának bővítésére két-három fővel, és az MDP KV Titkárságának megerősítésére. Ezt azzal indokolta, hogy az utóbbi időben Rákosi egészségi állapota nyilvánvalóan nem kielégítő, ennek következtében nem tud teljes megterheléssel dolgozni. Észrevehetővé vált, hogy egy sor kérdésben nem elég aktív. Nagy egyebek között megjegyezte, hogy Rákosi a PB utóbbi ülésein annyira homályosan fejezte ki magát, hogy a PB-tagok nem értették világosan álláspontját az adott kérdésekben. Nagy rámutatott arra a körülményre, hogy a párt jelenlegi vezetésében sok olyan fiatal munkatárs van (Ács [Lajos], Szalai Béla, Bata [István], Végh [Béla], Matolcsi [János]), akiket nem ismernek eléggé a pártban, és nincs meg a szükséges tekintélyük. Nagy véleménye szerint célszerű lenne a PB-t a fiatal munkatársak mellett kiegészíteni olyan emberekkel, mint Szántó Zoltán, Nógrádi Sándor vagy Berei [Andor], akik a pártmunkában nagy tapasztalattal rendelkeznek. Ugyancsak meg kell erősíteni a Titkárságot és a KV azon osztályait, amelyeket most gyenge és felkészületlen emberek vezetnek. Például a Propagandaosztály élén most Komócsin [Zoltán] áll, aki szemből láthatóan képtelen megbirkózni feladataival.⁴⁴

Nagy elmondta, hogy a pártba sok szélhámos, jöttment karrierista furakodott be. Ezzel kapcsolatban úgy véli, hogy a pártot meg kell tisztítani ezektől az elemektől. Eközben Nagy hangsúlyozta, hogy ezt a munkát nem kampány vagy tisztogatás formájában képzeli el, hanem úgy gondolja, hogy a KV-nak kemény utasításokat kell adnia a pártszervezeteknek, hogy emeljék a pártfelvételi követelményeket, másrészt pedig szigorúbban járjanak el azokkal a párttagokkal szemben, akik megsértik a pártfegyelmet. Mindezekről a kérdésekről Nagy beszélgetni szándékozik Rákosival, miután visszatért a szabadságáról.

A Szovjetunió magyarországi nagykövete
J. Andropov

(AVPRF, 077. f. 34. op. 175. papka 9. gy.)

⁴³ Szalai Bélát 1954. október 30-án váltották le OT-elnöki tisztségéből, ezt követően 1955 novemberéig könnyűipari miniszter volt. Berei Andor Szalai Béla leváltásától 1956. október 24-ig töltötte be az OT élén az elnöki funkciót.

⁴⁴ A KV apparátusának megerősítéséről szóló előterjesztést 1954. november 3-án tárgyalta a PB. Komócsin Zoltán leváltására nem került sor. MOL 276. f. 53. cs. 202. ő. e.

FELJEGYZÉS KOVÁCS ISTVÁNNAL, AZ MDP BUDAPESTI BIZOTTSÁGA
ELSŐ TITKÁRÁVAL FOLYTATOTT BESZÉLGETÉSRŐL
1954. NOVEMBER 6.

Fogadtam Kovács I[stván]t, aki saját kezdeményezésére látogatott meg. Kovács megosztotta velem benyomásait az MDP KV októberi plénumáról, amely fontos szerepet játszott a párt életében, megerősítve a párt fő irányvonalának helyességét és szilárdságát. A plénum határozatai mozgósították a pártaktivát az ország gazdasági nehézségeinek leküzdésére, mondta Kovács.

A plénum határozatainak kedvező hatását némileg gyengítette az MDP KV vezetésének helytelen tevékenysége. Nem sokkal a plénum után a *Szabad Nép* közölte Nagy Imre és Vas Zoltán cikkeit,⁴⁵ amelyek a plénum határozatait olyan szellemben világították meg, hogy nemcsak a párttagok, hanem minden nyárspolgár számára világossá vált, hogy a PB-ben nincs meg a kellő egység. Ez a helyzet Kovács véleménye szerint nem normális, sőt veszélyes, mert az MDP KV részéről nem megfelelően irányított pártaktivákat és gyűléseket, a pártsajtó ideges hangját és hibáit, valamint a vezető munkatársak legutóbbi felszólalásaiban előforduló elhallgatásokat és célozgatásokat az ellenség igyekszik kihasználni, ez pedig határozott bizalmatlanságot szül a pártban a vezetés iránt. Különösen veszélyes, hogy ellenséges elemek megpróbálják az MDP KV vezetését lejáratni a párttagok szemében, hatásukra nő a pártban az elégedetlenek, kételkedők és ingadozók száma.

Kovács csodálkozását fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a KV vezetése szerinte lebecsüli a helyzet komolyságát. Egy sor példa mutatja már, hogy a párt vezetőinek lejárata tömegbefolyásának gyengüléséhez vezet.

Kovács elmondta, hogy a pártvezetésben kialakult helyzetért jelentős részben Farkas a felelős, aki régóta intrikál Gerő ellen, arra törekszik, hogy Rákosit és Nagyot összevesztse, és keresi az aktíva és az MDP KV apparátusa kegyeit. Így például Farkas az MDP budapesti bizottságának tudta nélkül összehívta a budapesti felsőoktatási intézmények pártaktiváját, és előadást tartott nekik az októberi plénum határozatairól.

Kovács a későbbiekben elmondta, hogy Farkas most nagyon ideges, mert attól tart, hogy felelősségre vonják azért, mert része volt a Rajk [László], Kádár [János], Donáth [Ferenc] és más, annak idején meghurcolt pártmunkások ügyében elkövetett hibákban. Kovács elmondta, hogy amikor először megkapták a Rajkot kompromittáló vallomásokat a letartóztatott Szőnyi [Tibor]tól, Rákosi Kovács jelenlétében magához kérette Farkast, és megbízta, hogy személyesen hallgassa ki Szőnyit az ÁVH-n. Miután Farkas visszatért a kihallgatásról, közölte, hogy teljes mértékben meg van győződve arról, hogy Rajk ellenség. Kovács véleménye szerint Farkasnak ez a következtetése nagyon fontos szerepet játszott Rajk ügyének további vizsgálatában. Kovács szavai szerint Farkas másfél évig készült Kádár letartóztatására, összegyűjtve a kompromittáló anyagokat, s eközben ő, Farkas, nemegyszer mondta Kovácsnak: „Kádár rosszul végzi”. Farkas nem egy alkalommal mondta Kovácsnak azt is, hogy a PB tagjai, Hegedüs [András] és Hidas [István] rossz munkatársak, és politikai vonatko-

⁴⁵ Nagy Imre: A Központi Vezetőség ülése után. *Szabad Nép*, 1954. október 20.; Vas Zoltán: Az új szakasz gazdaságpolitikájáról. *Szabad Nép*, 1954. október 27.

zásban gyanúsak. Kovács megjegyezte, hogy Farkas általában nagyon féltékeny volt a felnövekvő fiatal, magyar származású munkatársakra, lehetséges vetélytársat látva bennük.

Jelenleg, mondta Kovács, Farkas nem dolgozik rosszul, de a félelem, amit a múlt bűneiért való felelőssége miatt érez, elvtelenségre, mások véleményéhez való alkalmazkodásra és pártvezetőhöz méltatlan cselekedetekre készíti.

Kovács kifejtette véleményét arról, hogy jelenleg a vezető káderek elhelyezésének kérdésében folytatódik az a helytelen politika, amely már korábban is komoly hibákhoz vezetett. Akárcsak korábban, a fiatal munkatársakat ma sem igen emelik ki, különösen azokat a magyar származású pártmunkásokat nem, akik a gyakorlati irányító munkában megállták a helyüket. Ehelyett ide-oda helyezik az embereket, akik nem birkóznak meg a rájuk bízott üggyel, mint például Erdei Ferenc, akit újra megdöntött földművelésügyi miniszternek, vagy Molnár Erik, aki harmadszor lett külügyminiszter.⁴⁶ Kovács szavai szerint a vezető állások betöltése során terjed a nepotizmus és a protekció. Így például Farkas közeli rokona, Berei Andor helyére, aki az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályát vezette és most az OT elnöke lett, [Berei] feleségét, Andics Erzsébetet jelölik.⁴⁷

Kovács kifejtette véleményét, hogy most nagyon fontos, hogy Gerőt a pártvezetésben tartsák, de ehhez az kell, hogy maga Gerő őszintén elismerje hibáit; Kovács próbált erről beszélni vele, de Gerő nem mutatott hajlandóságot az ilyen önkritikára, s arra hivatkozott, hogy a korábbi gazdasági hibákért az egész PB felelős. Kovács megjegyezte, hogy ilyen körülmények között Gerőt álláspontjának helytelenségéről csak az SZKP vezetésének segítségével lehet meggyőzni.

Megjegyzés: a Kovács által közölt információ véleményem szerint figyelemre méltó. Az MDP egy sor más vezető munkatársa és a magyar kormány tagjai összességében ugyanúgy értékelik a pártvezetés helyzetét, mint Kovács (Gerő E[rmő], Boldoczki J[ános], Egri Gy[ula]). Az MDP KV októberi plénuma és különösen Nagynak, Farkasnak, Vasnak és magának Kovácsnak a cikkei után a pártban helytelen vélemények kezdtek elterjedni a gazdaságban korábban elkövetett hibák konkrét felelőseiről, először találgatások, az utóbbi időben pedig közvetlen vádak formájában Gerő, Farkas, Hidas, sőt még Rákosi címére is. Eközben az efféle híresztelések a legszélesebben a párt- és államapparátus munkatársai, valamint az értelmiség körében terjedtek el. Ez év október elején a Lenin Intézet párttaggyűlésén felszólalók sora követelte, hogy Gerő és Farkas nyilvánosan ismerje el hibáit. Ugyanezen a gyűlésen olyan vé-

⁴⁶ Erdei Ferenc 1949 nyarától 1953. július 4-ig volt első ízben földművelésügyi miniszter. Molnár Erik 1947 szeptemberétől 1948 augusztusáig, illetve 1952 novemberétől 1953. július 4-ig volt külügyminiszter.

⁴⁷ A PB először 1954. október 27-én tárgyalta a KV apparátusának megerősítésére vonatkozó javaslatot, és az ekkor készített előterjesztésben valóban Andics Erzsébetet javasolták osztályvezetőnek, a PB azonban e kérdésben a döntést későbbre halasztotta. MOL 276. f. 53. cs. 200. ó. e. A november 3-i PB-ülésen viszont arról született döntés, hogy a Tudományos és Kulturális Osztályt Nográdi Sándor vezesse. MOL 276. f. 53. cs. 202. ó. e. Andics Erzsébetet a PB végül 1954. december 9-én nevezte ki osztályvezetőnek. MOL 276. f. 53. cs. 208. ó. e.

lemény is elhangzott, hogy Gerőt nem kellett volna jelölni a budapesti városi tanácsba, a marxizmus–leninizmus tanszéken pedig a tanszék párttaggyűlésének résztvevői egészében támadták a pártvezetést. Hasonló felszólalások voltak a *Szabad Nép* szerkesztőségének gyűlésén is, az Írószövetségben és néhány más szervezetben.

Az utóbbi napokban maguk a magyar elvtársak is szemmel láthatóan kezdik felismerni, hogy túrhetetlen és abnormális az a helyzet, hogy egy sor pártszervezetben lényegében lejáratják a pártvezetők tekintélyét. Ez év november 4-én Farkas az EMAG-gyárban tartott választási gyűlésen elmondta: most nem az a feladat, hogy a múlt hibáiban vájkáljunk. Rámutatott, hogy a hibák senkit sem jogosítanak fel a pártvezetők országos jelentőségű érdemeinek tagadására.

A Szovjetunió magyarországi nagykövete
J. Andropov

(AVPRF, 077. f. 34. op. 175. papka 9. gy.)

Békés Csaba
MAGYAR–SZOVJET CSÚCSTALÁLKOZÓK
1957–1965

A magyar–szovjet viszony 1956 utáni alakulásáról mindmáig nem jelent meg a Kádár-korszak levéltári forrásainak elemzésén alapuló munka. Ennek a kapcsolatrendszernek az egyik jellegzetessége azonban éppen az a viszonylagos átláthatóság, amelynek következtében a fő vonalak és tendenciák a magyar vezetés korabeli nyilvános állásfoglalásai alapján is nagy biztonsággal megállapíthatók. Ezért már ma is nyugodtan kijelenthetjük: a kádári külpolitika vezérelve egy olyan középutas irányvonal volt, amely a Szovjetunióhoz való feltétlen lojalitás állandó hangoztatása – és gyakorlása – mellett az adott nemzetközi mozgástér minél hatékonyabb kihasználására törekedett. Ez utóbbi törekvés fő célja ugyanakkor egyértelműen a gazdaság működőképességének megőrzése és végeredményben a belső politikai stabilitás fenntartása volt.¹

A lojalitás megnyilvánulásai kellő publicitást kaptak itthon és külföldön egyaránt már a maguk idején is, a külpolitikai mozgástér kihasználását célzó magyar kezdeményezések viszont mindmáig még szűk szakmai körökben is alig ismertek. A mondas, hogy az ördög a részletekben bújik meg, úgy vélem, többszörösen érvényes a magyar–szovjet kapcsolatok történetére: e viszonyrendszer minden elemére kiterjedő, a szintézis igényével megfogalmazott, kiegyensúlyozott és hosszú távra szóló értékelést csak a rá vonatkozó igen nagy mennyiségű magyar és szovjet levéltári anyag alapos feltárása után lehet majd adni. Mivel a Szovjetunióhoz fűződő viszony

¹ Az 1956 utáni magyar külpolitikáról általában lásd Charles Gati: *Magyarország a Kreml árnyékában*. Budapest, 1990, Századvég, 7. fejezet; Felkay András: *Magyarország és a Szovjetunió kapcsolata a Kádár-rendszer évei alatt, 1956–1988*. In *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány. 215–227. o.; Jungwon Park: *Conformity and Relative Autonomy in the Soviet Bloc: Hungary's Westward Policy since the 1956 Revolution*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1994, kézirat; Hajdu Tibor: *Budapest–Moszkva 1945–1988. História*, 1996. 4. sz. 26–28. o.; Békés Csaba: *A kádári külpolitika 1956–1968. Rubicon*, 1998. január, 19–22. o.; Fülöp Mihály–Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, 1998, Aula. A legújabb feldolgozás a korszak szovjet külpolitikájáról: Vladislav Zubok–Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Cambridge–London, 1996, Harvard University Press.

érinthetlensége a Kádár-rendszer egyik ideológiai-politikai alappillére volt, a témával kapcsolatos tudományos kutatás csak a rendszerváltás után indulhatott meg. Bár még nem születtek meg az egész korszakra vonatkozó összefoglaló munkák, mára több részfeldolgozás és dokumentumközlés látott napvilágot², különösen az 1956 utáni első néhány év történetéről.

A jelen forrásközlés³ ehhez a feltáró munkához kíván hozzájárulni hat olyan dokumentum közreadásával, amelyek az 1956–1965 közötti időszakban létrejött számos legfelső szintű magyar–szovjet találkozó közül ötnek a lenyomatai. A dokumentumokat lényegi változtatás nélkül, a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közöljük. Az első három dokumentum a Hruscsov-éra terméke, a negyedik és ötödik közvetlenül Hruscsov leváltását követően készült, és Kádár Jánosnak az új szovjet vezetéssel folytatott első tárgyalásaiba enged bepillantást. A hatodik dokumentum azt tükrözi, hogy a kapcsolatok már 1965 első felében lényegében a korábbi minták alapján normalizálódtak a brezsnyevi vezetéssel is.

1. SZÁMÚ DOKUMENTUM

A kádári vezetés tagjai ugyan az 1956. november 4-ét követő hónapokban több ízben is találkoztak a szovjet vezetőkkel, az első hivatalos kétoldalú és egyben látványos külsőségek mellett megrendezett szovjet–magyar csúcstalálkozóra csak 1957. március 21–28. között került sor Moszkvában. A tárgyalások mind politikai, mind pedig gazdasági szempontból sikeresek voltak: Kádár végérvényesen megerősítette pozícióját, garanciát kapott arra, hogy Rákosi nem térhet vissza a hatalomba, a Nagy Imre-csoport eltávolításához pedig engedélyt kapott büntetőeljárás indítására. A szovjet gazdasági támogatás folytatása nem lehetett kétséges, Kádár azonban már a tárgyalások

² A teljesség igénye nélkül a vizsgált időszakra vonatkozóan lásd az alábbi publikációkat: Kádár János feljegyzése a PB-nek Hruscsov felmentéséről, 1964. [november 2.] In *El nem égetett dokumentumok I.* Szerk. Koltay Gábor és Bródy Péter. Budapest, 1990, Szabad Tér. 64–70. o.; Benkő Péter: Hatalmi viszonyok a „legvidámabb barakkban” Hruscsov leváltása után. *Magyar Nemzet*, 1991. 17. sz.; Kádár János beszámolója az MSZMP KB ülésén a kommunista és munkáspártok moszkvai értekezletéről (részletek), 1960. december 21. *História*, 1991. 4. sz. 9–13. o.; „Jó volt a leves, csak túlságosan zsíros”. Hruscsov és Kádár pohárköszöntője [1958]. Bevezető: Ripp Zoltán. *Köztársaság*, 1992. 28. sz. 73–81. o.; Baráth Magdolna–Feitl István: Két összefoglaló a magyar–szovjet kormánytárgyalásokról (1958. április). *Múltunk*, 1993. 4. sz. 163–188. o.; Rainer M. János: Hruscsov Budapesten, 1958. április. Egy látogatás anatómiája. *Budapesti Negyed*, 1994. 2. sz. 159–190. o.; Urbán Károly: Magyarország és a Szovjetunió, 1957. *História*, 1995. 9–10. sz. 6–9. o.; Pataki István: „Egyezmények” a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 1995. 3. sz. 123–158. o.; Pataki István: Szovjet–magyar katonai tárgyalások Moszkvában, 1957. január 28.–február 1. *Múltunk*, 1997. 1. sz. 112–130. o.; *Az MSZMP Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei.* Szerk. és jegyzetekkel ellátta Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György, Ujváry Gábor. Budapest, 1997, Magyar Országos Levéltár.

³ Az 1956-os Intézet által irányított „Magyarország és a hidegháború” című kutatási program keretében folytatott forrásfeltárásban a szerzón kívül Somlai Katalin vett részt.

kezdetén elmondott felszólalásában azt kérte, hogy a szovjet vezetés vizsgálja felül az álláspontját, és emelje fel a delegáció kiutazása előtt megígért – már amúgy is komoly – gazdasági segítség mértékét. Ez végül meg is történt, így 1957-ben a Szovjetunió az eredetileg tervezettnél mintegy 200 millió rubellel nagyobb, összesen 875 millió rubel értékű áruhitelt, illetve szabad devizát nyújtott Magyarországnak.⁴

A több mint egyhetes legfelső szintű tárgyalássorozatról nyomtatásban mind ez ideig egyetlen, a szovjet fél által készített jegyzőkönyv(-részlet) jelent meg, amely Kádár János és Nyikita Hruscsov március 21-én, a tárgyalások kezdetén elhangzott beszédeit tartalmazza.⁵

1. számú dokumentumunk – a magyar Külügyminisztériumban készült feljegyzés – a szovjet párt vezetőjének ugyanezt a felszólalását rögzíti, ám a két forrás között jelentős különbségek vannak. A két irat egybevetése forráskritikai szempontból rendkívül érdekes eredményre vezetett. A szovjet dokumentum szó szerinti jegyzőkönyv, tehát elvben pontosabban kellene tükröznie az elhangzottakat. A magyar forrás „Hruscsov elvtárs elmondta, hogy...” típusú úgynevezett kivonatos jegyzőkönyv, vagyis forrásérték szempontjából elvileg kevésbé megbízható. A két forrás mondatonkénti összehasonlítása azonban egyértelműen kimutatta, hogy a szovjet jegyzőkönyv az elhangzott Hruscsov-beszéd igen alaposan „megszerkesztett”, szalonképesé tett változatát tartalmazza, amelyből kiirtották a jellegzetes hruscsovi vehemencia és esetlegesség (időnként otrombaság) szinte valamennyi megnyilvánulását. Nagyon valószínű, hogy ennek megfelelően a végleges jegyzőkönyvbe olyan mondatok is bekerültek, amelyek valójában nem hangzottak el, hanem csak egy-egy hruscsovi gondolat „kikerekítése”, illetve az aktuális szovjet álláspont rögzítése céljából volt rájuk szükség. Az viszont biztos, hogy a jegyzőkönyv nem tartalmaz számos olyan, főleg Lengyelországra, Kínára, Romániára és Jugoszláviára vonatkozó, többnyire rendkívül érdekes megjegyzést, amelyek elhangzását egyértelműen bizonyítja a magyar feljegyzés. (Ezeket a kihagyott részeket a szövegben // jelzi.)

A magyar forrás ezen a tartalmi többleten túl kivonatos jellege ellenére is sokkal hívebben tükrözi Hruscsov jellegzetesen nyers beszédmódját és szófordulatait, ezért nem csupán az 1957. márciusi moszkvai tárgyalások, hanem a szovjet–magyar viszony egész története, illetve a szovjetológia szempontjából általában is fontos adaléknak tekinthető.⁶

⁴ A tárgyalásokról lásd Urbán Károly bevezető tanulmányát in *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei* (a továbbiakban: MSZMP-jegyzőkönyvek). 2. köt. Szerk. Némethné Vágyi Karola, Urbán Károly. Budapest, 1993, Intera Rt. 19–24. o. Kádár János az MSZMP Ideiglenes Intézőbizottsága 1957. április 2-i ülésén tartott beszámolóját lásd uo. 346–351. o. Kádár a Központi Bizottság 1957. április 5-i ülésén szintén tartott beszámolót a moszkvai útról, lásd MSZMP-jegyzőkönyvek 3. köt. Szerk. Baráth Magdolna, Feitl István. Budapest, 1993, Intera Rt. 23–32. o.

⁵ *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Szerk. Vjacseszlav Szereda, Alekszandr Sztikalin. Budapest, 1993, Móra. 303–310. o.

⁶ Terjedelmi okokból itt sajnos nincs mód valamennyi eltérés kimutatására, a leglényegesebbeket azonban jegyzetben jelzem.

2. SZÁMÚ DOKUMENTUM

1959 júniusában Hruscsov vezetésével szovjet kormányküldöttség látogatott Albániába. A magyar vezetés kérésére a delegáció Tiranából hazatérőben június 4–6. között két napot Budapesten töltött. A dokumentum Kádár János és Ny. Sz. Hruscsov 1959. június 5-én, a Hruscsov tiszteletére rendezett vacsorán elhangzott pohárköszöntőjét tartalmazza. Hruscsov felszólalásának különösen a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokra, illetve a nemzetközi helyzetre, azon belül is a német kérdésre vonatkozó megjegyzései érdemelnek figyelmet.

3. SZÁMÚ DOKUMENTUM

A keleti blokk országainak vezetői csúcstalálkozó megtartására használták fel a Román Munkapárt 1960. június 20–25. között megrendezett III. kongresszusát, amelynek fő témája a kínai párttal folytatott vita volt. A megbeszélések során egyre nyilvánvalóbbá vált a szovjet–kínai viszony végletes elmérgesedése és a nyílt szakítás elkerülhetetlensége.

Az itt közölt dokumentumrészlet Kádár beszámolójának azt a részét tartalmazza, amelyben ismerteti Hruscsov vitáját a kínai vezetőkkel Sztálinról.

4. SZÁMÚ DOKUMENTUM

1964. október 14-én az SZKP KB plénuma felmentette vezető tisztségeiből Ny. Sz. Hruscsovot, helyébe a párt első titkárának Leonyid Brezsnyevet, miniszterelnöknek Alekszej Koszigint választották meg. Az éppen Lengyelországban tartózkodó Kádárt sokkolta a hír, hiszen a döntés számára is teljesen váratlan volt, azonkívül mint Hruscsov legjobb tanítványa attól tartott, hogy a szovjet politika megváltozása, egy esetleges resztalinizációs folyamat megindulása egész addigi politikáját veszélybe sodorhatná. Ezért saját álláspontjának testületi szintre emelése érdekében október 23-ára összehívta a Központi Bizottságot, majd az ott lefolyt vitára hivatkozva másnap levélben fordult Brezsnyevhez. Ebben felvetette, hogy a magyar párt vezetése a Moszkvából kapott tájékoztatás alapján tudomásul veszi az SZKP döntését, Hruscsov felmentésének módjával azonban nem tud egyetérteni, mivel a leváltott főtitkár érdemeiről nem esett szó. Más csatornán azt is jelezte, hogy november közepén két-három napra Moszkvába látogatna, hogy az új szovjet vezetéssel konzultáljon a „két testvérpártot érdeklő kérdésekről”. Mivel azonban egy váratlan kínai kezdeményezés eredményeképpen olyan döntés született, hogy a november 7-i moszkvai ünnepségeken minden szocialista országból legfelső szintű delegáció vegyen részt,⁷ Kádárak az új szovjet vezetéssel folytatott első tisztázó megbeszéléseire e látogatás során, november 9–10-én került sor. Az itt közölt feljegyzés erre az alkalomra készült.

A magyar vezetés egy másik kezdeményezése ugyanakkor jelentősen befolyásolta a moszkvai ünnepségek politikai kimenetelét: megakadályozta, hogy a szovjet politika „helyes irányban” történő megváltozásában komolyan reménykedő kínai párt

⁷ Lásd az 5. számú dokumentumot.

Hruscsov-ellenes demonstrációra használja fel az eseményt. Az eredeti kínai, majd a szovjetek által is elfogadott elképzelés szerint ugyanis a vendégek is tartottak volna beszédeket, ám az MSZMP PB október 30-i ülésén hozott határozatra utalva Kádár ugyanaznap Brezsnyevnek írott levelében nyomatékosan azt javasolta, hogy ilyen megnyilatkozásokra ne kerüljön sor. Indoklásként arra hivatkozott, hogy „az ismert elvi-politikai vitakérdések akár burkolt formában való érintése értelmetlenné tenné az odautazást, hiszen annak célja az egységre való törekvés szándékának demonstrálása volna”. Majd pedig a kínaiakra utalva azt vetette fel, hogy „Ny. Sz. Hruscsov elvtárs közeli felmentésére gondolva rendkívül káros volna közös ügyünkre, ha bárki »győztes«-ként célozgatna arra, hogy »most« jobb feltételei vannak az egységnek.”⁸ Mindemellett azonban alighanem létezett egy ki nem mondott harmadik motívum is: ha ugyanis a testvérpártok vezetőinek fel kell szólalniuk, nyilvánvalóan nem kerülheték volna el, hogy valamilyen formában egyetértésüket fejezzék ki Hruscsov leváltásával, és nyilvánosan „hűséget fogadjanak” az új vezetésnek, ami ilyen rövid idővel a sokkoló esemény után valószínűleg nagyon nehezebbé esett volna Kádárnak.

A magyar javaslatot a szovjet vezetés mindenesetre elfogadta, így a vendégek beszédeire nem került sor.

5. SZÁMÚ DOKUMENTUM

Több korabeli dokumentum is fennmaradt erről a Kádár számára kritikus látogatásról; az itt közölt irat rendkívül informatív, részletes, mégis tömör összefoglalását adja az új szovjet vezetőkkel folytatott első személyes megbeszéléseken elhangzottaknak. A tárgyalásokon, amelyek a november 9-i magyar feljegyzés szolgált alapul (lásd a 4. számú dokumentumot), Brezsnyev hosszasan és részletekbe menően elemezte Hruscsov hibáit, amelyek leváltásához vezettek, hangsúlyozva, hogy a fő ok a szovjet belpolitikában játszott, egyre károsabb szerepe volt. Kádár szintén részletesen taglalta a kérdéssel kapcsolatos magyar kifogásokat, elmondta, hogy a hír Magyarországon „óriási meglepetést, megdöbbenést váltott ki”, és hangsúlyozta, hogy a döntést a magyar párt elfogadja, de fenntartotta azt a véleményét, hogy a felmentést Hruscsov érdemeinek elismerése mellett kellett volna végrehajtani. Kádár nem értett egyet a személyi kultusz fogalmának szovjet értelmezésével sem, kifejtve, hogy „hiba lenne, ha Sztálin személyi kultuszának felszámolása után kijelentenénk, hogy ezután jött Hruscsov személyi kultusza. Az emberek azt hihetnék, hogy a személyi kultusz valóban a rendszer velejárója”. Végezetül még egyszer leszögezte a magyar pártvezetés dialektikus álláspontját: „mi most megmondjuk, hogy Hruscsov elvtárs egész tevékenységét pozitívnak tekintjük. Mi Hruscsov elvtárs tevékenységének különböző oldalát látjuk. Ezt a kérdést többet nem vesszük elő. Mi megértettük az SZKP döntésének indoklását, azzal egyetértünk”.

⁸ Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 288. f. 5. cs. 348. ó. e.

6. SZÁMÚ DOKUMENTUM

Brezsnyev és Podgornij⁹ még a magyar delegáció 1964. novemberi moszkvai megbeszélései idején jelezték, hogy szívesen töltenének Magyarországon néhány napot vadászattal. Az új szovjet vezetés első, nem hivatalos magyarországi látogatására így meglehetősen hamar, 1965. január végén sor került; valószínűleg ekkor hívták meg Kádár Jánost és Biszku Bélát¹⁰ Moszkvába. Eredetileg ugyan csak általános jellegű, kötetlen baráti megbeszélésekről volt szó (vadászattal egybekötve), a magyar fél azonban végül az alkalmat a korábbi évek gyakorlatának megfelelően arra is felhasználta, hogy a magyar gazdaság nehéz helyzetére hivatkozva a Szovjetunió segítségét kérje.¹¹ Ezért azután Kádár János 1965. április 29-én Brezsnyevnek írott levelében már nemcsak azt javasolta, hogy Apró Antal¹², a magyar vezetés segélyfelelőse¹³ is legyen tagja a delegációnak, hanem a nagyobb nyomaték kedvéért a levélhez három mellékletet csatolt, amelyek a Moszkvában megtárgyalni kívánt témákat foglalták össze. Az 1. számú mellékletben az alábbi általános kérdések szerepeltek: 1. A Vietnami Demokratikus Köztársaságnak nyújtandó magyar segély tranzitja a Szovjetunióban. 2. A Rapacki-terv felújítása. (Adam Rapacki lengyel külügyminiszter 1957 októberében közép-európai atomfegyvermentes övezet létrehozására tett javaslatot, amely a két német állam mellett Lengyelországot és Csehszlovákiát érintette volna. Paul-Henri Spaak belga külügyminiszter 1965 elején javasolta lengyel kollégájának, hogy a fenti államokon kívül a tervet terjesszék ki Belgiumra, Dániára, Norvégiára, illetve Magyarországra is. Habár a lengyelek hajlottak a javaslat elfogadására, Kádár előre jelezte, hogy „nekünk nem túl szimpatikus ez a gondolat”.) 3. A Varsói Szerződés szervezetének hatékonyabbá tétele céljából a magyar vezetés felvetette, hogy a főparancsnok ne legyen egyúttal a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának helyettese is, hasonlóképpen javasolta, hogy az egyes tagállamokban ne a honvédelmi miniszter, hanem egy másik tábornok legyen az egyesített erők kötelékébe rendelt honi erők parancsnoka, és ő legyen a Varsói Szerződés főparancsnokának alárendelve. Javasolták azt is, hogy az Egyesített Fegyveres Erők vezérkarát az egyes tagállamok által delegált magas rangú tisztekkel erősítsék meg. 4. A szocialista országok hadseregeivel kapcsolatban az előterjesztés annak a véleménynek adott hangot, hogy kisebb létszámú, de technikailag jobban felszerelt hadseregek jobban szolgálnák a szocialista tábor biztonságát. A magyarországi védelmi kiadásokról megjegyezték, hogy az „alig elviselhető terhet jelent népgazdaságunk számára”.

A 2. számú melléklet tartalmazta a gazdasági jellegű kéréseket: 1. Az előzetes szovjet állásponhoz képest a Szovjetunió az 1966–1970 közötti időszakban irányozza

⁹ Nyikolaj Viktorovics Podgornij szovjet politikus, 1960-tól 1977-ig az SZKP KB Elnökségének, illetve Politikai Bizottságának tagja, 1963–1977 között KB-titkár.

¹⁰ Biszku Béla kommunista politikus, 1962–1978 között az MSZMP KB titkára.

¹¹ A hivatalos meghívót Brezsnyev 1965. április 1-jei levele tartalmazta. Kádár április 6-i válaszlevelében még egy április közepi időpontra tett javaslatot.

¹² Apró Antal kommunista politikus, IB-, majd PB-tag, 1956. november 7-től iparügyi miniszter, 1957-től 1971-ig miniszterelnök-helyettes.

¹³ Lásd a 26. számú jegyzetet.

elő további 300 millió rubel értékű áru szállítását Magyarországra. 2. Ugyanebben a periódusban a Szovjetunió nyújtson 400 millió rubel értékű hitelt. 3. Magyarország tőkés fizetési mérlegének javítása céljából a szovjet állami bank az 1963-ban már biztosított 20 000 kg aranyfedezeten túlmenően nyújtson további 50 000 kg arany hitelfedezetet a Magyar Nemzeti Banknak, amelyet a magyar vezetés a tőkés pénzpiac kedvezőtlen alakulása esetén venne igénybe.

A 3. számú melléklet részletes kimutatást tartalmaz az 1966–1970 közötti időszakra vonatkozóan az egyes áruféleségek magyar fél által igényelt, illetve a szovjetek által ígért mennyiségéről: a két adat minden tételnél jelentős különbséget mutat.

A tárgyalások a magyar fél számára látszólag félsikerrel zárultak. A Varsói Szerződés átalakításával kapcsolatos javaslatokra a szovjetek nem adtak konkrét választ, a gazdasági kéréseket pedig részben teljesítették. A többletként kért 300 millió rubel értékű áruszállítás helyett 120 millió rubel, a kért 400 millió rubel értékű hitelből pedig 250 millió rubel értékben kaptak ígéretet Moszkvában. A moszkvai találkozó legfontosabb hozadéka azonban Kádár számára az volt, hogy megnyugodhatott: az új szovjet vezetés nem kívánja megváltoztatni a kelet-európai szövetségesekkel való viszonyban 1956 után kialakult modellt. Vagyis a politikai stabilitás mindenáron való fenntartása érdekében a Szovjetunió szükség esetén a továbbiakban is kész gazdaságilag támogatni ezeket az országokat – még ha nem is az általuk igényelt mértékben –, tudomásul véve, hogy közben a szovjet lakosság életszínvonala tartósan alatta marad a kelet-európainak. A vietnami háború rendezése kapcsán ugyanakkor a szovjet vezetők olyan egyéni kezdeményezésekre ösztönözték Kádárt, amelyek arra utaltak, hogy az addigi helyzethez képest a brezsnyevi korszakban a keleti blokk országainak külpolitikai mozgásteret nem csökken, hanem akár még jelentősen növekedhet is.

DOKUMENTUMOK

1. SZÁMÚ DOKUMENTUM

Ny. Sz. Hruscsov hozzászólása a magyar–szovjet kormányközi tárgyalások első ülésén, Moszkva, 1957. március 21.

Hruscsov elvtárs a szovjet küldöttség egyetértését fejezte ki Kádár elvtársnak az ellenforradalommal, az ellenforradalom maradványai ellen vívott harccal és az ország előtt álló feladatok megoldására irányuló erőfeszítésekkel kapcsolatos tájékoztatásával. Tudja azonban, hogy a magyar küldöttségnek is az lehet az álláspontja, hogy kevesebbet beszélni, és többet adni. Adott esetben a merkantilizmus összhangban állhat a marxizmus–leninizmussal,¹⁴ amelyet úgy kell tekinteni, mint a nép jobb életének biztosítását szolgáló eszközt. A szovjet delegáció keresni fogja a lehetőségeket a magyar elvtársak által kifejezett kérések kielégítésére.

¹⁴ A szovjet feljegyzés szerint Hruscsov Kádár tréfás megjegyzésére („a marxizmust még nem teljesen szorította ki a magyar elvtársaknál a merkantilizmus”) válaszul fejtette ki a fenti tételt.

A Szovjetunióban is vannak nehézségek a tervezésben, amelyek helytelen számításból eredő hibák következményei. Nincs elég hengerelt árúja, viszont van szabad kapacitása. A franciákkal most kötöttek megállapodást vasérc szállítására. Nyugat-Németországtól is vesznek fémet, vasat. Az NDK és Csehszlovákia is sok igényt támaszt a szovjet iparral szemben. A féghiány általános jelenség a szocialista tábor gazdaságában. A magyar elvtársaknak meg kell érteni ezeket a nehézségeket, amelyek a tervezési hibákból erednek, s amelyek kiküszöbölésére intézkedések történtek. A szovjet küldöttség közös véleménye, hogy megértik a Magyar Népköztársaság helyzetét, a számára adandó segítség jelentőségét, meg fogják nézni, milyen forrásaik és tartalékaik vannak, hogy a magyar kéréseket maximálisan kielégíthessék.

A közös nyilatkozattervezettel¹⁵ kapcsolatban Hruscsov elvtárs két kérdést ajánl a bizottság figyelmébe. Az egyik a fegyveres erők koordinálásának, a másik a két ország közti állami kapcsolatok erősítésének kérdése. Az ellenség sokat beszél ezekről a kérdésekről, és meg kell mondani, hogy mi is azokat a kérdéseket húztuk alá eddig, amely[ek]ről az ellenség beszél.

Itt van például a Varsói Egyezmény¹⁶ kérdése. Az ellenség azt akarja, hogy nekünk, a szocialista táboron belüli országoknak, ne legyenek szoros kapcsolataink. Jobb szeretne egyenként szétverni bennünket. Céljuk a Varsói Egyezmény gyengítése, és ebben nekünk nem szabad az ellenségnek engedni. Alá kell húzni azt a fő kérdést, hogy őket mikor fogjuk szétverni¹⁷ és nem azt, hogy a szovjet csapatok meddig maradjanak a népi demokratikus országokban.¹⁸ Érdekeink azt követelik, hogy fegyveres erőinket koordináljuk. Akik ezt tagadják, nacionalista szempontból nézik a kérdést.

/Hruscsov elvtárs elmondta, hogy egy beszélgetés alkalmával Gomułka¹⁹ elvtárs felvetette a Lengyelországban tartózkodó szovjet egységek csökkentésének kérdését. Arra a kérdésre, hány hadosztály tartózkodik Lengyelországban, Gomułka nem tudott válaszolni. Hruscsov elvtárs közölte, hogy két szovjet hadosztály tartózkodik Lengyelországban, kívánatos-e, hogy az egyiket szovjet részről visszavonják?/

Hruscsov elvtárs véleménye szerint annak sem lenne akadály, hogy a Varsói Szerződésben részt vevő országok, így a magyarok, elküldenék katonáikat a Szovjetunióba, esetleg a Távols-Keletre, hogy a japánoktól védjék a szocialista tábort. Esetleg

¹⁵ A tárgyalásokról kiadott közös nyilatkozatot lásd *Népszabadság*, 1957. március 29.

¹⁶ A Varsói Szerződés Szervezetéről van szó.

¹⁷ A szovjet jegyzőkönyvben ez a mondat így szerepel: „Ezért a jelenlegi nemzetközi helyzetben a legfontosabb nem az, hogy mikor vonjuk ki a csapatokat, hanem hogy mi mikor osztjuk meg az ellenséget, mikor kényszerítjük az amerikaiakat arra, hogy távozzanak Európából.”

¹⁸ Az itt megfogalmazott álláspont ellenére 1958-ban Romániából teljesen kivonták a szovjet csapatokat, az NDK-ban és Magyarországon állomásozó szovjet haderő létszámát pedig jelentősen csökkentették.

¹⁹ Władysław Gomułka lengyel kommunista politikus, 1956 októberétől 1970-ig a LEMP KB első titkára.

Moszkvába is lehetne hozni ilyen egységeket. Az országaink közti egységet ez nem gyöngítené. Mi népeinket ennek az egységnek a szellemében neveljük.²⁰

De miért akarják nemzeti alapon megosztani a szocialista tábor erejét? Hiszen 1917 októberében a szocializmus győzelméért kínaiak éppúgy harcoltak, mint a magyarok.

Úgy kell ezeket a kérdéseket felvetni, hogy ne védelmi pozícióban legyünk, és ne nacionalista elvek érvényesüljenek, hanem támadó pozíciókat adjanak nekünk.

A jugoszlávok hirdetik azt a gondolatot (Dullesnek²¹ is ez a nézete), hogy meg kell osztani a világproletariátus erejét. Ez persze káros.

Nyugaton azt látjuk, az imperialisták egyesítik haderejüket. Európában egységes katonai parancsnokságot hoztak létre. Az Eisenhower-doktrína²² sem egyéb célt szolgál, mint egységes parancsnokság létrehozását ebben a térségben. Ugyanakkor mi arra az útra térünk, hogy erőnket megosszuk? Internacionalista politikát kell folytatnunk.

Itt van egy másik kérdés, a be nem avatkozás, az egyenjogúság kérdése, amelyről szintén sokat beszélnek. A Szovjetunió október 30-i nyilatkozata²³ foglalkozik ezekkel az elvekkel. Ezek az elvek helyesek. De ha mindig csak ezekről a kérdésekről

²⁰ Ez a nemes szándékokról tanúskodó hrucsovi rögtönzés a továbbiakban ugyan nem képezte megfontolás tárgyát, a moszkvai tárgyalásokon azonban ezzel kapcsolatban komolyan felmerült egy olyan javaslat, hogy a szocialista tábor egységét demonstrálva az egyes országok katonai alakulatai vegyenek részt Moszkvában az 1917-es októberi forradalom 40. évfordulóján rendezendő ünnepeken. Az ötlet minden bizonnyal Hrucsovtól származott, ám a proletár internacionalizmus alkotó továbbfejlesztése jegyében megegyeztek, hogy ezt az MSZMP fogja „kezdeményezni” a testvérpártoknál. Ez 1957 júliusában meg is történt, a rend kedvéért azonban előzőleg erről az MSZMP Ideiglenes Intézőbizottsága (IIB) április 2-i ülésén határozatot hoztak. Kádár az SZKP KB-hoz írott levelében hivatalosan felvetette a javaslatot, és arra pozitív választ kapott. A világpolitika alakulása azonban nem kedvezett a terv megvalósításának: 1957 októberében az enyhülési politika továbbvitelében érdekelt szovjet vezetés azzal vetette el a javaslatot, hogy az adott helyzetben az ellenség ezt erődemonstrációnak tekintené, és ez akadályozná a kelet–nyugati viszony normalizálását.

²¹ John Foster Dulles amerikai republikánus párti politikus, 1953–1959 között külügyminiszter.

²² Dwight D. Eisenhower amerikai elnök 1957. január 5-i kongresszusi beszédében fogalmazta meg azt a külpolitikai tételt, mely szerint az Egyesült Államok kész gazdasági vagy akár katonai segítséget nyújtani azoknak a közel-keleti országoknak, amelyek függetlenségét kommunista befolyás alatt álló államok fenyegetik.

²³ A szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozatáról van szó. A deklaráció szövegét közli: *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Szerk. Gál Éva, Hegedűs B. András, Lítván György, Rainer M. János. Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet. 65–67. o. A szovjet vezetésnek a nyilatkozat kiadásával kapcsolatos vitáiról lásd *Döntés a Kremben, 1956. A szovjet párt-elnökség vitái Magyarországról.* Szerk. Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

beszélünk, azt a benyomást keltik, minthogyha állami kapcsolatainkat azelőtt nem ezeken az elveken építettük volna.²⁴

Furcsán értelmezik ezeket az elveket a jugoszláv vezetők. Mi veszünk tőlük paprikát, uborkát, és adunk helyette búzát. Szükség[ünk] van nekünk ilyen kereskedelmi kapcsolatra? Szeretnek elfelejtkezni a proletár szolidaritás két oldaláról. Az természetes, hogy a velünk való kapcsolataikból előnyöket várnak. Ha azonban mi is a kölcsönös előnyök alapján vetjük fel a kérdést, akkor arról beszélnek, hogy gazdaságilag alá akarjuk őket vetni.

/Vegyük Lengyelország példáját. Megkészserezte ipari termelését, felépítette kohászati bázisát. Kitől kaptak ehhez segítséget? Tőlünk. Nekik tehát a velünk való kapcsolat előnyös. Mégis nekünk címezik a panaszokat, hogy nincs egyenjogúság.

Kínában hatalmas autógyár épült fel, amely fejlettebb, mint a mienk, mert a mi gyárainkban termelt felszerelést használták fel hozzá. Ha a régi helyébe a Szovjetunióban azokat a gépeket állították volna, amelyet Kínának szállítottak, a Szovjetunió gépkocsitermelését megkészserezte volna./

Amit a magyar elvtársak kérnek, és amelyet számukra adunk, az nem kevés. Nekünk ez áldozatokat jelent. Feleslegeink nincsenek, saját szánktól vesszük el azt, amit adunk.

És ezek után még beavatkozásról beszélnek!

Nem a mi hibánk, hanem Rákosi butasága, hogy tanácsainkat nem használták fel. Mi megmondtuk a magyar, [a] lengyel, a román elvtársaknak, hogy a tőkebefektéseiket csökkentsék, ne erőszakolják a nehézipar fejlesztését. Fordítsanak nagyobb figyelmet a mezőgazdaságra, mert ha nem vigyáznak, szakadás fog bekövetkezni a tömegek és a vezetők között! Persze mi tanácsainkat nagyon óvatosan foglalmaztuk meg, mert mindig el akartuk kerülni azt, hogy úgy állítsák be a kérdést, mintha az oroszok nem akarnák, hogy országuk ipari ország legyen, hogy meg akarják tartani az országot mezőgazdasági jellegű függvényországnak.

/Amikor a románok hozzákezdtek a Duna–Fekete-tenger-csatorna építéséhez, figyelmeztettük őket, hogy ráfizetés lesz a vége, és hogy ezt a vállalkozást népük életszínvonala fogja megsínyleni. Arra is felhívtuk a figyelmüket, hogy ezt a tervet először Hitler forgatta a fejében azért, hogy hajóik kikerülhessék a Fekete-tengerhez vezető útjuk szovjet ellenőrzését. Később a román elvtársak el is álltak ettől a tervtől.

Budapesten metrót akartak építeni. Mi már akkor megmondtuk, hogy mi szükség van arra [sic!]./

Ha az egyenjogúságról beszélünk, meg kell említenem, hogy 1948-ban Gottwald elvtárs azt a javaslatot tette Sztálinnak, hogy Csehszlovákia gazdaságát egyesítsék a Szovjetunió gazdaságával. Sztálin akkor azonnal tiltakozott ez ellen a gondolat ellen, tehát még nála sem volt ilyen bekebelezési tendencia.

Ne gondoljuk azt, hogy a kommunizmus győzelmével külön, önálló kommunista köztársaságok fognak alakulni. Ellenkezőleg, az a célunk, hogy a szocialista orszá-

²⁴ A szovjet jegyzőkönyvben ez a mondat így szerepel: „Ám ha állandóan a be nem avatkozásról és az egyenjogú kapcsolatokról papolunk, az a benyomás alakulhat ki egyesekben, hogy kapcsolataink a valóságban nem egyenjogúak.”

gok kapcsolatai egyre szorosabbá váljanak, és ne nacionalista, hanem kommunista alapon teremtsük meg az új kapcsolatokat az országok között.

A mi iparunk fejlettebb a kínai iparnál. Gyökerében helytelen felfogás lenne azonban azt gondolni, hogy mi hamarabb jutunk el a kommunizmusba, mint a kínaiak. Amikor nálunk kommunizmus lesz, mi nem fogjuk úgy tekinteni Kínát, mint csak szocialista országot, amelyet a mi fejlettebb gazdaságunkkal ki akarnánk zsákmányolni. Mi nem egymástól elszakadva, hanem együtt akarunk eljutni a kommunizmusba. Sajtónk azonban sajnos nem eléggé hangsúlyozza fejlődésünknek ezeket a tendenciáit.

/Amikor Mićunović²⁵ jugoszláv nagykövettel kereskedelmi kapcsolatainkról beszélgettünk, felvetette, hogy miért nem vesszük át tőlük azokat a termékeket, amelyeket felajánlottak, mint például dohány, paprika, befőtt stb. Azt kérdezte, hogy jobb-e a bolgár paprika, talán édesebb-e a jugoszláv paprikánál, mert tudomása szerint a bolgároktól át vesszük. Megmondtuk nekik, hogy bizony az a paprika egészen más paprika, mert Bulgária a szocialista táborhoz tartozik, és nekünk kötelességünk Bulgáriát segíteni. Nekünk a görögök dohányára sincs szükségünk. Itt azonban politikai megfontolások is szerepet játszanak. Mi tehát azokból az elvekből indulunk ki, amelyeket a jugoszlávok hangoztatnak: a teljes egyenlőség és a be nem avatkozás elveiből. Azt szállítjuk, amit tudunk, és azt kérjük tőlük, amire szükségünk van. Ha ők azt vetik fel, hogy nekik így nem előnyös, mi is felvethetjük a kérdést úgy, hogy vajon az mellékes-e, hogy számunkra milyen előnyök származnak kereskedelmi kapcsolatainkból. Ha csak kereskedelmi alapon akarnak velünk barátkozni, akkor miért legyünk mi kommunisták?/

Egymás közti kapcsolatainkban mi Lenin útmutatása alapján a munkásosztály nemzetközi érdekeiből indulunk ki. Ezért kell koordinálni politikánkat, gazdasági és katonai erőinket.

A lengyelekkel való kapcsolatunkban ügyeink jól mennek. Nemrégén például kértek tőlünk 900 000 tonna búzát, közöltük velük, hogy megadjuk. Ezután kérték, hogy adjunk többet, miután erre is hajlandók voltunk, végül 1 500 000 tonna búzát kértek tőlünk. Ezt is megadtuk, mégpedig hitel formájában. Nekünk semmi szükségünk nincs arra, hogy hitelt adjunk másoknak. Ez sem tartozik az egyenjogúsághoz, viszont baráti kötelezettségünket teljesítjük.

A szovjet búzából a lengyelek azonban disznót hizlaltak, és eladták az angoloknak, mint angolszalonnát.

Mi bármikor hajlandók vagyunk a jugoszlávokkal való vitás kérdéseinket döntőbizottság elé vinni. Ez csak a mi álláspontunkat igazolná. Nem véletlen, hogy a jugoszlávok erre nem is tartanak igényt.²⁶

²⁵ Veljko Mićunović jugoszláv politikus, diplomata, 1956-tól 1958-ig moszkvai nagykövet.

²⁶ A szovjet–jugoszláv viszonyról sok fontos dokumentumot közöl: *Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. Dokumentumok*. Az iratokat gyűjtötte, válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. Budapest, 1997, MTA Jelenkorkutató Bizottság.

Helyes volna ha a tárgyalásainkról szóló közös nyilatkozatban ezeket a gondolatokat figyelembe kell venni [sic!]. Sajtónk munkáját a kommunizmus építése feladatainak kell alárendelni.

Ha mi a burzsoá egyenlőség értelmezéséből indulnánk ki az egymás közötti kapcsolatok ápolásánál, csak nyernénk vele, mert mi gazdaságilag erősek vagyunk. Ha tárgyalásainkon mi csak azt néznénk, hogy milyen előnyünk van ebből, akkor a mi szempontunkból semmi értelme sem volna ezeknek a tárgyalásoknak. Meg kell mondanunk, hogy mi nagyon szeretjük a magyar elvtársakat, hiszen ők a mi igen drága barátaink.²⁷

(MOL XIX-J-1-j 7. doboz, IV-130. Géppel írt egykorú másolat, Mátyik Pál aláírásával hitelesítve.)

2. SZÁMÚ DOKUMENTUM

Kádár János és Ny. Sz. Hruscsov pohárköszöntője az 1959. június 5-én Hruscsov tiszteletére rendezett vacsorán
(Részletek)

Szigorúan bizalmas!

Kádár János elvtárs: Kedves Elvtársak! A Politikai Bizottság nevében táviratot intéztünk az elvtársakhoz, hogy Albániába jövet vagy menet látogassanak el hozzánk. A Politikai Bizottság nagy örömmel és köszönettel vette Hruscsov elvtárs beleegyező válaszát, hogy visszafelé meglátogatnak bennünket. Közben volt még egy barátságos jellegű, de mégis heves küzdelemmel járó levelezés az albán elvtársakkal, aminek a lényege az volt, hogy Hruscsov és Malinovszkij elvtársak hol töltsék június 4-ét és 5-ét: Albániában-e vagy Magyarországon?

Révai elvtárs: Győztünk! (*Derűlttség.*)

Kádár elvtárs: Elvtársak! Mindig nagy-nagy öröm, ha találkozhatunk a szovjet elvtársakkal. Akkor mi mindig úgy manőverezünk, hogy lehetőleg a Központi Bizottság is találkozzék velük. Mi, a Politikai Bizottság, akik gyakran vagyunk részesei ilyen találkozásoknak, úgy érezzük, hogy újból és újból erőt kapunk ezekből a találkozásokból, és úgy gondolom, hogy így vannak ezzel a Központi Bizottság tagjai is. Amikor Münnich elvtársék utaztak hazafelé,²⁸ akkor is létrejött egy találkozó, ahol szóba jött a köztünk lévő viszony. Hruscsov elvtárs azt mondta, hogy valóban, a párt-és az államközi viszony egyaránt jó, és nincs mást kívánunk, mint hogy ennél soha rosszabb ne legyen, és reméljük, nem is lesz.

²⁷ Más források alapján egyértelmű, hogy Hruscsov itt tréfásan „igen drága” magyar barátokról beszélt. Lásd Horváth Imre külügyminiszter tájékoztatója a minisztérium kibővített kollégiumi ülésén, 1957. április 9. MOL XIX-J-1-j 7. doboz, IV-130.

²⁸ 1959. április 11. és május 17. között Münnich Ferenc miniszterelnök vezetésével magyar kormánydelegáció tárgyalt Mongóliában, a Vietnami Demokratikus Köztársaságban, Kínában és a Koreai Demokratikus Köztársaságban. A delegáció erről az útról hazatérőben állt meg Moszkvában, ahol találkoztak a szovjet vezetőkkel is.

Ami a népek közti barátságot illeti, mi úgy gondoljuk, hogy ezt a barátságot még jobban mélyíteni és erősíteni kell. Azt hiszem, a szovjet elvtársak tudják, hogy a magyar nép tömegei nem állnak még a politikai öntudatnak olyan magas fokán, mint a Szovjetunió polgárai, és mi kötelességünknek tartjuk, hogy ezt fejlesszük, mert az egész internacionalizmus lényege: a Szovjetunió barátsága. Mióta a Szovjetunió létezik, mindig ez volt a próbaköve az internacionalizmusnak, és ez mindig így is lesz.

Ami a mi mindennapi gondjainkat és munkánkat illeti: nem akarjuk az elvtársakat terhelni, de számunkra sok öröndetes dolog van, emellett azonban nehézségek, hibák, bosszúságok is vannak.

Ami a fő kérdéseket illeti, nyugodt lélekkel mondhatjuk, elég jól haladunk a párt politikai tömegkapcsolatának szélesítésében. Erről most azt lehet mondani, hogy a fejlődés stádiumában van. Ami a gazdasági, kulturális kérdéseket illeti, ott is előrementünk. Ez ugyan most már kicsit bonyolultabb, mint az ellenforradalom után volt. Eredmények vannak. Nálunk most az a helyzet – közben halljuk, hogy a szovjet emberek az I. negyedéves tervüket 5%-kal túlteljesítették –, hogy az ember a nyakát kicsit behúzza, mert mi az I. negyedéves tervünket csak 100%-ra teljesítettük. Ez persze magasabb, mint a múlt esztendőben volt, de azért nem nagyon elég ez a 100%, mert mi a tervünk szerint többet akarunk elérni ebben az évben. Nagyon bízunk benne, hogy elérjük. Valószínű, hogy a régi stílus fog érvényesülni, hogy az év utolsó négy hónapjában a gombot meg kell majd nyomni, hogy meglegyen az, amit akarunk. Azt hiszem, most nem is a tömegek oldalán kell keresni az előrelépés lehetőségét, hanem inkább a vezetés vonalán. Értem alatta a párttagságot, a gazdasági vezetést, a kulturális vezetést stb. Például nem volt világos ez az átárazás. Aztán a nyereségrészese-déssel kapcsolatban is voltak problémák. A Központi Bizottság felhívására 1 200 000 forint értékű felajánlás született, ami még kevés, de ez a dolgozók akaratából született, olyan körülmények között, amikor az igazgatók nem nagyon törték magukat a vállalásért.

A másik nagyon nagy feladat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megszilárdítása. Márciusban nem minden elvtárs lelkesedett azért, hogy a tömeges szervezéssel álljunk meg egy kissé. Most ezek az elvtársak lelkesednek a legjobban. Azt hiszem, Csou En-laj²⁹ elvtárs mondta, hogy ez nem megállás, hanem előrehaladás a termelőszövetkezeti mozgalomban.

Egy további feladatunk, hogy készülünk a pártkongresszusra. Ez azokkal a feladatokkal jár, mint általában egy kongresszus járn szokott, azzal a speciális vonással, hogy nálunk a beszámoló kezdete az ellenforradalom leverésével kezdődik. De valahogy csak megmagyarázzuk a bizonyítványunkat!

Hruscov elvtárs: Mondják meg azt is, hogy ez is győzelem volt.

Kádár elvtárs: Majd mi valahogyan bebizonyítjuk.

Kiss Károly elvtárs: Mao Ce-tung elvtárs mondotta: jó dolog volt ez az ellenforradalom...

Közbeszólás: Nehogy megismételjük!

²⁹ Csou En-laj kínai kommunista politikus, 1949-től 1976-ig miniszterelnök, 1949–1958 között emellett külügyminiszter is.

Kádár elvtárs: Bizonyos haszna is volt. A kár adva volt, a haszon pedig az, amit ki tudunk hozni.

Hruscsov elvtárs: A haszon abban volt, hogy rájöttünk, nem szabad butaságot csinálni, és lehet-e e nélkül a haszon nélkül dolgozni?

Kádár elvtárs: A párt egész munkáját és harcát áthatja most az a bizakodás, ami a súlyos csapásokon keresztülment pártban él, ami leküzdötte ezeket a csapásokat. Nem tellett a saját erőnkéből, gondolom, Hruscsov elvtársnak nem kell magyarázni, de azért bizakodás van, és ez a bizakodás jogos.

Hruscsov elvtárs: Mi csak a tartozásunkat egyenlítettük ki! A polgárháború idején a magyarok segítettek az ellenforradalom leverésében, mi pedig 1956-ban tettük meg ezt.

Kádár elvtárs: A párt egész tevékenységét befolyásolja egy nem egészen mellékes körülmény, a nemzetközi helyzet. Negatív értelemben nekünk, magyar kommunistáknak, a rádiuszunkat ki kell terjeszteni az egész világra, de pozitív értelemben ez még nem sikerült. A nemzetközi helyzet a szovjet elvtársak megítélése szerint és a mi egész táborunk megítélése szerint jó. De azért ha az ember arra gondol, hogy milyen volna ma a nemzetközi helyzet és a világ arculata, ha a szovjet elvtársak kellő időben figyelmüket és erejüket nem oda koncentrálnák, ahova koncentrálják – és aminek következményeképpen jelenleg a katonai előzmények is megvannak –, a szovjet elvtársaknak, a szocialista tábornak a béke megvédése nehéz volna.

Most az a helyzet, hogy most mi fellephetünk a tömegek előtt nyugodtan, és fel is kell lépni minél többször azzal, hogy nem vagyunk hősök, és nem tudjuk megmondani, hogy konfliktus lesz-e, vagy nem lesz. Most úgy néz ki, és azt mondhatjuk, hogy nem lesz világháború. De azért azt most már tudjuk, hogy népünk kitart a Szovjetunió és a szocialista táborban való szövetségben, az internacionalizmus mellett. Akármilyen is lesz a jövőbeni fejlődés, kapitalizmus többé Magyarországon nem lesz. Legutóbb a művész elvtársaknak mondtam, hogy ha valakiben van olyan félelem, hogy Magyarországon kapitalizmus lesz, az szabaduljon meg tőle, és akiben ilyen remény van, az vesse el. Mert a való igazság az, hogy a magyar nép tömegeinek óriási többsége híve ennek a szocialista fejlődésnek, de bizonyos dolgozó rétegeket bizonytalanná tesz a nemzetközi helyzet. Van, akit a felesége nógat, és nekünk kötelességünk bizakodóvá tenni. Ezt mi abban a meggyőződésben tesszük, hogy igazunk van, és ez nem propaganda, hanem tényleges, reális valóságon alapszik.

Szeretném azzal köszönteni a szovjet elvtársakat, hogy azt a bizalmat, amit nekünk nyújtottak abban a különösen nehéz helyzetben, ami két és fél évvel ezelőtt itt volt, azt tartsák meg velünk szemben, nem fognak csalódni bennünk. Ha valami egetverő eredményeket nem is tudunk felmutatni, eredményeink vannak, a mi pártunknak, Központi Bizottságunknak, s egyet-mást talán már igazoltunk is, hogy erre a bizalomra és barátságra méltóak akarunk lenni.

Engedjék meg, hogy köszöntsem az SZKP és az MSZMP barátságát, a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság kormányai közti barátságot, és a szovjet és a magyar nép közti barátságot.

Teljes szívvel kívánok jó egészséget a köztünk lévő kedves barátainknak, Hruscsov elvtársnak, Malinovszkij elvtársnak, s a többi kedves vendégeinknek! En-

gedjék meg, hogy Hruscsov elvtársnak a Központi Bizottság nevében gratuláljak a Lenin-békedíj elnyeréséhez. Azt hiszem, ha van ilyen ember, aki ilyen nagy kitüntetést megérdemel, az Hruscsov elvtárs. Jó egészséget kívánunk! (*Nagy taps.*)

Hruscsov elvtárs: Kedves Elvtársak! Kedves Kádár, Münnich, Dobi elvtársak! A Központi Bizottság valamennyi tagja! Engedjék meg, hogy Malinovszkij elvtárs és a magam nevében hálámat fejezzem ki meghívásukért. Mi azt gondoltuk: valószínű, majd csak meghívnak talán bennünket. Gondoltunk arra is, hogy lehetséges, nem találják fel magukat, és nem hívnak meg. (*Derűltség.*)

A mi véleményünk valóban az, hogy kapcsolataink a lehető legjobbak, mind országaink, mind pártjaink, mind pedig – személyi vonatkozásban – országaink vezetői között. Nincsenek vitás kérdéseink, és ha elvéve akad is vita, azt mindig Apró elvtárs³⁰ csinálja. Valószínű, hogy itt egy dialektikus ellentétről van szó: minél jobban erősödnek kapcsolataink, annál jobban növekszik ellentétünk Apró elvtárssal. Mindez a népen belüli ellentmondások kategóriájába tartozik. Úgy gondolom, hogy közös erőfeszítésekkel talán még ezeket a nehézségeket is leküzdjük. Mi egyébként ismerjük a gyógymódot is: ha jön hozzánk Apró elvtárs, mindig jóllakatjuk zsíros, ukrán kolbásszal. Ilyen esetben ugyan nem szűnik meg az ellentmondás, de tompul az éle. (*Derűltség.*) Én azért tárom fel kártyáinkat, mert tudom, ha Apró elvtárs meglátja az ukrán kolbászt, úgysem bír ellenállni. Mi már tanulmányoztuk az ő gyenge pontjait.

Mi, az Önök közeli barátai, nagyon örülünk az országukban kialakult helyzetnek. Önöknél jól stabilizálódik a gazdasági élet, sőt nemcsak stabilizálódik, hanem fejlődik is. Jól fejlődik a mezőgazdaság, a parasztok, akik beléptek a téeszekbe, jó utat választottak, mert rájöttek arra, hogy ez elkerülhetetlen szükségszerűség. A parasztnak a téeszekbe való belépése nagyon jó barométer. A paraszt soha nem lép be a téeszbe, ha nehézséget vagy ingadozást lát az országon belül, vagy a nemzetközi kapcsolatok területén. Tehát a belépések: jó jel az Önök szempontjából. Mi nagyon örülünk az Önök sikereinek már csak azért is, mert a jugoszláv revizionisták annak idején nagyon számítottak Önökre. Azt hiszem, Önök nem értenek engem félre, és nem sértődnek meg ezért. Önök is jól tudják, hogy amikor a nehézségek kezdődnek, amikor csődbe jut a párt, amikor ingadozás van, széthull a vezetés, ezt felhasználják arra, hogy erkölcsileg, ideológiailag szétzüllesszék a pártot. Örülünk, hogy az Önök pártja legyőzte ezeket a nehézségeket, és erősebben került ki a megpróbáltatásból, mint amilyen az ellenforradalom előtt volt.

Önök természetesen jogosan kérdezhetik: mi az oka annak, hogy sem én, sem pedig Enver Hodzsa³¹ – akinek ez igen nehezére eshet –, bár sok beszédet mondtunk Albániában, az ördögöt egy szóval sem emlegettük? Ez nem azt jelenti, hogy nálunk valamiféle békülékenység volna, vagy hogy Jugoszláviában valamennyire rendbe jöttek volna az ügyek. Nekünk megmaradt ugyanaz a véleményünk, mint amikor össze-

³⁰ Hruscsov megjegyzése arra vonatkozik, hogy az 1956. november 4-ét követő időszakban a magyar vezetés gyakran kért gazdasági segítséget a Szovjetuniótól, és a konkrét kérések megvitatására Moszkvába utazó delegáció vezetője rendszerint Apró Antal volt.

³¹ Enver Hodzsa albán kommunista politikus, 1943-tól 1985-ben bekövetkezett haláláig az albán kommunista párt főtitkára, illetve első titkára.

jöttünk, és aláírtuk a 12 párt közös nyilatkozatát.³² Miért hagytunk mi most mégis fel a jugoszlávellenes felszólalásokkal? Véleményünk szerint a jugoszláv vezetők nem méltók arra, hogy mi fellépünk ellenük. Annak idején nemcsak mi, hanem valamennyi kommunista párt elítélte őket, s a jugoszláv revizionisták elszigetelődtek. Egy pártot sem sikerült nekik a maguk oldalára vonni; ezért ne rágódjunk mi állandóan a döglött macskán, mert abban kevés élvezet van. Csupán ezért nem szólunk róluk. Nem szidjuk őket azért sem, mert nem akarjuk őket ezzel erősíteni. Ne higgyék ellenségeink és jugoszláv „barátaink”, hogy ők valamilyen veszélyt jelentenek számunkra. Véleményünk szerint nem szükséges őket állandóan emlegetni, mert ezzel csak felferjük az ő értéküket. Valóban úgy van, hogy mennél jobban szidjuk őket, annál több dollárt kapnak. Ez így van pontosan. Ők tiltakoztak akkor, amikor Mikojan elvtárs kijelentette, hogy nem akarjuk őket megvásárolni. Pedig valóban megvásárolhatnánk őket, de mi ezt nem tesszük, mert az eszméket se nem adják, se nem veszik.

Mi úgy gondoljuk, helyesen jártunk el e kérdésben, mert a kommunista pártok egybeforrtak. Ha a múltban tényleg volt is bizonyos okunk a nyugtalanságra például a lengyel elvtársak miatt, most már ott is szemmel láthatóan napról napra javul a helyzet. Úgy tűnik, hogy a lengyel elvtársak úrrá lettek a nehézségeken, látjuk Gomulka elvtárs eredményeit, ő már kézbe vette a gyeplőt. Igaz, van ott még jócskán nehézség is. Nehézségeik vannak a parasztsággal, az egyházzal kapcsolatban. Egyszóval: a mi lengyel barátainknak van még mit helyrehozni. Véleményünk szerint abban az esetben, ha a lengyel elvtársak megfelelő akaratot tanúsítanak, e nehézségek leküzdhetők. Úgy gondolom, a többi pártokban jól állnak az ügyek.

Ami a szocialista országok gazdasági életét illeti, valamennyi országban fellendülés tapasztalható. Önöknél jól haladnak az ügyek. Engem ma nagyon megörvendeztetett Kádár elvtárs, amikor arra kért, hogy tárgyalást kellene kezdeni az árucserforgalom fokozása céljából. Ez jó jel, mert azt jelenti, hogy Önöknek több árujuk van.

Kádár elvtárs: Van valamennyi...

Hruscsov elvtárs: Ez a hőmérő azt mutatja, hogy az állam szervezete egészséges. Ha sok a bor, azt jelenti, hogy lehet inni.

Közbeszólás: El is lehetne adni!

Hruscsov elvtárs: Vegyék meg, és igyák meg! (*Derűtség.*)

[...] Hogyan értékeljük mi a nemzetközi helyzetet? Véleményem szerint a helyzet jó. A genfi külügyminiszteri értekezleten³³ valószínűleg külsőleg olyan benyomást igyekeznek kelteni, mintha fennállna a megegyezés lehetősége, holott semmiben nem fognak megegyezni. Ha valamilyen kérdésben egyébként felmerülne a megegyezés lehetősége, egyetlen miniszterelnök sem engedí át a babért saját külügyminiszterének, a megállapodást feltétlenül ő akarja aláírni. Ez a külügyminiszterek sorsa! (*Derűtség.*) Nagyon érdekesek a genfi tárgyalások. Vannak nyílt tárgyalások, zárt tárgyalások,

³² A szocialista országok kommunista pártjainak 1957. november 14–16. között Moszkvában megtartott értekezlete után kiadott közös nyilatkozatról van szó, amelyet Jugoszlávia nem írt alá.

³³ 1959. május 11-én Genfben megkezdődött a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország külügyminisztereinek találkozója, ahol tárgyalások indultak a német újraegyesítéssel, Berlin státusával, valamint a német békeszerződéssel kapcsolatos kérdésekről.

személyi találkozások, és a küldöttségek tanácsadóinak találkozásai. Amikor a küldöttségek tanácsadói összeülnek, akkor ezek a tanácsadók azt mondják: jelenleg egyetlen épeszű ember sem hiszi komolyan, hogy egyesíteni lehetne Németországot. Mi nem is gondolunk erre – mondják a nyugatiak –, sőt ezt maga Adenauer³⁴ sem akarja. Mindezt a kulisszák mögött mondják, amikor viszont a tanácssteremben vannak, azt mondják: csupán egyetlen út van, Németországnak a szabad választáson keresztül egyesítése. Egyébként a nyugatiak most igyekeznek olyasmit elhíresztelni, mintha mi rendkívül érdekeltek lennénk a kormányfői értekezlet létrehozásában. Mi nyilvánosan megmondtuk, hogy nem így van, ennek ellenére ők ismételtetik ezt, mert nincs más érvük. Természetesen mi engedményt nem teszünk, mi inkább hazamegyünk, de nem írunk alá semmiféle – a mi ügyünk szempontjából hátrányos – egyezményt. Maguk a nyugatiak is tudják ezt. Véleményem szerint létrejön a kormányfői értekezlet; hogy mikor kerül rá a sor, nehéz megmondani, valószínűleg ősszel.³⁵

Dulles temetése alkalmával Eisenhower fogadta az odaérkezett külügyminisztereket. Bizonyára egyesekben csodálkozást keltett, hogy mi elmentünk a temetésre. Mi semmiféle költséget nem sajnálunk, amikor ellenségeinket kell temetni! (*Derült-ség.*) Azt hiszem, még Bismarck mondta, hogy az ellenség holttestének mindig jó szaga van. Egyébként elmentünk Dulles temetésére, ha Adenauer meghalna, oda is elmennénk.

Gromiko³⁶ elvtárs a következőket jelentette az Eisenhowerrel folytatott beszélgetésről: amikor Németország egyesítéséről volt szó, Eisenhower széttárta karjait, úgy mutatta, hogy ez lehetetlen. Gromiko elvtárs, hogy ellenőrizze Eisenhower kézzel tett kifejezését, szóban megkérdezte: Helyesen értettem én Önt? Gromiko szavakban megismételte azt, amit Eisenhower a kezével kifejezett: Tehát Ön úgy gondolja, hogy jelenleg lehetetlen egyesíteni a németeket, és Németország egyesítése a németek saját ügye? Eisenhower azt mondta: Igen, így értettem.

Mindez azonban nem zárja ki, hogy a legközelebbi nyilvános ülésen Eisenhower külügyminisztere azt fogja állítani, amit maga Eisenhower tagadott.

A külügyminiszterek értekezlete bizonyára rövidesen befejeződik. Valószínűleg majd igyekeznek olyan külső látszatot kelteni, mintha bizonyos fokú megegyezés jött volna létre. Valószínű, csinálnak majd egy „gumi-kommunikét”. Erről a kommunikéről aztán mindegyik külügyminiszter azt állítja, hogy benne van az ő álláspontja. Mindenesetre a genfi értekezlet kimenetele még így is pozitív lesz. Miért? Azért, mert ők kénytelenek voltak beengedni az üléssterembe az NDK képviselőit. Bonn és az NDK egyenlő jogokkal vesz részt; ez az NDK tényleges elismerését jelenti. Ez nagyon nagy előny. Most mi igyekszünk olyan feltételeket teremteni, hogy megerősítsük az elért

³⁴ Konrad Adenauer német kereszténydemokrata politikus, 1949–1963 között a Német Szövetségi Köztársaság kancellárja.

³⁵ A szovjet vezetés 1957 végétől szorgalmazta egy kelet–nyugati csúcstalálkozó megrendezését. Bár az ezzel kapcsolatos üzenetváltásokban sokáig a négy nagyhatalom vezetőinek értekezletéről volt szó, végül 1959 szeptemberében, Hruscsov egyesült államokbeli látogatása idején szovjet–amerikai szuperhatalmi csúcstalálkozóra került sor.

³⁶ Andrej Andrejevics Gromiko szovjet politikus, diplomata, 1957–1985 között külügyminiszter.

sikereket, és tovább haladhassunk előre. Természetes, hogy további előrehaladásunk során ésszerű, megfontolt célokat kell kitűzni. Például nem szabad elővenni olyan kérdéseket, amelyek megoldására nincs remény.

Ami az NDK-val kötendő békeszerződést³⁷ illeti; a békeszerződés Damoklesz kardja állandóan a nyugatiak feje felett függ. Jelenleg ők szeretnék meghosszabbítani Nyugat-Berlin megszállását. Berlinben 10 000 nyugati katona van. A nyugatiak hajlandók lennének lecsökkenteni e létszámot 7500-ra. Most ők javasolják a propaganda beszüntetését, és a berlini kémközpontok felszámolását. Mi hajlandók vagyunk erre, de még hozzátesszük: egyúttal számoljuk fel a háborús állapotot és a megszállás rendszerét is. A nyugatiak ezt már nem akarják; azt mondják, ők ezt nem tehetik meg. Az a tény, hogy Nyugat-Berlinben 10 000 vagy 7500 katona van, számunkra nem bír jelentőséggel. Annak idején, amikor tárgyaltam MacMillannel³⁸ megkérdeztem tőle, igaz-e, hogy Nyugat-Berlinben 25 000 katona van. Ő azt állította, hogy csupán 12 000 van. Most kiderült, hogy mindössze 10 000 van. Úgy gondolom, e szám megfelel a valóságnak. Én azt mondtam MacMillannek: mi nem félünk a maguk 25 000 katonájától, ha akarják, vigyenek oda még 100 000-et, mi ott, a zsákban fogjuk megfojtani őket.

A dolog lényege nem abban van, mennyi katona van Nyugat-Berlinben, hanem ki kell alakítani a normális helyzetet. Azt hiszem, ez hosszú folyamat lesz, mi nem fogadjuk el az ő álláspontjukat, ők pedig nem értenek velünk egyet. Azt hiszem, hosszú alkudozásra lehet számítani. Ha ez olyan jellegű alkudozás lenne, mint ahogy mi Apró elvtárral vitatkozunk, akkor ez számunkra a boldogságot jelentené.

Mi általában nagyon jónak tartjuk az erőviszonyokat, e viszonyok a mi javunkra vannak, és a továbbiakban még jobban eltolódnak majd javunkra. A dolog lényege: meg kell őrizni a szocialista tábor egységét, meg kell őrizni a szervezeti és erkölcsi egységet minden országon belül. Az ő fő vonaluk jelenleg: igyekezni fognak belülről felrobbantani, szétrohasztani bennünket.

Az amerikaiak nagyon nagy reményt fűznek a most Moszkvában megnyíló kiállításukhoz. Azt hiszik, ha az oroszok meglátják az amerikai árukat, azonnal amerikai rendszert teremtenek a Szovjetunióban. De nekünk is érdekünk, hogy ezt a kiállítást a saját céljainknak megfelelően használjuk ki. Az orosz ember látni fogja, hogy a mi áruink rosszabbak, mint az amerikaiaké, de mi megmondjuk népünknek: látjátok, az amerikaiak egyelőre jobb árukat állítanak elő, ha végrehajtjuk a 7 éves tervet, e téren is megelőzzük Amerikát. Az amerikai kiállítást is felhasználjuk erőink mozgósítására, a 7 éves terv végrehajtására; az amerikaiak azt hiszik, hogy kiállításukkal majd gyengítenek bennünket, pedig ez is erősítőleg fog nálunk hatni. Ez már a rothadt kapita-

³⁷ A szovjet vezetés 1958 folyamán politikai offenzívát indított Berlin státusának „rendezése” céljából. A szovjet terv szerint Berlint szabad várossá kell nyilvánítani, az ott állomásozó szövetséges csapatokat pedig vissza kell vonni. Arra az esetre, ha a nyugati nagyhatalmak ezt elutasítanák, Hruscsov kilátásba helyezte, hogy a Szovjetunió külön békeszerződést köt az NDK-val.

³⁸ Harold MacMillan brit konzervatív párti politikus, 1957-től 1963-ig miniszterelnök; 1958. február 21.–március 3. között hivatalos látogatást tett a Szovjetunióban.

lizmus. Most valami varázsigével akarják elérni a fennmaradását. Ez nem fog sikerülni nekik.

Jó nagy beszédet mondtam? Nem alszanak még?

Nemrég halt meg Manuilszkij³⁹ elvtárs; nagyon jó elvtárs és jó szónok volt. Nagyon jó vicceket tudott mesélni. A hozzám hasonló szónokokról a következő anekdotát mondotta: annak idején élt I. B. Petrovszkij elvtárs, az idősebb korosztály képviselői bizonyára emlékeznek e névre. Tehát ez a Petrovszkij elvtárs elment egy ukrán faluba beszámolni a nemzetközi helyzetről. Ő mindenben alapos ember volt, az előadásnak is jó nagy feneket kerített. Már hosszú ideje folyt a gyűlés, amikor teljesen váratlanul az elnöklő kolhozelnök rettenetes hangon elkiáltotta magát: Felállni! Mindenki egy emberként felugrott. Rövid szünet után az elnök újabb parancsot adott: Leülni! Mindenki leült. Petrovszkij elvtárs folytatta a beszámolót, de a mondanivalója befejezéséig az említett felállás-leülés legalább ötször megismétlődött. Az előadás befejeztével Petrovszkij elvtárs odafordult az elnökhöz, és szemrehányó hangon azt mondta: Elnök elvtárs! Miért csinálták ezt a ceremóniát? Minek ez a nagy felhajtás? Nincs erre szükség, hiszen valamennyien egyszerű halandók vagyunk. Az elnök ránézett Petrovszkijra, és azt mondta: Hát nem látta az elvtárs, hogy ültében aludt valamennyi?

Nem szeretném, ha maguk is elaludnának, inkább befejezem.

A barátságunkra, elvtársak, az Önök sikereire, az Önök pártjára, Kádár elvtársra, Münnich elvtársra, a Politikai Bizottság egyetlen párton kívüli tagjára, Dobi⁴⁰ elvtársra! Valamennyiük egészségére!

(MOL M-KS-288. f. 9. cs. /1959/ 6. ő. e. Géppel írt tisztázat hitelesítés nélkül.)

3. SZÁMÚ DOKUMENTUM

Kádár János beszámolója az MSZMP Központi Bizottsága

1960. június 29-i ülésén a szocialista országok kommunista pártjainak

1960. június 24-i bukaresti értekezletéről

(Részlet)

[...] Egyébként felmerült ott sok minden más érdekes dolog között például a Sztálin-kérdés is. Nem volt egy nagyon nagy kérdés. Az előzményhez az tartozik, hogy a XX. kongresszuson az összes küldöttség, aki ott képviselve volt, helyeselte az SZKP Központi Bizottságának beszámolóját, amely elítélte Sztálint. Ezt egyébként az ott lévő kínai küldöttség nem helyeselte. Nem lépett fel ellene sem, de nem helyeselte. Egy bizonyos idővel később, 1957-ben Mao elvtárs nem hivatalos, kötetlen látogatás kere-

³⁹ Dmitrij Zaharovics Manuilszkij szovjet politikus, a Komintern egyik vezetője, 1959-ben halt meg.

⁴⁰ Dobi István kisgazdapárti, majd kommunista politikus, 1952-től 1967-ig az Elnöki Tanács elnöke, ám a beszéd idején nemcsak a Politikai Bizottságnak, de még az MSZMP-nek sem volt tagja. Hruscsov már a szovjet párt- és kormánydelegáció 1958. április 2–10. között lezajlott magyarországi látogatása idején is nagy élvezettel élcelődött Dobi István sajátos helyzetén, vagyis azon, hogy egy szocialista ország „államfőjeként” nem tagja a kommunista pártnak. Dobi végül 1959-ben belépett az MSZMP-be.

tében kijelentette – nekünk is volt ilyen találkozásunk vele,⁴¹ ahol ez szóba került –, hogy először is nagy tehertől szabadultak meg ők is. A kérdésnek a XX. kongresszuson történt rendezésével – a személyi kultusz felszámolása stb. – egy nagy tehertől szabadultak meg ők is, és a nemzetközi kommunista mozgalom is. Ugyanakkor a mi küldöttségünkkel is folyt egy eszmecsere. Megmondták, hogy nem teljesen pontosan értenek egyet az SZKP értékelésével. Aztán ez ide lett forgatva, oda, és lehet, hogy a kínaiak álláspontjában valami volt, hogy nem tiszta negatív, meg ilyesmi. De most az az érdekes tünemény van, hogy mennél inkább megy előre ez a vita, ami áprilisban kezdődött a nyílt színen, az érvek között annál többször szerepel, hogy „Lenin és Sztálin azt mondta”. És persze ott se nem a Leninről van szó, sem nem Sztálinról, hanem hogy a kínaiak mit mondanak, csak ezzel vezetik be. Ott nem idézetekről van szó. „Lenin és Sztálin azt tanította” – most már mind sűrűbben ez is felmerül. A szovjet elvtársak ezzel foglalkoztak is. Nem volt persze ez olyan nagy kérdés, de azért megmondták a véleményüket, és azt mondták: ez annyira egyszerű és világos kérdés, ez nem egy rejtély, hogy itt miről van szó. Itt tudniillik arról van szó, hogy Sztálint emlegetni és mint valami megfellebbezhetetlen fórumra hivatkozni jelenleg, az azt jelenti, hogy ők úgy képzelik el: egyik kezükben van Lenin kardja, másik kezükben Sztálin kardja. Nem lehet mind a két karddal harcolni. Sztálin kardja sokáig fényes kard volt, a végén bevéreződött kommunisták vérével, és azt többé nem lehet magasan tartani. Hogy most ők ezt kézbe vették, ez azt jelenti, hogy a jelenlegi vezetés lábát akarják ezzel a Sztálinnal leverni. Megmondta Hruscsov elvtárs nekik, hogy felhívja a figyelmüket, mert nem akar az ellenfél hibájából hasznot látni: ha ezt túl soká emlegetik, éppen az ellenkező hatást fogják elérni. Nem a jelenlegi SZKP-vezetést vagy éppen az ő lábát fogják ezzel a sztálini karddal kiverni alóluk, hanem inkább megerősítik őket. Azt mondja, hogy ezzel az egész Sztálinnal úgy vannak, hogy ha akarják, odaadják úgy, ahogy van ott náluk, a Vörös téren, állítsák fel maguknak Pekingben, csináljanak vele, amit akarnak. A szovjet nép legszélesebb körében most már az a vélemény, hogy az lett volna jó a szovjet népnek, ha ez a szerencsétlen Sztálin 10 évvel hamarabb hal meg, mint amikor meghalt. Akkor már egészen másutt tartana a Szovjetunió. Mindenki, aki orosz nyelven 20 ezer példányban Moszkvában ezzel lép fel,⁴² az csak őket erősíti, holott azt hiszi, hogy a jelenlegi vezetésnek árt. [...]

(MOL 288. f. 4. cs. 35. ő. e. Géppel írt tisztázat, aláírás nélkül.)

⁴¹ Kádár valószínűleg a magyar párt- és kormánydelegáció 1957. szeptember 27.–október 4. között lezajlott kínai látogatása idején folytatott tárgyalásokra utal.

⁴² Utalás a moszkvai kínai nagykövetségnek a pekingi álláspont népszerűsítését célzó, aktív propagandatevékenységére.

4. SZÁMÚ DOKUMENTUM

Kádár János feljegyzése Leonyid I. Brezsnyevnek, Moszkva, 1964. november 9.

Szigorúan bizalmas!

Tisztelt Brezsnyev Elvtárs!

Központi Bizottságunk megbízásából találkoztunk küldöttségünk részére, hogy eszmecserét folytathassunk az SZKP Központi Bizottságának képviselőivel. E feljegyzésben jelezni szeretném azokat a kérdéseket, amelyeket a megbeszélés során érinteni szeretnénk. E kérdések nagyobb része már fel van vetve az MSZMP KB október 24-én kelt levelében. Milyen kérdésekről van szó?

1. A szovjet–magyar barátságot szilárd, marxista–leninista, internacionalista elveken, népeink sorsközösségén alapuló kapcsolatnak tartjuk, amelyet nem egyes emberek határoznak meg, ezért arra semmilyen árnyékot nem vethet az Ny. Sz. Hruscsov felmentésére vonatkozó határozat.

2. Mind az SZKP, mind az MSZMP Központi Bizottsága leszögezte, hogy pártjaink tevékenységét a továbbiakban is a XX. kongresszus eszméi, az 1957-es és 1960-as moszkvai tanácskozások fő irányvonala vezérli. Ebből következik, hogy pártjaink a jövőben is teljesen egységben lépnek fel a szocialista országok együttműködése, a Varsói Szerződés, a KGST-szervezet vonalán, s hasonlóképpen a nemzetközi munkásmozgalomban és a külpolitika területén.

3. A Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság kétoldalú kapcsolataiban a legjobb elvtársi együttműködés érvényesült, és azt tartjuk, hogy a jövőben ennek még inkább így kell lennie.

4. Viszonyunkat az utóbbi nyolc évben az alapvető elvi, politikai egység mellett az is jellemezte, hogy vezetőink hivatalos és nem hivatalos találkozásain a legteltesebb őszinteség, a bizalom és a személyes tisztelet és barátság légköre uralkodott.⁴³ Ennek alapján, és azért, hogy ez maradéktalanul így legyen a jövőben is, szóvá tesszünk néhány kérdést a tisztázás és végleges lezárás szándékával.

5. Ny. Sz. Hruscsov elvtárs leváltásának tényét nemcsak tudomásul vesszük, hanem annak szükségességét megértettük.

6. Ugyanakkor az MSZMP Központi Bizottsága nem érti és nem helyesli a leváltás módját. Az a benyomásunk, hogy Önök nem vették kellően figyelembe intézkedésük hatását a többi szocialista országban és a kapitalista világban. Világos, hogy amíg Hruscsov elvtárs munkájának negatív oldalát az SZKP-ben, a Szovjetunióban

⁴³ Hruscsov és Kádár baráti viszonya közismert volt, a kapcsolat jellegéről azonban nem maradt fenn sok említést érdemlő dokumentum. E ritka források egyike Kádár Hruscsovhoz írott 1961. június 21-i levele, amelyből a következő részlet származik: „Nekem is van dolgom, gondom, elegendő. Éppen ezért legutóbbi telefonhívása meleg érzéssel töltött el, ugyanakkor erősen zavarba is hozott. Csodálkozom, hogy az Ön mérhetetlenül több dolga, gondja mellett még arra is tudott figyelmet és időt fordítani, hogy nekem gratuláljon születésnapomra. Mély hálával tölt el figyelmessége, amelyet ezúton is köszönök. Nem tudok és nem is akarok hízelegni, de Önnek szép szavak nélkül is tudnia és éreznie kell, hogyan viszonyulok én az Ön személyéhez.” MOL M-KS-288. f. 47. cs. 731. ó. e.

ismerték és érezték, addig pozitív tevékenysége alapján széles körű megbecsülést élvezett a tömegekben a Szovjetunió határain túl.

7. Hruscsov elvtárs hibáinak jelentős része előttünk ismeretlen volt korábban, illetve mi nem tudhattuk, hogy a számunkra nem érthető átszervezések, kampányok mennyiben voltak az ő személyes intézkedései, és mennyiben az SZKP Központi Bizottságának döntései. Más hibái ismertek voltak előttünk is, de – mondhatni – az egész világ előtt (a silókukorica erőltetése, Adzsubej⁴⁴ szerepeltetése stb.).

Meg kell azt is mondanunk, hogy most, amikor az összes előttünk ismeretes pozitív és negatív cselekedetek súlyát mérlegre tettük, Politikai Bizottságunk úgy vélekedett, hogy Hruscsov elvtárs egész élete munkásságát mi alapvetően pozitívnak tekintjük.

8. Abból a tényből következően, hogy megfigyelhető nézetkülönbség van közöttünk Hruscsov felmentésének módját illetően, jelenleg az a sajnálatos, hogy állásfoglalásainkat kölcsönösen megcsonkítva adjuk közre pártsajtónkban. Önök kihúzzák [a] párthatározatunkról szóló közleményben azt, amit mi Hruscsov elvtárs érdemeiről mondunk, mi kihúzzuk az Önök állásfoglalásaiból azt, ami – szerintünk – Hruscsov hibáinak eltűlése. Ezt párttagságunk széles köre kölcsönösen tudja, az imperialista sajtó kiaknázza, [ami] nem kívánatos, és jó lenne megszüntetni.

Véleményünk szerint mindent megoldana, ha az SZKP alkalmas formában, nyilvánosan értékelve Hruscsov egész munkásságát szólna érdemeiről is.

9. Rákosi személyének, szerepének megítélésében utoljára 1957 tavaszán volt közöttünk nézeteltérés,⁴⁵ ami kitűnt az akkor [a] Szovjetunióba érkezett magyar párt- és kormányküldöttség fogadásakor adott villásreggelin. Azóta az SZKP előttünk ismert minden megnyilvánulása elítéli Rákosi múltbeli tevékenységét, s egyértelműen szolidáris azzal a politikai irányvonallal, amelyet 1956. november elején újjászervezett Központi Bizottságunk kidolgozott. A Szovjetunióban élő Rákosi kérdése azonban mind a mai napig nincs tulajdonképpen megoldva.

Rákosi évek óta, legutóbb az Önök október 14-i határozata után írt levelében sürgeti hazatérését, „száműzetése” megszüntetését. E legutóbbi levelében közli azt is, hogy Önökhöz is írt, azt is, hogy most az SZKP Központi Bizottságával mindenben egyetért.

Ismét felvetjük, hogy ha Önök számára terhes volna őt továbbra itt tartani, mi készek vagyunk hazavinni. Mi nem félünk se Rákositól, se a személyével kapcsolatos problémáktól. Meg tudjuk szervezni, hogy valami csendesebb helyen békében éljen.

⁴⁴ Alekszej Ivanovics Adzsubej szovjet újságíró, politikus, Hruscsov veje, a *Komszomolszkaja Pravda*, majd az *Izvesztyija* főszerkesztője. Fontos szerepe volt Hruscsov személyes diplomáciájának kivitelezésében, külföldi útjaira gyakran elkísérte apósát, és számos önálló küldetést is teljesített.

⁴⁵ Kádár feltehetően arra utal, hogy a tárgyalások során a szovjet vezetők kijelentették, Rákosit politikai halottnak tekintik, de kritikaként azt is hozzátették, hogy a halottakat nem lehet újra és újra eltemetni, azaz sokallották Rákosi hibáinak és bűneinek állandó emlegetését. Rákosi 1956 utáni emigrációjáról lásd Feitl István: *A bukott Rákosi. Rákosi Mátyás 1956–1971 között*. Budapest, 1993, Politikatörténeti Alapítvány.

Ha ő erre nem képes, és harcol pártunk ellen, mi őt a nyilvánosság előtt leleplezzük, és ha kell, még bíróság elé is állítjuk.

10. Felvetjük a kínai elvtársakkal fennálló nézeteltérések kérdését is. Mi azt tartjuk, hogy a vita összes lényeges elvi és politikai kérdésében – az SZKP-vel és a többi testvérpárttal együtt – igazunk van. Természetesen mi az egység mellett vagyunk, és helyeslünk minden ésszerű lépést, ami közeledést eredményezhet – elvi engedmények nélkül.

11. Ezzel a vitával függenek össze azok az észrevételek is, amelyeket a november 7-i moszkvai ünnepségre vonatkozó kínai javaslatnál kapcsolatban tettünk. Szerintünk helytelen lenne megengedni még a látszatát is annak, mintha Hruscsov félreállítása a kínai vezetők kedvéért történt volna.⁴⁶

12. Nem tudjuk, hogy az SZKP KB-jának álláspontja a december 15-ére tervezett előkészítő értekezlettel⁴⁷ kapcsolatban változott-e.

Kétségtelen, vannak a helyzetben bizonyos új elemek, amelyek lehetővé tennék közeledési lépések megkísérlését. Elképzelhető most – miután a Csou En-laj elvtárs vezette kínai küldöttség eljött Moszkvába –, hogy az SZKP is küldjön egy delegációt Pekingbe. Ez talán hasznos is volna.

Ez esetben elképzelhető, hogy a december 15-ére tervezett értekezlet valamivel későbbre halasztódna. Pillanatnyilag a nyílt polémiában valamiféle tűzszünet állt be. Szükséges lenne megállapodni ennek legalább hallgatóságos fenntartásában.

13. A nemzetközi kommunista mozgalomban folyó vitával kapcsolatban figyelembe kell venni a Hruscsov felmentése nyomán előállott helyzetet.

Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy Hruscsov leváltásának módja miatt bizonyos nézeteltérések keletkeztek az SZKP és azon testvérpártok között, amelyek az egész vita időszaka alatt a legszorosabb egységben harcoltak az SZKP-vel. Szembetűnő, hogy ugyanez a határozat meglepő örömet, sőt kárörömet váltott ki azoknál a pártoknál, amelyek a nemzetközi vitában szemben állnak az SZKP-vel. Azért kell ezzel a ténnyel szembenézni, hogy fel lehessen számolni ezt a nézeteltérést, amely egyébként nem érinti alapvető és közös elveinket.

14. A külpolitikai kérdések közül szeretnénk szót váltani a NATO közös atom-ütőerő⁴⁸ elleni harc kérdéseiről is. Mint ismeretes, ez a kérdés különösen foglalkoztatja a lengyel, a német, a csehszlovák testvérpártokat, de magától értetődően ez mind-

⁴⁶ Lásd az 5. számú dokumentumot.

⁴⁷ 1964-ben már évek óta folytak egy az 1960. novemberi–decemberi moszkvai értekezlethez hasonló újabb „nagy tanácskozás” előkészületei. Az eredeti terv szerint 1964. december 15-én kellett volna Moszkvában előzetes megbeszélésen találkozniuk a részt vevő országok képviselőinek, az előkészítő értekezletet azonban végül elhalasztották, amiben Kádárnak kezdeményező szerepe volt.

⁴⁸ 1962 decemberében, Kennedy amerikai elnök és MacMillan brit miniszterelnök bermudai találkozóját követően jelentették be azt a tervet, amely egy nukleáris fegyverekkel felszerelt, közös NATO-haderő felállítását célozta. Habár többévi sikertelen egyeztetés után a hatvanas évek végére a terv végül lekerült a napirendről, ebben az időszakban ez a potenciális veszély nagyon aggasztotta a szovjet blokk vezetőit, különösen amiatt, hogy ily módon az NSZK is atomfegyverekhez juthat.

annyiunkat közelről érint. Régebbi igény a gyakoribb konzultáció a nemzetközi kérdésekben. Sajnálatos például, hogy nem voltunk képesek egyeztetni álláspontunkat az ENSZ soron következő ülészakával kapcsolatban sem. A közeljövőben szerintünk is szükséges a NATO közös atomütőerő elleni harc kérdéseinek megtanácskozása a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének keretében.

Végezetül: Reméljük, Önök megértik, hogy ezeket a kérdéseket úgy az október 24-iki levelünkben, mint a mostani megbeszélésen a legteljesebb elvtársi bizalom és őszinteség jegyében tesszük szóvá.

Az utóbbi esztendőkből pártjaink kapcsolatát az jellemezte, hogy fenntartások, rejtett gondolatok nem voltak és nem maradtak közöttünk, s ezt kívánjuk a jövőben is.

Megismételjük azon meggyőződésünket, hogy a magyar–szovjet barátság elvi-politikai alapjai szilárdak, és ezeken az alapokon erősödik tovább.

1964. november 9.

Szívélyes üdvözlettel:

Kádár János s. k.,
a küldöttség vezetője,
a Magyar Szocialista Munkáspárt
Központi Bizottságának első titkára

(MOL M-KS-288. f. 5. cs. 351. ő. e. Kádár János kézjeggyével ellátott eredeti gépirat.)

5. SZÁMÚ DOKUMENTUM

Jelentés a magyar párt- és kormányküldöttség 1964. november 6–12. közötti moszkvai tárgyalásairól, 1964. november 16.

Szigorúan bizalmas!

I.

1. A Kínai Kommunista Párt Központi Bizottsága 1964. október 29-én közölte a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságával, hogy az októberi forradalom 47. évfordulója alkalmából Csou En-laj elvtárs vezetésével szívesen indítana párt- és kormányküldöttséget Moszkvába. A KKP javasolta, hogy ez alkalommal az SZKP KB hívja meg valamennyi szocialista ország párt- és kormányküldöttségét. Kínai részről jelezték, hogy Jugoszláviát nem tekintik szocialista országnak.

Az európai szocialista országok testvérpártjaival, így az MSZMP KB-val konzultálva az SZKP KB tudatta, hogy elvben támogatja a kínai javaslatot. Szovjet részről meg kívánják hívni Jugoszláviát, de nem küldenek meghívást Albániába.

Válaszában az MSZMP KB közölte az SZKP KB-val, hogy egyetért a meghívás és a találkozó gondolatával. Javasolta, hogy az SZKP KB küldjön meghívást mind Jugoszláviának, mind Albániának. Központi Bizottságunk indítványozta, hogy a küldöttségeket PB-tag, miniszterelnök-helyettes vezesse, továbbá hogy a moszkvai ünnepeken a delegációk részéről felszólalásokra ne kerüljön sor.

Az SZKP úgy döntött, hogy Albánia kivételével valamennyi szocialista országból párt- és kormányküldöttséget hív meg, Albániából pedig a Szovjet–Albán Baráti Társaság Elnöksége hívja meg albán testvérszervezetének küldöttségét. Az albánok a meghívást visszautasították, s jelezték a kínaiaknak is, hogy nem értenek egyet a kínai párt- és kormányküldöttség moszkvai útjával.

Miután a Politikai Bizottság értesült arról, hogy saját országának küldöttségét Gomulka, Ulbricht, Zsivkov, Cedenbál elvtárs vezeti, úgy döntött, hogy a magyar küldöttség vezetője Kádár János elvtárs legyen.

Az L. I. Brezsnyevhez intézett 1964. október 24-i levelében Kádár János elvtárs jelezte, hogy november közepén vagy a hónap második felében 2–3 napra Moszkvába látogatna, s eszmecserét folytatna Brezsnyev elvtárral a két testvérpártot érdeklő kérdésekről.⁴⁹

2. Miután a november 7-re szóló meghívással Kádár elvtárs utazása előre hozódott, kézenfekvőnek látszott a látogatás és a találkozó összekapcsolása. Ily módon a magyar párt- és kormányküldöttség feladatának tekintette az ünnepségeken való részvételt, eszmecsere folytatását az SZKP KB képviselőivel, továbbá a moszkvai magyar kolónia meglátogatását és tájékoztatását.

3. A többi delegációval együtt párt- és kormányküldöttségünk részt vett a november 6-i esti díszünnepségen, a november 7-i díszszemlén és felvonuláson, a november 7-i fogadáson, továbbá az SZKP KB-nak a külföldi delegációk tiszteletére rendezett november 9-i díszbédjén.

Ezek az összejöveteleken a vendégek részéről beszédekre vagy egyéb megnyilatkozásokra nem került sor.

II.

1. A magyar párt- és kormányküldöttség november 9-én és 10-én, két alkalommal összesen három és fél óras eszmecserét folytatott Brezsnyev elvtárral.

2. Bevezető[jé]ben Kádár elvtárs utalt arra, hogy az MSZMP KB október 23-án megtárgyalta az SZKP KB október 14-i határozatának magyarországi visszhangját. KB-ülésünk határozatát, valamint az SZKP KB határozatával kapcsolatos október 24-i elvtársi levelünket megküldtük Brezsnyev elvtársnak. Mostani találkozásunkra írásban sorba szedtünk néhány kérdést, amelyeket a megbeszélések során érinteni szeretnénk. A feljegyzést átadtuk Brezsnyev elvtársnak. (A feljegyzés másolatát e tájékoztatóhoz mellékeljük.)⁵⁰

Az alkalmat felhasználva Kádár elvtárs ismételtén átadta a Központi Bizottság üdvözlését és jókívánásait az SZKP KB-nak és Brezsnyev elvtársnak.

⁴⁹ Kádár János 1964. október 24-i levelében ilyen javaslat nem szerepel, ezt az üzenetet nyilván más csatornán juttatták el Moszkvába.

⁵⁰ Lásd a 4. számú dokumentumot.

Brezsnyev elvtárs megköszönte a jókívánásokat és a feljegyzést, annak testvéri szellemét. Előző este beszélgetett a feljegyzésről Mikojjal⁵¹, Kosziginnel, Podgor-nijjal, Szuszlovval⁵², Andropovval⁵³ és Ponomarjovval⁵⁴. Valamennyiüknek úgy tűnt, hogy Kádár elvtárs írása a barátság, a testvériség és a megbecsülés jegyében készült. Indítványozta, hogy az eszmecsere alapját Kádár elvtárs feljegyzése képezze.

3. A feljegyzés első pontjának a magyar–szovjet barátság elvi alapjairól szóló megállapításával Brezsnyev elvtárs 200 százalékgig egyetértett. Véleménye szerint érdemes gondolkodni azon, hogy tartalmát és formáját tekintve barátságunk a jövőben még szilárdabb legyen. Az életben olyan sok kérdés van, hogy a háromévenkénti látványos párt- és kormányküldöttségi látogatások nem tekinthetők az érintkezés egyetlen és legmegfelelőbb formájának. Gyakrabban kell találkozni kötetlen formák között. Az SZKP vezetői tudatában vannak annak, hogy ők egyedül nem tudnak minden kérdést megoldani, ezért igénylik a testvérpártok segítségét és kezdeményezését.

4. Brezsnyev elvtárs 200 százalékgig egyetértett a feljegyzés második pontjában a pártjaink tevékenységének fő irányvonaláról kifejtettekkel. Változatlanul a XX. kongresszus vonalán állnak. A kétnapos elnökségi ülésen aláhúzták Hruscsov elvtárs érdemeit a XX., XXI. és XXII. kongresszus vonalának kidolgozásában. A KB-ülésen mondott beszámolójában Szuszlov elvtárs is hangsúlyozta ezt. Szuszlov elvtárs kiemelte azt is, hogy a vonal nem változik.

Hruscsov elvtárs hibájaként említhető, hogy sokat beszélt a XX. kongresszus határozatairól, de keveset tett azok megvalósítására. A burgonyahiányért például Hruscsov elvtárs Sztálint tette felelőssé, bár Sztálin 12 éve halott. Kevesebbet beszélni, és többet tenni a XX. kongresszus határozatainak megvalósításáért – ez most a párt fő feladata.

5. A feljegyzés harmadik pontja említi, hogy hazánk és a Szovjetunió kétoldalú kapcsolataiban eddig a legjobb elvtársi együttműködés érvényesült, s azt tartjuk, hogy így lesz a jövőben is. Brezsnyev elvtárs kijelentette: meggyőződése, hogy barátságunk a jövőben erősödni fog. Az SZKP mindent megtesz, hogy pártjaink, népeink javára tovább fejlődjék és erősödjék együttműködésünk és barátságunk.

6. A feljegyzés negyedik pontja utal arra, hogy vezetőink hivatalos és nem hivatalos találkozásain az elmúlt 8 év alatt a legteljesebb őszinteség, a bizalom, a személyi tisztelet és a barátság légköre uralkodott. Brezsnyev elvtárs kijelentette, hogy így lesz a jövőben is. A szovjet vezetők viszonya, magatartása, érzelmei Magyarország irányában nem változtak, és nem változnak.

⁵¹ Anasztasz Ivanovics Mikojan szovjet politikus, 1937–1964 között a kormány elnökhelyettese, majd első elnökhelyettese, 1935-től 1966-ig a Politikai Bizottság (Elnökség) tagja.

⁵² Mihail Andrejevics Szuszlov szovjet politikus, 1949-től az SZKP KB titkára, 1955-től az Elnökség tagja, a párt fő ideológusa.

⁵³ Jurij Vlagyimirovics Andropov szovjet diplomata, politikus, 1954–1957 között a Szovjetunió magyarországi nagykövete, majd az SZKP KB szocialista országok pártjaival foglalkozó osztály vezetője volt. 1962–1967 között a KB titkára.

⁵⁴ Borisz Nyikolajevics Ponomarjov szovjet politikus, 1956-tól 1986-ig a KB tagja, 1961-től a KB titkára.

7. Brezsnyev elvtárs meglelégedéssel és hálával fogadta feljegyzésünk ötödik pontjának azon megállapítását, hogy Ny. Sz. Hruscsov leváltásának tényét nemcsak tudomásul vesszük, hanem annak szükségességét megértettük.

Kádár elvtárs megjegyezte, hogy a hír vétele utáni első napokban ezt így nem tudtuk volna elmondani.

8. A Hruscsov elvtárs felmentésének módjára, az ő hibáira (feljegyzésünk hatodik és hetedik pontja) vonatkozó észrevételeinkkel kapcsolatban Brezsnyev elvtárs megállapította: megérti a mi helyzetünket, de kéri, ugyanakkor mi is értsük meg az SZKP helyzetét.

Novotny⁵⁵ vagy Kádár elvtárs helyé[be]n ő is csodálkozott volna az első pillanatban. Hruscsov elvtársnak nagy tekintélye volt a világon, az események menete növelte az ő népszerűségét. De a világon Hruscsov elvtárs iránt megnyilvánuló rokonszenv nem csupán az ő személyes tulajdonságainak szolt, ez a Szovjetunió, a szovjet párt erejének, a nép nagyságának elismerése, a kollektíven kidolgozott politika helyességének bizonyítéka. Hruscsovhoz képest Koszigin és Brezsnyev még fiatal emberek, nekik még nincs ilyen tekintélyük.

Hruscsov elvtárs kétségtelenül népszerű volt a magyar nép körében, mert támogatta a magyar kormány politikáját. Az ellenforradalom leverésében nyújtott segítség nem kizárólag Hruscsov elvtárs személyes érdeme, ő az Elnökség határozatát realizálta.

A külvilág másnak látta őt, külföldön sok mindent nem tudtak a Szovjetunió belüli dolgokról.

Hruscsov elvtárs leváltására kizárólag belső okok miatt került sor, bár követett el hibákat a külpolitikában is, de ezt a kérdést sem az Elnökség, sem a KB nem vitatta.

Hruscsov elvtárs eltért a kollektív vezetés elvétől. Durván visszautasította vagy elfojtotta a vezetés többi tagjának véleményét. Rákényszerítette akarát az Elnökségre és a Központi Bizottságra. Az ellenvéleményt nyilvánító elvtársakat kifigurázta, emberi méltóságukban megalázta. Az Elnökségben olyan légkör alakult ki, hogy annak tagjai belső meggyőződés nélkül voltak kénytelenek megszavazni lélegzet[el]állító kísérleteket és eszméket. 11 év óta nem volt igazi KB-ülés, azok inkább nagygyűlésekre hasonlítottak.

A mezőgazdaság termelése 6 év alatt mindössze 1,6 százalékkal nőtt. Hruscsov elvtárs átszervezési viselkedésében szenvedett, erőszakosan kikényszerített lépéseivel dezorganizálta a Szovjetunió népgazdaságát.

Hruscsov elvtárs felmentésének kérdése kizárólag az SZKP belső ügye. Ügyének eldöntése a lenini elveknek megfelelően, demokratikus alapon történt. Hruscsov elvtársnak előre bejelentették, hogy az Elnökség ülésén meg kívánják beszélni vezetési módszereinek kérdését. Ezzel Hruscsov elvtárs egyetértett. Az Elnökség kétnapos ülésén végig ő elnökölt, ő adott szót mindenkinek. Az Elnökség és a Titkárság tagjai pártszerűen bírálták Hruscsov elvtársat. A bíráló mentes volt a személyi kirohanásoktól, sem tartalmában, sem formájában nem sértette Hruscsov elvtárs emberi méltóságát. Minden felszólaló méltatta Hruscsov elvtárs múltbeli tevékenységét, érdemeit.

⁵⁵ Antonin Novotný csehszlovák kommunista politikus, 1953-tól 1968-ig a CSKP első titkára.

A kétnapos ülés végén Hruscsov elvtárs rájött, hogy már nem képes megváltoztatni sem saját magát, sem a kérdések megoldására kidolgozott vonalát, kora sem teszi ezt lehetővé, ezért kérte felmentését. Az utóbbi években Hruscsov elvtárs többször emlegette, hogy a visszavonulás gondolatával foglalkozik. A közelmúltban elmondta, hogy kétórás munka után már fáradtnak érzi magát.

Figyelmet érdemel az is, hogy az Elnökség és a Titkárság tagjai, akik pártszerű bírálatban részesítették Hruscsov elvtársat, maguk sem véletlen emberek, nem véletlenül kerültek mai beosztásukba. Önmagáról Brezsnyev elvtárs elmondta, hogy 1938. április 18. óta ismeri Hruscsov elvtársat, s személyesen is sokat köszönhet neki. Őt Hruscsov elvtárs emelte ki megyei titkárnak. Brezsnyev elvtárs soha nem ingadozott annak a vonalnak a vitélében, amelynek kidolgozásában Hruscsov elvtársnak jelentős szerepe volt. Így volt ez a XX. kongresszus idején is. 1957 nyarán, a pártellenzékkel folytatott harc idején, a KB-ülés előtt 3 nappal Brezsnyev elvtárs szívtrombózist kapott. Hruscsov elvtárs kérésére az orvosok utasítását megszegve mégis elment a KB-ülésre. A vitában másodiknak szólalt fel, s bár semmit nem látott maga előtt, mégis 1 óra 5 percet beszélt, és szenvedélyesen védelmezte Hruscsov elvtársat, az ő helyes vonalát az ellenzékkel szemben. A továbbiakban Hruscsov elvtárs hibákat követelt el. Az elvszerűség megköveteli, hogy ezt megmondják neki.

Hruscsov elvtárs felmentését a KB is demokratikus formák között vitatta meg.

Az Elnökség ülésén beszéltek Hruscsov elvtárs érdemeiről. A KB-ülésen tartott beszámolójában Szuszlov elvtárs szintén hosszasan méltatta azokat. Az a tény, hogy Hruscsov elvtárs megmaradt a KB tagjának, ugyancsak érdemeinek elismerését jelenti.

A KB-ülésen olyan légkör alakult ki, hogy ha az Elnökség nem mérsékli a KB-tagok aktivitását, még súlyosabb határozat született volna. Ilyen légkörben nem lehetett szó Hruscsov elvtárs érdemeinek nyilvános emlegetéséről, bár azok felsorolása esetén a határozatot kétségkívül jobban fogadták volna külföldön.

A Hruscsov elvtárs felmentéséről szóló határozat megszövegezésekor a belső szükségletekből indultak ki. Lehetséges, hogy a jövőben esetleg találnak valamilyen formát Hruscsov elvtárs érdemeinek megemlítésére.

Döntésének és eljárásának helyességében az SZKP Központi Bizottságát megerősítette az, hogy a Hruscsov elvtárs felmentését tárgyaló taggyűléseken a határozat teljes támogatásra talált. A taggyűlések hangulata, az ott megnyilvánult egység azt mutatja, hogy a KB helyesen járt el. A KB döntése helyeslésének második fázisát jelenti az az egyértelműen pozitív állásfoglalás, ahogyan a párttagság és a nép széles tömegei a november 6-i beszédet, az abban megjelölt programot fogadták.

A testvérpártok többsége is helyesen értelmezte Hruscsov elvtárs felmentését. Csupán egyes testvérpártoknál van egyet nem értés a módszert illetően.

A Hruscsov-kérdés az SZKP számára lezárt ügy, erre nem kívánnak visszatérni, így kampányt sem indítanak Hruscsov elvtárs ellen.

9. Kádár elvtárs kifejezte, hogy mi szeretnénk, ha a szovjet elvtársak helyesen értenének bennünket. A feljegyzésben foglaltakat mi gondolkozás után írtuk le. Mi tudjuk, hogy sok-sok év óta hasonló jelenség nem fordult elő kapcsolatainkban.

A felmentés szükségességét úgy vesszük tudomásul, hogy azt teljesen megértjük. Nem tudjuk megmondani, vajon régen fel kellett volna-e menteni Hruscsov elvtársat, vagy ez csak most vált szükségessé. Ez az SZKP dolga.

A felmentés az SZKP belső ügye, de mi ezt nem ügyvéd módjára vizsgáljuk. Valaha létezett egy világpárt, a Komintern, s annak külön magyar szekciója volt. Ma ugyan nincs Komintern, de mozgalmunkat ma is egy egységes világpártként kezeljük, ezért számunkra nem lehet közömbös, hogy mi történik egy másik testvérpártban. Különösen vonatkozik ez az SZKP-re.

A Szovjetunió olyan szerepet tölt be a világban, hogy bármit is tesz, annak világviszhangja van. Ez a világ szerencséje, a Szovjetunió viszont soha nem feledkezhet meg erről. Hruscsov elvtárs felmentése csak formailag az SZKP belső ügye, de politikailag, erkölcsileg, érzelmileg mindenkit, így bennünket is érint.

Világos, nem volt lehetőség arra, hogy e kérdést a szovjet elvtársak előre megkonzultálják a többi testvérpárral, de azért gondolni kell a többiekre is.

Hruscsov elvtárs felmentését az SZKP-től kapott tájékoztató után nekünk a magyar nép gondolatvilágából kiindulva kellett megmagyarázni.

Hruscsov elvtárs a mi Politikai Bizottságunkat nem sértegette, a pártszervezeteket nem bontotta meg, a mi mezőgazdaságunkat nem szervezte át. Mi az ő tevékenységének másik oldalát ismertük. Mi ismertük az ő szerepét a XX. kongresszus vonalának kidolgozásában, az 1956-os magyarországi események során nyújtott segítségben, a két ország együttműködésének fejlesztésében. Az ő magyarországi látogatásai erősítették népeink barátságát, a Szovjetunió, az SZKP tekintélyét. Ebben mi nem tudunk negatívumokat találni.

Hruscsov elvtárs hibáinak egy részét – Adzsubej szerepét, a családi utazásokat – mi is ismertük.

Ízetlenül tartottuk például Adzsubejnek a XXII. kongresszuson apósát dicsérő beszédét, ugyanakkor nekünk tetszett Solohovnak ott elmondott ízes felszólalása. Akkor a szovjet elvtársak egyes érzésekkel fogadták Solohov szavait, s ugyanakkor egyértelműen dicsérték Adzsubejt.

Véleményünk szerint nem vetett ányékot Hruscsovra, amikor egy-egy külföldi útjára elkísérte őt felesége vagy családjának valamelyik tagja. A kapitalista országokban élő egyszerű emberek több rokonszenvet tanúsítanak azon politikusok iránt, akiknek látják az emberi oldalát, az emberi vonásait is. A béke szükségességéről beszélő politikusnak a tömegek jobban hisznek akkor, ha tudják róla, hogy van gyereke, van unokája.

Fejlettségét tekintve a magyar társadalom félúton van a kapitalista közvélemény és a szovjet társadalom között. A forradalmi szemlélet nálunk még nem hatja át egész közvéleményünket. Hruscsov elvtárs emberi vonásainak ismerete nálunk a magyar–szovjet barátságot erősítette, az ő magatartása nálunk a politikai megértés irányába hatott.

Hruscsov elvtárs hibáinak egy részét nem ismertük, helyesebben nem tudtuk, hogy az egyes döntések mennyiben jelentik az ő személyes állásfoglalását, s mennyiben az SZKP KB véleményét. Mi az újságból mindig úgy olvastuk, hogy a határoza-

tot az SZKP KB hozta. Mi nem kutattuk, ki vagy hány személy áll a hozott határozat mögött.

Hruscsov elvtárs nekünk is beszélt a különböző átszervezések hasznosságáról, de mi soha egy jó szót nem mondtunk azokról. Otthon megállapítottuk, hogy az átszervezések a mi viszonyaink között nem alkalmazhatók. Ez volt a mi bírálóink egyetlen lehetséges módja.

Hruscsov elvtárs Magyarországon is erőltette a silókukoricát, de mi megmondtuk neki, hogy nálunk elsősorban szemeskukoricára van szükség.

Ha a Szovjetunió hatalmas területét figyelembe véve lehetne tanácsot adni [a] szovjet mezőgazdasági szakembereknek, mi csupán azt tudnánk javasolni, hogy soha ne csináljanak mindent egyformán mindenhol.

Kádár elvtárs tájékoztatta Brezsnyev elvtársat arról, hogy Hruscsov elvtárs leváltása óriási meglepetést, megdöbbenést váltott ki hazánkban. Az emberek sajnálták őt, abból indultak ki, hogy Hruscsov elvtárs 20 éves korától kezdve 50 éven át harcolt egy ügyért, most valószínűleg hibákat követett el, de legalább azt mondhatták volna róla, hogy jót is csinált.

A mi országunkban, ahol a társadalmi viszonyok átmeneti állapotban vannak, a mi rendszerünk népszerűsítéséhez szükséges az is, hogy emberi ügyeket emberi módon intézzünk el. A burzsoázia elegánsabban válik meg saját előregedett vezetőitől.

Churchill⁵⁶, Eisenhower egykor az imperialisták vezetői voltak. Churchill is megöregedett, rögeszméi támadtak, bizonyára hibákat követett el. Mégis szépen búcsúztatták el, nyugdíjazták, a királynő is fogadta.

Amikor Hruscsovról, az ő hibáiról beszélünk, nem tudjuk letagadni, hogy ő a mi emberünk, a mi rendszerünk vezetője volt. Ez volt a hiba a Sztálin-kérdésnél is. Mi mondhatunk, amit akarunk, az egyszerű emberek az ő hibáikat a mi rendszerünk számlájára írják.

Hruscsov elvtárs felmentésének politikai szempontból súlyosabb következményei voltak. Az ő leváltása a mi belpolitikai helyzetünkben bizonyos törést idézett elő. Bizonytalanság volt, az emberekben felmerült a kérdés: vajon változik-e a magyar vagy a szovjet politika?

Mi megmagyaráztuk, hogy nincs változás. Az SZKP-től kapott tájékoztatást felhasználva belső úton megvilágítottuk a leváltás okát is. A közvéleménynek, a tömegeknek megmondtuk azt is, hogy Hruscsov elvtársnak voltak érdemei.⁵⁷

A politikai zavar eloszlott, de még nem teljesen.

A személyi kultusz kérdése félreértésekre ad okot. Hruscsov elvtárs felmentésének időpontjában mi Lengyelországban voltunk. Egyes magyar értelmiségiek fejében még az is megfordult: vajon ki ér haza előbb, Kádár vagy Rákosi?

Hruscsov hibáit nem lehet személyi kultusznak nevezni. Sztálin kultusza idegen volt rendszerünkötől, az nagy károkat okozott nekünk. Hiba lenne, ha Sztálin személyi

⁵⁶ Winston Churchill brit konzervatív párti politikus, 1940–1945 és 1951–1955 között miniszterelnök. 1955 áprilisában lemondott hivataláról.

⁵⁷ A *Népszabadság* 1964. október 17-i számában „Tovább a lenini úton” címmel jelent meg tájékoztatás a moszkvai fejleményekről, s ebben nagy hangsúllyal esett szó Hruscsov érdemeiről.

kultuszának felszámolása után kijelentenék, hogy ezután jött Hruscsov személyi kultusza. Az emberek azt hihetnék, hogy a személyi kultusz valóban a rendszer velejárója.

A mi pártunknak azért van becsülete a tömegek előtt, mert fellépett az ellenforradalom és a személyi kultusz ellen. Az emberek azért nyugodtak, mert garanciát látnak a személyi kultusz visszatérése ellen.

Nagyon jó lett volna, ha a Hruscsov elvtárs felmentéséről szóló első határozat utalt volna arra, hogy Hruscsov elvtárs mindig a szovjethatalom ügyéért dolgozott, de megöregedett, rossz szokásokat vett fel, hibákat követett el, s ma már képtelen megfelelően munkálkodni a közös ügy javára. Utalni lehetett volna arra is, hogy ő maga ezt belátja, ezért korára és egészségi állapotára való tekintettel kérte a felmentését. Ide kellett volna még írni, hogy az SZKP változatlanul a XX., XXI. és XXII. kongresszusok vonalát, az 1957. és 1960. évi határozatok szellemét követi, töretlenül harcol a békéért. Ilyen határozat jobb fogadtatásra talált volna.

Emberileg azért jelent problémát Hruscsov elvtárs felmentésének módja, mert a nem kommunisták kritikusan értékelnék bennünket, kommunistákat. Ők is tudják, hogy a kommunisták éjt nappallá téve dolgoznak, szívtrombózissal is harcolnak, magánéletüket teljesen félretéve küzdenek, amíg bírják. Ha az ilyen embereket kifacsart citrom módjára félredobjuk akkor, amikor már nem tudják a tevékenységük maximumát nyújtani, vagy hibáznak, az rossz, a nép, az egyszerű emberek ezt nem értik meg.

Mi Hruscsov elvtárs életének egész munkásságát pozitívan értékeljük. Ez az öregember valamikor volt vöröskatona, pártmunkás, vezető. Egész életét a mi ügyünknek szentelte. Ezért mi őt tiszteljük. Ha az utcán látnánk, nem fordulnánk el tőle. Mi nem tudunk egyik napról a másikra leköpní egy olyan embert, aki mindig velünk harcolt.⁵⁸ Kivételt képez, ha az illető átállt a másik oldalra, áruló lett. Nagy Imre esetében például nem haboztunk, megfelelő módon jártunk el.

Az ellenforradalom idején nekünk segített Hruscsov, Brezsnyev, Arisztov elvtárs. Mi őket ezért ma is tiszteljük. Abban az időben Arisztov elvtárs az Elnökség tagja, a KB titkára volt. Azóta őt leváltották, de mi őt ma is tiszteljük azért, amit 1956-ban a mi ügyünkért tett.

⁵⁸ Jellemző epizód, hogy az 1964. november 7-i ünnepségre Moszkvába utazó delegáció más szovjet vezetők mellett Hruscsovnak is vitt ajándékot, igaz, a békesség kedvéért hivatalos címzettként Hruscsov feleségét nevezték meg. A dolog így is nagy meglepetést okozott, és az intézkedő hivatalnok közölte, hogy neki ezt jelentenie kell. „Mondtuk, csak jelentse nyugodtan.” (Kádár János beszámolója a PB 1964. november 17-i ülésén.) Kádár később sem tagadta meg egykori mentorát: Hruscsov 1967. december 8-án a magyar párt vezetőjének írott – postai úton továbbított – levelében fejezte ki részvétét Münnich Ferenc halála alkalmából. Kádár, bár meglepte a kezdeményezés, válaszolt a levélre, de a rend kedvéért Brezsnyevhez fordult a válasz, valamint két ajándéksomag továbbítását kérve. A szovjet párt vezetője azonban arra hivatkozva, hogy „a KB-nak és apparátusnak Hruscsovval közvetlen kapcsolata nincs”, azt javasolta, hogy a moszkvai magyar nagykövetség juttassa el a címzetthez a küldeményt. Ez 1968. február 4-én meg is történt. (MOL M-KS-288. f. 47. cs. 741. ő. e.)

Szeretnénk elmondani, hogy mi a szovjet vezetőknél nem kevésbé, sőt talán még jobban tiszteljük az egyszerű szovjet embereket, akik a nagy összefüggések ismerete nélkül is nehéz körülmények között becsületesen helytállnak.

A Politikai Bizottságban történt megállapodásnak megfelelően mi most megmondjuk, hogy Hruscsov elvtárs egész tevékenységét pozitívnak tekintjük. Mi Hruscsov elvtárs tevékenységének különböző oldalát látjuk. Ezt a kérdést többet nem veszünk elő. Mi megértettük az SZKP döntésének indokoltságát, azzal egyetértünk.

Mindezeket azért mondtuk el, hogy a jövőben is őszinték lehessünk, hogy ne legyen semmi közöttünk, amit magunkban kell tartani.

Brezsnyev elvtárs megköszönte Kádár elvtárs részletes magyarázatát és értékelését. Kijelentette, hogy Kádár elvtárs szavai nyomán jobban megértette, hogyan jelentkezett ez a kérdés Magyarországon.

A Hruscsov-kérdést nem kívánják vitakérdéssé tenni. Egy beszélgetéssel lezártnak lehet tekinteni az álláspontok ismertetését.

Az MSZMP idevonatkozó határozatát meglelégedéssel fogadták, azt őszinte, baráti állásfoglalásként értékelik.

10. Brezsnyev elvtárs javasolta: annak hangsúlyozásával, hogy helytelen egymás állásfoglalásainak a sajtóban történő hiányos ismertetése, zárjuk le a feljegyzés nyolcadik pontjában érintett kérdést.

11. A feljegyzésnek Rákosi Mátyásra vonatkozó megállapításaival kapcsolatban Brezsnyev elvtárs megjegyezte: ők már nem is emlékeznek arra, hogy milyen nézeteltérés volt e kérdésben 1957 tavaszán. Hangsúlyozta, hogy Rákosi Mátyás tevékenységének és szerepének megítélésében az SZKP álláspontja 1956 novembere óta semmit nem változott. Véleménye szerint jobb, ha Rákosi Mátyás a Szovjetunióban él. Az SZKP számára nem terhes az ő ottani tartózkodása.

Az utóbbi időben Rákosi Mátyás azonos tartalmú beadványt intézett az Elnökség több tagjához, de azzal az Elnökség nem foglalkozott.

12. A KKP képviselőivel folytatandó tanácskozásokról Kádár elvtárs megállapította, hogy nem lehet sokat várni a mostani beszélgetésektől. A beszélgetésekre – talán a kínaiakat kivéve – senki nem készült fel. A kínaiakkal nem lesz könnyű létezni október 14-e után sem. Nekik most úgy tűnik, hogy a szituáció nekik kedvez. Helyes lenne felhasználni a helyzetet a nyílt polémia beszüntetésére. Véleményünk szerint hosszú vitára lehet számítani, de általános és közös érdekünk, hogy a vita másként folyjék, mint eddig. Ez érdeke a kínaiaknak is, nekünk is. Úgy tűnik, a kínaiak pozíciója sem olyan egyszerű. Ha ők reálisabbá akarják tenni a pozícióikat, mi ezt ne nehezsítsük meg. Egy ideig fenn kellene tartani a de facto létrejött tűzszünetet.

A december 15-i időpontot nem kell babonásnak [sic!] tekinteni, a naptól nem érdemes elvi kérdést csinálni. A szovjet vezetés most nyugodtan hivatkozhat arra, hogy az új körülmények között sok dolga van, ezért más időpontra lehetne áttenni az előkészítő tanácskozást.

Csou En-lajék jelenlegi útja azt is megengedi, hogy az SZKP küldöttsége ellátogasson Pekingbe.

Brezsnyev elvtárs közölte: a KB-ülés után áttekintették a nemzetközi kommunista mozgalom kérdéseiben elfoglalt vonalukat, s megállapították, hogy minden alap-

kérdésben helyes állásponton voltak eddig, mégis valamilyen utat kívánnak keresni a kérdések rendezésére. Elvi engedmények nélkül tárgyalni kell a KKP vezetőivel.

Gomułka elvtárs is azt magyarázta a szovjet vezetőknek, hogy tárgyalni kell a kínaiakkal, mert mégis egy 650 milliós népről van szó, s a kínai vezetők 10 év múlva egy sor kérdésben bizonyára más állásponton lesznek.

A KKP küldöttségével folytatott tárgyalásokról Brezsnyev, majd Andropov elvtárs a következő tájékoztatást adta:

A november 9-i első beszélgetésen Csou En-laj elvtársék sérelmekkel álltak elő. Kifogásolták, hogy a november 7-i fogadáson Malinovszkij marsall Csou En-laj elvtárral koccintva azt mondta, hogy az egységre szükség van, s ezt az egységet ne akadályozza se Hruscsov, se Mao Ce-tung. Ebből Csou En-laj elvtárs azt a következtetést vonta le, hogy az SZKP Elnöksége nem akar egységet, hiszen sértegetik Mao Ce-tung elvtársat. Szovjet értékelés szerint e sérelmi pozíció lényege: zsaroló jellegű előzetes fellépés.

A november 10-i második találkozón, amelyet a kínai küldöttség kért, a szovjet elvtársak megkérdezték Csou En-laj elvtárstól, hogy mi az elképzelése a kínai pártnak a két testvérpárt közötti viszony további fejlődéséről. Csou En-laj elvtárs kijelentette, hogy küldöttségük üres zsebekkel jött, nekik semmilyen konkrét javaslatuk nincs. Erre a szovjet elvtársak két javaslatot terjesztettek elő: a) hagyják abba a nyilvános vitát; b) az általános tanácskozás előkészítésében vegyen részt a KKP is. Ennek megkönnyítésére a többi pártokkal megtárgyalhatják a december 15-re összehívott előkészítő értekezletnek esetleg 4–6 héttel történő elhalasztását. Az értekezletet lehetne konzultatív értekezletnek is nevezni.

A KKP képviselői a nyílt vita megszüntetésére kerülték az egyenes válaszadást. Az előkészítő tanácskozással kapcsolatban kijelentették, hogy arra ők nem jönnek el, mert azt Hruscsov diktálta, és ők nem vetik alá magukat Hruscsov diktátumának. A szovjet elvtársak hangsúlyozták, a Szerkesztőbizottság és a nagy tanácskozás összehívása nem Hruscsov diktátuma, hanem valamennyi testvérpárt közös határozata.

Csou En-laj elvtársék azt hitték, hogy az előkészítő értekezleten való részvétellel a 26 párt közül csak 13 párt ért egyet, és meglepődtek azon, hogy 19 párt már állást foglalt az előkészítő tanácskozás mellett.

Csou En-laj elvtársék pontosabb tájékoztatást kértek Hruscsov elvtárs felmentésének okairól. Kijelentették: nem hiszik azt, hogy a felmentésnek kizárólag belső okai lennének. Úgy vélik, hogy Hruscsov elvtárs felmentésével a politikai irányvonalnak is meg kell változni.

A november 11-i harmadik találkozón Csou En-laj elvtárs kijelentette, hogy az egység megerősítésének szándékával jöttek Moszkvába, mert feltételezték, hogy új helyzet állt elő. Moszkvai utazásuk célja az új helyzet tisztázása volt. Sajnálattal kellett meggyőződniük arról, hogy nincs új helyzet, mert az SZKP nem változtatta meg eddigi irányvonalát. Erről tanúskodik Brezsnyev elvtárs november 6-i beszéde, Malinovszkij elvtárs kijelentése, az SZKP ragaszkodása a Szerkesztőbizottság összehívásához és a tanácskozás megtartásához, valamint Mikojan elvtársnak a találkozó során tett ama kijelentése, hogy a vitás ideológiai kérdésekben és a nemzetközi politika

alapkérdéseiben az SZKP Központi Bizottsága és Elnöksége Hruscsov elvtárrsal azonos nézeteket vall.

A beszélgetés során a KKP képviselői kijelentették: ha az SZKP új vezetői a régi politikát fogják követni, „akkor őket is fel fogják menteni”. Csou En-laj elvtársék véleménye szerint az egység csak akkor szilárdulhat meg, ha az SZKP megváltoztatja eddigi politikai irányvonalát. Szovjet részről megmondták, hogy a szovjet párt legalább olyan joggal követelheti a kínai párt politikai irányvonalának megváltoztatását, de ilyen feltételek alapján közeledést elérni lehetetlen. A szovjet elvtársak kijelentették, hogy készek érdemi vitát folytatni a politikai irányvonal kérdéseiről. Csou En-laj elvtárs közölte, hogy nincs felhatalmazásuk érdemi tárgyalások folytatására. Hangsúlyozta, hogy a nemzetközi tanácskozáson ők nem fognak részt venni, s a nyílt vitát sem szüntetik be mindaddig, amíg az SZKP meg nem változtatja saját politikai irányvonalát.

E találkozó végén a szovjet képviselők kijelentették: sajnálják, a) hogy a KKP képviselői nem tárgyalnak a politikai irányvonal érdemi kérdéseiről; b) hogy a KKP nem hajlandó abbahagyni a nyílt vitát; c) hogy a KKP elutasítja a nemzetközi tanácskozáson való részvételt. Mindezekért a felelősség a KKP-t terheli. Szovjet részről azt ajánlották, hogy a kínai elvtársak ismételten mérlegeljék álláspontjukat.

A szovjet elvtársak véleménye szerint Csou En-laj elvtársék moszkvai útja felderítő jellegű volt. A kínai elvtársak feltételezték, hogy az SZKP módosítja politikai irányvonalát, és kínai részről azt akarták megállapítani, hogy ez milyen irányban és mennyiben történik meg.

13. Feljegyzésünk 13. pontjában⁵⁹ említés történik arról, hogy Hruscsov elvtárs leváltásának módja miatt bizonyos nézeteltérések keletkeztek az SZKP és azon testvérpártok között, amelyek a vita egész időszaka alatt a legszorosabb egységben harcoltak az SZKP-vel.

Brezsnyev elvtárs közölte, hogy további munkájukban figyelembe veszik ezt a momentumot. Egyben kifejezte reményét, hogy ez a véleményeltérés csupán átmeneti jellegű.

14. A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének soron következő ülészakával kapcsolatban, amelyik a NATO multilaterális atomerejének létrejötte esetén kialakuló helyzetben teendőink megvitatását van hivatva szolgálni, Brezsnyev elvtárs közölte, hogy szovjet részről egyetértének az ülészak összehívásával, de a szovjet vezetés más irányú elfoglaltsága – novemberi KB-ülés, decemberi parlamenti ülészak – miatt javasolják annak pár héttel történő elhalasztását.⁶⁰ A szükséges elképzelések kidolgozásával megbízták a Külügyminisztériumot.

15. Befejezésül Brezsnyev elvtárs még egyszer megköszönte nyíltságunkat, őszinteségünket. Kifejezte meggyőződését, hogy a két testvérpárt, a két testvéri ország, a két ország vezetőinek kapcsolatai a jövőben még intenzívebbek, még ba-

⁵⁹ Az itt közölt 4. számú dokumentum 13. pontjáról van szó.

⁶⁰ A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének következő ülését végül 1965. január 19–20-án tartották Varsóban.

rátibbak lesznek. Üdvözlését, jókívánságait küldte az MSZMP Politikai Bizottságának és Központi Bizottságának.

Kádár elvtárs megköszönte a fogadtatást. Kijelentette, hogy a szovjet elvtársak közlései kielégítenek bennünket. A fentiekben érintett kérdések ezennel lekerültek a napirendről. A továbbiakban erősödni fog barátságunk, együttműködésünk.

16. Brezsnyev elvtárs megemlítette, hogy kérésünkre megadják a 200 ezer tonna takarmányt. A tárgyalások során kerül eldöntésre, hogy a megjelölt mennyiségen belül milyen legyen a kukorica, az árpa és a borsó aránya.

17. November 11-én Kádár elvtárs udvariassági látogatást tett Koszigin elvtársnál.

Koszigin elvtársnak miniszterelnökké történt kinevezése alkalmából Kádár elvtárs átadta az MSZMP KB és a Minisztertanács üdvözlését, sikereket kívánt felelősségteljes munkájához.

Koszigin elvtárs elmondta, hogy a közeljövőben megtárgyalják az 1965. évi népgazdasági tervet, utána hozzálátnak az új ötéves terv végleges tervezetének elkészítéséhez. Az ötéves tervet a testvéri országok kooperációs lehetőségeinek figyelembevételével kell elkészíteni. Különösen vonatkozik ez Magyarországra, hiszen a magyar és a szovjet új ötéves terv időben egybeesik.

Koszigin elvtárs kifejezésre juttatta, hogy gazdasági fejlődésünk érdekei megkövetelik a nyugati licencek vásárlását. Az ilyen vásárlásokat oly módon kellene bonyolítani, hogy egy szocialista ország valamennyi testvéri ország számára megvásárolná a szükséges licencet, s ezt becsületesen meg is mondanánk a kapitalistáknak.

Koszigin elvtárs jelezte, hogy nem alakul megnyugtatóan a szocialista országok energiamérlege. A Szovjetunió európai területén az energiatartalékok nagyjából kimerültek, viszont az Urálon túl szinte kimeríthetetlen lehetőségek vannak. A szocialista országok ilyen természetű gondjainak megoldására a jövőben célszerűnek látszanék nagy energetikai komplexumok közös beruházással történő építése Ázsiában. Szovjet részről készek megvizsgálni ilyen javaslatokat.

Koszigin elvtárs üdvözlését küldte az MSZMP Politikai Bizottságának és a Minisztertanács tagjainak.

III.

1. A küldöttség moszkvai tartózkodása során Kádár elvtárs a nagykövetségen találkozott a nagykövetség munkatársaival, a kereskedelmi kirendeltségen és a KGST apparátusában dolgozó részlegek vezetőivel, valamint a szovjet intézetekben tanuló magyar csoportok képviselőivel.

Hasonló találkozásra került sor az SZKP pártfőiskoláján, ahol a pártfőiskola magyar hallgatói és a Társadalomtudományi Akadémia magyar aspiránsai, összesen mintegy hatvanan vettek részt.

A két találkozón Kádár elvtárs tájékoztatást adott [az] aktuális kérdésekről.

2. A küldöttség kint tartózkodása alkalmával Nemes Dezső elvtárs külön találkozott V. Codovilla elvtárral, az argentin párt főtítkárával, és Dolores Ibaruri elvtársnővel, a Spanyol Kommunista Párt elnökével. A beszélgetések során kitűnt, hogy mind a spanyol, mind az argentin párt az MSZMP-hez hasonlóan védelmezi és követi

a nemzetközi kommunista mozgalom fő irányvonalát. Azonosak nézeteink Hruscsov elvtárs felmentésével kapcsolatban is. Egyformán hangsúlyozzuk annak fontosságát, hogy a politikai irányvonal nem változik, és ezt tekintjük döntőnek. A testvérpártok vezetőinek Hruscsov elvtárs felmentésének módjával kapcsolatban a mieinkhez hasonló észrevételeik voltak, de ugyanakkor helytelenítik az olasz elvtársaknak az indokolt észrevételek határán túlmenő, káros fellépéseit.

Codovilla elvtárs megemlítette, hogy a közeljövőben Havannában sor kerül a latin-amerikai testvérpártok közös értekezletére, ahol megtárgyalják az imperializmus és a politikai reakció elleni közös harc kérdéseit, továbbá a Kuba melletti szolidaritási akció erősítését.

Budapest, 1964. november 16.

(MOL XIX-J-1-j 7. doboz, IV-130. Eredeti gépirat hitelesítés nélkül.)

6. SZÁMÚ DOKUMENTUM

Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságu

1965. június 8-i ülésén a magyar párt- és kormánydelegáció 1965. május 23–29.

közötti moszkvai tárgyalásairól

Szigorúan bizalmas!

A Szovjetunióban járt küldöttségünk beszámolója

Kádár János elvtárs: Az egész találkozó, mind a hivatalos, mind a nem hivatalos, nagyon jól és szervezeten folyt le, jól ki lehetett használni az időt. A szovjet elvtársak nagyon gyors és nagy munkát végeztek, alaposan és jól felkészültek, ezért sikerült megállapodni a konkrét kérdésekben. A beszélgetések nagyon jó légkörben folytak le, s a szovjet elvtársak üdvözlétüket küldik a magyar elvtársaknak.

Néhány pontosítást szeretnék tenni az anyaggal⁶¹ kapcsolatban.

A 3. oldal utolsó előtti bekezdésében szó van a Vietnammal kapcsolatos dolgokról. Ezt szeretném kicsit pontosítani. A szovjet elvtársak szó szerint azt mondták: mióta fennáll a Szovjetunió, még olyan harcban nem vettek részt, hogy ne ismerték volna, mi a taktika, mi a stratégia és a cél. Most először fordul elő, hogy nem tudják, mi az elképzelésük a vietnamiaknak, illetve a kínaiaknak – és ez rendkívül rossz hatással van. A dologhoz tartozik, hogy ők ezért nem a vietnamiakat okolják. Ennek ellenére természetesen amit lehet, segítenek.

Ehhez tartozik az a kiegészítő információ, hogy nekik az az impressziójuk: az amerikaiak részéről a bombázási szünet nemcsak taktika volt, hanem az amerikaiak

⁶¹ Tájékoztató feljegyzés a Politikai Bizottság tagjainak Kádár János, Apró Antal és Biszku Béla elvtársak 1965. május 23–29-i szovjetunióbeli tárgyalásairól, 1965. június 5. Összeállította Erdélyi Károly. MOL 288. f. 5. cs. 367. ó. e.

sem tudják, hogyan fognak ebből a dologból kikeveredni. Részükről az a szándék, hogy tárgyaljanak, komolynak tekinthető.⁶²

A 4. oldalon szó van arról – és ez több kérdésnél felmerült –, hogy a szovjet elvtársaknak olyan véleményük van: bizonyos célok érdekében szükséges lenne, hogy sok párt tegyen kezdeményezést, ne csak az SZKP. Ilyennek ítélik meg, hogy például mivel most van lehetőség a vietnami elvtársakkal kontaktusra, szükséges és hasznos volna odautazni, mert egyrészt jó irányba lehetne őket befolyásolni, másrészt az eddigi tapasztalatok szerint – például az olaszok és mások – ott a dolgokat kicsit reálisabban és pontosabban ítélik meg. Nekünk is van javaslatunk, hogy az őszre vonatkozó megállapodást előrehozzuk.⁶³

A 6. oldalon az 5. pontban fel van említve, hogy ez a nagy nemzetközi találkozó kérdése hogyan is áll most. Szeretném a Politikai Bizottságnak megmondani, hogy ilyen formában mi vetettük fel, mert a legutóbbi találkozás idején abban maradtunk, hogy harcolunk a nagy nemzetközi találkozó mielőbbi létrehozásáért. Felvetettük: figyelembe véve, hogy az alapkérdésekben egyetértünk, a pártok között is tulajdonképpen kétféle vélemény van: mégpedig az olaszok, angolok, finnnek kivételével az összes párt a sürgetés ellen van. Nincs most nagy szükség a nagy értekezletre. Mit csinálnánk ebben a szituációban? A tulajdonképpeni nagy értekezlet forszírozásának nincs értelme, ésszerűbb és célszerűbb regionális értekezleteket folytatni, a helytelen álláspont elszigetelésére törekedni, ugyanakkor akcióegységet megvalósítani az imperialistákkal szemben.

A Rapacki-terv a napirendről nem került le, sőt ma foglalkozunk is vele. Ezt mi vetettük fel. Még egyszer meg akarom ismételni – bár még foglalkozunk ma vele – az álláspontunkat, hogy ez világos legyen. Ez a lengyel kezdeményezés folytatása a sok éve folyamatban lévő lengyel külpolitikai aktivitásnak. A következőt kellene világossá tenni. Az egyik – és ez nagyon fontos –, hogy habár nekünk is az az álláspontunk, hogy egy időben kell különböző vonalon és módon harcolni – tehát harcolni az imperialista agresszió ellen, de ugyanakkor harcolni a békés egymás mellett élésért –, mégis mérlegelni kell, hogy milyen szituációban lép fel a szocialista tábor új kezdeményezéssel. S úgy tűnik, mintha a pillanat nem a legalkalmasabb lenne, mert nagyon ellentétes kép rajzolódik ki. Vietnamban folyik a harc, a szocialista országok oda fegyvert küldenek, tiltakoznak, demonstrálnak, s ugyanakkor a helyzettel pontosan

⁶² Az írásos jelentés a vietnami kérdésről többek között Brezsnyev alábbi kijelentéseit rögzíti: „Úgy tűnik, a vietnami háború kapcsán a kínaiak közvetlen konfliktusba akarják kényszeríteni a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat. Ebbe a provokációba szovjet részről nem mennek bele. [...] A Szovjetunió minden segítséget megad Vietnamban, de megakadályozza a konfliktusnak világháborúvá történő átvándorlását.”

⁶³ A magyar vezetés a találkozót követően élénk diplomáciai tevékenységbe kezdett a vietnami konfliktus békés rendezésének előmozdítása érdekében. A titkos közvetítési kísérletekről lásd János Radványi: *Delusion and Reality. Gambits, Hoaxes and Diplomatic One-Upmanship in Vietnam*. South Bend, Indiana, 1978, Gateway Editions; Békés Csaba: *A kádári külpolitika, 1956–1968. Rubicon*, 1998. január.

össze nem vágó békepropagandát folytatunk. Nekem úgy tűnik, mintha az időpont nem a legalkalmasabb lenne.

Másik dolog, hogy a tervnek realitása nincs. A gondolat tulajdonképpen Spaak-tól ered. Közben Spaak megbukott félig-meddig, de nem is ez a fő dolog. Nem reális ez a terv. Az eddigi mérsékeltbb célkitűzésből sem lett még semmi, miért éppen ebből lenne valami? De ez nem baj, ilyen javaslat kell. Az általános leszerelésért folyó javaslat sem konkrét, napi feladatokért folyik... De ennek a gondolatnak mi a baja? Azt hiszem az, hogy nálunk egy kis zavart okoz a közvéleményben. Eddig nem ez volt Magyarország helyzete. S ha megnézi az ember, hogy ez a dolog Magyarországon kit lelkesítene? Valószínűleg nem a szocializmus legszilárdabb híveit, ugyanakkor táplálná azokat a jobboldali reményeket, melyek a kispolgárság stb. körében élnek és pislákolnak. Nekünk propaganda szempontjából nemzetközileg nem hozna sokat, hazailag viszont inkább zavart okozna. Ezért majd ha rátérünk erre a kérdésre, érdemes ezzel foglalkozni. Az NDK-nak ugyancsak elítélő álláspontja van.

Még az előző kérdésekkel kapcsolatban el akarom mondani, hogy a Varsói Szerződéssel, a katonai vezetéssel, hadsereggel kapcsolatos kérdésekről még egyszer elmondtuk világosan, hogy mire gondolunk. Azt a kifejezést használtam, hogy nem egészen ideális, hogy én bizonyos helyzetben vagyok, de nem tudom, milyen katonai egységek tartoznak a Varsói Szerződés katonai egységeihez. Általános választ adtak erre az elvtársak, konkrét választ nem. Ez a szöveg nem adja pontosan vissza, hogy a szovjet elvtársak komolyan vették a kérdést, foglalkoztatja őket, és a továbbiakban is foglalkoznak vele.

A 8. oldalon szó van a hitelekéről. A mi kérdésfelvetésünkben arról volt szó, hogy 320 millió rubel körüli prolongáció és 80 millió rubel körüli új beruházás. A szovjet elvtársak azt mondták, hogy teljesen alárendelt kérdés ez ilyenformán, itt a döntő az összeg, mert akár a régit prolongálják, akár újat kell adni, annak mindenképpen hitel a neve. Mivel nem akartak belemenni a részletezésbe, azt mondták, ők megmondják a fő összeget, s hogy a 250 millió rubelt mi tölti ki, az tárgyalás kérdése. Ennek a tartalmi része tehát nem lett tisztázva. Ilyen vagy olyan formában ezt a hitelt tudják nyújtani.

Az arany-dologgal kapcsolatban meg akarom jegyezni, hogy már akkor is kis zavarban voltak, amikor a 20 ezer kg aranyat kértük. Most talán jobban értik a kérdést, de még most sem egészen pontosan. Az egészről én azt értettem meg: nem az a döntő, hogy mi a forma, hanem az, hogy nekünk valamilyen, valamivel nagyobb manőverezési lehetőségünk legyen. Erre azt mondták: aranyat nem tudnak adni, de a 20–25 ezer millió [sic!] rubel a Nyugaton lévő szovjet bankoknál rendelkezésre áll.⁶⁴ Itt persze fontos, hogy a lehívásoknál – ha jelentős összegekről van szó –, előre, legalább hat hónappal előbb jelezni kell tervünket, mert ők is manővereznek. Véleményem szerint ők egyszerűen nem akarnak holt tőkét odaszögezni, mert ezt gazdaságilag nem tartják hasznosnak. Mikor mondtam, hogy mi nem nyúltunk ehhez hozzá, ez sem

⁶⁴ Nyilvánvalóan téves adat; az írásos jelentés erről a következőt tartalmazza: „A további 50 000 kg aranyfedezet helyett felajánlják, hogy a Szovjetunió nyugati bankjaiban részükre [helyesen nyilván: részünkre] nyitott 60 millió dolláros hitelkeretet 85–90 millió dollárra felemelik.”

nagyon lelkesítette őket. Minek van akkor ott – mondták –, inkább célszerű a forgatás. Ezért ajánlották a másik dolgot.

A fizetési mérleggel kapcsolatban általában szeretném a következő impressziómat közölni. Mi beszélünk és küszködünk a fizetési mérleg ügyével, előadjuk még drámaibb módon helyzetünket, mint ahogy az a papíron van, s erre a szovjet elvtársak „vidáman” közlik, hogy az egész világ így áll. Az USA-tól, Angliától kezdve mindenütt ez a probléma. Számukra nem volt ez rendkívüli jelzés.

Itt van ez a dezinformáció kérdése.⁶⁵ Azt mondták, nem értik, miről van szó, illetve ha értik, nem helyeslik. Mondtuk, mi nem tudunk ilyen javaslatról. Azután kiderült, hogy milyen vonalon jött ez az információ. Hogy az Elnökség miért tudott róla, az világos, náluk ugyanis van egy szabály, hogy dezinformációs hírt csak az Elnökség jóváhagyásával lehet útjára bocsátani. Mi pedig azért nem tudtunk róla, mert nálunk ez nem így van. Próbáltam tájékozódni, honnan ered ez a dolog. Vannak különböző beosztású emberek, akik itt-ott elejtenek valamit. Kérjük, hogy illetékes elvtársak vizsgálják meg ezt a kérdést. Ezzel a Politikai Bizottságnak a továbbiakban foglalkoznia nem kell, de vessenek véget az ilyesminek, különösen annak, hogy a mi tudunk nélkül ilyesmiket továbbítsanak. Egy-két titkár elvtárs foglalkozzon ezzel a dologgal.

A gazdasági kérdések lezárásakor mi felvetettünk két dolgot. Apró elvtárs konkrétan felvetette a takarmányakciót, ami volt tavaly, illetve ami most van bonyolítás alatt. Arra kaptunk konkrét választ Lomakótól, illetve azt válaszolta Lomako elvtárs, hogy erre csak szeptemberben tudnak válaszolni, amikor már ismerik a takarmányhelyzetet.

Felvetettük még mint általános kérdést, hogy most befejeződik a harmadik ötéves terv egyeztetése a Szovjetunió és Magyarország között, s a tapasztalat azt bizonyítja, hogy sohasem az a terv valósul meg száz százalékig, amit korábban elhatároztunk, azok évről évre módosulnak, többnyire túlteljesítődnek. S mondtuk, hogy nagy kár származna a lassúságból. Tehát ne 7 hónapig tanakodjunk, míg csinálunk valamit, mert ennek gazdasági hátrányai vannak. Ugyanezt kértem az éves tárgyalásokkal kapcsolatban is. Meg kell mondani, hogy Koszigin elvtárs és más gazdasági vezetők is úgy látják, hogy ez helyes, és ők is azon vannak, hogy a nehézkességet kiküszöböljék a gazdasági munkából.

⁶⁵ A tárgyalások végén Koszigin felvetette: olyan információ jutott el Moszkvába a magyar Belügyminisztériumban tevékenykedő szovjet tanácsadó útján, miszerint a magyarok az ország nyugati hitelképességének növelése érdekében olyan hírt akarnak egy német újságon keresztül kiszivároztatni, hogy Magyarországon liberalizálódás folyik, és elhidegültek a magyar–szovjet kapcsolatok. Koszigin közölte: „nem jó, ha erre az útra” lépnek. A meglepett magyar delegáció tagjai közölték, most hallanak erről először, és nem tudják, honnan eredhet a javaslat. Kádár vizsgálatot rendelt el az ügyben, ám annak eredményéről nincs tudomásunk. Valószínűleg egy a BM-ben készült operatív tervről volt szó, amely azonban még nem jutott el a pártvezetéshez. Kevésbé valószínű, de teljesen nem kizárt az sem, hogy egy Kádár diszkreditálását célzó „balos” akcióról volt szó, amely a szovjeteknél próbálta „eláztatni” a sokak által túl liberálisnak tartott magyar vezetőt.

A gazdasági kérdésekkel kapcsolatos válaszukra ott rögtön kellett mondani valamit. Elsorolták, mit tudnak tenni. Mi, akik ott ültünk, nem tudtunk fejszámolást csinálni, így csak impresszióink alapján beszélünk. A szovjet elvtársak válaszából egyébként visszatükröződött, hogy nagy figyelmet fordítottak kérésünkre. A válasznál én azt mondtam, s ezt meggyőződéssel mondtam, hogy az elvtársak segítsége a mi problémáinkat száz százalékig nem oldja meg, de ugyanakkor komoly segítséget jelent, s ezek után nálunk az egész munka reális alapra helyezhető. S kértem, abban a szovjet elvtársak legyenek biztosak, hogy mi nem zsaroló céllal jöttünk ide, hanem a szükség vitt rá erre bennünket. Meggyőződésünk, hogy nagyon komolyan megnézték, miben tudnak segíteni, és megköszöntem a segítségüket.

Az egyéb dolgokkal kapcsolatban. Írunk az anyagban arról, hogyan néz ki a Hadtörténeti Múzeumban lévő kiállítás.⁶⁶ Ha valaki arra jár, érdemes megnézni, mert érdekes és jó kiállítás. Mi hozzá vagyunk szokva, hogy a mi elvtársainknál a szokásos alappozíció, hogy mindig mindent figyelnek, problémáznak, lelkiznek, és ha megjelenik valamiféle cikk, már új fordulatról beszélnek. Nem mondom, hogy kössék be a szemüket, de nagy kombinációkban tartózkodóbbaknak kell lennünk. Ebből a kiállításból Nyugaton is nagy zajt csaptak. Egy minimális dolog az, ami ott van, egyébként enélkül a kiállítás hamis lenne.

Megnéztük a Rajkin⁶⁷-dolgát is. Ebben van magyar érdekeltség. Rajkinnal váltottunk is néhány szót. Ő sürgeti válaszunkat. Tudni szeretné, fix vagy nem fix a dolog, mert nagyon közel van az időpont. A műsor olyan, hogy annak a magva Magyarországon használható, de a körítés nem. Foglalkozzanak ezzel! A múltkor jó volt, talán most is jó lesz. Sürgősen közölni kellene a választ.

A magyar kolóniával a jelzett módon találkoztunk. Elmondanám, hogy Szipka⁶⁸ elvtárs panaszkodott egy dologban. Mikor mi készültünk a látogatásra, szóltam, hogy értesítsék Szipka elvtársat, abban az időben legyen Moszkvában, mert valószínűleg küldöttségünk vele kiegészül, azután üzentem, hogy meg is egyeztünk ezekben. A külügy Szipka elvtársnak csak az első üzenetet juttatta el. Az történt, hogy az egész anyag a gazdasági embereink kezében volt, azon a csatornán kiment Moszkvába, minden érdemi előadó tudott róla, kivéve a nagykövetet, aki a Központi Bizottságnak is tagja. Meg kellene mondani a Külügyi Osztálynak és a Külügyminisztériumnak, hogy ilyen esetekben mindig tájékoztatni kell a misszió vezetőjét. Idetartozik, hogy

⁶⁶ A második világháború befejezésének huszadik évfordulója alkalmából Moszkvában rendezett kiállításról van szó, amely Sztálin szerepével is foglalkozott. Nyugaton ezt a tényt szenzációként tálták, a keleti blokk országaiban, köztük Magyarországon is sokan egyenesen a resztalinizáció kezdeteként értékelték. Az írásos jelentés hangsúlyozza, hogy Sztálin háborús szerepének „magasztalásáról” szó sincs, személye „a kiállítás megfelelő részén és megfelelő módon szerepel. Az egész reá vonatkozó anyag az 1941. július 3-i ismert beszédet közlő *Pravda*-kiadványból áll, a beszéd szövegével és Sztálin fényképével”.

⁶⁷ Arkagyij Rajkin szovjet színész, komikus, a hatvanas években több alkalommal vendégszerepelt Magyarországon. Magyar nyelven tartott előadásai népszerűek voltak, tőle származik a Kádár-rendszer jellemzésére szolgáló egyik legtalálóbb korabeli szállóige: „Valami van, de nem az igazi.”

⁶⁸ Szipka József diplomata, 1963–1969 között moszkvai nagykövet.

én Szipka elvtársnak adtam felhatalmazást arra, hogy elutazásunk után üljön össze nyolc–tíz vezető emberével, és tájékoztassa őket arról, ami ott történt.

Ugyanebből a megfontolásból javasoljuk, hogy ezt a tájékoztatót néhány elvtárs megismerje. Ismerje meg a Külügyi Osztály vezetője és az osztálynak az a helyettese, aki a szovjet ügyekkel foglalkozik, a Külügyminisztériumnál ismerje meg Péter⁶⁹ elvtárs és az illetékes miniszterhelyettes, aki jelen esetben azonos Erdélyi Károly elvtárral.

A határozati javaslatokkal kapcsolatban: nincs benne a javaslatokban, pedig benne kellene lenni, hogy a tárgyalás eredményeinek ismeretében folytassák tovább az ötéves terv munkálatait.

Az anyag végén oda van írva, hogy látta Kádár János elvtárs. Ez persze azt jelenti, hogy az anyagba belesegítettek Apró és Biszku elvtársak is.

A Minisztertanács ülésén a leglényegesebb politikai kérdésekről is szólni kellene valamit, és megmutatni, miért vetettük fel ezeket. A gazdasági dolgokkal kapcsolatban kis korrekcióval szeretném az egészet előadni, és általában azt mondanám: azzal, hogy ennyi hiányzott, ennyit kértünk és ennyit kaptunk, ne menjünk mi tovább. A Minisztertanácsnál azt mondanám, hogy valamifajta előzetes számvetés alapján úgy tűnt, hogy mintegy 400 millió rubel fizetésimérleg-problémát nem tudunk megoldani, és most kaptunk 250 millió rubelt.

Egyébként még elmondanám, hogy hazafelé jövet megálltunk Szolnokon, és Csáki elvtárs azonnal megkérdezte, hogy a jövő héten kapnak-e tájékoztatást. Nem is lehet ezt megkerülni. Tájékoztatni kell az elvtársakat, mégpedig gyorsan.

(MOL 288. f. 5. cs. 367. ő. e. Géppel írt tisztázat. Jegyzőkönyvezték: Fehér Margit és Takács Gyuláné.)

⁶⁹ Péter János diplomata, politikus, 1961–1973 között külügyminiszter.

TANULMÁNYOK
ÉS FORRÁSKÖZLÉSEK

Kende Péter
BUDAPEST 1947 – PRÁGA 1948
Hasonlóságok és különbségek¹

Mi indokolja a budapesti és prágai események összehasonlítását? Miben segít jobban megérteni a második világháború utáni kommunista hatalomátvétel menetét Közép-Európában? Először is hadd emlékeztessenek arra a jól ismert tényre, hogy Romániával, Bulgáriával és Lengyelországgal ellentétben Magyarország és Csehszlovákia abban a privilegizált helyzetben volt, hogy már-már szabad választások útján (1945 novemberében, 1946 májusában és Magyarország esetében még 1947 nyarának végén is) létrejött, igazi többpárti koalíció kormányozta az országot. A biztonság kedvéért persze, közvetlenül a német megszállás felszámolása után, a kommunista pártvezetés mindkét országban megszerezte magának a kulcsfontosságú pozíciókat az államigazgatásban, a későbbi teljes hatalomátvételt aztán erre alapozhatták. Magyarországon a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (tehát annak elnöke, Vorosilov marsall), Csehszlovákiában pedig a kormányzó Nemzeti Front határozta meg az úgynevezett demokratikus pártok körét is, amelyek részt vehettek a választásokon. Ennek ellenére is igaz, hogy Magyarországon 1945 vége és 1947 késő nyara, Csehszlovákiában pedig a felszabadulás és 1948 februárja közötti időszakban a politikai harcnak tágabb tere nyílt, mint akár Jugoszláviában, akár bármelyik más, közvetlenül szovjet befolyás alá került országban, természetesen Finnország kivételével. Ezért ez a két, tipikusnak nem mondható eset felvet néhány különleges problémát a helyi kommunisták stratégiájával és a moszkvai központ szándékaival kapcsolatban. Az események összehasonlító vizsgálata elősegítheti a két országban történtek mélyebb megértését.

AZ IDŐZÍTÉS REJTÉLYE

A kérdések első csoportja a budapesti, majd a prágai hatalomátvétel időzítését illetően merül fel. Nem az én feladatomban eldönteni, hogy Csehszlovákia és Magyarország szovjetizálása szerepelt-e Sztálin tervei között már jóval a hidegháború kirobbanása

¹ Angolul elhangzott Prágában 1998. február 19–21. között az 1948. évi hatalomátvételről tartott, The Czechoslovak „February”, 1948: Preconditions and Repercussions at Home and Abroad című nemzetközi konferencián.

előtt, mondjuk Jaltában, vagy pedig csak Moszkva és a Nyugat súrlódásokkal terhelt kapcsolatának elmérgesedésével került a napirendre, pontosabban (legalább is Csehszlovákia esetében) a Marshall-terv következményeként. Ha azonban csak a két ország történéseire koncentrálnunk, mindjárt van egy zavaró kérdés: mivel magyarázható, hogy a két helyzet közötti számos párhuzam ellenére a magyarországi fordulat, mármint annak a legkritikusabb szakasza 1947 tavaszára esett, miközben a prágai puccsra Moszkvának és a kommunista tömbnek 1948 februárjáig kellett várnia? Időközben, mint tudjuk, nemcsak a Marshall-tervet hirdették meg, hanem Szklarska Porębában megalakult a Kominform is.

Az időzítés még rejtélyesebbnek mondható, ha egy másik tényt is figyelembe veszünk. Hadd emlékeztessék arra, hogy a budapesti államcsíny legkritikusabb pillanatai 1947 februárja (Kovács Béla szovjet biztonsági erők által történt letartóztatása) és Nagy Ferenc 1947. májusi kieroszakolt lemondatása között voltak. A Nagy Ferenc drámai kiebrudalása után alakított új kormány már csak pusztán eszköz volt a hatalomért folytatott harcban győztes kommunisták kezében. Meglehetősen furcsa azonban, hogy az utóbbiak győzelmük megszilárdítása érdekében szükségesnek tartották a megmérettetést egy második többpárti választáson is. Erre 1947 augusztusának végén került sor. Az 1947-es választások meglepő módon még az 1945. novemberi választásoknál is demokratikusabbak voltak, hiszen a kormánykoalíció négy pártja mellett ellenzéki erők is felléphetek. E konszolidációs törekvés paradox eredményeként a választópolgárok kétötöde a kormánnyal szemben álló pártok egy csoportjára adhatta le a szavazatát (s ha nincsenek csalások, ez az arány még ennél is nagyobb lett volna). Ennek következtében a kommunisták több mint fél éven keresztül egy váratlanul erős parlamenti ellenzékkel találták szemben magukat. Hogy megtisztítsák az utat az egypártrendszer előtt, fel kellett számolniuk ezt a helyzetet még azelőtt, hogy hozzáláthatnak volna a kisgazda és egyéb szövetségeseik befolyásának rég betervezett elsorvasztásához. A független szociáldemokrata pártok felszámolására végül is egy időben, 1948 tavaszán került sor Csehszlovákiában és Magyarországon.

Hogyan lehet tehát értékelni a budapesti és a prágai fordulat időzítését az említett fáziskülönbségek és fázisazonosságok figyelembevételével? Nem kétséges, hogy Rákosi Mátyás és Klement Gottwald csapata alapvetően Moszkva általános útmutatásait követte. Egyszer-mászor mindkét csapat magára vonta a moszkvai központ haragját. Így például tudjuk, hogy Moszkva nem örült a magyar kisgazdapárt 1945. novemberi elsöprő győzelmének, ami után beszűkült a kommunisták kormányzati befolyása. A csehszlovák helyzet alakulásával – ahol az 1946. májusi választások uralkodó helyzetbe juttatták Gottwaldot és pártját, ha nem is kapták meg a teljes parlamenti többséget – Moszkva egészében véve elégedett volt. 1947 júliusáig biztosan, akkor azonban a csehszlovák kormány majdnem elfogadta a felajánlott részvételi lehetőséget a Marshall-tervben, s ettől Moszkva elégedettsége elégedetlenségbe, ha nem éppen haragba csapott át. Sztálin ezután érezhetően türelmetlenebbül figyelte a csehszlovák helyzet kivételességét, miközben még mindig elég óvatos volt ahhoz, hogy Prága függetlenségének látszatát fenntartsa. Még a Szklarska Poręba-i találkozón sem éri bírálat a Csehszlovák Kommunista Pártot Andrej Zsdanov vagy bárki más részéről, szemben azzal, ahogyan ugyanitt a francia és az olasz kommunista párt stra-

tégiáját kritizálják. Minden bizonnyal mindaz, ami ezen a találkozón a francia és olasz kommunisták hibáiról elhangzott, a csehszlovák elvtársaknak címzett figyelmeztetésként is felfogható volt, miként azt Fejtő Ferenc a prágai fordulatról írott könyvében² helyesen megállapítja. Bárhogyan is volt azonban addig, 1948 februárjában Gottwald és csapata már úgy lépett fel, mintha sürgető kényszer nyomásának engedne. Nem kétséges, hogy ebben az esetben is, mint nyolc-tíz hónappal korábban Budapesten, nem Moszkva, hanem a helyi kommunisták választották meg a cselekvés pillanatát. De Magyarország esetében ez az időpont valamivel megelőzte Moszkva általános stratégiájának ütemét (ennek alapján azt is mondhatjuk, hogy az 1947. májusi budapesti puccs felgyorsította a hidegháború kitörését), a prágai hatalomátvétel azonban mintha némi késéssel követte volna a Moszkva által kitűzött stratégiai célokat. Mintha az ottani kivételes helyzet felszámolását valamennyire akadályozta volna a korábbi stratégia, melynek módosítására csak alapos átgondolás és némileg kínos revízió után kerülhetett sor. Az is zavarja a képet, hogy a prágai hatalomátvétel pontos idejét nem annyira maguk a kommunisták választották meg, mint inkább a kormánykoalíció kommunistaellenes pártjai, akik tálcán kínálták fel a lehetőséget. Fejtő egy emigráns szemtanúra hivatkozva azt állítja, hogy a CSKP az antikommunista ellenállás vezető erőinek eltávolítására 1948 januárjától kezdve készített terveket.³ Úgy látszik azonban, egyik sem volt elég jó ahhoz, hogy a februári válság előtt kivitelezzék. Nem úgy Budapesten, ahol a hatalomátvétel döntő szakaszát már 1946 decemberében megalapozta egy politikai rendőrségi akció (az ördögi ügyességgel felépített úgynevezett összeesküvés ügy). Ez volt a nyitánya a vezető kormánypárt ellen indított politikai és büntetőjogi hadjáratnak, amelynek példátlan élessége szinte minden – egy formális többpárti rendszerben még elképzelhető – határon túlment. A támadás 1947 májusának végén a kiszegedő politikai értelemben vett lefejezésével érte el csúcspontját. Itt az időzítés bizonyíthatóan a helyi kommunista vezetés műve volt, amely persze eközben állandóan számíthatott a szovjet politikai és katonai erők aktív támogatására.⁴

AZ ESZKÖZÖK HASONLÓSÁGA

Viszonylagos kezdeti gyengesége ellenére (szemben a CSKP 1945. évi népszerűségével és szervezeti erejével) az MKP 1945–46 folyamán meglepően sikeresen foglalta el az államigazgatás kulcspozícióit. Vezető koalíciós partnerként és az új politikai berendezkedés fő eltervezőjeként félelmetes ellenfélle nőtt a háború utáni politikai csatározásokban. Az első választásokon az MKP természetesen sokkal gyengébb eredményt könyvelt el (17 százalék), mint a csehszlovák kommunisták (38 százalék). Ennek következtében a kormány élére nem a kommunista párt vezetője került, mint

² François Fejtő: *Le coup de Prague 1948*. Paris, 1976, Seuil. 96. o.

³ Uo. 131. o.

⁴ Lásd Csicsery-Rónay István–Cserenyey Géza: *Koncepciók per a Független Kiszegedő Párt szétzúzására – 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. A dokumentumokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Cserenyey Géza, Csicsery-Rónay István és Palasik Mária. Szerk. Palasik Mária. Budapest, 1998, 1956-os Intézet.

Csehszlovákiában, hanem a fő politikai ellenfél vezére. Ez különösen az 1946 februárja utáni időre jellemző, amikor a gyenge és engedékeny Tildy Zoltánt köztársasági elnökké választották, és a miniszterelnöki poszt a nála energikusabb és népszerűbb kisgazda vezérre, Nagy Ferencre szállt. De az MKP még kis koalíciós partnerként is megtartotta magának a stratégiai fontosságú pozíciókat (ebben természetesen óriási szerepe volt a szovjet megszállásnak), így biztosítva magának a beavatkozást a kormány ügyeibe, valamint a gazdasági és közigazgatási döntések ellenőrzését. Az MKP szervezetenként a pártközi tanácskozások alkotmányon kívüli „intézményére” támaszkodó befolyása jórészt a kommunista vezetők agresszív fellépésével magyarázható.

Ami a két kommunista párt választóinak számát illeti, a nyilvánvaló különbség mellett nem szabad megfeledkeznünk a magyarországi és a szlovákiai helyzet közötti döbbenetes hasonlóságról sem. A legfőbb rivális párt mindkét esetben (Magyarországon a kisgazdák, Szlovákiában a demokrata párt) elnyerte a szavazatok mintegy hatvan százalékát. Közismert, hogy a leginkább kommunistaellenes legális politikai erőre leadott szavazatok nagy száma sem akadályozta meg a két évvel későbbi kommunista hatalomátvételt. Igaz, Szlovákia része volt Csehszlovákiának, és a szlovák kommunisták a Cseh Kommunista Párt erejére is támaszkodhattak. A belpolitikailag magukra utalt magyar kommunistáknak viszont sikerült megbomlasztaniuk a kisgazda többséget, az 1947-es választások után pedig olyan kormánykoalíciót hoztak létre, amelyben ők alkották a meghatározó erőt. Szlovákiában a hatalomátvétel jóval 1948 februárja előtt befejezett tény volt, és sokkal egyszerűbben történt meg. Érdemes röviden áttekinteni azokat a politikai módszereket és intézményes eszközöket, amelyeket mindkét kommunista párt igénybe vett a hatalom teljes birtoklásáért folytatott harcban.

Nyilvánvaló, hogy a rendőrség (főként a politikai rendőrség) ellenőrzése és a hadsereg semlegesítése a kelet-európai kommunista pártok egyik legfőbb eszköze volt. A kommunista irányítás alatt álló rendőri erők jogellenes és brutális fellépése mindkét országban jóval megelőzte a hatalomátvételt, s nyugodtan mondhatjuk, hogy a hatalomátvétel nem is sikerülhetett volna e nélkül az intézményes támasz nélkül. Prága esetében a hadsereg is fontos tényező volt, nem úgy, mint Magyarországon, amely viszont ebben az időben haderővel gyakorlatilag nem rendelkezett.

A módszerek és az eszközök egy másik csoportja az úgynevezett „tömegmozgósítás” körébe tartozik, s kiterjed a polgári társadalom mindazon rétegeinek elnémitására, amelyek nem tartoznak a kommunista értelemben vett „nép” fogalmához. A kommunisták mindkét országban már közvetlenül a felszabadulás után kisajátították maguknak a munkásosztály szervezeteit, oly módon, hogy a nem kommunista, elsősorban szociáldemokrata szakszervezeti befolyást minimálisra szorították vissza. Ugyanakkor jelentősen szűkítették az egyéb társadalmi csoportok, például a paraszt-ság vagy a diákság politikai mozgásterét. Ezeknek nem volt többé módjuk arra, hogy a maguk módján lépjenek fel a kommunisták által mozgósított „népi erők” aktivitásával szemben. A politikai rendőrség itt is meghatározó szerepet játszott: hol közvetlenül bevetették, hol a megfélemlítés eszközeként használták.

A kommunista taktika harmadik jellegzetes vonása a politikai mozgalmakba, különösen a szövetséges pártok soraiba való beépülés. Ez tette lehetővé a pártok „csatlósítását” azok után, hogy a szívós ellenfeleket vagy az ellenállókat kiszűrték belőlük.

Ez játszódott le Magyarországon Nagy Ferenc látványos eltávolítása után, Csehszlovákiában pedig 1948 februárját követően. A csatlósítás történetét még senki sem írta meg, pedig itt a társadalom leigázásának egyik kulcskérdésével állunk szemben.

A „Függetlenségi” (Csehszlovákiában: Nemzeti) Front – általánosabban fogalmazva: az úgynevezett demokratikus és antifasiszta erők együttműködése – is fegyver volt a kommunisták kezében. Lehetővé tette számukra, hogy a demokrácia kereteit leszűkítsék. Különösen a parlament szerepét korlátozták vele, mivel a pártok közötti előzetes egyeztetés lépett a parlamenti többség akaratának helyébe. Ez persze a demokratikus konszenzus hangoztatásával történt, de a konszenzus értelme az volt, hogy vétőjogot adott a kommunista pártnak arra az esetre, ha netalán kisebbségben maradna. A „Függetlenségi” (Nemzeti) Front mint hivatkozási és legitimációs forrás tette lehetővé minden ellenzéki erő betiltását és üldözését is. Mi több, a frontpolitika nevében a kommunisták helyi szinten közvetlenül is a kezükbe vették az államigazgatást. Semmi sem jelentett nagyobb veszélyt a náci vereség után újraéledő demokráciák számára, mint a nemzetifront-szerű intézmények kezébe adott kizárólagos hatalom.

Fejtő Ferenc jól ismert munkáiban⁵ arra is felhívja a figyelmet, hogy milyen sikeresen párosították a csehszlovák kommunisták a politikai propagandát az utca nyomásával. Ez persze csak azért sikerülhetett, mert erőszakos úton már semlegesítették a kommunistaellenes tömegeket, és mert a kommunista pártvezetés mindkét országban már jóval a fordulat előtt ellenőrzése alá vonta a tömegtájékoztatást. Ebben természetesen nagy szerepe volt a szovjet befolyásnak is. Az a mód, ahogyan a szovjet érdekekre való hivatkozást a nem kommunista erők megnyilatkozásának szabadsága ellen fordították, szorosan összefüggött az antifasiszta front logikájával.

A szovjet befolyás persze a legyőzött Magyarországon másképp érvényesült, mint a névleg független Csehszlovákiában. A katonailag megszállt Magyarországon Moszkva a kezdetektől fogva nyíltan beavatkozott a belpolitikai játszmába. Ennek legfőbb közvetítője Vorosilov marsall volt, akinek a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) fejeként jogi alapja is volt erre. Csehszlovákia nem volt megszállva, és SZEB sem működött a területén. Jóllehet a pártvezetőségek közötti kapcsolat révén létezett a Gottwald-csapat és Moszkva között a „forró drót”, a szovjet befolyás kormányzati szinten sokkal áttételesebben valósult meg. De még ez a közvetett nyomás is elégséges volt annak megakadályozására, hogy Beneš elnök megkockáztassa a kommunistaellenes erők támogatását. A februári válság előtt Beneš az utolsó pillanatig hitt abban, hogy Csehszlovákia gyökeresen más helyzetben van, mint Magyarország vagy a többi kelet-európai ország. Valószínű azonban, hogy a válság végére ő is belátta, hogy sem a politikai erők belső egyensúlya, sem Csehszlovákia nemzetközi státusa nem különbözik lényegesen Magyarországtól, vagy mondjuk Lengyelországtól. Így tehát Beneš ugyanúgy elfogadta a Gottwald által előterjesztett kormánylistát, mint ahogyan egy évvel korábban Tildy is beletörődött saját pártja lefejezésébe.

⁵ Fejtő: i. m. és úő: *A népi demokráciák története*. 1–2. köt. Ford. Endreffy Zoltán. Budapest–Párizs, 1991, Magvető Kiadó–Magyar Füzetek. 276; 379 o.

EGY VÉGZETES HIBA

Végezetül vizsgáljuk meg, milyen volt a nem kommunista erők helyzete és magatartása a tárgyalt időpontban. Ezek az erők a háború utáni Magyarországon számos, többé-kevésbé nyilvánvaló okból összehasonlíthatatlanul rosszabb helyzetbe kerültek, mint Csehszlovákiában. Az 1945. novemberi és az 1946. májusi választások után azonban az erőegyensúly Magyarországon a nem kommunisták javára alakult, Csehszlovákiában viszont ellenkező irányban változott. 1945 őszétől kezdve Magyarországon a nem kommunista erők arra törekedtek, hogy választási győzelmükre támaszkodva a kommunista párt egyeduralmának mind állami, mind helyi szinten véget vessenek. Szembeötlő ebben az időben a magyar és a csehszlovák nem kommunista pártok céljainak hasonlósága. Amint azt jól tudjuk, sem itt, sem ott nem sikerült kiszabadulniuk a kommunista szorítás alól. Magatartásuk azonban mégsem volt teljesen azonos. Nagy Ferenc és pártja arra várt, hogy a békeszerződés visszaállítsa az ország szuverenitását, és óvatos stratégiát követve kerültk a nyílt összecsapást a kommunistákkal. Velük szemben Rákosi és elvtársai mindent megtettek, hogy kiprovokálják az összetűzést. Tisztában voltak azzal, hogy az ország szuverenitásának helyreállása esetén elveszíthetik a szovjet katonai jelenlét áldásos támogatását, megpróbálták ezért a legádázabb ellenfelüknek tartott kigazda többség elleni harc ütemét felgyorsítani. A kívánt válság előidézésére találták ki 1946 végén az úgynevezett köztársaság elleni összeesküvést.

Csehszlovákiában a két politikai pólus taktikája ennek szinte homlokegyenest az ellenkezője volt. Gottwaldék óvakodtak a válság kirobbantásától, Ripka és társai viszont egyre élesebben léptek fel a növekvő kommunista befolyással szemben. Végül is a nem kommunista erők politikája vezetett a februári válsághoz, nem pedig a Rákosihoz képest meglehetősen óvatos Gottwaldé. Persze igaz, hogy Gottwald a kezdetektől (de 1946-tól biztosan) maga mögött tudhatta a politikai többséget, Rákosi pedig nem. Ez is magyarázat lehet a hatalomátvétel időzítésének rejtélyére.

Befejezésül egy általánosabb megjegyzés. Úgy tűnik, hogy a nem kommunista erők, pontosabban szólva azok, amelyeket 1944–45-ben a kommunisták „demokratikus” jelzővel illettek, és bevettek az antifasiszta koalícióba, mindkét országban egy közös és végzetes illúzióba ringatták magukat. Hittek abban, hogy a kommunistákkal közös nevezőre lehet jutni, és hogy azok őszintén érdekeltek egyfajta „történelmi kompromisszumban”. A kommunista vezetők tisztában voltak koalíciós partnereik tévedésével, s azt tudatosan ki is használták. Miközben egyre magasabbra emelték az együttműködés árát, állandóan új stratégiai célokat határoztak meg, és mind jelentősebb követeléseket támasztottak. Jó időbe telt, amíg a partnerek felismerték, hogy az együttműködés alapja nem a politikai egyenlőség. Amikor azonban ennek hangot is adtak, kitették magukat a kommunista propaganda támadásainak, amely őket a legelvetemültebb és ezért megsemmisítendő ellenségnek kiáltotta ki. Így végül is a kommunista vezető mag leninista magatartása miatt a hatalomátvételre mindenképpen sor került ott, ahol a kommunista párt kezdeti pozícióinak köszönhetően maga irányíthatta a játszmat, vagy – ahogyan Jacques Rupnik⁶ e konferencián oly helyesen mondta – önkényesen határozta meg a politikai játszma paramétereit.

⁶ Jacques Rupnik: *The „Elegant” Takeover: 1948 or 1945?*

Ember Mária

BÉCSBŐL JELENTI A SVÉD KÖVET STOCKHOLMNAK...

Talán sohasem tudta volna meg a világ, hogy 1952–53 fordulóján Magyarországon már előkészületben volt egy újabb hazug kirakatper, a szigorúan szovjet érdekű „Wallenberg-gyilkossági per”, ha nincs 1956, ha a forradalom következményeként nem maradnak őrizetlenek a határok. Ahhoz ugyanis, hogy az életben hagyott, ám életfogytig megrémisztett tanúk (akik ez esetben nem is az ÁVH, hanem az NKVD messzire nyúló kezeitől féltek) elkezdjenek beszélni, mindenekelőtt az a sorsfordulat kellett, hogy elmenekülhessenek Magyarországról.

A „külföldre távozók” kétszázazres tömegével kisodródott Szalai Pál, a szovjet szakértők iránymutatása nyomán összeeskábált perkonstrukció egyik kulcsfigurája, volt nyilas pártfunkcionárius, aki saját tudomása szerint mások elleni koronatanúnak, mások értesülései szerint egyenesen gyilkosnak volt kiszemelve. Akár így, akár úgy, de beleillett a moszkvai koncepcióba, amely először a nyilas bandák garázdálkodásának áldozataként kívánta feltüntetni Raoul Wallenberg budapesti svéd követségi titkárt, majd a forгатókönyv változásával az aktuálisabb – mindig aktuális – első számú közellenség, a zsidók által legyilkolt szerencsétlenként. Mindez pedig történt volna – akár így, akár úgy – 1945 januárjának első felében, a még németek megszállta Budapesten.

A forradalom leverése után eltávozott Magyarországról dr. Benedek László is, a Pesti Izraelita Hitközség Kórházának, ismertebb nevén a volt Zsidókórháznak egykori igazgató főorvosa, akit a peranyag összefércelői az egyik gyilkos szerepében kívántak volna látni a vádlottak padján. Mint orvosnak – zsidó orvosnak – a moszkvai Kreml zsidó orvosainak sorsában kellett volna osztoznia, amikor épp ez ellen az értelmiségi réteg ellen indítottak kampányt, de az ő kitalált bűnlistáját még megtették a kiagyalt Wallenberg-gyilkossággal is. Miként már szabadlábon, 1956. augusztus 17-én a Minisztertanács akkori elnökhelyetteséhez, Mekis Józsefhez írt beadványában megfogalmazta: „...beismerő vallomást kényszerítettek ki tőlem. Kényszerítettek, hogy főleg magamra, de más ártatlan emberre is tegyek terhelő vallomást. Ennek következtében »beismertem«, hogy már a felszabadulás előtt kémkedtem, [...] beszerveztem Péter

Gábort, akivel egyébként életemben mindössze egyszer beszéltem, betegsége alkalmával. Bűnrészes voltam Raoul Wallenberg meggyilkolásában...”¹

Vagy álljanak itt sorok a „Dr. Benedek László és társai ügy” egy másik vádlottjának, Bartók Ervin volt rendőrtisztnek 1956. augusztus 8-án a Legfőbb Ügyészség vezetőjének címzett beadványából: „Ügyem vizsgálata 1953. március első hetétől 1954. február 22-ig tartott. [...] Vizsgálatom alatt szavakban ki nem fejezhető tortúrakon estem át. Mivel ügyem szigorúan államtitkot képez, most sem merek írni, illetve beszélni róla...”²

1956 elbukott forradalma nyomán került ki a magyar határokon túlra Stöckler Lajos is, a Pesti Izraelita Hitközség volt elnöke, a „Wallenberg-gyilkossági per”-ben gyilkosnak kinevezett gyanúsítottak egyike, ám ő – noha írástudó és írni szerető ember volt – Ausztráliában már elborult elmével, súlyos depresszióban élt még néhány évig.

Azok közül, akik az utókor előtt tanúskodhattak volna, a magyarországi politikai fordulat évét csak Szalai Pál érte meg. (Ő is meghalt azóta, 1992-ben Los Angelesben.) Ha a rendszerváltást követően nem jön haza, hogy magnóra mondja történelmi jelentőségű visszaemlékezését, ki tudja, mikor juthatott volna magyar kutató tudomására a Svéd Királyi Külügyminisztérium archívumában őrzött „Strängt förtroligt” (Szigorúan bizalmas) jelentés, amelyet dr. Benedek László elmondása nyomán küldött Stockholmba 1957. február 22-én a bécsi svéd nagykövet, Sven Allard.

E jelentés magyar fordítását és a megértéséhez szükséges jegyzeteket az alábbiakban közöljük.

¹ Dr. Benedek László beadványát a Minisztertanács elnökhelyettesének, Mekis Józsefnek a titkársága áttette Domokos József, a Legfelsőbb Bíróság elnökének hivatalához. Természetesen semmi sem történt, az iratot elfektettk. A beadvány a dr. Benedek László és társai, 0010025/1954. számú, szigorúan titkos ügy pótborítékjában hevert el, a Legfelsőbb Bíróság irattárában. – Péter Gáborról lásd a 16. lábjegyzetet.

² Bartók Ervin (letartóztatása előtt a Budapesti Rendőr-főkapitányság személy- és tulajdonvédelmi osztályán szolgált főhadnagyi rangban) beadványa ugyancsak az előző lábjegyzetben említett pótborítékban landolt. Ügyét – amelynek semmi köze nem volt dr. Benedek „és társai” ügyéhez – valószínűleg azért csapták hozzá ehhez a peranyaghoz, hogy az a fellebbviteli eljárás során katonai bíróság elé kerülhessen. Miként az iratokból kiderül, a Belügyminisztérium vizsgálati főosztálya által 1953. december 16-án Beofsics György államvédelmi alhadnagy megfogalmazásában előterjesztett vádirat végkövetkeztetése: „A tárgyalás megtartására a Budapesti Hadbíróóság illetékes”. A tárgyalást a tanács elnökeként Koharek József hadbíró őrnagy vezette 1954. február 24-én a Budapest II., Fő u. 70. II. emelet 28. szám alatti teremben. Bakos Pál ÁVH-ezredes, ekkor épp a Legfőbb Ügyészség Különleges Ügyek osztályán főosztályvezető, fellebbezése folytán a perben Ledényi Ferenc hadbíró ezredes, a Katonai Felsőbíróóság elnöke hirdetett újabb ítéletet 1954. március 19-én a Budapest I., Fillér u. 32. szám alatti épületben. – Bartók Ervin 1954. június 10-én szabadult; további sorsa ismeretlen.

Svéd Királyi Nagykövetség

Bécs, 1957. február 22.
145. sz.
R 18. Szigorúan bizalmas!

Tárgy:

Egy budapesti nyilvános tárgyalás terve.

Célja az lett volna, hogy bizonyítsa:

Raoul Wallenberget a Joint felbujtására
gyilkolták meg.

A Külügyminiszter Úr Öexcellenciájának!

Egy ismert budapesti orvost, a zsidó származású dr. Benedek Lászlót, aki korábban egészségügyi tanácsadója volt a „Joint” nevű amerikai zsidó segélyszervezetnek, e szervezet több más jelentős képviselőjével együtt 1953. január hónapban letartóztatta az ÁVO rendőrsége [sic!]. Dr. Benedek a pesti zsidó kórház igazgatója volt, és az maradt a kórház államosítása után is. A letartóztatók szándéka az volt, hogy foglyaikat egy Budapesten megrendezendő nyilvános perben használják fel; a tárgyaláson hamis tanúvallomások és kicsikart beismerések alapján bebizonyították volna, hogy a Joint nem más, mint a Szovjetunió ellen irányuló, átfogó amerikai terrorista és kémtevékenység fedőszerve.

Néhány hónappal Sztálin halála után láthatólag lemondtak a Joint elleni bírósági eljárásról. Dr. Benedeket 1954 januárjában szabadon engedték, ezt követően orvosi praxist folytatott Budapesten egészen a magyar forradalom múlt év végi kitöréséig. Ekkor megragadta az alkalmat, és Bécsbe menekült, ahol jelenleg is tartózkodik.³

Izrael állam itteni követe, Bentsur⁴ bátorítására, aki velem egy időben teljesített szolgálatot Budapesten, és annak idején minden módon igyekezett elősegíteni Raoul Wallenberg felkutatását, dr. Benedek most felkereste nagykövetségünket. Érdekes és

³ Dr. Benedek László (1906–1974) orvos, szülész-nőgyógyász, 1944-ben mint a pesti gettóban létesített, Wesselényi utcai szükségkórház egyik vezetője kortársi visszaemlékezések szerint igen bátran viselkedett. Raoul Wallenberggel nem volt kapcsolata. „1953. január 16-án éjjel – azon a napon tartóztattak le, amikor a *Szabad Népb*ben a moszkvai orvosperről szóló jelentést közzétették” – írta 1956. augusztus 17-én a Legfelsőbb Bíróság Elnökének szóló beadványában. Az 1954. február 22-én, illetve 24-én a Honvédelmi Minisztérium Katonai Felsőbíróságának per-újrafelvételi tárgyalásán („Dr. Benedek László és társai ügyében, ügyszám: 0010025/1954. Szigorúan titkos”) felmentették, és elrendelték azonnali hatállyal való szabadlábra helyezését, korábbi állását azonban nem kapta vissza. Magyarországról való elmenekülése után Svédországban, Karlskrona városkában telepedett le, és orvosi gyakorlatot folytatott; a Wallenberg családdal nem próbált érintkezésbe lépni.

⁴ Samuel Bentsur vagy Ben-Cur (eredetileg Péterfi Endre) a Jewish Agency of Palestine (Palesztinai Zsidó Képviselő) küldötteként érkezett a második világháborút követően Budapestre, hogy elősegítse a Magyarországról kivándorolni szándékozó zsidók távozását az akkor még Palesztina földjére. 1948-ban, Izrael állam létrejötté után ő lett az első izraeli ügyvivő Magyarországon.

figyelemre méltó beszámolót hallhattam tőle azoknak a kihallgatásoknak a körülményeiről, amelyeknek őt fogva tartása idején alávették, s amelyek új fényt vetnek a tervezett peres eljárás lényegére.

Azokból az adatokból, amelyek tudomásomra jutottak, s amelyekről a továbbiakban beszámolok, sok egyéb mellett az is következik, hogy *Svédországnak* kiemelkedő szerepet szántak abban a nyilvánosnak tervezett budapesti perben, amelynek lefolytatását 1952–53 fordulóján nyilvánvalóan elhatározták. Ennek a pernek – amellett, hogy be kellett volna bizonyítania a már említett vádakat a Joint ellen – célja volt az is, hogy meggyőzze a közvéleményt: Raoul Wallenberget 1945 januárjában Budapesten gyilkolták meg, mégpedig a Joint felbujtására. Ez a szervezet, mint ismeretes, annak idején pénzzel támogatta Wallenberg misszióját.⁵

Mielőtt áttérnék annak a beszámolóknak az ismertetésére, amelyet dr. Benedek adott elő, a tervezett bírósági eljárás háttérének megvilágítása érdekében röviden visszatekintünk a keleti államok politikai helyzetére a letartóztatások időpontjában.

Sztálin, mint ismeretes, 1952-ben – de lehetséges, hogy még korábban – különböző okokból kifolyólag elhatározta, hogy az úgynevezett kirakatperek újabb sorozatát rendezi meg mind a Szovjetunióban, mind az úgynevezett népi demokratikus országokban. Ezeknek az lett volna a feladata – egyéb célok mellett, amelyekre ebben az összefüggésben most nem térek ki –, hogy bizonyítsák: mind Izrael állam kormányzata, mind a Joint nevű zsidó világszervezet, valamint a cionista mozgalom általában a Szovjetunió és a népi demokratikus államok ellen irányuló amerikai kémtevékenység és szabotázsakciók terepévé vált. Habár a kommunista sajtó mindeközben igyekezett kizárólag a cionizmus képviselőire szűkíteni azok körét, akik ilyen Szovjetunió-ellenes tevékenységre hajlamosnak mutatkoztak, a hatóságok azoknak az esetében, akiket a különböző kommunista államokban ebben az összefüggésben letartózt-

⁵ Raoul Wallenberg (1912–1947?) építészmérnök, foglalkozására nézve külkereskedő, 1944. július 9-én a Svéd Királyi Követség titkáráként látott munkához Budapesten. Rendkívüli felhatalmazásához – a pesti zsidóság megmentéséhez (a magyar vidék zsidóságát addigra már szinte maradéktalanul deportálták) – az amerikai War Refugee Board (Háborús Menekültügyi Hivatal) útján kapott pénzt, amelyt az átutalta a Stockholms Enskilda Bankban nyitott „Raoul Wallenberg Special Kontó”-ra. Anyagi természetű nehézségekről Wallenberg szinte valamennyi jelentésében és levelében beszámol. (Lásd Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*. Budapest, 1948, Magyar Téka. Különösen 43., 56., 60., 71., 271., 272. o.) A Joint – teljes nevén: American Joint Distribution Committee (Amerikai Egyesült Segélyelosztó Bizottság) – nevű nemzetközi zsidó segélyszervezettől Raoul Wallenberg a St. Gallenben működő Saly Mayer közvetítésével Svájcban át is kapott bizonyos összegeket, de ezekről Lévai Jenő nem mond többet, a tényt magát is csupán egyszer, jegyzetben említi (i. m. 272. o.). Schmidt Mária *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács* című összeállítása (Budapest, 1990, Minerva) egyik jegyzetében azt írja: „A Joint... 1944 folyamán Svájcban keresztül 3 millió svájci frankkal támogatta a magyar zsidóságot. A gettó élelmezése e nélkül a pénz nélkül megoldhatatlan lett volna. Raoul Wallenberg akcióihoz a Joint két és negyed millió dollárt adott” – ám e közlés mellől hiányzik a forrás feltüntetése (i. m. 111. o.).

tattak, alapjában véve mégsem tettek semmi különbséget cionisták és más zsidók között. Ez mutatja az alapvető ideológiai beállítódást.⁶

A nyilvános perek során, amelyeket 1952-ben és 1953-ban lefolytattak, illetve amelyeknek a lefolytatását tervbe vették, nem pusztán azt igyekeztek bizonyítani, hogy a Joint és a cionista mozgalom képviselői az amerikaiak fizetett ügynökei, hanem azt is, hogy a szervezet működése *különösen nagy* veszélyt jelent a Szovjetunió és a népi demokratikus országok számára. A Jointnak ugyanis kiterjedt kapcsolatai voltak szinte valamennyi említett államban, és számíthatott több úgynevezett kapitalista állam, köztük – miként azt dr. Benedek is elmondta – Svédország együttműködésére is. Érdeemes még megjegyeznünk, hogy e tárgyalások jegyzőkönyvei további bizonyítékként szolgáltak volna arra, hogy az amerikai hírszerző szolgálat volt olyan előrelátó, és még a második világháború befejezése előtt részleteiben megtervezte azt a kémtevékenységet, amely a harcok befejeztével azonnal működésbe lépett volna a Szovjetunió ellen. Az Egyesült Államok ugyanis már egy korai szakaszban számolt azzal, hogy Németország bukása után a Szovjetunió lesz a legkomolyabb ellensége.

Az előkészített sorozatból a Slánský-per⁷ volt az első, amelynek – miközben más, a Szovjetunió számára ugyancsak fontos célokat szolgált – az is feladata volt, hogy bizonyítsa: az egyik, a Joint által a Szovjetunió és a népi demokratikus államok ellen az előbb említett országokban létrehozott kémközpontnak Csehszlovákiában Slánský volt a vezetője, és őt több magas beosztású, főleg zsidó származású kommunista vette körül.

Egy másik pert, mint ismeretes, elsősorban ugyanezzel a céllal már megszervezték a Szovjetunióban. Előkészítéseképpen 1952 végén vagy 1953 elején letartóztatták az úgynevezett Kreml-orvosokat⁸, egyebek között azzal vádolva őket, hogy Zsdanov életére törtek, ezenfelül kitervelték Vasziljevskij és Konyev marsall, továbbá más magas beosztású tisztek meggyilkolását. A Moszkvában 1953. január 13-án kiadott hivatalos kommunikéban egyebek között értésünkre adták, hogy a kérdéses orvosok közül többen is egy kém- és terroristacsoporthoz tartoztak, amely közeli kapcsolatot

⁶ Tudniillik, hogy nem cionizmusellenes hadjáratról volt itt szó, hanem Joszif Visszarionovics Sztálin, a szovjet párt és állam vezetőjének addig sem titkolt antiszemizmusa szabta meg az események menetét, ez volt „az alapvető ideológiai beállítódás”.

⁷ Rudolf Slánský, Csehszlovákia Kommunista Pártja egykori főtitkára és társai ellen a prágai per 1952. november 20–27. között zajlott. A hivatalos kommunikék – általános meglepetésre – mindig közölték a vádlottak csehesített vagy szlovákosított neve mellett zárójelben azok eredeti, német nevét is, jelezve, hogy zsidók, sőt az esetek jelentős részében ezt valamilyen összefüggésben ki is mondták, jóllehet ez még nem elsősorban cionistaellenes kirakatper volt, hanem titoista, trockista, polgári-nacionalista stb. kémek és árulók „összeesküvése” miatt felszított eljárás.

⁸ 1953. január 13-án szovjet sajtóközleményben adták hírül, hogy a Kreml kilenc orvosát (akik közül hat zsidó volt) letartóztatták, mert „szándékosan ártalmas gyógymódokat alkalmaztak”. Sztálin halála után, április 4-én rehabilitálták őket (kettőt közülük addigra agyonverték a börtönben), s beismerték, hogy „az állambiztonsági szolgálat nyomozói olyan eszközökkel szedték ki a letartóztatott személyekből a vallomásokat, amelyeket a szovjet törvények szigorúan tiltanak”. – J. V. Sztálin halálának hivatalos dátuma egyébként 1953. március 5.

tartott fenn „a nemzetközi zsidó-burzsoá nacionalista szervezettel, a Jointtal”. Ezt a szervezetet – a kommüniké szerint – az amerikai hírszerző szolgálat állította fel, lát-szólag abból a célból, hogy a rászoruló zsidókat támogassa anyagilag a különböző országokban, de valójában azért, hogy ezzel álcázzák átfogó kém- és terroristaszervezetüket számos államban, köztük a Szovjetunióban. A letartóztatottak egyike állítólag beismerte – és ezt a kommüniké bizonyítékként kezelte –, hogy ő a Joint közvetítésével instrukciókat kapott az Egyesült Államoktól, „to wipe out the leading cadres of the USSR”.⁹

A harmadik pert, amely – szándéka szerint és mindezekből ítélve – minden lényeges vonásában ugyanazt a célt szolgálta volna, mint az előző kettő, 1953 augusztusában vagy szeptemberében Budapesten rendezték volna meg, ha Sztálin nem hunyt volna el előbb. Arra vonatkozóan, hogy előkészületek folytak ebben az irányban, az első következtetéseket abból a sajtókampányból lehetett levonni, amely többek között a Joint ellen folyt. Komolyra azonban a helyzet csak 1953 januárjában fordult, közvetlenül azelőtt, hogy több más zsidó vezető személyiséggel együtt dr. Benedeket is letartóztatták.

Slánský letartóztatásának és az ellene, valamint úgynevezett cinkosai ellen folyó bírósági tárgyalásoknak a magyar sajtó 1952-ben természetesen nagy figyelmet szentelt, ám az újságközlemények érezhetően szűkszavúak voltak. Még arra is történtek kísérletek, hogy módszeresen elhallgassák azokat a tanúvallomásokat, amelyeknek az volt a szerepe, hogy felvilágosítsák a nyilvánosságot a vádlottak zsidó származásáról, vagy a Jointtal ápolt kapcsolatairól. A magyar sajtó tartózkodó hangneme valószínűleg azzal magyarázható, hogy ebben az időben a magyar kommunista vezetők szinte kivétel nélkül zsidó származásúak voltak, s – miként azt az akkori budapesti ügyvivő elárulta nekem – Rákosi és Vas Zoltán, a Tervhivatal elnöke korábban közeli kapcsolatban állt a Jointtal és annak képviselőivel Budapesten.¹⁰

1952 végén vagy 1953 elején azonban erőteljes fordulat állt be a magyar sajtó magatartásában a Slánský-perrel kapcsolatban. A most érvényesülő új vonal, szemben a korábbival, szemmel láthatóan azt célozta, hogy kihangsúlyozzák mind az elítéltek zsidó származását, mind pedig a Joint romboló tevékenységét. Ez a tendencia – a korábbiakból következően – erős moszkvai nyomás eredménye lehetett, s egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Csakhamar mindazoknak a vádaknak maradéktalan és fenntartás nélküli elismételéséhez vezetett, amelyeket Slánský ellen hoztak fel a prágai per előtt és alatt – és ez elsősorban a Jointtal való kapcsolata volt.

Miként azt dr. Benedek a velem folytatott beszélgetés közben kiemelte, mihelyt a magyar újságok elkezdtek nyilvánvalóan egyetértő tendenciával írni a Slánský elleni támadásokról, és az eseményeket egyetértőleg kommentálták, ő mindjárt megértette,

⁹Hogy eltakarítsák az útból a Szovjetunió vezető kádereit (angol).

¹⁰Rákosi Mátyás kapcsolata a Joint magyarországi küldötteivel vélhetőleg csupán a hivatalos fogadásokra szorítkozhatott. Vas Zoltán ellenben valóban ismételt tárgyalta a különböző zsidó segélyszervezetek magyarországi képviselőivel, különös tekintettel arra, hogy 1945 januárjától Budapest közellátási kormánybiztosa, majd polgármestere volt, az év végétől pedig 1949 júniusáig a Gazdasági Főtanács főtitkára. (Lásd még 20. és 24., illetve 25. lábjegyzet.)

hogyan Magyarországon is küszöbön áll egy Joint elleni akció. Miután hosszú évekig kapcsolatban állt a szervezettel, nem is volt kétsége afelől, hogy le fogják tartóztatni, és bíróság elé fogják állítani. Az 1953. január 16-ról 17-re virradó éjszaka a magyar biztonsági rendőrség [sic!], az ÁVO elhurcolta a lakásáról, és a Fő utcai börtönbe vitte.

Ugyanebben az időpontban, ugyanilyen körülmények között tartóztatták le az úgynevezett Budapesti Zsidó Tanács elnökét, Stöcklert¹¹, és más vezető zsidó személyiségeket¹² a fővárosban és vidéken¹³. Közös vonásuk az volt, hogy ilyen vagy olyan módon valamennyien kapcsolatban álltak a Jointtal. Ezzel szemben – miként azt dr. Benedek beszélgetésünk során kifejtette – a letartóztatottak nem voltak cionisták, sőt többségükben a cionizmus ideológiájának meggyőződéses ellenzői voltak. Néhány, a szó szoros értelmében vett cionistát – a Joint tagjaihoz¹⁴ hasonlóan – ugyancsak őrizetbe vettek, hogy később vádlotként vagy tanúként szerepeljenek a tervezett nyilvános tárgyaláson. Őket nem sokkal, valószínűleg egy héttel később tartóztatták le.¹⁵

¹¹ Tévedés. „Budapesti Zsidó Tanács” csak 1944-ben, a német megszállás alatt létezett, akkor is „Magyar Zsidók Központi Tanácsa” néven; az Eichmann-féle különítmény hozta létre más megszállt országokban már bevált mintára, és a tagjait is ők nevezték ki. Stöckler Lajos (1897–1960) a Pesti Izraelita Hitközség elnöke volt, amikor az Államvédelmi Hatóság letartóztatta. Eredetileg csipegyáros, első világháborús tüzértiszt, 1944 nyarán a már átalakított második Zsidó Tanács tagja, majd a harmadik elnökhelyettese; a pesti gettóban kitűnt bátorságával és szervezőképességével. Napi kapcsolatban állt Wallenberggel. A börtönből elborult elmével szabadult, Ausztráliában halt meg.

¹² „Más vezető zsidó személyiségek” közül említessék meg Domonkos Miksa (1890–1954), aki a Pesti Izraelita Hitközség már nyugalomba vonult főtitkára volt, amikor letartóztatták. Eredetileg gépészmérnök, az első világháború többszörösen kitüntetett századosa, 1944-ben rendkívüli lélekjelenlétéről és szervezőtehetségről tett tanúbizonyságot. Napi kapcsolatban állt Wallenberggel. A börtönben elszenvedett kínzások és bántalmazások következtében hunyt el, röviddel szabadulása után.

¹³ Máig nem ismerjük az ügyben letartóztatottak teljes névsorát. A vidékiek közül említsük meg Csengeri Leó egyéni gazdálkodót, a debreceni zsidó hitközség elnökét, aki miután hazakerült a strasshofi deportálásból, 1945-től a Joint-segélyszállítmányok Hajdú-Bihar megyei szétesztása fölött örködött, illetőleg hivatalból talán Joint-kiküldöttekkel is tárgyalt Budapesten, a Sas utcai irodában, jollehet ott magyar tisztviselők dolgoztak, és nem hemzsegték az amerikai használtruhaosztogatók. A 3. lábjegyzetben említett katonai bírósági fellebbviteli tárgyaláson 1954-ben, miután ügyét hozzácsapták dr. Benedek László ügyéhez, őt is felmentették és szabadlábra helyezték.

¹⁴ Félreértés. A Jointnak nem voltak „tagjai”.

¹⁵ Az ekkor ugyancsak őrizetbe vett cionisták névsorát nem ismerjük. Hódos György *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában, 1948–54* című könyvében (Budapest, 1990, Eötvös) megemlíti „a már 1949-ben feloszlott cionista szervezetek két vezetőjét, Gálos Henriket és Kornitzer Ábrahámot. Ugyancsak letartóztatták Benoschofszky Ilonát, a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozatának vezetőjét” (i. m. 98. o.). Dénes Béla *Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai* című könyvében (Budapest, 1991, Kossuth) mint az első cionista per első áldozata – őt 1949. május 12-én tartóztatták le, és 1953. december 7-én bizonyítékok hiányá-

Rajtuk kívül a közelgő koncepciók perre való tekintettel már 1952 vége felé letartóztattak több magas beosztású, zsidó származású kommunista rendőrtisztviselőt és funkcionáriust. Habár ezek közül alig volt valakinek kapcsolata a Jointtal, letartóztatóik úgy gondolhatták, hogy különböző okokból – amelyeket ebben az összefüggésben nem kívánok taglalni – mindegyiküket el kell távolítani korábbi állásából, s ugyanakkor úgy tekintettek rájuk éppen korábbi állásuk miatt, mint akik különösen alkalmasak arra, hogy egy nyilvános tárgyaláson szerepeljenek, akár mint az említett szervezet egykori segítői, akár mint a vád tanúi. Közülük a legismertebb és egyúttal a lakosság szemében a leggyűlöletesebb személy a magyar biztonsági rendőrség főnöke, Péter Gábor volt.¹⁶ Az ő letartóztatása feltételezhetően 1952 decemberében történt, noha csak sokkal később hozták nyilvánosságra a hírt. Több magasabb beosztású, az említetthez közel álló rendőrtiszt is elveszítette ezzel összefüggésben a szabadságát¹⁷, köztük a svéd–magyar kárpótlási tárgyalásokról ismert rendőrezredes, Száberszky¹⁸, aki az idő túlnyomó részében, amíg ezek a megbeszélések folytak, mint a magyar delegáció vezetőjének helyettese teljesített szolgálatot. Ő hivatali szobájában öngyilkosságot követett el, amikor értesült közeli letartóztatásának tervéről.

ban helyezték szabadlábra – a következő névsort adja meg: „Benoschofsky [sic!] Ilona, Gálos Henrik, Péter Gábor, Stöckler Lajos, Domonkos Miksa, dr. Benedek László, a Zsidókörház főorvosa, dr. Szántó György sebészorvos, gyerekkori jó barátom, és a számomra ismeretlen Grossberg Slóimó; ők és sokan mások a készülő magyarországi cionista orvosper vádlottjai lettek” (i. m. 161. o.). Sem Hódos, sem Dénes nem értesült a „Wallenberg-gyilkosság ügyében” folytatott nyomozásról és kínvallatásokról.

¹⁶ Péter Gábor (1906–1993), eredeti foglalkozására nézve úri szabó, az illegális kommunista párt vezetőinek egyike, 1945 januárjától a Politikai Rendészeti Osztály (PRO), 1946 januárjától a Belügyminisztérium Államvédelmi Osztálya (ÁVO), 1948-tól az önálló Államvédelmi Hatóság (ÁVH) vezetője altábornagyi rangban. A legendák szerint 1952. szilveszter éjszakáján vagy az 1953. újévi koccintás és kölcsönös jókívánságok után a Rákosi-villában maga Rákosi Mátyás tartóztatta le; őrizetbe vételének hivatalos dátuma 1953. január 3. Perének forgatókönyve többször változott, először amerikai, angol, jugoszláv és/vagy cionista ügynökök akartak belőle faragni, végül közelebbről meg nem határozott „népellenes” bűnökért ítélték el 1954. január 15-én életfogytiglani börtönre. Az 1953. évi 11. törvényerejű rendelet alapján a büntetés automatikusan a felére csökkent; 1959 januárjában egyéni kegyelemmel szabadult, ám szabadulása tényét csak az 1960. április 4-i amnesztiával kapcsolatban jelentették be hivatalosan.

¹⁷ „Az említetthez közel álló rendőrtisztek”: Décsi Gyula, Péter Gábor korábbi helyettese, aki időközben igazságügy-miniszterre lépett elő, Timár István volt igazságügy-miniszter-helyettes, Károlyi Márton ÁVH-ezredes, aki közben már az Igazságügy-minisztériumban az ügyészi felügyeleti osztály vezetője volt, Csapó Andor ÁVH-ezredes, a hálózati osztály vezetője, Bálint István ÁVH-orvosezredes, Princz Gyula ÁVH-ezredes, a verőlegények főnöke, akkor már országos főszemlész, Kovács József ÁVH-őrnagy, Bauer Miklós, Janikovszky Béla, Vándor Ferenc ÁVH-századosok, Péter Gáborné Simon Jolán és még sokan mások.

¹⁸ Száberszky József (1904–1953) ÁVO-ezredes Péter Gábor legrégebbi munkatársai közé tartozott. 1948-ban átkerült a Pénzügyminisztériumba osztályvezetőnek. Péter Gábor letartóztatásának hírére öngyilkos lett.

A tervezett kirakatper egyik főszerepére az akkori Tervhivatal elnökét, Vas Zoltánt szemelték ki, aki ugyancsak zsidó származású volt. Ő kétségkívül szoros kapcsolatban állt a Jointtal, ám ez mindössze arra szorítkozott, hogy korábban a magyar kormány megbízásából és Rákosi egyetértésével tárgyalásokat folytatott a szervezettel a Magyarországon élő zsidók Izraelbe való kivándorlásának feltételeiről. Titkos megállapodás született – amelyről az izraeli ügyvivő még annak idején Budapesten bizalmasan beszámolt nekem –, eszerint a Joint egyebek között kötelezte magát, hogy adott számú zsidó kiutazásának engedélyezése fejében anyagilag támogatja egy kórház felépítését az ÁVO-rendőrség számára.¹⁹ Ezenkívül, amennyire most fel tudom idézni emlékeimet, a Joint minden kivándorló után letétbe helyezett volna egy bizonyos összeget a magyar kormány számára, dollárban. Minthogy a tárgyalásokat – miként az előzőekben kiemeltém – a magyar kormány nevében Vas vezette, és a dollárösszegek, amelyeket a megegyezés értelmében át is adtak, feltehetően ugyancsak az ő kezén mentek át, a Tervhivatal elnöke különösen alkalmas lett volna arra a szerepre, hogy a főbűnösök egyikeként szerepeltessék egy nyilvános tárgyaláson, amelynek a Joint állítólagos kémtevékenységéről kellett volna meggyőznie a közvéleményt. Vas Zoltán egyértelműen azok közé tartozott, akiket Rákosi el akart távolítani. Annak alapján, amit dr. Benedek mondott el nekem, aki hosszabb ideje személyesen ismerte Vast²⁰, feltételezem, hogy őt nem börtönözték be, csak házi őrizetben tartották. Nem sokkal Sztálin halála után, ami azt jelenti, hogy még 1953 márciusában, valószínűleg a felesége révén²¹, aki összeköttetésben állt vezető szovjet-orosz személyiségekkel a Politbüroban²², visszanyerte szabadságát, de a kormányból távoznia kellett²³, és e poszt helyett magas beosztású vezető lett a kolmói²⁴ szénbányáknál. Mellesleg említ-

¹⁹ Vélhetőleg a későbbi Korvin Ottó Kórházról van szó.

²⁰ Benedek nemcsak „személyesen ismerte Vast”, hanem felesége révén rokonságban is állt vele. Vas Zoltán (1903–1983) kezdetben Rákosi Mátyás bizalmasa, vele egy perben hozott ítélet miatt ült tizenhat évet fegyházban, majd 1940-ben a szovjet kormány – a Magyarországnak visszaadott 1848–49-es zászlókért cserébe – együtt szabadította ki őket, s vitette Moszkvába. Vas 1945-ben szovjet frontkatonaként, a Különleges Magyar Katonai Csoport vezetőjeként tért vissza (1945–49 közötti tevékenységére vonatkozóan lásd 10. lábjegyzet). 1949 júniusától az Országos Tervhivatal elnöke volt, 1952 végén kizárták a párt Politikai Bizottságából, leváltották a Tervhivatal éléről, és a Komlói Bányaröszkét igazgatójaként vidékre száműzték, de sohasem volt sem letartóztatásban, sem házi őrizetben (lásd még 23., 24., 25. illetve 39. lábjegyzet).

²¹ Vas Zoltáné dr. Vadas Sára orvos – akit emlékezéseiben Vas Zoltán „a mindig jól értesült Vadas Sári”-nak nevez – az Egészségügyi Minisztérium főosztályvezetője, utóbb a Balassa Kórház igazgatója volt; a forradalom kitörése után Moszkvába menekült.

²² A Szovjetunió Kommunista Pártjának Politikai Irodája. Vasné Vadas Sára befolyásos ismerőseiről nem tudunk, bár bizonyára voltak; Vas Zoltán úgy vélekedik önéletrajzában (*Betiltott könyvem, Életem*. 3. köt. Budapest, 1990, Szabad Tér), hogy Kiszeljovnak, a Szovjetunió akkori budapesti nagykövete barátságának köszönhetette, hogy nem tartóztatták le (i. m. 108. o.).

²³ Az Országos Tervhivatal elnöke miniszteri rangban tagja volt a kormánynak.

²⁴ Elírás. „Komlói száműzetésem idején, esetleges koholt peremre várakozva...” (i. m. 113. o.); „Komlón átéltem a sztálini rendszer miatti halálos félelmet...” – írja Vas Zoltán (i. m. 220. o.).

sük meg, hogy Vas utóbb csatlakozott Nagyhoz²⁵, és jelenleg feltételezhetően vele együtt Sinaiában (Romániában) tartózkodik.

E megjegyzések után, amelyekkel egy – főleg a Joint ellen irányuló – nyilvános per háttérét igyekeztem közelebről megvilágítani, áttérek annak ismertetésére, amit dr. Benedek mondott el többek között a kihallgatásokra vonatkozóan, amelyeknek alávetették, valamint az ÁVO-rendőrség szándékát illetően, ami arra irányult, hogy belekeverjék Svédországot is az imént ismertetett amerikai kémtevékenységbe, s ezzel kapcsolatban bizonyítékokat tárjanak a világ elé arról, hogy Raoul Wallenberget a Joint felbujtására még Budapesten meggyilkolták.²⁶

Dr. Benedeket a Fő utcai börtönben töltött rövid idő után átvitték egy Conti utcai házba, amelyet – állítása szerint – a rendőrség rendszeresen használt fontosabb *politikai* foglyok őrzésére, s ahol annak idején Rajkot²⁷ és Mindszenty bíborost²⁸ is fogva tartották.

Rabtársaihoz hasonlóan ekkor dr. Benedeket minden éjszaka²⁹ intenzív kihallgatásoknak vetették alá. Ezek következtében felismerte – miként az előzőekben hangsúlyoztam – azt a szándékot, hogy nyilvános pert készítsenek elő annak bizonyítására,

²⁵ Vas Zoltán és Nagy Imre kapcsolatai korábbiak; Vas nem „utóbb csatlakozott” Nagyhoz, hanem 1954 áprilisától november végéig a Minisztertanács Titkárságának vezetője volt a miniszterelnök Nagy Imre határozott kívánságára. E feladatkör folytatásának reményében ment be a forradalom másnapján a pártközpontba; október 25-én Nagy Imre felkérésére közellátási kormánybiztos lett. A forradalom bukása után a budapesti jugoszláv nagykövetségen későbbi feleségével, Pintér Edittel együtt menedékkjogot kapott; a Nagy-csoporttal Romániába internáltak. Ami Sinaiát illeti: „Máig általános legenda, hogy Romániában Sinaiában, az ottani királyi kastélyban őriztek minket – írta 1983-ban visszaemlékezéseiben. – Nem így volt. Eleinte fogalmunk sem volt arról, hol vagyunk” (i. m. 304. o.). A helység neve: Snagov.

²⁶ A Szovjetunió állam – és főként propagandisztikus – érdeke fűződött hozzá, hogy „bebizonyítsa” ország-világ előtt: Raoul Wallenberget nem hurcolhatta el Budapestről a szovjet kémelhárítás (pedig a SZMERS foglyaként került 1945 januárjában a moszkvai Ljubjanka börtönbe), hanem – ez volt a konstruált perek szovjet szakértőinek ötlete – mielőtt még az első felszabadító szovjet katonával találkozhatott volna, a svéd diplomata a magyar fővárosban gyilkosság áldozata lett. Egy korábbi koncepció szerint a nyilasok, a zsidóellenes kampány idején kialakított, aktuálisabb koholmány forgatókönyve szerint a pesti zsidók ölték meg. A „Wallenberg-gyilkossági per”-ről bővebben lásd Ember Mária *Ránk akarták kenni* című könyvét (Budapest, 1992, Héttorony), különös tekintettel a szovjet dokumentumokra (i. m. 109–115. o.). Lásd továbbá Szekeres József *A pesti gettók 1945. januári megmentése* című könyvében közölt ÁVH-dokumentumokat (Budapest, 1997, Budapest Főváros Levéltára. 243–250. o.).

²⁷ A Conti (ma Tolnai Lajos) utcai börtönről van szó. – Rajk László és társai pere a Budapesti Népbírórság előtt 1949. szeptember 16–22. között folyt le.

²⁸ Mindszenty József hercegprímást Conti utcai börtönében „látogatta meg” Péter Gábor, hogy megpróbáljon létrehozni valamiféle kapcsolatot az 1949-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt római katolikus főpap és a cionista összeesküvők között. (Lásd Mindszenty József: *Emlékirataim*. 4. kiad. Budapest, 1989, Szent István Társulat. 347–347. o.)

²⁹ A kihallgatások általában éjszaka folytak, szovjet minta szerint.

hogy mind a Joint, mind a cionista mozgalom különböző képviselői az amerikai hírszerző szolgálat eszközei. A vádlottak és a tanúk vallomása alapján pedig ki akarták volna mutatni, hogy a cionista szervezetek lassanként a keleti blokkhoz tartozó országok mindegyikét behálózták. E háló szálai visszavezettek a Jointba mint központba, ahonnan azután az így összegyűjtött anyagot átnyújtották az amerikai hírszerző szolgálatnak. Annak érdekében, hogy ezt az állítást alátámasszák, dr. Benedektől azt kívánták a kihallgatás irányítói, hogy súlyos vádakkal illesse a New York-i Joint-főnököt, Georg Schwartzot³⁰, s ezenkívül ismerje be, hogy kapcsolatot tartott fenn mind az akkoriban már letartóztatásban lévő kreml-i orvosokkal, mind pedig Slánskýval és társaival. Továbbá még azt is el kellett volna ismernie, hogy személy szerint ő tartotta a kapcsolatot a csehszlovák főtitkár és egy Jacobsen nevű ismert, zsidó származású amerikai között, aki a Joint képviselőjeként korábban Budapesten működött³¹. Így kívánták bizonyítani, hogy a Kreml orvosai, Slánský már említett kémközpontja Prágában, valamint dr. Benedek és a Joint többi budapesti képviselője rendszeres kapcsolatot tartott fenn egymással, s mindannyian megbízásokat vettek át ugyanattól a szervezettől, amelynek legmagasabb szintű vezetése az amerikai hírszerző szolgálatnak alárendelt New York-i Joint.

Ezek a körülmények mutatják, mekkora jelentőséget tulajdonítottak ebben az időpontban szovjet-orosz részről a tervezett budapesti pernek. A kihallgatások közvetlen felügyeletét is egyenesen Moszkvából irányították, ami egyebek között abból is kitűnik, hogy – beszélgetőpartnerem elmondása szerint – a szovjet-orosz biztonsági

³⁰ Elírás. Nem Georg, hanem Joseph Schwartznak hívták az amerikai zsidó segélyszervezet európai osztályának vezetőjét. Ő volt „az a dr. Schwarz [sic!], akit a magyar kormány – hogy megköszönje rendkívüli szolgálatait, amelyeket a Joint élén Magyarországnak tett – a jelenlegi legkiválóbb szobrász, Kisfaludi Strobl által készített portréval tüntetett ki” (Dénes: i. m. 58. o.). Neve a periratokban – 1953. október 30-i dátummal – még mindig a következő összefüggésben szerepelt: „dr. Schwarcz [sic!] küldte Jugoszlávián keresztül haza az OSS [az Office of Strategic Services, a Stratégiai Szolgálatok Hivatala: az USA titkosszolgálat] utasítására a dr. Szőnyi Tibor vezetése alatt álló magyar csoportot, hogy azok az amerikaiak részére kémkedjenek”, azaz a Rajk-per rég kivégzett harmadrendű vádlottjának, a svájci emigrációból (úgy látszik) Jugoszlávián át hazatért Szőnyinek még holtában is újabb meggyalázására készültek, hogy utólagosan létrehozzák a kapcsolatot a Rajk-per és a cionista per vádlottjai között.

³¹ Elírás. Israel G. Jacobson („szül. 1912, Buffalo, anyanyelve angol, legmagasabb iskolai végzettsége: egyetem” – miként a periratokban olvasható róla) 1947 novemberében érkezett Csehszlovákián át Magyarországra, s 1948. február 16-tól kezdve működött a Joint magyarországi igazgatójaként. 1949. december 15-én letartóztatták, egy hétig vallatták, majd kiutasították az országból. Ő volt az a Jacobson, akit letartóztatása előtt mintegy két hónappal a Magyar Köztársasági Érdemérem Középkeresztjével tüntettek ki, „elévülhetetlen érdemeiért”. A *Szabad Nép* 1953. január 27-i számában ez volt olvasható az ügyről: „1949. december 15-én a Magyarországon működő Joint fejét, egy izraeli [sic!] Jacobson nevű amerikai a magyar kormány kémkedéssel vádolt és kiutasított az országból.” E cikk kapcsolatot próbált teremteni Mindszenty József hercegprímás és a cionisták között, utólag persze.

rendőrség egy vagy több tagja állandóan jelen volt³². A kihallgatások kiindulópontja röviden az a koncepció volt, hogy mihelyt az amerikai hírszerző szolgálat vezetői felismerték, hogy Németország katonai veresége küszöbön áll, eldöntötték: felépítenek egy átfogó kémhálózatot a Szovjetunió ellen. Amikor pedig az amerikaiak már látták, hogy Budapestet hamarosan elfoglalják a szovjet-orosz csapatok, még idejében megtették az előkészületeket a Szovjetunió ellen irányuló ügynökhálózat felállításához a magyar fővárosban. Ehhez azonban egy semleges állam támogatására is szükségük volt, hogy megvalósíthassák szándékukat.³³ Ennélfogva előre bebiztosították magukat a svédek együttműködését illetően. Az első ügynököket Budapesten egy svéd állampolgár szervezte be: Waldemar Langlet³⁴. Ő látszólag a svéd Vöröskeresztnek dolgozott, s ez okból alkalmasnak találtatott a hírszerző tevékenység ideiglenes vezetőjének szerepére, aki csak arra várt, hogy miután a német csapatok visszavonulnak, az amerikai tisztek átvehessék az irányítást.

A kihallgatások azzal kezdődtek, hogy felszólították dr. Benedeket: számoljon be svédországi kapcsolatairól. Amikor tagadta, hogy lennének svéd kapcsolatai, a kihallgatás vezetője utalt rá, hogy a lakásán foganatosított házkutatás alkalmával találtak egy svéd menlevelet, amelyet 1944-ben állítottak ki számára³⁵. Ez kétségtelenül

³² Ez minden bizonnyal a dokumentum legfontosabb mondata. A készülő kirakatper 1956-ban elmenekült és 1990-ben hazatért egyik vádlottja, Szalai Pál magnószalagra mondta miután 1952 „nyár végén vagy ősz elején” letartóztatták, hogy: „Levittek egy nagy terembe, ott volt [...] számításon szerint [...] több mint negyven kihallgató. Szemben velem a szovjet főtanácsadó ült, mellette a tolmács” (Ember: i. m. 38. o.). Ez azonban még nem bizonyította, hogy a „cionista kémper” Wallenberg-gyilkossági perré áthangolt részlete folyamatosan milyen sok Budapestre küldött szovjet „szakértő” energiáját kötötte le.

³³ Miután a magyar kormány 1941-ben hadat üzent az Amerikai Egyesült Államoknak, az USA diplomatai elhagyták az országot. A Magyarországgal hadban álló országok érdekképviseletét – az úgynevezett „Idegen Érdekek Képviseletét” – a semleges államok diplomáciai kirendeltségei, részben a svájci, részben a svéd követség látta el.

³⁴ Waldemar Langlet nyelvész, újságíró, műfordító (1872–1960) 1931 óta élt Magyarországon mint svéd nyelvi lektor; először az Eötvös Kollégiumban, később a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán tanított. 1944 májusában Károly svéd királyi herceg kinevezte a Svéd Vöröskereszt magyarországi főmegbízottjának. Miután Langlet jól tudott magyarul, feltevések szerint ő fordította svédre az „Auschwitzi jegyzőkönyv”-et, az auschwitzi haláltáborból 1944. április 7-én megszökött két rab: Rudolf Vrba és Adolf Wetzler eredetileg szlovák nyelvű vallomását. („Tudomásom szerint lefordították németre és magyarra, később angolra és franciára” – írta utóbb Vrba.) Langlet a Svéd Vöröskereszt megbízottjaként több ezer üldözöttnek – nemcsak zsidóknak, hanem például egy francia szerzetesrend Magyarországon élő tagjainak – adott úgynevezett oltalomlevelet. A főváros ostroma után megalapította a Svéd–Magyar Társaságot, majd stockholmi utasításra elhagyta az országot. Özvegye, Nina Langlet 1982-ben írt *Kaos i Budapest* című visszaemlékezése némi képp félrevezető címmel magyarul is megjelent (*A svéd mentőakció, 1944*. Ford. Harrach Ágnes. Budapest, 1988, Kossuth).

³⁵ „Abból a tényből, hogy lakásomon 1944-ből származó svéd menlevelet találtak, azt a következtetést vonták le, hogy már a svédeknek is kémkedtem...” (Részlet dr. Benedek László 1956. augusztus-

igaz volt. A kérdéses menlevelet a Wallenberg-féle szervezet állította ki dr. Benedek számára, miután igazolni tudta, hogy van egy unokatestvére Svédországban, egy Benedek nevű karmester³⁶. Egyébként sem ezzel a Svédországban letelepedett unokafivérrel, sem svéd állampolgárokkal általában nem voltak kapcsolatai.

Az egyik legfontosabb vádpont dr. Benedek ellen az volt, hogy 1944 folyamán, valamint 1945 első felében a New York-i Joint utasítására folyamatosan instrukciókat vett át Waldemar Langlet úrtól, illetve kémjelentéseket adott át neki. Langlet, mint már említettem, a Joint megbízásából új ügynököket szervezett volna be az általa fenntartott hírszerző szolgálat számára. Az anyagot, amit dr. Benedektől kapott, Langlet Svédországon keresztül továbbította az Egyesült Államokba. Amikor pedig Langlet már elérkezettnek látta az időt Budapest elhagyására, dr. Benedek írásbeli utasításokat vett át tőle arra vonatkozóan, hogy jelentéseit a továbbiakban közvetlenül egy amerikai tisztnak, Mac Clain ezredesnek³⁷ adja le, aki Budapest szovjet-orosz megszállása után érkezett a magyar fővárosba. Ez utóbbi mindjárt vezető tisztséggel bízta meg dr. Benedeket az ügynökhálózaton belül, később pedig azzal, hogy szervezzen be kiemelt pozícióban lévő magyar kommunistákat a hírszerző szolgálat számára. Mellesleg itt közbevetném: beszélgetésünk során dr. Benedek elmondta, hogy mindössze egyszer találkozott Mac Clain ezredessel, mégpedig akkor, amikor az ezredes átadott neki egy csomag penicillint³⁸ a Zsidókórház számára, amelynek ő állt az élén.

A további kihallgatásokon dr. Benedeket lassanként rávétték, ismerje el, hogy megbízatásának megfelelően ügynökként beszervezte mind a Tervhivatal elnökét, Vas Zoltánt, mind pedig egy bizonyos Szirmai Istvánt, aki a kommunista hatalomátvétel után Magyarországon 1950-ben vagy 1951-ben mint titkár teljesített szolgálatot a párt szervezési osztályán, és valamivel később a Magyar Rádió vezetőjeként tevékenykedett. Szirmai, akit Sztálin halála után ugyancsak szabadon engedtek, dr. Benedek elmondása szerint jelenleg sajtófőnökként teljesít szolgálatot a magyar miniszterelnök, Kádár mellett.³⁹

tus 17-én a Legfelsőbb Bíróság elnökének címzett beadványából; lásd az 1. lábjegyzetben említett pótbörítékban.) – Nem lehet tudni, milyen úton-módon, de ez a vádpont kiszivárgott, s valóságos Schutz-Pass megsemmisítő „járványt” idézett elő Raoul Wallenberg egykor közeli munkatársai körében. (Forgács Gábor szóbeli közlése.)

³⁶ A rokoni kapcsolatra – és annak igazolására – egy Svédországban letelepedett unokatestvérével azért volt szükség, mert „a svéd állampolgárokon kívül [kizárólag] svéd állampolgárok mindenféle közeli rokona jön szóba, továbbá [a] Svédországban hosszabb ideje tartózkodó magyarok rokonai. Azon személyek köre”, akik svéd követségi menlevelet kaphattak, a fentiekén kívül „általában svéd vállalatok képviselőit [Magyarországon] tartósan ellátó személyek”-re korlátozódott. (Lásd *Emberirtás – embermentés. Svéd követjelentések 1944-ből*. Szerk. Bajtay Péter. Budapest, 1994, Katalizátor Iroda. 90–91. o.)

³⁷ Mac Clain ezredesre vonatkozó adatokat nem találtunk.

³⁸ Ezt az életmentő szert a háború után csak Amerikából lehetett beszerezni.

³⁹ Szirmai István (1906–1969) az erdélyi kommunista mozgalomból került át Magyarországra. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének tagja és a Magyar Rádió elnöke volt; állítólag úgy tartóztatták le – még személyesen Péter Gábor –, hogy szolgálati autóját feltartóztatták a

Dr. Benedeket hosszan kihallgatták az előzőekben már említett, 1952 decemberében letartóztatott ÁVO-főnökkel, Péter Gáborral és annak több közeli munkatársával, például Száberszkyvel, a biztonsági rendőrség ezredesével fenntartott kapcsolatairól is. Egy alkalommal például arról faggatták beszélgetőpartneremet, hol és milyen körülmények között adott át az utóbb említettnek egy jelentős összeget dollárban, ugyanis a kihallgatásvezetőnek biztos tudomása volt arról, hogy azt az illető átvette. Mivel dr. Benedek nem ismerte Száberszkyt, és korábban soha nem is hallotta a nevét, azt a kiutat választotta, hogy azt felelte: nem tud beszámolni a kérdéses összegről, mivel Száberszkynek csupán egy alkalommal adott át egy ismeretlen tartalmú, zárt borítékot, amelyet Mac Clain ezredestől kapott.

Ami a kihallgatások általános menetét illeti, dr. Benedek elmondta, hogy sohasem kapott összefüggő leírást azokról a vádakról, amelyekkel illették. A kihallgatások alatt mindig csak rávezető kérdésekkel álltak elő, ezeket pedig úgy fogalmazták meg, hogy lassanként a letartóztatott maga is ki tudta következtetni, milyen bűnöknek a beismerését várják tőle. Az volt az általános szabály, hogy a vádlott – miként azt az egyik kihallgatásvezető megfogalmazta – mindig a teljes igazat köteles vallani, de abban a formában, „ahogyan azt mi ismerjük”. A kihallgatások általában éjszaka folytak, este fél tiztől hajnali 5-ig. Négy vagy öt rendőrtisztviselő, köztük egy vagy két orosz, mindig jelen volt. Néhány alkalommal a kihallgatás vezetését átvette valaki, akiről dr. Benedek az újságokban később megjelent képek alapján úgy gondolja, hogy az az új ÁVO-főnök, Piros László⁴⁰ volt.

Múzeum-kertnél. 1952 végétől 1954 végéig ült börtönben; szabadulása után a Begyűjtési Minisztériumba került, majd kinevezték az *Esti Budapest* című napilap főszerkesztőjének. A forradalom bukása után Kádár fő tanácsadója volt értelmiségi ügyekben, 1956 decemberétől a Tájékoztatási Hivatal elnöke, 1957–59 között az agit-prop. osztály vezetője, 1960–62 között az MSZMP Központi Bizottsága ideológiai és kulturális titkára, 1959-től a Politikai Bizottság póttagja, 1962-től haláláig a PB tagja. Öngyilkos lett; a pesti szöbeszéd szerint a lengyelországi új, államilag irányított antiszemita hullám, valamint súlyos betegsége miatt. Az iratok tanúsága szerint őt is kihallgatták 1956. (!) október 4-én a dr. Benedek és társai ügy perújítási előkészületei során; már nem idézték be, hanem kimentek hozzá az *Esti Budapest* szerkesztőségébe. – Ugyanaznap Vas Zoltánt is felkeresték a SZÖVOSZ (Szövetkezetek Országos Szövetsége) hivatali helyiségében, ahol 1956 júniusától elnöki minőségben tevékenykedett; a jegyzőkönyveket lásd az 1. lábjegyzetben említett pótborítékban. Ezek tanúsága szerint Vast ugyanaz a Kujalek János „áv. hgy., a Vizsg. Főoszt. vizsgálója” hallgatta ki, aki 1958. június 15-én már századosi rendfokozatban vezette fel Nagy Imrét a halálos ítélet kihirdetésekor a Legfelsőbb Bíróság különtanácsa elé, ugyanaz, aki talán az utolsó magyarországi koncepcióspér-kísérletben a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, Péter György vizsgálótisztje volt 1969-ben, immár alezrecesi rangban; a kádári jog(talanság)folytonosságra jellemző, hogy Vas Zoltánnak mindvégig ő maradt a belügyi referense, ő írta alá – ekkor már dr. Kujalek János alezredeként – 1973-ban a házkutatási parancsot, s az ő aláírása olvasható azon az 1974-ben kelt iraton is, amely szerint „izgatás büntette miatt” Vas Zoltán gyanúsítottat figyelmeztetésben részesítették.

⁴⁰ Piros László (1917–?) Péter Gábor helyettese, majd utóda az ÁVH élén. Ő irányította volt főnöke ellen a vizsgálatot, és rendelte el kivallatását. 1954 nyaratól Gerő Ernő utóda volt a belügyi-

A letartóztatottat kemény testi és lelki kínzásoknak vetették alá. Ezek következtében dr. Benedek csakhamar megtört, és készségesen beismert mindent, amivel vádolták.

A kihallgatás – mint az előzőekből kiderült – kezdetben kizárólag a Joint feltételezett tevékenységét érintette és magas pozícióban lévő kommunisták kapcsolatát a szervezettel, 1953. március 10-től azonban teljesen új vonal kezdett kirajzolódni.

Ekkor dr. Benedeket olyan szobába vezették, ahol még sohasem járt, és ahol a vizsgálat vezetését az ő esetében egy Seifert nevű ÁVO-őrnagy vette át⁴¹, akinek három vagy négy rendőrtisztviselő segített, közülük egy vagy talán kettő orosz volt. Seifert kezdeti rávezető kérdések révén megértette a letartóztatottal, hogy most azt kell beismernie: részt vett Raoul Wallenberg meggyilkolásának megszervezésében. Történelmi összefüggések közé helyezve a kérdést, a kihallgatásvezető azt kívánta, hogy dr. Benedek ismerje el: 1944 végén vagy 1945 elején konfliktus tört ki a Joint budapesti képviselői és Wallenberg között, mert Wallenberg piszkos üzletek nyomára bukkant, amelyek a Joint számláját terhelték (a kémtevékenység mellett). Ebben a helyzetben dr. Benedek a Joint hozzá hasonlóan letartóztatott képviselőjével, Stöcklerrel⁴² abban állapodott meg, hogy az említett üzletek lelepleződésének elkerülésére az egyedüli út, ha Wallenberget és sofőrjét, Paul Langfeldert⁴³ elteszik láb alól.

A velem folytatott beszélgetés során dr. Benedek elmondta nekem, hogy ő nagyra értékelte Wallenberget és budapesti misszióját, ennél fogva 14 napon át határozottan megtagadta annak beismerését, hogy részt vett volna a meggyilkolásában. Később, miután súlyos kínzásoknak és a családjára vonatkozó különböző fenyegetéseknek volt kitéve⁴⁴, lassan mégis engedett a nyomásnak, és hajlandó volt a hamis vallomás meg-

niszteri székben; a forradalom kitörése után általánosan ismertté vált Tamási Lajos-vers sorai – „Piros a vér a pesti utcán... Kire lövetsz, belügyminiszter?” – rá utalnak. 1956. október 28-án Moszkvába menekült, de november 4-én Szerov tábornoknak, a szovjet KGB elnökének oldalán részt vett Tökölön a magyar kormány tárgyaló delegációjának (Maléter Pál honvédelmi miniszter és társai) letartóztatásában; talán azért volt szükség a jelenlétére, hogy mint a forradalom előtti belügyminiszter „törvényesítse” a törvénytelen aktust. Véglegesen csak 1958 szeptemberében tért vissza Magyarországra: Szegedre költözött, a szalámigyár igazgatója, az MSZMP városi pártbizottságának tagja lett.

⁴¹ Seifert vagy Szeiffert – dr. Benedek az utóbbi módon írta le a nevét már idézett, a Legfelsőbb Bíróság elnökének címzett beadványában, 1956. augusztus 17-én. Az idézet így folytatódik: „Abból a tényből, hogy lakásomon 1944-ből származó svéd menlevelet találtak, azt a következtetést vonták le, hogy már a svédeknek is kémkedtem. Kárpáti, majd Szeiffert nyomozó tiszt brutálisainak hatására ezt a bűnömet is beismertem. [...] Szeiffert nyomozó vallató módszere főként a pofozás volt. Amikor Raoul Wallenberg megölésében való bűnrészességem bevallását erőszakolta ki, nyolcvannégy pofont tudtam eszméletem elvesztéséig megszámolni”.

⁴² Tévedés! A Pesti Izraelita Hitközség elnöke nem lehetett a Joint képviselője.

⁴³ Langfeldernek Vilmos volt a keresztnéve, nem Pál.

⁴⁴ A „Kárpáti nevű ÁVH-tiszt [...] a kihallgatásokon diktálta a jegyzőkönyveket, illetve kényszerített, hogy az ő gondolatait én formáljam mondatokká. Közölte velem, hogy ha ellenállok, a fizikai megsemmisítemen túl, gyermekem és hetvenéves édesanyám is megsemmisül, a feleségem pe-

tételére. Magyaráztaképpen, hogy miért engedett, beszélgetőpartnerem elmondta, hogy eléje tettek egy Stöckler által már aláírt jegyzőkönyvet – eszerint Stöckler elismerte, hogy Benedekkel és egy magyar ügyvéddel, dr. Petővel⁴⁵ megállapodtak abban, hogy megfosztják életétől Wallenberget és sofőrjét, Langfeldert. Stöckler egy nyilas tisztet, név szerint Szalai Pált⁴⁶ kívánta megbízni azzal, hogy kövesse el a tettet. Utóbbi dr. Benedek tudomása szerint a háború alatt tisztességesen viselkedett a zsidó lakossággal szemben Budapesten, és ismételten segíteni igyekezett Wallenbergnek a mentőakcióiban. A szerint, ami a továbbiakban a jegyzőkönyvben állt, Szalai a budapesti Rákosi utcán⁴⁷ lőtte volna le Wallenberget és Langfeldert. A gyilkosság, amennyire dr. Benedek a dátumot fel tudta idézni, 1945. január 15-én, 16-án vagy 17-én történt volna.⁴⁸

Miután dr. Benedek elolvasta Stöckler hamis tanúvallomását, hajlandónak mutatkozott arra, hogy azt maga is aláírja. Ennek ellenére arra kényszerítették, hogy saját kezűleg írja le beismerő vallomását, jegyzőkönyv formájában. Miután elvégezte ezt a munkát, és kapott egy nap zavartalan pihenőt, további rendszeres kihallgatások során arra kényszerítették, hogy tanulja be a jegyzőkönyvet annak érdekében, hogy hibátlanul tudja majd előadni a nyilvános tárgyaláson.⁴⁹ Amennyire dr. Benedek fel tudta idézni emlékeit, szerinte a vizsgálat vezetői soha nem tettek olyan egyértelmű kijelentéseket, miszerint Wallenberg kémtevékenységet végzett volna az amerikaiak javára.⁵⁰ Ezzel szemben gyakran mondták beszélgetőpartneremnek, hogy ne féljen beismerni bűnrészségét Wallenberg meggyilkolásában. Várható büntetése nyilvánvalóan nem lett volna súlyos, hiszen Wallenberg – a kihallgatók szerint – „ein niederträchtiger Mensch und ein imperialistischer Agent”.⁵¹ A kihallgatásvezető a továbbiakban elmagyarázta, hogy ő nagyon jól tudja: a pénzszegek, amelyek fölött Wallenberg Buda-

dig az utcára kerül...” (További részlet dr. Benedek László beadványából a Legfelsőbb Bíróság elnökéhez.)

⁴⁵ Dr. Pető Ernő ügyvéd a Pesti Izraelita Hitközség elnökhelyettese volt, míg fia, dr. Pető László – Wallenberg régi ismerőse gyermekkorukból egy svájci intézetből – a Zsidó Tanács hivatalos összekötője volt Wallenberg mellett. Nem tudható, melyikükről van szó.

⁴⁶ Szalai Pál a Nyilaskeresztes Pártban „Budapest Főkerület” ifjúsági vezetője volt 1937–42 között. Jóllehet konfliktusba került a párt irányítóival, 1944. október 15-e, a nyilas puccs után Szalasi Ferenc nemzetvezető felkérte, tegye félre sérelmeit, és álljon be a sorba. Csakhamar kinevezték a Budapesti Rendőr-főkapitányságra pártösszekötőnek. E minőségében Raoul Wallenberg egyik legfontosabb segítőjévé vált.

⁴⁷ Nyilván a Rákóczi útra kell gondolnunk.

⁴⁸ Szalai egészen más forgatókönyvi változatra emlékezett. (Lásd Ember: i. m. 40–41. o.) A dátum fontos: Raoul Wallenberget e napokban vitték el a szovjet szervek.

⁴⁹ A jegyzőkönyvek betanítására – szó szerinti bemagoltatására – vonatkozóan a nemzetközi szakirodalom számtalan példával szolgálhat.

⁵⁰ E vádat mindig csak lebegtették. Vö. 53. lábjegyzet.

⁵¹ Alávaló fickó és imperialista ügynök (német). – Úgy látszik, dr. Benedekkel szovjet kihallgatói időnként tolmács nélkül, németül beszéltek (Szalai ellenben semmilyen idegen nyelven nem értett, hozzá mindig tolmács közvetítésével szóltak).

pesten rendelkezett, nem Svédországból jöttek, hanem az amerikai State Department-től⁵², amely a Joint közvetítésével Svédországon keresztül juttatta el ezeket Wallenbergnek Budapestre. Ez utóbbi kijelentések alapján úgy látszik, Wallenberget komolyan gyanúsították azzal, hogy kémtevékenységet folytatott Budapesten, jóllehet látszólag nem állt szándékukban, hogy ezzel a nyilvánosság előtt megvádolják a Joint ellen folytatott perben.

Ennek oka talán az lehetett, hogy nehéz lett volna fenntartani azt az állítást, hogy Wallenberget a Joint felbujtására ölték meg, miközben ugyanakkor azt is bizonyítani kívánták, hogy egyike volt a szervezet hírszerző szolgálata vezetőinek, s ezáltal jelentős szolgálatokat is tett. Mindezekből ítélve szovjet-orosz szemszögből fontosabbnak látszhatott annak bebizonyítása, hogy Wallenberget már 1945-ben meggyilkoltatta a Joint, mint azé a vádponté, hogy Wallenberg egyike lett volna az amerikai kémszervezet vezetőinek a magyar fővárosban.⁵³

Sztálin halála után, 1953 márciusában jelentős változás következett be az ÁVO-rendőrség kihallgatási taktikájában. Ejtették a vádak Vas és Szirmai ellen, ekkor már nyilvánvalóan véglegesen, hiszen felhagytak annak követelésével, hogy dr. Benedek folytassa e pártfunkcionáriusokra vonatkozó vallomásának begyakorlását. Ezzel szemben egészen 1953. augusztus végéig folytatták a Jointtal, Péter Gáborral és a Wallenberg-gyilkossággal kapcsolatos kihallgatásokat.

1953. augusztus 25-én dr. Benedeket bevezették egy olyan szobába, ahol nyolc személy várta, köztük négy orosz. Egy civil ruhás orosz, akit beszélgetőtársam korábban még nem látott, és akit a többiek ezredesnek szólítottak, átvette a vezetést, és megkérdezte dr. Benedeket: *tényleg igaz-e*, hogy részt vett Wallenberg meggyilkolásában. Amikor a letartóztatott további kínzásoktól rettegve újra megerősítette erre vonatkozó tanúvallomását, az orosz ezredes megnyugtató, biztató szavakkal próbálta megértetni vele: immár nem követelik tőle, hogy fenntartsa korábbi hamis vallomását. Dr. Benedeket ezek után felszólították, térjen vissza a zárkájába, és nyugodtan gondolja át a dolgot. Később írásban kellett volna jelentenie, hogy részt vett-e a Wallenberg elleni gyilkosság előkészítésében, vagy sem. Mivel a vádlott még nem merte elhinni, hogy az igazat kívánják tőle hallani, hanem attól tartott, hogy csapdát állították neki⁵⁴, továbbra is ragaszkodott írásbeli vallomásához, miszerint ő szervezte meg a Wallenberg-gyilkosságot. A szóban forgó önvallomás átolvasása közben az orosz ezredes szemmel láthatóan dühös lett, és határozott hangon elmagyarázta, hogy nem kívánja

⁵² Az amerikai külügyminisztérium neve (angol).

⁵³ „Szovjet-orosz szempontból fontosabbnak látszhatott annak bebizonyítása, hogy Wallenberget már 1945-ben meggyilkoltatta a Joint” Budapest: tudniillik a szovjet szervek így akartak véget vetni annak a számukra mind tarthatatlanabb helyzetnek, hogy a svéd kormány újabb és újabb jegyzékekben érdeklődik Raoul Wallenberg holléte után.

⁵⁴ A hazug perek felülvizsgálata azzal kezdődött, hogy az ártatlanul bebörtönzöttek, akik a külvilág eseményeiről mit sem tudtak, azt hitték: „provokatív kérdéseket” tesznek fel nekik – ellenőrizve, hogy elég szilárdan tartják-e magukat a velük bemagoltatott, bíróság előtt előadatott szövegekhez. „Eleinte kissé gyanakodtam, hátha ez is csak gonosz cselfogás” – írja például Hódos György (i. m. 208. o.).

tovább hallgatni a fantasztikus meséket, hanem az igazságot akarja hallani. Miután dr. Benedek most már úgy érezte, hogy nincs mitől félnie, visszavonta korábbi tanúvallomását, és kijelentette, hogy sohasem találkozott sem Langlet-vel, sem Wallenberggel, még kevésbé vett részt ez utóbbi élete elleni összeesküvésben. A vádlottat, miután előadta ezt az új verziót, visszavezették a zárkájába.

E naptól kezdve megszűnt minden kihallgatás. A Joint ellen tervezett pert ezek szerint most már végérvényesen levették a napirendről.

Dr. Benedeket mindazonáltal börtönben tartották továbbra is. Őreitől 1953 decemberében azt a hírt kapta, miszerint kémkedésért és szabotázsért halálra ítélték. Azokat a bűnöket azonban, amelyeket állítólag elkövetett, nem részletezték, és közelebbről nem is határozták meg. Informátora szerint az ítéletet már rég végrehajtották volna, csak Rákosi aláírása hiányzott róla.⁵⁵ Mindezek ellenére 1954. január közepén kegyelmet kapott, s ezzel együtt új bírói ítéletet⁵⁶, amelyből kiderült, hogy két év börtönbüntetésre ítélték, amiért államtitkokat árult el. A bűn, amiben bűnösnek találtott, abból állt volna, hogy adatokat továbbított külföldre arra vonatkozóan, hogy Magyarország hiányt szenved gyógyszerekben. 1954. február 25-én szabadon engedték⁵⁷, és ezzel egy időben engedélyt kapott, hogy ismét orvosi tevékenységet folytathasson Budapesten.

Dr. Benedek a velem folytatott beszélgetés alatt arra kért engem, hogy beszámolóját a továbbiakban kezeljük a legnagyobb diszkrécióval, mivel idős édesanyja, aki továbbra is Budapesten él, már kért, de még nem kapott kiutazási engedélyt Magyarországról.

Az a tény, hogy előkészületek történtek arra nézve, hogy Raoul Wallenberget és az ő budapesti tevékenységét bevonják egy az akkori szovjet vezetés számára olyan fontos perbe, mint amilyet 1953 első felében akartak megrendezni Budapesten, mutatja, hogy Wallenberg ebben az időben a Kremlben a hatalom birtokosai előtt nem volt ismeretlen személy⁵⁸, hanem még legfelső helyen is olyan jelentékeny fogolynak tekintették, akinek rejtélyes eltűnése 1945-ben, hasonlóan Zsdanov hirtelen és misztikus elhunytához 1948-ban⁵⁹, beható és gondosan felépített magyarázatot kívánt volna

⁵⁵ Sajátságos, szinte népmesei motívum, a börtönfolklor, a börtönőri fantázia terméke.

⁵⁶ Képtelen jogi szituáció, jellemző arra a zűrzavarra, amikor felül is akarták bírálni a pereket, meg nem is.

⁵⁷ Az iratok tanúsága szerint a dr. Benedek László és társai perben az ügyészség dr. Benedek László ellen „folytatólagosan elkövetett hűtlenség büntette” miatt emelt vádat. A tárgyalás 1954. február 22-én reggel 8 órakor kezdődött, egész napon át tartott, és 24-én reggel hirdettek ítéletet (aznap de. 10 órára már egy másik per tárgyalása volt kitűzve – felülvizsgálat futószalagon). Elrendelték dr. Benedek azonnali szabadlábra helyezését, miután minden vádpont alól felmentették, de még bent tartották egy napig.

⁵⁸ Utalás Andrej Visinszkij, a főügyészből lett külügyminiszter 1947-ben a svéd kormányának adott válaszára: „Wallenberg személye [...] előttünk nem ismeretes”.

⁵⁹ Andrej Zsdanov, a Szovjetunió Kommunista Pártja Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára, a kulturális és ideológiai élet fő irányítója volt, s 1948-tól kezdve a Tito és Jugoszlávia elleni eszmei hadjárat egyik alvezére.

meg egy nyilvános tárgyaláson. Miként az Hruscsov vezetése alatt, a XX. pártkongresszuson kiderült⁶⁰, Sztálin személyesen kezdeményezte az ügynevezett orvosper, utasításokat adott a vallatás módszereit illetően, és maga felügyelte a per előkészületeit, ahol többek között Zsdanov halálának körülményeit kellett volna megmagyarázni. Vélhetőleg kiindulhatunk abból, hogy lényegében ugyanez lett volna a helyzet a tervezett nyilvános per felvezetésénél Budapesten. Miként azt az előzőekben már hangsúlyoztam, ezt a pert összefüggésbe kellett volna hozni a moszkvai ügynevezett orvos-üggyel, és nyilvánvalóan az volt a szándék, hogy ez a budapesti tárgyalás segítsen alátámasztani azokat a vádakat, amelyeket a Joint állítólagos világméretű összeesküvő tevékenysége ellen hoztak volna fel.

Sven Allard

Szász Zsuzsanna svéd eredetiből készült nyersfordítását átdolgozta és közreadja, valamint jegyzetekkel ellátta Ember Mária. A közreadó köszönettel tartozik Lage Olson tanácsos úrnak (Stockholm), a Svéd Királyi Külügyminisztérium Politikai Osztálya munkatársának, aki az iratot feloldatta a titkosság alól, és a magyarországi kutatást lehetővé tette, valamint Jan Lundvik budapesti svéd nagykövet úrnak, aki segített a közvetítésben, továbbá nem utolsósorban a Magyarországról elszármazott Kate Wacz úrnőnek (Stockholm), aki Wallenberg megmentettjeként mindig és mindenben rendelkezésre áll, ha Raoul Wallenbergről van szó. A munka a J. and O. Winter Fund segítségével készült.

⁶⁰ Nyikita Szergejevics Hruscsov a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának utolsó napján, 1956. február 25-én, zárt ülésen négyórás beszédben ismertette Sztálin bűneit.

ifj. Beck Tibor

MOZAIKOK A FORRADALOM
ÉS A MEGTORLÁS TÖRTÉNETÉHEZ:
1956 A BUDAPESTI KERTÉSZETI ÉS SZŐLÉSZETI FŐISKOLÁN

A főiskola elődjét Haszonkertészeket Képző Gyakorlati Tanintézet néven 1853-ban alapította dr. Entz Ferenc orvos, aki hivatását az 1848–49-es szabadságharcban való részvétele miatt nem gyakorolhatta. Az iskola 1860-tól 1880-ig Vincellér- és Kertész-képző Gyakorlati Tanintézet, 1880–1894 között Budai Vincellér Iskola néven működött, majd Kertészeti Tanintézetté alakult át. Az intézményben elért magas szakmai színvonalat bizonyítja, hogy 1900-ban a világhiállítás nagydíjat nyert. Az első világháborút követő román megszállás alatt az iskola épületei leégtek. Az újjáépítés után a tanintézet gyorsan fejlődött, 1939-től Magyar Királyi Kertészeti Akadémia néven működött. 1943-tól a tanulmányi idő négy évre nőtt, az intézmény elnevezése pedig Magyar Királyi Kertészeti és Szőlészeti Főiskolára változott. A második világháborúban a főiskola tangazdasága és felszereléseinek nagy része tönkrement. Az újjáépítéssel egy időben jött létre az Agrártudományi Egyetem, ennek Kert- és Szőlőgazdaság-tudományi Kara volt az intézmény 1953-ig. A kar 1953-ban levált az Agrártudományi Egyetemről. Ekkor alakult meg a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola, amely 1968-tól egyetemenként működött tovább. A Kertészeti Egyetem (1986-tól Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem) volt a világ első önálló, független kertészeti egyeteme.¹

1956. október 22-én a főiskolán – mint a legtöbb budapesti egyetemen – megalakult a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége.² A főiskola hallgatói ott voltak az október 23-ai tüntetésen, de a fegyveres felkelőcsoportokhoz csak néhányan csatlakoztak. Legtöbben a főiskolai nemzetőrség vagy a forradalmi bizottság tagjaként vettek részt a forradalomban. Az október végén megalakult forradalmi bizottság és nemzetőrség elsődleges célja a forradalom politikai követeléseinek támogatása és az oktatási és szervezeti reformok mellett az intézmény javainak megóvása volt. A forradalmi bizottság működése során mindössze két fontos politikai döntést hozott. Az

¹ *A Kertészeti Egyetem 1853–1978.* Budapest, 1978, az intézmény kiadványa.

² A Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége 1945-ben alakult. Első választott vezetőjét, Jónás Pált 1948-ban letartóztatták, és Recskre internálták. A szervezet irányítását a kommunisták erőszakkal kisajátították. 1948–1950 között Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége néven működött. 1950-ben beolvastották a DISZ-be.

egyik a leginkább kompromittált sztálinista tanárok ideiglenes kitiltása a főiskola területéről, a másik a Nagy Imre-kormánynak tett hűségnyilatkozat volt. November 4-e után a bizottság tanácsadóként működött a főiskola igazgatója mellett, december 4-én bejelentett feloszlásáig. Mértéktartó működése ellenére tagjait 1957 tavaszán fegyelmi úton felelősségre vonták, és forradalom alatti tevékenységüket kíméletlenül megtorolták. Az október 25-én megalakult főiskolai nemzetőrség az intézmény épületeinek védelmén kívül a Ferihegyi repülőtérre érkező segélyszállítmányok kíséretét biztosította, fegyveres harcban sem a forradalom alatt, sem november 4-e után nem vett részt. A forradalom katonai leverése után a politikai ellenállás a főiskolán 1957 tavaszán ért véget, ekkor kezdődtek meg a felelősségre vonások. Áthelyeztek, elbocsátottak oktatókat, dolgozókat, a hallgatók kilenc százaléka nem folytatta tanulmányait, sokan Nyugatra menekültek. A megtorlás megtörte a hallgatóság és a tanári kar ellenállását. A Kádár-kormány hívei 1957 őszére felszámolták a MEFESZ-t, megszervezték a KISZ-t és az MSZMP-t, és az általános apátiára támaszkodva a megfélemlítettség légkörében „konszolidálták” a főiskolát.

A FORRADALOM KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEI

Az ötvenes évek elején a főiskolát a sztálinista felsőoktatás követelményeinek megfelelően alakították át.³ A változások egyik leglényegesebb eleme az volt, hogy az előmenetel alapja a szaktudás helyett a politikai megbízhatóság lett. Ez alaposan visszavetette az oktatás színvonalát. „Jellemző volt a helyzetre egy társamnak a megjegyzése másodéves korunkból: Mire elvégezzük a főiskolát, egy almában meglátjuk az osztályharcot, de hogy hogyan kell megtermelnünk, ahhoz semmi közünk.”⁴ A mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, a kolhozosítás során a kertészársadalmat, köztük a főiskola tanárait is súlyos sérelmek érték. A tanári kar nagy része a szakma szempontjait képviselve szembekerült a kommunista párt politikájával. Az őket ért sérelmek és igazságtalanságok tovább fokozták az ellenszenvet a vidéket és a parasztságot tönkretévő sztálinista vezetők iránt. A több szempontból kivételnek számító Nagy Imrét az agráregyetem tanáráként többen személyesen is ismerték. Az iparosítás ütemének fékezését ígérő 1953-as miniszterelnöki reformprogram ébresztette reményeket azonban 1955-ben elsöpörte a sztálinista fordulat.

1956 tavaszán a XX. kongresszus hatására újraéledtek a remények az egyetemen és főiskolákon, így a kertészeti főiskolán is. Az országos kérdéseken kívül természetesen az oktatás, az egyetemi élet problémái foglalkoztatták leginkább a tanári kart és a hallgatóságot. A DISZ monopóliumának megtörése, a főiskolai autonómia megteremtése mellett a pártszervezet nyomasztó befolyásának megszüntetése, az oroszoktatás fakultatívvá tétele, az ideológiai tárgyak súlyának csökkentése, a „liszenkóis-

³ A sztálinista felsőoktatásról lásd ifj. Beck Tibor és Germuska Pál *Forradalom a bölcsészkaron* című tanulmányát.

⁴ Életútinterjú dr. Jenser Gáborral, a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Nemzetőrségének parancsnokhelyettesével. Oral History Archivum, 458. számú interjú (ifj. Beck Tibor, 1992) 113. o.

ta” Örökléstani és Növénynemesítési Tanszék⁵ átalakítása és a személyzeti osztály átszervezése állt a közvélemény érdeklődésének középpontjában.

Október 20-án a MEFESZ október 16-ai megalakulásának hírére egy csapat budapesti egyetemista indult autóbusszal Szegedre, köztük a főiskola hallgatói is. Mire megérkeztek, a MEFESZ gyűlése már befejeződött, a megválasztott vezetőséggel azonban találkoztak, megismerték a programokat és a követeléseket.⁶ Másnap a fővárosba visszaérkezők kezdeményezésére a kertészeti főiskolán is megalakult a MEFESZ. Október 22-én este a hallgatók közül sokan részt vettek a Budapesti Műszaki Egyetemen tartott nagygyűlésen, s hozzászólásaikkal a DISZ ellen léptek fel. A tizenhat pont megfogalmazása után néhányan a gödöllői agráregyetemre mentek. Közöttük voltak a Szegedről visszaérkezettek, a frissen megalakított MEFESZ szervezői, többek között Jenser Gábor tanársegéd, Baróti János és Beck Tibor harmadéves hallgatók, akik a szegediek küldöttségét támogatva az agráregyetem MEFESZ-szervezetének megalakítására szólították fel a gyűlés résztvevőit. Az éjszaka folyamán megalakult a gödöllői agráregyetem MEFESZ-szervezete.

A DIÁKTŰNTETÉSTŐL A FORRADALOM KITÖRÉSÉIG

Október 23-án délelőtt még folytak ugyan az előadások a főiskolán, de a legtöbb szó már az előző esti diákgyűlésekről, a tizenhat pontról és a délutánra meghirdetett tüntetésről esett. „[...] Nagyon keveset beszélünk szakmai kérdésekről. Én még tudtam valamit mondani arról, hogy mi volt a MEFESZ. Ezzel el is telt az idő. A szünet előtt, mielőtt kimentem volna, két lány feljött a katedrára, és feltűzött a köpenyemre egy kokárdát, amit nagy taps követett.”⁷ Közben az izgalmat fokozta, hogy a rádió bemondta: a Belügyminisztérium betiltotta a tüntetést. Amikor a felvonulást mégis engedélyezték, a főiskola tanárai és hallgatói rendezett sorokban, az intézmény nemzeti színű zászlajával az élen levonultak a budai egyetemisták gyülekezési helyére, a műszaki egyetem kertjébe. Három órakeret indultak tovább a többi egyetem hallgatóival a Bem-szoborig. „Vittük a főiskola zászlaját és a koszorúkat. Nagyon csendben, nagyon fegyelmezetten vonultunk a Duna-parton végig. Az egész egyetemista menetet egy oldalkocsis motoron két rendőr kísérte. Ők is kaptak egy kokárdát, megköszönték, és azzal tovább is mentek.”⁸ A Bem téren a hatalmas tömegtől már alig fértek el, s mivel hangerősítés nem volt, a szónokokat csak félig-meddig értették. A hangulat ekkor már felforrósodott, többen szemzőkessel segítettek a nemzeti zászlókból a Rákosi-címert kivágni. Nagy Imre parlamenti beszéde után fokozatosan világossá vált,

⁵ Trofim Gyenyiszovics Lizenko szovjet agrárbiológus és növénynemesítő, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja, Micsurin elméleteinek továbbfejlesztője. Tagadta a génnek létezését, szakmai nézeteit politikai úton, erőszakkal terjesztette, óriási károkat okozva a szovjet mezőgazdaságnak. A magyar kertészek nagy többsége szemében a sarlatánság megtestesítője volt.

⁶ A MEFESZ megalakulásáról lásd *A forradalom előjátéka. A szegedi MEFESZ dokumentumai 1956. október 16-tól*. Szerk. Jenei Károly. Budapest, 1994.

⁷ Életútinterjú dr. Jenser Gáborral, 73. o.

⁸ Uo. 74. o.

hogy a tüntetés forradalomba torkollik, ez az első pillanatokban sokuk számára hihetetlennek tűnt. „Érkeztek már olyan hírek, hogy a Rádiónál lőnek, hogy a Sztálin-szobrot ledöntötték. Hát én ezt abszurd dolognak tartottam. Még rá is szóltam az egyik hallgatóra, aki lelkendezett, hogy ne beszéljen hülyeségeket, nem megy az olyan egyszerűen, egy ekkora szobrot csak úgy ledönteni. Nem hittük. Nem hittük; aki ott állt a környéken, senki nem hitte. Mint hogy azt sem hittük el, hogy a Rádiónál lőnek.”⁹ A hírek ellenére (vagy éppen azért) a Nagy Imre-beszéd után a hallgatók többsége visszament a kollégiumba. Néhányan azonban a Rádióhoz,¹⁰ a Sztálin-szoborhoz, illetve a Móricz Zsigmond körtérre mentek.¹¹ Arról, hogy a forradalom első napján a kertészeti főiskola hallgatói szervezeten részt vettek volna a fegyveres harcokban, nincs tudomásunk.¹²

A főiskola a forradalom alatt központi politikai vagy katonai szerepet nem játszott, a budai egyetemi ifjúság forradalmi centrumához, a Műegyetemhez csatlakozott. Voltak távlati elképzelések a többi egyetemmel és a forradalmárokkal való együttműködésről, de ezekből az idő rövidsége miatt kevés valósulhatott meg. (Valószínűleg nagyobb súlya lett volna az intézménynek, ha a forradalom alatt a hallgatók mintegy kétharmada nem az őszi gyakorlatokon vesz részt vidéken.) Ugyanakkor mindaz, ami a forradalom alatt és a megtorlás idején a főiskolán történt, párhuzamba állítható a többi felsőoktatási intézményben történtekkel. A forradalom története, mint a többi egyetemen vagy főiskolán is, elsősorban az intézmény forradalmi bizottságának és nemzetőrségének története.

A FORRADALMI BIZOTTSÁG TEVÉKENYSÉGE

A főiskola Ideiglenes Forradalmi Bizottsága október 31-én alakult meg. Az alakuló ülést november 1-jén a sztálinista oktatókat a főiskoláról ideiglenesen kitiltó gyűlés követte. November 3-án az Ideiglenes Forradalmi Bizottság átalakult „végleges” forradalmi bizottsággá, majd november 12-én visszaadta a hatalmat az igazgatónak, de tanácsadó testületként november 21-én megerősítette kitiltó határozatát. December 4-én a bizottság bejelentette feloszlását.

Az említett üléseken kívül a forradalmi bizottság vezetői naponta összejöttek, napi három-négy órát töltöttek a főiskolán. „A gyűléseket dr. Okályi Iván elnökként vezette, a jegyzőkönyveket pedig Koczogh Piroska. Ezekre a forradalmi bizottsági ülésekre és a hangulatukra az volt a jellemző, hogy nem hangzottak el véresszájú

⁹Életútinterjú dr. Jenser Gáborral, 76. o.

¹⁰Egyikük, Hegyi Lajos ötödéves hallgató, sebesültszállítás közben lövést kapott a térdén. Bár ezt követően a forradalom alatt kórházban volt, a megtorlás során mint fegyveres felkelőt vonták felelősségre. Tóth Imre kertészmérnök szóbeli közlése.

¹¹Egy csoport Jenser Gábor tanársegéddel a Móricz Zsigmond körtéren maradt, és az arra haladó mentőautókat állította meg, hogy megakadályozza az ÁVH állítólagos fegyverszállítását a Rádióhoz. Szerencsésükre, ha volt is ilyen mentőautó, az nem arra közlekedett.

¹²Kovács József harmadéves hallgató a fegyelmi jegyzőkönyv szerint „október 23-án éjszaka már fegyvert szerzett”. Az állítást nem tudjuk sem cáfolni, sem megerősíteni.

beszéd, hangoskodás, rendkívül higgadt, megfontolt megbeszélések voltak, melyeknek egy volt a lényege: megváltoztatni mindazt, ami addig az egyetemen történt, és egy tisztességes, európai normák szerinti oktatást létrehozni. Olyat, ahol nincs megkülönböztetés a származás miatt, ahol szabadabb és korszerűbb az oktatás. [...] Ez a forradalmi bizottság zömében Széchenyi-típusú vagy -gondolkodású emberekből állt; forradalmi a név, de a gondolkodásmódja és törekvései nem romboló, pusztító, hanem építő, reformáló jellegűek voltak. Nyugodtan mondhatnánk, hogy reformbizottság volt.”¹³ A bizottság elnöke, Okályi Iván állandó kapcsolatot tartott a Földművelésügyi Minisztériummal. Az Oktatásügyi Minisztériumban (OM) a főiskolát Probockai Endre képviselte.¹⁴ Az Ideiglenes Forradalmi Bizottság az egyik nagy előadóteremben tartott október 31-i alakuló ülésén mintegy százan vettek részt. A huszonöt tagú bizottság elnökéül egyhangúan Okályi Iván professzort választották, aki a közhangulatnak engedve elvállalta a tisztséget. A bizottságban öt párttag is helyet kapott. Az ülésen meghozott határozatokat és a bizottság tájékoztatóját röplap és plakát formájában terjesztették a főiskolán és a kollégiumokban.¹⁵

A megalakulást követő első ülésen (november 1-jén) hozta az Ideiglenes Forradalmi Bizottság egyik sarkalatos politikai döntését a leginkább kompromittált sztálinista oktatók ideiglenes kitiltásáról.¹⁶ A kitiltottak (akik többségükben a személyzeti osztály, a Marxizmus–Leninizmus Tanszék és az Örökléstani és Növénynevelési Tanszék oktatói, dolgozói közül kerültek ki) a Rákosi-uralom prominens képviselőiként a hallgatóság forradalmi hevének első számú célpontjaivá váltak. (Különösen igaz volt ez Halász Bélánéra, a személyzeti osztály vezetőjére.) A politikai változásoktól sokan azt várták, hogy ezek a tanszékek és a személyzeti osztály megszűnnek, vagy jelentősen csökken a befolyásuk, s reményüknek több-kevesebb indulattal hangot is adtak. A kitiltó határozat célja az esetleges incidensek elkerülése volt. A közhangulat ellenére a két legtekintélyesebb professzor, Okályi Iván és Domokos János,¹⁷ valamint az oktatók egy része (köztük Mócsényi Mihály tanársegéd) felszólalásában a kitiltás ellen foglalt állást. A hallgatóság nyomására azonban kénytelenek voltak sza-

¹³ Életútinterjú dr. Mócsényi Mihállyal, a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola forradalmi bizottságának tagjával. Oral History Archivum, 583. számú interjú (ifj. Beck Tibor, 1994) 87. és 93. o.

¹⁴ „Itt a következő kérdések merültek fel: az egyetemi munka központi koordinálásának szükségessége, az oktatási és szervezeti reformok közeli végrehajtása, az autonómia biztosítása. Ezzel kapcsolatban az alábbi intézkedések szükségesek: a dolgozók fizetését ki kell adni; az egyetem vezetői a Forradalmi Bizottmány kérésére ideiglenesen vezessenek tovább; önbíráskodás, azonnali elbocsátás ne legyen; a főiskola tárgyalja meg az OM-hez való kapcsolódás lehetőségét, és foglaljon állást a kérdésben; a kizárt hallgatók rehabilitációját folyamatosan végezni kell. A szoros együttműködés érdekében szükséges, hogy a minden főiskola forradalmi bizottmánya az összes intézkedéséről tájékoztassa az OM-et.” Feljegyzés az Oktatási Minisztériumban a felsőoktatási intézmények küldöttivel november 3-án tartott értekezletről. A Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem irattára, a Főigazgatói Hivatal iratai, 1957.

¹⁵ Lásd az 1. és 2. számú mellékletet.

¹⁶ Lásd a 3. számú mellékletet.

¹⁷ A Dísznövény-termesztési és Dendrológiai Tanszék vezetője.

vazásra bocsátani a kérdést. Nem nagy többséggel ugyan, de megszületett a kitiltó határozat. Érdekes, hogy a főiskola párttitkára nem szerepelt a kitiltandók sorában. (A bizottság vezetőinek fellépése a kitiltás ellen előrelátónak bizonyult. A megtorlások során a bizottság tagjai ellen az addigra „halállistává” átalakult kitiltó határozat volt az egyik fő vádpont.) E legfontosabb döntés mellett a bizottság a helyzethez mérten a régebbi sérelmeket, törvénysértéseket próbálta meg orvosolni. Ilyen sérelem volt az, hogy a személyzeti osztály káderanyagába az érintettek nem tekinthettek be. Elhárították a káderanyagok kiosztását, de ez a szándék csak félig-meddig teljesült. Voltak, akik megkapták jellemzésüket, voltak, akik üres vagy hiányos dossziékat kaptak, állítólag sok dossziét kiosztás helyett elégettek. Az eleinte fontosnak tűnő probléma azonban a forradalom előrehaladtával mind érdektelenebbé vált.

November 3-án az Ideiglenes Forradalmi Bizottság nagygyűlésén, ahol Okályi Iván vezetésével megválasztották a „végleges” forradalmi bizottságot, más egyetemek példáját követve mindenfajta pártszervezést megtiltottak a főiskolán. További intézkedéseket hoztak az intézmény rendjének biztosítására, illetve megerősítették egyes régebbi határozataikat.¹⁸ A legfontosabb új intézkedés a főiskoláról politikai okok miatt kizárt hallgatók ügye felülvizsgálatának elrendelése volt, végrehajtására azonban már nem maradt idő.

Ekkor került be a Forradalmi Bizottságba a főiskola telephelyi dolgozóinak képviselőjeként Poltári Vilmos, akinek állítólagos csendőr múltja a későbbiekben a bizottság vezetésének reakciósságát bizonyította a főiskola pártszervezete szemében. Poltári a forradalom alatt az élelmiszersegélyek kiosztását végezte a főiskola kertészeti telephelyén, a politikai eseményekben nem vett részt. Távollétében választották be a Forradalmi Bizottságba, Okályi Iván nem is ismerte. Bizottságba választásánál, melyből utólag kreált a pártszervezet „politikai ügyet”, sokkal fontosabb volt az, hogy az általános helyzetnek megfelelően a főiskola Forradalmi Bizottsága felszólította az intézmény oktatóit, dolgozóit és hallgatóit a munka felvételére. Pedig a vidéki gyakorlatokról megérkező hallgatók beszámolóit nem sok jót ígértek. „Komoly aggályaink voltak. Latolgattuk, ha hétfőn indul az oktatás, akkor csináljuk rendesen. Volt egy-két megjegyzés, hogy igen, ha addig nem történik semmi. Olyan hallgatóktól, akik gyakorlatról jöttek vissza, tudtuk, hogy Záhonyra jönnek be a szovjetek.”¹⁹ A feszültség és az aggodalmak ellenére a főiskola a munka november 5-i felvételére készült. Ezt azonban megakadályozta a második szovjet intervenció.

A harcok alatt az oktatók otthon, a hallgatók a kollégiumban húzódtak meg. Csak a fegyverroport megszüntével, november közepére élénkült meg újra a főiskola. A kialakult drámai helyzetre a legkülönbözőbb reakciók születtek. „Az egyik kollégára emlékszem, aki répanemesítéssel foglalkozott. November 4-e után mérte a répák hosszát, szélességét. Rákérdeztem: Te egy okos ember vagy, hogy tudsz ilyenekkel foglalkozni? Azért, mert most mondtad, hogy én egy okos ember vagyok.”²⁰ Sokan még ekkor is reménykedtek, de teljes volt a bizonytalanság. Senki sem tudta, mi is fog

¹⁸ Lásd a 4. számú mellékletet.

¹⁹ Életútinterjú dr. Jenser Gáborral, 103. o.

²⁰ Uo. 87. o.

történni. A Forradalmi Bizottság november 12-én adta vissza a hatalmat a főiskola igazgatójának, de vele egyetértésben „tanácsadó testületként” működött tovább. Ezen az ülésen foglalta össze és értékelte a bizottság tevékenységét Okályi Iván. Értékelésével, amely szerint a bizottság vállalt feladatait sikerrel teljesítette, a főiskola igazgatója, a forradalom alatt otthon meghúzó Ormos Imre is egyetértett, és köszönetet mondott a bizottság tagjainak tevékenységükért.²¹ A Forradalmi Bizottság célja ezután az volt, hogy próbálja megőrizni és legalizálni befolyását. Tagjai nem könnyen adták fel a harcot, ezt a november 21-én megtartott ülés is bizonyítja,²² amikor a megváltozott politikai helyzet ellenére is megerősítették a korábbi határozataikat, valamint támogatták a Nagy-budapesti Központi Munkástanács által meghirdetett általános politikai sztrájkot. Hamarosan azonban tarthatatlanná vált a helyzet, ezért december 4-én a Forradalmi Bizottság feloszlott.²³ A forradalomhoz hű tanárok és hallgatók számára az egyetlen lehetőség a passzív politikai ellenállás és az egyetemi autonómiához végsőkig való ragaszkodás maradt.

A NEMZETŐRSÉG TEVÉKENYSÉGE

A Kertészeti és Szőlészeti Főiskolán a honvédelmi oktatás a Budapesti Műszaki Egyetem Katonai Tanszékéhez tartozott, ezért amikor október 25–26-án a főiskola hallgatói megszervezték a nemzetőrséget, szinte magától értetődően csatlakoztak a Műegyetem nemzetőrségéhez. Főparancsnokuk Marián István lett. A nemzetőrség gyors megalakulását „elősegítette” az egyre erősödő ÁVH-ellenes közhangulat. A hallgatók radikalizálódásában komoly szerepet játszott, hogy Anda László harmadéves hallgató október 25-én fényképeket készített a Parlament előtti mézszárlásról, és azokat kifüggesztette a főiskolán és a kollégiumban. „Úgy menekült meg, hogy a Rákóczi-szobor és egy halott vagy sebesült közé került, és ott nem érte a golyó. A fényképezőgépében új film volt, mind a harminchat kockát elfényképezte. Még aznap elő is hívták. Nagy híre volt ezeknek a fényképfelvételeknek. Nagyon erősen alakította a hangulatot.”²⁴ (Anda a forradalom leverése után Nyugatra menekült.)

A főiskolai nemzetőrség parancsnoka Baráth Zoltán, helyettese Jenser Gábor volt. A két fiatal tanársegéd mellé a hallgatók Sipos Jenő és Beck Tibor negyed- és harmadéves hallgatókat választották ki maguk közül szervezőknek. A csoport kis létszámú volt, mintegy 35–40 diákból állt. „A Forradalmi Bizottság azt kérte, hogy csináljunk rendet a fegyveres diákoknál. Ez abból állt, hogy a diákszállóban feljegyeztük, kinek milyen fegyvere van, nemzetőr-igazolványokat állítottunk ki, a hozzá tartozó karszalagokat kiosztottuk. Csináltunk egy beosztást, hogy a fiúk őrséget adjanak a főiskola épületeinek bejáratánál, az üvegházaknál és a diákszállóknál. Lekötöttük ezzel az embereket, és védjük saját értékeinket. Csináltunk egy másik beosztást is, hogy mikor ki van bent a tanársegédek közül, akit felelős személynek tartunk, aki fel

²¹ Lásd az 5. számú mellékletet.

²² Lásd a 6. számú mellékletet.

²³ Lásd a 7. számú mellékletet.

²⁴ Életútinterjú dr. Jenser Gáborral, 82. o.

van ruházva bizonyos jogokkal, és bizonyos kötelességeket el kell látnia. Ez november negyedikéig funkcionált is.”²⁵ A Somlói úti fegyveres csoport, ahogyan később a fegyelmik során nevezték, fegyveres harcban nem vett részt. Tevékenysége a főiskola épületeinek védelme, a vöröskeresztes segélyszállítmányok fegyveres kíséretének biztosítása, a falvakból a kollégiumokba küldött élelmiszerek szétosztása, kenyér beszerzése és még számos, a főiskola és a kollégiumok működését biztosító feladat elvégzése volt. Fegyvereik egy részét a XI. kerületi rendőrségtől, másik részét és a ruházatukat a honvédségtől kapták. Laktanyaként a Ménesi úti hadkiegészítő parancsnokság épületét használták. Állandó kapcsolatot tartottak műegyetemi társaikkal, és igyekeztek összeköttetést teremteni a többi nemzetőr- és felkelőegységgel is. Képviselőik (többek között Sipos Jenő, Beck Tibor és Fekete László) részt vettek a Forradalmi Karhatalmi Bizottság október 31-én, a Kilián laktanyában tartott ülésén, ahol a felkelőcsoportok, a honvédség, a rendőrség és az egyetemi nemzetőrségek képviselői határozatot hoztak az egységes nemzetőrség megalakításáról.

A segélyszállítmányok ferihegyi kirakodásának és közintézményekbe szállításának fegyveres biztosítására feltehetőleg az Országos Légoltalmi Parancsnokság kérte fel a főiskola nemzetőrségét. November 1-jén, amikor a szovjet csapatok körülzárták a Ferihegyi repülőtérrel, éppen ott tartózkodott a főiskolai nemzetőrség egy része. A szovjetek hangszórókon keresztül szólították fel őket a fegyverletételre, majd lépésről lépésre megszállták a repülőtérrel. „Éppen a főiskolán voltunk, amikor telefon jött a többiektől, hogy az oroszok bekerítették a repteret. Ez megdöbbentő dolog volt számunkra, hiszen mi, naivak, bizakodóak voltunk, hogy a kormány tárgyal, az oroszok kivonulnak. Akkor a Sipos Jenő barátommal, a nemzetőrség választott vezetőjével beültünk a főiskola rozoga Pobjeda gépkocsijába, egy öreg Csepel teherautó jött mögöttünk, és lóhalálában kimentünk Ferihegyre. A szovjet parancsnoknak elmagyaráztuk, hogy a mi embereink adják itt az őrséget. A szovjetek nem fegyverezték le őket, de harcba nyilvánvalóan nem bocsátkozhattak, hiszen tankokkal, 152-es típusú tarczakágyúkkal és 120-as aknavetőkkal álltak körül a repülőtérrel. A szovjet tiszt közölte, hogy a repülőtér őrzését a szovjet csapatok átveszik, és ránk nincs szükség. A fiúk felszálltak a teherautóra, és eljöttünk.”²⁶ Az incidens hatására a főiskola Forradalmi Bizottsága november 3-án úgy intézkedett, hogy a hallgatók külső fegyveres szolgáltatást nem teljesíthetnek.

A nemzetőrség tevékenységének legkritikusabb napja november 4-e, a második szovjet intervenció napja volt. Ekkor a Ménesi úti laktanyában tartózkodott az épületeket őrző hallgatókon kívül a nemzetőrség nagy része. „Fegyverzetünk önvédelmi fegyverekből állt. Kettő darab golyószóró, néhány géppisztoly, meg »dióverő« puskák, amik már a második világháborúban is elavultak voltak. [...] A szovjet egységeket az éjszaka felvezették a Gellérthegy tetejére, a Citadellára. Nyilván értesültek róla, hogy ahol vagyunk, az egy laktanya, és ott fegyveres csapat van, ezért körülvettek aknavetőkkal, és tüzelőállásba helyezkedtek. Sipos Jenőtől a kollégiumban váltunk

²⁵ Életútinterjú dr. Jenser Gáborral, 90. o.

²⁶ Életútinterjú Beck Tiborral, a főiskola Forradalmi Bizottságának és nemzetőrségének tagjával. Oral History Archívum, 525. számú interjú (ifj. Beck Tibor, 1993) 69. o.

el, ő fölment a Citadellához, én lementem a laktanyába tájékozódni. Őt a szovjetek rögtön elfogták, és deportálták a Szovjetunióba. Két hónap múlva került haza. [...] A laktanyánál tűzharc nem volt, a kaput nem zárták le, de az utca másik oldalán ott hasáltak a szovjet katonák. Volt, aki azt mondta, hogy kezdjük el őket löni. Muníció annyi, amennyi a zsebünkben volt, ilyen harcra nem voltunk felkészítve. Szerencsére velünk volt Baráth Zoltán tanársegéd, az egység parancsnoka, aki a világháborúból katonaviselt, tapasztalt ember volt. Fölvettük a kapcsolatot a műszaki egyetem katonai vezetésével. Telefonáltunk és futárt is küldtünk. A szovjetek nem kezdeményeztek lövöldözést, így november 4-e délelőtt azzal telt, hogy farkasszemet néztünk. A műszaki egyetemnek és a központi egyetemi nemzetőrségnek az volt az álláspontja, hogy a harcot felvenni nem szabad. Ezek után eldugtuk a fegyvereket a laktanyában. [...] A velünk lévő katonák, katonatisztek ugyanezt tették. Átöltöztek civilbe, és elhagyták a laktanyát. Mi pedig maradtunk a kollégiumban és a főiskolán.²⁷ A kollégiumban még meglévő, elrejtett, vagy itt-ott talált, maradék fegyvereket a későbbiekben visszaadták a rendőrségnek. A főiskolai nemzetőrség tehát a főparancsnokság utasítását teljesítve, harc nélkül feloszlott.

Két hallgatóról feltételezhetjük, hogy részt vett a harcokban. Szőke Tibor és Gedő Erzsébet harmadéves hallgatók a főiskolán lefolytatott hallgatói fegyelmik jegyzőkönyve szerint a Corvin közben harcoltak a szovjet csapatok ellen. A forradalom vérbe fojtása után mindketten Nyugatra menekültek, további sorsukról nem tudunk. A főiskola oktatói, hallgatói közül azonban nem mindenki állt a forradalom oldalán, és voltak, akik aktív módon is segítettek a megszállókat. „A Gellérthegyre a páncélosok a Somlói úton vonultak fel. Mire bárki észbe kapott, a szovjetek már ott voltak. Egy volt évfolyamtársamtól, aki ÁVO-s tiszt volt, tudom, hogy ő ült abban a páncélosban, amelyik elsőként ment föl a Ménesi út–Somlói úton, fel a Gellérthegyre, mert ő, mint volt kertészhallgató, jól ismerte a terepet. Mire a nemzetőrök észrevették, hogy egy súlyosabb támadásról van szó, a szovjetek már túl voltak rajtuk. Baráth Zoli szerencsére le tudta beszélni őket arról, hogy a később felvonuló szovjet csapatokra tüzet nyissanak.”²⁸

A POLITIKAI ELLENÁLLÁS

„A harcok befejeztével a hallgatóság jelentős része hazament a szüleihez vidékre, így lassan elnéptelenedett a főiskola, elnéptelenedett a kollégium is. [...] Illegális összejöveteleken tanácskoztunk meg szavaztunk, én a kertészeti főiskola képviselőjében, de az igazság az, hogy már csak néhányan voltunk, akik ott maradtunk.”²⁹ A legfontosabb akció a deportálások megakadályozására tett kísérlet volt. Okályi professzor és a körülötte csoportosuló hallgatók minden tőlük telhetőt megtettek, de igyekezettük nem járt sikerrel. „Naivak voltunk, a stratégiához pedig nem értettünk. Megszerveztük a budapesti pályaudvarok figyelését, azután kapcsolatot teremtettünk a vasutasokkal.

²⁷ Életútinterjú Beck Tiborral, 72. és 74–75. o.

²⁸ Életútinterjú dr. Jenser Gáborral, 92. o.

²⁹ Életútinterjú Beck Tiborral, 75. és 79. o.

Röplapokat is terjesztettünk. Szedjétek fel, vasutasok, [a] síneket! Erre mit csináltak az oroszok? Teherkocsiban kivitték a foglyokat Isaszegre, mi pedig figyeltük a budapesti pályaudvarokat! Az Okályi professzor úrral a magyar hatóságoknál és az indiai nagykövetségen próbáltunk valamit elérni a deportált Sipos Jenő ügyében.”³⁰

A diákok szervezkedése tehát nem járt eredménnyel, ráadásul az akció résztvevői közül a későbbiekben többeket felelősségre vontak. A röplapokhoz a papírt biztosító Balás Piri Lászlót, az agráregyetemen azokat elkészítő Csávás Imrét és a kertészeti főiskolán a szétosztást megszervező Beck Tibort később fegyelmi és bírósági úton is felelősségre vonták.³¹ „A kertészeti főiskolán 1956 novemberében terjesztett röplapok az alábbiakat tartalmazták: a »Nem, nem, nem« kezdetű röplap, mely november 17-én kelt, és a Forradalmi Egyetemi Ifjúság aláírású egyrészt a kapitalista magántulajdon visszaállítására, másrészt a szovjet csapatok Magyarországon való tartózkodása, a Kádár-kormány és az ÁVH ellen, a sztrájk támogatása mellett foglalt állást. A »Magyarok, vasutasok, munkások« kezdetű röplap a magyar ifjúságnak Oroszországba történő deportálása ellen tartalmaz felhívást, azok szabadon bocsátását követeli, és a vasutasokat felhívja a sínek felszedésére.”³² Az említett röplapokon kívül a diákok sokszorosították és terjesztették az Írószövetség és más szervezetek politikai ellenállásra buzdító felhívásait is.

A röplapkészítés és a vasutak megfigyelése mellett folytatódott a MEFESZ szervezése is. „November közepén alakult egy diákbizottság, titokban tartottunk egy-két értekezletet. Az ELTE boltíves épületében [ma Piarista köz 1.] tartottunk egy megbeszélést. Tudomást szereztek erről a szovjetek, és négy tankkal körülállták az épületet. Ott töltöttük azt az éjszakát a tantermekben. Szerencsére nem tartóztattak le bennünket. MEFESZ-vezetők voltak ott különböző egyetemekről. Tartottunk még megbeszélést a Várban, a Hess András téren, ott volt a műszaki egyetem kollégiuma. Amit november–december közepéig csináltunk, azt mi komolyan vettük, csak nem volt hatékony. Próbálkoztunk, ameddig lehetett, de sem bázisunk nem volt, sem eszközeink nem voltak.”³³ A folyamatosan erősödő politikai nyomás végül mindenkit meggyőzött az ellenállás kilátástalanságáról. Karácsonyra teljesen kiürült a kollégium.

1957 februárjában indult meg a főiskolán újra az élet, és furcsa, keserűes helyzeteket is teremtett. „Rengeteg csomag, segély érkezett annak idején. Ötkilós dobozos sajt és rengeteg gyertya. Amikor megindult az oktatás, kiosztottuk a hallgatóknak a sajtot meg a gyertyát, mert már égett a villany. Amikor először mentem be előadást tartani, elsötétítették a termet, s minden hallgató előtt ott volt a doboz sajt, és rajta öt szál gyertya égett. Lehet, hogy viccnek indult az egész, de ahogy ott ült egy évfolyam a sötétben a gyertyák mögött, annyira furcsa és komoly hangulat lett, én nem szóltam

³⁰ Életútinterjú Beck Tiborral, 76. o.

³¹ A Fővárosi Bíróság 1958. június 26-án Balás Piri László és társai perében Balás Piri Lászlót három év hat hónap, Csávás Imrét két év két hónap, Beck Tibort egy év hat hónap börtönbüntetésre ítélte.

³² Ítélet Balás Piri László és társai ügyében. Fővárosi Bíróság, B XII 1824/1958/10.

³³ Életútinterjú Beck Tiborral, 81. o. Az országos MEFESZ-gyűlésről lásd ifj. Beck Tibor és Germuska Pál *Forradalom a bölcsészkaron* című tanulmányának VI. fejezetét.

egy árva szót se, ők se szóltak semmit, pár percig néztük egymást. Aztán valamelyik hallgató fölállt, és követte mindenki. Ötperces néma csend, és talán sose mondtuk ki, hogy ez emlékezés volt a forradalomra.”³⁴ Február végére már kezdtek megszerveződni-megerősödni a régi-új hatalom, a Kádár-kormány hívei. Megalakult az MSZMP, majd márciusban ifjúsági tagozata, a KISZ. „A főiskolán november közepén indult meg az MSZMP szervezése. A munkát Tóth Mihály elvtárs kezdeményezte, de kivették részüket a pártszervezésből Tamássy István, Kádár Gyula, Födelmesi János, Maklári Béláné, Bodor Elek, Hajdú Imre és az azóta meghalt Császár Leó elvtársak, a hallgatók részéről Molnár György és Pásti Béla elvtársak. Később kapcsolódtak be Dezső Imre és Sinkó Flórián elvtársak. Pártszervezetünk 1957. január 16-án lépett ki az illegalitásból a nyilvánosság elé, akkor 20 tagja volt. Állandó agitációt folytattunk a volt MDP-tagok körében. Az ellenforradalmi bizottságot ugyan rendeltileg megszüntette a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, gyakorlatilag azonban nagyon erős volt, és az egyetemi autonómiába igyekezett hatalmát átmenteni, szervezetét pedig a Vöröskeresztbe. Baráth Zoltán, Mócsényi Mihály, valamint Martinovich Valér hallgató bevonult [sic!] a Vöröskeresztbe, Molnár János hallgató és Jenser Gábor tanársegéd pedig a MEFESZ-ben tevékenykedett. A szakszervezeti bizottság vezetője is ellenforradalmár volt Németh József testnevelő tanár személyében.”³⁵

Az intézményben megkezdődött a rendteremtés. A főiskolán és a hozzá tartozó kollégiumokban különleges rendszabályokat léptettek életbe. A zárt kapuk mögött ügyelő portások az intézmény területére csak a személyi igazolvány bemutatása után engedték be az oda igyekvőket. Az órákat két tanárnak kellett megtartani, akiknek a szünetekben a váltás megérkeztéig a hallgatók között kellett maradniuk. Az oktatók délután is ügyeletet tartottak a kollégiumban. Ezáltal a hallgatóság folyamatosan ellenőrzés alatt állt. Megkezdődhetett az oktatók és a hallgatók politikai ellenállásának megtörése.

Mindezek ellenére folytatódott a MEFESZ szervezése. Február végére a hallgatók egy része már csatlakozott, volt egy kis MEFESZ-iroda is. A pártszervezet már a MEFESZ pusztán léteben is a főiskola autonómiájának demonstrálását és a párt befolyásával való nyílt szembeszegülést látta. Az 1957. április 12-én tizenkét taggal megalakult, egyre erősebb központi politikai támogatással szerveződő KISZ sikertelenül próbálta meg a MEFESZ-titkárokat és a tagságot elcsábítani. Kiderült, hogy a KISZ megszervezésének előfeltétele a MEFESZ megtörése. „Márciusban kezdtük érezni, hogy itt a MEFESZ szervezésének nem sok lehetősége és értelme van. A négyből két évfolyamban megvolt már a MEFESZ-szervezet, de a többi évfolyamon már nem csináltunk nagy toborzást. Amikor mi abbahagytuk, legnagyobb meglepetésemre a marxista tanszék emberei, történetesen Hajdú Imre tanársegéd mentek MEFESZ-t szervezni. Kezdték összeírni, kik azok az emberek, akik hajlandók belépni a

³⁴ Életútinterjú dr. Jenser Gáborral, 113. o.

³⁵ A Magyar Országos Levéltár (MOL) MSZMP-gyűjteményének a XI. kerületi pártbizottságra, s ezen belül a Kertészeti és Szőlészeti Főiskolára (KSZF) vonatkozó dokumentumai. Jelzetük: BB/16 f/1957–58/1., 2., 45., 46. ő. e. Jegyzőkönyv a KSZF MSZMP-szervezetének 1958. október 10-i üléséről. MOL MSZMP-gyűjtemény BB/16/1958/46. ő. e.

MEFESZ-be. Itt még annyit lehetett csinálni, hogy mint MEFESZ-titkár elkértem ezt a jegyzéket, és elvesztettem.”³⁶ Megpróbálták a MEFESZ-t belülről átalakítani, de a hallgatók ellenálltak, és a hivatalos elképzelés is időről időre változott. „Január 21-én jött a kertészeti főiskolára a szovjet városparancsnokság politikai osztályának vezetője és helyettese. Jellemző, hogy a »független« Magyarországon egy »autonóm« főiskolán szabályszerűen kihallgattak, hogy mi a hallgatóság hangulata, vannak-e fegyverek stb. Adtak nekünk egy tanácsot, hogy szervezzük a MEFESZ-t. Mert ez úgy fog kinézni, mint a szakszervezet. A MEFESZ lesz a tömegszervezet, és lesz majd előlött később egy kommunista ifjúsági szövetség az elitnek. Ez a kettő jól megfér majd egymás mellett. [...] Március 7-e körül jött újra ugyanaz a két tiszt. Kérdezik, miért szervezzük a MEFESZ-t. Mondom, nem egészen másfél hónappal ezelőtt arról volt szó, hogy szervezzük a MEFESZ-t. Nem, mert ez egy jobboldali szervezet. Mondjuk, sajnáljuk, de mi már elkezdttük. Hány ellenforradalmár van maguk között? Mondom, nincsen ellenforradalmár, csak megtévedt emberek vannak. Azt mondja erre nekem a múltkor oly barátságos tiszt, hogy Kronstadtban annak idején ugyancsak mindenki megtévedt ember volt. Mindenkit felakasztottunk. És felmutatott a csillárra. [...] Március 7-én hét vagy nyolc oktatót »őrizetbe vettek«. Nem a főiskoláról vitték el őket, hanem éjszaka a lakásukról.”³⁷

1957. május 1-jére nyilvánvalóvá vált mindenféle ellenállás reménytelensége. „Régen láttam akkora nyomást, amit akkor gyakoroltak a hallgatókra, oktatókra egyaránt, hogy részt vegyenek a felvonuláson. A »lelkes kommunisták« szétszóródtak a csoportok között, összeírták ki van és ki nincs ott. Volt egy olyan elképzelésünk, hogy fekete szalagot viselünk majd. Még ez is elmaradt. Nagyon félték már az emberek.”³⁸ A MEFESZ szervezése is abbamaradt, nem kellett felozlatni sem, magától elhalt.

A politikai és karhatalmi támogatást élvező pártszervezet egyre harciasabban fogalmazta meg a megtorlás céljait: „Támadó politikát kell folytatni. A főiskola vezető rétege osztályidegen. Politikailag igen tapasztaltak. Meggyőzéssel, átneveléssel nem lehet eredményt elérni. Legkézenfekvőbb ezeknek az eltávolítása. Össze kell állítani a főiskolai Fehér könyvet. Ki kell pellengérezni azokat, akik az októberi események alatt kimutatták igazi arcukat.”³⁹ Megkezdődött a forradalomban vezető szerepet vállaló tanárok, hallgatók elleni megtorlás. Baráth Zoltán tanársegédet, a nemzetőrség parancsnokát a Kádár-kormány rendelete alapján bírósági ítélet nélkül egy évre internálták, majd eltávolították a főiskoláról. „Senki nem szólt semmit, fogták, és elvitték. A főiskola pártszervezete mindent elkövetett, hogy bírósággal ítéltesse el, de nem lehetett. Annyira nem tett végül is semmi elítélhetőt. De az a szellem, ami a Zoli körül kialakult, az bősztítette őket.”⁴⁰

³⁶ Életútinterjú dr. Jenser Gáborral, 139. o.

³⁷ Uo. 129. o.

³⁸ Uo. 140. o.

³⁹ Jegyzőkönyv a KSZF MSZMP-szervezetének üléséről. 1957. április 2. MOL MSZMP-gyűjtemény BB/16/1957/45. ő. e.

⁴⁰ Életútinterjú dr. Jenser Gáborral, 131. o.

A tanári kar és a hallgatóság gyűjtést indított felesége és három kisgyermekére. „Nem volt ez formális szervezkedés. Ha valaki találkozott egy másik olyannal, akitől megkérdezhetette: no és küldtél valamit a Zoli feleségének? – megtette. Kiderült, hogy komoly számban érkeztek a postai küldemények álnévvel, álcímmel.”⁴¹ A főiskola pártszervezete a gyűjtésből „Fehér Segély” néven politikai ügyet kreált, és a megfélemlítés eszközéül használta fel. A nemzetőrpárancsnok internálása és a családjával szolidaritást vállalók figyelmeztetése egyértelmű üzenet volt mindenkinek. A főiskolán Baráth Zoltán és Okályi Iván tönkretételével statuált példát a kommunista párt, annak ellenére, hogy a fegyelmi vizsgálat során egyikük esetében sem tudtak valódi vétséget felmutatni. A megfélemlítést szolgáló „büntett” nélküli felelősségre vonások hozzátartoztak a kádári megtorlás természetéhez. „Megállás nélkül éreztették mindenkivel, hogy jön a leszámolás. És akinek a legkisebb oka is volt arra, mindenki azon gyötrődött, hogy ki mit látott, hol készültek felvételek, amiken be lehet igazolni, hogy ezt vagy azt csinálta. Rettenetes lelkiállapot volt. [...] Istenigazában nem is kellett megfélemlíteni az oktatókat, hallgatókat, mert többségük elég józan, reális gondolkodású ember volt ahhoz, hogy belássa, itt nincs mit tenni. A többség tisztában volt ezzel, pár eseten keresztül pedig megmutatták, milyen komolyan veszik a megtorlást.”⁴² A büntetés mértéke valójában nem a Forradalmi Bizottság vagy a nemzetőrség tagjainak forradalom alatti tevékenységével, hanem a bosszúvágyó sztálinisták személyes és politikai indulataival függött össze. A kínálkozó lehetőséget többen saját céljaikra, karrierjük építésére használták ki.

A felelősségre vonás elől sokan emigráltak. Legtöbbüknek azért kellett külföldre menekülnie, mert kiállt a forradalom mellett, de voltak, akik a jobb élet reményében, az egyszerű lehetőséget kihasználva távoztak. A főiskola veszteségeinek mértékét (aránya az országos átlaggal megegyező, a hallgatói létszám kilenc százaléké) egy a Földművelésügyi Minisztériumnak küldött jelentésből ismerhetjük meg.⁴³ A hazatérésekről nem rendelkezünk adatokkal.

⁴¹ Életútinterjú dr. Mócsényi Mihállyal, 100. o.

⁴² Uo. 108. és 115. o.

⁴³ A MOL Jelenkori Gyűjteményében levő, a Kertészeti és Szőlészeti Főiskolára vonatkozó dokumentumok, Szakoktatási Főigazgatóság XIX-K-1-mm-70-264/1957. Jelentés az 1957. év munkájáról, 1. számú melléklet. A dokumentum szerint a hallgatók közül az első évfolyamból tizenketten (Bódi Tamás, Gergely Éva, Gosztonyi Alajos, Hizden Sándor, Makra Imre, Szabó Gyula, Tamás Tamás, Varga Sándor, Vida Judit, Zakó István, Ziegelhoffer Pál, Zsindely János), a második évfolyamból tizennégyen (Bajor György, Bálint Bulcsú, Bors Ernő, Borsos Lajos, Dallos Ferenc, Fendrik István, Hári Péter, Laczkó András, Pogány Dénes, Prokoj Ágoston, Rétey János, Szvetkó Dénes, Tóth László, Viczkó Bertalan), a harmadik évfolyamból tizenöt (Anda László, Baróthy János, Buzgó Imre, Fekete Károly, Garazzi Mihály, Gedő Erzsébet, Greff Gyula, Ivanov Demeter, Kertész Ferenc, Kovács Gyula, Mészáros Béla, Ölvedi Ágnes, Rábel Ilona, Szőke Tibor, Vadász Péter), a negyedik évfolyamból ketten (Horváth Mária és Szarka László), az ötödik évfolyamból heten (Bálint Attila, Kovács Árpád, Kurusa József, Marx Győző [1954-ben zárták ki], Tóth András, Tóth Pál, Zsiros János), összesen ötvenen menekültek Nyugatra. Az intézmény oktatói, dolgozói közül kilencen: Cserépfalvi László adjunktus, Kosztarab Mihály tanársegéd, Károly György

A FEGYELMI ELJÁRÁSOK

A főiskolán 1957 májusában kezdődtek el a fegyelmi tárgyalások.⁴⁴ A hallgatókat vizsgáló fegyelmi bizottság a személyzeti osztály vezetőjéből, a párttitkárból, a KISZ-titkárból és a KISZ-vezetőség tagjaiból állott. A Földművelésügyi Minisztérium oktatói fegyelmi ügyeket tárgyaló fegyelmi bizottságának tagjai Kovács Aladár, dr. Gáspár Jenő, Németi László, Sinkó Flórián, Elek László és Szendrői Pál voltak.⁴⁵ A bizottsági tagok lelkesedése a feladat végrehajtása iránt változó volt, attól függően, hogy kényszeredetten, „parancsra cselekedtek”, vagy vélt, illetve valós személyes sérelmeikért akartak bosszút állni. „Bennem folyton az volt, hogy végül is oktatótársak között, majdnem hogy barátok között vagyok. Először próbáltam baráti hangot megütni. Azután nagyon gyorsan figyelmeztettek rá, hogy ez egy ellenforradalmi tevékenységet vizsgáló bizottság. [...] Megkérdezték: október 23-án a Parlamentnél ki állt melletted? Erre rámutattam a bizottság egyik tagjára. Ezzel nem mentek semmire.”⁴⁶ A fegyelmi határozatok legtöbbször mondvacsinált okokon, eredeti értelmükből kiforgatott felszólalásokon, egy feszült pillanatban elhangzott, durvább vagy fenyegetőnek tekinthető megjegyzésen, vagy egyszerűen a forradalomtól megrettent és félelemmel teli, rossz lelkiismeretű sztálinisták utólagos belemagyarázásain alapultak. Iskolapéldája ennek Baráth Zoltán esete. „Állunk a főiskola bejáratánál, jön a Hajdú Imre marxista tanársegéd. Úgy nézel ki, Zoli, mint aki a frontra indul. Oda is, hogyha kell. Akkor írd is meg gyorsan a végrendeleted! Megírom én majd minden büdös moszkovitának!”⁴⁷ A kijelentés – amely a visszamemlékezők szerint igen népszerű Baráth Zoltán „legszélsőségesebb” megnyilvánulása volt – az ellene folytatott fegyelmi eljárásban már mint a kommunisták ellen szerveződő terror előjele szerepelt. Néha – mint például egy harmadéves hallgató esetében – egészen abszurd és komikus vádak is elhangzottak az imperialista szervezkedés bizonyítására: Kovács László „Október 20-án felkereste az amerikai nagykövetséget, hogy anyagi segítséget kérjen a Szegedre utazáshoz, abból a célból, hogy az ottani MEFESZ-gyűlésen részt vehessen.”⁴⁸

Ormos Imre, aki a fegyelmi határozatokat aláírta, igyekezett nem részt venni a megtorlásban. „Betegget jelentett, elment vidékre, amit el lehet képzelni, mindenféle trükköt alkalmazott, hogy ne kelljen a dologba aktív módon beavatkoznia. Igyekezett

technikus, Kosztarab Mihályné főelőadó, Vincze Lászlóné laboráns, Issekutz László laboráns, Nyeste Zoltánné adminisztrátor, Fritzenschaft Anna nyilvántartó, Sike Sándor gépkocsivezető emigráltak 1957 tavaszáig.

⁴⁴ A fegyelmi eljárások megkezdésére a felsőoktatási intézményekben Szigeti József miniszterhelyettes adta ki az utasítást 1957. április 19-én.

⁴⁵ Jegyzőkönyv az oktatók és más alkalmazottak ellenforradalmi tevékenységét felülvizsgáló bizottság 1957. június 27-én megtartott üléséről. A Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem irattára, a Főigazgatói Hivatal iratai, 1957.

⁴⁶ Életútinterjú dr. Jenser Gáborral, 136. o.

⁴⁷ Uo. 90. o.

⁴⁸ Jegyzőkönyv a KSZF Fegyelmi Bizottságának 1957. július 10-én felvett üléséről. MOL Legújabbkori Gyűjtemény XIX-K-1-mm 85 71 572.

mindentől távol tartani magát. Ezt tudomásul is vették azok, akik mellette, helyette intézték a dolgokat.”⁴⁹ Emiatt a főiskolai pártszervezet tagjai Ormos eltávolítását szorgalmazták. „Felmentésre javasoljuk dr. Ormos Imre igazgatót, a kertművészeti tanszék vezetőjét. Párttag volt, de ma nem az. A pártszervezet nem tud együttműködni vele, mivel széles körű családi és egyéb kapcsolatai vannak a főiskola osztályidegen elemeivel. [...] Elgondolásunk, hogy a felülvizsgáló bizottság munkájában vegyen részt, utána pedig javasolni fogjuk Somos Andrást főiskolánk igazgatójának, aki jelenleg is párttag, és harcolni fog főiskolánkon a proletárdiktatúra megvalósításáért.”⁵⁰ (Törekvésüket végül nem koronázta siker, Ormos Imre 1960-ig az intézmény igazgatója maradt.)

Az oktatók és dolgozók ellen indított fegyelmi eljárások közül a következőkről tudunk beszámolni: felmondtak Lehoczky János, Baráth Zoltán, Kozma Jenő, Mészáros József és Peregi Sándor oktatóknak, felfüggesztették Okályi Iván professzort, írásbeli megrovást kapott Marossy Kálmán, Kárpáti Zoltán, Balás Géza, Jenser Gábor, Németh József, Nyeste István és Rapai Imre oktató, szóbeli feddésben részesült Mohácsy Mátyás oktató és Somogyi Péterné adminisztrátor.⁵¹ A hallgatók közül Marossy Mihályt, Kovács Józsefet, Szőke Tibort, Anda Lászlót, Rétei Jánost, Baróti Jánost és Gedő Erzsébetet az ország összes egyeteméről és főiskolájáról kizárták, Beck Tibort két félévre eltiltották tanulmányai folytatásától, Sipos Jenőt szigorú megrovásban részesítették.⁵² A fegyelmi eljárások jegyzőkönyvei, határozatai és a forradalom után készített tanári minősítések csak töredékesen maradtak meg, ezért a felelősségre vonásról nem tudunk teljes képet alkotni. Sokakat – köztük Mőcsényi Mihályt – „csak” szóban figyelmeztettek, másokat informális úton távolítottak el az intézményből mint Jenser Gábort.⁵³ (A legtragikusabb, de teljesen különálló eset Illéssy Gáboré.)⁵⁴ A megtorlás természetrajzát azonban így is megismerhetjük a fegyelmi büntetések és azok indoklásának vizsgálatával.⁵⁵

⁴⁹ Életútinterjú dr. Mőcsényi Mihállyal, 112. o.

⁵⁰ Levél a XI. kerületi MSZMP-pártbizottság titkárának, Balogh Sándornak, 1957. június 20. MOL MSZMP-gyűjtemény BB/16f/1957/45. ő. e.

⁵¹ Jegyzőkönyv a KSZF Fegyelmi Bizottságának 1957. július 10-én felvett üléséről. MOL Legújabbkori Gyűjtemény XIX-K-1-mm 85 71 572.

⁵² Uo.

⁵³ Ez úgy történt, hogy a személyzeti osztály vezetője vagy a párttitkár négy szemközti felhívta az illető figyelmét, hogy jobb, ha „önként” távozik az főiskoláról, és nem várja meg, míg eljárást kezdeményeznek ellene. Jobb esetben felajánlott egy vidéki állást a termelésben, hogy az illető bizonyíthassa a szocialista építés iránti elkötelezettségét.

⁵⁴ 1937-ben született Szikszón. Édesapja orvos, édesanyja tanítónő. 1957-ben végzett a főiskolán, utána a Hungarofruct exportvállalatnál dolgozott. A periratok szerint 1955-ben ismerkedett meg az amerikai diplomatával, Welwyn Dallam ezredessel, akinek 1957 márciusáig repülőterekreől gyűjtött adatokat. Ezért 8000 forintot és egyéb ajándékokat kapott ellenszolgáltatásként. 1957 szeptemberében bíróság elé állították, és október 5-én a Budapesti Országos Börtönben kivégezték.

⁵⁵ Lásd a 8. számú mellékletet.

A megtorlás első számú célpontja Okályi Iván professzor, a Forradalmi Bizottság elnöke volt. Meghurcoltatásával, az oktatásból való végleges eltávolításával érdemes bővebben foglalkoznunk, mert tipikus példája a forradalom utáni megfélemlítést szolgáló megtorlásnak, és mert róla lényegesen több információval rendelkezünk,⁵⁶ mint Baráth Zoltánról. Okályi Ivánt a megtorlás során „a főiskolai ellenforradalmi cselekmények eszmei irányítójának”⁵⁷ tekintették, és a következő fegyelmi határozat alapján eltávolították az intézményből: „[...] Okályi Iván tanszékvezető egyetemi tanár az ellenforradalmi események alatt a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola »forradalmi bizottságának« elnöke volt. Elnöksége alatt a »forradalmi bizottság« határozatot hozott tizenhat népi demokráciához hű oktató és dolgozó Főiskoláról való kitiltásáról, valamint ezen személyek fegyelmi és bírósági úton való felelősségrevonását helyezte kilátásba. A kitiltási határozatot nyilvánosan kifüggesztették, és fegyveresen akadályozták meg a kitiltottaknak a főiskola területére való belépését. Ezen névsort az Agrártudományi Egyetem fegyveres őrségéhez is eljuttatták. A fegyelmi, illetve bírói felelősségre vonást még az 1956. november 21-i ülés határozatában is fenntartották. Kooptálás útján nevezett biztosította egy volt csendőrtábornoknak a »forradalmi bizottságba« való bekerülését. Dr. Okályi Iván az ellenforradalmi események alatt tanúsított magatartásával alkalmatlanná vált arra, hogy a szocialista rendszerünkben az ifjúságot nevelje.” A fegyelmi eljárás során a fentiekén kívül a következő vádak hozták fel ellene: a főiskola Forradalmi Bizottságának elnökeként köszönetét fejezte ki a főiskola hallgatóinak, hogy részt vettek a „magyar nép hősi szabadságharcában”. Vezetésével a főiskola Forradalmi Bizottsága csatlakozott a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának követeléseéhez. Hűségnyilatkozatot tett a Nagy Imre-kormánynak, amelyet a szovjet csapatkivonáshoz kötött. Kooptálta a Forradalmi Bizottságba a főiskoláról kizárt osztályidegen hallgatók képviselőit is. A legaktívabb tizenhat kommunistát a főiskoláról kitiltó listát eljuttatta a Nemzeti Forradalmi Bizottmányhoz. A további vádak szerint a káderanyagokat utasítása alapján politikai szempontok szerint osztották ki: a kommunisták anyagát egy készülő per céljaira visszatartották. A Központi Munkástanács november 21-i sztrájkját javaslatára a Forradalmi Bizottság határozatban támogatta. Utasítására a főiskola nemzetőrsége a Ferihegyi repülőtérrel szembe, az intézményt a kommunisták ellen fegyveresen védte. Az intézmény igazgatóját félreállította, a hatalmat csak november 21-én adta vissza. A jutalmazási keret szétosztásával megpróbált tömegbázist teremteni az ellenforradalomnak. Tóth Mihály párttitkárt figyelmeztette, hogy hagyjon fel a párt-szervezéssel az intézményben. Hatására a tanszékén lévő öt MDP-tag közül egy sem kérte átigazolását az MSZMP-be. Mikor ezért figyelmeztették, kijelentette: „Ezek legalább nem pribékek.”⁵⁸

A fegyelmi vizsgálat során az Okályi professzor ellen felhozott vádak csúsztatáson, a történetek szándékosan rosszindulatú értelmezésén alapultak, és az intézmény

⁵⁶ Lásd a 9. számú mellékletet.

⁵⁷ Dr. Okályi Iván jellemzése. MOL Legújabbkori Gyűjtemény XIX-K-I-mm 85 71 572.

⁵⁸ Dr. Okályi Iván jellemzése. Az idézetek nem szó szerintiek. A jelentést Terpó András, a főiskola párttitkára írta 1958-ban.

rendjének fenntartására tett sikeres törekvéseit figyelmen kívül hagyták. Az volt a céljuk, hogy kompromittálják a Forradalmi Bizottság vezetőjét, ezáltal magát a Forradalmi Bizottságot, amely a főiskola pártszervezete szerint a reakciós, jobboldali befolyás növelésén fáradozott, és a Horthy-fasizmus (sic!) visszaállítását tervezte. Az Okályi Iván elleni fegyelmi eljárás és gyors eltávolítása az intézményből – összefüggésben a többi hasonló intézkedéssel – hathatósan hozzájárult a főiskola „pacifikálásához”. Ő így értékelte az eseményeket egy évtizeddel később, betegen, reményvesztetten írt rehabilitációs kérelmében: „Méltatlanul bántak el velem, mikor 1956 után jogerős fegyelmi határozat nélkül egyetemi tanári állásomból felfüggesztettek, és népgazdasági érdekből áthelyeztek tudományos munkatársnak egy kutatóintézetbe, lényegesen kisebb fizetés megállapításával. Indokolatlanul fosztottak meg egyetemi tanári címetől, erkölcsileg megbélyegeztek. Az elmúlt 12 év alatt a Pártközpont és a volt FM [Földművelésügyi Minisztérium] többször is hivatalosan foglalkozott ügyem rendezésével, de a mai napig nem történt semmi. A jogtalanul elvett fizeteskülönbözetről már lemondtam, de mindig reméltem, hogy egyetemi tanári címet, és ennek megfelelő emelt nyugdíjamat megkapom. 12 évig reméltem, mert legalább egészséges voltam. Ma már az sem vagyok.”⁵⁹

A fegyelmi eljárások hazugságait, féligazságait, rosszindulatú megállapításait vizsgálva szükséges, hogy a teljesség igénye nélkül néhány szót szóljunk arról, hogy milyen célok vezették a főiskola oktatói karát és diákságát a forradalom alatt. A forradalom kitörése – mint az országban szinte mindenkit – őket is váratlanul érte. Sem a Forradalmi Bizottság vezetése, sem a reformokért tüntető diákság nem akart forradalmat, de az események hatására kisebb-nagyobb mértékben mindnyájan radikalizálódtak. A diákság lelkesen csatlakozott a tüntetéshez, de nem akarta a szocializmust megdönteni. (Ma már tudjuk, hogy illúzióik voltak a rendszer békés reformálhatóságát illetően.) Az idősebb oktatók átérték az első és a második világháborút, illetve megtapasztalták már az elsőt követő forradalmakat, ellenforradalmakat. Ők tapasztaltak, óvatosak és abban az értelemben konzervatívak voltak, hogy úgy érezték, mindenféle káosz, felfordulás, zűrzavar, ami egy forradalommal együtt jár, idegen tőlük. A Forradalmi Bizottság vezetői népszerű és nagy tekintélyű tanárok voltak, ezért a diákok többsége hallgatott rájuk. A Rákosi-diktatúrát a szocializmussal azonosító sztálinisták a diktatúra ellen fellépőket azonban a „kapitalista reakcióval” azonosították, ezért volt sokkal súlyosabb a forradalmat követő megtorlás, mint amelyet az intézményben történtek indokoltak volna. Célja a megfélemlítés, kiváltó oka a politikai és a személyes bosszú volt. A főiskolai karrieristák felismerték a kínáló alkalmat. Azokat a polgári beállítottságú szakembereket, akiket addig sem szakmailag, sem politikailag nem tudtak olyan mértékben kompromittálni, hogy az intézményből eltávolíthatók legyenek, és így a helyük szabadabbá váljon, most kitehették a főiskoláról, vagy háttérbe szoríthatták. A velük szimpatizáló fiatalabb oktatók, tanársegédek, diákok ezáltal „vezető” nélkül maradtak. Ennek következtében a főiskola pártszervezetével szembeni addig meglévő informális ellenállás szinte teljesen megszűnt. 1957-ben

⁵⁹ Levél Dimény Imre földművelésügyi miniszterhez, 1968. VII. 5. MOL Legújabbkori Gyűjtemény XIX-K-1-mm 85 90 006.

egy talán a „fordulat évei” óta zajló küzdelem dőlt el az intézmény pártszervezete javára.

A KONSZOLIDÁCIÓ

1957 őszén megindult a főiskola konszolidálásának folyamata. Első lépésként a főiskolai pártszervezet a kádárista vezetés utasításainak megfelelően az eseményeket értékelte. „Az ellenforradalmi uszítás csak fokozta a meglévő eszmei zűrzavart a főiskolán, az amúgy is fejletlen [sic!] oktatói kar körében. Az oktatók nagy része megsza-
vazta a hűségnyilatkozatot a Nagy Imre-kormánynak azzal a fenntartással, ha támogatja a szovjet csapatok kivonulását az ország területéről. Nem tiltakoztak a főiskola igazgatójának félreállítása ellen, valamint a Horthy-rendszer csendőrtábornokának [sic!] a főiskola Forradalmi bizottságába való kooptálása ellen. Egy-két kivételtől eltekintve oktatóink hozzájárultak a legaktívabb tizenhat kommunista kizárásához, és a későbbiekben kilátásba helyezett felelősségre vonásukhoz. [...] Az ellenforradalmi cselekmények leleplezése nem hozta meg az eszmei zűrzavar tisztulását a főiskolán. A dolgozók-oktatók nagy részének ideológiai képzetlenségét és idealista-humanista szemléletét egyesek az ellenforradalmi cselekményekért letartóztatott Baráth Zoltán részére való, illegális Fehér Segély gyűjtésére használták fel. A hallgatók is megteremtették a maguk »ellenállási« mozgalmát, amikor 1957. május 1-jén levették a vörös zászlót a diákszálló épületéről, és a Fehér Segély gyűjtésében is tevékeny részt vállaltak.”⁶⁰

A második lépés, a követendő irányvonal kijelölése nem volt nehéz. Elsősorban az MSZMP XI. kerületi pártszervezete, valamint a Földművelésügyi Minisztérium Szakoktatási Főigazgatósága és az Agrár-felsőoktatási Igazgatóság utasításait kellett figyelembe vennie a főiskola pártszervezetének. A konszolidációt szolgálták a különböző propaganda-előadások, szabad pártnapok és egyéb rendezvények is. A propaganda mellett az ideológiai oktatásra is nagy hangsúlyt helyeztek – az oktatási időn túl tartott „kötelező jellegű” marxizmus-leninizmus órák beiktatásával –, és a szükséges „adminisztratív” lépéseket is megtették. „Az oktatókkal szemben meg kell követelni a Párt [sic!] és a kormány politikájával való legteljesebb lojalitást. Az új felvételek esetében szigorú követelményeket kell támasztani.”⁶¹ Minderre azért volt szükség, mert sem az oktatók, sem a hallgatók nem voltak elég „fejlettek” és „öntudatosak”. Ezeket az intézkedéseket kényszerként, a megtorlások folytatásaként fogta fel, és csak kellően megfélemlítve fogadta el mind a hallgatóság, mind a tanári kar. Aki a főiskolán akart maradni, az nem tehetett mást, elfogadta a helyzetet, és hallgatott. A hangadók, az „ellenforradalmárok” eltávolítása után azok, akik az intézményben maradtak, örültek, hogy a forradalom alatti tevékenységüket hivatalos vagy informális figyelmeztetéssel megszüntették. A politikai helyzet sem tett már lehetővé semmiféle – akár a leg-

⁶⁰ Beszámoló a KSZF oktatói és kutatói kádernekéről. MOL MSZMP-gyűjtemény BB/16/1957/45. ó. e.

⁶¹ Munkaterv. A Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem irattára, a Főigazgatói Hivatal iratai, 1957.

enyhébb formájú – ellenállást vagy kritikát. 1958–59-re a főiskola élete visszatért a „normális” kerékvágásba.

A Kádár-rendszer összeomlása után, 1992-ben az 1945–90 között politikai okok miatt eltávolítottakat – köztük az 1956–57-es megtorlás áldozatait is – rehabilitálták a budapesti Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetemen. A rehabilitációt előkészítő bizottság által összeállított hosszú lista (több mint ötven nevet tartalmaz) a fél évszázados kommunista uralom szomorú tanúbizonysága.

MELLÉKLETEK

1. számú melléklet

*A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola
Ideiglenes Forradalmi Bizottságának határozatai*

1. *Csatlakozunk az Egyetemi Forradalmi Tanács követeléseéhez.*
2. *Külön kihangsúlyozzuk, hogy mindaddig támogatjuk teljes lelkesedéssel a forradalmi nemzeti kormányt Nagy Imre vezetésével, amíg a szovjet csapatoknak az ország egész területéről történő kivonásáért, ill. a nemzet teljes szuverenitásáért harcol. A továbbiakban a szuverén nemzet döntését fogjuk magunkra nézve kötelezőnek tartani. Azt a tökéletes nemzeti egységet, amelyet a magyar nép forradalma hozott létre, minden erőnkkel megvédjük, nem engedünk éket verni semmilyen címen soraink közé.*

A magyar munkások, parasztok, értelmiségiek, a hadsereg és egyetemi ifjúság maga a Nemzet. Ezt az egységet szolgáljuk akkor, amikor a forradalmi kormányt támogatjuk.

Budapest, 1956. október 31-én

*A Kertészeti Főiskola Ideiglenes
Forradalmi Bizottsága⁶²*

2. számú melléklet

*A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola
Forradalmi Bizottsága
Tájékoztató*

Október hó 31-én megalakult a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Ideiglenes Forradalmi Bizottsága. Az ülést dr. Okályi Iván egyetemi tanár nyitotta meg. Megnyitójában köszönetét fejezte ki a Főiskola harcos hallgatóinak, akik bátor kiállásukkal részeseivé váltak a magyar nép hősi szabadságharcának. Javaslataira a résztvevők egyhangúlag elfogadták az idemellékelt határozatban foglaltakat, mellyel a Kertészeti és

⁶² Az 1–7. számú mellékleteket lásd Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem irattára, a Főigazgatói Hivatal iratai, 1957.

Szőlészeti Főiskola ifjúsága és hallgatói a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának felhívásához csatlakoznak. Tekintettel arra, hogy az alakuló ülésen a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola dolgozóinak csak mintegy 40%-a vett részt, Ideiglenes Forradalmi Bizottságot választottak. A munka felvételével alakul meg a Főiskolán a végleges forradalmi bizottság. Az alakuló ülésen részt vett dolgozók titkos szavazással az Ideiglenes Forradalmi Bizottságba az alábbi dolgozókat jelölték:

1. dr. Okályi Iván, 2. Szekér László, 3. Baráth Zoltán, 4. Mészáros Ferenc, 5. Domokos János, 6. Mőcsényi Mihály, 7. Csák Béla, 8. Probocskai Endre, 9. Miskey József, 10. Valastyán György, 11. Galamb Ferenc, 12. Tamási János, 13. Lehoczky János, 14. Incze Ferenc, 15. Karikás László, 16. Nagy Pál, 17. Csepregi Pál, 18. Zilahi János, 19. Mohácsy Mátyás, 20. Marossy Kálmán, 21. Kozma Jenő, 22. Tarjáni Ferenc, 23. Pető Ferenc, 24. Kárpáti Zoltán, 25. Németh János, 26. Veress Árpádné, 27. Kovács Géza, 28. Dobray Endre, 29. Molnárné, 30. Gurdon Károly, 31. Rátkai László, 32. Berényi Lajos, 33. Jenser Gábor, 34. Kerényi Elek, 35. Siménfalvi Sz., 36. Poltári Vilmos, 37. Soós I., 38. Konráth Jánosné, 39. Katona Zsolt, 40. Fekete K., 41. Tóth László, 42. Mezei Ferenc, 43. Dávid Sándor, 44. Virág J., 45. Sike Sándor, 46. Árvai Sándor, 47. Kozma Jenőné, 48. Kovács S., 49. Rima Sándor, 50. Szombathi K.

*Az Ideiglenes Forradalmi Bizottság 21 rendes és hat pótagyból áll. A bizottság elnököt tagjai sorából maga választ. Az első ülését november hó 1-jén tartja 10 óra-
kor az igazgatói fogadóban.*

Budapest, 1956. október 31.

Az Ideiglenes Forradalmi Bizottság

3. számú melléklet Tájékoztató

A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Ideiglenes Forradalmi Tanácsának [sic!] 1956. november 1-jei határozata: 1956. október hó 31-én megalakult a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Ideiglenes Forradalmi Bizottsága. Ideiglenes azért, mert a főiskola dolgozóinak mintegy 40%-a és a hallgatóságnak csupán töredéke vett részt a választáson. Az Ideiglenes Forradalmi Bizottság mindaddig ellátja funkcióit, amíg vagy a főiskola dolgozóinak és hallgatóinak plénuma által választott végleges Forradalmi Bizottságnak, vagy az időközben létrejövő autonóm Kertészeti Főiskola hatóságának tisztét át nem adja. Az október 31-ei ülés határozatot hozott, melyet mellékelten csatolunk. A határozatot az Ideiglenes Forradalmi Bizottság juttassa el a Nemzeti Forradalmi Bizottsághoz és a Minisztérium Tanácsához. Határidő: ma. Az eljuttatást végzi Beck Tibor és Tamási János a Minisztertanácshoz. Az ülésen részt vett dolgozók titkos szavazással a Forradalmi Bizottságba a következő dolgozókat választották be: Dr. Okályi Iván, Szekér László, Baráth Zoltán, Mészáros József, Domokos János, Mőcsényi Mihály, Csák Béla, Probocskai Endre, Miskei József, Valastyán György, Galamb Ferenc, Tamási János, Lehoczky János, Incze Ferenc, Karikás László, Nagy Pál, Csepregi Pál, Zilahi János, Mohácsy Mátyás, Marossy Kálmán, Kozma Jenő.

Az Ideiglenes Forradalmi Tanács teljes tanácstagi jogkörrel behívta még a következőket: Dr. Dobray Endre, Kárpáti Zoltán, Poltári Vilmos, Kozma Jenőné.

Az ifjúságot képviselő hallgatói küldötteket felhívta a bizottság, hogy sürgősen válasszák meg két hallgatói küldöttüket, és küldjék be a bizottságba. Ezzel az Ideiglenes Forradalmi Bizottság 27 fővel megalakult.

A Kertészeti Főiskola minden dolgozója az alábbiak kivételével [a] beosztásának megfelelő funkciót végzi. Minden olyan kérdésben, amely jelentőségénél fogva súlyosabb felelősséget jelent, intézkedés csakis a Forradalmi Bizottság elnökének, ill. távollétében egy professzor és egy más beosztású tagnak az ellenjegyzésével történhet.

Az Ideiglenes Forradalmi Bizottság határozata értelmében az alábbiak további intézkedésig nem léphetnek a Kertészeti Főiskola területére: Tamássy István, Halász Béláné, Tétényi Péter, Tétényi Péterné, Dezső Imre, Kopcsó István, Kádár Gyuláné, Kádár Gyula, Terpó András, Elek Lászlóné, Erdei Józsefné, Hajdú Imre, Kapás Sándor, Gyulai Istvánné, Gál Pálné, Péter Erzsébet. Az Ideiglenes Forradalmi Bizottság 3 szavazat ellenében, 18 szavazattal Okályi Ivánt választotta elnökéül.

A hallgatói személyi ügyeket tartalmazó helyiség és páncélszekrény kulcsai egy példányban Marossy Kálmán, egy példányban pedig ifj. Mohácsy Mátyás kezeihez tétettek le. A főiskola személyzeti osztályának és a pártiroda helyiségének egy-egy példány kulcsa ugyancsak Marossy Kálmán megőrzésében marad. Ifj. Mohácsy Mátyás gondoskodik, hogy miután a helyiségek kulcsainak másodpéldánya nincs a birtokunkban, a főiskola műhelye a zárakat megfelelő módon kinyithatatlaná tegye még a mai napon.

A Kertészeti Főiskola összes épületeinek és telepeinek őrzésére fegyveres őrseget kell szervezni. Ennek érdekében megkeressük az illetékes nemzetőri parancsnokságot, hogy hallgatói és dolgozói nemzetőrségünket elsősorban erre a célra rendelje ki. Ezt a határozatunkat a hallgatóság képviselői haladéktalanul eljuttatják az illetékes helyre.

Megbízta a Forradalmi Bizottság Tamási Jánost, járjon el a Földművelésügyi Minisztérium Forradalmi Bizottságánál, hogy a főiskolát érdeklő teljes káderanyagot a főiskola Forradalmi Bizottságának adja ki. Nemcsak a minisztériumban kezelt professzori szintű káderanyagot, hanem a főiskola minden dolgozójára, sőt esetleg hallgatóira vonatkozó káderanyagot is kérjük. A főiskola hallgatóinak káderanyagátvizsgálására a MEFESZ vezetőségét kérjük fel. A főiskola dolgozóinak káderanyagát Németh József vegye át. A jutalmazási kereten rendelkezésre álló összeget az alacsony bérkategóriába tartozó dolgozók között, bérükkel fordított arányban ki kell osztani.

Budapest, 1956. november hó 1-jén

Forradalmi Bizottság

4. számú melléklet

A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Forradalmi Bizottságának nagygyűlése

melyet a Magyar Szabad Rádió útján meghirdetett, november hó 3-án szombaton délelőtt 10 órai kezdettel a következő határozatokat hozta:

1. Az Ideiglenes Forradalmi Bizottság beszámol eddigi munkájáról, és alábbi határozatait kéri, hogy a megválasztandó végleges bizottság fogadja el.

a) Az elmúlt 8 év alatt politikai okokból sérelmet szenvedett, elbocsátott dolgozókról Peregi Sándor tanszékvezető készítsen listát, hogy az országos rendelkezések alapján majd az autonóm főiskola az orvoslást azonnal megkezdhesse.

b) A főiskoláról kizárt hallgatók diplomához juttatása ügyében a főiskola profeszszori értekezletet hív össze, mely értekezlet megállapítja a lezárt félévek alapján, milyen feltételek mellett szerezhetik meg diplomájukat. Tekintve, hogy a főiskola diplomáját bel- és külföldön egyaránt értékelik, kihangsúlyozza, hogy tanulás, képzés nélkül diplomához senki nem juthat.

c) A főiskolára való belépést egyes személyeknek megtiltotta a Forradalmi Bizottság. Ügyük tárgyalását az illetékes bíróság fogja végezni, és a perrendtartás szerint ítélni.

d) A november 7-ére előirányzott jutalmazási összeget a kis fizetésű dolgozóknak fizetésükkel fordított arányban kiosztja.

e) A főiskola őrsésének ügyében intézkedett, eszerint hallgatóink külső nemzetőri szolgálatot nem teljesítenek, hanem főiskolánk védelmét látják el. A hallgatók őrsége mellett az oktatók inspekciót tartanak az igazgatói hivatalban.

A nagygyűlés szavazat útján megválasztott végleges Forradalmi Bizottmánya:

Tagok: dr. Okályi Iván, Szekér László, Baráth Zoltán, Mészáros József, Domokos János, Mócsényi Mihály, Csák Béla, Probocskai Endre, Miskey József, Valastyán György, Galamb Ferenc, Tamási János, Lehoczky János, Incze Ferenc, Karikás László, Nagy Pál, Csepregi Pál, Zilahi János, ifj. Mohácsy Mátyás, Marossy Kálmán, Kozma Jenő, dr. Dobray Endre, Kárpáti Zoltán, Poltári Vilmos, Kozma Jenőné, Tóth Lóránd, Szalay Emil;

Hallgatók: Molnár János, Kalmár Imre, Máté Miklós, Sipos Jenő, Beck Tibor, Katona István, Bors Jenő, Tóth György;

Póttagok: Tarjáni Ferenc, Pethő Ferenc, Németh József, Veress Árpádné, Kovács Géza, Molnár Gyuláné, Gurdon József, Rátkai László, Soós István, Árvai Sándor.

A nagygyűlés a végleges Forradalmi Bizottmány és az Ideiglenes [Forradalmi] Bizottság eddigi határozatait elfogadja, és további határozatban mondja ki, hogy:

1. Főiskolánkon az ország szuverenitásáig semmiféle pártoskodásnak, pártszervezésnek helye nincs.

2. A főiskola – [a] később rendeleteileg szabályozandó oktatási munkától eltekintve – minden dolgozója azonnal megkezdi a munkát.

A Kertészeti Főiskola Forradalmi Bizottmánya elnökéül egyhangúlag dr. Okályi Iván egyetemi tanárt választotta meg.

Budapest, 1956. november hó 3-án

*A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola
Forradalmi Bizottmánya*

5. számú melléklet

Jegyzőkönyv

*Felvétel a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Forradalmi Bizottságának
1956. november hó 12-én tartott ülésén.*

Okályi Iván: A Forradalmi Bizottság ülését megnyitom. Megállapítom, hogy azokat a feladatokat, amelyeket annak idején vállaltunk, mely szerint, a főiskolán felhalmozott szellemi, erkölcsi, és anyagi javakat a forradalmi időkben minden rendelkezésre álló eszközzel átmentjük, bizottságunk szinte teljes mértékben teljesítette. Megakadályoztuk a különböző irányú turbulenciákat, biztonságba helyeztük a még ki nem osztott káderanyagot, a főiskola növény- és kísérleti anyagának állagát a dolgozók önfeláldozásával sikerült veszteségmentesen átmenteni, a könyvtár és a tanszékek felszerelése érintetlen.

A jelenlegi helyzetben elérkezettnek látom az időt, hogy javasoljam a bizottságnak, hogy igazgatási funkcióit a főiskola igazgatóságának adja át. Egyben javasolom, hogy a továbbiakban Forradalmi Bizottságunk minden olyan esetben álljon a főiskola igazgatójának rendelkezésére, amely esetekben az igazgató főhatósági intézkedések hiányában egyénileg a felelősséget vállalni nem tudja. Javasolom egyben a főiskola igazgatójának, hogy a bizottságunk által hozott határozatoknak mindazon rendelkezéseit, melyek időszerűségüket el nem veszítették, szíveskedjék végrehajtani. Ezekhez a javaslatokhoz kérem a bizottság szíves hozzájárulását.

Bizottság: Egyhangúlag hozzájárul.

Okályi Iván: Határozatilag kimondom, hogy a bizottság a javaslatokat magáévá tette, ezennel az igazgatási funkciókat a főiskola igazgatójának átadom.

Ormos Imre: Az államigazgatás nevében köszönetet mondok főiskolánk bizottságának megfontolt intézkedéseierért, amelyekkel a legnehezebb napokban sikeresen hártott el minden olyan megrázkódtatást, amely főiskolánk jövő munkáját érintő kártételeket jelentett volna.

Forradalmi Bizottság

6. számú melléklet

Jegyzőkönyv

Több oldalról olyan kérdéseket vetettek fel, amelyből arra lehet következtetni, hogy a főiskola dolgozói a Forradalmi Bizottság hatásköréről és ügyintézéséről nem bírnak biztos tudomással. A bizottság hatásköre változatlanul az, amit november 3-án megtartott ülésünkön leszögeztünk. Az igazgatási funkciókat a főiskola igazgatási szervére átruháztuk, mint tanácsadó szerv működünk. Kétségek merültek fel, hogy a november hó 1-jén hozott kitiltó rendelkezés érvényben van-e. Miután az első napok bizonytalansága megszűnt, a kitiltó rendelkezés automatikusan időszerűtlenné vált. Változatlanul fennáll viszont bizottságunknak az a határozata, hogy minden olyan személlyel szemben, aki múltbéli magatartása alapján erre rászolgált, a leendő autonóm főiskola fegyelmi hatósága, ill. az illetékes bíróság által lesz elbírálva [sic!]. Ugyancsak kérdések merültek fel a főiskolai káderanyag megőrzésének és kiosztásának kérdésében. Változatlanul fennáll az a korábbi rendelkezésünk, mely szerint a káderanyagot hozzáférhetetlenül kell megőrizni, és minden dolgozónak, ill. hallgatónak, aki nem kapta meg, saját káderanyagát ki kell adni. Éppen ezért a személyzeti osztály helyiségeit, ami mint osztály ez idő szerint és várhatóan a jövőben sem fog működni, a káderanyagok megőrzésére kell felhasználni.

7. számú melléklet

Jegyzőkönyv

A dolgozók nagygyűlésén a Forradalmi Bizottság választása alkalmából hozott határozat értelmében a Forradalmi Bizottság hatáskörét az autonóm főiskola illetékes szerveinek fogja átadni. Ugyanez a határozat megállapította, hogy a Forradalmi bizottság a rendkívüli helyzetben köteles gondoskodni, hogy a főiskolán felhalmozott szellemi, erkölcsi és anyagi javak lehetőség szerint veszteségmentesen szálljanak át az autonóm főiskolára. Miután főhatóságunk felhatalmazása alapján, Igazgató Úr megbízásából az Állatorvos-tudományi Főiskola igazgatójával az autonómia alapjára való helyezkedést illetőleg tárgyaltam, arra az álláspontra jutottunk, hogy a főiskola tanácsa mint az autonómia letéteményese immár működik, a Forradalmi Bizottság feleslegessé vált. Kérem az Igazgató Urat, szíveskedjék tudomásul venni azon bejelentésemet, hogy a főiskolánkon 1956. november 3-án alakult Forradalmi Bizottság a mai nappal megszűnik, és helyét a főiskola önkormányzatának átadja.

8. számú melléklet⁶³

1. Lehoczky János adjunktus (felmondás)

Politikai magatartását 1956-ig a passzivitás és visszahúzóds jellemezte, ami az ellenforradalom idején a legnagyobb aktivitásba csapott át. Közreműködött a Lenin-Sztálin-képek [sic!] eltávolításában, a főiskoláról kitiltandó kommunisták jegyzékének összeállításában, a Forradalmi Bizottság létrehozásában. A kitiltási jegyzék összeállítását ő erőszakolta ki. Ő vette és továbbította telefonon az utasítást, hogy a Forradalmi Bizottság fegyveres hallgatókat küldjön a Ferihegyi repülőtérre. Az ellenforradalom iránti rokonszenvének erős kifejezést adott.

2. Baráth Zoltán tanársegéd (felmondás)

A Forradalmi Bizottság szervezése során a hallgatókkal szoros kapcsolatot tartott, s amikor felfegyverkezésükre sor került (nemzetőrség), köztük mintegy parancsnoki helyet foglalt el. Parancsnoki minőségében fegyveres harcra uszítást kétségkívül nem végzett, sőt egyes heveskedő ifjakkal szemben csillapítólag lépett fel. Magatartása a kommunista elvtársakkal szemben barátságatlan, megnyilatkozásai, célzásai fenyegetőek voltak.

3. Kozma Jenő adjunktus (felmondás)

Kiváló előadókészségét arra használta fel, hogy cinikus szemléletét és a rendszerrel való fenntartásait ültesse el a hallgatókban, akik között nagy népszerűségnek örvendett. Október után nyílt ellenállásba csapott át, és olyan kijelentéseket tett, hogy az a párt, amely 12 év leforgása alatt tönkretette az országot, az a nép ellensége, és tagjaival úgy fognak elbánni, mint a nép ellenségeivel. Az ellenforradalom alatt tanszéke dolgozóinak káderanyagát ő vette át. A tanszéken dolgozó kommunisták káderanyagát állítólag elégette, másokét viszont úgy szortírozta ki, hogy a kommunistákra nézve kompromittáló feljegyzések maradjanak a káderanyagban.

4. Mészáros József tudományos intézményvezető (felmondás)

Mint állományon kívüli dolgozót, három éven keresztül foglalkoztatott a vezetése alatt álló területen, a telephelyen egy csendőrtábornokot. Az elbocsátására vonatkozó utasítást egy év múlva sem hajtotta végre, mert a tábornokot kiváló munkaerőnek tartotta. Kiemelte, és adminisztratív munkakörben foglalkoztatta. A tábornok úr az ellenforradalom alatt tagja volt a főiskola Forradalmi Bizottságának.

⁶³ Az idézetek két dokumentumból származnak. Az oktatók és más alkalmazottak ellenforradalmi tevékenységét felülvizsgáló bizottság 1957. június 27-én megtartott ülésének jegyzőkönyvéből (MOL XIX-K-1-mm 85 72) és a főiskola fegyelmi bizottsága 1957. július 10-én megtartott ülésének jegyzőkönyvéből (a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem irattára, a Főigazgatói Hivatal iratai, 1957).

5. Marossy Kálmán adjunktus (írásbeli megrovás)

Az ellenforradalom alatt javaslatot tett, hogy a kitiltott elvtársak feleségeit is tiltsák ki, és közreműködött a Lenin–Sztálin-szobrok eltávolításában. Eljárását azzal indokolta, hogy a feleségeket meg akarta kímélni az esetleges inzultusoktól, s az utcáról látható szobrokat a kártételtől kívánta megóvni.

6. Balás Géza tanszékvezető egyetemi tanár (írásbeli megrovás)

Elítélte a múlt rendszer társadalmi viszonyait, de az ellenforradalom alatt más által készített gépelt szöveget terjesztett, melyben a főiskola igazgatójának leváltását követelte. Ezen cselekedetével pedig megsértette a szocialista munkafegyelmet, és támogatta az ellenforradalmat.

7. Jenser Gábor tanársegéd (írásbeli megrovás)

A főiskolai nemzetőrség parancsnokhelyettese, a MEFESZ oktatói titkára. A fegyelmi jegyzőkönyv szerint részt vesz a Lenin- és Sztálin-képek eltávolításában, szakáll viselésével tüntet a szovjet csapatok magyarországi jelenléte ellen. 1957-ben informális módon távolítják el az intézményből.

8. Németh József testnevelő tanár (írásbeli megrovás)

A szakszervezetben képviselte a Forradalmi Bizottságot.

9. Nyeste István adjunktus (írásbeli megrovás)

Nyeste elvtárs törvénytelennek minősítette a kommunista funkcionáriusok eltávolítását, de egyetértett egy-két olyan dolgozó, oktató eltávolításával, akik szerinte nem képviseltek megfelelő színvonalat. Nem értette meg, és ezen a fegyelmi bizottsággal is vitatkozott, hogy más ilyen kérdést konszolidált viszonyok között áthelyezéssel elintézni, és más ellenforradalom idején a tömegszenvedélyek felkeltésével végrehajtani.

10. Bibó Irén⁶⁴ könyvtáros

1956. október 23-án rölapot sokszorosított a főiskola könyvtárában, majd terjesztette az intézményben. 1957-ben eltávolították a főiskoláról.

11. Mohácsy Mátyás tanársegéd (szóbeli feddés)

Egyes „kompromittált” dolgozók káderanyagát önhatalmúlag visszatartotta.

12. Somogyi Péterné pénztáros (szóbeli feddés)

Az ellenforradalom során a népi demokrácia egyes intézkedéseivel szemben tanúsított nézeteltéréseinek adott kifejezést, és egyéb helytelen politikai kijelentést tett.

⁶⁴ Nem rokona Bibó Istvánnak, a Nagy Imre-kormány államminiszterének.

13. Marosi Mihály harmadéves hallgató (kizárás az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról)

Az ellenforradalom ideje alatt uszított az ÁVH és a kommunisták ellen. [...] Részt vett a december 6-án rendezett kommunista tüntetésen, ahol a tüntetőkre lövöldöztek, és saját bevallása szerint nála is volt fegyver. [...] röplapok terjesztéséért és készítéséért több társával együtt letartóztatták, és 10 hónapi börtönbüntetésre ítélték.

14. Kovács József harmadéves hallgató (kizárás az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról)

Az ellenforradalom napjaiban és azt követően uszító tevékenységet fejtett ki. Párt- és szovjetellenes kijelentéseivel kitűnt a hallgatók közül. [...] Részt vett a tüntetés előkészítésében. Október 23-án éjszaka már fegyvert szerzett. Egyetértett azzal, hogy a főiskoláról kommunista oktatókat és dolgozókat zárjanak ki. Párttagsági könyvét nyilvánosan elégette. November 7-én levelet írt Kádár elvtársnak, amelyben hazaárulónak és szovjet imperialista ügynöknek nevezte. Ezt a levelet a diákokthoz fel is olvasta. A bizottság súlyosbító körülményként értékeli azt a tényt, hogy Kovács József párttag volt, szakértségi után került a főiskolára, és hathatós támogatást élvezett.

15. Beck Tibor harmadéves hallgató (kitiltás a főiskoláról két félévre)

Mint a MEFESZ titkára vezette és irányította azt az ifjúsági munkát, amely akkor népidemokrácia-ellenes jelleggel bírt. Részt vett a Forradalmi Bizottság ülésein, helyeselte a kommunista oktatók és dolgozók főiskoláról való kitiltását. A kitiltásról szóló határozatot és listát a diákokthozban kifüggesztette, szovjet- és pártellenes kijelentéseket tett. [...] November 4-e után nem ismerte el a kormányt és a pártot. [...] Részt vett a MEFESZ országos bizottságának azon az ülésén, ahol a MEFESZ-t az ellenforradalom legális szervévé kívánták tenni. Ezekben az üléseken többször is felszólalt, és a MEFESZ-ben dolgozó kommunista elvtársak szerint [sic!] párt- és kormányellenes kijelentéseket tett. Beck Tibort a fegyelmi eljárástól függetlenül a már említett Balás Piri László és társai perének harmadrendű vádlottjaként a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való tevékeny részvétel⁶⁵ vádjával 1957-ben egy év hat hónap börtönbüntetésre ítélték.

16. Sipos Jenő negyedéves hallgató (szigorú megrovás)

Az ellenforradalom második felében a fegyveres őrség parancsnoka volt. Párt- és szovjetellenes magatartást tanúsított. Kapcsolatban volt felsőbb ellenforradalmi parancsnokságokkal. Enyhítő körülményként veszi a bizottság figyelembe, hogy tevékenysége október 28-tól november 4-ig korlátozódott, és tudomásunk szerint Sipos Jenő fegyveres akcióban nem vett részt. A szovjet csapatok november 4-én letartóztatták, és december 4-én bocsátották szabadon. Ezután semmilyen ellenséges tevékenységet nem folytatott.

⁶⁵ Ítélet Balás Piri László és társai ügyében. Fővárosi Bíróság, B XII 1824/1958/10.

17. Szőke Tibor harmadéves hallgató (kizárás az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról)

Szőke Tibor III. éves hallgató részt vett a Corvin közti harcokban, bejárta a diákkotthonba, és az ÁVH-sok elleni vadászatra agitálta a hallgatókat. A most megjelent Fehér könyv III. kötetében az egyik képen felismerhető a Corvin közti fegyveres banditák között.

18. Anda László harmadéves hallgató (kizárás az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról)

Anda László III. éves hallgató az ellenforradalom idején uszított, lázított és fénykép-felvételeket készített az ellenforradalom terrorakcióiról, és ezt hamis megvilágításban úgy állította be, mintha a gyilkosságokat az ÁVH követte volna el. A fényképeket kiragasztotta forgalmas helyeken, ami a tömeghangulatot nagymértékben befolyásolta. Ilyen fénykép került a MórícZ Zsigmond körterti büfé ablakába az alábbi felirattal: Így gyilkolnak az ávósok.

19. Baróti János harmadéves hallgató (kizárás az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról)

Mint az egyik MEFESZ-vezető a legvadabbul támadta a DISZ-t, annak vezetőit és a pártot. Követelte a főiskolán a párt- és hivatali vezetők felelősségre vonását, uszító kijelentéseket tett a Szovjetunió és az ÁVH ellen. A gödöllői agráregyetem nyilvános gyűlésén [október 22-én a MEFESZ alakuló gyűlésén – a szerző] lázító beszédet tartott.

20. Rétei László harmadéves hallgató (kizárás az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról)

Párt- és szovjetellenes uszító tevékenységet fejtett ki, aktívan tevékenykedett az ellenforradalom oldalán.

21. Gedő Erzsébet harmadéves hallgató (kizárás az ország valamennyi egyeteméről és főiskolájáról)

Gedő Erzsébet III. éves hallgató Szőke Tibor hallgatóval együtt az ÁVH ellen uszított. A Fehér könyv III. kötetében ő is felismerhető a fényképen.

9. számú melléklet

Okályi Iván (1900–1968) életrajza

Okályi Iván 1900. április 10-én született Gádoroson evangélikus lelkészi családban. Orosházán élt tízéves koráig, akkor a család Pozsonyba költözött. Középiskolai tanulmányait a pozsonyi evangélikus líceumban végezte. 1918-ban érettségizett, majd bevonult katonának. Először a Monarchia hadseregében harcolt, majd a Vörös Hadseregben a Felvidékért folytatott hadjáratban. Feltehetően részt vett a „Ludovikás” lázadásban is. A budapesti Magyar Királyi Kertészeti Tanintézetben 1923-ban kitűnő

rendű oklevelet szerzett. A pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Jogi és Államtudományi Karán megkezdett tanulmányait 1939-ben Pécssett fejezte be. 1925-től 1927-ig a Földművelésügyi Minisztérium ösztöndíjával Francia- és Németországban, majd Olaszországban, a Felvidéken, Erdélyben és Kárpátalján tanulmányozta a gyümölcs-termesztést. 1927-től a Budapesti Magyar Királyi Tanintézet Gyümölcsstermesztési Tanszékén gyakorlatvezető, 1928–1932 között magyar királyi kertészeti segédintéző. 1936-tól a Balatoni Kertészeti Felügyelőség vezetőjeként célja a filoxeravészben kipusztult szőlők helyén a mandulatermesztés meghonosítása volt. 1927-től tanárával, id. Mohácsy Mátyással a magyar téli alma-termesztés fellendítésén dolgozott. Összesen 750 kat. hold gyümölcsöst telepített Szatmár, Szabolcs, Zemplén, Fejér és Zala megyében. 1940-től a Magyar Királyi Kertészeti Akadémia Gyümölcsstermesztési Tanszékén tanszékvezető 1957-ig. A Márciusi Front németellenes köreiből tartozott; a Györfly-kollégium nevelőtanára volt. 1945 után tagja az újjáépítési bizottságnak és a Nemzeti Parasztpártnak, amelynek baloldalához tartozott. Családi kapcsolata volt Bibó Istvánnal, aki feleségének a másod-unokatestvére volt. 1949 után sorozatos politikai támadások érték, mert helytelenítette a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását. 1952-ben megvédett doktori disszertációja miatt újabb támadások érték, mert dolgozatában a városi és város körüli kiskertek szükségességét hangsúlyozta. 1953-ban igazgatóként szembeszállt a főiskolán zajló politikai tisztogatásokkal, ezért leváltották. 1956-ban a Petőfi Kör Kert-Magyarország vitájában a mezőgazdaságban alkalmazott erőszakos módszerek ellen szólalt fel. Októberben a főiskola Forradalmi Bizottságának elnökeként mindent megtett a rend fenntartásáért, a szélsőséges akciók megakadályozásáért. Ennek ellenére mint ellenforradalmárt állásából felfüggesztették, és „népgazdasági érdekből” a Balatonakaliban levő Kiliántelep Kutatóintézetbe helyezték, ahol nyugdíjazásáig (1960) beosztott kutatóként dolgozott. Egyetemi tanári címétől és az ezzel járó illetményektől megfosztották. Kiliántelepen végzett kutatómunkája mellett részt vett a *Mezőgazdasági Lexikon* és a *Kertészeti Lexikon* elkészítésében. 1968-ban hunyt el.

1992-ben a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem rehabilitálta.

BETLEN OSZKÁR RENDŐRSÉGI TANÚVALLOMÁSA A SZABAD NÉP SZERKESZTŐSÉGÉBEN LÉTREJÖTT „JOBBDALI CSOPORTOSULÁSRÓL” ÉS 1956-RÓL

Az itt közölt dokumentum a Történelmi Hivatalban őrzött rendőrségi anyagban, a „HUNGARICUS” Cs 604. című csoportdossziében található. Keletkezése összefügg a Mérei Ferenc és társai ellen lefolytatott per nyomozati előkészítésével. 1958 folyamán az államvédelem körükben fedezte fel a Nagy Imre-féle „revizionista árulás” legújabb és legveszélyesebb megnyilvánulását. 1958 tavaszától a megfigyelés és adatgyűjtés minden eszközével folytak a letartóztatás és a vizsgálat előkészületei, elsősorban a két vezető személyiségre, Mérei Ferencre és Fekete Sándorra vonatkozóan. Betlen Oszkárt, a *Szabad Nép* volt keményvonalas főszerkesztőjét elsősorban Fekete Sándor előélete s nyomozati anyaga kiegészítése ügyében kereste meg a Mérei–Fekete-per egyik főkonstruktorát, s ebből a beszélgetésből született az alábbi, nehezen meghatározható műfajú írásmű, amely inkább vádiratnak, mint vallomásnak mondható, bár megállapításai Betlen leplezetlen elfogultsága ellenére is lényegükben helytállóak. Az írás második része, amely elsősorban a *Szabad Nép* szerkesztőségében lezajlott október 23-i eseményekkel foglalkozik, ellenkező előjellel ugyan, de hasonlóan írja le a történeteket, mint Lócsei Pál emlékező cikkében¹, vagy Mocsár Gábor *Minden időben* című önéletrajzi regényének „A Szabad Nép Októbere” című fejezetében.

Betlen Oszkár írását a csoportdossziében talált másolat alapján szó szerinti pontossággal közöljük. Magyarázatot sem az események, sem az említett, többségükben ismert személyek nem igényelnek. Három név esetében mégis idekívánkozik egy-egy rövid magyarázat. *Patkó Imre* (1922–1983) külpolitikai újságíró és szerkesztő, 1955-től kezdve eltávolodott a szerkesztőség úgynevezett revizionista csoportjától. *Sárkány László* szerkesztő a rákosista csoporthoz tartozott, később az ELTE bölcsészkarán az újságírótanészék vezetője volt. *Matusek Tivadar* eredetileg pártfunkcionárius volt, 1955-ben nevezték ki – a „helyes vonal” erősítése érdekében – a szerkesztőbizottság helyettes vezetőjének.

Litván György

¹ Lócsei: A Szabad Nép küldöttsége a Politikai Bizottság előtt. *Magyar Hírlap*, 1989. október 21. és november 4.

BETLEN OSZKÁR ELVTÁRS AZ OKTÓBERI ELLENFORRADALOMRÓL

A *Szabad Nép* szerkesztőségében a jobboldali csoportosulás 1953 után, főleg 1954 nyarán–őszén alakult ki, de bizonyos összefüggés állt fenn [közte és] a *Szabad Nép* szerkesztőségében annak kezdetén kialakult csoport között. Még 1945–46-ban Vásárhelyi Miklós körül kialakult egy csoport, amelyet többen úgy is hívtunk, hogy Vásárhelyi-frakció. Ennek a csoportnak tagjai Gimes Miklós, Lőcsei Pál, Kende Péter, Patkó Imre, Kornai János voltak. Patkó kivételével valamennyit Vásárhelyi hozta a szerkesztőségbe. Abban az időben harc folyt azért, hogy a szerkesztőség, amely elég hevenyészett összetételű volt, tényleg kommunista szerkesztőséggé váljék, és ezzel szemben ez a csoport bizonyos értelemben polgári irányba igyekezett tolni a szerkesztőséget. Így Vásárhelyi harcolt azért, hogy a szerkesztőségben ne legyen pártszervezet. Rábeszélte a munkatársakat arra, hogy ne menjenek pártiskolára, mert szakmai tudást kell elsajátítani stb.

Vásárhelyi nagyon céltudatosan dolgozott azon, hogy ezekkel az emberekkel foglaltassa el a szerkesztőség fontos pozícióit, és fokozatosan valamennyi rovatvezető is lett. Rendkívül éles harcot folytat[ott] a szerkesztőség ún. balszárnya, különösen Sárkány László elvtárs ellen. Emlékszem, hogy 1948-ban a párttagok felülvizsgálatánál, amelyet Friss István elvtárs vezetett, Vásárhelyiről megállapította, hogy nemcsak a felszabadulás előtt végzett frakciós munkát (Vásárhelyi valamilyen frakcióban vett részt a negyvenes években), hanem a szerkesztőségben is frakciós volt. 1950-ben Vásárhelyi elkerült a szerkesztőségből, és akkor ez a csoportosulás megszűnt. 1953-ban, a jobboldali csoportosulásnak kedvező légkörben ismét más formában aktivizálódott.

1956 elején, amikor visszakerültem a szerkesztőségbe, ott nagyon nehéz volt a politikai helyzet. Az előző évben távolították el azokat, akik a párt politikájával nem értettek egyet, és azt képviselni nem akarták, de a szerkesztőség munkatársai között ezt az eltávolítást nem tarthatták igazságosnak, hiszen tudták, hogy maga a főszerkesztő, Horváth Márton sem értett egyet a párt politikájával, és alapjában egyetértett az eltávolítottakkal! Elégedetlenséget váltott ki az is, hogy a pártvezetés részéről a lap irányítása nagyon nehézkes, gyakran szűkkeblű volt, megnehezítette a sajtóagitációnak megjavítására irányuló törekvéseket is.

Az SZKP XX. kongresszusát a szerkesztőség munkatársainak egy része úgy értelmezte, mint az eltávolított jobboldaliak nézeteinek igazolását. Maga Horváth Márton is ezt így foghatta fel, mert a XX. kongresszussal kapcsolatos újabb kérdésekről sorozatosan éppen a jobboldali beállítottságuk miatt eltávolítottakkal íratott cikkeket (Novobáczky, Láng György stb.). Ez maga is úgy festett, mintha a XX. kongresszus eszméit ezek képviselnék.

Abban az időben elég világosan kialakult a szerkesztőségben egy csoport, amelyik amolyan szóvivője volt a jobboldali eszméknek, és amelynek szervezettsége mind nyilvánvalóbbá vált. Ennek a csoportnak a legjelentősebb alakja kétségtelenül Fekete Sándor volt. Hozzá tartozott Koroknai Zsuzsa, Pándi Pál, Csató Éva, Gondos Ernő és mások.

Ennek a csoportnak, vagy legalábbis néhány tagjának kétségtelen szerves kapcsolata volt a szerkesztőségen kívüli jobboldali csoportokkal, és mindinkább az ún.

„jugoszláv irány” hirdetőivé váltak. Működésüket kb. a következőkben lehetne jellemezni: 1. Törekvés arra, hogy a szerkesztőségnek lehetőleg az egészét megnyerjék, és ennek érdekében szinte állandóan folyt a „folyosó-agitáció”. Rendkívül rossz volt a munkaerőkölcs, az idő és energia nagyon jelentős részét lefoglalták éppen ezzel az agitációval. Igyekeztek a szerkesztőségi értekezleteken és a taggyűléseken fellépésükkel ugyanilyen irányban harcolni. 2. Az a törekvés, hogy a lapot magát nézeteik szolgálatába állítsák, a lap egyoldalú bírálóorgánummá válják, a hibák állandó előtérbe helyezését szolgálja, favorizálja a nem proletár rétegek[et] stb. 3. A velük szemben álló elvtársak elleni harc. Törekvés azok eltávolítására.

A *Szabad Nép* ebben az időben óriási ingadozásokkal végezte munkáját, és két alapvető hibája volt: a) nem vetette fel az ország és az emberek legégetőbb kérdéseit megfelelő módon, színvonalon, mélységgel és határozottsággal; b) amit mégis felvetett, az rendszerint káros, egyoldalú volt. Abban az időben a különböző rétegekkel foglalkozó írások többsége nem a munkásosztállyal foglalkozott. Feltűnő volt, hogy milyen súllyal foglalkozott a lap nem munkásrétegek rehabilitációjának kérdésével (kulákok, kisparasztok, kiskereskedők, osztályidegen származásúak stb.). A munkásosztály kérdései lényegében lekerültek a lap hasábjairól, ami tükrözte a lap munkatársai zömének távolállását a munkásosztálytól. A szerkesztés munkája abban az időben állandó közelharcot jelentett olyan próbálkozásokkal szemben, hogy kimondottan jobboldali, a pártot és a rendszert minél rosszabb fényben bemutató írásokat helyezzenek el. Sok ilyen írás bekerült a lapba. Azok közül az írások közül, amelyek megjelenését nagyon nehezen megakadályozták, emlékszem a következőkre: Novobáczkynak egy tárcája, amelynek rövid tartalma az, hogy valakit évekkel ezelőtt kizártak a pártból, mert Sztálint szidta, és most bocsánatot kérnek tőle, mert neki volt igaza. Ezt a tárcát Novobáczkynak, miután megmagyaráztuk neki, hogy teljesen elfogadhatatlan, a *Magyar Nemzet*-ben változtatás nélkül megjelentette. Pándi Pálnak kritikája a *Hannibál tanár úr* c. filmről, amelynek rövid tartalma az volt, hogy azonos vonásokat mutatott fel a nyilas éra és a „Rákosi-éra”. Mocsár Gábornak egy cikke Szigeti [Szigethy] Attila rehabilitálásáról, amelynek lényege az volt, hogy az országban csupa sértett ember van, és a párt néppolitikáját ezekre támaszkodva kell felépíteni.

Néhány, a lapban megjelent cikkről: a legnagyobb vihart Pándinak „A szellem napvilága”, a Petőfi Köröt dicsőítő cikke váltott ki. Ezt a cikket kéziratban olvastam, és annak több alapvető vonása ellen kifogást emeltem, és Pándival megbeszéltem a cikk megváltoztatását. Így magát a címadó bevezető sort, hogy a „szellem napvilága ragyog fel hétről hétre a Petőfi Kör ülésein”; kifogásoltam továbbá a jobboldali veszély tagadását, vagy legalábbis rendkívüli lebecsülését tartalmazó részt, és néhány további részt is. Miután Pándi beleegyezett, hogy megváltoztatja a velem való megbeszélés alapján a cikket, bevitte Horváth Mártonhoz, aki a cikket eredeti formájában jóváhagyta és megjelentette. Koroknai Zsuzsával, a külpolitikai rovat helyettesével, a szovjet és a népi demokratikus részleg vezetőjével megbeszéltük, hogy egy rövid ismertetést ad a *Borba* egy cikkéről, ami a jugoszláv emigránsok letartóztatásáról szólt, egyszerűen azzal a céllal, hogy felhívja az olvasók figyelmét, hogy a Jugoszláviába hazatérő emigránsokat ott letartóztatják. Ehelyett Koroknai távollétemben a teljes *Borba*-cikket adta le, ami lényegében éles vita volt a nemzetközi munkásmozga-

lommal ebben a kérdésben, és hozzáírt egy magyarázó bevezetőt, amelyben a sztálinista emigrációról írt. Így jelent meg először a *Szabad Nép*ben az általunk már akkor is teljesen elfogadhatatlannak minősített „sztálinista” kifejezés. Ennek a cikknek ilyen formában való közlését a magyarországi jugoszláv emigránsok úgy fogták fel, mint a *Szabad Nép* kiállítását velük szemben, és fenyegetve érezték magukat. Azt hitték, hogy a kormány ki akarja őket szolgáltatni. Az említett csoportosulás jugoszláv orientációját jellemzi az is, hogy ennek a cikknek megjelenése után egy taggyűlésen Fekete Sándor felszólalt: visszautasította azokat a bírálatokat, amelyeket a cikk leközléséért Koroknai kapott, és kijelentette, hogy ő a cikk közlésével egyetért, a jugoszláv emigránsokat kémeknek, gyilkosoknak és személyes ellenségeinknek tartja. Ehhez a jugoszláv orientációhoz még: július elején volt a *Szabad Nép*-szerkesztőségben taggyűlés a Petőfi Körrel szóló KV-határozatról. A taggyűlést követő másnap a *Borba* már pontos tudósítást közölt erről a taggyűlésről, hányan szóltak a határozat mellett, hányan ellene. Abban az időben általában a budapesti jugoszláv követség nagyon aktívan foglalkozott a magyar újságírókkal. Csaknem havonta rendezett számukra valami fogadást, és lehettek egyesek, akiket ez is befolyásolt. A *Szabad Nép* szerkesztősége Horváth javaslatára Fekete Sándort küldte Titóék moszkvai útjára tudósítónak. Ezek körül a tudósítások körül állandó harcot kellett folytatni. Emlékszem, hogy az első tudósítást, amelyet a külpolitikai rovat az én megkerülésemmel adott le (én voltam a külpolitikai rovatért felelős szerkesztőbizottsági tag), Fekete Sándor azzal kezdte, hogy Tito a népek szemében a függetlenségi harc szimbólumává vált. Én ezt és néhány ehhez hasonló részt kihúztam a külpolitikai rovat vezetőjének, Polgár Dénesnek tiltakozása ellenére, aki közölte, hogy Fekete ragaszkodik minden szóhoz, mert kint „illetékesekkel” megbeszélte. Erről az újáról hazatérve tartotta Fekete Sándor a Petőfi Körben híres felszólalását, júniusban. Hogy milyen nehéz volt a harc ezekkel a jelenségekkel szemben, arra jellemzőképpen a következőket: Fekete Sándornak a *Borbacikk* mellett és a jugoszláv emigránsok ellen való fellépése után beszéltem Horváth Mártonnal, és javasoltam, hogy ezt ő ítélje el, ő lépjen fel ezzel az elfogadhatatlan és helytelen állásponttal szemben. Horváth megígérte. Néhány nappal később a Belgrádba utazó magyar párt- és kormányküldöttséghez a *Szabad Nép* részéről Fekete Sándort delegálta, ami a szerkesztőség szemében úgy hatott, mint Fekete álláspontjának helyeslése, mint hivatalos elismerés.

Rendkívül erős volt a nyomás olyan irányban, hogy a *Szabad Nép* fóruma legyen a Petőfi körüli vitáknak és hasonlóknak. Érdemes összehasonlítani, hogy milyen nyilvánosságot kaptak ezek a viták a sajtóban, és milyent a szakszervezet[i] kongresszus vagy fontos üzemi gyűlések. Az előbbiekre rendszerint több munkatárs ment ki, hogy minél részletesebb beszámolót közölhessenek, a szakszervezeti kongresszusról és hasonlókról pedig az MTI szürke, sablonos beszámolóit adták le.

Hasonló volt a helyzet a külpolitikai anyagokkal. Igyekeztek elárasztani a lapot lengyel és jugoszláv anyaggal, lehetőleg olyanokkal, amelyek a törvénysértésekkel stb. foglalkoztak, és szinte teljesen hallgattak a többi népi demokratikus országokról. Jellemző pl., hogy a cseh kommunista párt országos konferenciája idején Široký elvtárs beszámolóját sokkal kisebb terjedelemben adták ki (ebben különben az MTI a ludas), mint egy lengyel főügyész nyilatkozatát a törvénysértésekről. Jellemző a hely-

zetre az alábbi eset is: a csehszlovák párt konferenciája idején Koroknai Zsuzsa javasolta, hogy a pozsonyi *Új Szó* alapján csinál egy tudósítást a pártkonferencia vitájáról, és abban közölné az egyik pozsonyi küldött felszólalását is, aki a pozsonyi diáktüntetésről beszélt. Kértem, hogy a tudósítást mutassa meg. Megmutatta, amely legnagyobb részt a cseh diáktüntetéssel foglalkozott. Kifejtette, hogy miért elégedetlenek a diákok, milyen jelszavakkal tüntettek stb. Én is olvastam a pozsonyi *Új Szót*, és láttam, hogy Koroknai a felszólalásoknak csak egyik részéről tudósított. Javasoltam, hogy a másik részét is ismertessük, ahol arról volt szó, hogy rossz a diákság összetétele, túl sok a polgári elem, ezek arányát csökkenteni kell, meg kell szigorítani a felvételt stb., stb. Koroknai erre azt mondta, hogy ezt nem lenne jó megírni, mert nálunk nem ez a helyzet. Én azt mondtam erre, hogy igaz, de diáktüntetés sem volt nálunk. Koroknai erre azt javasolta, hogy inkább ne közöljünk semmi tudósítást.

Egy másik jellemző dolog: az albán párt kongresszusára Szécsi Évát, a külpolitikai rovat munkatársát küldte ki a lap. Felháborodva jött vissza azzal, hogy rettenetes viszonyok vannak ott, mert gyanakvóan néznek a jugoszlávokra, rossz néven vették tőle, hogy a jugoszláv követség tagjaival autózott. Utána értesültünk, hogy Szécsi Éva az albán pártlap szerkesztőségét azzal döbbsentette meg, hogy a magyar pártvezetést szidta, példának állítva Lengyelországot, mert ott, ha bírálják egy minisztert, annak menni kell, ha bírálják egy PB-tagot, annak menni kell, de Magyarországon minden kritika falra hányt borsó.

Ugyancsak jellemző a következő: javasoltam Koroknainak, hogy válaszol az *Amerika Hangjának* arra a propagandájára, hogy mennyivel magasabb az amerikai munkás reálbére, mint a magyar munkásé, írjon egy cikket arról, hogy a rabló dicsekszik, és az amerikai életszínvonalban milyen szerepe van az extraprofitnak, és magának annak a ténynek, hogy Magyarországból az imperialista hatalmak évtizedeken át rengeteg hasznot húztak. Ennek a cikknek megírását Koroknai kereken megtagadta, mert nem illett bele a vonalba, hogy most mindenért a pártvezetést kell felelőssé tenni. Általában abban az időben – és ez nemcsak a *Szabad Népre* vonatkozik – imperialistaellenes propaganda csak ennek külpolitikai értelmében folyt (háborús előkészületek stb.), de kapitalistaellenes propaganda abszolúte nem folyt. Ez nem illett a „vonal”-ba. 1956 februárjában, amikor engem a PB a *Szabad Nép* szerkesztőségéhez visszahelyezett, Ács Lajos és Horváth Márton megegyeztek egy területi felosztásban a szerkesztőbizottság tagjai között. Nekem a külpolitikai rovatot és az irattárat juttatták, ami kb. azt jelentette, hogy az ország belső kérdéseivel ne szóljak hozzá. A szerkesztőségben csakhamar kiderült, hogy ez nem megy, mert a szerkesztés folyamán és a taggyűléseken mégiscsak hozzászólok. Ekkor rendkívül éles harc indult ellenem, és néhány más elvtárs ellen is, akik nem csatlakoztak a jobboldalhoz.

Ennek eszközeiben nem voltak válogatóságok. Fekete Sándor pl. egy taggyűlésen kijelentette rólam, hogy én Péter Gábor bizalmas embere voltam. Csak jellemzőképp mondom el, hogy néhány hónappal később már ezt úgy alakították át, hogy Farkas Mihály bizalmasa voltam. Ebben az időben állítottak össze egy listát azokról, akiknek a szerkesztőségbe való visszavételét, és azokról, akiknek eltávolítását követelik. Ebben a kérdésben nagyon éles harc indult meg, különösen Méray [Tibor], Novobáczy, Gimes és Lócsei visszavételéért. Én különösen Novobáczy és Méray visszavétele

ellen foglaltam élesen állást. A PB kiküldött egy bizottságot, az ún. Mező-bizottságot, amelyben azonban Horváth Márton volt a legjelentősebb személy. A bizottság feladata lett volna a vezető újságírók rehabilitálásának kérdését megvizsgálni. Ez a bizottság ígéretet is tett Novobáczkynak, Gimesnek, Fazekasnak és másoknak, hogy a *Szabad Népb*en őket vezető helyre hozzák, és onnan engem és másokat, azt hiszem, Matuseket, leváltják. Augusztusban Horváth Márton a PB-hez javaslatot nyújtott be Novobáczky, Gimes és Fekete Sándor újságíróknak a *Szabad Népb* szerkesztőségébe való visszavételére azzal, hogy mind a hárman szilárdan a párt politikájának talaján állnak, elismerik a kétfrontos harc szükségességét. Ez nyilvánvalóan nem volt igaz, de kétségtelen volt, hogy abban az időben a szerkesztőség óriási többsége ilyenféle változtatásokban látta a szerkesztőség megrekedettségéből a kivezető utat.

BETLEN OSZKÁR ELVTÁRS AZ OKTÓBER 23-I ESEMÉNYEKRŐL

Október 22-én a *Szabad Népb* szerkesztőségében a munkatársak közölték Horváth Mártonnal, hogy röpgyűlést hívtak össze. A röpgyűlésen felolvasták a *Szabad Népb* munkatársainak 10 pontos követelését: változás a párt vezetésében, a pártpolitikában, szolidaritást Lengyelországgal, új szerkesztőbizottságot stb. Horváth kijelentette, hogy a követelésekkel egyetért. Másnapra rendkívüli taggyűlést hívtak össze. (A röpgyűlésen Matusek és én nem voltunk jelen.) A *Szabad Népb* október 23-i számát már ennek a röpgyűlésnek szervezői készítették el és szerkesztették. Október 23-án kértem Horváth Mártont, hogy a taggyűlés előtt hívja össze a szerkesztőbizottságot azzal, hogy a szerkesztőbizottság elítéli az aznapi számot, különösen Polgár Dénes szovjetellenes tudósítását. Horváth ezt elutasította. A taggyűlésen a szerkesztőség eléggé egységesen foglalt állást a jobboldali kérdésekben. Én több oknál fogva bejelentettem kilépésemet a szerkesztőségéből, és egyúttal tiltakozásomat az aznapi szám[mal], és különösen Polgár Dénes tudósításával kapcsolatban.

Utána a taggyűlés bizottságot választott, amely a *Szabad Népb* követeléseit a PB elé viszi. A bizottságba beválasztották Horváthot, Lőcseit, Koroknait, Bebrits Annát, Gál Pált, majd úgy döntöttek, hogy a szerkesztőség minden tagja vegyen abban részt. Ezzel átmentünk a PB-hez. A PB ülésén fogadták a *Szabad Népb* küldöttségét. Horváth Márton ismertette a követeléseket. Gerő Ernő nagyon élesen támadta a szerkesztőség eljárását, amiért feltartja a Politikai Bizottságot munkájában, és azt mondta, hogy a szerkesztőség megszegte a PB utasításait, amikor olyan lapot adott ki, mint az aznapi. Rendkívül éles vita támadt, amelynek során Lőcsei nagyon durván lépett fel Révai, Gerő és Kádár elvtárral szemben. Többek között azt mondta, hogy Kádár elvtárs arról beszélt, hogy mi a párt érdeke. „Kádár elvtárs – mondta Lőcsei –, maga már Rajk elvtársnál is a párt érdekeire hivatkozott!” Mire Kádár elvtárs nagyon nyugodtan azt felelte, hogy „ne menjen mendemondák után, mert ez nem fog jóra vezetni”.

Előzőleg, még a szerkesztőségben szóba került, hogy lovasrendőr-őrzjáratok cirkálnak a városban. Horváth Márton felhívta Kopácsit, és megbeszélte vele, hogy ezeket visszavonják 23-án délelőtt. A PB előtt Horváth felvetette a tüntetés betiltásának kérdését. A PB két tagja (Marosán és Révai elvtárs) azt mondta, hogy ha a nép hatalma megkívánja, bizony lövetni is kell. Emiatt a *Szabad Népb* később lefolytatott

taggyűlésén a PB tagjairól mint gyilkosokról beszéltek többen, köztük Rókás [Sándor] és Katona Éva.

A PB közölte azt a határozatot, hogy a *Szabad Nép* munkájának irányítására delegálja a lap szerkesztőségéhez Révai József és Friss István elvtársat. Erre Horváth Márton bejelentette lemondását.

Én bejelentettem, hogy alapjában egyetértek a szerkesztőség álláspontjával, csak néhány pontjával nem. De több oknál fogva és a mai szám miatti tiltakozásképpen én is kérem felmentésemet. Azt mondtam Gerőnek, hogy nem értek egyet azzal, hogy a szerkesztőség utasításokat szegett meg, noha az aznapi számot én is elítélem, mert a PB és a Titkárság, amelyet Ács Lajos vezetett, képtelen volt bármilyen utasítás kiadására és irányítására. A PB Horváth és [az] én lemondásomat azzal utasította el, hogy abban a KV illetékes.

Ezután a küldöttség visszament, a taggyűlés[t] a szerkesztőségben folytatták. Közben különböző küldöttségek jöttek a *Szabad Nép*hez, főleg a Műszaki Egyetemről, amelyek követeléseik közlését kérték. A taggyűlés rendkívül izgatott állapotban folyt le. Nagy felháborodással fogadták Révai József, és különösen Friss István delegálását. Az az álláspont alakult ki, hogy csak olyan lapot csinálnak, amelyet a 23-i lap szellemében szerkesztettek.

Gimes és Lócsei, akik egyébként nem dolgoztak a *Szabad Népnél*, már teljesen mint odatartozó vezetők ténykedtek ott. Később megjelent Tardos Tibor is, aki kijelentette, hogy ez igazi forradalom, és ezt megírja a lapban. Ez 23-án délután történt, a tüntetés már folyt. Közben megérkezett Révai és Friss elvtárs, és Horváthnál tárgyalások indultak meg a lap arculatáról Friss és Révai elvtárs, és Horváth, Gimes, Lócsei és a szerkesztőbizottság tagjai közt. A vita lényegében azonban Révai és Friss között egyrészt, és Gimes és Lócsei között másrészt folyt le. Révai megkérdezte, hogy ki hajlandó megírni egy cikket, amely a tüntetést elítéli. Horváth és [a] szerkesztőbizottság több tagja nem vállalta. Én fogtam hozzá a cikk megírásához, és meg is írtam!

Közben jöttek a legkülönbözőbb hírek. Töltényeket hoztak, hogy ezekkel [A Történeti Hivatalban őrzött gépiratból itt egy vagy több oldal hiányzik. A lapszámozás folyamatos.] tékről beszélt, hogy a tüntetőkre már korán lőttek, holott nyilvánvaló, hogy töltények nem ott szoktak lenni, ahová lőnek, hanem ahonnan lőnek. Ez este 9 órakor volt.

Még mielőtt Révai elvtársék a *Szabad Nép*hez érkeztek volna, ott volt Földes László és Fehér Lajos elvtárs, akik Horváth Mártonnal, Matusekkel és velem együtt aláírtak egy levelet a PB-hez, hogy a KV ülését ne a jövő hét elején, hanem már két-három napon belül hívják össze.

Közben a tüntetők előzőnlőtték a Blaha Lujza teret. Már előzőleg telefonértesítést kaptunk, hogy ide készülnek. Erre karhatalmat kértünk. Lócsei és Horváth rendkívül élesen tiltakoztak ez ellen. Azt mondták, hogy ez értelmetlen dolog, erre nincs szükség. Ebben igazuk is volt, mert a kivezényelt rendőrök átadták a tüntetőknek fegyverüket, és az utóbbiak ezzel szállták meg a székházat (kb. este 9 órakor).

Ekkor kaptuk az értesítést, hogy a KV-t azonnalra összehívták. A tüntető tömeg már a *Szabad Nép* előcsarnokában volt. Négyen külön-külön mentünk ki az épületből. Horváthot felismerték, kiabáltak, hogy „halljuk a főszerkesztőt!”. Horváth felállt va-

lamire, kiabált, hogy teljesen szolidárisak vagyunk. A KV-ülésre megyünk, nem engedjük, hogy a nép ellen fegyverrel menjenek. A tömeg ordított: Le vele! Verjétek be a fejét! – Horváth nagy nehezen tudott kikerülni a tömegeből.

A KV-ülésen a létszám hiányos volt. Vidékiek nem voltak jelen, és több pesti tagot sem tudtak értesíteni. Az ülésen részt vett mint meghívott Nagy Imre és Erdei Ferenc. Az ülésen elhatározták, hogy a KV kiküld a HM-hez egy politikai stábot, amelyet teljhatalommal ruház fel a fegyveres akciók tekintetében. Kovács István, Földes László, Mező Imre, Fehér Lajos és később Münnich Ferenc volt a stáb tagja. A KV egy tekintetben, a szovjet csapatok behívása tekintetében, saját magának tartotta fenn a döntés jogát. Erre nem vonatkozott a teljhatalom.

Ezen az ülésen döntés született, hogy azonnal fel kell fegyverezni a munkásságot. Egyhangú határozat volt. Ellene nem szólalt fel senki. A KV kiküldött egy jelölőbizottságot a PB-ben és esetleg a kormányban szükséges változtatással kapcsolatos javaslat elkészítésére. Ebben a bizottságban volt Gerő, Dávid, Kállai, Matusek, Kádár és talán még mások. A közben érkezett újabb jelentések alapján a KV elhatározta a szovjet csapatok behívását is. A KV itt elkövette azt a durva hibát, hogy a budapesti pártbizottság első és másodtitkárát a stádba küldte, ezzel eleve lemondott a budapesti pártszervezetek mozgósításáról.

Az ülésre közben behozták a *Szabad Nép* szerkesztőségének átiratát, amelyben a tüntetők mellett foglal állást. Révai verte az asztalt, hogy ez áruslás. Horváth azt mondta, hogy a tüntetők fegyverrel kényszerítették a szerkesztőséget a röpirat elkészítésére. Ez nem volt igaz! A röpiratot Mocsár és Gál Pál írták, még mielőtt a szerkesztőség meg lett volna szállva.

A jelölőbizottság kiküldése után a KV-ülést félbeszakították. A bizottság nagyon sokáig ülésezett. A bizottság bevárta Nagy Imrét, és közölték vele, hogy jelölik a PB-be és a Minisztertanács elnökének. Mi a véleménye? Nagy Imre azt válaszolta, hogy egyetért, de egy bejelentése van, hogy a későbbi időkből átfogó gazdasági program kidolgozását tartja szükségesnek. A PB kiegészítését a KV elfogadta. Az ülés véget ért.

Az ülésen a pártszervek munkájáról, a kommunisták mozgósításáról nem volt szó. Az általános vélemény az volt, hogy a szovjet csapatok bejövetelével az utolsó góccokat is megsemmisítik. Az úton a KV-hez menet hallottam, hogy kiadták a jelszót: Gyeriünk a laktanyákhoz! Ezt elmondtam Hazai [Jenő]nek és Szabó Istvánnak, de nem nagyon izgatták magukat.

Én 24-én átmentem a Parlamentbe, és Szepesivel, Kalmár Györggyel és még egy fiatal fiúval elkezdjük a rádió átvételét, az adások megkezdését. Egy napig én végeztem ezt a munkát.

25-én reggel átmentem a XI. kerületbe. Itt megtudtam, hogy az éjjel és hajnalban írók körtelefonon felhívták a munkásokat, hogy amíg Gerő az első titkár, és amíg szovjet csapatok vannak Budapesten, ne dolgozzanak, és menjenek az utcára. Így pl. Tardos Tibor a kelenföldi Goldberget „mozgósította”. Én akkor felhívtam Gerő titkárságát, hogy ezt tudtukra adjam. Utána megkérdeztem, kivel beszéllek. Valamilyen Szenes nevű a rádiótól, aki – mint kiderült – az üzenetet nem adta át a PB-nek. Jellemző az akkori helyzetre, hogy Gerő titkárságán idegen emberek járhattak, és vehettek fel az üzeneteket.

Délután három órakor KV-ülés volt. Nem emlékszem rá, hogy mi volt a tárgya, de tudom, hogy Kádár kérte, hogy csak kérdések legyenek. Én megkérdeztem tőle, először [is] miért nem történt semmi annak a határozatnak [a] végrehajtásáért, hogy a munkásosztályt felfegyverezzék; másodszer, mit tud a PB arról, hogy ismert személyek, köztük párttagok, a munkásosztályt felhívták sztrájkra, szóval hátba támadták a mi fegyveres akciónkat. Választ nem kaptam. Az ülés nagyon izgatott hangulatú volt.

Ezen az ülésen elhatározták, hogy a HM-hez kiküldött stáb vezetését Apró Antal elvtársra bízzák, Mező Imre elvtárs átmegy a budapesti PB-hez. Apró elvtárs azt mondta, hogy elvállalja a vezetést, de aztán nehogy őt tegyék felelőssé, nehogy őt állítsák bűnbaknak. Én Apró elvtársnak szóltam, hogy hiába minden fegyveres akció, ha engedjük, hogy közben hátba támadjanak bennünket. Véleményem szerint belügyi intézkedésekre lenne szükség ezekkel a személyekkel szemben. Tardosékra gondoltam.

Közben állandóan jöttek a küldöttségek: Kardos, Tánczos, és hasonlók, akik a KV előszobájában tárgyaltak.

26-án ült össze a KV újra. Itt terjesztette elő Donáth és Losonczy azt a javaslatot, hogy fogadják el a felkelők alapvető követelését, nemzeti forradalomnak nyilvánítsák a felkelést, adjanak teljes amnesztiát, a szovjet csapatok kivonását határozzák el, és még egyéb követeléseket.

A stábben lévő elvtársakat nem értesítették. Valaki felhívta őket, hogy folyik a kapitulálás a KV-ben. Mire a stáb tagjai odajöttek. Kovács István szólalt fel elsőnek. Nagyon élesen lépett fel, hogy árulás történt, hogy őt felakaszthatják, de ő ezt nem fogja együtt csinálni, és felhívta a KV tagjait, hogy ne tőrjék. Fordítsák meg a helyzetet. Utána sokan szólaltak fel: Apró, Münnich, Fehér Lajos nagyon határozottan, és a KV-ra is nagy hatással volt. A kapitulálási javaslatot elutasították. Mellette rendkívül élesen lépett fel Horváth Márton.

Az ülésről a *Szabad Néphez* mentem. Másnap telefonálnak nekem a második kerületből, hogy éjjel támadást várnak. Végigtelefonáltam a stábot, és nem tudtam elérni, hogy erősítést küldjenek. Sírva mondták, hogy nem tudnak adni. Erre átmentem a II. kerületbe, de a támadás elmaradt, mert közben a szovjet tankok a közelben lőtték a Széna teret. A pártközpontban délben már folyt az ülés. Erről értesítést nem kaptam. Ezen az ülésen, de már az előtte lévõn is, rengeteg nem KV-tag is részt vett. Az ülésen benyújtották a javaslatot arra, hogy a KV adja át hatáskörét egy hattagú elnökségnek. Ez ellen a javaslat ellen ketten szavaztak: Kovács István és Matolcsi János. Kovács azzal, hogy ez a hattagú elnökség [a] kapitulálás felé viszi a pártot, Matolcsi azzal, hogy biankó váltót nem ír alá. A többség elfogadta, mert lehetetlen állapot volt, hogy 110 tagú KV ülésezzen.

26-án az ülésre a stábtól érkezett elvtársak rendkívül élesen felvetették, hogy a kormány keresztezi a fegyveres erők akcióját: ők elrendelik a kijárási tilalmat, Nagy Imre feloldja. Nagy Imre erre azt mondta, hogy az emberek kenyeret akarnak, ki kell engedni őket vásárolni.

Csepeli György–Dessewffy Tibor–Dulovics Dezső–Tóka Gábor

MENEKÜLTEK ÉS ELMÉLETEK¹

Az 1956-os forradalom után Nyugatra menekültek attitűdjeinek
befejezetlen vizsgálata az Amerikai Egyesült Államokban

Ezt a tanulmányt egy különös történelmi lelet, mondhatni, *találmány* ihlette. A New York-i Columbia Egyetem 1957-ben vizsgálatot indított, amelynek keretében strukturált mélyinterjúkat készítettek az 1956-os forradalom Nyugatra menekült résztvevői körében, ez volt a „Columbia University Research Project on Hungary” (CURPH). Az interjúk több ezer oldalra rúgó, legépelt szövegei megmaradtak a Columbia Egyetem kéziratárában. A szövegek jelentősége könnyen belátható, hiszen sem itthon, sem külföldön nem készülhetett az ötvenes évek politikai és társadalmi viszonyairól korszerű társadalomtudományos eszközökkel latba vető elemzés, amely a jelenségeket egyidejűleg, *in statu nascendi* követhette volna nyomon.

Meghökkenítő, hogy bár az interjúkat több kutatás is felhasználta háttér-információs forrásként, és néhány részkérdésről (földkérdés, felnőttoktatás) születtek rövidebb feldolgozások, az anyag egészében véve a beavatottak szűk körét leszámítva ismeretlenül maradt, lappangott.²

Az eredmények bemutatása és értelmezése előtt ki kell térnünk az interjúkészítők által feltett kérdések ideológiai és társadalompolitikai kontextusára, amelynek ismerete hozzásegíthet annak megértéséhez, hogy mi okozhatta a vizsgálat kifulladását, és a nagy tömegű interjúanyag elfelejtődését.³ Ennek a kontextusnak a vizsgálata annál is inkább megkerülhetetlen, mert a vizsgált anyag nem reprezentatív sem a ma-

¹ A kutatást a T006886 számon nyilvántartott „Az 1956-os menekültek attitűdjei” című vizsgálatra elnyert OTKA-támogatás tette lehetővé.

² Itt szeretnénk köszönetet mondani Deák Istvánnak, a Columbia Egyetem professzorának, aki 1990-ben lehetővé tette számunkra, hogy betekinthessünk az interjúkba. Az anyag egyedisége miatt kézenfekvőnek tűnt, hogy elsősorban kvantitatív szempontú feldolgozással próbálkozzunk, annál is inkább, mivel az interjúk jól strukturált menetrendben zajlottak, s eleve kínáltak a számítógépes adatfeldolgozásra. Az amerikai kutatás szociológiatörténeti érdekessége, hogy a strukturált mélyinterjú vázlatának kidolgozását Paul Lazarsfeld, a kvantitatív szociológia klasszikusa irányította. Kialakítottuk a kódutasítást, lekódoltuk az interjúkat, s létrehoztuk az értelmezéshez szükséges független és függő változók rendszerét.

³ Dessewffy Tibor: Az eltűnt kommunizmus nyomában. *Világosság*, 1993. 12. sz. 26–36. o.

gyar társadalom, sem a menekültek tekintetében. Az alább ismertetett eredmények tehát nem amiatt izgalmasak, mert leképezik egy pontosan körülhatárolható népesebb populáció nézeteit, viszont igenis megjelenítik azoknak az attitűdjeit, akiket az amerikai kutatók megkérdeztek. Ám ezek a válaszok sem értelmezhetők, ha nem vesszük figyelembe a kérdések mögött megbúvó vizsgálati szempontokat és előfeltevéseket. Mivel sem az interjúszituáció, sem a kutatási közeg nem nevezhető szokványosnak, ezért először ezt a hidegháborús körülmények között kitermelt tudományos tudást kell megvizsgáljunk.

A HIDEGHÁBORÚS TUDÁS

Megközelítésünk alapvetően tudásszociológiai jellegű. Amint ezt bizonyítani kívánjuk, a szovjetológia által konstruált „szovjet” a kultúrantropológiából *Másik konstruálása* néven ismert kísérletként értelmezhető. Miként Edward Said bizonyította klasszikus munkájában⁴, a Nyugat Keletről alkotott képe nem egyszerűen az orientalisták terméke, hanem társadalmi és intellektuális reflexek, politikai és ideológiai igények által meghatározott konstrukció. A tudományos tudás termelése során létrehozott megismerési sémák társadalmi és történelmi beágyazottságának felismerése és elemzése persze nem jelenti azt, hogy tagadnánk az efféle kutatások jogosságát vagy érdemeit. Éppen ellenkezőleg, a tudásszociológiai keretek körülhatárolása hozzásegít a társadalomtudományi megismerés eredményeinek pontosabb és tárgyyszerűbb értékeléséhez.

A „szovjetológia” eszméje, vagyis a szovjet rendszer módszeres és szervezett kutatásának gondolata már a húszas években felmerült. A Magyarországról az Egyesült Államokba emigrált Jászi Oszkár 1925-ben az amerikai szociológiai kutatóműhelyeknek tett javaslatot arra, hogy kezdődjék el az „Orosz Vulkan” kutatása, mielőtt az újra kitörne. Polányi Mihály a harmincas években számos cikket írt, amelyekben az orosz forradalom – főként gazdasági – következményeinek feltárását sürgette⁵.

A hidegháború, mint a második (forró) világháború is tette, politikailag és erkölcsileg kettéosztotta a világot. Csakhogy az új kettéosztás keresztbe metszette a korábbi szövetségeket, és egy táborba terelt hajdani ellenségeket mindkét oldalon.⁶

⁴ E. Said: *Orientalism*. New York, 1989, Vintage Books.

⁵ Litván György: *A short contribution to the panel at AAASS on the sociological aspects of the CURPH interviews*. (Kézirat, 1993.)

⁶ A Szabad Világ szemben állt a Rab Világgal, amelynek utóbb a Gonosz Birodalma lett a neve. (Más, itt nem tárgyalandó kérdés, hogy a frontvonalon túl a béketábor védte a szabadságot az imperializmus ellen.) A Szabad Világért folytatott harcban a tudósoknak elkötelezetteknek kellett lenniük. Ismeretes, hogy a kommunistaellenes hisztéria, a kommunizmus ellen folytatott kereszties hadjárat, a „hűségbiztonság”, a McCarthy-féle boszorkányüldözések és perek nem kerültek el a szellemi életet, és kihattak a társadalomtudományokra, a társadalomtudósokra, valamint a társadalomtudományi kutatást folytató intézményekre. Ahogyan a tekintélyes szovjetológus, Bernard S. Morris visszatekintve megfogalmazta: „Nem az az idő volt, amikor az ember azt mondta, amit gondolt.” In W. Laquer–S. Labedz: *The State of Soviet Studies*. Cambridge, Mass., 1965. 110. o.

A megosztott világ titokzatos másik fele alapvetően fontos kutatási témát jelentett a tudósoknak. Az adott kutatási téma jelentőségét a kiemelkedő pénzügyi támogatás is mutatja. A szovjetológiai ismeretek iránti igény új intézetek, állások és kurzusok létesítéséhez vezetett. Az új diszciplína különböző társadalomtudományok metszéspontján helyezkedett el, s eleve interdiszciplináris keretek között alakult ki.

A szovjetológiát a virágmodell segítségével ábrázolhatjuk. A középpontban álló szovjetológia a virág közepe, s a virág egymást átfedő szirmai egy-egy hagyományos diszciplínának felelnek meg, amelyek sorában ott találjuk a történettudományt, a szociológiát, a szociálpszichológiát, az antropológiát, a pszichológiát, a politológiát és a közgazdaságtant.

Az új tudománynak természetesen súlyos árat kellett fizetnie megalakulásáért. Az ár nem feltétlenül abban állt, hogy az új tudománytól a hidegháborús harcban hasznosítható eredményeket vártak.⁷ Ez minden alkalmazott tudomány esetében így volt. A sürgető gyakorlati igény hatására azonban a pozitívizmus jegyében született, ellentmondásmentes, leegyszerűsített eredményeket fogalmaztak meg, amelyeket a „szírom-tudományok” egyébként aligha vállaltak volna.

Vajon mi lehetett az oka, hogy a legjelentősebb észak-amerikai szovjetológiai kutatási központ a Harvard Egyetem Orosz Intézetében volt, s e központ élén nem más, mint a strukturális funkcionális szociológiai elmélet megalkotója, Talcott Parsons állt?

A hidegháborús ideológiai diskurzus és a pozitívista módszertan mellett egy további tényező is hozzájárult a kialakított sémák rögzüléséhez: ez a tényező a kutatás tárgyához való hozzáférés szerfeletti nehézsége. A tárgyalt időszakban rendelkezésre álló adatok köre rendkívül szűk és kontrollálhatatlanul szelektált volt. Közvetlen adatszerezés híján a tudósok rendelkezésére csak a következő források álltak:

- ideológiai források,
- propagandaanyagok,
- menekültek beszámolóí,
- nyugati utazók, diplomaták beszámolóí,
- szépirodalom,
- hírszerzési források,
- alkalmilag, véletlenül megszerzett adatbázisok.

A fenti adatforrások hasznosítására két példát említünk. Az ötvenes években a Frankfurter Iskola veteránja, Leo Loewenthal vezette az Egyesült Államok Külügyminisztériumában a Nemzetközi Rádióadások Kiértékelési Osztályát. Megbízásából a Columbia Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományi Irodája 300 interjút dolgozott fel, amelyeket a szovjeturalom alól az ötvenes évek elején Nyugatra szivárgó kelet- és közép-európai menekültekkel készítettek. A kiértékelés előfeltételei teljes mértékben a hidegháborús paradigma által láthatóvá tett „csatlós mentalitás” („satellite mentality”) konstrukciójából származtak.

Az interjúkészítők bebizonyították, hogy a szovjet iga alá hajtott népek körében félelem uralkodott. Az egészen szűk körre korlátozott szabad véleménynyilvánítás

⁷ N. Leites: *A Study of Bolshevism*. Glencoe, Illinois, 1954.

vezető témája volt a rendszerrel való elégedetlenség. Az interjúk alapján kétpólusú társadalomkép mutatkozott: az igaz hitű kommunisták egyfelől, és a kiábrándult, illetve színlelt kommunisták másfelől. A kutatás azt mutatta, hogy a rendszerrel szemben mutatott ellenállás tartalékai tetemesek, és a megkérdezettek számára még a világháború is inkább vállalható alternatíva, mint a szovjet rabság.⁸

Az alkalmi, véletlenszerűen felbukkanó adatokat is hasznosították. Példaként említhetjük a németek által zsákmányolt statisztikai forrásokat, amelyek Szmolenszk városára vonatkoztak.⁹

További példák idézése helyett abban az állításban összegezhettük az eddigieket, hogy bár a kommunizmus fürkészésére komoly társadalomtudományi potenciálokot mozgósítottak az USA-ban, ezek az erőfeszítések számos a társadalomtudományos gyakorlat számára korántsem magától értetődő jellegzetességgel bírtak. A megismerésnek ezek a sajátosságai kihatottak a szovjetológián belüli főbb irányzatok – a totalitarizmus és a revizionizmus – között dúló csatározásokra is.

A hidegháborús tudás ideológiai premisszáit meghatározó *totalitarizmus* inkább a rendszerre, semmint a társadalomra összpontosított. Ez az ideológiai keret képtelen volt arra, hogy különbségeket tegyen idő, hely és társadalmi csoportok szerint. E me-revség lehetetlenné tette, hogy a totalitárius tudás képes legyen a változásokat előre jelezni. A totalitárius megközelítés értetlenül állt a kommunizmus történetében oly gyakorta jelentkező abszurd, irracionális, akcidentális mozzanatokkal szemben. Daniel Bell már 1958-ban számba vette ezeket a deficiteket, amelyek nyilvántartása azután kiindulópontul szolgált a hidegháborús tudást megalapozó klasszikusokat kritizáló új generáció számára.¹⁰

Az új generáció élt a forráskritika eszközeivel, a lehető legteljesebb adatbázis beszerzésére törekedett, noha személyes tapasztalatszerzésre e generáció tagjainak sem volt módja. Az új, *revizionista* szovjetológiai irányzat művelőit már nem hatotta át annyira a hidegháborús pszichózis, hogy ne vegyék észre a változásokat, amelyek következményei egyre inkább összeegyeztethetetlennek bizonyultak a totalitárius szovjetológia egysíkú, ellentmondásmentes sztereotípiáival.

A túl tiszta és túl tökéletes hidegháborús kutatási eredmények hitelét kikezdték a szovjet tömbben zajló események. A hírek rést ütöttek a totalitárius értelmezések monolit falán, és a revizionisták által művelt kritikai irányzat alapjául szolgáltak.

A totalitárius irány revizionista kritikái mindenekelőtt a Hruscsov nevéhez fűződő desztalinizáció, valamint az 1956-os lengyelországi és magyarországi események kapcsán születtek. A totalitárius értelmezés mit sem tudott kezdeni azzal, hogy ezekben az eseményekben kommunisták voltak a főszereplők (Hruscsov, Gomulka, Nagy Imre), a revizionisták viszont érzékenyen reagáltak a kommunistának nevezett társadalmak egymás közti és belső differenciáltságának tényeire.

⁸ S. Kracauer–P. L. Berkman: *Satellite Mentality*. Political Attitudes and Propaganda Susceptibilities of Non-Communists in Hungary, Poland and Czechoslovakia. A Report of the Bureau of Applied Social Research, Columbia University. New York, 1956, Praeger.

⁹ A. A. Getty: Party and Purges in Smolens 1933–1938. *Slavic Review*, 42. köt. 1983. 60–79. o.

¹⁰ A. Gleason: Totalitarianism. *Russian Review*, 43. köt. 1984. 145–159. o.

A revizionisták többek között megkérdőjelezték a totalitarizmus kifejezés tudományos relevanciáját. Úgy ítélték meg, hogy a kifejezés gyűjtőfogalom, amely egymástól eltérő jelentésű fogalmak egész raját rejt magában, miáltal ez a fogalom mind a térbeli, mind az időbeli különbségekre érzéketlen. Az alapvető strukturális változatlanság elismerése mellett a revizionisták lehetetlennek tartották, hogy a szovjet társadalomról szólva ugyanazon terminusokat használhassák attól függetlenül, hogy melyik évtizedről van szó (sztálini terror, második világháború, hidegháború kezdete, desztalinizáció).

Abban a kérdésben is vita merült fel, hogy a totalitárius értelmezési keretben megjelenített társadalom belsőleg milyen mértékben differenciált. A totalitárius értelmezés szerint a nómenklatúra mereven szemben állt az általa elnyomott tömeggel. A revizionisták észrevették, hogy a pártvezetés és a tömegek éles megkülönböztetését megnehezíti az őket egymástól elválasztó határok elmosódottsága.

A hozzáférhető adatok azt mutatták, hogy a kommunista ideológia jegyében megszervezett társadalmak jóval strukturáltabbak, mint amilyenek a totalitárius reprezentáció alapján tűntek. El kellett ismerni, hogy a társadalmi mobilitás a szocializmus előtti állapotokhoz képest jelentős mértékben felgyorsult. Az alsó rétegek előtt megnyíltak az intra- és intergenerációs mobilitás lehetőségei, elsősorban az iskola segítségével.

Egyértelműen láthatóvá váltak a kommunista társadalmak horizontális tagoltságot mutató tendenciák. A területi, helyi érdekcsoportok szerepe nyilvánvalóvá vált, s különösen szembeszökő volt ez a szerep abban az esetben, ha a területi adminisztratív egység etnikai-nyelvi egységnek volt megfeleltethető. Ugyancsak kiderült, hogy az egyes termelési ágazatok és a társadalmi alrendszerek mentén is tagolódnak a kommunistának nevezett társadalmak.

A társadalmat a legfelső szinttől a legalsóig átható és egységesen szabályozó, hierarchikus parancsuralom tétele egyre kevésbé volt tartható. Az új kép a feltárt belső tagoltság eredményeként észrevehető külön érdekek és hatalmi erők között a redisztribúcióban való részesedésért folytatott alkut és küzdelmet helyezte a középpontba. Kételemek támadtak a diktátor személyiségének fontosságával kapcsolatosan is. Felmerült az a nézet, hogy Sztálin talán csak a körülmények vak eszköze volt. El kellett ismerni, hogy a szovjet típusú társadalomban is létezett autonóm életvilág, az emberek nemcsak rettegetek, hanem ettek, öleltek, dolgoztak, művelődtek és a maguk módján szórakoztak is.

Felmerült az a szempont is, hogy a tagoltság nemcsak a Szovjetunióban, hanem a csatlós államokban is hasonló képet mutat, s tudományos vita tárgyává lett az egyes csatlós államok közötti nemzeti, kulturális és történelmi különbségek problémája.

AZ 1956-OS MENEKÜLTEKRE VONATKOZÓ KUTATÁS TERVE

A magyar forradalom menekültjeinek kutatása a hidegháborús tudás által meghatározott tudományos mezőben kiemelkedő jelentőségű volt, hiszen elvileg szempontokat szolgáltatott a totalitárius és a revizionista irányzat között zajló vitához. Bár a Szovjetunió által megszállt kelet-európai országokból folyamatosan szállingóztak

menekültek, az 1956-os forradalmat követő menekülthullám volt az első, amely tömeges információs lehetőségeket biztosított. Ugyanakkor az ötvenes évek végére a hidegháborús paradigma gyengeségei már több helyen megmutatkoztak, bár még messze volt az idő, amikor a gyengeségek nyilvánvalóvá és megkerülhetlenné váltak.

A CURPH nem volt előzmények nélküli a szovjetológiában. Az előzmények közül a legnevesebb az Amerikai Légierő által szponzorált „Harvard Project on the Soviet System” volt. Ez a kutatás minden bizonnyal a CURPH előképe lehetett. Az anyag hosszú évekig az első számú empirikus bázisnak számított a szovjetológián belül.¹¹

A hidegháborús tudás birtokában lévő elemzők számára a magyarok 1956-os forradalma és szabadságharca váratlan gerillaháborúnak tűnt. Az események gyors egymásutánja lehetlenné tette az elemzők számára a forradalom teljes mértékű megértését. Mire teljes fontosságát felismerhették volna, addigra a szovjet csapatok már szét is verték a forradalmat. Bár a kortárs nyugati politikusok közül nem sokan voltak, akik Bibó István kétségbeesett kibontakozási tervzetét elfogadták volna¹², a forradalomnak a hidegháborúra tett döntő hatását fokozatosan egyre inkább felismerték.

A forradalmat követően Magyarország újra zárt és elérhetetlen országgá vált. Ezért a forradalom leverése utáni menekülthullám páratlan lehetőséget nyújtott a hidegháborús fronton túl fekvő rendszerek nyugati specialistáinak arra, hogy ne csak a forradalmat, hanem az azt megelőző politikai és társadalmi történéseket is elemezhesék. Ennek a lehetőségnek a kiaknázása azzal kecsegtetett, hogy belülről származó, első kézből vett információk tömegéhez jutnak, amelyek révén feltárhatják a kommunista társadalom titkait. Ráadásul úgy vélhették, hogy a megismert kommunista társadalmi jelenségek majd változatlan formában tovább élnek az ellenforradalmi restauráció után is.

Jóllehet a nyugati politikusok meglehetősen közömbösek voltak abban a kérdésben, hogy miként enyhíthetnék a szovjet intervenció Bibó által emlegetett botrányos következményeit, abban egységesek voltak, hogy a levert forradalom elől menekülőktől a lehető legtöbb információt megszerezzék. Annál is inkább szükségük volt erre, mert ha a morális szempontokra érzéketlenek is voltak, érdekelték őket azok a lehetséges és kívánatos eljárások, amelyek révén a szovjet tömb országait stratégiai és pszichológiai maguk érdekei szerint befolyásolhatják.

A Nyugatra érkezett magyar menekültek kutatására nyomban számos vizsgálat szerveződött, jóllehet ebben a szakaszban még semmiféle összehangolt kutatási koncepció nem bukkant fel. Ezek a hidegháborús tudás által inspirált kutatások arra irá-

¹¹ 1950–51-ben a szovjet emigránsokkal Európában és az Egyesült Államokban interjúkat készítettek, valamint kérdőíveket töltettek ki. A projekt során 329 kiterjedt életútinterjút vettek föl, beleértve a részletes személyiségtesztet is. Ezenkívül 453 kiegészítő interjú készült, csaknem 10 000 speciális témájú és 27 000 általános kérdőívet töltettek ki. A kutatás dokumentációja, amely interjúkon és személyiségteszteken alapult, végül 33 000 oldalra rúgott.

¹² Bibó István: *Összegyűjtött munkái*. 3. köt. Bern, 1983, Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem.

nyultak, hogy felderítsék a kommunista totalitárius társadalom elviselhetetlen megnyilvánulásait. A kérdések a következő témákra irányultak: a belső terror, az általános félelem, a társadalmi dezintegráció, a gazdasági káosz, a politikai elit elidegenedettsége a társadalomtól. E témák a kommunizmus nyugati reprezentációjából fakadtak, melyből logikai szükségszerűségként következett a forradalom, vagy legalábbis a lázadás.

Ez a megközelítés mindazonáltal veszélyeztette a kérdezési szituációt, mivel a megkérdezettek számára nyilvánvaló volt, hogy a Nyugat képtelen volt segíteni a forradalmat, de nem is állt szándékában a komoly segítségnyújtás. Ennek következtében a kérdezési előfeltevések okozták a legnagyobb feszültséget és a legtöbb rossz érzést a megkérdezetteknek. A kiváltott kognitív diszsonancia annál is inkább nyilvánvaló volt, mivel az interjúk kapcsán kiderült, hogy a megkérdezettek szemrehányásokkal halmozták el a kérdezőket azért, mert nem segítették a forradalmat.

Nem okozott különösebb nehézséget annak bemutatása, hogy a megkérdezettek „romantikus” módon látják a forradalmat, és benne saját szerepüket. Azonban a kérdezők nem sok hasznát vehették azoknak a válaszoknak, amelyek megfeleltek a kommunista diktatúráról táplált nyugati szabványelképzeléseknek.

A vizsgálatok előrehaladtával egyre több nem az elvárásokba illő válasz született, és így az is kiderült, hogy más kutatási stratégiát kell alkalmazni. A választott stratégiát „pragmatikusként” jellemezhetjük. A stratégia által meghatározott kérdezési taktika az eredetihez képest módosult: a kérdezők a menekülés köznapi motívumainak feltárására összpontosítottak, és ez még arra is lehetőséget nyújtott, hogy a kommunizmusra nézve akár pozitív információkat is rögzíthessenek. A nyugati megfigyelők számára meglepő lehetett, hogy a kommunizmus alatt volt élet, és a szocialista ideológia nemcsak az indoktrináció eszköze volt, hanem olyan célokat is magába foglalt, amelyeket a társadalom nagy csoportjai vallottak magukénak.

1957-ig nem volt világos, hogy melyik módszertani megközelítést fogják alkalmazni. Az 1957-ben útjára bocsátandó Columbia Egyetemi Kutatás – melynek egyik fő célja az volt, hogy összeegyeztesse a hidegháborús ideológiai és a pragmatikus stratégiát – már előkészületben volt. A két stratégia összehangolását szolgálta az 1957. április 12-én megrendezett kutatási szeminárium, amelyet a New York-i Humánökológiai Vizsgálatok Társasága rendezett.¹³

A szeminárium alkalmat adott arra, hogy a folyamatban lévő magyar menekültvizsgálatokról áttekintés szülessék. Azt is lehetővé tette, hogy a Columbia Egyetem kutatási tervében egyenlő súlyt kapjon a *romantikus* és a *pragmatikus* megközelítés. Elemzésünk e szeminárium jegyzőkönyvének szövegén alapul, amely ugyancsak a Columbia Egyetem kéziratárában található meg.

Mielőtt az akkor folyamatban levő egyes kutatásokat a résztvevők megvitatták volna, felmerült a kérdés, hogy a menekülők mintája felfogható-e a magyar társadalmat reprezentáló mintának. Pontosabban fogalmazva, a résztvevők azt kérdezték egy-

¹³ Az elemzés alapja a következő jegyzőkönyv: Society for the Investigation of Human Ecology (440 East 69th, New York, N. Y.). „Seminar of Research on the Hungarian Revolution”. Chairman: Dr. H. G. Wolff. April 12, 1957. Forest Hills Inn, Forest Hill, N. Y. A jegyzőkönyv másolata az ELTE Szociológiai Intézetében van.

mástól, hogy azok a reakciók, amelyeket a menekülők a kommunista társadalom tanaira és módszereire adtak, azonosak-e a társadalom többségének reakcióival.

A szeminárium résztvevői mind a kommunizmus problémáival foglalkozó intézetekből jöttek. Kutatóintézetek, szociológiai, antropológiai, pszichológiai egyetemi tanszékek, külügyi intézmények, valamint titkosszolgálati csoportok voltak a szeminárium résztvevői által képviselt intézmények között. A reprezentativitás kérdésére adott válaszban a szeminárium résztvevői nem voltak egységesek.

Az első csoportba azok tartoztak, akik szerint a menekültek reakciói egészében véve ugyanazok, mint a vasfüggöny mögött maradt magyaroké. E csoport tagjai úgy látták, hogy mivel az 1956-os menekültek már tíz évet éltek kommunista uralom alatt, senki máshoz nem hasonlíthatók. Sem a korábbi menekültekhez, sem azokhoz, akik a Szovjetunió területéről érkeztek Nyugatra.

A második csoportba tartozók visszautasították az első csoport érveit, és azt állították, hogy a menekültek mintáin végzett kutatások eredményei csak a menekült alapsokaságra vonatkoztathatók. Érvelésük szerint alapvető különbség, hogy valaki hajlandó volt a kommunizmus elől elmenekülni, vagy inkább úgy döntött, hogy otthon marad a kommunista uralom alatt.

A harmadik csoport tagjai kompromisszumot ajánlottak az első két csoport között kibontakozott vitában. Úgy látták, hogy a menekültek ugyan tényleg nem reprezentálhatják az otthon maradt lakosságot, de érdemes olyan kérdéseket feltenni nekik, amelyekre várhatóan ugyanolyan válaszokat adnak, mint otthon maradt sorstársaik.

A szimpózium kezdetén azok a résztvevők kaptak szót, akik magától értetődőnek tekintették, hogy egyes véleményáramlatok jól tetten érhetők a menekültek között. A reprezentációpártiak szerint félreértés lenne azt hinni, hogy az antikommunista attitűd csak a menekültekre jellemző, s szerintük az antikommunizmus éppen úgy jellemző a menekültekre, mint a maradókra.

Az *elsőként* megvitatott kutatási jelentés a menekültek esetében feltételezett általános antikommunizmust mutatta be. A beszámolóban fel sem merült a reprezentativitás problémája. Egészében véve – mint látni fogjuk – az előadott jelentés a „romantikus” motiváció szerepét hangsúlyozta, s előfeltevéseit a hidegháborús tudás, valamint a magyarokra vonatkozó nyugati heterosztereotípa-készlet határozta meg.

A kutatás 45 személy kikérdezésén alapult, akik közvetlen részesei voltak a forradalmi eseményeknek. Rendszerellenességükben egyek voltak. Szenvedélyes rendszerellenességük az oroszokkal szemben táplált, rendkívül erős gyűlölettel párosult. Ezeket az érzéseket a kutató a megkérdezettek erős nemzeti érzésének tulajdonította, amelyet abból vezetett le, hogy a magyarok a szlávok és a németek közötti aprócska nyelvszigeten élnek. A kutató feltárta, hogy a megkérdezett forradalmárok tagadták a forradalom előre eltervezett jellegét, és a forradalom spontán kitöréséről beszéltek.

A beszámoló pszichológiai része a megkérdezettek különös agresszivitását és destruktív hajlamát tárta fel. A kutatásba bekapcsolódó pszichológusnak úgy tűnt, hogy a megkérdezett menekülteknek nem voltak erős társas kötődései, ideértve a családi kötődéseket is. Számos megkérdezett egyenesen skizoidnak tűnt. A szeminárium tudós résztvevői közül senki sem válaszolt a kutató pszichológus riadt kérdésére, miszerint: „Ez jellemzi az összes magyart?”

A kutatócsoport szociálpszichológus résztvevője azt hangsúlyozta, hogy a forradalmárminta tagjai könnyen mobilizálható személyek, akik nem láttak semmi kivétneivalót abban, hogy veszélyes helyzetekbe bocsátkozzanak. A szociológus szakértők meg voltak győződve arról, hogy a menekültek egy olyan politikai rendszer elől szöktek el, amely fenyegette és büntette őket. Szociológiai szemmel nézve az is nyilvánvalónak tűnt, hogy a menekültek megpróbáltatásai nem értek véget, hiszen amerikai beilleszkedésük mikéntjére nézve előéletük nem sok hasznos mintát tartogat.

Az előadó gondolkodását meghatározó előfeltevésekre jellemző, hogy előadását azzal a csodálkozó megjegyzéssel zárta, miszerint a magyarok maguk is ázsiai eredetűek lévén, rokonszenvezhetnek volna a tatárokhöz hasonló oroszokkal.¹⁴

A kutatócsoport azzal a – ma már tudjuk, hogy helytelen – megállapítással foglalta össze a vizsgálat eredményeit, hogy a 45 személy kikérdezése útján szerzett kép nemcsak az elnyomott magyarokra, hanem valamennyi rab nemzetre egyaránt érvényes.

A *másodikként* bemutatott jelentés 1000 fős minta kikérdezésén alapult. A kérdezésre 1956. december 6. és 15. között került sor 20 menekülttáborban. A jelentés nyíltan nem mondott ellent a romantikus motivációra épülő kutatási irányzatnak, de nem tért ki néhány ellentmondó motívum feltárására elől sem.

A kutatók kiinduló tézise szerint a menekülteket elsősorban a *félelem* indította hazájuk elhagyására.

A forradalom általuk feltárt okai sorában hangsúlyozottan a gazdaságiakra hívták fel a figyelmet (alacsony bérek, magas árak, áruhiány, szervezetlenség).

Ezt követően tértek rá a politikai okok tárgyalására, melyek között a következőket sorolták fel: a mindenütt ott lévő titkosrendőrség, az orosz elnyomás, a személyes szabadság korlátozása, valamint a poznaíni példa vonzereje.

A feltárt pszichológiai okok között találták a kommunista rendszer által kiváltott frusztrációt, a megcsalatottságérzést, valamint a folyamatos hazudozás okozta csömört. A kutatóknak feltűnt, hogy a megkérdezettek közül senki sem tett nyílt antikommunista nyilatkozatot, jóllehet valamennyien hangoztatták elégedetlenségüket. A megkérdezettek nagyfokú érzékenységet mutattak a hamis ígéretekkel szemben. Az

¹⁴ A megkérdezettek oroszellenessége négy változatot mutatott.

1. Ebben az attitűdben összezavarodott az oroszok felszabadító és megszálló szerepe. Aki ezt az attitűdöt vallja, az elismeri, hogy az oroszok szabadították fel Magyarországot a német megszállás alól, ugyanakkor felróják az oroszoknak, hogy megszállóként ott maradtak az országban. Ezek a válaszadók azt mondták, hogy jobban szerették volna, ha az amerikaiak szabadítják fel Magyarországot.

2. Ebben az attitűdben az oroszok egyértelműen mint a magyar nemzeti büszkeség eltiprói jelennek meg.

3. A harmadik attitűd tükrében az oroszok a magyarokat sújtó erőltetett iparosítás kieszközölőiként jelennek meg. Külön hangsúlyt kap az oroszok gazdasági elnyomó szerepe.

4. Ez az attitűd az orosz megszállást a Magyarországot a középkorban feldúló tatárjáráshoz hasonlítja.

Egyes megkérdezettekben az antikommunizmus némi antiszemitizmussal társult. Felrőtták a kommunista vezetők zsidó származását, orosz iskolázottságát és tudatlanságát.

interjúalanyok 96 százaléka nyíltan kifejezésre juttatta csalódottságát amiatt, hogy elmaradt a forradalom nyugati megsegítése, és 77 százalékuk ezen a katonai megoldást értette. A kérdezők számára megnyugtatónak tűnhetett, hogy a nagyarányú csalódottság ellenére a megkérdezettekben szívósan élt tovább a Nyugat iránti barátság.

Ez a kutatási jelentés a betartatlan nyugati ígéretek szerepét hangsúlyozva hatalmas problémára hívta fel a figyelmet, amely minden bizonnyal alaposan megnehezítette a menekült magyarok körében folytatott hasonló típusú kutatásokat. Jóllehet a megkérdezett magyarok körében általános volt az oroszellenesség, a forradalmárok által várt, de elmaradt nyugati segítség a magyarok szemében megrendítette a jövőbeli nyugati közlések és befolyásolási kísérletek hitelességét.

A szemináriumon ismertetett *harmadik* kutatás azt az ambiciózus célt tűzte ki maga elé, hogy egy 150 személyre kiterjedő minta elemzése révén feltárja a forradalom okait. A beszámoló időpontjára azonban csak 35 interjút sikerült elkészíteni. A kutatók már a 35 interjú kiértékelése alapján is meg tudták állapítani, hogy a forradalmat két okcsoport váltotta ki: az okok egyik csoportja az alacsony életszínvonallal volt összefüggésbe hozható, a másik az elviselhetetlen politikai megfélemlítésre volt visszavezethető. A megkérdezettek szavai alapján egy olyan társadalom képe rajzolódott ki, amely szürke volt és unalmas. Ebben a mintában is szóba került a vezetők alkalmatlansága. A válaszadók szerint a forradalmat előidéző tényezők sorában kiemelkedő az értelmiségiek mobilizáló szerepe. Egyedül ebben a kutatásban kerültek szóba a Petőfi Kör vitái, amelyek gondolatilag előkészítették az utat a rendszer ellen tüntetők, később a felkelők számára. A kutatás megállapította, hogy a kommunista propaganda paradox módon hatott a magyar társadalomra (illetve a megkérdezettek-re). Először is a propaganda bumeráangként működött, mivel az emberek mindennek az ellenkezőjét hitték el. A propaganda negatív Nyugat-képe ily módon automatikusan pozitívvá vált a befogadók tudatában. A másik hatás abban mutatkozott meg, hogy mivel a kommunista propaganda rendszere nem engedett be semmiféle alternatív politikai és ideológiai információt az országba, teljes ignoranciára kárhoztatta a megkérdezetteket (és feltételezhetően a magyar társadalmat is) mindennel kapcsolatban, ami a világban zajlott.

A *negyedik* kutatás keretében a 900 önkéntes kérdőív révén kapott eredményeket elemezték. A kérdőíveket a New Jersey államban felállított Camp Kilmer menekülttábor lakói töltötték ki. A kutatókat meglepte, hogy a megkérdezettek fő frusztrációs forrása éppen ez a tábor volt. Ehhez képest kisebb arányban panaszkodtak a válaszadók a szabadidő hiányára, valamint az amerikai munkavállalást megnehezítő tényezőkre. Néhány válaszadóban felmerült a gondolat, hogy az emigráció következményeként amerikai státusuk alacsonyabb lesz majd, mint a Magyarországon odahagyott. Mindenki teljesen tisztában volt azzal, hogy figyelembe véve a várható politikai nehézségeket, majdnem lehetetlen visszatérniük. Ez az érzés magától értetődően nem vezethető le semmiféle romantikus vágyakozásból, inkább itt is kognitív disszonanciáról lehet szó. A válaszadók azért menekültek el, mert úgy érezték, hogy a kommunista elmélet szerint berendezett politikai és társadalmi rendszer áldozataivá váltak. Úgy tűnhetett, hogy ők a kommunista elmélet menekültjei. (Ez a leírás messzemenően egybevágott az anti-kommunista elmélet híveinek a motivációról alkotott képével.)

Másfelől azonban úgy is tűnhetett, hogy a menekülteket egyszerűen csak a jobb élet reménye hajtotta, és ilyen értelemben véve esetükben a kommunizmus-antikommunizmus diskurzus lényegtelen lehetett.

A MIT-ről (Massachusetts Institut of Technology) érkezett egyik szociológus nyomban észrevette ezt az ellentmondást, és kínálkozó összehasonlítási alapként az általa kutatott kínai menekültek példáját hozta fel. E példából kiindulva úgy vélekedett, hogy a magyar menekültek önmagukról nem ideologikus, hanem pragmatikus terminusokban gondolkodtak. A menekülteket szerinte büntudattal töltötte el a menekülés. Miként a kínaiak esetében látta, a magyarokról is feltételezte, hogy a menekültek szoros családi kapcsolatokat hagytak maguk mögött, amelyek rendszerellenes értékekre szocializálták őket.

Úgy látta, hogy ezek a családi értékek Magyarországon – éppen úgy, mint Kínában – mélyen a hagyományokban gyökereznek, és semmi közük sincs a kommunista intézkedésekhez. Bár az elmélet nem nélkülözi a kuriozitást, hallatára senki sem kapta fel a fejét.

Az *ötödikként* bemutatott kutatás 750 fő vizsgálatára terjedt ki. Ennek a kutatásnak a szimpóziumon felvetett kutatási problematikától eltérően csak az volt a célja, hogy az értelmiségi menekülteknek státusukhoz illő munkalehetőségeket derítsen föl. Egyedül itt merült föl, hogy a megkérdezettek önprezentációja akarva-akaratlan ráhangolódhat a kérdezők elvárásaira. A beszámoló szerint a menekültek azt hitték, hogy a kérdezők a kormányt képviselik, s ennek megfelelően alakították válaszaikat.

Ez a kutatás fényt derített arra, hogy a menekültek az osztály nélküli társadalom és a tervgazdálkodás viszonyait tartották magától értetődőnek. Rendkívüli meglepetéssel vették tudomásul, hogy Nyugaton verseny van, és nem feltétlenül kap mindenki munkát. A Magyarországról menekült mérnökök, orvosok és más értelmiségiek ezt a tényt nem kis megütközéssel vették tudomásul. A kutatók szerint a menekültek ugyan fizikailag maguk mögött hagyták a kommunizmust, lélekben azonban magukkal hozták azt az elvárást, hogy az államnak gondoskodnia kell róluk. Jóllehet ideológiai-lag nem helyeselték a kommunizmust, gyakorlatilag fejlődésként ismerték el azt, ami Magyarországon megvalósult. Úgy látták, hogy a magyar társadalom bizonyos szempontból érettebb, mint a Nyugat. Különösen a fiatalok között terjedt el ez a nézet. A fiatal értelmiségiek a kérdés alkalmával nyíltan hangoztatták, hogy a kommunizmus számos megnyilvánulása valóban rémséges és katasztrofális, más elemei viszont hasznosak. Ellentmondásnak tűnhetett, hogy míg elismerték az ipar és a bányák államosításának, valamint a földek kollektivizálásának eredményességét, a rendszer egé- szében ellenszenves maradt számukra.

Az öt egymás után elhangzó kutatási beszámoló azt mutatta, hogy a hidegháborús tudás által konstruált romantikus menekültmotiváció mellett egyre gyakrabban derült fény a pragmatikus motivációra is. Az utolsó kutatás tűnhetett leginkább zavarba ejtőnek, hiszen a megkérdezett magyar értelmiségi menekültek sem a romantikus, sem a pragmatikus menekültmotivációt hangsúlyozó elvárásoknak nem feleltek meg. Ezzel szemben a plurális demokrácia és a piacgazdaság bírálatától sem riadtak vissza.

E kritikai mozzanatok felmerülése alapvetően megkérdőjelezte a menekültek hidegháborús reprezentációjának jogosultságát. Kiderült, hogy Bibó István bizonyára nem volt egyedül a véleményével, amikor azt írta, hogy „lehetséges az engedés és a kompromisszum azért, mert ma még – ameddig szét nem morzsolódik – létezik Magyarországon országos bázissal rendelkező politikai álláspont, mely egyszerre híve a szabadságnak és a szocializmusnak, ellensége minden restaurációnak, emberségesen, fokozatosan és mindennemű kényszer nélkül tervezi a felduzzadt bürokrácia felszámolását, nem szovjetellenes és nemcsak távol áll attól, hogy országát szovjetellenes támaszponttá engedné tenni, de belülről érti és ismeri a szovjet államvezetés gondjait és problémáit.”¹⁵

A szeminárium résztvevői végül feltették a kérdést: „Mi az ismeretlen (X) tényező a helyzetben?” Erre a kérdésre senki sem tudott válaszolni. Úgy véljük, hogy azért született döntés a CURPH véghezvitelére, mert az amerikai társadalomtudósok politikus megrendelőiket kielégítő, ugyanakkor a szociológiai ismeretszerzés szabályainak megfelelő, igaz választ akartak adni erre a kérdésre. Ezt a célt szolgálta a Columbia Egyetemen 1957-ben beindított úgynevezett „Nagy Vizsgálat”, amelynek sorsát a következő fejezetben követjük végig.

A NAGY VIZSGÁLAT

Még a szeminárium előkészítésének idején, 1957. február 8-án, Henry L. Roberts, a CURPH Végrehajtó Bizottságának elnöke levéllel fordult a Ford Alapítvány Nemzetközi Képzési és Kutatási Osztályához, amelyben 211 250 dollárt két a vizsgálat finanszírozására.¹⁶ A levél tisztán és világosan felsorolja a CURPH céljait és fontosságát: „több mint 150 000 magyar állandó és folyamatos külföldre menekülése olyan potenciális adatforrást szolgáltat Magyarországról, a szovjet csatlós államokról, valamint a nemzetközi kommunista mozgalomról, amely megegyezik az eddig meglévő forrásokkal, vagy talán még túl is mutat a nyugati tudományos élet számára az elmúlt 12 évben hozzáférhető főbb forrásokon (zsákmányként szerzett német dokumentumok, kelet-európai kiutasítottak és szovjet menekültek vallomásai). Megítélésünk szerint a magyar menekültektől most megszerezhető információk olyan fontossággal bírnak, hogy paragon hagyásukat nem engedhetjük meg magunknak. Bármennyire is kockázatos egy ilyen vállalkozás elindítása, sajnálatos lenne, ha nem vállalnánk ezt a kockázatot, és a terület továbbra is teljesen elzárt maradna a nyugati tudományosság számára, ha a magyar menekültek emlékeit az enyészet martalékául hagynánk. Az emlékek nyomtalanul eltűnnének anélkül, hogy összegyűjtöttük és elemeztük volna azokat, s hogy az összegyűjtés és elemzés után azokat a Kelet-Európa, valamint a totalitárius rendszer iránt érdeklődők számára hozzáférhetővé tettük volna.”

¹⁵ Bibó: i. m. 897–898. o.

¹⁶ Henry L. Roberts 1957. február 8-án kelt levele John Howardhoz, a Ford Alapítvány Nemzetközi Képzési és Kutatási Osztályának vezetőjéhez. A levél másolata az ELTE Szociológiai Intézetében található.

A levél írója azonnali döntést kért, hangsúlyozva, hogy az idő sürget, a menekültek emlékei kifakulnak. A kutatás feladatául elsődlegesen a szovjetizált társadalomban élő emberek mindennapjainak rekonstruálását jelölte meg a javaslattevő, különös tekintettel a forradalmi robbanás emberi okainak feltárására.

A levélíró ismertette a kutatás tervezett módját, a kutatandó adatok milyenségét: „mivel a menekültek sietve hagyták el hazájukat, a kívánt információknak csupán az egyének személyes élményeire, véleményére szabad hagyatkoznia, s nem a statisztikai adatok tömegére”.

Kijelölte a legfőbb érdeklődési területeket: a magyar társadalom és az emberek *viszontagságos szovjetizálásának* hatása, valamint a szovjetizálás ellen kitért fegyveres felkelés története. Ezen belül különböző lehetséges kutatási irányokat vázolt fel az előterjesztő:

- a kommunistává nevelés és az ez elleni fellépés technikái,
- a kommunista párt működése,
- a Moszkvából érkező parancsok lehetséges kommunikációs csatornáit,
- a szociális feszültségek terei,
- a forradalom háttere, helyzete és motivációi.

Láthatóan frusztrálta az előterjesztőt az a tény, hogy Nyugaton senki sem volt képes a forradalom előrejelzésére, s e pozitivista vágyalom előtérbe helyezése fontos szerepet játszott a pénzkérés igazolásában. A levél nyomatékosan célzott rá, hogy a vizsgálat céljai nincsenek ellentmondásban az amerikai kormánypolitika kelet-európai célkitűzéseivel.

Kétféle információtypust emelt ki a javaslat:

- a megkérdezett által tudott, illetve megélt eseményekre vonatkozó információ,
- a megkérdezett személyről a névtelenséget biztosítva beszerezhető szociológiai-demográfiai információ.

Értelemszerű, hogy a kétféle megközelítéshez különböző feldolgozási technikákat kívántak igénybe venni. Az első információtypus összegzése és kiértékelése révén arra számítottak, hogy lehetséges lesz az események lehető legteljesebb krónikájának összeállítása, míg a másik típusú információ révén a megszerzett értesülések reprezentativitásának problémáját kívánták megoldani. A kérdést ausztriai és amerikai menekülttáborokban kívánták lebonyolítani.¹⁷ Az adatgyűjtést elsősorban Ausztriában, Franciaországban, Németországban, Svájcban, Angliában és a lehetőségektől függően Jugoszláviában tervezték végrehajtani. Az interjúalanyok utaztatását és elszállásolását a kért költségvetésből kívánták fedezni, csakúgy, mint a kérdezők bérét.

Az interjúkat magyarul vették fel. A lejegyzett válaszokat minden egyes esetben még aznap angolul diktafonra kellett mondani. A kérdést napi öt órára tervezték.

A javaslat szerzője külön hangsúlyt fektetett a kutatás nyitottságára. Minden titkosszolgálati tevékenységtől elhatárolódott, és a szigorú tudományosságot jelölte meg

¹⁷ A vizsgálat ütemezése: 1957. március 1.–március 31.: tervezés, szervezés, előtesztelés, kérdezők képzése; március 15.–május 15.: amerikai kérdés, előkészület az európai kérdésre; 1957. május 15.–szeptember 15.: tömeges kérdés; 1957. július 1.–szeptember 15.: előzetes elemzés; 1957. szeptember 15.–1959. január 31.: további elemzés, kiegészítő interjúk, konferenciák, publikációk.

vezérfonalként. Elutasította a zsurnalizmus szenzációhajhász mindennapiságát is, kizárva a gyűjtött anyag ilyen célú felhasználásának lehetőségét. A javaslatban az interjúk három fajtája különült el.¹⁸

Elemzés és eredmények

A Ford Alapítvány megadta a kért támogatást, és a kérdezés megindult. Egy-egy befejezett interjú hossza általában meghaladta a száz A/4-es formátumú gépelt oldalt. Az interjúk nagy részét a tervnek megfelelően 1957. június 15. és szeptember 6. között készítették el. Összesen 170 interjú készült el. Egy-egy interjú 150–200 oldal hosszú lett.¹⁹ Mivel a kérdezők nem minden esetben tartották magukat a vezérfonalhoz, az interjúk sok esetben véletlenszerűen és önkényesen eltértek az előzetesen rögzített kérdezési mintától. A megkérdezettek egyes témákra alig-alig reagáltak, más témák-

¹⁸ „A”-interjú: Ezt az interjútypust széles tematikai körben képelték el, de minden esetben szükségesnek tartották, hogy az interjúk kiterjenek néhány mindenki számára kötelezően felvetendő témára. Az interjú vezérfonalát New York államban kívánták kipróbálni.

1. Politikai hovatartozás, a kérdezett személyes élményei az 1944 utáni rezsimekről, az azokhoz való lojalitás; foglalkozás, neveltetés, iskoláztatás, vallás, nemzeti hovatartozás.

2. Az 1956-os történésekről adott beszámoló (mi, mikor, hol). Saját tapasztalatok, a menekülés módja, a menekülés tényszerű és motivációs háttere.

3. Vélemények és attitűdök *részletes* feltárása, különös tekintettel a személy ideológiai, politikai álláspontjára, Magyarország jövőjére és múltjára, a kommunizmusra, Oroszországra, Amerikára, különböző politikai személyiségekre, más csoportokkal szemben kialakított attitűdökre. Külön kérdések vonatkoztak a nem politikai témákra.

„B”-interjú: Ezekre az interjúkra a terv szerint akkor kerülhet sor, amikor a megkérdezett különösen fontos vagy érdekes személynek tűnik. A „B”-interjú célja a kényesebb információk megszerzése. (Egyház-állam viszony, etnikai konfliktusok, állami tervezési eljárások, szovjet személyzet, helyi pártszervezetek működése.)

„C”-interjú: Kérdőív, amelynek feladatául a személyes adatok – mint kereset, családi állapot stb. – rögzítését jelölték meg, így segítve elő a teljesebb kép kialakítását. Érvként (már akkor is) azt hozta fel a levélíró, hogy az önköltéses kérdőív jóval olcsóbb módszer, mint a személyes kikérdezés, és kiegészítheti a kikérdezéses módszerrel nyert adatokat.

¹⁹ Az 50 oldalas kódutasítás segítségével több száz pozíció mentén lekódoltuk az interjúkat. Az adatokat számítógépes feldolgozásnak vetettük alá, s a következőkben ennek az elemzésnek az eredményeit mutatjuk be.

ban pedig sokszor igen hosszan, nagy terjedelemben adtak válaszokat.²⁰ A vizsgálat időpontjában összesen 57 interjú volt számunkra elérhető.²¹

A megkérdezettek demográfiai és szociológiai háttere

Az általunk megtalált megkérdezettek túlnyomó többsége (91 százalék) férfi. Életkorukat tekintve viszonylagos többségük 22 és 35 év között volt (40 százalék). A 22 évesnél fiatalabbak aránya 26 százalék (alsó korhatár 17 év) volt, míg a 35 évesnél idősebbek 34 százalékos arányban fordultak elő (a legidősebb megkérdezett 54 éves volt). Vallási hovatartozás szerint a minta eloszlása a magyar népesség vallási megoszlásához hasonló volt.

Családi állapot szerint nézve a mintát azt találtuk, hogy 35 százalék házas, 65 százalék pedig egyedülálló. A megkérdezettek 35 százalékának gyermeke is volt a kérdés idején.

Osztályeredet szerint az interjúalanyok kis csoportja (24 százalék) tartozott a felső osztályhoz, a többség (49 százalék) a középosztályba sorolódott, a munkások aránya 12 százalék, a paraszti származásúak aránya pedig 15 százalék volt. A megkérdezettek átlagos iskolai végzettsége igen magas: egyetemi végzettségű 31 százalék, érettségizett 31 százalék, s a többiek szakmunkásképzőt vagy csak általános iskolát végeztek.

A rendelkezésünkre álló minta sajátosságát mutatja, ha megnézzük, hogy mit válaszoltak a megkérdezettek arra a kérdésre, hogy mi volt apjuk foglalkozása, amikor 14 évesek voltak.

A válaszok szerint 22 százalékuké vezető, 25 százaléké értelmiségi, 12 százaléké szellemi foglalkozású, 25 százaléké szakmunkás, csak 12 százaléké szakképzetlen munkás vagy paraszt (adathiány 4 százalék).

Az adatok azt mutatják, hogy a magyar társadalom 1956-os társadalmi struktúrájához hasonlítva a megkérdezett magyar menekültek körében a magasabb társadalmi rétegek messze túlréprezentáltak az alacsonyabb társadalmi rétegekhez képest. Felte-

²⁰ A következő témák váltottak ki nagyfokú válaszadói aktivitást:

- munka (section „W”),
- iskoláztatás (section „S”),
- élmények a forradalommal kapcsolatban (section „R”),
- '56 előtti állapotok, különös tekintettel a politikai helyzetre, a kisebbségekkel való viszonyra (section „G”).

²¹ Az általunk végzett kódolás óta a teljes anyag hazaérkezett, és az Országos Széchényi Könyvtárban található. Sajnálatos módon azonban – bár az interjúk a CURPH termékei – struktúrájuk és jelzetelésük nem azonos az általunk vizsgált anyagokkal. Így a kiegészítő kódolás irányába tett erőfeszítéseink sajnos nem hoztak eredményeket. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a vizsgálat reprezentativitása akkor sem változott volna, ha a fennmaradó interjúkat is lekódoljuk, azaz adataink csak annak a maroknyi embernek az attitűdjéről számolnak be, akikkel a vizsgált interjúk készültek. Mivel az ilyen dokumentumokban sem dúskálunk, úgy véljük, az alábbi elemzés a reprezentativitás hiánya ellenére sem nélkülöz minden érdekességet.

hető, hogy a teljes meginterjúvált kör közelebb áll ehhez a mintához, mint a kibocsátó társadalomhoz.²²

Elsőként a társadalmi státus faktorait hoztuk létre. Két dimenziót tudtunk mérni (1. táblázat). Az első dimenzió azt a triviális tendenciát mutatta, miszerint a jobban iskolázottak jobban fizető és magasabb presztízssú állásokat töltenek be, mint azok, akiknek iskolázottsági szintje alacsony. A másik dimenzió azt mutatta ki, hogy ha leszámítjuk a fenti korrelációt, szignifikáns kapcsolat mutatható ki az esti tagozaton szerzett diploma és a magas fizetés között. Ezáltal tehát meg tudjuk különböztetni azokat, akik foglalkozásuktól függetlenül, esti végzettség birtokában, magas fizetésű munkakört töltöttek be, valamint azokat, akiknek nem volt esti végzettsége, és nem volt magas fizetése.

Gyermekkorukra emlékezve a megkérdezettek több mint fele közölte, hogy tartottak cselédet, s többségük szerint a család az átlagosnál jobban élt. A háború és a rendszerváltás következtében mind a cselédek, mind a családi vagyon eltűnt, s csak az emlékek maradtak. Származási diszkriminációról 68 százalékuk tett említést.

Mindennek ellenére a megkérdezettek zömében a kérdés idején boldog gyermekkor képe élt, felnövekedésük során szülei nem nagyon korlátozták őket. Szerencsésnek tartották magukat, mert családjuk összetartott, és a családtagok megbíztak egymásban.

A többség (54 százalék) Budapestről menekült, illetve vidéki várost hagyott oda (49 százalék). Mindössze 5 százalékuk élt falun. Jellemző tendencia volt, hogy akik nem Budapestről érkeztek, azok inkább a nyugati megyékből, semmint a keleti országrészekből menekültek Nyugatra. A túlnyomó többség 1956 novemberében és decemberében szánta el magát a menekülésre. 70 százalékuk korábban soha nem hagyta el Magyarországot, a külföldön jártak egy kis része pedig hadifogolyként látott idegen országot.

A megkérdezettek viszonya a kérdéshez

A kérdezők a kérdés befejeztével tízfokú skálák segítségével minősítették a megkérdezetteket kommunikációs hozzáférhetőség, őszinteség és együttműködési készség, valamint válaszadási képesség szempontjából. Ez igen fontos információ, hiszen azt mutatja, hogy miként ítélték meg az amerikai kérdezőbiztosok a magyar információs források együttműködési hajlandóságát. A megkérdezettek többsége mind a négy szempont szerint 7–10 pontot ért el. Bár az interjúkészítők véleménye az volt, hogy a magyar menekültek a kérdéshez pozitívan viszonyultak, a tényleges válaszok több esetben is vonakodást mutattak. Itt emlékeztetnünk kell arra az episztemológiai csapdahelyzetre, ami az egész kérdezési szituációt meghatározta. A magyar menekültek

²² Az adatfeldolgozás során (G. Tóka: *Ideological constraints on the political attitudes of the 1956 Hungarian refugees. Paper presented at the 25th National AAASS Convention in Honolulu, 1993*) a kis elemszám miatt aggregált mutatókat alakítottunk ki. Jóllehet senki sem volt, aki minden esetben választ adott volna, becslés alapján minden válaszadóhoz hozzá tudtuk rendelni a megfelelő értékeket. Eljárásunk során a PRINALS-módszert alkalmaztuk. E nem szabványos módszer rotálatlan faktorokat eredményez (A. Gifi: *Nonlinear Multivariate Analysis*. New York, 1990, Wiley).

nem egyenlő félként kerültek a beszélgetésekbe, hanem az új hazába érkezve az újrakezdés kínjával küszködve vállalták a gyakran többnapos kikérdezést. Vélhetőleg az interjúkért fizetett szerény napidíj is növelhette a részvételi hajlandóságot. Ám ennél sokkal fontosabb és érdekesebb, hogy számos esetben kimutatható a képzelt normakövetés más kérdőíves kutatásoknál is gyakran fellelhető szimptomája: az a jelenség, amikor a kérdezett az interjúkészítő fejével próbál gondolkodni, és olyan válaszokat ad, amelyekről úgy véli, segítségükkel elnyeri a hatalmi helyzetben levő kérdező helyeslését.²³

Nemzeti tudat

A magyar történelem meghatározó, a világtörténelem szempontjából is figyelembe veendő eseményeire vonatkozó kérdés kapcsán a válaszadók leggyakrabban azt említették, hogy Magyarország a Nyugat védőbástyája, a kereszténység védelmezője volt. Ha a tatárjárás elhárítását is ideszámítjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy Magyarország történelmileg determinált pajzsszerepének említése általános volt a megkérdezettek körében. A második leggyakrabban említett esemény (mindenki négyet említhetett, ha akart) a kereszténység felvétele, az államalapítás, Szent István megkoronázása volt. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc említése is számottevő volt. A kommunizmus elleni harcot csak ketten említették.

Arra a kérdésre, hogy Magyarországnak melyik kormánya volt a legjobb a huszadik században, a megkérdezettek 35 százaléka azt válaszolta, hogy ilyen kormány nem volt. Bethlen István, Teleki Pál kormányait néhányan említették, s szintúgy néhány első világháború előtti magyar kormányt.

A megkérdezettek csak néhány esetben tudtak a magyar történelemben demokratikus periódust megjelölni. Egészében véve a magyar történelmet a demokratikus politikai fejlődés hiányával jellemezték. Egyik említett periódus sem tartott sokáig. Az 1848–49-es szabadságharc másfél éve, valamint száz évvel később a koalíciós időszak pár éve számított a megkérdezettek szemében demokráciának. A demokratikus periódusok sorában az 1956-os forradalom két hetét is említették néhányan.

A magyar kultúra lényegét firtató kérdésre sokkal kevesebben válaszoltak. A válaszadók többsége az irodalmat és a zenét tartotta a magyar kultúra leginkább nélkülözhetetlen alkotóelemének. A természettudomány ágait és a festészetet jóval kevesebben említették, a szobrászatot, a filmművészetet és a színházművészetet senki.

Legkevésbé a magyar nemzeti karakterre vonatkozó kérdés aktivizálta a megkérdezetteket (ez a tendencia mind a mai napig jellemzi a magyarokat). Néhányan ugyan említettek sztereotípiákat, de a válaszadók is beérték egy-két tulajdonság említésével. A *haza* fordult elő legtöbbször.

Bár a magyar nemzeti autosztereotípiából levezetett karakterjegyeket kevesen említették, akik mégis, azok markánsan nyilvánultak meg. Szemléltetésül bemutatunk két idézetet:

²³ Sajnálatos módon a vizsgálat jellegéből következően e torzítás kiszűrésére nincs módunk, a nehézséget csak jelezni kívántuk. Ugyanakkor nem szeretnénk lebecsülni a normakövető válaszokban rejlő torzítások nagyságát, amely vélhetően jelentősen befolyásolta a kutatás végeredményeit.

A magyarokra jellemző a „szabadságszeretet, átütő individualizáltság, lovagiaság, lojalitás és lelkesedés, amely néha extremitássá fajul. Általános a hajlam a szélsőségekre, kiváló hadi virtus, vitézség, nem állandó, de kiváló munkateljesítmény, átlagosan magas IQ, feltaláló hajlam és éhség a kultúrára. A magyarok idealisták, nem praktikusak, de segítőkészek, szeretik a luxust” (118-as interjú).

„A magyar igaz, őszinte és egyenes. Szeret dolgozni, szereti az igazságot, és ezért harcolni is kész. Spirituális életét önmagában éli, míg a németek kivagyik, hiúk és büszkék”, és „aprólékosan módszeresek, kispolgárok és erős csordaöszönük van” (36-os interjú).

A trianoni, illetve párizsi békeszerződések nyomán kialakult magyar határokat a megkérdezetteknek csak negyede fogadta el, de csak abban az esetben, ha a magyar nemzeti kisebbségek alapvető demokratikus és emberi jogai nem sérülnek. Általában idegenkedtek az irredentizmustól, s többségük valamiféle békés határrevízióban reménykedett. A magyarok és a közép-európai térség más nemzetei közötti konfliktust a többség nem említette. A Szovjetunió magyarországi jelenlétét láthatóan nem nemzeti terminusokban értelmezték.

A kelet-közép-európai kis nemzetek egymáshoz való viszonyának alakulását a megkérdezettek túlnyomó többsége konföderációs, illetve föderációs keretek között képzelte el. Oroszországot sem szovjet, sem eredeti nemzeti értelmében véve nem sorolták a föderáció vagy konföderáció potenciális tagjai közé. A semleges, független Magyarország gondolata nem tűnt vonzóknak számukra.

Külpolitikai nézetek – nyugati tömegkommunikációs hatások

A korabeli külpolitikai retorikában nap mint nap forgalmazott imperializmusnak a megkérdezettek túlnyomó többsége számára negatív jelentése volt (nem tudni azonban, hogy a szót, vagy a szó által ideologikusan megidézett jelenséget utasították-e el inkább).

Fő ellenségnek az Amerikai Egyesült Államok számított, éppen az az ország, ahova a megkérdezettek többsége igyekezett. Arra a kérdésre, hogy miként vélekedtek akkor az USA-ról, amikor az emigrációra még nem gondolhattak, a megkérdezettek harmada válaszolta azt, hogy már akkor is szerette és becsülte ezt az országot. A többiek kerülték a választ, illetve visszafogottan nyilatkoztak.

A megkérdezettek véleményét nyolc olyan témában kérték ki, amelyek az ötvenes évek első felében sokszor szerepeltek mind a nyugati rádióadásokban, mind a belföldi tömegkommunikációs eszközök közleményeiben. E kérdésekkel azt lehetett vizsgálni, hogy a megkérdezettek milyen mértékben hatottak a nyugati közlések.

A Japán kapitulációját eldöntő 1945-ös hirosimai atomtámadás emlékét a korabeli kommunista propaganda azzal a szándékkal tartotta ébren, hogy rá lehessen mutatni az amerikai imperializmus vétkeire. A megkérdezettek nem osztották a hivatalos hazai értékelést, s többségük a nyugati értelmezéssel egybehangzóan vélekedett. A koreai háború témája megint csak kiváló alkalmat biztosított az ötvenes évek kommunista tömegkommunikációs eszközeinek arra, hogy az USA agresszivitását, az amerikai imperializmus ragadozó természetét bizonyíthassák. Ebben a kérdésben a válaszadók már hiszékenyebbnek bizonyultak, mint az előzőben, sok volt a konfúz

válasz is, és csak egy kisebbség hangoztatott a nyugati interpretációval egybeeső véleményt.

Az egykorú kommunista propaganda előszeretettel állította be a Német Szövetségi Köztársaságot a neonácizmus és revansizmus színterének, jeleiket a német újralfegyverzésben vélték felismerni. A válaszadók nem osztották ezt az értelmezést, de válaszaik többnyire zavarosnak bizonyultak, s csak egy kisebb csoportjuk álláspontja állt közel a nyugati értelmezéshez.

Az 1953-as berlini munkásfelkelés kapcsán szintén a zavaros válaszok voltak többségben, de a hivatalos kommunista álláspontot többnyire nem osztották a válaszadók, s akiknek koherens véleményük volt, azok inkább a nyugati értelmezést fogadták el, miszerint a keletnémet munkások igazságos felkelését a szovjet hadsereg kíméletlenül elnyomta.

Ugyanez a tendencia mutatkozott az 1955-ös genfi csúcstalálkozó megítélésében is: konfúz vagy a nyugati állásponthoz hasonló vélemények fordultak elő.

Politika – gazdaság – társadalom

A rendszer politikai centrumát a megkérdezettek a Magyar Dolgozók Pártja vezető körében látták, azonban a többség az igazi hatalmat Moszkvának, a Szovjet Kommunista Párt vezetőinek tulajdonította. Rákosi és az ÁVH autonóm hatalmi tényezőként történő említése nem volt jellemző.

Arra a kérdésre, hogy a kommunista rendszer változtatásra szorul-e vagy sem, a válaszadók egyik csoportja azt válaszolta, hogy mindent meg kell változtatni (37 százalék). Másik jelentős csoportjuk úgy vélekedett, hogy majdnem mindent meg kellene változtatni, de bizonyos elemeket ugyanakkor meg kellene tartani (47 százalék).

Megőrzendő szocialista vívmányokként a megkérdezettek közül a legtöbben a földosztást, a nagyipar, a bankok államosítását, valamint a társadalombiztosítást említették. Egy válaszadó három vívmányt is említhetett.

A 127-es interjúból vett idézet jól szemlélteti a szocialista ideológia által befolyásolt elképzelést arról, hogy miként kellene az üzemeket vezetni: „A munkásoknak engedni kéne, hogy beleszólhassanak a vállalat vezetésébe, hatalmuk inkább indirekt lenne. Jogukban kéne állni, hogy meghatározzák, kik legyenek a vállalatok egyes kulcspozícióiban, és ezeknek milyen kvalifikációkkal kell rendelkezniük. Mikor a kulcspozíciókat betöltötték, elfoglalóik érezni fogják a munkások befolyását. Ezeknek az embereknek olyan befolyással kell rendelkezniük, hogy meghatározhassák, hogy mit termeljen a gyár stb. [...] Énszerintem a haladás szelleme egyértelműen megköveteli a kormány irányítását”.

A liberális szabadságjogok biztosításának gondolata igen népszerű volt a megkérdezettek között. A politikai pártok feltétlen visszaállítását 63 százalékuk helyeselte, s szabályozott visszaállítását további 23 százalék tartotta volna jónak. A teljes és feltétlen szólásszabadsággal 74 százalék értett egyet, a többiek szabályozott keretek között képzelnék el a jog érvényesülését. Még nagyobb arányban (81 százalék) értettek egyet azzal, hogy mindenkinek legyen szabad a kormányt bírálnia. Ugyanilyen magas arányban helyeselték a gyülekezési szabadságot. A kormány elleni fegyveres

felkelést abban az esetben helyeselték, ha a kormány nem képviseli a többség érdekeit, és/vagy idegen érdekeket szolgál.

Gazdaságpolitikai elképzeléseikre a szocialista és a kapitalista rendszer egyes elemeit vegyítő, harmadikutas elgondolások voltak jellemzők. Távolról sem nyilatkozott meg a témában mindenki, de aki szólt, az államosítások revízióját, a nagyipar túlzott fejlesztésének leállítását, a magánszektor bevezetését, a szabadpiac megteremtését sürgette. Népszerű volt a mezőgazdasági kistermelésen nyugvó Kert-Magyarország vágyképe is. Külföldi tőkéről, teljes tulajdoni restaurációról nem esett szó.

Az egészségügyi szolgáltatásokról a válaszadók zöme (78 százalék) elismerte, hogy 1945-öt követően körük kiszélesedett, elérhetővé vált a tömegek számára. Az a kérdés viszont megosztotta a válaszadókat, hogy időközben a színvonal javult vagy romlott (kisebbségben voltak az utóbbi nézetben lévők).

Hasonlóan magas arányban voltak azok, akik a kommunista rendszer művelődéspolitikájáról voltak jó véleménnyel.

Az osztályszempont eleveenségére utal, hogy a megkérdezettek 72 százaléka igenlően válaszolt arra a kérdésre, hogy vannak-e az egyes társadalmi osztályokat egymástól megkülönböztető, jellegzetes karakterjegyek. A többség szerint ezek a különbségek már a világháború előtt is megvoltak, de azóta a szerepük csökkent.

A világháború előtt a nagybirtokosok és a parasztok közötti osztálykonfliktust látták jelentősnek. Az ötvenes évek magyar társadalmában alig-alig láttak osztályellentétet. Sem a munkás-paraszt, sem a munkás-értelmiségi ellentét nem tűnt számukra fontosnak.

A fenti nézetekkel konzisztens, hogy a többség szerint az osztályok közötti egyenlőtlenység a két világháború közötti magyar társadalomban nagyobb volt, mint az azt követő időszakban. A nagyobb kiegyenlítetttség ára azonban jól láthatóan az életszínvonal minden rétegre és osztályra kiható süllyedése volt. A megkérdezettek különösen a parasztság gazdag és középrétegeit látták süllyedőben. Emelkedést egyetlen esetben, a párttagok esetében észleltek.

Egy jellemző részlet: „kétségtelen, hogy történtek jó dolgok a mostani rendszer alatt is. Például a magyar parasztság nagy része igen rossz körülmények között élt a kommunisták előtt. A panaszos szó gyakori volt. Ezen a területen a helyzet érezhetően megváltozott, jobbra fordult.” Sőt, néhol még „túlfejlődésre” is panaszkodik a megkérdezett: „Sok parasztleány és -leány esett át gyorsképzésen, hogy technikus vagy mérnök legyen, de vágyakoznak vissza a föld után. Én biztatnám őket, hogy menjenek vissza a földekre, és dolgozzanak ott.” Az interjúalany máshol a régi rendszer kötöttségei ellen szól: „A kommunisták szétzúzták azokat a szociális gátakat, amelyek az emberek különböző csoportjait elválasztották. Semmiképpen sem lenne jó, ha a két világháború közötti rendszer visszajönne.” A szabad gyülekezési joggal kapcsolatban ezt mondja: „Könnyen elképzelhető, hogy a teljes gyülekezési szabadság utat engedne a fehérterrornak (White Revolution)” (108. interjú).

Politikai identitás

A megkérdezettek egyik fele saját magát politikailag érdeklődőnek, másik fele politikailag közömbösnek minősítette. A megkérdezettek fele úgy jellemezte magát, hogy

„mindig is a rendszer ellen volt”, míg a többiek valamilyen fokú szimpátiát árultak el a kommunizmus iránt.

Ötven százalékuk az 1945 és 1948 között működött pártok közül egyetleneggyel sem rokonszenvezett. A rokonszenves pártok sorában leginkább a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot, valamint a Független Kisgazdapártot említették.

A megkérdezettek fele nem említett politikai párthovatartozást. Akik igen, azok a Független Kisgazdapártot, a Kereszténydemokrata Pártot és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot nevezték meg. Ugyanez a tendencia, ha azt nézzük, hogy a megkérdezettek milyen pártrokonszenveket tulajdonítottak apáiknak.

Az MDP tagja volt 14 százalék, nem volt tag 86 százalék. DISZ-tag volt 48 százalék.

Vallási identitás

A megkérdezettek többsége – miként a magyar társadalomé – katolikus vallású volt. Kevesebben számoltak be református, s még kevesebben evangélikus hovatartozásról. Az egyházhoz tartozás ambivalenciájára utal, hogy a többség (70 százalék) nem tartotta már magát hívőnek, azonban legalább havonta egyszer látogatott egyházi szertartásokat. A megkérdezettek úgy látták, hogy a vallás befolyása a fiatalokra erőteljesen csökken. Az egyház rendszerellenességét 23 százalék egyáltalán nem, további 42 százalék csak kevéssé észlelte. A békepapokról a megkérdezettek nagyon rossz véleményvel voltak. Jobb esetben manipuláció áldozatainak, rosszabb esetben kommunista vagy titkosszolgálati ügynököknek tartották őket.

Zsidók, antiszemitizmus

A minta 72 százaléka igenlően válaszolt arra a kérdésre, hogy ismeretségi körükben voltak-e olyan személyek, akiket zsidónak tartottak. A magyar társadalomban a megkérdezettek 32 százaléka észlelt antiszemitizmust, a többiek az antiszemitizmus hiányáról vagy egyenesen filoszemitizmusról számoltak be. Igencsak megosztotta a kérdezetteket az a kérdés, hogy a forradalom alatt voltak-e antiszemitának minősíthető jelenségek. Többségben voltak, akik szerint ilyen jelenségek nem fordultak elő, s egy kisebbség vallotta az ellenkezőjét. A felbukkanó antiszemitizmus okaként a válaszadók a zsidók szerepvállalását jelölték meg a pártban és a rendszer vezetésében. 51 százalék kifejezetten vezető szerepek betöltését róta fel a zsidóknak, s a többiek is osztották azt a véleményt, hogy a kommunista rendszerben erőteljesen érezni lehetett a zsidók jelenlétét.

E téma esetében kigyűjtöttünk néhány jellemző szó szerinti idézetet. A legjellemzőbb megnyilvánulás a következő paradoxont hangsúlyozta: „Az emberek nem szerették a zsidókat, de nem volt antiszemitizmus.”

Mindenki különbséget tesz ugyan a zsidó származású kommunista vezetők és a nem kommunista zsidók között, ám egyúttal azt is hangsúlyozzák, hogy a „rendszer az övék volt”.

„Nagyon sok zsidó barátom volt, van, és mindig lesz egynéhány. Nekik ugyanaz volt a véleményük a rendszerről, mint nekem, utálták. [...] Amíg a mai rendszer működik, a zsidóknak nincs félnivalójuk [...] jobban fognak élni, mint az átlag [...], de a

rendszer szétesése után nem lennének biztonságban Magyarországon [...] A zsidókat saját érdekükben el kéne távolítani a magyar földről.”

„A rendszer az övök volt. [...] A zsidók okozták a legnagyobb bajt az országnak. És nemcsak én gondolom így, hanem nagyon sokan a falumból. [...] Minden kommunista vezető zsidó volt. Egy rendes zsidót sem lehetett találni a faluban.”

Egy másik megkérdezett hozzáteszi: „Jobb lenne, ha a zsidók emigrálnának Magyarországról. Ez nemcsak az én véleményem, hanem a falué. Jobb lenne, ha egyedül hagynák a magyarokat.”

A nyílt vagy lappangó antiszemitizmusra utaló szövegrészek száma alacsony, ám jelentőségük így sem elhanyagolható.

Mindennapi élet

Munkahelyéről beszélve a többségnek a technikai feltételek tekintetében jó emlékei voltak. Igazi kifogásként csak a zsúfoltságot említették. A munkatársak többnyire idősebbeknek tűntek, mint a kérdezett maga. Iskolai végzettség és társadalmi státus tekintetében a munkatársakat a megkérdezettek vagy magukhoz hasonló, vagy szociálisan kevert összetételűnek észlelték. A munkahely légkörét ötfokú skálán értékelve a többség kedvező osztályzatot adott, ami arra utal, hogy a megkérdezettek jól érezték magukat munkahelyükön. Ezt megerősíti, hogy a visszaemlékezések szerint az egy helyen dolgozók gyakran összejöttek a munkahelyen kívül is. Akik ilyen összejövetelekről beszámoltak (és ez volt a többség), azok szerint a beszélgetésekre az őszinteség és a nyíltság volt jellemző. Mindazonáltal a munkahelyek nem nélkülözték a gyanakvás légkörét. A megkérdezetteknek csak egy ötöde tagadta határozottan, hogy voltak olyan személyek, akiket vagy az Államvédelmi Hatóság, vagy a személyzeti osztály épített be közéjük. Mindenesetre a megbízható ismerősök körét igen szűkre vonták. Azon belül azonban a politikai témák megvitatását egyáltalán nem kerülték, s intenzív társas életet éltek. A szélesebb társaságban megvitatott témák sorában a sportot, az időjárást és néha-néha közvetetten a politikai jelentőségű témaköröket említették.

A közvetlenül politikai témájú kommunikációt a nyilvános helyeken kerülték. Ez annál is inkább indokoltnak tűnik, mert a rendszer igazán erős oldalának a mindent átható titkosrendőrség működését, a honi és a szovjet elnyomó szervek kikerülhetetlen jelenlétét látták. A rendszer Achilles-sarkát a tömegbázis hiányában, az általános népszerűtlenségben vélték felfedezni.

Az iskolai oroszitanítás következményeképpen a megkérdezettek fele tudott valamit oroszul. Csaknem ugyanekkora arányban voltak olyanok, akik részt vettek a rendszeres marxista–leninista oktatásban. Az ideológiai indoktrináció hatását igen alacsony fokúnak minősítették.

Arra a kérdésre, hogy a kommunisták hány százaléka volt igazi hívő, a megkérdezettek többsége azt válaszolta, hogy csak egy csekély hányaduk hitt igazán a rendszerben.

Az életszínvonal alakulásával a megkérdezettek egyharmada elégedetlen volt, de a többség véleménye szerint az életszínvonal 1956-ra részlegesen vagy egészében véve javult.

A többség (66 százalék) fizetése ezer és kétezer forint között volt. Nagyjából azonos arányban fordultak elő azok, akik 1000 Ft alatti fizetést kaptak, és azok, akik 2000 forint felettit. A túlnyomó többség úgy vélte, hogy az átlagoshoz képest jobb munkája és munkahelye volt, és fizetését is kedvezőbben értékelte az átlagfizetéshez képest.

A megkérdezettek elismerték ugyan, hogy az életszínvonallal való elégedetlenség egyes társadalmi csoportok esetében fontos lehet, de a saját esetükben a gazdasági tényező szerepét nem becsülték túl sokra abban, hogy frusztrációt éreztek. Frusztráló tényezőket a megkérdezettek vagy nem említettek, vagy ha mégis, akkor a demokratikus jogok hiányát. Más frusztrációs tényezők említésének hiánya még inkább feltűnő, mivel a kódutasításban alaposan felkészültünk a lehető legszélesebb frusztrációs választékra (vallási üldözés, tulajdon elvesztése, osztályszempontú diszkrimináció, nemzeti sérelmek, kizártság, unalom, intellektuális elszigeteltség, szovjet jelenlét).

A mindennapi élelmezés kapcsán a megkérdezettek többsége úgy vélekedett, hogy a háború előtti szinthez képest 1956-ban az emberek kevesebbet ettek, rosszabbul táplálkoztak. A romlást azonban a háborúnak tulajdonították, mert az 1946-os évhez viszonyítva már javulásról adtak számot.

A háború előtti időszakot öltözködés szempontjából is jobbnak minősítették, bár 1946 óta folyamatos javulást éreztek.

A nemek egymás közti kapcsolatainak alakulását úgy látták, hogy a korábban merev szexuális erkölcsök fellazultak, a nemi kapcsolatok bonyolítása egyszerűbbé vált. A többség erkölcsi hanyatlást észlelt. A nők helyzetét a megkérdezettek egyik fele javulóként, másik fele romlóként jellemezte.

A megkérdezettek rendszeresen olvasták a napi és a heti sajtót (65 százalék rendszeresen olvasta a *Szabad Népet*), ennek ellenére az volt a véleményük, hogy semmit sem lehet elhinni, amit az újságok írnak. A nyugati rádióadók közül a BBC-t jóval többen hallgatták, mint a Szabad Európát, s az előbbit többre is becsülték. Különösen népszerű volt körükben az *Irodalmi Újság*. Moziba jártak, magyar és nyugati szerzők könyveit olvasták. A magyarok közül a klasszikus, a nyugatiak közül a kortárs szerzőket említették gyakran.

A felkelésről és azután...

A megkérdezettek 26 százaléka vallotta magáról, hogy tevékenyen részt vett a forradalomban, harcolt a szovjet hadsereg ellen. Itt ismét csak utalnunk kell arra, hogy a kérdézési szituáció valószínűsíthetően inspirálta az olyan válaszokat, amelyekről úgy vélték, hogy találkoznak az amerikai kutatók (és hivatalok) egyetértésével.

Arra a kérdésre, hogy mikortól számítható a kezdet, zömük Tito és Hruscov kibékülésének időpontját említette, ezt követte válaszaikban Nagy Imre első miniszterelnöksége, majd a poznaíni felkelés. Fontos mozzanatnak tartották Nagy Imre rehabilitálását, valamint Rajk és társai újratemetését. A forradalmat kiváltó okok sorában a kulturális és politikai elnyomást hangsúlyozták leginkább, a gazdasági kiváltó okok hangsúlyozása kevésbé volt jellemző. Egy kisebbség szerint a felkelés nem volt anti-kommunista, de a többség szerint a későbbiek során határozottan jelen volt az anti-kommunizmus tendenciája.

Az eseményekről való tájékozódás forrásai közül a kérdezők a személyes tájékozódás mellett az írott forrásokat és a rádiót említették. Legtöbben egymástól tájékoztak. Az élőbeszéd forrásai a munkatársak és az ismerősök voltak.

A többség a forradalom napjaiban megjelent újságoknak nem tulajdonított döntő szerepet az események alakulásában. Leginkább a *Szabad Népet* és a *Hétfői Híreket* olvasták. E lapokon kívül a többség rendszeresen olvasott legalább egy új forradalmi lapot (például *Nemzetőr*, *Szabad Honvéd*).

Az információk forrása leginkább a Szabad Kossuth Rádió volt. Ezt követte a BBC, s csak harmadik helyen szerepelt a Szabad Európa Rádió. Az Amerika Hangja a visszaemlékezések szerint gyakorlatilag nem játszott szerepet.

Nagy Imréről 32 százalék vélekedett úgy, hogy kommunista volt ugyan, de személyében az ország jó vezetőt kaphatott volna. Többségben voltak azonban a Nagy Imrével kapcsolatosan szkeptikus véleményen lévők. Az események főszereplői közül a legtöbben (54 százalék) Maléter Pált említették, személyét egyértelműen pozitívan értékelve. (Bibó Istvánra csak 4 százalék hivatkozott.)

Nagy Imrében a legtöbben a demokratikus és/vagy szocialista rendszer megteremtésén munkálkodó politikust látták (60 százalék). A megkérdezetteket élesen megosztotta az a kérdés, hogy a forradalom feltételezett győzelme esetén Nagy Imre hatalmon tudott volna-e maradni, vagy sem. Egyenlő arányban voltak olyanok, akik szerint a politikus megtarthatta volna a hatalmát, és azok, akik szerint a hatalom kicsúszott volna a kezéből.

Ha szabad választásokra került volna sor, a megkérdezettek többsége (52 százalék) a Független Kisgazdapártot tartotta győzelemre esélyesnek. A második helyre a kereszténydemokratákat, a harmadikra a szociáldemokratákat tették. A Nemzeti Parasztpárt került volna szerintük a negyedik helyre. A liberálisoknak nem sok esélyt adtak, azt pedig kizárták, hogy a kommunisták bejuthattak volna a szabadon választott parlamentbe.

Kérdés persze ebben az esetben, hogy milyen pártba léphetett volna be Nagy Imre, akit a legnépszerűbb vezetőnek tartottak a megkérdezettek (37 százalék). Őt követte Kovács Béla (37 százalék), a Kisgazdapárt vezetője. Mindszenty potenciális politikai szerepének korlátozottságára utal, hogy csak 15 százalék említette őt mint az ország leendő vezetőjét.

Politikai-ideológiai attitűdök

Mielőtt kialakítottuk volna a politikai-ideológiai nézeteket mutató aggregált változót, létrehoztuk a leendő változó részét képező egyes politikai attitűdök változóit. E változók értékeinek megoszlását a 2. táblázatban mutatjuk be. (A táblázat sorai abszolút számokat mutatnak.)

A következőkben az egyes értékek gyakorisági eloszlása alapján értelmezzük az egyes politikai és ideológiai álláspontok előfordulási mintáit.

Az üzemek vezetése

Ki vezesse az üzemeket? A többség a munkástanácsokat vagy a szakszervezeteket tartotta erre a legalkalmasabbnak.

A munkások vezető szerepe

A megkérdezettek 40 százalékának nem volt határozott véleménye ebben a kérdésben. A véleményt nyilvánítók körében azok voltak többségben, akik a munkások vezető szerepét helyeselték.

Az ipari termelés növelésének megítélése

A megkérdezettek véleménye kétpólusú eloszlást mutat. Egyik felük helyeselte az ipari termelés növelését, másik felük nem, s mintegy 20 százalék azon az állásponton volt, hogy a termelésnek rugalmasnak kell lennie, beleértve a csökkentést is.

A könnyűipar államosítása

A válaszadók többsége a könnyűipar államosítását nem helyeselte, sokan pedig nem adtak egyértelmű választ erre a kérdésre.

A nagyipar államosítása

Arra kérdésre, hogy milyennek képzelték Magyarország jövőjét, ha a forradalom sikerrel zárult volna, a válaszok jelentős hányada a szocialista megoldást tartotta kívánatosnak: eszerint a nagyvállalatokat és a bankokat, bányákat mindenképpen az állam ellenőrzése alatt vagy tulajdonában kellett volna hagyni.

Mezőgazdasági termelészövetkezetek

A megkérdezettek 65 százaléka nem rokonszenvezett a téeszekkel, ők szükségesnek tartották a téeszek felszámolását, egy kisebbség (30 százalék) viszont annál határozottabban kiállt a téeszítés létjogosultsága mellett. Az ellenzők változatlanul hagyták volna ezt a szocializmusra jellemző, kollektív mezőgazdasági formát.

Gépállomások

A megkérdezettek 28 százaléka kifejezetten ellenezte a gépállomásokat, amelyek a téeszítés trójái falovaként funkcionáltak. Korrigált megmaradásuk, sőt megtartásuk a többség számára azonban teljesen elfogadhatónak tűnt.

A mezőgazdaság támogatása

A többség (56 százalék) egyetértett a magyar mezőgazdaság állami támogatásával, a megkérdezettek 26 százaléka viszont elutasította.

A föld magántulajdona

A földek magántulajdonát a megkérdezettek általában véve helyeselték, különbség csak abban volt, hogy mekkora mérethatárt szabtak volna egy-egy birtoknak.

A nagybirtokrendszer visszaállítása

A megkérdezettek 21 százaléka hallani sem akart a nagybirtokrendszer visszaállításáról. A túlnyomó többség (70 százalék) viszont korlátok között elképzelhetőnek tartotta a földek visszaadását.

Tervezés

A megkérdezettek többsége (75 százalék) fenntartandónak ítélte a tervezést, ami egyébként a szocialista gazdaság lényege. Az egyetértők között többségben voltak a reformisták, akik rugalmasabb tervezési gyakorlatot láttak volna szívesen.

Profit

A kommunista ideológia egyik szitokszava a profit volt. A szó megítélése a megkérdezettek többsége körében ezzel szemben egyértelműen pozitív (58 százalék). Kisebbségben vannak a profitot elítélők (21 százalék).

Állami monopólium

Az állami monopólium a szocialista termelési viszonyok elengedhetetlen feltétele volt. A többség helyeselte a magánprofit elvét, 61 százalék pedig még az állami monopólium fenntartásának gondolatával is rokonszenvezett (legitimálva azt a közérdekkel).

Burzsoázia

A burzsoáziáról 28 százaléknak volt rossz véleménye. A viszonylagos többség sem így, sem úgy nem vélekedett (32 százalék), a többiek véleménye pedig hízelgő.

Állami beavatkozás a magánéletbe

A megkérdezettek zöme szerint az állam csak kivételes esetben – ha a közösség érdeke ezt megköveteli – avatkozhat be a magánéletbe (63 százalék).

Állami gondoskodás

Az államszocializmus mindennapjait mélyen átható állami gondoskodás nem volt a megkérdezettek ellenére. A többség (75 százalék) azt vallotta, hogy az államnak mindenről vagy majdnem mindenről gondoskodnia kell polgárainak biztonsága érdekében.

Marxizmus, marxisták

A megkérdezettek egy ötöde tagadta totálisan a marxizmust („nincs jó eleme, elavult, és mindig is rossz volt”). A többiek a marxizmus egykori vagy jelenleg is érvényes előnyeit hangoztatták. Mindössze a válaszadók 20 százaléka kételkedett abban, hogy egy marxista egyben demokrata is lehet.

A magyar határok megváltoztatása

Alig akadtak olyanok, akik irredenta megoldásban gondolkoztak. A többség az „igazságos” visszacsatolást, illetve az érintettek beleegyezésével történő határmódosítást helyeselné. Mintegy 30 százalék azok aránya, akik nem értenek egyet a határok megváltoztatásával, feltéve, ha a szomszéd országokban tiszteletben tartják a nemzeti és polgári jogokat.

Nemzeti konfliktusok

Mindössze a válaszadók 20 százaléka látott nemzeti konfliktusokat a középkelet-európai térségben. A többiek vagy tagadták a konfliktusokat, vagy nem nyilvánítottak véleményt.

Nemzeti kommunizmus

A Tito-féle nemzeti kommunizmus megítélésében a domináns vélemény az volt, hogy Moszkvától független, de lényegében kommunista irányzat (40 százalék). El-lentmondásként észlelte 14 százalék, üres, jelentés nélküli meghatározást látott a titóizmusban 20 százalék.

A kommunisták és a nemzeti érzés

A többség kizártnak tartotta, hogy egy kommunista egyben hazafi is lehet (60 százalék), a többiek – ha különböző mértékben is – nem tartották elképzelhetetlennek az együttjárást.

Az oroszok megítélése

Az oroszokról negatív véleményt táplált a kérdezettek mintegy harmada. A többiek nem haragudtak az oroszokra, s képesek voltak különbséget tenni a kommunista rendszer és az orosz nép között.

Jellemző volt a magyarországi tapasztalatok által *megszelídített* orosz katonák, valamint a forradalmat leverő, *vad* orosz hadsereg közötti különbségtevés.

„Nagyon különbözőek voltak azok az orosz egységek, melyek már a forradalom előtt is Magyarországon állomásoztak, azoktól a csapatoktól, amelyeket csak a forradalom kitörése után hoztak be. Az első csoportba tartozók kb. 60 százaléka csatlakozott a forradalmárokhoz. A másodikba esőknek még arról sem volt fogalma, hogy hol van. Sokkal beszéltem. Azt mondták, hogy azt hiszik, hogy a Szezei-csatornánál vannak. Még olvasni sem tudtak. Megdöbbentő tudatlanságot és ostobaságot mutattak. Mongolok voltak, akiket szadistának kondicionáltak, és úgy tűnt, hogy élvezik ártatlan emberek lemészárlását. Szerintem azok a csapatok, amelyek Európában állomásoztak pár évet, hozzászoktak egy magasabb nivójú élethez.”

Egyház és állam szétválasztása

A megkérdezettek túlnyomó többsége támogatta a szekularizációt. A minta 86 százaléka egyház és állam részleges szétválasztása mellett foglalt állást, beleértve a politikai és oktatási ügyeket.

Gyermekeik iskolázását mindazonáltal 47 százalék *egyházi keretek között* látta volna szívesen, s csak 18 százalék tartotta célszerűbbnek az állami iskolázást. (A többiek lehetséges döntését nem az iskola hovatartozása, hanem minősége motiválta.)

A szocializmus és a kapitalizmus megítélése

Talán a legmeglepőbb eredmény, hogy a megkérdezettek azonos (23 százalékos) arányban utasították el mind a szocializmust, mind a kapitalizmust – mindkettő nagyon rossz –, de többségük a kommunista elnyomás ellenére a szocializmusról jó véleményt táplált (47 százalék szerint nagyon jó, 9 százalék szerint jó, 19 szerint közepes, 2 százalék szerint rossz), a kapitalizmussal szemben viszont várakozó álláspontot foglalt el (13 százalék szerint nagyon jó, 11 százalék szerint jó, 49 százalék szerint közepes, 5 százalék szerint rossz).

Kéthly Anna

A forradalom szociáldemokrata irányultságának jelképe volt. A megkérdezetteket meglehetősen megosztotta a politikusnő megítélése: 37 százalékuk vélekedett róla pozitívan, 28 százalék ítélt meg negatívan (35 százalék semleges maradt).

Mindszenty József

A hercegprímásban a forradalom konzervatív irányba fordulásának lehetőségét látták a kortársak. A vele rokonszenvezők aránya Kéthlyhez képest nagyobb (46 százalék), a semlegesek aránya nagyjából ugyanakkora (33 százalék), s következőképpen alacsony a Mindszenty iránt ellenszenvet érzők aránya (21 százalék).

„Igazságtétel”

A szocialista rendszer tevőleges alakítóinak megbüntetésére az 1956-os menekültekkel folytatott beszélgetésekben is felmerült, éppen úgy, mint 1989 után, amikor a lehetőség immár nemcsak elvi, hanem gyakorlati lett. A túlnyomó többségben a párttagokkal szemben nem élt semmiféle bosszúvágy. Politikai büntetést helyezett kilátásba 33 százalék, a többiek pedig csak törvényszabta eljárásokat láttak helyénvalónak. Hasonló sorsot szántak a DISZ-tagoknak és a rendőröknek is.

A volt ÁVH tagjai viszont keményebb elbánásra számíthattak volna. Erre utal, hogy a megkérdezettek 25 százaléka a nyílt bosszút tartotta a leghelyesebbnek a volt

ÁVH-sokkal szemben, ám a többség itt is megmaradt volna a megtorlás politikai, illetve jogi keretei mellett.

Baloldaliság és jobboldaliság

A fentebb bemutatott attitűdökre adott kódértékeket többváltozós eljárással elemezve két faktort, rejtett rendező elvet kaptunk, melyek egyike inkább baloldali, a másik inkább jobboldali irányultságot mutat, még ha a két faktor nem is válik el minden esetben élesen egymástól (lásd 2. táblázat).

A két politikai-ideológiai nézetfaktor tehát nem különül el élesen egymástól, s az egyezések inkább a baloldali, semmint a jobboldali irányba mutatnak. Az első nézet-típus baloldalisága konzisztens, merev, míg a másik típus baloldalisága az előző revízióját tükrözi. Legfeltűnőbb a különbség az igazságtétel, a kommunista rendszerrel szembeni – elképzelt – reváns szükségességének megítélése kapcsán. Az első faktor magas pozitív értékei a büntető attitűd hiányára utalnak. Ám a második nézet-típus mentén büntető attitűd jelentkezik, amely ráadásul szervezeti tagság szerint nem válogat a vétkesnek tartottak között. Az első faktoron mind a kommunizmus, mind a kapitalizmus ellenszenv tárgya. Kéthly Anna ezen a faktoron ellenszenves, a másodikon rokonszenves. A nemzeti kommunizmus az első faktoron negatív, a másodikon pozitív. A marxisták az első nézet-típus szerint nem, míg a második szerint lehetnek demokraták. A munkások vezető szerepét a második típus helyesli, az első nem. Az első nézetfaktor ellenszenvet tükröz a föld magántulajdonával szemben és rokonszenvet az egyház és az állam szétválasztásával kapcsolatban.²⁴

A projekt vége

A rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint a kérdőívek kitöltését követően a munka megfeneklett. Az információkból emelt hatalmas hegy megmászhatatlannak bizonyulhatott. Az adatfelvételt követően a kutatók a Ford Alapítványtól újabb pénzszegezést kértek, hogy a kutatás eredményeire építve könyvet írhasanak. A könyv címe *Hungary 1945–1956* lett volna. Jellemző a döntéshozatali folyamat bizonytalanságára, hogy a kutatás folytatására vonatkozó második előterjesztésben a cím után zárójelben a következő megjegyzés szerepel: *talán egy ennél vonzóbb cím is lehetséges.*

A színopszis szerint a kutatási eredmények bemutatását célzó könyvben a forradalomról már nem sok szó esne. Az érdeklődés homlokterében annak bemutatása állt volna, hogy miféle individuális és kollektív viselkedési módokra nyílt lehetőség a kommunista társadalomban. A könyv megjelentetését 1960–61-re tervezték. A to-

²⁴ Lépésenként végzett regresszióelemzéssel néztük meg, hogy milyen független változók határozzák meg az egyik vagy a másik nézet-típushoz való ragaszkodást. Számos lehetőséget kipróbáltunk, többek között néztük a szülői család szociális jellegét, az életkort, a nemet, a kulturális fogyasztás típusát, a megkérdezett, illetve közeli ismerőseinek üldözöttségét, a felkelés során tanúsított viselkedés jellegét, ám ezek egyike kapcsán sem találtunk szignifikáns hatást. Nehéz azonban megmondani, hogy eredményünk az elégtelen mérésre vezethető-e vissza, vagy arról van szó, hogy a fentebb felsorolt tényezők nem befolyásolják a politikai-ideológiai attitűdöket, esetleg a módszerben volt a hiba.

vábbiakban szerették volna folytatni a kutatást, amelynek témája a menekültek letelepítése és az amerikai társadalomba való beilleszkedése lett volna.

A gyűjtött információtömeg gazdagságához méltó elemzés végül is nem született. Természetesen a kutatás eredményei nem maradtak hozzáférhetetlenek. Néhány esetben az interjúkat egyes kutatók háttéranyagként hasznosították. Mindenekelőtt Paul Zinner munkáját említhetjük, amely a magyar forradalom történetének feldolgozására vállalkozott. A mű 1962-ben jelent meg.²⁵ A könyv előszavában a kiadó és a CURPH vezetője, Henry L. Roberts elégedetten jegyzi meg: „Zinner professzor munkája a magyar forradalomról és annak háttéréről az első fontos publikáció, amelynek alapját túlnyomórészt a Columbia University Research Project on Hungary által finanszírozott interjúk adják.”

Ezzel szemben az alig-alig hasznosított interjúkon túl a szerző a forradalom alatt elhangzott rádióadások szövegeire, a különböző újságokban megjelent cikkekre épít elsősorban. Az interjúk kutatásból jórészt csak a megkérdezettek szociológiai-demográfiai adatait idézi. A könyv zárszavában Zinner megjegyzi, hogy távol állt tőle az a cél, hogy a Magyarországon történtek teljes leírását adja, ehelyett az események és a bennük szereplő személyek viselkedésének interpretációjára törekedett.

Harris L. Coultner²⁶ dolgozata a magyar parasztságról szól. A szerző az elkészült 170 interjú közül 17 olyat említ, amelyek mezőgazdasági problémákra is kitértek (további 30–40 interjú érintette ezt a témát). Az interjúk hasznosíthatóságát korlátozta számára, hogy a menekültek között nem volt téveszt, s a megkérdezettek javarészt a nyugati országrészekből származtak. Bár a szerző lábjegyzetben köszönetét fejezi ki Paul Zinnernek, valójában a szöveg semmi olyat nem tartalmaz, ami az interjúkból származott volna.

Ha a CURPH eredményeinek nyilvánosságát a hasonló célú, de szovjet menekültekre összpontosító Harvard Project eredményeinek nyilvánosságával vetjük össze, akkor a különbség szembevetendő. A szovjet-országi menekülteket kutató Harvard Project keretében született eredmények tíz év alatt több mint ötven könyvben szerepet kaptak, a CURPH mérlege viszont csak egyetlen, s az eredményeket éppen csak érintő könyv. A Magyarországról 1956-ban elmenekült 175 082 embernek nem maradt rögzített és rendszerezett nyoma a társadalomtudományban.

KÖVETKEZTETÉS

A kutatás lezárulását követő több évtizedes távlatból visszatekintve azt mondhatjuk, hogy az ismeretlen (X) megtalálására irányuló igyekezet lehetetlen vállalkozás volt. Nem kétséges, hogy a menekülteket az elnyomás által kiváltott negatív élmények éppen úgy motiválták, mint az új hazában megtalálható jobb élet reménye. Az sem lehet kétséges, hogy a kommunizmus-szocializmus és a kapitalizmus közötti harma-

²⁵ P. Zinner: *National Communism and events in Poland and Hungary, February–November '56*. New York, 1957, Columbia University Press.

²⁶ H. L. Coultner: *The Hungarian peasantry: 1948–1956*. *American Slavic and East European Review*, 1959 (kefelevonat).

dik út lehetőségébe vetett bizalmukat gyorsan feladták. Ez a harmadik variáns ugyanis semmiféle akkor létező ideológiai keretbe nem illett bele. A magyarországi kommunista vezetők a levert forradalom után a harmadik út keresését ideológiai áruháznak tekintették. Ugyanakkor a harmadik út a nyugati politikusok számára sem volt vonzó, ők abban csak a mindenképpen elpusztítandó kommunizmus egyik variánsát látták.

A Columbia Egyetem magyarországi menekültek vizsgálatára irányuló kutatása kudarcot vallott. A kudarc okát abban látjuk, hogy a kutatási eredmények semmiképpen sem illettek bele a kommunizmus totalitárius reprezentációjába, és emiatt teljességgel hasznavethetetlennek bizonyultak a Nyugat szovjet tömb elleni harcában.

A korábban hozzáférhetetlen, titkos szovjet irattárak megnyíltak. Az itt tárolt dokumentumok fényében végképp tarthatatlanná vált a szovjetológusok által teremtett szovjetkép. Az iratok azt mutatják, hogy a hidegháború keleti térfelén semmiféle ideológiai motivációnak nem volt helye. A marxizmus–leninizmus primitív sémáit szajkózó, hidegvérű, pragmatikus politikusok vívták ezt a háborút a Kremlben, akiket a hatalom megtartásán kívül semmi más nem érdekelt. A titkos dokumentumok szenzációja az, hogy nincs bennük semmi szenzáció²⁷.

Az államszocialista rendszerek összeomlásával a történet mindenképpen véget ér. A kutatási eredmények publikálásának ma már nincs akadálya, mivel ezek az eredmények senki számára nem tartogatnak fenyegetést. Igaz, senkinek sem kínálnak politikai vagy ideológiai hasznot. Az államszocialista rendszerek eltűntek, új helyzet keletkezett Közép- és Kelet-Európában.

Az a kérdés, hogy ebben a helyzetben mi a magyarázó ismeretlen (X) tényező, ma is megválaszolatlan.

²⁷ Litván György: i. m.

FÜGGELÉK

1. táblázat. *A két rejtett szociális dimenzió*

	I. faktor	II. faktor
<i>foglalkozás 1956-ban</i> (1 vezető, 6 segéd- vagy mezőgazdasági munkás)	-.832	-.097
<i>előző foglalkozás</i> (1 vezető, 6 segéd- vagy mezőgazdasági munkás)	-.899	.222
<i>iskola</i> (1 egyetem, 6 befejezetlen általános iskola)	-.872	.171
<i>bérezés</i> (1 legalsó, 5 legfelső ötöd)	.623	.486
<i>esti iskolázottság</i> (1 igen, 2 nem)	.062	-.920
<i>szakmai iskolázottság</i> (1 igen, 2 nem)	.126	.181

2. táblázat. *Baloldaliság és jobboldaliság*

	I. faktor	II. faktor
<i>Az üzemek vezetése</i>	.126	-.151
<i>A munkások vezető szerepe</i>	.405	.394
<i>Az ipari termelés növelésének megítélése</i>	-.258	-.050
<i>A könnyűipar államosítása</i>	.353	-.429
<i>Mezőgazdasági termelőszövetkezetek</i>	.364	.342
<i>Gépállomások</i>	-.033	.447
<i>A mezőgazdaság támogatása</i>	-.230	-.554
<i>A föld magántulajdona</i>	.365	.083
<i>A nagybirtokrendszer visszaállítása</i>	.204	.487
<i>Tervezés</i>	.078	.043
<i>Profit</i>	.194	.546
<i>Állami monopólium</i>	.006	.018
<i>Burzsoázia</i>	-.315	-.430
<i>Állami beavatkozás a magánéletbe</i>	-.135	-.241

	I. faktor	II. faktor
<i>Állami gondoskodás</i>	.022	.006
<i>Marxizmus</i>	.328	.413
<i>Marxisták</i>	-.002	-.234
<i>A magyar határok megváltoztatása</i>	.241	.268
<i>Nemzeti konfliktusok</i>	.060	.342
<i>Nemzeti kommunizmus</i>	-.621	.523
<i>A kommunisták és a nemzeti érzés</i>	.315	.378
<i>Az oroszok megítélése</i>	.354	-.005
<i>Egyház és állam szétválasztása</i>	-.546	-.015
<i>Gyermekek egyházi iskoláztatása</i>	.348	.132
<i>A szocializmus megítélése</i>	-.221	-.027
<i>A kapitalizmus megítélése</i>	-.487	-.083
<i>Kéthly Anna</i>	.317	.211
<i>Mindszenty József</i>	-.566	.372
<i>„Igazságtétel” (MDP-tagok)</i>	.563	.421
<i>„Igazságtétel” (ÁVH)</i>	.549	.484
<i>„Igazságtétel” (DISZ-tagok)</i>	.790	-.413
<i>„Igazságtétel” (rendőrök)</i>	.732	.558

Az elemzésbe vont politikai attitűdök értékeinek megoszlása

TÉMA	1	2	3	4	5	
munkások vezessék-e a vállalatokat?	15	33	7	2	0	igentől nemig
növekedjék-e a termelés?	20	14	23	0	0	jó/rossz
fontosak a határok?	4	18	15	6	14	revízió
milyenek az oroszok?	5	17	8	24	3	jó/rossz
nemzeti konfliktusok vannak-e?	14	3	40	0	0	igen/nem
a marxizmus milyen?	13	18	9	15	2	jó/rossz
a marxisták demokraták-e?	14	13	30	0	0	igen/nem
jó a nemzeti kommunizmus?	9	11	8	27	2	jó/rossz
kommunista lehet hazafi?	34	7	12	4	0	mind/senki
jó a szocializmus?	13	1	11	5	27	jó/rossz
jó a kapitalizmus?	13	3	28	6	7	jó/rossz
jó a burzsoázia?	15	1	18	5	18	jó/rossz
Kéthly	13	3	20	7	14	jó/rossz
Mindszenty	6	6	19	6	20	jó/rossz
magánprofit	32	1	12	10	2	jó/rossz
állami monopólium	7	28	4	13	5	igen/nem
helyes a könnyűipar államosítása?	3	1	2	26	25	igen/nem
helyes a tervezés?	14	29	14	0	0	igen/nem
beavatkozhat az állam a magánügyekbe?	1	14	1	36	5	igen/nem
az államnak gondoskodnia kell a polgárról?	3	7	4	43	0	igen/nem
a munkásoknak nagy hatalma kell legyen a gyárakban?	2	9	23	18	5	igen/nem
jók a szövetkezetek?	29	8	3	5	12	igen/nem
segíteni kell a mezőgazdaságot?	8	24	8	13	4	igen/nem
a földet vissza kell adni?	23	33	1	0	0	igen/nem

TÉMA	1	2	3	4	5	
a nagybirtokot helyre kell állítani?	5	40	12	0	0	igen/nem
a gépállomásokat fel kell számolni?	16	24	17	0	0	igen/nem
az egyházat el kell választani az államtól?	1	49	7	0	0	igen/nem
a gyerek egyházi iskolába járjon?	27	10	20	0	0	igen/nem
a párttagokon bosszút kell állni?	2	4	19	31	1	igen/nem
DISZ-tagokon bosszút kell állni?	1	5	15	29	7	igen/nem
ÁVH-sokon bosszút kell állni?	3	12	24	18	0	igen/nem
a rendőrökön bosszút kell állni?	1	6	18	30	2	igen/nem

Hegedűs B. András

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC
RENEZÁNSZA ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

Visszatekintés 1988-ra¹

„Ha... igaz, aminek eldöntése, hallom, történéseinkre vár, hogy '56-ban ez az ország úgy rázta le magáról a rendszert, mint kutya a vizet, akkor '56 után ez a hasonlat elromlott, mert később már nem lehetett megmondani, hol végződik a víz, s hol kezdődik a kutya” – írja Esterházy Péter a sokéves kínlódás után engedélyezett *Hitel* 1988. november 16-i, második számában.²

És ha igaz, teszem hozzá, hogy az 1989-es esztendő a csodák éve, az annus mirabilis volt, akkor 1988-ban, tíz éve – hol megérezve, hol rácsodálkozva, hol bizonytalanul, hol bátran és némiképpen tudatosan, vagy éppen megrettenve –, e csodák előkészítése volt folyamatban.

Nagyapáinktól tudjuk, hogy idős korban rohannak az évek, ami tavaly volt – tegnap volt, a tízéves események csupán a minap. Magam is így vagyok 1988 történéseivel, mintha a kézzelfogható tegnapi történet volna minden. De ha számba vennénk – ami most nem feladatomban –, hogy mi minden történt azóta, ha érzelmi nem is, de értelmileg okvetlenül tudnunk kellene, hogy a múltat emlékezünk.

Még akkor is a múltat, ha ez sokunk közelmúltja.

Így talán Tisztelt Hallgatóim megbocsátják, ha életünk e két legfontosabb eseményét, az 1956-os forradalmat és a rendszerváltást felidézvén – jóllehet törekszem a tárgyilagosságra – a szubjektivitást teljesen mégsem tudom mellőzni.

Kormányok váltották egymást: a magukat sikertelenül átmenteni kívánó utolsó egypárti kormányok, az első szabadon választott demokratikus kormány a nemzeti múltat oly egyoldalúan kezelő, historizáló konzervativizmusával, majd a kirajzolatlan jövőbe tekintő, a hétköznapi pragmatizmust unos-untalan hangoztató, az utódpart uralta koalíciós kormány. S közben megfeledkeztek arról, hogy új generációk nőnek fel, akik a kényes kérdések előtt örömmel kitérő pedagógusoktól semmit sem hallanak

¹ Elhangzott a Nagy Imre és társai ellen rendezett per, a kivégzés 40. évfordulója, valamint az 1988. júniusi párizsi és budapesti megemlékezések 10. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen a Kossuth Klubban, 1998. június 8. Felszólalt Király Béla, Nagy Ernő és Mécs Imre is.

² 23. o.

közelmúltunkról: gondoljunk arra, hogy az idén egyetemre beiratkozó fiatalember nyolc–kilenc éves volt a rendszerváltás éveiben.

„Hálás vagyok Lengyelország és Magyarország és a Cseh Köztársaság népeinek, amelyek hősiessége lehetővé tette ezt a napot. A sötétség hosszú évei után felvirradt a szabadság reménye. Emlékezem az 1956-os magyar felkelésre, az 1968-as prágai tavaszra és az 1981-es gdański hajógyárra.” Ezt Clinton amerikai elnök mondotta egy évvel ezelőtt, amikor Madridban jóváhagyták Magyarország NATO-csatlakozását. Magyarországon mindezt nem, vagy alig hangsúlyozták.³

Magyarországon 1988-ban Kádár János kedvelt és semmitmondó kifejezésével élve „bonyolult volt a helyzet”. Az ellenzék legkülönbözőbb csoportjai és áramlatai – élve a kádári diktatúra fokozatos puhulása adta lehetőségekkel, a gazdasági reform kényszerű elfogadásával és elfogadtatásával, a nyugati kölcsönökből teremtett álbőséggel – abba a helyzetbe kerültek, hogy a kádári rendszert, az egypárti államhatalmat és a pártállami struktúrát már alapjaiban meg tudták kérdőjelezni.

Csak jelzem, hogy mindannak, ami 1988-ban történt, megvolt a maga szerves előzménye a politikai élet valamennyi terén: a demokratikus ellenzék aláírás-gyűjtési mozgalmaiban és Monoron, az egyre jobban burjánzó illegális kiadványokban Krassó György Magyar Október Kiadójának termékeitől a *Beszélő*ig, a népi írók honi és külföldi tevékenységétől a nemzetiségi-kisebbségi mozgalmakig, az első nem legális ötvenhatos tudományos tanácskozástól a környezetvédelmi mozgalmakig, a katonai-szolgálat-megtagadóktól a szegényeket támogató akciókig, és így tovább.

Ma elsősorban arról szeretnék beszélni – kiemelve az évet a nemzetközi és az általános belpolitikai kontextusból –, hogy 1988 az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc eszmei és politikai reneszánszának, az ezért folyó hol csendes, hol nagyon is zajos, olykor kemény küzdelemnek az esztendeje volt.

Amikor lehetővé vált, hogy az 1956-ról szóló vita, 1956 újraértékelése egyrészt meghaladja a hivatalosság untilg hangoztatott „ellenforradalom”-tézisét – a görcsös és szklerotikus ragaszkodást az MSZMP 1956. decemberi határozatának 4. pontjához –, másrészt kilépjen az illegális és rendőrileg üldözött szamizdatsajtó és könyvkiadás

³ Clinton amerikai elnök beszéde Madridban, 1997. július 8-án. Lásd a *Népszabadság* egy szövegben elrejtett mondatát: „Többen megemlégték”. (Füzes Oszkár, 1997. május 2. 3. o.) Mrs. Boxer szenátor, 1998. április 29. Amerikai Kongresszus: „Mindannyian emlékezünk olyan történelmi eseményekre, amelyek örökre bennünk élnek. Az ilyen történelmi korok annyira fontosak, hogy szívünkben dobognak, és életünk végéig érezzük lenyomatát.” (Strike at our heart leave a lasting imprint.)

„Visszaemlékezem 1956-ra, amikor Magyarország népe bátran szembeszállt az elnyomással, és amikor brutálisan elnyomták a szabadság és a demokrácia álmait. Sohasem fogom elfelejteni, hogy családomban a televíziót körbeültük, és figyeltük, hogyan nyomták el a szovjet tankok ezt az óriási kezdeményezést. Magyarország sötét napjai voltak ekkor, ugyanúgy, mint Lengyelországban és a Cseh Köztársaságban, és valamennyi, a vasfüggöny mögötti nemzet esetében.” (Köszönetet mondok Gereben Istvánnak [Washington], hogy Clinton elnök madridi beszédére, valamint az amerikai kongresszusi felszólalásokra és mindezek hazai agyonhallgatására felhívta a figyelmemet.)

nagy hatású, de mégis korlátozott kereteiből, valójában a kádári rendszer legitimitása került napirendre.

Az ellenzéki áramlatok és közöttük az ötvenhatosok szervezett és nyílt fellépése először megkérdőjelezte, majd kétségbe vonta, végezetül megsemmisítette az 1956. november 4-én Moszkvában, Ungvárott, Szolnokon és végül Budapesten, külső erőszakkal és nem testvéri segítséggel létrejött hatalom erkölcsi, jogi és politikai bázisát.

Három emlékezetes napon, március 15-én, június 16-án és október 23-án pedig a rendszerrel szembeszálló – és 1956 ügyében még nagyrészt egyetértő – ellenzék utcai demonstrációkon is megkísérelte kinyilvánítani 1956 októberével kapcsolatos nézeteit, céljait, és azt, hogy mind a következő reformoknak, mind a gyökeres változásoknak elengedhetetlen feltétele az ellenforradalom terminusának törlése a magyar politikai szótárból, és a forradalom becsületének helyreállítása.

A magyar politikai erők még egyáltalán nem, a nyilvánosság hordozói pedig csak lépésről lépésre ismerték fel mindezt 1988-ban: nem 1956 részleteiről volt szó, mint 1990 után, nem különböző áramlatok között folyt a vita, nem személyek gyalázták egymást múltjuk egy-egy feltáratlan ténye miatt. A lényegről volt szó: forradalom vagy ellenforradalom volt-e 1956-ban?

1987–88 fordulóján, az év elején a párt főtitkára Kádár János, helyettese Lázár György, a Minisztertanács elnöke Grósz Károly. Az ország tényleges hatalmi szervében, a párt politikai bizottságában és titkárságában legfeljebb a gazdasági reformmal szimpatizálók, mint Csehák Judit, Havasi Ferenc és Németh Miklós, már ott vannak, de a meghatározó pártvonalat Berecz János és az adminisztratív – magyarul: rendőri és állambiztonsági – ügyekért felelős Fejti György határozza meg.

Virágzik a MEASZ, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, januárban Lajtai Vera tart előadást az 1956-os ellenforradalom értékeléséről..., és ami ennél természetesen sokkal jelentősebb, hogy Kádár János főtitkári minőségében a moszkvai *Ogonyok*knak adott nyilatkozatában kijelenti: október 23. (!) „már a nyílt ellenforradalmi felkelés napja volt. Az októberi napokban az ellenforradalom összes erői kiléptek a színtérre”...⁴ És az év végén, amikor már csak az MSZMP formális elnöki tisztét tölti be, ugyanő a *Kommunyszt*knak nyilatkozva megismétli a magyar kommunisták pártja megalakulásának 70. évfordulóját ünnepeelve: „Nagy Imre minden törvényes eljárást, a kormányt, az Elnöki Tanácsot mellőzve, szűk kabinetben határozta el a népi demokratikus hatalom feladását, ... az ellenforradalom két fő követelésének elfogadását.”⁵ Így nem véletlen, hogy az aczéli kultúrpolitika utolsó évében betiltják Ember Judit *Menedékjog* című, a Nagy Imre-csoport november 4. utáni sorsáról szóló dokumentumfilmjét.⁶

Az ellenzék erői egyre aktívabbak, a hatalom, pontosabban az akkor már nagyon is differenciálódó hatalom viszont – noha már jóval Kádár puccsszerű eltávolítása után vagyunk – még nem hátrál, és nem enged. Grósz Károly júliusban jelenti ki,

⁴ *Ogonyok*, 1988. március 13.; *Magyarország*, 1988. március 14.

⁵ *Kommunyszt*, 1988. november; *Magyarország*, 1988. 48. sz.

⁶ *1956 Kézikönyve. Kronológia*. Írta és összeállította Hegedűs B. András, Beck Tibor, Germuska Pál. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. 349. o.

hogy Nagy Imrét helyes volt bíróság elé állítani, mert egy miniszterelnök nem sértheti meg az alkotmányt,⁷ és szinte ezzel egy időben jelenik meg a *Párttörténeti Közleményekben* Molnár Jánosnak, a hivatalos párttörténetírás egyetlen, viszonylagos tárgyilagosságra törekvő képviselőjének tanulmánya 1956-ról, amely azonban az „ellenforradalom”-konceptióval (nyilvánvalóan) nem tud és nem is akar szakítani.⁸

Ősszel – mintegy az MSZMP frakciójaként – megalakul a Münnich Ferenc Társaság. A kezdeményezők: „az 1956–57-ben küzdő forradalmi karhatalmisták, munkásörök és más, a népi hatalomhoz hű személyek”. A társaság elnöke Kovács István, az egyik karhatalmi ezred zászlóaljparttitkára, működési helye pedig – bármilyen meglepő is – a Hazafias Népfront III. Kerületi Bizottsága.

A régi hatalom – s itt nem a politológiai értelemben vett hatalomról, hanem a hatalmat enkezükkel és fegyverükkel gyakorló rendőrök, ÁVH-sok, belügyesek hatalmáról van szó – utólag talán megmosolyogtató, de akkor még nagyon is fenyegető akciójaként, amelyről november 9-én Széchy András volt állambiztonsági főtitest számol be, Berecz János irányításával több napon keresztül a Budapesti Karhatalmi Forradalmi Ezred 1956–57-es tevékenységét veszik számba.

Berecz aktivitása nem csökken az év folyamán. Kolumnás cikkben fejti ki, hogy „1956 nemzeti tragédia a magyar történelemben, s kétségtelen, hogy a fegyveres harc lényegét tekintve... a maga véres valóságában ellenforradalom volt.” És mindezek után e tézisére támaszkodva próbálja meghirdetni az új nemzeti összefogást.⁹

Az év eseményeire Grósz Károly kommunista aktívája teszi fel a koronát a Sportcsarnokban, amikor tízezer kommunista aktivista tapsolja meg szavait: „A magyar párt és a társadalom jó irányba halad előre [...] Osztályharc ez a javából. [...] Ha kell, határozottan fel tudunk lépni az ellenséges, ellenforradalmi erőkkel szemben. [...] Ha nem, akkor az anarchia, a káosz és – ne legyen illúzió – fehérterror uralkodik el.”¹⁰

Miért soroltam fel ezeket a nem véletlenszerűen kiválasztott idézeteket? Mert úgy vélem, hogy a „harc a hataloméért” még távolról sem dőlt el 1988-ban. Nem csupán arról van szó, hogy a szocialista reform-Magyarországot a reform ellenségei vették körül, hanem arról is, hogy létezett egy elszánt hatalmi csoport, amely képes lett volna érdekeit, hatalmát, sőt – nem tagadom – eszméit akár erőszak árán is megvédeni.

Mindezek tükrében talán megengedhető, hogy illő határozottsággal megállapítsuk: mindazok, akik már 1988 előtt és azután, különösen 1988-ban ébren tartották az 1956-os forradalom szellemét, kockázatot vállaltak, és talán nem is kicsit. Hogy a történelem így alakul, azt akkor nemigen lehetett előre látni.

A forradalmat 1988-ban az őszinte reformerek is csak szőrmentén emlegetik. A szovjet árményk rávetül Magyarországra. Az agg Kádár mindvégig bizalmatlan az újsütetű reformer Gorbacsovval, aki pedig valószínűleg őszintén tiszteli Kádárban a szigorúan a rendszeren belüli reformok iránt toleráns politikust. A hatalmi harc a Szovjetunióban távolról sem dőlt el, Gorbacsov hatalma (ma már tudjuk, mindvégig) bi-

⁷ *Magyar Nemzet*, 1988. július 12.

⁸ 1988. 2. sz.

⁹ *Népszabadság*, 1988. november 19.

¹⁰ *Magyar Nemzet*, 1988. november 30. és még valamennyi magyar napilap.

zonytalan. Bihari Mihály tavasszal a *Magyar Nemzet*ben már kizárt MSZMP-tagként, újdonsült Új Márciusi Front-osként és MDF-alapítóként – miután utalás történik a szovjetunióbeli Andrejeva-levélre (emlékezünk-e még rá?) – a parlament összetételét bírálja, és egyetértőleg idézi Grósz Károlyt, aki szerint a vízlépcső ügye nem környezetvédelmi, hanem politikai probléma. A legitimitás megannyi problémája között azonban 1956-ról nem szól, csak arra utal, hogyha a működő többpártrendszer hirtelen lép be a társadalom életébe, akkor a működő pártot a politikai élet perifériájára szoríthatja, mint 1956-ban.

Ilyen előzmények után, ilyen politikai környezetben alakul meg a Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB). Körülbelül három-négy hónappal előbb, mint amire első felhívásának dátuma utal, hiszen a szervezés, ha nem is mély illegáltságban, de a legalitáson kívül történt, az első felhívás felvázolása és végső megfogalmazása sem ment könnyen, és a kezdeményezők sem tudhatták, hogy a történelem nagyobb sebeségbe kapcsol. Az MSZMP országos értekezlete május 20-án váltja le Kádárt, és választja meg új vezető testületeit. (Jó néhány héttel ezelőtt hangzik el Vásárhelyi Miklós kijelentése: „nem lehetünk olyan gyávák, hogy megvárjuk a pártértekezlet eredményét”.) Kádár bukása még nem bizonyos.

Május közepén – néhány nappal az MSZMP országos értekezlete előtt – Kis János beszédet mond az MDF nyilvánosságvitáján: „Újra kell gondolnunk történelmünket 1956. november 4-től a mai napig, és ki kell mondanunk, mi volt a mi részünk abban, hogy a megalapozott fejlődés illúziójába ringatott országot a katasztrófa határára vezethették.”¹¹

A TIB célját világosan tükrözi első, akkor az engedélyezett sajtóban nem közölt felhívása. Megfogalmazásában sokan vettek részt, így talán mellőzni lehet a vázlatkészítőket, a gondolatokkal hozzájárulókat, a stilizálókat megnevezését, csupán történelmi kuriozitásként említem, hogy a legeslegvégső szöveget Eörsi István és Fónay Jenő stilizálta. A TIB megalakítását azok az ötvenhatosok indították el, akik 1982–83-ban a jövődönnek szánt, palackpostába rejtett üzenetként egy kollektív kerekasztal-beszélgetésen Csalog Zsolt, Kozák Gyula és Szabó Miklós kérdéseire válaszolva felidéztek a forradalom eseményeit: Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Aliz, Hegedűs B. András, Litván György, Mécs Imre, Mérei Ferenc, Rácz Sándor és Vásárhelyi Miklós. Donáth és Mérei 1988-ban már sajnos nem éltek, Csalog Zsolt külföldön tartózkodott, így a kezdeményezők kilencen voltak.

A felsoroltak kezdeményezésére csatlakoznak a TIB megalapítását bejelentő felhíváshoz a Nagy Imre-perben kivégzettek további legközelebbi hozzátartozói, Nagy Erzsébet, Gyenes Judith, Szilágyi Józsefné és Ujhelyiné dr. Haraszti Mária, valamint egykori ötvenhatos elítéltek, Nagy Imré-sek, a független MEFESZ vezetői, kiemelkedő munkástanácsi vezetők, recskiek, elítélt színészek, fegyveres felkelők, katonatisztek, különböző politikai áramlatokhoz tartozó írók és újságírók. Megannyi ostoba és rosszindulatú rágalom után hadd szögezzem le, hogy a TIB alapítóinak tiszteletre méltó névsora az ötvenhatos forradalom valamennyi áramlatát képviselte.

¹¹ Kis János: Beszéd a Magyar Demokrata Fórum nyilvánosságvitáján. *Hiány*, 1988. november 14.

Nem kívánok a névadás körüli, jellegzetesen értelmiségi vitákra kitérni. Többféle elnevezés merült fel, talán nem is véletlen, hogy május 19-én a Belügyminisztérium (BM) napi jelentésében még „Bizottság a történelmi igazságtevésért” elnevezés szerepel. A név pontatlan ugyan, de a névsor – elismerés a névtelen ügynököknek – hibátlan.

A célok egyértelműek:

– a megtorlás áldozatainak teljes erkölcsi, politikai és jogi rehabilitációja. Idetartozik a nyugdíj-megállapításnál fennállott hátrányos megkülönböztetés megszüntetése, az állások betöltésénél alkalmazott diszkrimináció és a „feddhetetlenség” törvényileg nem szabályozott intézményének megszüntetése, az útlevelelhez jutás biztosítása;

– az 1945-tel kezdődő korszak, a forradalom és a megtorlás tárgyilagos, sokoldalú, a ma még zárolt dokumentumokon és visszaemlékezéseken alapuló történeti feldolgozása;

– a kivégzettek méltó eltemetése, és egy nemzeti emlékmű felállítása.

A *Történelmi igazságtételt!* címet viselő, a magyar társadalomhoz intézett felhívás egyik – 1990 után feledésbe merült – mondata így szól: „A népellenes bűnöket hivatalos formában még mindig nem ismerték el, és nem ítélték el, aminthogy a kitervelők és a végrehajtók komoly felelősségre vonása sem történt meg... A bűnösök többsége élvezte a hatalom bizalmát...”

Amikor a felhívást nagy nehezen Nyugatra juttattuk, hogy legalább a Szabad Európa Rádió sugározza, tudtuk, hogy megjelenése a hazai sajtóban szóba sem jöhet. Az antinyilvánosságot június 13-án a BM III. Főcsoportfőnökségének Titkársága által közzétett, napi operatív információs jelentés biztosította. A *Kis állambiztonsági olvasókönyv* az elosztási névsort nem közli.

A pártvezetés reagálását ugyancsak innen ismerhetjük meg. Fejti György a Politikai Bizottság június 14-i ülésén előadja, hogy a TIB felhívása „helyenként szélsőséges” és nem tárgyszerű. Fejti különösen sajnálja, hogy olyan személyek is vannak közöttük, „akiknél nem volt szokás ilyen szélsőséges hangvételű nyilatkozat aláírása”. Megemlíti Hankiss Elemért, Fekete Gyulát, Ujhelyi Szilárdot és a két színészt, Mensáros Lászlót és Darvas Ivánt.

A PB langymeleg vitája az olvasók rendelkezésére áll. A közgazdász-reformer Nyers tárgyalásokat javasol, és azt, hogy engedélyezzék a kegyeleti megemlékezést a temetőben – mármint kint a 301-es parcellában – és az örökmécsesnél a Belvárosban. Pozsgay csak a temetői megemlékezésbe tud belenyugodni, a városbélit tiltaná, Grósz Károly miniszterelnök-főtájtár viszont kijelenti, hogy „a szervezőknek világosan tudásra kell adni, hogyha rendszerellenes politikai tüntetéssé válik, akkor erőszakot alkalmazunk. Az erőszak itt persze nem az, hogy lövöldözni fogunk, hanem hogy feloszlattuk a tömeget.”¹²

Lövöldözés nem kerül sor, erőszak alkalmazására igen. Dél előtt a 301-es parcellában a tírt megemlékezés békés körülmények között lezajlik, a temető „bozótrengetegében” – hogy a TIB felhívását idézzem – több százan gyűlnek össze, és hallgatják meg Rác Sándort, Molnár Tamást, majd Fónay Jenő beszédét és Nagy Gáspár *A fiú naplójából* című versét. Mécs Imre és Hegedűs László a kivégzettek névsorát, a

¹² Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*. 2. köt. Budapest, 1996, Magvető.

Fényes Elek álnéven szereplő Rainer M. János illegális kutatómunkája eredményét olvassa fel.

Míg a temetőben a PB határozatát betartva a rendőrség nem avatkozik be, a városban kisebb-nagyobb atrocitásokra kerül sor. A Hősök terén őrizetbe veszik Rácz Sándort és Dénes Jánost, a koszorú elhelyezésében megakadályozzák az MDF három vezetőjét, Csurka Istvánt, Für Lajost és Fekete Gyulát. Délután az akkortól Batthyány–Nagy Imre-örökmécsesnél sok százan gyűlnek össze, zömüket nem engedik be a kordonnal lezárt térre. Tamás Gáspár Miklóst elvezetik, amikor beszédébe belekezd, majd megbilincselik Demszky Gábort és Hodosán Rózát. Kasza László korabeli jelentése szerint 19 személyt vettek őrizetbe, közöttük a Magyar Köztársaság jelenlegi dezinált miniszterelnökét.¹³

A tömegdemonstráció ezzel azonban nem fejeződik be: a tömeg a Szabadság térre vonul a Magyar Televízió épülete elé, ahol Kis János és Mécs Imre mond beszédet, utóbbit már a Forradalmi Rendőrezred motorosai szakítják félbe. A tüntető tömeg innen a Vörösmarty térre vonul az ilyenkor nagyszámú nyugati turista nem kis meglepetésére, akik egy konzolidált, reformszellemű, gulyáskommunista országban vélték szabadságukat tölteni.¹⁴

Ugyanezen a napon Párizsban – annak ellenére, hogy a magyar kormányzat diplomáciai úton befolyásolni próbálta Jacques Chirac párizsi polgármestert¹⁵ – felavatják a Père Lachaise temetőben a magyar forradalom mártúrainak szimbolikus síremlékét. Tíz év után hadd fejezzük ki ismét elismerésünket Méray Tibornak, Nagy Ernőnek, az Emberi Jogok Magyar Ligájának és más magyar emigráns szervezeteknek, hogy áldozatos tervüket megvalósították. A francia és olasz baloldali politikusok megjelenése, az Amerikai Egyesült Államok elnökének személyes üzenete, a párizsi polgármester közreműködése ismét nemzetközi jelentőségűvé tette a magyar forradalomról szóló megemlékezést.

A párizsi ünnepségen a hivatalos Magyarország, a magyar diplomácia nem képviselteti magát. A BM ügynökének jelentése szerint a beszédeknek némi szovjet- és románellenes éle volt, a magyarellenesség nem dominált. (Utóbbi megjegyzés értelmezése pszichiáterekre vár.)

Az eszkalálódó események és a cenzurális hatalom nyomása alól fokozatosan felszabaduló sajtó hatására az év végén a párt vezető szervei megkezdik egy esetleges újratemetés előkészítését. November 23-án a PB tudomásul veszi „az ellenforradalmi cselekményük miatt halálraítéltekkel és kivégzettekkel kapcsolatos kegyeleti kérések teljesítésének lehetőségeiről szóló tájékoztatót”, a büntetés-végrehajtás országos parancsnokságát – tehát nem politikai szervet – bízta meg az akció lebonyolításával, és felhívja a figyelmet arra, hogy mindenekelőtt a Történelmi Igazságtétel Bizottság saját politikai céljaira kívánja majd felhasználni a kihantolást.

Ez a politikai döntés már október 23-a, a forradalom 32. évfordulója után történik. Az ellenzéki szervezetek békés felvonulást és koszorúzást akarnak rendezni a

¹³ Orbán Viktort az előadás elhangzásakor még nem választotta meg az Országgyűlés.

¹⁴ *Tetemre hívás*. Párizs, 1988, IUS–Szikra.

¹⁵ Vö. Kenedi: i. m. 2. köt. 201. o.

Bem téren. Emlékezetes, hogy mind a politikai szervek – ezen belül az ügy kezelésével megbízott Pozsgay Imre, akkor már államminiszter és a PB tagja –, mind a Fejti György KB-titkár által irányított belügyi szervek az ellenzéki (akkor alternatívnak nevezett) politikai csoportok különböző kompromisszumos javaslatai ellenére a megmozdulásokat betiltják. Nem feladatom most ennek a néhány napnak az értékelése, azért sem, mert két személyes, és hiteles visszaemlékező értékelés jelent meg a korabeli sajtóban: Csurka Istváné a *Hite*ben és Szilágyi Sándoré a még szamizdat *Beszé-
lő*ben. Jól ábrázolják az ellenzék és a hatalom konfliktusát, az ellenzék belső vitáit, a kockázatvállalás felelősségéről szóló erkölcsi és pragmatikus okfejtéseket.

Mindazonáltal aznap este a Jurta Színházban sor kerül a TIB és más szervek forradalmi dokumentumműsorának bemutatására, a több száz megjelent majd szétfeszíti a nézőtér falait, a rendőri készség mértéke arányos a megjelentek számával. Egy talán máig nem azonosított fiatal fiút a rendőrség minden különösebb ok nélkül véresre ver a metróaluljáróban.

1988. október 23-án a főváros kritikus pontjait szinte megszálló rendőri és karhatalmi erődemonstráció még az összeroskadó hatalom látszatsikerét hozta, de a bukkás elkerülhetetlensége ekkor már majdnem nyilvánvaló volt.

Eddig a hatalom és az ellenzék, napirendünk szerint elsősorban az ötvenhatos ellenzék eltérő szerepéről, viselkedéséről és konfrontációjáról szóltam. A történet és a történetek természetesen sokkal bonyolultabbak és érdekesebbek voltak, megannyi fontos epizódról említést sem tudtam tenni.

Volt azonban a politikai eseményeknek egy harmadik dimenziója, és ez a második, a szamizdatnyilvánosság mellett lassan kibontakozó első nyilvánosság. Nemcsak új lapok megjelenését volt kénytelen engedélyezni a lépésről lépésre hátráló kormányzat – közöttük nyilvánvalóan a párt egyes irányzatai által manipulatív célok-
kal indított reformújságokat –, hanem olykor már az addig hivatalos sajtó is engedni volt kénytelen.

Amikor 1988. június 16-áról a hivatalos sajtó mélyen hallgat, és csak az MTI tudatja egy közleményben – melyet minden másnapi napilap közöl –, hogy „az 1956-os októberi események idején aktív ellenséges tevékenységet kifejtő személyek egy csoportja és mások [sic!] a rendőri szervek előzetes figyelmeztetése ellenére a Belvárosban gyülekeztek...”, azt is kénytelen közölni, hogy illetékesek „felvették a kapcsolatot” – nem mondják ki – a TIB képviselőivel. Név szerint említik Dénes Jánost, Fónay Jenőt, Litván Györgyöt, Mécs Imrét, Nagy Eleket és Rácz Sándort, pár nap múlva pedig helyt adnak Litván György és Rajk László határozott hangú nyilatkozatának, amelyben cáfolják a hivatalos közlemények néhány hazugságát.

Az *ÉS* közli Ludassy Mária glosszáját¹⁶ a párizsi ünnepekről, az *Új Tükör* rovatot indít, amelyben ötvenhatos dokumentumokat és visszaemlékezéseket közöl. Faludy György hazatér emigrációjából, és a Ferihegyi repülőtéren szinte királyi pompával fogadják. Hegedüs András, a sztálinista múltja és ellenzéki jelene miatt egyaránt eltiltott volt miniszterelnök újra taníthat a közgazdaság-tudományi egyetemen. Dokumentumfilmek sora foglalkozik a törvényteleniségekkel, bemutatják Magyar Bálint és

¹⁶ Ludassy Mária: Betiltva a nagy francia forradalom. *Élet és Irodalom*, 1988. július 8.

Schiffer Pál *A Dunánál* című filmjét, a Böszörményi–Gyarmathy házaspár Faludy-portréját, Sára Sándor és a Gulyás fivérek filmjeit, köztük a hortobágyi internálótáborról szólót.

1988 – Grósz Károly fehérterroros beszéde ellenére – a bizakodás jegyében zárul. Nemcsak vitaestet lehet rendezni Kéthly Anna szerepéről, nemcsak meg lehet találni Pécsi Sándor kertjében Sztálin bronz öklét, amit elásva rejtegetett harminc éven át, de a Németh Miklós vezette új kormány – minden „sajátossága” ellenére – igyekszik elszakadni a Grósz-féle pártvezetéstől, és megnyitja a kibontakozás felé vezető állami utat.

A Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetemen a diákok kezdeményezésére nyílt vitát rendeznek 1956-ról, amelyet a pártbizottság engedélyezni kényszerül. Decemberben két napon át 1956 különböző árnyalatú szereplői, Nagy Imrések, Petőfi körösök, munkástanácsi vezetők, a még hivatalos párttörténeti intézet történészei és Csurka István adják elő nézeteiket, és idézik fel emlékeiket.

Az államhatalom hátrál: Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter ugyanezekben a napokban udvariasan mentegetőzik dr. Göncz Árpád Bécsi út 88. szám alatti lakoshoz írt levelében, „hogy a TIB nevében Grósz Károly elvtársnak címzett levelét későn kapta kézhez, ezért azt a közkegyelemről szóló törvény előkészítésénél már nem tudtuk hasznosítani. Ma már elismert tény, hogy az 1945 és 1963 közötti, különösen az 1945 és 1956 közötti időszakban [sic!] voltak koncepcióbűntetőeljárások...” Végül kilátásba helyezi a feddhetetlenség fogalmának a jogrendszerből való kiiktatását.

Következik az 1989-es esztendő: az annus mirabilis. De ez már más történet.

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK

Litván György

VITA A KOMMUNIZMUSRÓL ÉS A „FEKETE KÖNYV”-RŐL

Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression.

(A kommunizmus fekete könyve. Bűnök, terror, megtorlás.)

Párizs, 1997, Robert Laffont. 846 o.

Az utóbbi években, akárcsak közvetlenül a második világháború, majd 1956 után, megint Franciaországban lángolt fel a vita a kommunizmus politikai és erkölcsi mibenléte körül. Annak idején Raymond Aron, Jean-Paul Sartre, Albert Camus, Marcel Merleau-Ponty, Fejtő Ferenc, Claude Lefort, Cornelius Castoriadis és mások vívták teoretikus és publicisztikai csatáikat könyvekben és folyóiratokban. Az elit értelmiség ehhez hasonló vitáit Franciaországon kívül leginkább Olaszország produkálta, amit érthetővé tesz, hogy ebben a két nyugat-európai országban volt kiemelkedően a leg-erősebb a kommunista pártok és eszmék befolyása a háború utáni években, a tágabban vett baloldali gondolkodásmód pedig a Szovjetunióból való nagy kiábrándulás után is hatott.

Hogy a kommunista szimpátia gyökerei a francia társadalom különböző rétegeiben a mai napig milyen mélyek és erősek, arról éppen a legutóbbi évek heves vitái tanúskodnak. Ezek leginkább két fontos könyvhöz kapcsolódnak. Az egyik a tavaly elhunyt kiváló történész, François Furet utolsó nagy munkája, a *Le passé d'une illusion* (Egy illúzió múltja), alcíme szerint *Tanulmány a kommunista eszme XX. századi történetéről*, 1995-ben jelent meg, s elég erős bírálatokat váltott ki jobbról és balról egyaránt. (A *Débat* című folyóirat 1996. évi 3. számában például ismert angol és német történészek is kifejtették véleményüket, többek között a kommunizmus és a fasizmus összehasonlíthatóságáról.)

Furet könyve azonban inkább csak a történészek, politológusok, filozófusok vékony rétegében keltett érdeklődést. Nem így a másik, itt ismertetőmunka, a múlt év őszén megjelent és pillanatok alatt híressé és vitatottá vált „Fekete könyv”. Kollektív munka gyümölcse, szerzői az 1917-es orosz forradalomtól kezdve összegyűjtötték a szovjet rendszer, a csatlós és egyéb kommunista államok, a Kommunista Internacionálé és a különböző kommunista mozgalmak és szervezetek által végrehajtott gyilkosságokat, terrorcselekményeket és más erőszakos intézkedéseket, s az áldozatok létszámát közel százmillióra becsülik. A szerzők a kérdéskör ismert szakértői: Stéphane Courtois, aki a kommunizmus bűneiről szóló bevezető fejezetet írta, Nicolas Werth, a Szovjetunió történetének kutatója, Jean-Louis Panné, a francia munkásmozgalom és a Komintern történetének szakértője, Andrzej Paczkowski lengyel történész

és Karel Bartosek, Párizsban élő cseh származású történész, a Kelet-Közép-Európáról szóló részek szerzői, valamint Jean-Louis Margolin, aki néhány további közreműködéssel készítette el a Kelet-Ázsiával és a harmadik világgal foglalkozó fejezeteket. Az előszó megírását François Furet vállalta – teljesíteni már nem tudta.

Alighogy a könyv napvilágot látott, a francia sajtóban, elsősorban a *Le Monde*-ban és a *Libération*-ban, október végétől december végéig sorra jelentek meg a tiltakozó és a helyeslő cikkek, nyilatkozatok. A francia közvélemény valósággal kettészakadt, és olyan vehemenciával reagált, mintha először hallana vagy olvasna a moszkvai perekéről, a Gulagról, a kínai kulturális forradalomról, a katyúi mészárlásról, a kelet-európai és ázsiai úgynevezett népi demokráciákban alkalmazott terrorról. A könyv körüli igazi szenzációt azonban az okozta, hogy maga a szerzői gárda is megoszlott és kettészakadt a vitában. Jean-Louis Margolin és Nicolas Werth ugyanis röviddel a megjelenés után nyilatkozatban bírálta Stéphane Courtois bevezető fejezetét, leszögezve, hogy annak szövegét a szerkesztés időszakában még nem ismerték, a benne foglalt főbb megállapítások pedig nem a szerzők közös álláspontját tükrözik. Legfőbb ellenvetéseiket a következő pontokban foglalták össze:

– A tömeges gyilkosságokat és erőszakos cselekményeket nem lehet a hatalomra került kommunizmus fő jellemzőjeként beállítani, amint azt Courtois teszi.

– A bűnös cselekedeteket nem lehet egyenesen a kommunista elvekből levezetni, azok gyakorlati alkalmazásaként bemutatni.

– A náciizmus és a kommunizmus sok hasonló vonásából nem lehet arra a következtetésre jutni, hogy a két rendszer bűnössége egyformán azok legmélyebb alapjaiban gyökerezik.

– A kommunizmus áldozatainak megjelölt száma túlzott, nem eléggé megalapozott, és ellentmond a szerzőtársak által kimutatott részadatoknak. (Ez utóbbiakból 65 és 93 millió közötti összesített szám adódik, ennek középarányosa 79 millió lenne, ami azonban pusztán jelzés értékű, de magában foglalja például az 1930-as évek elején tomboló ukrainai éhínség áldozatait is.)

A két szerzőtárs, akikkel részben Karel Bartosek is egyetértett, hangsúlyozta, hogy a hatalmon levő kommunizmus mindenütt antidemokratikus és elnyomó rendszert teremt, de nem hajjt végre mindenütt és állandóan tömeggyilkosságokat. Az ilyen szörnyűségek által jellemzett időszakokat mind a Szovjetunióban, mind Kínában és más országokban „békésebb” periódusok követték. A náciizmussal való összehasonlításnál, ahol Courtois kiemeli Lenin alapfelelősségét és az ő módszereit továbbfejlesztő Sztálin rémtetteit, amelyek időben megelőzték a nemzetiszocialista tömeggyilkosságokat, Werth és Margolin a kommunista eszmék eredetileg felszabadító jellegét hangsúlyozták, s arra is rámutattak, hogy a Szovjetunióban nem működtek egész társadalmi rétegek elpusztítására szolgáló megsemmisítő táborok.

A vita azonban nem szorítkozott a szerzőtársak nézeteltéréseinek utólagos tisztázására. Ők a hatalomra került kommunizmus antidemokratikus, totalitárius, amorális és terrorisztikus természetének megállapításában amúgy is egyetértettek. Amint a *Libération* 1997. december 17-i számában a főszerkesztő, Laurent Joffrin megállapította, a „Fekete könyv” körül valójában két különböző vita zajlott. Az egyiknek csak Courtois bevezető fejezete volt a tárgya, s lényegében akörül forgott, hogy azonos

szintre helyezhető-e a kommunizmus a náciizmussal. Joffrin szerint ez történelmi tévedés lenne, és a náciizmus bűneinek relativizálásához vezetne, hiszen a két, következményeiben egyaránt szörnyű rendszer között lényegbevágó különbség van a szándék, az ideológia és a történelmi jövő tekintetében. A másik vitában azonban egészen másról volt szó: a hozzászólók itt nem Courtois túlfeszített állításait és adatait vitatták, hanem magát a könyvet, az egész vállalkozást, s azon belül Nicolas Werth levéltári dokumentumokon alapuló, kitűnő áttekintését a lenini és sztálini szovjet terror egész történetéről. Joffrin meg is nevezte a trockista beállítottságú Daniel Bensaidot, aki hozzászólásában – a jól ismert recept szerint – igyekezett Lenint tisztára mosni, s a bűnöket Sztálin számlájára írni. Bensaid erre újabb cikkel válaszolt, azt hangoztatva, hogy Sztálin nem azonos a kommunizmussal, sőt a kommunizmus és a sztálinizmus politikailag és morálisan két külön világ, hiszen Trockij már 1937-ben kiadta Sztálin bűneiről szóló könyvét. Joffrin zárócikkében újra rámutatott arra, hogy Lenin és Sztálin között az erőszakosan alkalmazott elnyomó politika tekintetében nincs törés, csupán fokozatosság, másrészt hogy maga a szocialista utópia még nem volt bűnös, ellenkezőleg, a társadalom megváltoztatását célzó utópia hasznos és értékes, és ez a törekvés nem lehet a börtönépítők és a tömeggyilkosok kiváltsága. A bolsevikok soha nem igyekeztek legitimálni megszerzett hatalmukat, s a szabadságon alapuló rendszer helyett elnyomó rendszert teremtettek – ezért ítélte el őket a történelem.

Természetesen a nyílt és kevésbé nyílt kommunisták is hallatták hangjukat a vitában. Robert Hue, a Francia Kommunista Párt (FKP) főtitkára ugyancsak Sztálinra háritott minden felelősséget. Az igen baloldali *Le Monde Diplomatique* decemberi száma nem kevesebb mint négy cikkben intézett haragos támadást a „hangoskodó” könyv ellen, mondván, hogy az „manipulált”, sőt hamis adatokkal a nürnbergi törvényszékhez méltó vádiratot próbál összeállítani a kommunizmus ellen, ahelyett, hogy a chilei diktatúráról és az amerikai imperializmusról beszélne. Roger Martelli történészprofesszor viszont, aki az FKP Országos Tanácsának tagja, de reformkommunistának számít, a *Libération*-ban elfogadja Werth megállapításait, a terrort a bolsevizmus központi elemének tartja, de úgy véli: 1917-ben még lett volna más út, ha Lenin például hallgatott volna Rosa Luxemburg figyelmeztetéseire. Lilly Marcou történész a *Le Monde*-ban más oldalról bírálja a könyvet: szerinte a szerzők, elsősorban Courtois, több mint egy évtizedes késéssel a német történészvitát importálták Franciaországba, s a kommunizmus bevádolásával relativizálják a náci bűnöket, kétségbe vonják a holocaust hasonlíthatatlanságát.

Ezzel szemben Jean-Luc Domenach „tagadhatatlan analógiákat” lát a két totalitárius rendszer között, leszögezve ugyanakkor, hogy Auschwitz egyedülálló borzalma a század történetének. Részletkérdésekben bírálja, de egészében megvédi Courtois-t, aki szerinte sohasem azonosította a két rendszert, csupán arról írt, hogy uralmi módszereik összehasonlíthatók. Hasonló véleményeknek ad hangot néhány olvasói levél is. Egyikük az „új ember” kikovácsolására irányuló, egymáshoz hasonló náci és szovjet törekvéseket emeli ki. Egy lengyel–zsidó származású levélíró elmondja, miként menekült 1940-ben családjával Varsóból Litvániába, ahonnan aztán szüleivel együtt Szipériába deportálták őket. Végül is hazajutottak a háború szörnyű éveitől, s kiderült, hogy a németek minden otthon maradt rokonukat megölték a treblinkai tábor-

ban. Ebben látja a különbséget, de ezért egyébként nem hálás az őt „megmentő” NKVD-nek.

A sokrétű és sokszínű vitának természetesen nem lehetett „végeredménye”, de néhány következtetés talán innen távolról is levonható. Az első a könyv és az általa kiváltott „sokk” kétségtelen hasznossága egy olyan országban, ahol 1956, 1968, 1980 és 1989 után is tömegesen akadtak emberek, akik egyszerűen nem akartak tudomást venni a kommunizmus valóságáról. A második következtetés viszont, amelyre az idézett Domenach is utal, az lehet, hogy egy ilyen kényes pontra mért ennyire erős csapás előtt jobban kellett volna számolni a várható reakciókkal, s gondosabban, kiegyensúlyozottabban, főként pedig a konklúziókat és az adatközléseket jobban összehangolva kellett volna szerkeszteni a hatalmas kötetet. Az egyes részek közti ellentmondások és az áldozatok nyilvánvalóan csak becsülhető száma így túl sok támadásra ad alkalmat, s rontja az egyébként igen alapos munka hitelét.

(A vitát ismerteti Molnár Miklós is Pestis vagy kolera címmel a *Kritika* 1998. októberi számában.)

Eörsi László

1996–1997 TÖRTÉNELMI DOKUMENTUMFILMJEIBŐL

Válogatás

DEPORTÁLÁSOK A SZOVJETUNIÓBA – 1956

*Rendező: Gulyás János, riporter: Szerdahelyi Szabolcs
(Videográfia Egyesület, 1996)*

A film készítői közérdeklődésre bizvást számot tartó témát választottak. Tudjuk, hogy a forradalom bukása után magyar állampolgárokat deportáltak a Szovjetunióba (akkoriban ez rendkívüli módon foglalkoztatta a magyar közvéleményt), de – mint már az első képsorokból is kiderül – konkrét ismeretekkel e tárgyban még a korszak tudományos kutatói is alig-alig rendelkeznek. Úgy tűnik, mindez növelte az alkotók ambícióit, mert a film villámgyorsan elkészült.

A három főszereplő, Bük János, Richter József és Szlama Árpád a mű jelentős részében életének történetét mondja el, a forradalomban játszott szerepéről beszél. Ezért kevesebb idő jut a voltaképpeni témára. Közülük egyébként csak Bük szerepel a levéltári forrásokban „ellenforradalmár”-ként. (Viszonylag szerencsésnek bizonyult: a 18 éves Széna téri felkelő, noha részt vett az ÁVH-sok, kommunista funkcionáriusok előállításában, megúsza azzal, hogy 1957-ben közbiztonsági őrizetbe, majd 1958 májusában rendőri felügyelet alá helyezték.)

Természetesen nem lehet a forradalom összes résztvevőjének tevékenységét kizárólag az írásos források alapján rekonstruálni. A Szovjetunióból visszashállítottak forradalmi múltját azonban feltehetően megvizsgálták. Aligha képzelhető el, hogy olyan aktív felkelők, mint amilyenek Richter mondja magát (beszámolója szerint eljárt a Petőfi Körbe, majd a Rádiónál és a *Szabad Nép* székházában ugyanúgy, mint a Corvin közben részt vett a harcokban), vagy Szlama (elmondása szerint tisztként nehézfegyvereket szállított a corvinistáknak, és a harcok közepette szinte minden felkelőt megismert a VIII., a IX. és a XX. kerületben, továbbá – ahogy a korábbi interjúkból kiderült – a Köztársaság téri ostromból sem maradt ki), ne buktak volna le, amikor Szovjetunióból hazaszállították őket, és kivizsgálták ügyüket.

De számos abszurditás hangzik el a deportálásról is, s ez tovább növelheti a kételeyeket: „Nagy Imre statáriális rádióbejelentésére hivatkozva kint a Szovjetunióban nagyon-nagyon sok embert halálra ítélték.” A deportáltak ellen kint semmiféle bíró-

sági eljárást nem indítottak, és az sem hihető, hogy a megtorlást az október 24-i statáriumra alapozták volna. Szlama emellett azt is állítja, hogy társaival együtt halálra ítélték, de ő – miután felvilágosította a szovjet tisztet (személy szerint Ivan Szerov tábornokot is) arról, hogy háború volt, és a hadifoglyok életét nemzetközi törvények védik – megmentett tizennyolc életet. Ilyen képtelenségekkel az alkotók az egész film hitelességét kockáztatják.

Vajon mi lett a deportáltak sorsa? Abban általános az egyetértés, hogy a foglyokat a kárpátaljai városokba, főleg Ungvárra, Sztrijbe vitték. A megszólaltatott negyedik deportált (dr. Bán Elek, aki korábban párttitkár volt) és két szemtanú úgy értesült, hogy a magyarok egy részét Kárpátaljáról Szibériába vitték, ahonnan már nem tértek haza. A hírközlők – tételezzük fel – összekeverték az 1956-os elhurcoltakat a korábbiakkal. Az '56-osok szibériai deportálására ugyanis semmilyen bizonyíték nincs, azt viszont tudjuk, hogy az erős nemzetközi tiltakozás ezúttal elérte a célját: a szovjetek leállították az embertranszportokat, illetőleg viszonylag gyorsan visszaillesztették a magyar foglyokat.

Említettem már, hogy Bük ellen csakugyan eljárás indult.¹ Dr. Bán távollétét munkahelyén jutalomszabadságként regisztrálták, tehát kapott fizetést és egyéb juttatásokat is. Richter József sem beszélt a személyét ért retorzióról, jöllehet – elmondása szerint – jelentékenyen részt vett a forradalmi harcokban. Tragikusan alakult viszont Szlama Árpád sorsa. Hütlenség és kétszeres illegális határátlépés vádjával 1961-ben tizenöt évi börtönbüntetésre ítélték, ám a dokumentumokban egyetlen szó sincs arról, amit saját '56-os részvételéről elmondott,² továbbá a deportálásáról sincs semmilyen említés.³

Richter azt mondja, hogy 1956-ban a szovjetek elszállítottak lengyeleket is, egy ukrán szemtanú szerint pedig 1968-ban csehszlovákokat is. Mindez nyilvánvalóan tévedés, hiszen ilyesmi még legenda formájában sem merült fel az említett országokban.⁴

¹ Egyébként Bük a film folyamán önellentmondásba kerül: előbb arról beszél, hogy az előállításokban való részvételéért tartották fogságban, egy későbbi állítása szerint pedig sikerült elhítnie a hatóságokkal, hogy a Széna téren csak mentős volt. (Csak az első verzió lehet igaz, mert ha a nyomozók már kivizsgálták, hogy a terhelt melyik „ellenforradalmi” csoportnál tevékenykedett, a szerepköre sem maradt rejtve előtűk.)

² Peréből kiderül, hogy a forradalom idején mindvégig Orosházán, a Pf. 2550 alakulatban mint hadnagy teljesített szolgálatot. November 3-án utasították, hogy alegységével foglaljon el tüzelőállást a szovjetek ellen a laktanya északi részén egy 76 mm-es páncéltörő löveggel (tehát nem a Corvin mozinál, mint ahogy ő ezt a rendszerváltás óta állítja), azonban még aznap egy újabb parancs folytán a tüzelőállásból visszavonult az alakulathoz. Mivel nem írta alá a tiszti nyilatkozatot, leszerelték (Szlama Árpád és társa, Hadtörténeli Irattár levéltára 0019/61. Történeli Hivatal Irattára [a továbbiakban: THI] V-147372).

³ Sajnálom, hogy cáfolnom kell e szerencsétlen sorsú ember állításait, aki 1960-tól 1974-ig raboskodott.

⁴ A poznańi megmozdulást egyébként sem a szovjet katonai beavatkozás verte le, a prágai események idején pedig ez már végleg elavult módszernek számított.

Lényegében ez minden, amit az érintettektől (és az alkotóktól) megtudhatunk az 1956-os deportációról.⁵ Mindez azt bizonyítja, hogy történész szakértő bevonása nélkül történelmi dokumentumfilmet készíteni nagyon kockázatos vállalkozás. A filmkészítők nem adhatják tovább kritikátlanul a közönségnek mindazt, ami a józan ész szerint nem hihető.⁶ Szerdahelyi Szabolcs eddigi áldozatos szervező- és gyűjtőmunkáját lényegesen jobban ki lehetett volna aknázni.

Mivel alig van forrásanyagunk erről a témáról, legyen ez rendhagyó recenzió, amelyben összefoglalhatom ezzel kapcsolatos – szintén nagyon gyér – kutatási eredményeimet. Nem tudjuk, hány embert hurcoltak el. M. N. Holodkov belügyminiszter-helyettes és Szerov jelentései szerint 846, illetve 860 főt,⁸ N. N. szerint⁹ 2500 főt. Valószínűleg csak a véletlenül múltott, hogy melyik foglyot deportálták. Legtöbbjüket Budapestről vitték el, különösen sok embert (N. N. értesülései szerint 180–200 főt, köztük 25 nőt) a Baross utcai templomban gyűjtötték össze, köztük több VIII. kerületi felkelőt.¹⁰ A VIII. kerületi tanácsházát november 6-án körülvették a szovjetek, és szabad elvonulást ígértek a nemzetőröknek a fegyverletételért. Ehelyett azonban a józsefvárosi templomba, majd onnan a Szovjetunióba szállították őket.

A Tüzoltó utcaiak közül adataink szerint három felkelőt hurcoltak el. Itt személy szerint keresték a harcosokat, kiváltképp a vezetőiket.¹¹ Három (corvinista) felkelőt, akik Nyugatra indultak, Nagykovácsiban fogták el a szovjetek, és Vecsésnél vagonírozták be őket.

A fegyveres csoportok közül a Széna térieket sújtotta leginkább a deportálás. November 3-án este Szombathelyen mintegy negyvenen elfoglaltak egy határórlaktanyát, és másnap hajnalban mindnyájan szovjet fogságba estek.

A nagyobb városok közül Veszprémből, Miskolcraól,¹² Dunapenteléről és Kaposvárról vitték még ki magyarokat.

Több deportált beszélt kínzásokról, erőszakról, ebben is nagyon különböznek a források. Valószínűleg folyamatosan kihallgatták a foglyokat.

⁵Érdekeséggként még megemlíthető, hogy Bartis Ferenc szerint Moldovába Románián keresztül (is) vitték emberszállítmányokat.

⁶Mindemellett a zenei szerkesztés (Lajkó Félix és bandájának 1994–95-ös koncertfelvételeiből) és a film részei közé elhelyezett „refrénsmittek” kiválóan érzékeltették a mű témájának hangulatát.

⁷Szerdahelyi kezdeményezésére 1996-ban megalakult az '56-os Deportálások Tényfeltáró Bizottsága, amely számos deportált és szemtanú visszaemlékezéseit gyűjtötte össze.

⁸Idézi forrásmegjelölés nélkül F. Tóth Benedek, *168 óra*, 1996. október 17. 15. o.

⁹45 nap az ukrajnai börtönökben. *Új Hungária* (München), 1957. február 22. 3. o. (A továbbiakban N. N.)

¹⁰Klenovszky István és társai, Fővárosi Bíróság (FB), 2844/75, Fánicsik György és társai, FB, 2844/75 és Ficsor Dezső és társa FB, 5431/57, THI V-141388 („Gyűjtőbe előállított személyek”).

¹¹Részletesebben lásd Eörsi László: *Ferencváros 1956*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet. 117–118. o.

¹²Elszállították a Borsod megyei munkástanács 10–12 fős elnökségét. Interjú Bogár Károllyal és Földvári Rudolffal. Készítette Molnár Adrienne. In „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni”. *Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből*. Szerk. Kozák Gyula, Molnár Adrienne. Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet. 259–260. és 288. o.

Nem tudjuk, hányan haltak meg, vagy tűntek el. Például Kasza (vagy Kaszás) Jánost, a Kisfaludy utcaiak parancsnokát fegyvereseinek egybehangzó vallomásai szerint¹³ elhurcolták a szovjetek, s feltehetőleg nem tért vissza, mert további sorsáról semmilyen adat nem került elő.

Állítólag több mint 250 fogoly még Sztrijben raboskodott, amikor Ungvárról már hazaszállították a többieket.¹⁴

A hazaszállítottakat néhány hétig a budapesti börtönökben tartották, majd nagy részüket kiengedték. Ekkor többen emigráltak. Később azonban, miután eljárást indítottak ellenük, visszakerültek a börtönökbe. A Széna téri deportáltak közül négy felkelőt (Bán Róbert műszerészt, Rusznyák László, Czimmer Tibor és Laurinyecz András bányászokat) Budapesten 1957. február 29-én kivégeztek.

A HEGESZTŐ-SZEMÜVEGES IFJÚMUNKÁS

*Rendező: Csányi Miklós
(Duna Televízió, 1996)*

A mű elkészítésének ötletét valószínűleg az adta, hogy az 1956-os forradalom egyik résztvevőjét, az Épületszerelő Vállalat dolgozóját, a Los Angelesbe emigrált Czene Ferencet azonosították az október 23-i archív felvételekről. E felfedezést követően – úgy tűnik – a szerző a további lehetőségektől függetlenül, mindenképpen forgatni akart, lehetőleg Kaliforniában.

A nyolcvan percnyi interjúfilmben ez a rokonszenves vasmunkás az egyetlen szereplő. Sajnos nem elég szuggesztív előadó, és ezt a hiányosságot megsokszorozza, hogy a rendező vágtatlannak tűnő anyagot mutat be.

Ennek ellenére a film ígéretesen indul: Czene meggyőzően eleveníti fel a forradalom első napját, a tömeghangulatot, a tüntetést, a Sztálin-szobor ledöntését, a Rádió ostromát, a civilek fegyverszerzését stb. Még bízni lehet abban, hogy élménydús interjúval gazdagodik az '56-os történeti irodalom. Ám a további napok felelevenítése kimerül az általánosságokban. Hősünk azt sem tudja elmondani, hogy valójában mit csinált, hol volt, kiket ismert meg az októberi–novemberi napokban. (Konkrétan csak azt említi meg, hogy részt vett a Köztársaság téri párház ostromában, és erre is csak egy tőmondatot szán.)

A forradalom leverése után úgy vélte (és véli), hogy a karhatalmisták személy szerint keresni kezdték szülőfalujában, s ezért sietősen emigrálnia kellett (november 23-án).

Los Angelesben a Szabadságharcos Szövetség tagja, majd elnöke lett, de a szövetség problémáiról, feladatairól a filmet nézve semmit sem tudhatunk meg. Egy kivétel akad: a Los Angeles-i Mindszenty téren felállított „szocreál” jellegű Szabadságharc-emlékmű (Domján Árpád 1969-ben készült alkotása, 56 láb magas, domborművel és a tetején egy turulmadárral), amelyet minden nézőpontból megcsodálhatunk.

¹³ Klenovszky István és társai, FB, 2844/75, Fánicsik György és társai, FB, 2844/75.

¹⁴ Lásd N. N.

A hallottak alapján e tér legfőbb jelentősége, hogy a kommunista rezsimiek emigránsai itt tartották gyülekezőiket.

Az utolsó rész Magyarországon, a Békés megyei Jánoszugban folytatódik. Itt Czene üzleti vállalkozásba fogott, s már látjuk is a majdani tágas panzió falait. E snittek sem tartogatnak különösebb izgalmakat, legfeljebb egy kérdést: miért nem forgatták le a teljes filmet itthon? E szerény alkotás szerényebb költségekkel is létrejöhett volna.

A BIRODALMI HELYTARTÓK

*Rendező-operatőr: Tóth Tamás, szerkesztő-riporter: Kun Miklós
(Az MTV Dokumentum Stúdiójának megbízásából készült 1996-ban)*
és

A BIRODALMI RENDCSINÁLÓK

*Rendező-operatőr: Tóth Tamás, szerkesztő-riporter: Kun Miklós
(Az MTV Dokumentum Stúdiójának megbízásából készült 1996-ban)*

A forradalom magyar résztvevőit a rendszerváltás óta már gyakran láthattuk-hallhattuk. Most végre fogalmat alkothatunk arról, milyen is lehetett 1956 a „Birodalom” aspektusából.

A fenti két cím két különböző, átfedéseivel mégis körülbelül nyolcvan százalékban egy filmet jelöl, ismertetését ezért célszerűbb nem szétválasztani.

A megszólaltatott volt káderek (Vlagyimir Kazimirov, rendkívüli és meghatalmazott nagykövet 1954–59 között; Pavel Bezusko és Nyikolaj Dzjuba, a szovjet pártközpont egykori alosztályvezetői; Nyikolaj Jegoricsev, a Moszkva Városi Pártbizottság egykori első titkára; Vlagyimir Bajkov, Kádár János szovjet tanácsadója; Mihail Kupcsenko, nyugalmazott ezredes) meglepetést okozva lényegesen jobb interjúalanyoknak bizonyultak, mint magyar exelvtársaik túlnyomó többsége. Elbeszéléseikből hiteles képet kapunk az akkori szovjet politikáról, a szovjet–magyar viszonyról, egyes vezetők emberi vonásairól. És itt jelen van a szakértelem is, az agilis riporteré. Látható, hogy kérdéseire a volt apparátcsikok nemegyszer szinte akaratuk ellenére fedik fel kártyáikat. Ezek a jelenetek a film nem várt, izgalmas fordulatai.

Azt azonban már nem tudták elérni az alkotók, hogy a mű egységes, koherens legyen, mert a bemutatott orális források ehhez kevésnek bizonyultak. Így be kell érniünk annyival (s ez sem kevés), hogy különféle adalékokat tudhatnak meg néhány szovjet vezetőről, szereplésükről, és főleg epizódokat ismerhetünk meg 1956 novemberének szovjet–magyar eseményeiből.

A magyar közönséget leginkább talán Kádár János élettörténetének legmeghatározóbb és egyben leghomályosabb időszak, 1956. november 2-a és 3-a érdekli. Erről azonban sajnos kevés új információval gazdagodhatunk. A filmben hallottaktól eltérően nem november 1-jén, hanem 2-án érkezett Kádár Budapestről Moszkvába, ahol két napig tartózkodott. Ezen belül csak a november 2-i értekezletről maradtak emlékek, amelyen Kádár mellett a szovjet prezídium (a Magyarországon tartózkodó Zsukov kivételével), Münnich Ferenc, Bata István és Horváth Imre is részt vett. A riportert Kádár felszólalásából csak az érdekelte, hogy miképpen értékelte Nagy Imrét:

„mint kommunistát ismerte meg”; „a Petőfi Körrel való kapcsolatát elítéljük, a jelenlegi politikáját helytelennek tartjuk”; „még Dobi Istvánt is megsértette” (nem derül ki, hogy mivel). Dzjuba elmondása szerint Bata és Münnich is értékelte a helyzetet. A volt honvédelmi miniszter a magyar vezetés katonai kudarcáról beszélt, Münnich pedig az „ellenforradalom” előidézésében a magyarok nemzeti érzésének semmibe vételét róta fel, s példaként az „aranycsapat” kötelező vereségét hozta fel a szovjetekkel szemben. E két hozzászólást az elnökség állítólag nem vette komolyan. Az értekezletről fennmaradt írásbeli dokumentum ezeket az emlékeket csak részben támasztja alá.¹⁵ Megtudhatjuk, hogy a szovjetek milyen eszközöket használtak az akkori és a korábbi magyar vezetőkkel szemben: az értekezlettel egy időben Kádáréktól elkülönítve látták vendégül Rákosit, illetőleg tőle is elszigetelve Gerőt és Hegedüs Andrást. E sztálinista politikusokkal Kádár tudta nélkül magyarországi kiáltványokat készíttettek. (Például: „Nyílt levél a magyar dolgozó néphez!”)

Rendkívül érdekes Bajkov visszaemlékezése is arról, hogy Hruscsov mennyire fontosnak tartotta Kádár biztonságát. (Bajkov természetesen nemcsak tanácsadó volt, hanem megfigyelő-ellenőr is.)

Valószínűleg meglepő a közönség számára, hogy a magyar biztonsági erők segítségével Dzubák bejutottak egy csepeli munkástanács még mindig elszánt hangulatú ülésére: legfőképpen a szovjet csapatok távozását sürgették.

A riportokat gyakran kísérik az eseményeket,¹⁶ vagy a szóban forgó politikusokat bemutató, archív filmbetétek. Ezzel a film nagyobb közönséget vonzhat, anélkül, hogy tudományosságából veszítene.

EMLÉKSZEM EGY VÁROSRA

Rendező: Incze Ágnes

(Hunnia Filmstúdió, Magyar Történeti Filmalapítvány, MTV, 1997)

A film 1972–73 „alternatív” március 15-i ünnepségeit, méginkább azok következményeit eleveníti fel számos volt résztvevő közreműködésével. Érdekes, újszerű téma ez, amelyet előbb-utóbb teljességében fel kell tárni.

Az 1956-ot követő megtorlás óta ezek a jórészt középiskolásokból álló „ellen-ünneplők” szegültek szembe először csoportosan a kommunista rendszerrel. Természetesen ez a konfrontáció semmilyen mércével sem hasonlítható a forradalomhoz. Mindössze csak az történt, hogy pár száz fiatal, akik hamisnak érezték a hivatalos ünnepséget, a hatalom megkerülésével a Petőfi-szobornál Petőfi-verseket szavaltak. Ma már szinte felfoghatatlan, hogy emiatt vizsgálati eljárásokra, sőt vádemelésekre is sor került. Emellett a rendőri intézkedések, a fogva tartás körülményei kimondottan brutálisak voltak. Az „alternatív” ünneplőket rendőri felügyelet alá helyezték, és meg-

¹⁵ V. Ny. Malin feljegyzése, in *Döntés a Kremben, 1956*. Szerk. Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. 79–83. o.

¹⁶ Leszámítva egyetlen kivételt, amikor a csepeli eseményekhez Szabó Jánosról (Szabó „bácsi”) és a Széna téri felkelőkről készült snitteket társították.

fosztották a továbbtanulás lehetőségétől. Mindez hozzátartozott a kádári konszolidációhoz.

A film készítője értékes, eddig kevésbé ismert levéltári forrásokat is felhasznált. Belepillanthatunk néhány „szigorúan titkos” ügyiratba. Az egyik informátor („Rajzoló”) tárgyyszerű, pontos jelentést készített a fiatalok ünnepi készülődéséről. Ez a nagyon fontos történeti dokumentum egészíti ki a résztvevők szubjektív visszaemlékezéseit. Tipikus kortörténeti forrás az egyes „célszemélyekről” készített rendőrségi jellemzés, amelyhez a házmesteri jellemzést csatolták. Idesorolható a börtönügynöki jelentés, a vizsgálati eljárás fontos része.

Tizenegy volt résztvevő beszél a filmben 1972–73-as emlékeiről. Közülük a rendező kitüntetett szerepet szán az egykori elsőéves kirakatredező-tanulónak, a Párizsban letelepedett Ulveczky Gábornak. Erre utal a mű címe is. Voltaképpen az ő sorsát kísérjük végig a filmen, az említett rendőrségi iratok is mind rá vonatkoznak, a többi szereplő anonim marad,¹⁷ s bár ők is kiváló interjúalanyok, szerepük inkább arra korlátozódik, hogy a „főhős” elbeszéléseit alátámasszák.¹⁸

Kik voltak még a „márciusi ifjak”? Közülük kik ellen indult eljárás, kiket ültettek a vádlottak padjára, milyen büntetéseket kellett elszenvedniük?

A rendező az egyik résztvevő élettörténetének bemutatását részesítette előnyben a szintetikus feldolgozással szemben. Lehet egyetérteni ezzel a koncepcióval, vagy lehet vitatkozni vele. Szerintem – bár az alkotás hitelesen jeleníti meg a hetvenes évek elejének Kádár-korszakát, és mutatja be rokonszenves „főhősét” – érdemes lett volna alaposabban körbejárni az eseményeket, és megismertetni többeket is.

Csak a jelentősebb, 1972-es ünnepségről vannak levéltári forrásaink. Érdemes ezeket röviden áttekinteni. A március 16-i rendőrségi jelentés készítője a következőképpen rekonstruálja az eseményeket: négy-öt száz fiatal kisebb csoportokban, Kosuth-nótát énekelve látogatta az 1848–49-es kegyhelyeket. Az időközben felduzzadt tömeg fontolgatta, hogy az MSZMP Központi Bizottsága épületéhez vonul. A Batthyány-örökmécsesnél „felfokozódott a hangulat”, majd spontán szónok beszélt a fiatalokhoz. Röpiratterjesztés is folyt: „Szólásszabadságot! Sajtószabadságot! Gyülekezési szabadságot akarunk! Várunk a Múzeum-kertben 6-kor. 72. március 15.! Éljen a jog!” és „Több szavaló és éneklő felvonuló társunkat elfogták, megverték! Jogot követelünk! Békét akarunk, de jogos békét! Sokan vagyunk és kitartással sokra megyünk! Szabadság!” A felhívást követően a Párizsi udvarban és környékén megélénkültek a csoportosulások, majd a felvonuló rendőri erő láttán gyülekezési helyüket a Múzeum-kertbe, a Március 15. térre és az Engels térre helyezték át. A Gerlóczy

¹⁷ A film végén természetesen ők is fel vannak tüntetve (Fisch Istvánné, Grillmayer József, Kígyós Erzsébet, Marián Béla, Bratka József, Fülöp Géza, Andriská Tünde, Apponyi Ferenc, Farkas Károly, Kiss Róbert, Kovács Lajos), csak hogy egyiküket sem lehet azonosítani.

¹⁸ Kivétel az egyik volt diáklány visszaemlékezése. 1973. március 15-én állították elő a rendőrök, mert kokárdát viselő barátnőjével beszélgetett. Egyébként nem tartozott a renitensek közé, nem is állt szándékában provokálni a hatóságot. Ennek ellenére fogságban tartották, megalázták, s noha még fiatalokorú volt, a női börtönbe vitték. Mindez alapvetően befolyásolta további sorsát, mert nem engedték leérettségizni, ráadásul korábbi baráti társasága is megszakította vele a kapcsolatot.

utcában „operatív intézkedés” következtében szétbomlott az egyik felvonulócsoport. „A Szentháromság téren egy 2–300 fős csoport szerveződött, oszlatásukra határozottan intézkedés történt kényszerítő eszközök alkalmazásával. Az itteni csoport határozottan agresszív, rosszindulatú volt. A rendőri intézkedés során többen ellenszegültek, szélsőségesen durva kijelentéseket tettek. Ismételen beavatkozást kellett tenni, amely során ismeretlen tettesek az egyik URH-gépkocsi szélvédő üvegét kövel bedobták. Határozott intézkedés következtében kb. 21 óra tájban a rendező csoportok feloszlottak.”

83 fő „előállításra vált szükségessé”. 33 fiatalkorú volt köztük, 47 fiatal felnőtt, 3 felnőtt. Foglalkozásuk szerint 33 középiskolai és ipari tanuló, 15 egyetemi és főiskolai hallgató, 6 értelmiségi, 26 szakmunkás és segédmunkás, 3 egyéb. 15 főt őrizetbe vettek.

Végül 1972. május 31-én nyolc fiatal ellen emeltek vádat. 1972. július 5-én első fokon a Gyürky-tanács Szalay Miklóst (ELTE, ötödéves fizika szakos hallgató) 1 év 8 hónap, Ulveczky Gábort (az Iparcikk-Kereskedelmi Szakmunkásképző Iskola kirakatrendezői tagozatának elsőéves hallgatója) 10 hónap, a fiatalkorú Ferencz Gábort (harmadikos gimnazista) 7 hónap (3 évre felfüggesztett), Grillmayer Józsefet (19 éves OTP-dolgozó, kisegítő beosztásban) 1 év 10 hónap, Murgács Gábort (19 éves kisegítő a Képzőművészeti Főiskolán) 1 év, Kalászi Györgyöt (22 éves segédszerkesztő a Vízügyi Tervező Vállalatnál) 8 hónap, Bíró József Istvánt (anyagkiadó a Beloianisz Híradás-technikai Vállalatnál) 8 hónap (3 évre felfüggesztett), Zahoránszky Pétert (az Iparcikk-Kereskedelmi Szakmunkásképző Iskola kirakatrendezői tagozatának elsőéves hallgatója) 6 hónap (3 évre felfüggesztett) börtönbüntetésre ítélték. Másodfokon 1972. október 9-én Szabó Pálné tanácsa a felfüggesztéseket meghagyva Ferencz Gábor büntetését 10 hónapra, Zahoránszkyét 9 hónapra emelte fel.

A vádlottak az esemény idején legfeljebb csak egy vádlott-társukat ismerték. Szalay volt az említett rendőrségi jelentésben szereplő szónok a Batthyány-örökmécsesnél. Ő már 1970–71-ben is részt vett a „rendbontásban”, 1971-ben Ferencz Gáborral együtt. Ferenczet „izgató tartalmú” verséért (*Fel március*), „nacionalista-irredenta” uszításért (osztálytársai előtt beszélt Trianon igazságtalanságáról, az ország függőségéről), és a hatósági személyek sértegetéséért (amikor Szalayt a rendőrök leszedték a talapzatról, eljárásukat disznóságnak minősítette) ítélték el. Grillmayernek (aki a filmben is szót kapott) felrótták, hogy mindenütt ott volt, ahol rendbontás folyt, és uszított a KGST, a szovjet megszállás és a csehszlovákiai bevonulás ellen. Pénzt gyűjtött zászlókra, amelyeket szétosztott, és rendezte a tüntetők sorait. Mindezekért őt büntették a legkeményebben. Bíró Józsefet pedig azért állították bíróság elé, mert ő kezdeményezte, hogy egy hatvan fős csoport álljon fel a Bécsi kapu tetejére. Murgács „fasiszta terrorbanda”-nak titulálta a rendőröket, amikor a Szentháromság téren feltartóztatták a fiatalokat. Ezután már hiába vegyült el a tömegben, a BM-dolgozók felismerték. Kalászi a Múzeum-kertnél ellenállásra szólította fel a fiatalokat, és állítólag lezsírozta a rendőröket. Zahoránszky pedig a lakásában már 1971 őszén klubot szervezett, ahol a társaság a szórakozáson kívül társadalmi, politikai, művészeti kérdésekkel foglalkozott, újságot szerkesztett. Az ünnepségre is együtt készültek. Varga Villó Katalin (öt nem állították bíróság elé) vállalta, hogy Babits Mihály *Petőfi koszorú*i című versét több példányban legépeli, Ulveczky pedig azt, hogy az ünnepségen szét-

osztja. „A vers tartalma az adott helyen, időben és körülmények között alkalmas volt a fennálló társ[adalmi] rend elleni hangulatkeltésre.”¹⁹

KRASSÓ GYÖRGY (1932–1991)

Készítették: Dobrányi Péter, Hafner Mónika, Hujber Balázs, Kabdebó Katalin, Kiss Róbert, Kulcsár Györgyi, Lugossy István, Majoros József, Somlai János, Tárkányi Ferenc, Xantus János, Zsille Zoltán (Duna TV, 1997)

Krassó György már életében is legendás személyiség volt, rendkívüli egyéniségével, energiájával, múltjával, politikai szerepvállalásával. A halálával támadt úrt senki sem töltheti be. Ez indokolja a témaválasztást. Az alkotók azonban nem törekedtek a Krassó-jelenség közérthető, átfogó bemutatására. Vegyes műfajú filmet hoztak létre, amelyben keverednek dokumentalista elemek, színpadi jelenetek és avantgárd betétek. A nézők többségének a film egyrészt túl sokat, másrészt túl keveset nyújt. Az avantgárd jelenetek ugyanis legfeljebb a bennfentesek számára dekódolhatók, a dokumentális részletek pedig összességükben csekély információt tartalmaznak. A képek, az interjúk, a színjátékok sorrendiségében, arányaiban nincs koncepció. Vagy ha mégis, annál rosszabb. Villámsnitteket láthatunk a családi, gyermekkori képekről, női fotókat, képeket a betegségéről, valamint a Litvánia melletti 1989-es tiltakozásról. Ez utóbbit leszámítva teljesen kimaradt az alkotásból a rendszerváltás Krassója és a Magyar Október Párt. A Magyar Október Szabadsajtó szóba sem kerül. Útlevelekérelmének hatósági elutasításáról viszont három, viszonylag hosszú képsort is láthatunk. Egy interjú kapcsán érintőlegesen szóba kerül testvérével, a szintén kivételes egyéniségű Krassó Miklóssal való kapcsolata. Ez is érdekes téma lehetett volna. A legsikerültebb részek a börtönélményeket, valamint a szabadulása utáni rendőrségi zaklatásokat elevenítik meg. Hallatlanul unalmasak viszont a lakásán leforgatott jelenetsorok. És ami a legmeglepőbb: '56-ot csak egyszer-kétszer említik, pedig tudvalevő, hogy ez volt Krassó életének alapvető élménye.

Hogyan került a forradalomba? Mit tett 1956 október–novemberében? Fogsága idején hogyan emlékezett vissza e napokra?

Jómódú polgári családból származott, édesapját 1920-ban elbocsátották a külügyi szolgálatból, mert 1919 januárjától – tehát a Tanácsköztársaság idején is – ott dolgozott. 1946-ban rehabilitálták, de 1949-ben nyugdíjazták, és feleségével együtt kizárták a pártból.

Krassó György 1945-ben – tizenhárom évesen – bekapcsolódott a kommunista ifjúsági mozgalomba, két év múlva felvették az MKP-ba. „[...] fiatal, értelmes, gyors felfogású, korához képest az átlagnál jóval műveltebb volt, hamarosan komoly igénynyel bíró cikkeket írt [...] 1948. november 11. a *Szabad Nép* című lapban: »A reakció titkos erőtartálékai« címmel két középiskolás tankönyvről. E cikk remek érzékkel válogatta ki a tankönyv sorai között megbújó reakciós felfogást hirdető nézeteket. Hasonlóan komoly igényű cikke jelent meg a *Politika* című lap 1949. július 30-i

¹⁹ Szalay Miklós és tsai, FKKB, 20843/72, II. f. 3334/72, Történeti Hivatal Irattára, V-159241/1-8.

számában »Az USA és gyarmatai, avagy a válság exportálása« címmel.²⁰ De még ugyanebben az évben otthagyta a gimnáziumot, és Csepelen kitanulta a horizontál-esztergályos szakmát. „Úgy gondoltam, hogy meg kell ismerni a munkások életét, nem elég csak beszélni arról, hogy a munkásoké a vezető szerep.”²¹ Középiskolai tanulmányait iparitanuló-évei alatt, a dolgozók gimnáziumában fejezte be, majd felvették a Közgazdaság-tudományi Egyetemre. Előbb 1953-ban a pártból távolították el, két év múlva (néhány héttel az utolsó tanév befejezése előtt) az egyetemről is. „magatartása nem példamutató, sokat hiányzik, hiányzásait nem igazolja, és ezzel lazítja az egyetemi fegyelmet [...] olyan nézeteket terjesztett maga körül, miszerint értelmetlen az egyetemi előadások és gyakorlatok kötelező látogatásának rendszere.”²² „destruktív és jobboldalinak nevezett nézeteim miatt az egyetemről kizártak, amelyet ma is igazságtalanságnak tartok [...] kizárásomat [a pártból] indokoltnak tartom, minthogy a párt politikájától eltérő véleményem volt, amelyet szűkebb körben terjesztettem is.”²³ Ezután a forradalom kitöréséig főleg alkalmi munkákat végzett („nem barátja a rendszeres, állandó jellegű és fegyelmet igénylő munkának”²⁴). Részt vett a Rádió ostromában, majd a Verseny Áruház fegyvereseihez csatlakozott. Október 25-én, mivel a belügyi szervek fegyvert találtak nála, a Fő utcai börtönbe kísérték, ahol többször kihallgatták. („Nagyon sok emberrel foglalkoztam, de a vádlottat azért jegyeztem meg magamnak ennyire, mert ilyen arrogánsan, cinikusan, szemtelenül senki nem viselkedett” – tanúskodott az egyik Fő utcai vallató Krassó tárgyalásán.²⁵)

Szabadulása után kapcsolatba lépett a Forradalmi Diákbizottsággal, az Értelmség Forradalmi Bizottságával. A *Magyar Jövőben* (egyetemi lap) Hat nap az ÁVH fogságában címmel cikket jelentetett meg. A szovjetek támadásakor nem látott esélyt a fegyveres ellenállásra, de november 15-i letartóztatásáig folyamatosan terjesztette a „lázító” röpcédulákat.

Fogsága idején mindvégig kiállt a forradalom mellett, sőt igazáról meg akarta győzni a nyomozókat, ügyészeket, bírakat is.²⁶

²⁰ Krassó György ítélete. FB, 1768/57.

²¹ Bozóki András beszélgetése Krassó Györggyel. In *Maradj velünk! Krassó György írásai*. Összeállította és a jegyzeteket írta Hafner Mónika és Zsille Zoltán. Budapest, [1992], Magán-Zárka. 342. o.

²² Krassó ítélete. FB, 1768/57.

²³ Krassó ügyészégi jegyzőkönyve. Dátum nélkül, FB, 1768/57.

²⁴ Krassó ítélete. FB, 1768/57.

²⁵ FB, 1768/57, tárgyalási jkv. 1957. VI. 11.

²⁶ Például: a „legnagyobb politikai baklövésnek a Gerő-féle hírhedt beszédet tartom, amikor suhancok kalandjának nevezte a magyar nép legnagyobb szabadságharcát. A Rádió ostrománál a magyar nép színe-java, a munkásság vett részt, és nem suhancok. Ezt én jobban tudom, mert ott voltam. Ha azok, akik ott voltak, suhancok voltak, ezek a suhancok bátrabban és hősiesebben viselkedtek, mint a felnőttek. [...] Az októberi eseményeket forradalomnak tartom, és nem ellenforradalomnak. Azokat, akik a felkelésben részt vettek, nagy többségükben forradalmároknak tartom, azokat, akik a felkelés leverésében vettek részt, ellenforradalmároknak tartom. Ezek után a Kádár-kormányt is ellenforradalminak tartom [...], amiért a magyar nép szabadságharcát az orosz segítséggel vérbe

B.-né Tóth Matild tanácsa 1957. június 19-én 7 évre, a Radó-tanács szeptember 25-én jogerősen 10 évre ítélte. Az 1963-as amnesztiával szabadult.

Visszatérve az alkotásra, a meglévő forrásokból, interjúkból, filmfelvételekből izgalmas, érdekes, tartalmas dokumentumfilmet lehetett volna készíteni. Xantusék azonban, eleve elhibázott elgondolás alapján, heterogén művet hoztak létre. A fiktív és a valóságos képsorok váltakozása az avantgárdnak sem kedvez.

fojtotta. Egyébként a Horthy-rendszerről rettentő rossz véleményem van, de meg lehetne nézni, hogy hány forradalmárt végeztek ki a Horthy-rendszerben, és hány forradalmár halt meg Magyarországon az utolsó fél évben.” (Krassó ügyészégi jegyzőkönyve, 1957. V. 7. FB, 1768/57.) „A Kádár-kormányt senki sem választotta meg. Törvényesnek a Nagy Imre-kormányt tekintem.” (Uo. 1956. XI. 18. FB, 1768/57.)

Somlai Katalin

A NEMZETKÖZI VÖRÖSKERESZT '56-OS SZEREPE

Isabelle Vonèche Cardia: Magyar október vörös zászló és vörös kereszt között.

A Nemzetközi Vöröskereszt Magyarországon 1956-ban.

Ford. Csejdy László. Budapest, 1998, Socio-typo. 259 o.

(A magyar kiadás alapja: L'octobre hongrois: entre croix rouge et drapeau rouge. Bruxelles, 1996, Bruylant.)

Számok, segélylisták és megható képek: az 1956-os magyar forradalom alatt, de főként a forradalom utáni zord napokban kibontakozó nemzetközi humanitárius összefogás vissza-visszatérő nyomai az '56-os irodalomban. Isabelle Vonèche Cardia két évvel ezelőtti Brüsszelben megjelentetett, s idén magyar kiadásban is napvilágot látott könyvében a nemzetközi politikai erőviszonyok kontextusába ágyazva ábrázolja a főszereplő – a politikától magát mentesíteni kívánó, ugyanakkor a kétpólusú világban mégiscsak meghatározott politikai pozíciót is betöltő – Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága¹ (VKNB) tevékenységét. Sem dokumentumfilm, sem történeti tanulmány vagy publicisztika nem vállalkozott arra, hogy módszeresen feltárja a Magyarországnak címzett humanitárius segélyeket koordináló szerv tevékenységének történetét. Mindez érvényes egyébként a segélyek szétosztásában partnerként közreműködő Magyar Vöröskeresztre is. Dr. Csillag Zoltán *Adatok a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága (IKRK) és a Magyar Vöröskereszt (MVK) 1956–1957-es tevékenységéről* című viselő brosúrája² az egyetlen kísérlet arra, hogy a magyar levéltárak immáron kutathatóvá vált iratainak felhasználásával megszólaltassa az 1956 novemberében a hajdani és az újjászerveződő rendszer természetétől meglepően idegen módon, szakmai és nem hatalmi-bürokratikus elvek mentén újjáéledő MVK-t. Csillag azonban – aki nemcsak tanúja volt az eseményeknek, hanem a VKNB-től érkező szállítmányok raktározásáért, valamint a gyógyszerigények összeállításáért felelős katona-tisztviselőként tevékeny szereplője is – elsősorban a párt részéről egykor a VKNB-vel és az MVK-val szemben megfogalmazott vádak és rágalmakat kívánta cáfolni. Következésképpen érdeklődésén kívül állt a VKNB–MVK segélyhálózatának kiépülése, általában a VKNB feladatainak és céljainak vizsgálata és értékelése. A témát érintő új-

¹ Hivatalos nevén: Comité Internationale de la Croix Rouge (CICR) vagy Internazionale Komité des Roten Kreuze (IKRK).

² Csillag: *Adatok...* H. n., 1992, Magyar Vöröskereszt. 28 o.

ságcikkek is³ csak egy-egy epizódra hívták fel a figyelmet, a műfaj jellegéből adódóan természetesen módszeres feltárássra nem is vállalkozhattak.

Vonèche könyvének újdonsága tehát elsősorban az, hogy a tudományos feldolgozás igényével közelíti meg a VKNB történetét. Az események rekonstruálása mellett – a Magyar Vöröskereszt felhívására október 29-én Ferihegyre érkező első segélyszállítmánytól a tököli börtön 1965-ös meglátogatásáig – a szerző tanulmányában alapvetően két kérdésre keresi a választ. Miért a VKNB volt az egyedüli nemzetközi szervezet, amelynek működését engedélyezték Magyarországon, és mennyiben megalapozottak a szervezetet túlzott engedékenysége és tehetetlensége miatt ért bírálatok?

A szerző mélyebb történelmi és tágabb geopolitikai közegbe ágyazva tárgyalja az eseményeket. Jogos ez a koncepció annyiban, hogy így megismerhetjük a VKNB történetét, a tevékenységét meghatározó nemzetközi szerződéseket, valamint korábbi szerepvállalásait, amelyek eleve kijelölik feladatát és mozgásterét a magyar válságban. Kevésbé indokolt viszont a Szovjetunió külpolitikájának és a magyar eseményeknek a tanulmány terjedelméhez mérten hosszas taglalása. A magyar kiadás ebből a szempontból feltétlenül némi átdolgozást kívánt volna, szem előtt tartva a magyar olvasó eltérő történelmi tudását. A tanulmány szerkezetének aránytalanságai miatt az olvasó ritmuszavarba, a mű koherenciája veszélybe kerül. Ha terjedelmileg ugyanolyan hangsúlyt kap az eseményeket előkészítő folyamat és a kapcsolatrendszerek egyébként újdonságot nem hozó, sőt helyenként sommás megállapításokat ismétlő leírása, valamint a VKNB tevékenységének precíz bemutatása és elemzése, az olvasó feltétlenül a Szovjetunió és a VKNB múltjában keresi a választ a felvetett kérdésekre. Miért a VKNB volt az egyedüli nemzetközi szervezet, amely beléphetett Magyarországra? A tanulmány első fele erre paradox módon a következő választ sugallja: mert a VKNB és a Szovjetunió viszonya igen rossz és bizalmatlansággal terhes volt. Az eseménytörténelmi részből aztán megtudjuk, hogy jöllehet a VKNB Magyarország korlátozott szuverenitása és mozgásteré miatt hajlott arra, hogy közvetlenül a Szovjetunióval lépjen kapcsolatba – főként mindjárt a második szovjet beavatkozás után, amikor még két állam között kirobbant fegyveres konfliktusnak minősítették az eseményeket, szemben a később alkalmazott jogi értelmezéssel („a Magyarországon kirobbant ellenségeskedések leginkább a négy Genfi Egyezmény közös 3. pontjának alkalmazását igénylik, amely a nem nemzetközi konfliktusokra érvényes”), annak ellenére, hogy ez jelentősen korlátozta a VKNB magyarországi működésének jogalapját –, a szervezet tevékenységét mégsem ezen a szinten határozták meg. Andrej Gromiko 1956. november 25-i, a kötet 73. oldalán idézett válaszelevele a kérdést a magyar kormány hatáskörébe utalta. Nem tudni arról, hogy a szovjet–magyar tárgyalásokon szóba került volna a VKNB ügye. Feltételezhetően erre nem volt szükség. Noha az ország szuverenitását behatárolták a keleti tömbön belüli hatalmi viszonyok, a magyar vezetés külső, szovjet nyomás nélkül is érzékenyen, pozíciójának gyengeségéből fakadóan paranoiásan reagált az ország belügyeibe történő beavatkozás kísérleteire. A VKNB idegen test, egy ideig belpolitikai megfontolásból és anyagi szükség-

³ Aláírására 1956-ban megmozdult a világ. *Magyar Nemzet*, 1994. január 4., valamint A népi demokrácia ellensége. *Új Magyarország*, 1993. február 4.

ből eltűrendő kellemetlenség volt a párt szemében. Apró Antal az MSZMP Ideiglenes Intézőbizottsága (IIB) 1957. május 28-i ülésén így nyilatkozott: „A Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi tevékenységét likvidálni kell.”⁴

A múlt árnya – amennyiben a szerző koncepciója alapján a történelmi múltból öröklött meghatározottságoknál maradunk – segített verbalizálni a Vöröskereszt és nemzetközi partnere tevékenységével szembeni ellenérzéseket. Marosán György szavaival: „A Vöröskeresztben nekünk gyorsan rendet kell csinálni, mert különben a volt grófnő szervezete lesz...”⁵ A reakciós bélyeg (a Vöröskereszt az osztályellenesség által létrehozott szervezet) szolgált aztán a pártkörökben – de nem a nyilvánosság előtt – megfogalmazódott rágalmak kiindulópontjául. A nyilvánosság előtt ugyanis a vöröskeresztes akciókra már 1957 nyarán rátelepedett a csend – a sajtóban ekkor jelentek meg az utolsó rövid híradások a VKNB és az MVK tevékenységéről –, s ez a hallgatás hatásosabbnak bizonyult, mint az élet tényeivel könnyen cáfolható rágalomhadjárat.

Nemzetközi dimenzióban a reakciós vád azt jelentette, hogy a VKNB az ellenséges táborhoz tartozott, és a keleti tömbben ezért váltott ki elutasítást. Nem az SZKP értelmezése szerinti marxizmus kollektivistá szemlélete és a Vöröskereszt humanitárius, az egyén elsőségére épülő alapállása közötti ideológiai ellentétéről volt szó – ahogy a szerző Jiri Toman nyomán állítja –, hanem hatalmi ellentétekről. A VKNB 1956-os fellépésének körülményeit ezért megfelelőbben mutathatta volna be egy rövid kitérő a nagyhatalmi szembenállásra. Ebből kiindulva logikusabb lenne az a következtetés, amit a szerző többször is helyesen kiemel a tanulmány eseménytörténeti részében: „minden problematikus volt, ami nem az anyagi segítségnyújtásra vonatkozott... [a nemzetközi helyzet] megkövetelte a Nyugat és vele együtt a VKNB részéről a be nem avatkozást a keleti tömb belső ügyeibe.” Tehát a szükség bírta rá a magyar kormányt a célkitűzésében legalább semlegesnek deklarált VKNB fogadására, s amint csökkent a rászorultság mértéke – a tél elmúltával, majd az új termés betakarításával –, korlátozódott a VKNB mozgástere is. A szervezet két másik feladata, a politikai foglyok védelme és a családok paritásos alapon történő egyesítése, következőképpen teljes elutasításra talált. A kétpólusú szembenállással magyarázható az is, hogy a semleges szervezet miért tekintette magát mégis politikai tényezőnek, és politikai szerepe mennyiben korlátozta cselekvési szabadságát. A hatóságokkal való súrlódások kerülésének és az óvatos magatartásnak az volt a célja, hogy fenntarthassa a kialakított „értékes kapcsolatokat”, és „katasztrófa-biztosíték” szerepét játssza a harmadik világháború árnyékában.

⁴ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. 4. köt. 1957. május 21.–1957. június 24.* Budapest, 1994, Intera Rt. A vita után az Ideiglenes Intézőbizottság olyan határozatot fogadott el, hogy a VKNB „tevékenységét egysoros [sic!] levélben köszönje meg [a kormány]”, és megbízatásukat 1957. június 30-ával tekintsék befejezettnek.

⁵ Uo.

A nagyhatalmi szembenállás hullámzásának bemutatása segített volna megérteni a Szovjetunió és a VKNB közötti kapcsolatok javulásának hátterét is (ami feltehetőleg nemcsak a VKNB diszkrét magyarországi szerepvállalásának volt köszönhető).

Vonèche munkájához úttörő módon a VKNB genfi levéltárának eddig ismeretlen iratanyagát használta fel. Érdeméből egyben hibák is származnak. Azonos forrásból származó dokumentumokból csak egyoldalú kép rajzolható, ráadásul – s erre a szerkesztő megjegyzései is utalnak – ezeket a forrásokat a szerző kritika nélkül idézi. Külföldi kutatóként feltehetőleg nem volt lehetősége a tények szembesítésére, és más források megvizsgálására. Arra azonban már kevésbé van mentség, hogy a magyar forradalomról szóló „legjobb munkák” közül az utóbbi évtized kutatási eredményei teljesen hiányoznak. (Ezt a hiányosságot legalább a magyar kiadásban pótolni kellett volna.)

A könyv második fele függelék. Ez egyrészt a szervezet felépítésének és jogainak ábrázolására szolgál, másrészt dokumentumtár, ahol a szervezet működési keretét meghatározó legfontosabb szerződéseket találjuk. A dokumentumok kétszeri – fakszimile és fordításban való – közlése azért is jelentős, mert az Új Magyar Központi Levéltár gyűjteményében csak szórványos források maradtak fenn a Magyar Vöröskereszt és a VKNB kapcsolatáról. Az MVK 1956–57-es iratanyaga felülvizsgálat címén állítólag még akkoriban átkerült a Hadügyminisztériumba,⁶ s azóta nyoma veszett. Csak a 167 segélyprogram szinte hiánytalan német nyelvű leírása maradt fenn, és egy-két elnökségi jegyzőkönyv 1957 júliusától – tehát a Magyar Vöröskereszt szervezeti visszarendeződésétől –, amelyekből már csak a Comité működésének fokozatos felszámolásáról kaphatunk közvetett információkat. Maguk a döntések interminiszteriális (belügy, külügy és egészségügy) egyeztetések során születtek. Az ülések résztvevőinek megnyilatkozásaiból világosan látszik, amit Vonèche csak a családgyesítés és repatriálás kapcsán mond ki elemzésében egyértelműen: a rendszer oldaláról nézve „rendkívüli erkölcsi romboló hatása” miatt vált mielőbb szükségessé a képviselő felszámolása és feladatainak átvétele.

Az iratok között is külön figyelmet érdemel a VKNB és az MVK között 1956. november 16-án kelt, a későbbi együttműködés hivatalos alapjának tekinthető szerződés. Látható, hogy a magyar kormány is jóváhagyta (Puja Frigyes követ aláírása szerepel rajta). A tárgyalások csak a harcok elültével, november 14-én kezdődtek meg Bécsben. Megállapodás született arról, hogy a VKNB az a nemzetközi szerv, amellyel a Magyar Vöröskereszt kapcsolatban fog állni (a Vöröskeresztes Társaságok Ligája és az ENSZ is a VKNB-re ruházta a segélyek szervezésének és eljuttatásának feladatát), és ennek érdekében azonnal küldöttséget indíthat Magyarországra. A magyarországi képviselő feladata a segélyezési programok kidolgozása a Magyar Vöröskereszt közreműködésével, a raktárak őrzése, a segélyek továbbítása, valamint a szétosztás ellenőrzése. Ehhez a magyar kormány és a vöröskeresztes szervezetek minden segítséget és védelmet megadnak. Később, december 19-én, még egy zárolt számla létrehozásában is megegyeztek, amelyre a segélyek értékesítéséből befolyt összeget fizették be, hogy a VKNB engedélyével közösen meghatározott humanitárius célokra fordítsák.

⁶ Lásd Csillag: i. m.

Az iratokat tartalmazó függelék minden érénnyel ellentétben helyenként redundánsnak tűnik. Mint már utaltam rá, a jogi kereteket kijelölő iratokra koncentrálni: megállapodás az ENSZ és a VKNB között, megállapodás a Vöröskeresztesek Nemzetközi Ligája és a VKNB közötti munkamegosztásról, hamvába holt megállapodástervezet a családegyesítésről, a VKNB szervezeti egységei stb. Színesebbé tehetné a válogatást, és a szervezeti felépítést bemutató ábrákat is életre kelthette volna egy-egy megbízott vagy a tanulmányban is említett kiküldött jelentésének közlése, bár a kötetet záró fotódokumentáció segít az események hangulatának felidézésében.

Hegedűs B. András

RÁKOSI SZÍVE, VAGY SAJÁTOS ADALÉKOK
A MAGYAR FORRADALOM TÖRTÉNETÉHEZ¹

Rákosi Máttyás: Visszaemlékezések, 1940–1956. 1–2. köt.

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna, Feitl István,

Gyarmati György, Palasik Mária, Sipos Levente, Szűcs László és

T. Varga György. Szerkesztette Feitl István, Gellériné Lázár Márta

és Sipos Levente. Budapest, 1997, Napvilág. 647, 649–1122. o.

„A szívem majd megszakadt, ha arra a kárra gondoltam, amit mi, magyar kommunisták, a nemzetközi kommunista mozgalomnak okoztunk” – foglalja össze az 1956-os „események” tanulságát most megjelent önéletrajzának 1037. oldalán Rákosi Máttyás. Talán ez a – szubjektív és őszintének tűnő – mondat a kulcs a visszaemlékezések írójának gondolkodásához, s végső soron politikájához. Rákosinak nem a magyarok – katonák, felkelők, civilek, ávósok – kiömlött, kiontott vére, a szovjet katonák hiábavaló pusztulása, és nem is meglincselt elvtársainak szörnyű halála fájt, hanem a szégyen, hogy a magyar kommunisták pártja, amelynek ő egyik alapító tagja és sokáig vezére volt, leszerpelt, csődöt mondott, rosszul vizsgázott a Kommunista Internacionálé magyarországi szekciójaként.

Rákosi minden politikai lépését, gondolatát és meggyőződését is, amelyet csak taktikai megfontolások – a pártvonallal kényszerűen – befolyásolhattak, a kommunista internacionalizmus – értelmezésében a feltétlen Moszkva iránti hűség – érdekei határozták meg. Minden más, ami ezzel szemben állt, szemben állhatott, vagy akkor ettől eltért („elhajolt”), Rákosi számára idegen, ellenséges és üldözendő volt. A nemzeti, egyéni vagy bármilyen más erkölcsöt, érdeket, indítékot semmibe vevő magatartás és gondolkodásmód kialakulását sajnos nem ismerhetjük meg visszaemlékezései alapján, hiszen a memoárok politikailag talán kevésbé érdekes és jelentős első része, amely több mint ezer oldalon születésétől 1925. évi magyarországi letartóztatásáig ad számot életéről, még nem jelent meg. Nem tudjuk még, hogy miképpen nézett szembe az elaggott Rákosi az utolsó emigrációban fiatalkorával és családjával. Apjával, akiről

¹ Elengedhetetlen a legőszintébb elismerésünket kifejezni a szerkesztőknek és sajtó alá rendezőknek Rákosi visszaemlékezéseinek példaszerű kiadásáért. Nem csupán a gyorsaság, az ízléses és mégsem hivalkodó kivitel, hanem a könyv apparátusa, a jegyzetek, a részben elfelejtett források, az utalások, magyarázatok és a könnyen kezelhető névmutató teszi használhatóvá Rákosi életrajzát. A kötet szerkesztői felismerték, hogy az érdeklődő olvasók nagy része már nem kortárs, viszont sok szereplő és az események jó része is feledésbe merült, és újabb kiadásra talán soha nem lesz alkalom. Hacsak Bulgakov macskája meg nem jelenik Budapesten a Moszkvában „maradt” részletek másolatával...

a visszaemlékezésekhez csatolt kronológia – a legendákkal és az ellenlegendákkal szemben – pontosan állapítja meg, hogy 12 gyermekes zsidó kiskereskedő volt, akinek ő negyedik gyermekeként született 1892. március 9-én.

A Trianonban elcsatolt területen született, magyar–zsidó fiatalember – szülei asszimilációs szándékát a korai névmagyarosítás, feltörekvését pedig a Sopronba költözés egyértelműen jelzi – életútja talán nem különbözött megannyi sorstársától; magyarságtudatának és magyarságérzésének hiánya éppen ezért szembeötlő. Ezért (is) lenne üdvözlendő, ha a fiatal koráról szóló visszaemlékezések is miharabb hozzáférhetővé válnának. Mindennek bizonyítása „hősünk” bukása után több mint négy évtizeddel talán felesleges. A kommunisták gyökértelen hazátlansága a mindenkori antikommunizmus kedvelt propagandaérve, Rákosihoz azonban ez fokozottan igaz. Amikor a szegedi börtönben értesült a Trianonban elcsatolt területek egy részének visszakerüléséről, meg sem kísérelte megérteni, hogy a revízió valóságos elégtételt is jelenthet az országnak, hogy a magyar nép túlnyomó többségének – köztük megannyi baloldali gondolkodásúnak is – igazi boldogságot okoz a magyar falvak és városok visszakerülése. Rákosi mindennek csupán – valóban létező – árnyoldalát látja. Ez önmagában még nem lett volna nagy baj, azonban (évtizedekkel később!) mély megvetéssel írt a „nem osztályöntudatos munkástömegekről”, és azokról az elvtársairól, akiknek a börtönben neki kellett megmagyaráznia, hogy itt nem az imperialisták békéjével elszakított magyarok felszabadításáról van szó... (1. köt. 8. o.)

Nem tudunk és nem akarunk Rákosi visszaemlékezéseinek egészével, pontosabban a megjelent két teljes kötettel foglalkozni. Érdeklődésünket elsősorban az 1953 utáni időszakra korlátozzuk, amikor Rákosit – Sztálin halála után és a Sztálin halálát követő gyors szovjet változások közvetlen hatásaként – moszkvai főnökei kíméletlen sietséggel és megalázó módon váltják le a Magyar Népköztársaságnak nevezett birodalmi tartomány vezetői posztjáról. S mivel Rákosi nagyon jól tudta, hogy ő a moszkvai vezetés bizalmából és akaratából lett a magyarok bölcs vezére, a döntést minden tiltakozás és vita nélkül vette tudomásul. A pártfegyelem, pontosabban az internacionalista pártfegyelem mindennél előbbre való volt számára. Demokratikus centralizmusról még formailag sincsen szó, hiszen a döntést nem azok hozták, akik formailag őt megválasztották, hanem azok, akik annak idején kijelölték. Más kérdés, hogy a döntéssel nem értett egyet, mélyen igazságtalannak tartotta, és közeli elvtársaira, a Politikai Bizottság vele együtt Moszkvába rendelt tagjaira – akik azonnal csatlakoztak a szovjet vezetők olykor nyomdafestéket nem tűró és „pártszerűnek” aligha mondható kritikájához – joggal neheztelt. Mindebből logikusan következik, hogy hatalmának restaurálása és internacionalista becsületének helyreállítása érdekében a továbbiakban mindent megtett, hiszen vissza akarta szerezni az elvesztett bizalmat, és folytatni évek óta érvényesített – olykor talán kisebb hibák tarkította, de végső soron helyes és eredményes – politikáját.

Az azonban valószínűleg még álmatlan éjszakáin sem jutott eszébe, hogy egy független ország parlament által választott miniszterelnökét és egy önálló párt kongresszuson választott főtitkárát nem a Kreml sebtében összehívott pártvezetőségi ülésén kellene móresre tanítani. A Moszkvában 1953 júniusában lezajlott – és évtizedekig eltitkolt, de most már évek óta közismert – tárgyalásokat Rákosi természetesen tartot-

ta, s miként a szovjet pártvezetés tette ez idő tájt és a következő években (különösen a Titóval való kibékülés idején), a vele történt méltánytalanságot Berijára „kente rá”.

Rákosi – s erről hiba volna megfedelkezniünk – nem szabad elhatározásából írta memoárjait. A szovjet vezetés biztatta a munkára, hasznos időtöltésként, eltávolítása idején (már 1957-ben), amikor egyértelműen eldöntötték, hogy a Kádár-féle új vezetés nem kívánja hazatérését szovjetunióbeli „gyógykezeléséből”. A szerző valószínűleg önmaga előtt sem tisztázta, hogy kinek is írja művét. Széles körű, és főként magyar olvasóközönségre nemigen gondolhatott, még ha anyanyelvén írt is. Tudhatta, hogy a szovjet vezetés legfeljebb titkosszolgálati célokra használhatja fel visszaemlékezéseit, hogy személyekre vonatkozó információkat szerezzen, amelyeknek esetleg még nem volt birtokában. Nyilvánvalóan megvolt benne is az a legtöbb intellektuelle (feltételesen és részlegesen ruházzuk rá e tulajdonságot) jellemző belső igény és becsvágy, hogy emlékeit és gondolatait, igazolásait és öngazolásait hátrahagyva fejezze be pályafutását, de a terjedelmes mű valós célját meghatározni nem állt módjában.

Ezért (vagy éppen ennek ellenére) Rákosi nem kételkedett, nem tamáskodott, legfeljebb romló memóriájára hivatkozva megjelölte a később ellenőrizendő passzusokat. (Az ellenőrzésre már nem volt módja.) Ott azonban, ahol „forrásokra” tudott támaszkodni, kritikátlanul élt velük. Sok nehézség árán – a hivatalos magyar és szovjet szervek merőben értelmetlen akadékoskodásai után – családja segítségével jutott hozzá saját műveinek és beszédeinek vörös kemény kötésben kiadott kötetéhez, hogy azután ezekből idézzen szakadatlanul, unalmasan, és – ami a legnagyobb baj – minden reflexió és önreflexió nélkül. Sok évvel elhangzásuk után Rákosi úgy nyúlt vissza beszédeihez, mintha mi sem történt volna, mintha közben nem változott volna meg a világ, a hivatalos pártvonal, mintha nem váltották volna le, és 1956-ban nem omlott volna össze az általa vezérelt rendszer. Ezzel talán minősíthetjük is a visszaemlékezések sajátos forrásértékét: természetesen elsősorban öngazolásról van szó, amely a „megrendelő” szovjet elvtársaknak szól, de érdekes és helyenként újszerű megfogalmazásai is akadnak, főleg ott, ahol kénytelen a saját emlékezetére támaszkodni. A szerzőnek a száműzetésben nem volt, az olvasónak pedig még mindig nincs módja állításai egy részét hiteles források segítségével ellenőrizni.

A hiba nem a rendszerben, de még csak nem is a végrehajtásban volt, hanem – a legócskább ötvenes évekbeli érvrendszert használva – az „ellenségben”, a beépített ügynökökben, az amerikai kémszervezetek mesterkedésében és nyilvánvalóan Berijában, a Gonosz megtestesítőjében, aki őt – meg nem nevezett okból – személyesen gyűlölte, ellenlábását, Nagy Imrét viszont kedvelte.

Mindazonáltal érdekes, sőt olvasmányos, ahogyan Rákosi a leváltását elrendelő 1953-as moszkvai tárgyalásokat leírta. Bár már Budapesten elhatározta (elhatározták), hogy készek „a legmesszebbmenő engedékenységre is, csak hogy valamilyen konfliktus ne álljon elő”, az új szovjet vezetés indulata és stílusa megemészthetetlen volt Rákosi számára éppen úgy, mint az őt azonnal eláruló vezető elvtársak számára. Ezért érdekes Rákosi kétségbeesett „kiborulása”, amikor emigrációs magányában elpanaszolja, hogy olyasmiről kapott elvtársi kritikának aligha nevezhető súlyos elmarasztalást, amit valójában szovjet felettesei kívántak tőle az eltelt években.

Rákosi és Berija személyes és/vagy politikai ellentéte e memoár alapján nem tisztázható. Túlzott egyszerűsítés lenne mindent Berija közismert antiszemitizmusával magyarázni, és az sem elegendő indok, hogy amikor 1940-ben, 16 év börtön után Rákosi Magyarországról Moszkvába érkezett, néhány eredménytelen kísérletet tett a légerekben sínylődő régi kommunisták kiszabadítása érdekében. Rákosi – különösen miután a legfelső szovjet és Komintern-vezetés képviselői, Malenkov, Zsdanov és Manuilszkij személyesen intették le és szólították fel, hogy tartózkodjék a perekben eltűnt kommunisták sorsa felőli érdeklődéstől – gyors döntést hozott: letett a további próbálkozásokról. Felismerte, hogy ha nem hagy fel okvetetlenkedésével, a szegedi börtönöveket könnyen a Gulag egyik táborában folytathatja. Mivel a visszavonulás a magánéletbe az adott körülmények között nem merülhetett fel, úgy döntött, hogy megtanulja és alkalmazza az általa addig nem ismert praktikákat, s rablóból pandúrrá változik: így rövid idő alatt kiérdemelte a Sztálin legjobb magyar tanítványa címet.

Brutális leváltásáról jogos önsajnálattal írt („életemben kaptam már néhány megleckéztetést, de ilyet még soha...”), és lassan megértette – részben a Dimitrovval folytatott, leginkább emberi hangú beszélgetésekből is – a nagy perek utáni Moszkvát, beállt tehát a sorba, amelyből valójában sohasem akart kilépni, és amelytől nem akart elhajolni. Ellentétére Berijával mégsem elegendő ez a magyarázat. Lehetséges, hogy a szovjet levéltári hatóságok (divatossá vált magyar kifejezéssel élve) „letakartak” fontos információkat. A memoár 911. oldalán Rákosi (az 1953. júniusi megbeszéléseket elemezve) megemlíti, hogy kettejük ellenszenvének „hosszú története van”. „Nem kívánok kitérni – írta – azokra a konfliktusokra sem, amelyekbe 1945 után Berijával keveredtem. De amikor...” És bár Rákosi nem akart kitérni konfliktusaik igazi okaira, valamit mégis írt, s ez a valami nem is lehet olyan lényegtelen, ha a magyar nyelvű kézirat átadásakor (a Szovjetunió összeomlása után sok esztendővel!), először egy sort, majd féloldalmi szöveget letakartak vagy kivágtak a kéziratból a posztsovjett „levéltári” hatóságok.

A szovjet–magyar államvédelmi „kapcsolatok” oly bőséges történetét alig ismerve, még találgatni sem nagyon lehet, hogy Rákosi és Berija viszonya mikor vált ellenségessé: a Rajk-per koncepciólásakor, a Péter Gábor–Szűcs Ernő-viszály kapcsán, Péter Gáborék kikövetelt letartóztatásakor, az antiszemita kampány elindításakor vagy más, olyan eset kapcsán bármikor máskor, amelyre az irodalom még csak nem is utal. Azt ugyanis Rákosi egyértelműen elismeri (csak éppen sajátosan interpretálja), hogy ő tartott közvetlen kapcsolatot a KGB és jogelődei magyarországi rezidenseivel, és hogy például a Péter Gábor-ügyben – Péter Gábort Rákosi Berija beszervezett ügynökének tartotta, és meg sem említi, hogy cionista összeesküvés vádjával tartóztatták le – szovjet vizsgálóbizottság működött Magyarországon.

Ugyanígy – túlzás nélkül állítható –, hogy egy szó sem igaz mindabból, amit a Rajk-perről írt. (S nyugodtan kiterjeszthetjük ezt az állítást mindazokra a politikai perekre, amelyekről szó esik írásában.) Rajk letartóztatását a jugoszláv Lazar Brankovnak tulajdonította (meg sem említve a hányatott sorsú jugoszláv kommunista szerepeltetését a moszkvai, budapesti és valószínűleg más kihallgatásokon), és összefoglalóan megállapítja, hogy a nyilvános bírósági tárgyalás előtt hagyta magát a bíróság

tagjaitól és az ügyésztől megnyugtató, hogy sem a vádlottakat, sem a tanúkat nem kényszerítették a vallomástételre.

A tárgyalás illetően idilli előzményeinek persze ellentmond – hogyhogy ezt a szerző nem vette észre? –, hogy a vádiratot személyesen Sztálinnal „lektoráltatta” Moszkvában: oldalról oldalra haladtak a vádirat magyar és orosz nyelvű szövegén, s a végén megegyeztek (miután néhány sorral feljebb leírja, hogy a bíróság tagjai nem tapasztaltak rendellenességet!), hogy nem kell halálos ítéletet hozni. Rákosi a továbbiakban nem ad magyarázatot a Rajk-perben és más politikai perekben foganatosított kivégzésekre. A koncepciós perekből – Rákosi a kifejezést idézőjelbe tette – levont tanulság a feje tetejére állított logika mesterműve. Miután Rajk és társai ügyét követően sor került Szakasits és más szociáldemokrata vezetők üldözésére, s miután különösen az értelmiség körében nyugtalanság támadt, hogy kisebb-nagyobb politikai botlásokat „felplankolják”, láthatatlan repedések keletkeztek a rendszeren, ezek pedig tetézve az 1953 után (!) elkövetett súlyos hibákkal (magyarán: az ártatlanul elítéltek rehabilitálásával) a bosszúszomjas jugoszláv vezetők, Nagy Imre és az ellenforradalom malmára hajtották a vizet.

Hogy mindebben az egyes szovjet politikusok és államvédelmi vezetők milyen szerepet játszottak, arról semmit sem tudunk meg. Marad Berija már-már irracionális gyűlölete éppen Rákosival szemben. Nem csoda, hogy Rákosi hatalmas megkönynyebbüléssel fogadta alig két héttel utolsó és durva konfliktusuk után Berija letartóztatásának hírért. Külön – és érthető – örömmel nyugtázta, hogy Berija bukásával lekerült a napirendről a magyar kommunista vezetésben uralkodó zsidó többség kérdése, és főleg ennek nyilvános megtárgyalása, amit Rákosi szerint különösen Berija követelt.

Valójában itt lép a történetbe Nagy Imre, akire Rákosi eddig nem fordított nagyobb figyelmet. Rákosi olyan mértékig gyűlölte Nagy Imrét, hogy valójában nem is érdemes megjegyzéseivel, utalásaival foglalkozni. Már Kun Béla letartóztatásával kapcsolatban (jóllehet akkor ő – mármint Rákosi – Magyarországon ült börtönben) egyszerűen „ambiciózus besúgónak” nyilvánítja.

Rákosi tulajdonképpen csak Debrecenben került először intenzívebb kapcsolatba a demokratikus magyar kormány földművelésügyi miniszterével (az emigrációban ezek szerint nem volt kapcsolatuk), s azonnal összekülönböztek, amikor Nagy Imre a földosztás gazdasági és társadalmi, Rákosi viszont politikai-agitatív oldalára helyezte a hangsúlyt.

S ahogyan agrárpolitikáját megrögzött internacionalista attitűdje határozta meg, az új rendszer létrehozását is régi reflexei befolyásolták: Rákosi börtönben volt a nemzetközi kommunista mozgalom nagy antifasiszta fordulatakor, nem élte át a népfrontpolitika sikereit és kudarcait a spanyol polgárháború idején, számára változatlanul a szociáldemokrácia volt a fő ellenség, hiszen élete nagy (bár nem egyetlen) forradalmi tapasztalatát az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság jelentette, amikor a szocdemek elárulták a proletárdiktatúrát. Bár tudta, hogy az új, demokratikus Magyarországon parlamenti többpártrendszer kell (!) teremteni – ezt írta elő az új szovjet pártvonal! –, 1945 elején pusztán „tudomásul vette”, hogy a kommunistáknak segíteni, és nem akadályozni kell a többi antifasiszta párt talpra állítását. Kötelességtudóan és minden erőt felhasználva folytatta a nem a testére szabott többpárti politizálást,

viszont néhány év múlva már a korlátoktól megszabadulva fogott hozzá jobboldali ellenfeleinek és baloldali szövetségeseinek brutális felszámolásához, a mindig is áru-lónak tartott szociáldemokraták kirekesztéséhez vagy erőszakos beolvasztásához, a demokratikus pártok „felszalámizásához”.

Berija eltávolítása után Rákosiban feltámadt a visszatérés reménye és a reváns lehetősége. Ismét Moszkvába rendelték a vezetést, és most már az új-régi elnökség adott eligazítást: „megmagyarázták” a Berija-ügyet, és még ebben a legszűkebb körben is ragaszkodtak a már kinyomtatott hivatalos brosúrához, amely szerint Berija a nép ellensége. Hruscsov visszatért a néhány hét előtti eligazításra, és néhány kérdésben – például a párt és az államvédelem kapcsolatában – visszavonulót fűjtak. Rákosi azonnal megkezdte itthon az ellentámadást: leállította a helyi pártaktívákat, amelyeken az új pártvonalat kellett volna ismertetni, és összehívta a nagy-budapesti pártaktívát. Fogalmazása ezúttal egyértelmű: Nagy Imre parlamenti beszéde bajt okozott, ám ezekben a napokban „engedett agresszivitása”. Rákosi elemében volt: a háromezer főnyi aktív kitérő lelkesedéssel fogadta beszédét, és hálás volt, amiért „megvédte a pártot”. A két irányzat közötti eltérés nyilvánvalóvá vált. Érdemes megjegyezni, hogy Rákosi – a hivatalos kádári párttörténetírással szemben – személyi ellentétekről vagy hatalmi villongásokról egyáltalán nem tud, számára nyilvánvaló, hogy két koncepció, két irányzat között kezdődött meg az életre-halálra szóló harc.

Ettől kezdve a Nagy Imre-vonal minden kisebb sikere a kártevés szinonimájává vált: ha a Belvárosban szabók és cipészek kezdtek újra dolgozni, ez ugyanúgy az új vonal kártevése, mint a sztálinvárosi beruházás mérséklése, vagy a hadsereg fejlesztésének korlátozása.

A botránykő persze a népfront felélesztése volt. Rákosinak nem kellett pártok, még csatlós pártok sem: itt is a forradalmi östörténethez nyúlt vissza, amikor még (a húszas évek elején) részt vett a Komintern munkájában: ha Lenin a történelmi pártok likvidálását tűzte ki célul, miért járna el ő másképpen? Nagy Imre népfrontos politikáját „ügyes és aljas demagógiának” minősítette, és a szocializmust féltette a miniszterelnök átmeneti sikerétől.

Rákosi szempontjából minden rendben is lett volna, ha nem csapott volna vilámként a politikai életbe a rehabilitáció kényszere. Míg egyrészt azzal a féligazsággal dicsekszik, hogy a magyar vezetés elsőként kezdte meg a rehabilitálásokat, gondolatmenetéből egyértelmű – s ez önmagában teljesen érthető –, hogy minden ízében ellenállt: hivatkozik a lengyelekre, akiknek még 1956 késő nyarán sem okozott mindez problémát, s míg azelőtt Berijára, most a neves lengyel kémre, az átállt Swiatłóra hárítja a felelősséget a Field testvérek ügyének kipattanásáért. Hogy miért ült ártatlanul, ítélet nélkül öt esztendőn át a nemzetközi koncepciók perék központi figurájaként egy amerikai kommunista magyar börtönben, és ő mint az államvédelem irányítója mit tudott erről – ezek a kérdések fel sem merültek a memoáriró fejében.

Miként következetesen és ádázul kitarzott a Nagy Imre elleni harcban, ő az, aki nem dőlt be Titónak és a jugoszláv vezetésnek („ma már világos, hogy a jugoszláv vezetők becsapták a jó szándékú szocialista tábor”), és előre látta, hogy a végleges kibékülés érdekében az ő fejét fogják ezüsttálcán felszolgálni Belgrádban.

Rákosi utolsó, bár már jelentéktelen szereplése a nemzetközi porondon a moszkvai XX. kongresszus. Teljes meglepetésként érte a Sztálint bíráló zárt ülés (amelyre nem kaptak meghívást a külföldiek), és azonnal felismerte, hogy Hruscsov beszéde – amelyet csak kölcsönbe kaptak meg, és amelyet Rákosi magyarra fordítva azonnal gyorsírásba diktált a „titkárnőként” használt Szalai Béla PB-tagnak –, a vég kezdetét jelenti. „Nagy Imréék újra előszedik a szocialista törvényesség megsértésének kérdését, csakhogy ezúttal a XX. kongresszus óriási presztízsére támaszkodva.” S így is történt.

Megindult a támadás, éppen az angyalföldi pártaktíván, ahol „teljesen váratlanul felszólalt egy Litván nevű meghívott, aki kijelentette, hogy... nem bízuk a vezetésemben...”. Ez volt az első ilyen nyílt támadás – emlékezik Rákosi, majd elégtétellel alapítja meg, hogy Litván később ellenforradalmi tevékenysége miatt hat- vagy nyolc-évi fegyházat kapott.² Egyértelmű, hogy a személyes szembesülés a párton belüli „ellenséggel” múlhatatlan sebet ütött a vezéren. Berija pofonjaihoz kénytelen volt hozzászokni, de a fiatal tanár támadásával, még ha pártszerű keretek között érte is, nem tudott mit kezdeni, csak abba tudott kapaszkodni, hogy polgári származású. Az eset valóban egyedülálló volt és maradt, nem meglepő, hogy a szerző majdnem nagyobb figyelmet szentel neki, mint az egész akkorra már megszerveződött értelmiségi ellenzéknek. (Nagy Imrén kívül név szerint alig említ meg valakit a vele szembe forduló egykori hívei közül.)

És ezután következett 1956 számára oly borzalmas tavasza és nyara: újra jelentkeztek az előző évben már elhallgattatott írók, a volt szociáldemokraták, a jugoszlávok; a politikai csapásokkal végzettszerűen együtt járó természeti csapások – a földrengés és a pusztító árvíz –, és persze a Petőfi Kör, továbbá az ellenséges Kossuth Klub. A Petőfi Körben Lukács György volt a „pápa”, és sikeres szereplése után Rákosi utasította az illetékeseket, hogy jobban készüljenek a következő vitára, gondoskodjanak arról, hogy a természet időben párthoz hű elemek foglalják el, és készítsék elő a hozzászólásokat. Rákosi június 27-én, a sajtóvita napján újabb moszkvai utazásáról tért haza, s csak itthon értesült arról, hogy a Petőfi Kör lényegesen jobban szervezkedett, mert a budapesti pártszervezet küldöttei már kiszorultak a teremből. A sajtóvita fantasztikus hatása azonban részben jól jött az apparátusnak, hiszen a „revizionisták végre kimutatták foguk fehéret”, és Gerő nyíltan kimondhatta a KV ülésén, hogy ami a Petőfi Körben történt, az az ellenforradalom kezdete.

Rákosi indulatai Lukácson kívül leginkább a népi kollégistákra zúdultak. A NÉKOSZ-szal egyszerűen nem tudott mit kezdeni: parasztok, értelmiségiek, antifasiszták és népiek, „nemileg szabadosak” voltak – olyan gyűlöletesek, mint a szociáldemokraták. Ez a megállapítás nem a recenzens túlzása vagy beleérzése, hanem Rákosi megfogalmazása. Évtizedekkel később újrafogalmazza a népi kollégiumok elleni vádakat, igazoltnak ítéli a kollégiumok feloszlatását, felmelegíti Rajk és a NÉKOSZ bűnös kapcsolatát, és következésképpen – jegyezzük meg, a valóságnak megfelelően – a volt NÉKOSZ-osokat is felelőssé teszi azért, hogy a „revizionisták pártellenes rohamában” jelentékeny szerepet játszottak. Ezért utasította el egykori Györffy-kollégista mi-

² Litván Györgyöt hat évre ítélték.

niszterelnökével, Hegedüs Andrással teljes egyetértésben a volt NÉKOSZ-osok országos találkozájának még a gondolatát is.

Ebben az offenzív hangulatban érkezett Mikojan „teljesen váratlanul” Budapestre. Mikojan a Petőfi Körít szűk körben (Rákosi, Gerő és Hegedüs előtt) második, egyelőre lövöldözés nélküli Poznańnak tekintette (kijelentését azután a KV pléniumán is megismételte), ugyanakkor javasolta Rákosi azonnali felmentését és Gerő kinevezését. A javaslat mindenkit teljesen váratlanul ért. Igaz, hogy Hegedüs András régebbi visszaemlékezései szerint Mikojan, aki a tököli szovjet katonai repülőtéren landolt, már az autóban elmondta jövetelének fő célját, és Hegedüst kérte fel az első titkári tisztségre, aki ezt nem fogadta el – a történelmi esemény lényege egyértelmű: megint Moszkva döntött a magyar felső vezetés sorsáról, s megint minden előzetes konzultációt, vagy akár tapogatódzást mellőzve. Rákosi azonnal tudomásul vette a moszkvai döntést, „határozatnak” tekintette, mielőtt arról a magyar vezető testületek értesültek volna, s ugyan tudta, hogy bukása az ellenséges elemek sikere, megnyugodott Gerő személyében. Már csak a formaságokat kellett lebonyolítani.

Rákosit nemcsak saját menesztése aggasztotta, hanem elégedetlen volt az új vezetéssel és Mikojan politikájával is: bár ő is beszélt a börtönből szabadult Marosánnal, most bizalmatlan volt vele szemben, és különösen az ő szemében mindig is árulónak számító Szakasits Árpád visszatérése ellen berzenkedett, de legkevésbé Mikojan és a pártból kizárt Nagy Imre váratlan találkozása volt ínyére. Miután Mikojan mindent elrendezett, Budapestről Belgrádba utazott, s úticéljáról csak a búcsúzás során tett, mintegy mellékesen említést.

A valóban betegeskedő, bukott vezér a Szovjetunióban kívánta magát kezelteni, s elbeszélése szerint nem felel meg a valóságnak az az általánosan elfogadott nézet, hogy leváltásakor azonnal száműzték a Szovjetunióba. Elutazása előtt – írja ezúttal forrásokkal végleg alá nem támasztott, de logikailag elfogadható visszaemlékezésében – még kioktatta Gerőt, a párt új első titkárát, és Kádárt, a párt új másodtitkárát, hogy felmentése után a nekibátorodott ellenség – a revizionista pártellenzék, Nagy Imre hívei – még kíméletlenebbül fogja folytatni pártellenes aknamunkáját. A bukott Rákosi, akinek végül kudarcot vallott hároméves küzdelme, hogy 1953-ban elveszített egyeduralmát visszaszerezze, persze pesszimistább, mint a hatalomban maradt társai és az új vezetés. Neki még érdeke is fűződik az összeomláshoz, hiszen bebizonyosodhat, hogy nélküle nem mennek semmire. Gerőék azonban bíznak a kibontakozásban, abban, hogy csekélyke belpolitikai engedményeikkel és jugoszláviai Canossa-járásukkal megoldják a válságot.

1956 késő nyarán és őszén a gyógykezelésben részesülő, bukott vezér még nagyon is aktív. A közhiedelemmel ellentétben egyáltalán nem tiltották el a politizálástól, inkább talonban tartották. Tárgyalt a Krimben nyaraló Gerővel és számos szovjet vezetővel: Hruscsovval, Vorosilovval, valamint olyan nevezetes külföldi kommunista vezetőkkel, mint a lengyel Ochab, a francia Duclos, a bolgár Zsivkov. Meglepő módon a „párton kívüli” Barcs Sándortól értesült először a Rajk-temetés előkészületeiről, és arról, hogy egy ellenforradalommal is számolni kell. (Barcsot joggal aggasztotta Rajk teljes rehabilitálása, hiszen egyike volt a halálos ítéletet kimondó népbíráknak.) A Krímből Moszkvába visszatérő, funkció nélküli Rákosi szorongott: telefonált Ács

Lajosnak, a KV titkárának, és figyelmeztette, hogy Poznań-szerű ellenforradalmi lázadás fenyeget, de nem vidéken, hanem a fővárosban. A PB Rákosi üzenetét alaptalannak nyilvánította. Az „ellenforradalom” még a Rákosi jósolta időpontnál is előbb tört ki, különben október elején már nem engedte volna vissza Magyarországra porcelánművész feleségét.

A forradalom kirobbanásáról szóló elemzésének színvonala nem éri el az 1957 elején tucatjával megjelent „Fehér könyv”-szerű brosrákét sem: „Ma már ismeretesek azok az ellenforradalmi és imperialista erők, amelyek Titóékkel vállvetve az Írószövetség, a Petőfi Kör mögött, annak fedezete alatt mozgósítottak.” Ennél több nem telik tőle.

Annál érdekesebb viszont cselekvő részvétele: a minden funkciójától megfosztott volt pártvezér – s miért ne hinnénk neki – október 23-án estétől aktívan részt vett a magyar események befolyásolásában. Már este meghívták az SZKP Elnökségének ülésére, jelen volt, amikor Hruscsov beszámolt a budapesti helyzetről, és miután elsőnek őt kérdezte meg, hogy szükséges-e a szovjet csapatok bevetése, a legcsekélyebb habozás nélkül a haladéktalan bevetés mellett foglalt állást. Rákosi ebben a pillanatban még nem tudta, hogy ledöntötték a Sztálin-szobrot, még nem tudott a Rádió és a *Szabad Nép* székházának ostromáról, de „nem volt kétsége, hogy ellenforradalmi megmozdulásról van szó”.

Ha hiszünk Rákosi visszaemlékezéseinek, akkor az első szovjet beavatkozás elhatározásában jelentős szerepe volt. (Nehezen tisztázható, hogy az ülésről készült feljegyzésben miért nem említik a jelenlétét.³ A szovjet vezetés látszólag ragaszkodott ahhoz, hogy a magyar kormány kérje a beavatkozást, ám „az elvtársak jelentékeny része erről nem volt meggyőződve. [...] Kaganovics mérgelődve mondotta: ha nem kéri a segítségünket, akkor utolsó rongyok.” A továbbiak ismertek.

Ekkor határozták el – Rákosi jelenlétében –, hogy Mikojan ismét Budapestre küldik (Rákosi nem említi a vele együtt utazó Szuszlovot). Mikojan a döntés előtt mintegy személyes tanácsot kért Rákositól (ne feledjük, alig három hónapja ő kötött útílaput Rákosi talpa alá), s Rákosi – elismeri őszintétlenségét – helyeselte Mikojan utazását. „Ha több időm lett volna, nem válaszoltam volna ilyen határozottan” – írja, és személyes sérelmeit félretéve nem szól semmit Mikojan nyári magatartásáról. Rákosi emlékezete szerint ekkor telefonált Gerőnek, és közölte vele a hírt, felkérve őt, hogy a fontos döntésekkel várják meg Mikojan. (Nagy Imre pártközponti jelenlétéről és az akkor már bizonyára megfogalmazódott döntésről, hogy reggelre kinevezik miniszterelnöknek, e verzió szerint Moszkva nem értesült.)

Mikojan azonnal útnak indult. (Szuszlovról még mindig nem tesz említést a szerző, vajon miért?) Rákosinak tudomása volt róla, hogy Mikojan repülőgépét nem fogadta a tököli repülőtér, és a veszprémi leszállás miatt nagy késedelemmel érkezett (valójában érkeztek) Budapestre. Rákosi ekkor néhány napig nem kapott szerepet. Telefonon ugyan beszélt a kimerült Gerővel, de a „beszélgetésből nem jön ki semmi

³ Vö. *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerkesztette Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. 26. o.

használható”. Aggódott, és itt néhány olyan sor következik, amelyeket negyven esztendő múltán is letakarásra ítelt a posztszovjet cenzor.

Már-már tudomásul vette az ellenforradalom győzelmét, amikor október 29-én vagy 30-án ismét behívták a KPSZSZ (azaz az SZKP) prezídiumába. Eredeti feljegyzések híján téved: az október 31-i elnökségi ülésről van szó, amelyen megtörtént a „döntés a Kremlben”. Hruscsov már megszerezte Gomulka jóváhagyását, már Moszkvában tartózkodtak a kimenekített sztálinista vezetők, és az ülésen már csak a második invázió részleteit vitatták meg. Ekkor határozták el az ideiglenes forradalmi ellenkormány megalakítását, és egy felhívás megfogalmazását. A rendelkezésre álló dokumentum szerint Rákosi, Hegedűs András és Gerő egyöntetűen Münnichet javasolta miniszterelnöknek. (Ne feledjük: ekkor Münnich még Budapesten a Nagy Imre-kormány belügyminisztere.) A dátumtévesztéstől eltekintve Rákosi emlékezete alátámasztja a nagyon vázlatos „feljegyzést”: „első elgondolásunk az volt, hogy az új kormány feje Münnich Ferenc legyen”. Münnich jelölésében szerepet játszott, hogy beszédet mondott a Rajk-temetésen, tehát „nem mondhatták rá, hogy rákosista”, és hogy régi barátság fűzte Nagy Imréhez. Münnich sok évtizedes – s máig nem dokumentált – szovjet kapcsolatairól nem esik szó.

Miután hosszan indokolja, miért is lett volna Münnich a legalkalmasabb, és miért lett volna kiválasztásával bizonyára Tito is elégedett, Rákosi meglepő nyilatkozatot tesz: „Végül is Kádárt javasoltam.” A váratlan fordulat magyarázatával azonban adós marad. A könyv gondos szerkesztői jegyzetéből kitűnik, hogy ezt a mondatot később és kézzel írta ide Rákosi, utána az oldal körülbelül kétharmada üres, és további három oldal kimaradt a szerző eredeti számozása szerint. Egyelőre tehát csak spekulációkba bocsátkozhatunk: Kádár miniszterelnöksége vagy valóban Rákosi ötlete volt, vagy a vita győzte meg, hogy Kádár a megfelelőbb személy. E logika szerint ekkor határozták el, hogy másnap Kádárt és Münnichet Moszkvába csalják.

Rákosinak és társainak (hihetőleg Gerőnek, Hegedűsnek, Kovács Istvánnak és talán Piros Lászlónak) már csak egy feladata volt: megfogalmazni a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívását. Rákosi leírása szerint a november 4-i felhívás egyetlen szó megváltoztatása nélkül, pontosabban egy szó beszúrásával látott napvilágot. A kötetet jegyzetelő kitűnő történészek helyesen hívják fel a figyelmet e megállapítás vitatható voltára. Hiszen eddigi ismereteink (pontosabban következtetéseink) szerint a felhívást először oroszul fogalmazták meg, majd a nehézkes magyar fordításon eszközöltek néhány változtatást. Azonban mindkét változat lehetséges, s bár a történelmet sem akkor, sem utólag nem befolyásolja érdemben, a felhívás keletkezése elgondolkodtató.

Nem lehet kizárni, hogy Rákosi és a fogalmazásban részt vevő társai eleve oroszul fogalmaztak, hiszen az idő sürgetett, fordítók nem álltak rendelkezésre, és a szovjet apparátus hivatalos tolmácsai ugyan megbízhatóak voltak, de csak törték a magyar nyelvet. Tárgyalásokon még csak-csak megfeleltek, de buzdító felhívást magyar nyelvre átültetni aligha voltak képesek. Így nagyon is valószínű, hogy mind a magyar, mind az orosz változat magyar anyanyelvű szerzők műve. Mivel Hegedűs András visszaemlékezéseiben határozottan azt állítja, hogy Moszkvába érkezése után vele szovjet vezetők nem tárgyaltak (ám ezt az állítást ma már hitelesnek elfogadott

dokumentumok cáfolják), csak saját logikánkra támaszkodhatunk: az ellenkormány megalakítására vonatkozó döntés után Rákosi és a már Moszkvában tartózkodó PB-tagok (vagy ezek egy csoportja) megfogalmazta (magyar és/vagy orosz nyelven) a november 4-i felhívás szövegét, amelyet a szovjet pártelnökség megvitatott, és már az időközben odaszállított Kádár és Münnich jelenlétében jóváhagyott.

Rákosi dicsekvése – hogy az általa fogalmazott felhívás csupán egyetlen beszúrással látott napvilágot – majdnem érdektelen. Az idegen területen létrejött magyar kormány idegen hatalom által kijelölt magyar vezetője olyan kiáltvány nyomán került hatalomra, melyet egészben (vagy nagyrészt) a rendszer bukásáért joggal felelőssé tett bukott vezetők fogalmaztak, és a megszálló csapatok osztogattak. Történelmi tény, s egyúttal a politikai és emberi cinizmus csúcsteljesítménye, hogy Rákosi aktív szerepet játszott annak a politikai rezsimnek a létrehozásában, amely az ő nevével fémjelzett korszak elítélésével kísérelte meg legitimálni magát. Ez persze egyúttal a Rákosi- és a Kádár-szisztéma jogfolytonosságát és szerves összetartozását is bizonyítja.

Rákosi memoárja itt megszakad. Politikai élete ezzel valójában véget is ért. Utolsó internacionalista kötelességének eleget tett, elősegítette gyűlölt, megvetett, árulónak tartott és börtönbe vetett utódjának és utódainak hatalmát, hogy helyreállítható legyen a szovjet birodalom – a proletár internacionalizmus megtestesülése – egysége, hatalma és szilárdsága. Történelmi szerep már nem várt és várható rá. Amikor haláláig fokozódó megaláztatása és romló életkörülményei ellen küzdött, és beadványokkal ostromolta a szovjet és magyar párt illetékeseit (ennek dokumentumait nem memoárjaiból ismerjük), már-már emberi vonásai is kiütköztek. Csak arról feledkezett meg, hogy miként jártak a sztálini korban és Sztálin legjobb magyar tanítványának vezérlete alatt mindazok, akik feleslegessé váltak, tévedtek, vagy rosszul mérték fel a pillanatnyi helyzetet. Rákosi tragikus, ám hosszú életének titka, hogy a kor már nem engedte meg Kádár Jánosnak, hogy ugyanúgy bánjon el vele, mint másik riválisával, Nagy Imrével.

Rainer M. János

NYOMOZÁS EGY (AMORF) TESTÜLET ÜGYÉBEN

Ötvenhat októbere és a hatalom

A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai

1956. október 24–28. Ripp Zoltán: A pártvezetés végnapjai 1956. október 23–31.

Budapest, 1997, Napvilág. 324 o.

Hegedüs András, akkori miniszterelnök használta a címben zárójelbe tett jelzót az 1956. október 23-án délután Gerő Ernő első titkár szobájában tanácskozó testületre: „...ez már nem a Politikai Bizottság ülése, hanem egy teljesen amorf testületé. Gerő első titkári szobája a főhadiszállás. Bejön oda mindenki, aki arra jár. Tehát ott voltak a Politikai Bizottság tagjai, beültek többen a Titkárság tagjai közül, jönnek a katonai vezetők stb. Szünet nélkül folyik a tárgyalás. Különböző ötletek merülnek fel, hogy mit kellene csinálni.”¹

Bár Hegedüs szándéka szerint október 23-a egyetlen jelenetét – a délután öt és hat óra között történeteket – akarta felidézni visszaemlékezésében, leírása valószínűleg érvényes (vagy éppen még inkább érvényes) arra a hat, de inkább kilenc napra, amelyről a könyv szól. A forradalomról az elmúlt nyolc-kilenc évben igazán sok publikáció, könyv, forráskiadvány látott napvilágot, de ilyen részletességgel talán egyik sem mutatta be egy rendkívül fontos szereplő történetét.

1956 legfontosabb szereplőjét nem könnyű megnevezni. Azokban a napokban magától értetődően nevezték (s mindenki értette, miről van szó) „az ifjúságnak” (még utcát is neveztek el róla), „a fiatalságnak”, a pestieknek, vagy még egyszerűbben a „népnek”. Ma, több mint négy évtizeddel később a forradalom aktív, illetve legaktívabb résztvevőinek nevezi őket az elemző, hosszasan vitatja tevékenységük sajátos formáit, a specifikus részvételi formákhoz köthető társadalmi csoportok mibenlétét. A jelen kötet szereplőit nemcsak szociológiailag sokkal könnyebb meghatározni, de szinte teljesen pontosan tudjuk, személy szerint kik ők. A Napvilág Kiadó kötete ugyanis azt mutatja be minden eddigénél alaposabban, hogy a forradalom pillanatában regnáló politikai hatalom „csúcsa”, a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek tagjai hogyan is reagáltak a főszereplő „színrelépésére”. A kötet alapjelenete egy olyan pillanat, amely a ténylegesen leírt történések előtt zajlott le. Megint csak az akkori miniszterelnök, a későbbi ellenzéki szociológus, Hegedüs András mondta el legtalálhatóbban Zsille Zoltánnak adott interjújában: „kinézek az ablakon és látom, hogy

¹ Hegedüs András: *Élet egy eszme árnyékában. Életrajzi interjú*. Készítette Zsille Zoltán. Budapest, 1986, ABC. 258. o.

a tüntetés eleje már elérte a Margit híd közepét. [...] Félelmetes látvány volt. Ha eddig nem láttam volna, akkor fel kellett volna ismernem, hogy itt olyan nemzeti ellenállás bontakozott ki a Központi Vezetőség és személy szerint a régi vezetők politikájával szemben – beleértve természetesen magamat is –, ami egyszerűen elsöpör bennünket, el fog söpörni bennünket. Láttam: most jön a nép!”²

A kötet nem más, mint egy történelmi nyomozás zárójelentése. A cselekmény régen ismeretes, a nyomozást először még 1956. december 5-én, az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága híres decemberi határozatával zárták le, amely a részleteket mellőzve a történetet ellenforradalomnak minősítette, a felelősöket pedig nagyvonalúan négy csoportba sorolta (a „négy ok”). Időről időre azonban újabb és újabb vizsgálat indult, hol Magyarországon, hol Nyugaton, újabb és újabb jelentések születtek; a „nyomozást” az idő előrehaladtával itthon mindig szerették volna lezárni, de sohasem sikerült.

Hogy az MDP vezetésének a forradalom első napjaiban tartott tanácskozásairól töredékes jegyzőkönyvek („bizonyítékok”) állnak rendelkezésre, azt a jelenlévők és a beavatottak szűk köre természetesen tudta. A kötet egyébként kitűnő és rendkívül informatív bevezetője sajnos nem jelenti ki egyértelműen, hogy az MDP vezető testületeinek ülésjegyzőkönyvei is ott voltak-e azok között a dokumentumok között, amelyek kiadását megfelelően kommentált, számozott példányokban, kézirat gyanánt tervezte az immár MSZMP-nek nevezett párt vezetése 1957–58-ban. Akárhogy is, de e publikációtól, amelyet az MSZMP KB Párttörténeti Intézete jegyzett volna, a PB 1958. augusztus 26-i döntése alapján eltekintettek. A történelmi nyomozási folyamat ugyanis időközben egy „valóságos” nyomozással, sőt bírói ítélettel kapcsolódott össze: a Nagy Imre-perrel. Talán a jegyzőkönyvekre (is) vonatkozott a PB 1958. szeptember 2-i „ítélete”, amely szerint a „közölni kívánt dokumentumok egy része alkalmas arra, hogy a párt Központi Vezetősége tagjainak az októberi napokban tanúsított magatartását rosszhiszeműen értelmezzék”.³

Két gyorsírói jegyzőkönyv (1956. október 26., Központi Vezetőség; október 28., Politikai Bizottság) fotómásolata bekerült a Nagy Imre-per vizsgálati iratai közé. Ezeket Glatz Ferenc publikálta 1989-ben.⁴ A teljes, itt közreadott gyűjteményt Molnár János, a Párttörténeti (utóbb Politikátörténeti) Intézet igazgatóhelyettese őrizte pánccél-szekrényében. (A KB-osztályvezetői rangban szolgáló igazgatók, úgy tűnik, nem voltak ehhez elég megbízhatók. Molnár a hatvanas évek második felében írott „akadémikus-párttörténetészi” tanulmányaival a műfaj legszínvonalasabb, egyben abszolút megbízható képviselőjeként szerezhette meg a Legbizalmasabb Iratok Óre címet.) Molnár János 1990-ben meghalt. A második (s alighanem utolsó) kérdés, amire a bevezető csak céloz, de választ nem ad: miért nem jelentek meg a jegyzőkönyvek 1997 végéig? Szerencsére a célzás világos: a sortűzekkel kapcsolatban vizsgálódó ügyészség 1994-ben kikérte és meg is kapta a jegyzőkönyveket; az igazságtétel esetleg „forrora” forduló éveiben (s utána még egy ideig, például az 1996-os évfordulóra) nem látszott cél-

² Hegedüs: i. m. 257–258. o.

³ *Ötvenhat októbere és a hatalom*. 21–22. o.

⁴ A kormány és a párt vezető szerveinek dokumentumaiból. 1956. október 23.–november 4. Közli Glatz Ferenc. *História*, 1989, 4–5. sz. 32–36. o.

szerűnek „bizonyítékokat” nyilvánosságra hozni. Történelmi és valóságos nyomozások társítása általában nem mondható túl szerencsésnek...

Végül is a történelem járt jól, mert 1997-ben igen széles forrásismerettel, letisztultabb, kiegyensúlyozottabb légkörben kitűnő forrásmunka született. Arról nem a közreadók (a kötetet szerkesztő Horváth Julianna és Ripp Zoltán, továbbá a sajtó alá rendezők, Horváth Julianna és Ságvári Ágnes, aki annak idején a feljegyzések egy részét készítette) tehetnek, hogy továbbra sincs minden ülésről feljegyzés. Sőt, talán a legfontosabbakról nincs: az 1956. október 23–24-én éjjel tartott KV-ülésről, a 25-i KV-ülésről és a 27-én este tartott direktórium tanácskozásról. Az első irányt szabott a következő napoknak azzal, hogy egyrészt fegyverrel, másrészt Nagy Imre miniszterelnöki kinevezésével reagált a tüntetésre és a fegyveres felkelésre. A második eltávolította Gerőt a párt éléről (de nem őt magát a vezetésből); végül a harmadik alakította ki a 28-i, különben jól dokumentált fordulat, a tüzszünet és a politikai megoldás kereteit. Éppen csak azok a jegyzőkönyvek hiányoznak, amelyek igazi mérőkövek, és éppen azok vannak meg, amelyek során az MDP vezetése „forradalmi hétköznapjait” élte.

De talán éppen ez a legjobb, a legtanulságosabb a megjelent forrásokban. Így ugyanis azt a szerencsétlen, hiábavaló gyürközést és küszködést ábrázolja, amiből ott helyben semmi nem alakult ki, s ami a végeredménytől (a 28-i PB-, majd KV-ülés ezt igazolja) teljesen függetlenül a legjellemzőbb az amorf testületre. A budapesti Akadémia utcai központba zárkózott pártvezetés, amely még tizenkét órával az október 23-i tüntetés előtt is az ország tényleges irányító testületének hitte magát (holott már hetek óta folyamatosan veszítette el ezt a szerepét, az öntörvényű és önszerveződő tömegmozgalmak robbanásszerű kiterjedése nyomán), öt napon át kétségbeesetten próbált úgy tenni, mintha még mindig az ország agyközpontja volna. Az eredmény valami, ami talán „roncsolt szövegnek” nevezhető mind grammatikai, mind szemantikai értelemben, sőt a szereplők mentális és politikai állapotát is feltehetően ez a szó jellemzi a leghívebben. Miközben a lövések olykor a szó fizikai értelmében az ülésterembe hallatszanak, a párt vezetése voltaképpen mindvégig egy nyelvészeti problémán vitatkozik: azon, hogy hogyan nevezzék azt, ami Budapest utcáin, majd más városokban is történik. A kánon szerinti megnevezéshez (ellenforradalom) meghatározott „forgatókönyv” járul, ám az egyszerűen másképpen, vagy egyáltalán nem működik. A probléma végül is megoldhatatlannak, a történet megnevezhetetlennek bizonyult. A folyamat politikai tartalma a keményvonalasok és a Nagy Imre fémjelezte (a jegyzőkönyvek szerint nem vezette!) tábor összecsapása, a fegyveres reagálást minimalizálni, majd feladni szándékozó volt pártellenzékiek (Losonczy, Donáth) kétségbeesett küzdelme a politikai (tárgyalásos) kiúttért.

Miért olyan fontosak a megbukott politikai hatalom dokumentumai a forradalom történetének szempontjából? Talán éppen azért, mert valóban forradalom volt. Sem a tüntetés, sem a fegyveres felkelés, de még a sokrétű önszerveződés sem hozott létre egyetlen, nagy forradalmi politikai központot, nem tömörült valami vagy valaki(k) köré – még azon se nagyon buzgólkodott senki, hogy ezeket egymással kapcsolatba hozza. A „nép” meg akarta dönteni a fennálló hatalmat, de ugyanakkor nagyon is meg akarta tartani! Az 1956 őszen mindenfajta arcát megmutató magyar forradalom egy vonatkozásban „jogtisztelő” és konszolidáló maradt: az általa megbuktatott sztálinista

pártvezetésből akarta kicsikarni saját nemzeti forradalmi kormányát. A folytonosságot a kettő között Nagy Imre biztosította, akit az október 22-én pontokat fogalmazó egyetemisták egyszerre akartak szabályos pártkongresszuson a Központi Vezetőségbe választatni, és (előtte? utána?) miniszterelnökké kinevezetni. Nagy Imrének minden rossz előjel és kedvezőtlen körülmény ellenére azért sikerülhetett ez a nyaktörő mutatvány, mert ha meg nem is nevezte, de megértette ezt a kívánságot, amely egyébként nagyszerűen egybevágott elképzelésével a nemzeti kommunista kormányfő szerepéről. (Az összetétel minden tagján egyenlő a hangsúly.) Ebben a kontextusban pedig egyáltalán nem volt mindegy, hogy mit gondolnak a történeletről az Akadémia utcában, akárki is rendelkezett a fegyveres erővel vagy a közigazgatással. Ahogyan az átváltozás megtörtént, s Nagy átköltözött új szerepének megfelelően az Országházba, a párt pillanatok alatt oda süllyedt, ahová de facto már korábban: a semmibe.

Ha a kötet csak a pártvezetők egymással, és egy számukra alig leírható helyzettel való birkózásának dokumentumait, a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek furcsa, szaggatott jegyzőkönyveit tartalmazná, már akkor is nagyon jelentős könyv lenne. A szövegközlés, a szövegkritikai és magyarázó jegyzetelés ugyanis példás. A szerkesztők mindent megtettek, hogy „szabályosan olvasható” jegyzőkönyvek szülessenek, ami majdnem lehetetlen feladat a szövegűsítés követelményeinek szorításában. Szabályos jegyzőkönyvezésre 1956 októberében a körülmények és a kéznél lévő személyek miatt gondolni sem lehetett. A bőséges jegyzetapparátus mellett a megértést további tizenkilenc, már ismert dokumentum közlése, valamint a szereplők életrajzai segítik.

A kötet felét Ripp Zoltán önmagában kisebb könyvet kitevő tanulmánya alkotja. Ripp eredetileg a csonka jegyzőkönyvek magyarázatára tett volna kísérletet, valójában munkája fényében válik a nyomozás teljessé; a „jelentés” egyenértékű a közzétett „bizonyítékkal”. Bravúros elemzés született ugyanis, amely nem csupán a töredékek közötti hézagokat töltötte ki valóságos textológiai és logikai nyomozómunkával, hanem megrajzolta az MDP-vezetés bomlásának tablóját is. Ripp az ekkora távlatból, sőt talán már eleve is csak mozaikszerűen látható képet széles körű forrásismerettel próbálta rekonstruálni. Felhasználta más levéltári iratokat, különböző időpontokban született, publikált és archívumokban található visszaemlékezéseket; munkája nyomán minden önmagában értelmezhetetlen negyedrétegedés értelmet nyert, s (valószínű) szemként illeszkedett az események láncolatába. Szenvedélyesen érdekelte, hogy mi is történt valójában – de a nyomozót fűtő kutatási izgalom intenzitására nem jelentésének pontos, nyugodt szövegéből következtethetünk, inkább abból az aprólékosságból és leleményességből, amiről lábjegyzetei árulkodnak, s amellyel valódi detektívként „járt körül” minden apró mozzanatot. Nem kalandozott el csábító (és hosszadalmas) pszichológiai elemzések vagy politológiai fejtegetések irányába, csak a maga rokonszenvesen visszafogott módján időzött el a bomlás mozaikképének legérdekesebb alakjain: a rákosistákon, az inkább a szövegek „háttérében” mozgó Nagy Imrén, a mestert túlhaladó tanítványokon (Losonczy, Donáth), s a közöttük egyensúlyozó Kádár Jánoson.

Amit a kötet ily módon felszínre hozott, arra a legjobb szó: megkerülhetetlen. A korszakot, az eseményt és a főszereplőket tovább vallató, komoly elemzések a jövőben alighanem sokat fognak hivatkozni a könyvre.

Hajdu Tibor

OROSZ DOKUMENTUMKÖTET
AZ 1956-OS SZOVJET–MAGYAR VISZONYRÓL

Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumentü.

*Szerk. T. M. Iszlamov és Vida István, összeállította és a jegyzeteket készítette
Je. D. Orehova, V. T. Szereda és A. Sz. Sztikalín. Moszkva, 1998, Rosszpen. 864 o.*

Ez a terjedelmes, 236 dokumentumot tartalmazó gyűjtemény – amellet, hogy szép hivatása lehet a még mindig egyoldalúan tájékozott orosz olvasóközönség hiteles informálása – számunkra is fontos. Öröndetes, hogy orosz és magyar kutatók, intézetek együttműködésének, az orosz–magyar történész vegyesbizottság közös programjának eredménye. Mintegy hetven eddig publikálatlan iratot közöl elsősorban a Rákosi és Gerő bukása közti, sorsdöntő hónapokból, továbbá az első és a második szovjet katonai intervenció napjaiból. Ugyanaz a másfélszáz szovjet dokumentum teszi ki a kötet nagyobb részét, amelyek többsége magyar kiadványokból (*A „Jelcin-dosszié”*; *Hiányzó lapok 1956 történetéből*; *Döntés a Kremlben, 1956 stb.*) nálunk is ismertté vált, de van köztük jó néhány, amelyet a magyar érdeklődő eddig nem, vagy csak nehezen megszerezhető orosz folyóiratokban találhatott meg. (Főleg a más témákból is sok leleplező erejű publikációt közlő *Isztoricseszki Arhiv*ből, ahol az itt ismertetett kötet orosz összeállítói munkájuk közben többször közreadták a legérdekesebb dokumentumokat.)

A szerkesztők felvettek közel negyven magyarból fordított, nálunk ismert dokumentumot, hogy teljesebbé és objektívvé tegyék a kötetet, miután a korabeli szovjet források érthetően egyoldalúak. Rövid recenzióinkban viszont a magyar olvasók, kutatók figyelmét az eddig ismeretlen iratokra kívánjuk irányítani.

Amint erre lehetőség nyílt, a kilencvenes évek elejétől igyekeztünk megszerezni a budapesti szovjet követség jelentéseit, melyek nemcsak azért elsőrendű fontosságú források, mert az események ismeretlen vagy homályos oldalait világítják meg, de azért is, mert megkönnyítik azt, ami számunkra a legnehezebb: megérteni a szovjet diplomácia, politikai és katonai vezetés elképzeléseit Magyarországról, elhatározásaik logikáját. Sajnálatos, hogy a források ilyen fontos csoportját csak kisebb-nagyobb adagokban – teljességükben máig sem – lehetett tanulmányozni, így annál hasznosabb, hogy az itt közöltek között több tucat eddig ismeretlent találhatunk.

Bizonyára a fontosabbak közé tartozik Andropov nagykövet 1956. október 23-án reggel küldött számjeltávirata. Ebből kitérünk, mennyire nyugtalanította Andropovot az események alakulása már az előző napokban, amikor többször is tájékoztatást kért a Belgrádban tartózkodó Gerőt helyettesítő Ács Lajostól. Ács elismerte, hogy a pártveze-

tés már nem ura a „nagyon feszült és veszélyes” belpolitikai helyzetnek, míg „Nagy Imre és az ellenzék befolyása a tömegekre növekszik. Olyan szituáció jött létre, melyben a sajtó Nagy és környezete kezében van.” Ács elpanaszolta, hogy ha a pártvezetés vonalának megfelelő cikket akar közölni a *Szabad Népb*ben, ezt már csak Haraszti Sándor vagy Losonczy Géza segítségével és engedélyével teheti. Egyetértőleg mutatta Andropovnak egy megyei titkár levelét, mely szerint „az országot már nem a Központi Vezetőség, hanem az Írószövetség irányítja”, hozzáfűzve: a lengyelek „rossz példája” hatni fog Magyarországon is. Számít rá, hogy ezután a rendet csak fegyveres erővel lehet fenntartani.

Andropov táviratában ismerteti a budapesti, szegedi és más vidéki egyetemek diákságának követeléseit. Közli, hogy Bata István honvédelmi miniszter 22-én elmondta Mihail Tyihonov tábornok, katonai főtanácsadónak: a lengyelországi változások után harckészültséget rendelt el, mire több helyi parancsnok és politikai helyettesük, valamint Kopácsi Sándor budapesti főkapitány felvetette a kérdést: azt kívánják-e tőlük, hogy szétverjék az esetleges demonstrációkat? (Mint ismeretes, a parancsot Bata ezután visszavonta.) Bata elmondta Tyihonovnak:

„A KV-ban nem hivatalosan már tárgyaltak annak lehetőségéről, hogy Nagy kerül a párt és az állam élére. Azt várják, Nagy lesz a miniszterelnök és Vas Zoltán az MDP KV első titkára. Haraszti és Losonczy bekerül a PB-be. Honvédelmi miniszter Janza vagy Tóth tábornok lesz...” Andropov, jelentését összegezve, saját véleményeként közli: a magyar elvtársak elvesztették önbizalmukat, és valószínűtlen, hogy külső segítség nélkül úrrá tudnak lenni a válságon.

A kötet még számos, eddig ismeretlen követségi jelentést közöl, egyesekből csak idézeteket a többnyire igen alapos jegyzetekben. Hasznos lenne végre egy kötetben látni az összes 1956-os követségi jelentést, kihagyások és elhallgatások nélkül. Hely hiányában csak egy további példát idéznék annak bemutatására, milyen jelentősége lehetne egy teljes publikációnak a máig vitatott kérdések tisztázásában. Akkor és azóta is híresztelték, hogy Rákosi valamilyen ülésen figyelmeztette Kádárt, ő is sáros a Rajk-perben, és lejátszatta azt a magnófelvételt, amely tanúsítja, hogy Farkas és Kádár együtt akarták „beismerő” vallomásra bírni Rajkot egy héttel letartóztatása után. Andropov követségi „naplójában” (ilyen hivatalos naplót vezettek a szovjet diplomaták fontosabb tárgyalásaikról stb.) 1956. április 18-án a következő bejegyzés szerepel aznap Rákosinál tett látogatásáról:

„...Rákosi et. közölte, hogy a Farkas-ügy vizsgálata során az MDP KV bizottsága egy anyagra (magnófelvétel leiratára) bukkant Rajk kihallgatásáról, amely bizonyítja, hogy a Rajk-ügy nyomozásában nemcsak Farkas vett részt aktívan, de Kádár is, aki akkor magyar belügyminiszter volt. Ebből az anyagból kitűnik, hogy a Rajk és Szőnyi ügyében folytatott vizsgálat folyamán Kádár nagyobb mértékben gyakorolt velük szemben törvénytelen pressziót, mint Farkas. Most pedig – jegyezte meg Rákosi et. – Kádár hős lett, és neve az összes ellenzéki elem zászlaja a pártvezetés ellen folytatott harcukban, de senki sem tud és beszél arról, hogy Kádár felelősséggel tartozna a Rajk-ügyben elkövetett hamisításokért. Mint Rákosi et. mondta, lehetséges, hogy a KV Politikai Bizottsága határozatot fog hozni a fenti anyag ismertetéséről a KV minden tagjával.”

Eszerint, bár Rákosi lemondott ideája megvalósításáról, tényleg foglalkozott e gondolattal, vagyis nem zörgött hiába a pesti haraszt..., s lehetséges, hogy ez és hasonló ötletei siettették Rákosi bukását. A kötet először közli Mikojan részletes beszámolóját a PB július 13-i üléséről, ahol részvételével határozták el Rákosi menesztését.

Számos új dokumentumot találunk a kötetben a november 4-e utáni szovjet–jugoszláv tárgyalásokról és levélváltásokról, Nagy Imre és a jugoszláv követségre menekült társai sorsáról, Malenkov, Szuszlov és Arisztov SZKP elnökségi tagok november 26-i budapesti jelentését, illetve a bukaresti szovjet követség jelentését a román vezetéssel a „megoldásról” folytatott egyeztetésekről, Bulganyin telefonbeszélgetéséről Gheorghiu-Dej-zsel stb.

S még egyet sem ismertettünk a számos, orosz folyóiratban megjelent dokumentum közül, noha nem hihetjük, hogy azokat többnyire már olvasta a magyar érdeklődő. Milyen jó lenne, ha valamelyik szakfolyóirat vagy az 1956-os Intézet évkönyve rendszeresen szemlézné ezeket! Egy moszkvai folyóirat (*Voproszű Isztorii*) most közli folytatásokban Sepilov terjedelmes memoárját (1956–57 fordulóján ő volt a szovjet külügyminiszter). Érdekes lehet számunkra miniszterségének krónikája, s ez is csupán egy példa.

A kötetet részletes jegyzetekkel, kommentárokkal, névmutatóval látták el, ezek általában alaposak és korrektek. Ilyen nagy munkánál érthető, mégis bosszantó, hogy a névmutatóból egy-két név kimaradt, és néhány magyar politikus életrajzában pontatlanságok találhatók.

Palasik Mária

A KÁDÁR-KORSZAK HÉTKÖZNAPJAI

Gerő András–Pető Iván: Befejezetlen szocializmus.

Képek a Kádár-korszakból.

Budapest, 1997, Tegnap és Ma Alapítvány. 240 o.

Harminchárom év a huszadik század második feléből – 384 fényképben elbeszélve. Az első fotó 1956. november 26-án, az utolsó pedig 1989. március 15-én készült pillanatfelvétel. S köztük ott van az egész Kádár-korszak, amelynek történeti elemzése valószínűleg még jó ideig késni fog, hiszen átfogó monográfia elkészítéséhez szükség van bizonyos távlatra. Ugyanakkor mégis kell e korrall foglalkozni, mert a mindennapokban felmerülő ellentmondást – azt, hogy az emberek többsége a Kádár-rendszert politikai értelemben elutasítja, az elutasítást azonban az akkori életviszonyok utáni nosztalgia kíséri – a társadalomtudós dolga megmagyarázni, feloldani. Gerő András és Pető Iván felismerte, hogy képi megközelítéssel közel juthatunk már most a valósághoz, elkerülve mind a nosztalgiát, mind a gyűlölködést. A fényképek kimerevítik az időt, és megőrzik a pillanatot. Mivel olyan fotók közül válogattak, amelyeket már a felvételkor a nyilvánosságnak szántak, egy korszak maga teremtette lenyomatát vehetjük kézbe. Ahogy a szerzők mondják: nem történelemkönyvet készítettek, a kötetet lapozgatva mégis egyértelműen történelemmé válik, ami a képekből visszaköszön.

A szerző-szerkesztők a képeket nem időrendben, hanem tematikusan csoportosították. A tizenhárom fejezetnek a következő címetek adták: 1. A forradalom után, 2. A hétköznapi emberek közül az első Kádár János, 3. Elvtársak, 4. Hívószavak, 5. Ülések, 6. Vonulások, őrsegek, 7. Hősök, példaképek, sztárok, 8. Emberek, 9. Magánszertartások, 10. Helyszínek, 11. Helyzetek, 12. Beszerezések, vásárlások, 13. Rendszerváltás előtt.

A közélet és a magánélet képeit felsorakoztató fejezetek száma körülbelül azonos, de a fényképek számát tekintve a magánélet eseményeit ábrázoló fotók majd kétharmados többségben vannak.

Az egyes fejezeteken belüli rendezésnél a szerzők saját megfogalmazásuk szerint a „történeti és az antropológiai megközelítés ötvözetét” választották. Ez adott lehetőséget arra, hogy hól a téma, hol a történetiség legyen a csoporton belüli rendezőelv. A képek alatt nem az eredeti aláírások szerepelnek, s a felvételek készítésének ideje sincs feltüntetve. (De azok, akik számára a kép és az idő egymástól elválaszthatatlan, a kötet végén egy segédletet találnak, amelyben mindent pontosan közölnek: címet, dátumot és a képek készítőinek nevét.) A szerzőpáros azért került az eredeti képaláírások használatát, mert azok szinte mindig értékelnek, többletinformációt igye-

keznek nyújtani. Ezek helyett szikáran, tárgyszerűen fogalmazták meg saját képaláírásait, amelyek valóban csak arról szólnak, amit látunk. Így a fénykép időtlenül örök és kortalan marad, pillanatot örökít meg, mégis általánosít. Ezzel a koncepcióval sikerült érzékeltetni a Kádár-korszak lassan változó világát, azt, hogy „a szocializmus épült, de az építkezés befejezhetetlennek, örökkévalónak látszott” – miként a kötet bevezetőjében olvashatjuk.

A fejezetek közül leginkább természetesen az első és az utolsó – vagyis a forradalom leverését követő időszak és a rendszerváltást közvetlenül megelőző hónapok képei – különböznek egymástól. 1956-ban még történt valami, és 1989-ben újra történt valami, de a köztük lévő harminchárom évben, úgy tűnt, megállt az idő. És valóban, ha a tárgyak nem árulkodnának a felvétel idejéről – az első és az utolsó fejezet képeinek kivételével – a többségük bármikor készülhetett volna. Hasonlóak a helyzetek, a helyszínek, a hangulatok, a köz-, de még a magánélet pillanatai is, a nagygyűlések és a vasárnapi ebédek... Legföljebb ahogy múlt az idő, kevesebb lett a svájcisapka, a kendőt kalap váltotta fel, a fiatalok vasalt nadrágját pedig farmer. Az iskolás lábára cipő került, a nyakába lakáskulcs. A táncosnők vékonyabbak és kecsesebbek lettek, de a strandoló sörívő pocakja nem lett kisebb (azóta sem).

A kötet szándékánál fogva objektív. A szerzők fel is hívják a figyelmünket, hogy nem elmúlt fiatalságuk hangulatának felidézésére törekedtek. Egy ilyen összeállításnál azonban elkerülhetetlen, hogy a fotók felidézze emlékek vagy egy asszociációs lánc nyomán rég elfeledett képek felszínre ne törjenek a nézőben-olvasóban. Az ember keressélni kezd az emlékezetében: ő hogyan élte meg ezt a kort, mire emlékszik vissza? Az, aki a kötet első képeinek készültékor még meg sem született, a szülei generációját keresi, később saját magát, barátait, ismerőseit. Mivel a mai magyar társadalom tagjainak többsége élt a Kádár-rendszerben, e kötet fényképei ismerős helyzeteket, helyszíneket jelentenek az olvasók számára – a hozzájuk fűződő érzelmektől, indulatoktól függetlenül. A képeket lapozva valóban úgy tűnik, hogy harminc év alatt nem történt semmi érdekes. Ugyanazok között a rítusszerűen ismétlődő díszletek között épült a szocializmus: pártkongresszusok és pártértekezletek, nagygyűlések és transzparenszek, felvonulások és jelszavak. A politikusok reménytelenül ugyanazok, csak egyre öregebbek, s a kollektív vezetés következtében teljesen arctalanok.

A tekintélyuralmi rendszer névadójáról, Kádár Jánosról önálló fejezet szól. Amint a nevével fémjelzett korszak, úgy Kádár történeti képének megrajzolása is korainak tűnik. De a képválogatás itt is sikeres, nem akar érzelmeket kelteni, tárgyilagos marad. Annyi kikacsintást azért megenged, hogy az olvasó megnyugvással veheti tudomásul: Kádár is 150 forintos, NDK-gyártmányú Rex-orsóval horgászott a Balatonon, s az ő lábát is ugyanúgy szorította a bokazokni gumija (26. kép).

Van kép, amely jóval többről szól(hat), mint azt az első pillantásra vélni lehet. „Éljen korunk legyőzhetetlen eszméje, a marxizmus-leninizmus” – hirdették a hatalmas transzparenszek országszerte. A negyedik fejezet hívószavakat, jelszavakat tárgyilagosan közlő képei között található a fent idézett is (61. kép). Azonban ha felismerjük, hogy ez a tábla a gyöngyösi temető bejáratánál állt 1985 tájékán, egészen más a fénykép üzenete. Az objektív felvétel egyszerűen groteszkké válik.

A magánélet képei illusztrálják a Kádár-korszaknak azt a taktikáját, ahogy a társadalmat igyekeztek atomizálni, az embereket pedig saját kisvilágukba zárni. A képeket nézve arra is rádöbben az ember, hogy az individualizáció mennyire viszonylagos volt, milyen szűk mozgásteret biztosított a kor mind az életszínvonal, mind az egyéni érvényesülés területén. Ezek a képek ugyanakkor jóval emberibbek, mint a közélet képei. Azok sokszor kiürült rítusokat idéznek, ezek többsége viszont étellel teli.

A képek mellett a kor hangulatát elevenítik fel a korabeli sajtóból vett idézetek. Nem a szerzők minősítenek, hanem a korabeli kommentárok, politikai nyilatkozatok stb. Nemcsak a tartalmuk érdekes, hanem az is, ahogyan feltárul bennük a Kádár-korszak jellegzetes stílusa, már elfeledett pártargója, mozgalmi szókincse.

A kitűnő kötet a Kádár-rendszert alapjaiban érintő következtetések levonását vagy emlékezetben tartását sugallja: tudnunk kell, és nem feledhetjük, hogy a huszadik század nagy kísérletében, a szocializmus építésében Magyarország is részt vett. Ebben a harminchárom évben (és a megelőző tizenegyben) hazánk a Szovjetunió érdekszférájába tartozott a kelet-európai országokkal együtt. Az államszocialista rendszer stabilitását a hatalom az egyetlen, egységes kommunista párttal, a szilárd rendszerfenntartó erőkkkel, a katonai vezetéssel és a hadsereggel (munkásőrséggel és ifjúgárdával), továbbá – ahogyan a képek melletti idézetekből is kiténik – a párt által irányított és ellenőrzött tömegtájékoztatással igyekezett elérni. Ezen keretek tiszteletben tartása vagy egyszerűen tudomásulvétele azonban megteremtette az „apró kis szabadságok” rendszerét, lehetővé tette a „magánszertartások világába való elvonulást”.

Tischler János

NAGYHATALMI JÁTÉKOK

Borhi László: Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944–1949.

Debrecen, 1997, Kossuth Egyetemi Kiadó–MTA Történettudományi Intézet. 187 o.

Borhi László könyve – fogyatékoságai ellenére is – jó és igen figyelemreméltó munka. A Történettudományi Intézet fiatal, tehetséges történésze alapos kutatómunka után, sokrétű és bőséges amerikai, magyar és kisebbrészt szovjet levéltári forrásanyag-ra támaszkodva rendkívül meggyőzően igyekszik bizonyítani: a Szovjetunió közvetlenül a második világháború végétől tudatos gazdasági térhódítást – a szerző szavaival: gazdasági gyarmatosítást – folytatott, hogy magához láncolja és csatlós államává tegye Magyarországot. Borhi alaptézise szerint 1945-től semmi sem történhetett Magyarországon, amit a Kreml nem tudott elfogadni, és minden fontos kérdés Moszkva akarata szerint dőlt el. Miután pedig a Szovjetunió rövid idő alatt elvágta a magyar gazdaság nyugati kötelékeit, felszámolta az ország hagyományos gazdasági struktúráját, már könnyű volt a bábfigurákként a szovjet fővárosból mozgatott – s nagyrészt onnan is érkezett – magyar kommunistákkal bevezettetni a szovjet típusú kommunista rendszert a politikai és a társadalmi szférában egyaránt.

Némelyek számára túlzásnak tűnhet a „szovjet gazdasági gyarmatosítás” kifejezés, véleményem szerint azonban a szerző nagyon találóan fogalmaz. Éppen ez a könyv talán legnagyobb erénye: határozottan nevén nevezi a dolgokat, nem köntörfalaz, nem ködösít, nem tesz homályos célzásokat. (Ugyanitt azért meg kell említenem, hogy az egyértelmű megfogalmazások mellett Borhi nem tud elszakadni egy régi, meglehetősen pontatlan és idejétmúlt kifejezéstől. Következésképpen fasiszta Németországot ír, fasiszta német vezetőkről beszél, pedig ő is tudja, hogy a fasiszmus csak Olaszországban létezett, Hitler országa a náci Németország volt, amelynek náci – és nem fasiszta! – vezetői voltak.)

Azoknak, akik szerint a „szovjet gazdasági gyarmatosítás” megfogalmazás túlságosan éles, figyelmébe ajánlom a lengyel példát. Lengyelország – Magyarországtól eltérően – papíron legalábbis győztesként fejezte be a világháborút. A Szovjetunió 1956-ig mégis minden kétséget kizáróan gazdasági és politikai gyarmatként kezelte Varsót. Például a lengyel szén – az ország első számú exporttermékét – a világpiaci ár töredékéért vásárolta meg, miközben Varsó nyugati eladásait a minimumra szorította. Az 1952-es lengyel kommunista alkotmányt maga Sztálin nézte át, számos helyen tett saját kezű javításokat, amelyeket kivétel nélkül átvettek a végleges szövegbe.

S akkor még szó sem esett Rokosszovszkij szovjet marsallról, aki 1949-től 1956-ig lengyel nemzetvédelmi miniszter és a Lengyel Egyesült Munkáspárt Politikai Bizottságának tagja volt. (A lengyel történelem ezen időszakának tudományos igényű és hiteles leírását Andrzej Paczkowski adta *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989* című könyvében.)¹

Borhi véleménye szerint a magyarországi szovjet gazdasági uralmat elsősorban a zsákmányolás, a leszerelés, a jóvátétel és a egyes vállalatok kényszerű létrehozása teremtette meg. Ami a zsákmányolást illeti: a Vörös Hadsereg megszállóként és/vagy megszabadítóként a legrosszabb várakozásokat igazolta – *vae victis!* –, el kell ismerünk azonban, hogy ez Magyarország katasztrofális második világháborús szerepvállalása miatt még elfogadható lenne. Az úgynevezett német javak leszerelését, azt a szovjet politikát, amely tetszőlegesen nevezett ki német tulajdonnak mindent, amit vinni akart, még magyarázhatná a „vesztes ország fizessen!” jelszó. Önmagában ugyanez vonatkozik a jóvátételre, hiszen annak megvolt a jogi alapja is: a potsdami konferencia határozata. Ha azonban együttesen és összefüggéseiben vizsgáljuk a fent említett négy formát – és ezt Borhi rendkívüli alaposággal meg is teszi –, akkor valóban az a kép alakul ki, hogy ezek elsősorban tényleg a szovjet gazdasági gyarmatosítás eszközei voltak Magyarországon.

Állítását a szerző példák sokaságán keresztül, hitelesen támasztja alá. A zsákmányolás nagy méreteket öltött, az így elvitt berendezések, tárgyak értéke a később megállapított jóvátételi kötelezettség hat százalékának törlesztésére elegendő lett volna. Arról nem is beszélve, hogy nem *ad hoc*, hanem nagyrészt tudatos zsákmányolás folyt. Ugyanez vonatkozik a németnek nyilvánított javak leszerelésére. A jóvátétel kérdésében, mint arra Borhi is rámutat, alapvető különbség volt a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok között: ez utóbbi – Washingtonban ekkor még hitték, hogy Magyarországon esetleg elkerülhető a szovjetesítés – méltányos jóvátételt kívánt megszabni, hogy Magyarország minél hamarabb újjáépülhessen, s ily módon bekapcsolódhasson a háború utáni összeurópai újjáépítésbe, és az európai gazdasági egység része lehessen. Moszkva azonban a pusztuláshoz és a magyar gazdaság állapotához képest irreálisan magas jóvátételt fogadtatott el, arról nem is szólva, hogy ezt azután milyen önkényesen értelmezte. Budapest így végeredményben az eredetileg megállapított jóvátétel sokszorosát teljesítette, s ezt önmagában is nagymérvű kizsákmányolásnak lehet nevezni. (Nem ártott volna, ha a szerző a bőségesen idézett számadatoknál feltüntetné, hogy egy 1945-ös USA-dollár manapság mennyinek felel meg.)

Moszkva a egyes vállalatokat a stratégiai ágazatokban hozta létre – szén-, bauxit- és ércbányák, kohók, repülőgyár, iparvasutak, hajógyár, villamos részvénytársaságok, textilipari vállalatok –, ez is a magyarországi szovjet gazdasági behatolás bizonyítéka. Bár a kérdés komoly, mégis mulatságos olvasni Borhi példákkal alátámasztott leírását arról, hogy a szovjet állam miként vált Magyarországon részvénytulajdonossá – miközben „hivatalból” mélyen megvetette az általa túlhaladottnak nyilvánított kapitalista gazdaságot –, és saját céljai megvalósítása érdekében hogyan sáfarkodott ezekkel a

¹ Megjelent az 1956-os Intézet kiadásában, 1997-ben.

részvényekkel. Az pedig már egyáltalán nem mulatságos, hogy a nyereséget, illetve az osztalékot a magyar államnak meg kellett előlegeznie a Szovjetunióknak.

Borhi László az általa fellelt amerikai dokumentumok alapján tart elénk tükröt: miként látták az amerikai diplomaták és államférfiak Magyarországot az 1945 és 1949 közötti években. Ha realisták vagyunk, meg kell állapítanunk, hogy a magyar belpolitika egyetlen szereplőjéről sem voltak jó véleménnyel. Az még könnyen érthető, hogy a Magyar Kommunista Párt vezetőit nem tartották sokra, de sajnós ugyanez vonatkozik a demokratikus eszméket valló polgári politikusokra is, Tildy Zoltántól Nagy Ferencen át Sulyok Dezsőig. Természetesen nem kell feltétlenül elfogadnunk ezeket az értékeléseket – noha Arthur H. Schoenfeld és Selden Chapin budapesti amerikai követek (utóbbit 1949 februárjában utasították ki a Mindszenty-ügy miatt) meglepően tájékozottak voltak a térség ügyeiben, és jó kapcsolatokat ápoltak a magyar demokratikus pártokkal –, de arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a Fehér Házban és a State Departmentben a követek jelentéseit (is) felhasználva alakították ki a hivatalos állásfoglalásokat.

Tudjuk persze, hogy nem ez volt a döntő, mégsem mellékes, hogy milyen Magyarország-kép élt a nyugati világ leghatalmasabb államának vezetőiben. Magyarország a második világháborút a náci Németország csatlósaként elvesztette. Legyőzött ország volt, és nagyon gyorsan a szovjet érdekszférába került. Alapvetően ez határozta meg a Budapesttel szembeni amerikai politikát. Borhi László nagyon helyesen állapítja meg, hogy 1945 elején Jaltában az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia nem „eladták” Kelet-Európát és a Balkánt – Albániát, Bulgáriát, Romániát, Jugoszláviát, Csehszlovákiát, Lengyelországot és Magyarországot – a Szovjetunióknak, hanem kényszerűen elfogadták a már nagyrészt kész tényeket, hogy ily módon „megmenthessék” Európa nyugati felét. Röviden: Jaltában Magyarországot is alárendelték a Nyugat érdekeinek. Erre utal a könyv jól megválasztott címe is: megalkuvás (az USA részéről), illetve erőszak (a Szovjetunió részéről, hogy minél hamarabb szovjetesíthesse a kelet-európai államokat).

Borhi is hangsúlyozza, hogy az amerikai megalkuvás – ami természetesen a Kelet-Európa iránti érdektelenségből is következett (miközben az amerikaiak tényleg nem óhajtották a térség szovjetizálását) – természetesen egyenértékű volt azzal, hogy az USA beletörődött: számára ez a régió elveszett. Ugyanakkor Washington a világháborút közvetlenül követő első években még nem feltétlenül hitte, hogy ez a térség államainak teljes alávetettségét, Moszkvából irányított csatlós országok létrejöttét jelenti. Inkább csak szovjetbarát kormányokat feltételezett. Ezért tett időnként Magyarországgal kapcsolatban is erőltet kísérleteket arra, hogy az egyre nagyobb és nyilvánvalóbb szovjet függőségen lazítson. A Fehér Ház e tekintetben – állapítja meg Borhi – két alapelvet képviselt: az amerikai gazdasági érdekek érvényesítését (ebből következően az amerikai állampolgárok magyarországi gazdasági érdekeltségeinek védelmét), valamint a szabad kereskedelem elvét, hogy – a mi esetünkben – Magyarország is hozzájárulhasson a már említett általános európai újjáépítéshez.

A szerző tézise az, hogy az USA elsősorban nem nagyhatalmi érdekei miatt akarta, hogy Kelet-Európa a Washington által felvázolt szabadkereskedelmi zónába tartozzon, hanem mert így látta biztosítottak Európa helyreállítását, a kontinens gaz-

dasági-politikai stabilitásának megvalósítását. Az USA tehát legfőképp gazdasági okokból óhajtotta meggátolni Kelet-Európa szovjetesítését, vagyis azért, hogy a térség integráns egységet alkosson Európa nyugati felével. Ez magától értetődően veszélyeztette a régióval kapcsolatos szovjet terveket, hiszen ha az amerikai elképzelés valósul meg, akkor Moszkva nem vonhatta volna teljes ellenőrzése alá a térség országait. A Szovjetunióknak az volt a célja, hogy minden köteléket elvágjon Nyugat- és Kelet-Európa között, hogy fennhatóságát zavartalanul biztosíthassa. Így alakult ki a – kezdetben gazdasági jelleget öltő – konfliktus a két nagyhatalom között, ami nem vált fegyveres szembenállássá, hiszen a Fehér Ház a legkisebb szovjet ellenállást érzékelve azonnal visszakozott, mégpedig nemcsak a világháborúban vesztes Magyarországon, hanem a győztes államok sorába tartozó Lengyelországban is. Ebben az érdektelenségen és a „kész tények” tudomásulvételén kívül szerepet játszott az is, hogy az USA tisztán látta: az európai szárazföldön a Szovjetunió katonailag szinte verhetetlen. Az 1947-től kialakított containment-politika pedig nem a szovjetek európai „visszaszorítását”, hanem esetleges további terjeszkedésének megakadályozását tűzte ki célul. (Mi már tudjuk, hogy Sztálin nem is óhajtott továbbmenni nyugat felé.)

Azt lehet persze mondani, hogy a végeredményt tekintve mindegy, eladta-e az USA Kelet-Európát a szovjeteknek, vagy „csak” a kényszerű megalkuvást választotta. Borhi határozottan állítja – és én is osztom véleményét –, hogy a kettő között lényegi különbség van. Nem igaz, hogy a Fehér Ház tudatosan kiszolgáltatta volna Moszkvának ezt a régiót. Az elfogadás – a *status quo* tudomásulvétele – nem jelentette annak a reménynek a feladását, hogy egyszer majd megadatik ezeknek az országoknak is, hogy csatlakozzanak a „szabad világhoz”. Ha katonai segítségre nem is, legalább erkölcsi támogatásra számíthattak ezek az államok. Borhi határozottan leszögezi, hogyha az USA piaci kufár módjára tényleg megalkudott volna a Szovjetunióval, miként fessen a háború utáni Európa térképe, akkor valószínűleg a hidegháborúra sem került volna sor. Hamis az a beállítás – jelenti ki Borhi –, miszerint a hidegháborús rendszer hasznos lett volna a nyugat-európai országok és az Egyesült Államok számára. Éppen ellenkezőleg: sokkal több kárral járt, mint haszonnal. Azt hiszem, ezt teljes mértékben el lehet fogadni. Egyidejűleg újra tudomásul kell vennünk, amit azért eddig is tudtunk: magasztos elvek, népek önrendelkezési joga, szuverenitás stb. ide vagy oda, a lényegi kérdésekről a nagyhatalmak határoznak, a „kicsiknek” minimális a mozgásterük, ha van egyáltalán (a szövetséges Lengyelországot például az USA és Nagy-Britannia már 1941-től alárendelte a Moszkvával való együttműködésnek).

Felmerül a kérdés: fontos volt-e bármikor is Washingtonnak ez a kis Duna menti állam, volt-e olyan periódus, amikor Budapest szerepe valamelyest felértékelődött az óceán túlsópartján (persze ahhoz képest, hogy egyébként Magyarország az USA szemében szinte teljesen jelentéktelen volt)? A tárgyalt időszakban két ilyen momentum fordult elő: 1944-ben, amikor a náci Németországot kellett gyengíteni a normandiai partraszállás minél sikeresebb véghezvitelének érdekében – például azzal, hogy Magyarország kiugrik a német szövetségből, és ezzel jelentős német katonai erőt köt le –, illetve 1945–46-ban, amikor – amint ezt Borhi meggyőzően bizonyítja – az USA valóban komolyan gondolta, hogy Magyarország részt vehet abban a bizonyos „általános európai talpra állásban”. Amint egyre nyilvánvalóbb lett a szovjet térnyerés és a

magyar kommunisták hatalomátvétele – Washington 1947 őszén említette először Magyarországot vasfüggöny mögötti államként –, úgy csökkent ez az amerikai figyelem az 1950-es évekre a teljes érdektelenségig. Az ugyancsak tény, hogy az USA már előzőleg sem ment el még szűk lehetőségei határáig sem, s 1946–47-től már csak egyetlen szempontot tartott szem előtt: kereskedelmi érdekei védelmét. 1948–49 után aztán ezt is teljesen feladta, mert belátta, hogy képtelen megvédeni saját gazdasági érdekeltségeit Magyarországon. Ezzel – mint Borhi írja – lemondtak az amerikai külpolitika egyik sarkalatos pontjáról. A MAORT-per során már – érthetően – fontosabb volt a két letartóztatott amerikai állampolgár szabadon bocsátásának kieszközlése, mint a gazdasági érdekek védelme.

Borhi nem folytatott összehasonlító vizsgálatokat Kelet-Európa országainak 1944 és 1950 közötti történelmét illetően, mindazonáltal – éppen Borhi könyvéből kiindulva is – érdemes lenne ezt megtenni. Akkor derülne ki világosan, milyen általános és konkrét stratégiai célokot követett Moszkva kelet-európai politikájában, és az egyes országokkal szemben milyen taktikát választott. A szerző időnként igyekszik összehasonlításokat tenni, de nem viszi végig a párhuzamokat, megáll az említés szintjén, és nem von le következtetéseket sem. Néha úgy tűnik, csak azért szerepeltet más, térségbeli országokat – Romániát, Lengyelországot, Bulgáriát vagy Csehszlovákiát –, mert Magyarország mellett azokról is szó esik az éppen idézett dokumentumban. Még azt is megkockáztatom, hogy esetenként (sokkal) nagyobb terjedelemben.

Borhi könyve egy eredetileg angolul írt, az USA-ban megjelenő monográfia része, s ez nem tesz jót a magyar kiadásnak. A szerző érezhetően igyekszik megfelelni a nagyon magas amerikai tudományos-szakmai kritériumoknak. (Ez nem mindig sikerül, de a hibákat az amerikai kiadásban nyilván ki fogja javítani.) A magyar olvasó azonban időnként úgy érezheti, hogy találomra kiemelt részekből összevegyített kivonatot kap a jóval terjedelmesebb amerikai változatból.

A magyar változat másik hibája, hogy néhány fogalmat, amely az amerikai olvasó számára evidencia, nem magyaráz meg. Ilyen például az „amerikai közvélemény”. A szerző többször említi, hogy erre a mindenkor amerikai elnöknek figyelemmel kell lennie a külpolitikai döntések meghozatalakor. Leírhatta volna, hogy az amerikai közvéleményre való gyakori hivatkozás az amerikai politikusok szájából – a saját megítélése szerint – mennyire komoly, vagy mennyire szólamszerű. A könyv olvasásakor inkább ez utóbbi felé hajlok, nem tagadva, hogy tévedhetek. Ugyanígy a kritika igaz a „másik oldalról” is. A szerző rövid, de túlmagyarázó kronologikus eseménytörténete a magyar belpolitikai élet egyes időszakairól nyilván az amerikai olvasónak szól, és csak tévedésből került át a magyar változatba. Borhi László ugyan hangsúlyozza, hogy nem célja az 1945 utáni magyar politikai és társadalmi változások bemutatása, éppen ezért ezt nem is kérhetem számon rajta, de jobb lett volna helyenként a következetesebb és mélyebb ábrázolás, vagy az ilyesfajta kronologikus felsorolások mellőzése.

Az olvasó azon is eltűnődhet, hogy talán nincs értelme visszatérni a többes szám első személy idejétmúlt használatához („nézetünk szerint”, „mint már említettük”, „véleményünk szerint”, „egyetértünk azzal”, „úgy érezzük”). Ugyancsak felesleges, hogy a fontosnak tartott megállapításokra, idézetekre külön is – és kissé szájbarágóan – felhívja az olvasó figyelmét.

Nem világos, mit ért a szerző Kelet-Európa, Közép-Európa, illetve Kelet-Közép-Európa fogalmán. Nem sorolja fel, hogy mely országokra használja a három fogalmat, s a kifejezéseket szinonimaként váltogatja, noha Bulgária például nyilván nem tartozik a közép-európai régióhoz. Az is kifogásolható, hogy Borhi úgy elemzi az USA második világháború alatti „kelet-európai” politikáját huszonnégy oldalon keresztül – egyébként nagyszerűen –, hogy közben mindössze két félmondatot ejt Lengyelországról. Pedig az igazán neuralgikus pont a németellenes nagyhatalmak együttműködésében Lengyelország kérdése volt: az ország leendő határai keleten és nyugaton, Katyń, a nyugati hatalmak által elismert londoni emigráns lengyel kormány konfliktusa Moszkvával, a szovjetek állította lengyel kommunista bábkormány tevékenysége, és még lehetne sorolni.

A könyv kiadásához nagy szükség lett volna felelős szerkesztőre. Sajnos a mű hemzseg a pongyola és magyartalan megfogalmazásoktól, a stilisztikai és helyesírási hibáktól. Figyelmet kellett volna fordítani például arra is, hogy ugyanaz az intézmény ne szerepeljen egyszer Kereskedelmi és Iparbank, másszor Kereskedelmi és Ipar Bank Rt. néven. Minden bizonnyal az ilyen zavaros megfogalmazásokat is el lehetett volna kerülni: *Kifejtette, hogy „Az oroszoknak ugyanúgy nincs joguk támogatni a kommunista mozgalmakat Nyugat-Európában és Oroszországban”.*

Egy hozzáértő szerkesztő azt is észrevette volna, hogy ugyanaz az idézet a könyvben két helyen, ráadásul két különböző fordításban szerepel:

A teheráni konferencia után Roosevelttel így beszélt Sztálinról egy rádióadásban: „Elmondhatom, hogy nagyszerűen kijöttem Sztálin marsallal... úgy érzem, valóban képviseli Oroszország szívét és lelkét; és úgy hiszem, hogy nagyszerűen kijövünk majd vele és az orosz néppel, valóban nagyszerűen” (24. o.).

Roosevelt, aki a britek meghívását visszautasítva a teheráni szovjet külképviselet épületében lakott – ahol, mint újabban kiderült, a szovjet titkosszolgálat az amerikai küldöttség minden szavát lehallgatta és azonnal Sztálin tudomására hozta –, elégedetten távozott a konferenciáról. Egy rádióbeszédében így nyilatkozott: „Azt mondhatom, hogy nagyszerűen kijöttem Sztálin marsallal. Ő egy olyan ember, aki hatalmas, fúradhatatlan eltökéltségét nagyszerű humorral kombinálja. Úgy hiszem, hogy igazán képviseli Oroszország szívét és lelkét, és hiszem, hogy igen jól megértjük majd egymást – igen jól” (32. o.).

Az is feltűnt volna egy szerkesztőnek, hogy bár a könyvben – két tömbben – 480 lábjegyzet szerepel (ami arról tanúskodik, hogy a szerző egyrészt ismeri a szakirodalmat, másrészt pedig hatalmas levéltári kutatómunkát végzett), a főszövegben nincsenek feltüntetve a jegyzetszámok.²

Ezek a hiányosságok bosszankodásra készítik az olvasót, és csökkentik az egyébként mindenképpen figyelmet érdemlő munka értékét. Ráadásul túlnyomó részük egy kis figyelemmel könnyedén kiküszöbölhető lett volna. Mindezek ellenére tényleg jó szívvel ajánlom mindenkinek Borhi László könyvét. Ha ez a magyar kiadás nem is lesz feltétlenül alapmunka, nem kerülheti meg az, aki Magyarország 1944 és 1949 közötti történelmével kíván foglalkozni.

² A könyvet azóta újranyomták, feltüntetve a főszövegben a jegyzetszámokat.

Szakolczai Attila
„AZ ISMERETLEN SZOVJET–MAGYAR HÁBORÚ”

Szovjet katonai intervenció 1956.

*Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Györkei Jenő és Horváth Miklós.
Budapest, 1996, Argumentum. 314 o., melléklet*

A rendszerváltás óta három kiadványban is napvilágot láttak eredeti szovjet dokumentumok az 1956-os forradalomról és szabadságharcról, amelyek elsősorban a szovjet döntéshozatal mechanizmusába engedtek bepillantást. Ez a Györkei Jenő és Horváth Miklós szerkesztette kötet, amely a magyar hadtörténeszek tanulmányán kívül egy orosz elemzést és a magyarországi hadműveletek irányításában fontos szerepet játszó egykori résztvevő visszaemlékezéseit tartalmazza, 1956-nak egy olyan területét mutatja be, amelyet eddig csak a fegyveres felkelés, a fegyveres felkelők szemszögéből ismerhettünk. Pedig ahogyan az énkép kialakításához feltétlenül szükséges ismerni, milyennek látnak bennünket kívülről, múltunk megismeréséhez is nélkülözhetetlen tudni, milyennek láttak bennünket, hogyan látták történelmünket mások, a semlegesek, de különösen az ugyancsak érintettek. Viszonylag széles ismeretekkel rendelkezünk arról – a kérdésnek gazdag irodalma is van –, milyennek látták a demokráciák 1956-ot, 1956 magyarságát. Ez a kép nélkülözhetetlen a forradalom megismeréséhez, de nélkülözhetetlen az is, amelyet tanulmányában Kirov, visszaemlékezésében pedig Malasenko tár elénk. A forradalom évében született szovjet hadtörténesz arra vállalkozott, hogy a maga nemzetét szembesítse történelmével, megszólította elsősorban az orosz társadalom. Ettől műve még érdekesebb számunkra, hiszen mindig izgalmas hallani, mit mondanak rólunk másoknak. Kirov arra tett kísérletet, hogy a politikai okokból mindeddig elhallgatott, elferdített eseményekről közel fél évszázaddal a történetek után elfogulatlan, objektív és hiteles képet adjon. Hogy vállalkozása mennyire úttörő, hogy a demokratizálódásnak, amelynek egyik fontos feltétele a múlttal való őszinte szembenézés (szembenézhetés), mennyi akadálya van nemcsak Magyarországon, de Oroszországban is, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy kandidátusi értekezését 1994-ben is zárt ülésen kellett (lehetett csak) megvédenie, és hogy „disszertációját, levéltári jegyzeteit a kandidátusi védést követően elkobozták, és őt a hadsereg-ből leszerelték.” Pedig Kirov hadseregpárti. Nem abban az értelemben, hogy egyetértene a politikai kérdések katonai megoldásával, hanem abban, hogy a történetekért, a magyar szabadságharc vérbe fojtásáért egyértelműen a valódi felelősök egyik csoportját, a moszkvai politikacsinálókat marasztalja el, számos esetben szembesítve elsősorban a szuezi kérdésben hangoztatott hazug szólamaikat az egyidejűleg Magyaror-

szágon folytatott gyakorlattal. Malasenko – aki Kirovnál is erőteljesebben védelmezi a mundér becsületét, nemcsak a politikai, hanem az első beavatkozást kudarcként értékelő katonai vádakkal szemben is, elsősorban a magyar politikai irányítás bizonytalanságára, a magyar hadvezetésben uralkodó fejtelenségre hálítva a felelősséget – ebből a szempontból pontosabb (vagy csak kevésbé udvarias), hiszen joggal sorolja a felelősök közé azokat a magyar politikusokat, akik a szovjetekhez fordultak katonai segítségért, vagy nevüket adták a segítségkéréshez.

Ez a gesztus is hallatlanul fontos, hiszen a mai orosz politikai vezetés protokolláris megnyilatkozásai után Kirov és Malasenko a szovjet társadalom (egy része) nevében is igazságot szolgáltat Magyarországnak, szakmailag azonban nem ez munkájuk nívója. Kirov esetében az, hogy hadtörténészként, még hozzá orosz hadtörténészként írja le az eseményeket, így egyszerre tár az olvasó elé olyan történeteket, amelyek a magyar forrásokból nem, vagy nem ilyen pontossággal hámozhatók ki, és megmutatja, hogyan látta a történeteket a másik oldal. (Igaz, a hadtörténeti megközelítés a civil olvasó számára nagyon megnehezíti írása megértését, hiszen a szakmailag bizonyára pontos megnevezések dzsungelében, mint például „a 38. hadsereg kötelekébe tartozó poltvai Lenin-, Vörös Zászló-, Kutuzov- és Szuvorov-rendekkel kitüntetett 39. gépesített gárdahadosztály”, a katonaviselt olvasónak is nehéz eligazodnia.)

A pártvezetés utasításait végrehajtó szovjet hadseregnek volt önálló identitása. Szembetűnő és elgondolkasztó az a megkülönböztetett figyelem, amellyel a hadvezetés a forradalom során lerombolt, megrongált szovjet emlékműveket számon tartotta (tanú erre Malasenko visszaemlékezése is). A tüntető tömegek – a forradalom vezetői által egyidejűleg is elítélten – az emlékművek lerombolásával, a sírok feldúlásával ugyan nem a német hadsereget az országból kiverő, Magyarországot a fasiszta megszállás alól ténylegesen és megkérdőjelezhetetlenül felszabadító, hanem az asszonyait megbecstelenítő, fiaikat elhurcoló, zabraló, az országot megszálló hadsereg ellen fordultak. A kettő a valóságban azonos volt, de míg a magyarság kollektív tudatában ez utóbbi élt erősebben, az 1956-ban hazánkban bevetett egységeknek legfeljebb egyes tisztjei emlékezhetnek a világháborúban történetekre, az állomány nagy része pedig valószínűleg nem sokat tudott – ha egyáltalán tudott valamit – az 1944–45-ben okozott sérelmekről. A katonák tehát nemcsak feladatukat, kötelességüket teljesítették, hanem védtek az általuk részben méltán dicsőségesnek tudott antifasiszta háborúban elesett elődeik emlékét, ami emberileg motiválta őket a küzdelemre, a sírok és emlékművek pusztítása, meggyalázása pedig igazolni látszott az ellenfélre rásütött fasiszta bélyeg jogosságát. Ezek a támadások – eddig – a hazai történészek számára annyira lényegtelenek voltak, hogy legföljebb csak mellékeseménnyként, pusztán a kronológia teljesebbé tétele érdekében tudósítottak róluk, a szovjet hadtörténész, a szovjet hadvezetés számára viszont különös jelentőségük volt emberileg és politikailag egyaránt: hozzásegítettek ahhoz, hogy november 4-i parancsában Konyev is eredményesen hivatkozhasson a magyarországi fasiszmus veszélyére. A kapitalista restauráció ugyancsak meglobogtatott eshetőségét még magyar belügynek tekinthették a szovjet katonák, a fasiszmus újjászületését azonban, amely „nyílt fenyegetést jelent” a Szovjetunió és az egész szocialista tábor számára, már semmiképpen.

Hasonlóan megkönnyítették a parancsok teljesítését a szovjet katonák megkínzásáról, megcsonkításáról szóló hírek (Malasenko ugyanazokat az eseteket említi, amelyeket Kirov). A szovjet levéltárakban való kutatás nehézségei egyelőre nem teszik lehetővé az állítások ellenőrzését, a recenzens így legfeljebb kételyének adhat hangot. Hogyan lehetséges, hogy Várpalotán „egy szovjet katonát karóba húztak”, őt másoknak levágták a fejét, és ezt a nem éppen elfogulatlanságukról elhíresült magyar bírósági tárgyalásokon mégsem olvasták a perbe vontak fejére, egyetlen „Fehér könyv”-ben sem mutatták föl az ellenforradalmárok brutalitásának elrettentő mementójaként? Kételyünket csak növelik azok a hazai források, amelyek arról számolnak be, hogy a harcok közben és után a felkelők kötözőhelyre, kórházba vitték a sebesült szovjet katonákat; de cáfolni az esetet csak megfelelő konkrét bizonyítékok, az eredeti forrás ismeretében lehetne. Az viszont biztos, hogy ha ez az eset és más hasonlók a szovjet alakulatok levéltárban elhelyezett jelentéseiben fennmaradtak, akkor arról tudtak a kor szereplői is (nem lehetetlen, hogy éppen propagandisztikus céllal írták meg őket, szándékos hamisításként), akik ezután egyaránt küzdöttek brutálisan lemeszárolt társaik vélt gyilkosai ellen, és a világháborúban meghalt bajtársaik végtiszteségéért. A „Nagy Honvédő Háborúra” való hivatkozás kiemelt szerepet kaphatott a szovjet katonák harcra ösztönzésében, ami a dicső múlt felelevenítésén, a barbarizmus elleni küzdelem igazságosságán és felelősségén túl ösztönzőleg hatott azáltal is, hogy segítette kialakítani a harcosokban az ellenségképet a velük számos alkalommal fraternizálni próbáló, őket saját harcuk igazságosságáról meggyőzni igyekvő magyarokról, hiszen „a horthysta Magyarország az elmúlt háború során a hitleri Németország oldalán szülőföldünk ellen harcolt”. Feltehető, hogy a szovjet katonák tudatában két Magyarország létezett: a Magyar Népköztársaság, melynek „munkásosztálya és dolgozó parasztsága támogatni fog bennünket eme igazságos küzdelmünkben”, és a náci Németország csatlósa. (Az idézetek Konyev november 4-i parancsából származnak.)

Mindezek figyelembevételével különösen érdekes, amit Kirov a szovjet hadseregben bekövetkezett erjedésről ír, és amiből egy-két vehemens olvasó netán azt a következtetést vonhatja le, hogy mégis lett volna esélye a harcnak, hiszen fegyverrel nem lehetett legyőzni a szovjet hadsereget, de a szovjet katonák meggyőzésére volt lehetőség. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy fegyverzajban nehéz az ellenséggel szót érteni, a Kirov által bőségesen citált magyar felhívásoknak is csak a fegyveres harc végeztével lett némi foganatjuk. Valószínűtlen azonban – pontosabban a szerző nem támasztja alá –, hogy a Különleges Hadtest állományának megingása olyan mértékű volt, hogy aláshatta volna az alakulat harckészségét. Ellenkezőleg. A Malasenko által említett eset éppen azt mutatja, hogy a szovjet hadvezetés minden eszközzel éberren őrködött, nehogy a „magyarországi mótely” megfertőzhesse harcosait. Amikor a segítségül hívott hadsereg egyik tisztje Szuszlov előtt megkérdezte, hogy miért lőnek rájuk azok, akik hívták őket, azonnal megjelentek és felléptek a Különleges Osztály (a szovjet katonai elhárítás) munkatársai. Kirov pedig egy helyszínen kivégzett szovjet katona esetéről is beszámol, akit saját tisztje lőtt agyon „parancs megtagadásának kísérletéért”. A szovjet hadsereg politikai intaktságának megőrzése érdekében – Horváth Miklós és Györkei Jenő bevezető tanulmánya szerint, noha erre Malasenko egészen másképp emlékszik – a hadvezetés, pontosabban a hadvezetés

illetékességi körébe máskor is beavatkozó Szerov tábornok, a KGB elnöke attól sem riadt vissza, hogy október 25-én a szovjet katonákkal fraternizáló fegyvertelen tüntetőkre lövessen.

Miközben Kirov érezhető különbséget tesz a szovjet politikai vezetés és a hadsereg között, egyoldalú forrásbázisa nem teszi lehetővé, hogy ugyanilyen distinkcióval, árnyaltan mutassa be a magyar felet. Mintha a rendszerváltás előtt megjelent írásokból dolgozott volna. Amit a párt Nagy Imre vezette reformereiről ír, az tényanyagában megegyezik a Nagy Imre-per állításaival, csak éppen Kirov értékelése más, hiszen nem a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben minősíti bűnösnek a miniszterelnököt, hanem érdemének tekinti, hogy kidolgozta a szocialista fejlődés sajátos magyar útjának elméletét, mindent megtett azért, hogy ehhez megnyerje a nép támogatását, hogy legközelebbi munkatársai – Losonczy Géza, Donáth Ferenc és Szilágyi József – előadásaikban a pluralizmus helyreállítását, szabad választások megtartását szorgalmazták, mindezt még október 23-a előtt. Vagyis Kirov szerint is létezett a Nagy Imre és Losonczy Géza irányította, párt(vezetés) elleni csoport, amely meglehetősen tudatossággal és szervezettséggel készítette elő a forradalmat. Természetesen nem egy szovjet hadtörténész feladata, hogy megrajzolja a reformerek útját október 23-án keresztül a 28-i Nagy Imre-nyilatkozattal kezdődő megegyezésig, nem is érdemes számon kérni Kirovot olyan finom részleteket, amelyek tekintetében a hazai kutatók sem feltétlenül értenek egyet. Az viszont figyelemre méltó, hogy a hazai szakirodalom milyen lassan jut el a téma külföldi kutatóihoz, olyanokhoz is, akiket egyáltalán nem lehet ellenséges elfogultsággal megvádolni. Ez pedig nem azért kellemetlen, mert szűkös marad a külföld információja Magyarországról, az 1956-os forradalomról, hanem mert téves marad: tovább élnek a rendszerváltás előtti évtizedek torzításai, hamisításai, mint például az említett leírásen túl a Nyugat és a hazaözönlő emigránsok valóságához képest sokszorosra nagyított szerepe az eseményekben.

A források ismerete nélkül azt is nehéz eldönteni, honnan származnak Kirov információi a néphadsereg nagymértékű átállításáról már október 28-át megelőzően (hasonlóan emlékszik Malasenko is). Ez nem volt jellemző: nem alakulatok, mindössze alakulatuktól elszakadt, egységüket elhagyó katonák csatlakoztak egyénileg a felkelőkhöz, a néphadsereg egységei vagy felvették a harcot a kormány, a hadvezetés sokszor ugyan elmentmondásos utasításai szerint, vagy többé-kevésbé passzív szemlélői maradtak az eseményeknek. Ez a mindkét írásban meglévő állítás érthetővé teszi, hogy november 4-én a szovjetek miért vetettek be olyan nagy és erős hadsereget. Számítottak a magyar honvédség – vagy legalábbis több alakulat – ellenállására, miközben fokozottan biztosítaniuk kellett a nyugati határt, hogy megakadályozzák az esetleges nyugati intervenciót, amelynek lehetősége a kapott garanciák ellenére is okvetlenül fennállt; ezt a katonai vezetés semmiképpen sem hagyhatta számításán kívül.

A feltehetően egykorú szovjet katonai jelentésekre támaszkodó szerző információi a legtöbb esetben igen pontosak, sorra visszaigazolják azokat az eseményeket, amelyeket más forrásokból már ismerünk, például a dunapentelei, veszprémi harcokat, vagy a csepeli fegyveres ellenállást. Itt is szembetűnik azonban a barikád túloldalán küzdők sajátos szempontja, hiszen azokat a városokat, amelyeket a szovjetek november 4-én vagy 5-én fegyverrel támadtak meg, ellenálló helyőrségnek nevezi

Kirov, tekintet nélkül arra, hogy milyen arányú volt az ellenállás, illetve hogy egyáltalán kiknek a részéről érte – ha érte egyáltalán – támadás a szovjeteket. A felsorolt városok közül jelen információink szerint egyedül Szolnokon (éppen Szolnokon!) fordult szembe fegyverrel a magyar honvédség a megszálló csapatokkal – természetesen Budapesten kívül. Nem tudunk a negyedórás törökszentmiklósi harcról, de arról sem, hogy a szintén fegyverrel ellenálló Jászberényt csak november 5-én tudták volna a szovjetek rohammal elfoglalni. További kutatás feladata tisztázni, mennyiben fedik Kirov állításai (és forrásai) a valóságot.

A szovjet szempontok jobb ismeretén kívül tárgyi tudásunk is jelentősen növelhető Kirov tanulmánya alapján. Nem diabolikus gonoszság, hanem a nagyhatalmi racionalitás velejárója, hogy a szovjetek minden krízishelyzetben egyszerre tették meg a szükséges katonai és politikai lépéseket. 1956 nyarán, amikor Rákosi pozíciójának erőltetése válságba sodorta a magyar vezetést, nemcsak Mikojant küldték Magyarországra, hanem – miként majd októberben is – a hadsereg legfelső vezetését, ez alkalommal Antonov hadseregtábornokot, akinek instrukciói alapján a Különleges Hadtest törzse kidolgozta a társadalmi rend helyreállításának szovjet katonai tervét. Nyáron átmenetileg sikerült politikai megoldást találni, így egyelőre még elmaradt a szovjet katonai intervenció, amelyre októberben – a helyzet valóban válságosra fordultával – a júliusi forгатókönyv alapján került sor.

A nyári katonai intervenció lehetőségét megerősíti Malasenko visszaemlékezése is, noha ő Kirovnál kevesebb háttér-információval rendelkezett, vagy csak kevesebbet árult el szövegében. Ugyanakkor az általa leírtak jól jellemzik Magyarország alávettségének mértékét, egyben a magyar honvédség november 4-e utáni ellenállásának lehetőségét. Malasenko leírja, hogy a szovjetek a magyar fegyveres erők (honvédség, rendőrség, ÁVH) orosz nyelven megkapott terveinek („vaskos köteg irat”) alapos felhasználásával készítették el tervüket a „társadalmi rend helyreállítására”. A magyar tervek természetesen tartalmazták a politikai és katonai szempontból fontos objektumokat, azok elhelyezkedését, védelmük lehetőségeit, így a szovjeteknek különösebb felderítésre sem volt szükségük november 4-én, hiszen rendelkeztek a magyar hadvezetéstől megkapott írásos anyaggal. Nemcsak létszámban és haditechnikában voltak tehát elvitathatatlan fölényben, hanem az információk tekintetében is. Ráadásul, ahogy Györkei Jenő és Horváth Miklós bevezető tanulmányukban leírják, ezek a tervek azóta sem kerültek elő a magyar levéltárakból – márpedig a katonai levéltárnak éppen a szerzők a legjobb, legavatottabb ismerői –, okkal föltételezhető tehát, hogy ezeket Moszkvában őrzik, vagyis a szovjeteknek nem is Malasenko emlékeire vagy jegyzeteire kellett támaszkodniuk, hanem rendelkezésükre álltak, állhattak az eredeti iratok is.

A kötet pontot tesz annak a vitának a végére is, amelyben egyesek elképzelhetőnek tartották, hogy a tököli magyar tárgyalóküldöttség a magyar hadsereg vezetésének letartóztatását a szovjet hadvezetés háta mögött határozta el, és úgy hajtotta végre a Szerov vezette államvédelem. Zsukov 1957. március 15-i kijelentése nem hagy kétséget afelől, hogy a magyar hadsereg lefejezése része volt a kidolgozott haditervnek.

Ugyancsak újdonság – és Kirov máshol pontos adatai alapján elfogadhatónak tűnik –, hogy nem október 25-én vezényeltek Magyarországra első alkalommal katonai egységet a határon túlról, hanem már 23-án éjszaka elindult egy gépesített hadosz-

tály Romániából – noha a magyar szerzőpáros a bevezető tanulmányban is a 25-i verziót erősíti meg. Eddig csak sejtettük, hogy a felkelők közé okvetlenül beépültek a másik oldal ügynökei, hiszen minden hadsereg küld hírszerzőket az ellenfél táborába (az ilyen feltételezések számos halálos áldozatot követeltek már a forradalom idején is), most Kirov megerősíti, hogy voltak ilyen akciók, de még mindig nem tudjuk, kik, és milyen eredménnyel hajtották végre ezeket.

Malasenko visszaemlékezését ugyan komolyabb fenntartásokkal kell olvasni, hiszen maga hivatkozik arra, hogy pusztán emlékezetére támaszkodott, ugyanakkor leírása Dudással való találkozásáról – a részletek szükséges pontosításával – mégis hitelesnek tűnik. A magyar forradalom egyik közismert személyéről rajzolt kép beleillik a kor és az utókor Dudás-portréjába (például Dudás afőlötti csalódásának leírása, hogy nem a szovjet főparancsnok, hanem csak annak helyettese fogadja). A dátum azonban feltétlenül helyesbítésre szorul. Malasenko nem tárgyalhatott sem október 26-án, sem 27-én a Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány vezetőjével, hiszen ez a szervezet 29-én alakult meg. Azon az estén foglalta el Dudás csoportjával a *Szabad Nép* székházát is, és kezdett hozzá saját újsága kiadásához. 29-e előtt tehát nem kerülhetett sor a találkozóra, de 30-a után sem, hiszen a Különleges Hadtest törzse – feltehetően Malasenkóval együtt – ezen a napon települt át Tökölre, a leírás alapján pedig elvethető, hogy Dudás ott tárgyalt volna a szovjetekkel. A legvalószínűbb időpont október 30-ának délelőtti, vagyis közvetlenül a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságával és az azt követő, Nagy Imrével való tárgyalása előtt kereshette föl Dudás a magyarországi szovjet katonai parancsnokságot – talán éppen afőlötti elkeseredésében, hogy az előző napon két alkalommal is eredménytelenül kísérelt meg tárgyalni a miniszterelnökkel. Ezt igazolhatja Dudásnak az a Malasenkótól idézett megállapítása, hogy pillanatnyilag nem állnak harcban a szovjetekkel, hiszen november 4-ét megelőzően valóban 29-én került sor az utolsó jelentősebb szovjet–magyar összecsapásokra. A Malasenko által leírt történetnek több olvasata is lehetséges. Egyfelől azt sejteti, hogy Dudás Nagy Imre 28-i bejelentését figyelmen kívül hagyva megpróbált önállóan megállapodni a szovjetekkel, a magyar párt- és állami vezetés tudta nélkül. Dudás a fegyvernagyvást kínálhatta a szovjeteknek, ennek fejében várhatta el elismerését – hasztalanul. Másfelől Malasenko elutasítása, a szovjetek kitartása a Nagy Imre vezette kormány mellett – október 28-a után – azt igazolja, hogy a szovjet katonai vezetés 30-án még annak ellenére is együtt kívánt működni a miniszterelnökkel, hogy a rádióban elhangzott nyilatkozatában egyebek mellett a szovjet csapatok kivonásának igényét is megfogalmazta. Talán ezt az ellentmondást feloldandó datálta korábban az esetet Malasenko. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ez a találkozás meg sem említetik Dudás magyar nyelvű vizsgálata során vagy a bírósági szakban. Malasenko leírását eddig egyedül a Dudás feleségével 1989-ben készült interjú támasztja alá, az is csak nagyon komoly fenntartásokkal.

Miközben nem szabad eltúlozni a szovjet intervenció elleni fegyveres harc jelentőségét és lehetőségét, Kirov és Malasenko is igazolja, hogy az ellenállás nem egy helyen nagyobb, eredményesebb volt, mint amire a szovjetek számítottak, hiszen több egységük nem tudta a megadott határidőre teljesíteni feladatát, annak ellenére, hogy a Magyar Néphadsereg részéről nem ütköztek olyan mértékű ellenállásba, mint ami-

lyenre számítottak, sőt magyar tisztoktól, egyes alakulatoktól talán nem várt segítséget is kaptak. Visszaemlékezéseiben Malasenko úgy értékeli, hogy jelentős volt a szovjet csapatok vesztesége – emberéletben és anyagiakban egyaránt. Ezt a nem várt tömeges fegyveres ellenállás mellett azzal indokolja, hogy a szabadságharcosok elleni hadműveletek új, szokatlan feladatok elé állították a szovjeteket is, hiszen a világháború során megismert városi küzdelem – ahol létezett frontvonal, de legalább egyértelmű volt, hogy ki az ellenség – élesen különbözött az 1956-os szituációtól. 1956-ban a szovjetek – 1944–45-től eltérően – valóban nem tekintették egyetemesen ellenségnek a polgári lakosságot. További kutatások szükségesek ezen a téren is, hiszen az eddig feltárt ellenállási góccokon kívül olyan helyekről is beszámolnak a kötetben közreadott írások – budai Vár, Gellérthegy –, amelyekről vagy semmilyen, vagy csak nagyon halvány információkkal rendelkezett ez ideig a magyar történetírás.

A kötet címe ugyan a szovjet katonai intervencióról ígér ismereteket, de ez a könyv érdekes adalékokat szolgáltat a politikai beavatkozásról is. November végén szemmel láthatóan megkeményedett Kádárék magatartása. Ezt eddig – és méltán – annak tulajdonította a hazai történetírás, hogy Kádár november 21-én, majd 22-én (mindkét alkalommal aktív szovjet segítséggel) megszabadult a kettős hatalom leginkább fenyegető rémétől: sikerült megakadályozni az Országos Munkástanács megalakítását, és sikerült Nagy Imréeket a jugoszláv követségről kicsalva Romániába deportálni. Kirov könyve nyomán e két tényező mellé egy nagyon fontos harmadik társul. Szinte egy időben a fent leírtakkal Konyev marsall vezetésével Budapesten tanácskoztak a magyarországi szovjet katonai helyőrségparancsnokok (a megbeszélésen részt vett Szerov tábornok is). A Kirov által idézett beszámolók szerint itt kapott új feladatot a szovjet hadsereg: a fegyveres harc, majd a tisztogató akciók sikeres befejezése után a politikai rendteremtésben kellett segédkezniük, vagy inkább rendet teremteniük a továbbra is tehetetlen magyarok helyett. A szovjet hadsereg kapta feladatul a párt szerveinek megteremtését, a helyi államhatalmi szervek reorganizációját és restaurációját, a rendőri feladatok ellátását (a felszínen, a letartóztatások végrehajtása során lehetőleg magyar részvétellel), és végül a munkástanácsok kiszorítását a helyi hatalomból. Ugyanezen az értekezleten Szerov részletesen meghatározta a letartóztatandók körét is; ezzel közel egy időben kerülhetett sor arra a megállapodásra Kádárral, amelyben határoztak egy különleges (statáriális) bíróság felállításáról, és pontosan megnevezték az elsőként kivégzendőket, az élen Dudás Józseffel. A hazai források is azt mutatják, hogy a november 4-ével kezdődő hét után a szovjetek belpolitikai aktivitása a hónap végén nőtt meg ismét. Ez segít megérteni, miért szigorodott meg annyira a kádári hatalom november–december fordulóján: a szovjet hadsereg átállítása a politikai rendcsinálásra önmagában is meggyorsította, eredményesebbé tette a még ellenálló csoportok letörését, másrészt Kádárakat is elszánt föllépésre készítette – hatalmuk megtartása érdekében.

A kötet szerkesztői szemmel láthatóan nem kívánták jegyzetekkel megterhelni a szöveget, az olvasóra bízták a különböző állítások értékelését, és a további kutatásokra ezek igazolását vagy az esetleges cáfolatokat. Néhány esetben azonban a nyilvánvaló tévedéseket hasznos lett volna korrigálni. Malasenko például összekever két, egyaránt gyakori magyar keresztnévet. Nem is lenne különösebb probléma, ha Dudás József helyett például Dudás Jánost írta a könyv 273. oldalán, de ő Dudás Istvánról ír, így a

szöveg az ugyancsak ellentmondásosan megítélt felkelőt a mosonmagyaróvári határőr-laktanya fölöttébb kétes hírű parancsnokával mossa össze. Dudás József nagyon mély benyomást tehetett Malasenkóra, hiszen két oldallal az említett szövegrész előtt is róla ír, de szintén tévesen: „Dudás alakulatait útközben Tata környékén semmisítettük meg”, pedig Tata, pontosabban Tarján közelében a Fánicsik György vezette Corvin közti csoportot támadták meg szovjet páncélosok november 9-én.

Irigylésre méltóan sok eredeti magyar dokumentumot tárt, tárhatott föl Kirov a szovjet katonai levéltárban. Az általa idézettek egy része ugyan már magyarországi forráshelyekről is előkerült, számos azonban lappang közülük, ha egyáltalán megtalálható lesz. A forradalom meglehetősen széles forrásbázisra támaszkodóan feltárt Hajdú-Bihar megyei iratai között nem szerepel az általa szemelvényesen idézett november 8-i munkástanácsi dokumentum, miként ismeretlen a miskolci-gyöngyösi-tiszapalkonyai munkástanácsok november 13-i, vagy a fegyveres erők-Írószövetség-egyetemi forradalmi bizottság november 7-i felhívása is. Kirov jegyzeteiből következően legalább hetvennyolc oldalnyi eredeti magyar dokumentumot tartalmaz az a forráseggyüttes, amelyből dolgozott. A szövegben idézettek jelentős részét a hazai történészek ez ideig nem ismerhették.

Több részletkérdésben is lehetne vitatkozni Kirovval, ennek azonban nem sok értelme van. Összehasonlíthatatlanul nagyobb anyag áll ugyanis a magyar kutatók rendelkezésére 1956-ról – különösen azóta, hogy az elmúlt években nagy fontosságú szovjet pártiratok is Magyarországra kerültek –, Kirov pedig nem is 1956 teljes politikatörténetének megrajzolására vállalkozott. Van azonban két olyan állítása, amelyet nem lehet szó nélkül hagyni. Kirov azt írja tanulmányának nagyon őszinte befejező részében, hogy a november 4-ét követő „emberi tragédiákat és súlyos ellentmondásokat” részben Nagy Imre idézte elő, aki „november 4-e után semmilyen engedményekre nem volt hajlandó”. Az állítás részben megfelel a valóságnak. Nagy Imre végül valóban nem hajlott engedményekre, mert azok árán legföljebb személyesen kerülhetne volna el a tragikus véget, de a nemzetet, az országot semmit nem segített volna. Másfelől Kirov azt írja, hogy Kádár „igyekezett az MSZMP 1956-os terveiből megvalósítani mindazt, ami a szovjet beavatkozás következtében akkor [1956 novemberének elején] nem volt megvalósítható”. Méltatlan, ahogyan itt egy szintre kerül a két személy, hiszen igaz ugyan, hogy a Kádár-kor (tagadhatatlanul Kádár szándékainak megfelelően) minőségileg más volt, mint a Rákosi-rezsim, amely ellen 1956-ban a magyar társadalom fellázadt, de alapvető jellemzőiben különbözött 1956 programjától is. Nem az utóbbi, a szabadság irányába mutató program egyes elemeit váltotta valóra, hanem a robbanástól való félelemtől vezéreltetve tett gesztus értékű engedményeket az alattvalói sorba visszakényszerített nemzetnek. Nem '56-ból mentette meg azt, ami menthető volt, hanem a szocialistának mondott rendszert védte-őrizte meg egy '56-hoz hasonló robbanástól, szükségszerű engedmények árán.

Kirov értékeléséhez kísértetiesen hasonlít Malasenkóé, aki mintha csekély affinitást mutatna az olyan fogalmak iránt, mint függetlenség, demokratizálódás, népjólét, hiszen annak ellenére, hogy ezekkel jellemzi Nagy Imre 1953–55-ben követett politikáját, mégis úgy látja, hogy Nagy hatalmának megtartása érdekében kezdett egyezkedni 1956-ban a felkelőkkel, akik – de ezt már én teszem hozzá – éppen a fent leírt

három követelést szabták a megbékélés feltételül. Akárcsak Kirov, Malasenko is a forradalom örökösének tekinti Kádárt, aki nem pusztán több részelemét valósította meg a forradalomban megfogalmazott követeléseknek, hanem „olyan társadalmi-gazdasági átalakítást hajtott végre az országban, amely a demokrácia kiszélesítését [...] szolgálta”. A szovjet viszonyokat természetesen jobban ismerő emlékező ugyanakkor nagyon plasztikusan, még hozzá Hruscsov szavaival írja le a Kreml urát befolyásoló szempontokat: „nem érthetünk egyet az események ilyen jellegű fordulatával sem mint kommunisták és internacionalisták, sem a Szovjetunió mint nagyhatalom nevében”. Vagyis Hruscsov a katonai beavatkozás mellett döntött, részben mert meg volt győződve a kommunista rendszer magasabbrendűségéről, és mert internacionalista kötelességének tekintette magyar elvtársai megsegítését, de természetesen szerepet játszottak ebben a Szovjetunió mint nagyhatalom katonapolitikai szempontjai, illetve ezeken keresztül saját személyes sorsa is.

A hadtörténész szerzőpáros a bevezető tanulmányban jóval többre vállalkozik, mint a szovjet katonai intervenció magyar forrásokra támaszkodó bemutatása. Egyes konkrét részletek pontosításán túl megkísérelnek választ adni olyan valóban lényeges kérdésekre, mint például hogy milyen magatartást tanúsított 1956-ban a Magyar Néphadsereg, lehet-e az átállásáról beszélni, illetve hogy miért nem volt eredményesen bevethető október 23-án a megmozdulás felszámolása érdekében, és miért nem volt képes megvédeni a forradalom vívmányait november 4-e után. Ahogyan az orosz szerzők is arra a megállapításra jutnak, hogy nem a szovjet hadsereg felelős a történetekért, ugyanúgy a magyar szerzőpáros is úgy értékeli, hogy a magyar hadsereg vélt vagy valós kudarcaiért a magyar politikai vezetés a felelős. Pontosabban az a rendszer, amelynek egyetlen szempontja a politikai megbízhatóság, a feltétlen és ellentmondás nélküli engedelmesség volt, és amelyben a szakmai tudás, az önálló döntésre, cselekvésre való hajlandóság és képesség gyanússá tett mindenkit. Természetes volt, hogy a politikai fő hatalom megingásával az önálló döntést nem ismerő, a személyes felelősséget nem vállaló katonai vezetés is működésképtelenné vált.

A három írás az 1956-os forradalom és szabadságharc sok eddig homályos vagy nem ismert részletét világítja meg, miközben számos összefüggés jobb megértését is lehetővé teszi. De hogy sok munka vár még a magyar és a szovjet hadtörténészekre, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Györkei Jenő és Horváth Miklós tanulmányuk utolsó fejezetének a *Mozaikok az ellenállás történetéből* címet adták. Valóban csak mozaikdarabkákat adnak közre, számos Kirov vagy Malasenko által leírt esetet meg sem említene. Nem foglalnak állást a Malasenko által többször említett gellérthegy-i, törökszentmiklósi vagy jászberényi harcokkal, sem az 1956 legendáriumában máig élő szovjet kivégzésekkel kapcsolatban. Feltáratlan még a KGB szerepe a küzdelemben, befolyása a szovjet hadseregre, kapcsolata a magyar elhárítással, részvétele a felderítésben, a megtorlás előkészítésében stb. Reméljük, hogy ez a közös kötet megalapozta az orosz és magyar hadtörténészek további közös munkáját, ami hozzásegíthet ahhoz, hogy szélesülő forrásbázisra építve, az eltérő szempontokat ütköztetve tovább árnyalhassuk a képet jelenkortörténetünk legizgalmasabb időszakáról.

Germuska Pál

ROSSZ TRÉFA

*Péter Károly: 1956 Baranyában.
Pécs, 1997, Alexandra Kiadó. 415 o.*

A forradalom vidéki eseményeiről a rendszerváltás után számos visszaemlékezés és helytörténeti tanulmány jelent meg. Ezek között több igazán színvonalas munka akadt, a tárgyalt kötet azonban nem tartozik ezek közé. Péter Károly, a Pécssett közisztületben álló nyugalmazott belgyógyász főorvos (1956-ban orvosegyetemista, MEFESZ-es), a helyi '56-osok egyik csoportjának támogatásával adta közre könyvét, versenyre kelve a konkurens kiadvány készítőivel.¹

A szerző egész Baranya megye 1956-os történetének bemutatására vállalkozott, de saját élet- és szenvedéstörténete legalább annyi helyet kapott könyvében, mint a forradalmi események leírása. Bár a nyitólapon ott díszeleg Tacitus „sine ira et studio” jelszava, könyvével leginkább saját maga és (orvos)társai „emlékművét” építgeti. Nagyvonalúan figyelmen kívül hagyja a szerzői jogok minden fajtáját: prózai műveket, verseket teljes terjedelemben közöl, könyvekből hosszasan idéz, és nem jelöli meg a forrást, MTI-fényképeket használ a copyright bármilyen feltüntetése nélkül. A sokfajta irat, irodalmi mű, visszaemlékezés és újságcikk – a szerző szándékával éppen ellentétesen – nem színesíti az elbeszélést, hanem inkább összekuszálja. E töredékes szerkesztési mód oka talán a szerző azon szándéka lehetett, hogy egy-egy témát egy tömbben tárgyaljon, emiatt azonban fragmentálissá vált a kötet.

Előszó helyett Albert Camus írását, John Donne versét, valamint Buzády Tibor és Kiss Dénes patetikus visszaemlékezését olvashatjuk az első oldalakon. (Utóbbi az aktuálpolitikai szlogenektől sem riad vissza, és a „Kimentek a tankok – bejöttek a bankok!” színvonalú fordulatokkal a *Magyar Fórum* heti jegyzetére emlékeztet.) Az I. rész – *A kelet alkonya (egy világbirodalom bukásának kezdete)* – már címében is egy közkeletű mítosz igazolására törekszik: a „gonosz birodalmát” 1956-ban itt, Magyarországon érte végzetes csapás,² ezt azonban sem az elbeszél – személyes – történet,

¹ Romváry Ferenc–Rozs András: *Mecseki Láthatatlanok, Pécs – 1956. Dokumentumok és emlékezések*. Pécs, 1997, Pécs Története Alapítvány.

² A témát számos nézőpontból megvitaták az 1996 őszi Budapesten rendezett, *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* című nemzetközi konferencián. Lásd *Évkönyv V. 1996/1997*. Szer-

sem a bemutatott dokumentumok nem igazolják. A kötet csapong a különböző témák között: először a baranyai „Fehér könyv”-ből ad ízelítőt, majd egy 1953–56-os kronológiát közöl, amit egy Márai Sándor-vers szakít meg, ezt követi önálló fejezetben Nagy Imre bírósági tárgyaláson elmondott önéletrajza 1944-ig, illetve életrajzának kronológiája az 1945–53 közötti időről. (Az utóbbit Péter Károly minden bizonnyal Rainer M. János Nagy Imre-életrajza alapján³ írta, de nem hivatkozik rá.)

Az *Alulnézeti történelem – Baranyában* című fejezetben egy kis „archontológiát” találunk a pártok és köztestületek 1944–48 közötti helyi tisztségviselőiről, valamint megismerkedhetünk a szerző fiatalkorának néhány epizódjával. E részben külön fejezet foglalkozik Pécs 1956-os katonai helyzetével – feltehetőleg periratok alapján. Itt Péter Károly pontatlanul „MUSZ-osoknak” nevezi a bányászkatonákat, és Maléter Pált a „MUSZ központi parancsnokává” nevezi ki. (Valójában ezek a sorállományú katonák a Kisegítő Műszaki Katonai Alakulatok – KMKA – kötelékébe tartoztak, és „osztályidegen” minősítésük miatt nem láthattak el fegyveres szolgálatot; Maléter pedig mellőzöttségéből lett az alakulat parancsnoka.) A szerző ezután előreszalad a katonai események vázlatos ismertetésével egészen 1956. november 4-ig, majd a Pécsi Orvostudományi Egyetem forradalom előtti életéhez tér vissza.

A II. részben címe ellenére – *1956 ősze a pécsi egyetemeken és főiskolán* – olvashatunk a mecseki Láthatatlanokról, a pécsi és a megyei forradalmi eseményekről (járasonként), és az 1957 januárjáig tartó utóvédharcokról. A szerző szövege váltakozik a korábban máshol megjelent visszaemlékezések, cikkek újraközlésével, Péter Károly kevés önálló mondanivalóval áll elő. Itt is tárgyi tévedésekbe botlunk, mint például a 111. oldalon, ahol „Ami a Sztálin-szoborból maradt” aláírással a gellérthegyi Szabadság-szobor ledöntött szovjet katonája csizmájának képét közli (a Duna jól látszik a fotón).

Néhány érdekes visszaemlékezés-fragmentum után az 1956. november 4. utáni kronológiában több helyen szó szerint átvesszi – eddigi módon – *1956 Kézikönyve*⁴ kronológiáját. (Lásd november 16., november 17., november 19., november 20., november 22., november 23., november 29., december 6., december 7., december 9.) Ugyanígy jár el a 272–276. oldalakon az 1957–59-es kronológiánál. A 293–295. oldalakon *A megtorlás halálos áldozatai Baranya megyében* címmel szó szerint közli Szakolczai Attila *1956 Kézikönyve* III. kötetében megjelent Herczeg József-, Petrus József- és Szabó István-életrajzeit. A 295–315. oldalakon pedig szintén e kézikönyv III. kötete *Perek* fejezetének tipográfiáját utánozva újraközli Csikor Kálmán és társai,

kesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János. Budapest, 1997, 1956-os Intézet.

³ Rainer M. János: *Nagy Imre*. Politikai életrajz. I. köt. 1896–1953. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

⁴ *1956 Kézikönyve*. Főszerk. Hegedűs B. András. I. köt. *Kronológia*. Írta és összeáll. Hegedűs B. András, Beck Tibor, Germuska Pál. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

Dobrovics Emil és társai, Kertész Endre és társai, Turner István és társai, valamint Mecseri János és társai perének adatait.⁵

A III. rész – „...és utána néma csönd...” – szintén nagyon heterogén: találunk itt egyetemi fegyelmi iratokat, beszámolót a disszidáló egyetemistákról, egy 1996-os újságcikket *Akiket csak életcéljuktól fosztottak meg* címmel, majd egy oldalban összefoglalva a pécsi egyházmegye 1956-os történéseit.

Az eddigieknél még zavarosabb és furcsább a *Negyven év múlva (és ami közben történt)* című IV. rész, ahol a szerző személyes üldöztetéseinek előadásán túl leleplezőnek szánt iratokat, újságcikktöredékeket, könyvrészleteket halmoz egymásra valamiféle bizonytalan üzenet bizonyítékaként: „»Az írástudók árulása« avagy »az értelmiség útja az osztályhatalomhoz«. Ehhez a fejezethez semmiféle kommentár nem íratik! Itt mindenki mindent önmaga írt magáról! Mi »lábhoz tett fegyverrel« és ámulattól szájtátva olvassuk! A tanulság levonása az olvasó feladata!” (325. o.) Itt Péter Károly teljesen elvész az 1990 utáni veteránügyek parttalan, terméketlen és sokszor ízléstelen tárgyalásában: ki igazolt ellenálló, és ki nem az, kinek jár kiüntetés, és kinek nem, kiről bizonyosodott be, hogy 1958-as halálraítélése előtt karhatalmista volt stb. A közreadott fénymásolat-tengerben elvesznek a pécsi '56-os emlékmű- és emléktábla-állítás, vagy a rehabilitációk valóban érdekes dokumentumai.

Paradox módon – hiszen itt csak néhány kommentárja olvasható – az utolsó rész tükrözi legvilágosabban Péter Károly írói attitűdjét, gondolkodásmódját. Egy nagy-szerű, felemelő forradalom után a hallgatás, a félreállítottság évtizedei következtek, és az 1989–90-es fordulat sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: emiatt csalódott és sértődött a szerző. Valami igazságtételi hevület munkál benne, és még az *1956 Kézikönyve* pontatlanságaiban is kirekesztési és hamisítási szándékot vél felfedezni. Én azonban nem hiszem, hogy a magyarországi – baranyai, pécsi stb. – közhangulaton és morális helyzeten változtatni lehet azzal, hogy a pécsi orvosi egyetem rektorának és professzorainak húsz évvel korábbi munkásórfotóit és talmi munkásmozgalmi dicsekvéseit újraközzli. Nem hiszem, hogy ilyen „leleplezésekkel” a mai olvasót, és különösen a fiatalokat a forradalom ügye mellé lehet állítani; nem hiszem, hogy ezzel, vagy akármilyen rehabilitációval, kárpótlással el lehet feledtetni évtizedek szenvedését és félreállítottságát.

Péter Károlyt magánemberként sajnálom, de módszereit egy történeti szakmunkában megengedhetetlennek tartom. A szerző mintha abba a csapdába esne bele, mint Milan Kundera *Tréfájának* főhőse, Ludvík Jahn: egy hajdani balsikerért akar bosszút állni – ha csak verbálisan is, a bosszú azonban visszafelé süll el –, s újra önmagát bünteti vele. Arra viszont senki sem tud válaszolni, hogy akkor mi legyen a történelem „gonosz tréfáival”. Talán elfelejtsük őket?

⁵ Vö. *1956 Kézikönyve*. 3. köt. *Megtorlás és emlékezés*. Szerk. Kende Péter; összeáll. Szakolczai Attila, Germuska Pál, Boros Géza. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

Litván György

NÉMET NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ
A MAGYAR FORRADALOMRÓL

Géza Alföldy: UNGARN 1956. Aufstand, Revolution, Freiheitskampf.

Vorgetragen am 29. Oktober 1996.

Heidelberg, 1997, Universitätsverlag C. Winter. 170 o.

*/Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der
Wissenschaften. Bd. 2./*

A heidelbergi egyetem neves ókortörténész professzora, aki tanulmányait Magyarországon végezte, s diákként maga is résztvevője volt a forradalomnak, 1996 októberében előadást tartott a német egyetem hallgatóinak a negyven év előtti magyarországi eseményekről, azok okairól és következményeiről, valamint történeti irodalmáról. Ennek az előadásnak a szövegéből nőtt ki többszörös bővítés eredményeként a jelen munka, amely – mint erről a továbbiakban szó lesz – igazi nyeresége a témával foglalkozó, eddig sem jelentéktelen nemzetközi szakirodalomnak. Szükségességét és sikerét jelzi, hogy rövid időn belül második kiadása is megjelent.

A könyvnek – különösen az előszónak és az első résznek – erőteljes személyes jellege is van. A szerző egyrészt saját emlékeiből indul ki az október 23-i tüntetés és az azt követő események leírásánál, másrészt nyilvánvalóvá teszi, hogy felfogásában és érzelmeiben ma is teljes mértékben azonosul a magyar forradalom és szabadságharc céljaival és igazságával. Ez azonban a legkevésbé sem befolyásolja objektivitását és munkája tudományos értékét. Ellenkezőleg, a munka a tudomány egységét példázza annak demonstrálásával, hogy az igazi tudós szakterületétől távol is jelentős és kifogástalan teljesítményre képes. A könyv minden részletében érvényesül ugyanis a tudományosság két legfőbb kritériuma: a tények, források tisztelete és a kritikai szellem.

1956 ma már kiterjedt külföldi szakirodalmából Alföldy professzor munkája mindenekelőtt azzal emelkedik ki, hogy – amint az a szövegből és az idézett forrásokból, valamint a felhasznált szakirodalomból egyaránt kiviláglik – a szerző nem elégszik meg a már jó ideje ismert és sokszor idézett forrásokkal vagy az azokat helyettesítő feltételezésekkel, hanem felkutatja és felhasználja a legújabbban előkerült szovjet, magyar és nyugati kormányzati, diplomáciai, rendőrségi, levéltári, politikai, kulturális és egyéb forrásanyagokat. Számunkra természetesen különösen jóleső a legutóbbi évek hazai kutatási eredményeinek, s bennük az 1956-os Intézet kiadványainak nyomatékos elismerése a szerző részéről. Kétségtelen persze, hogy a szovjet pártelnökség vitáit és határozatait ismertető dokumentumok (az úgynevezett Malin-feljegyzések, illetve A „Jelcin-dosszié” és a *Döntés a Kremlben, 1956* című kötetek) figyelembevétele nélkül nem lehet komolyan és konkrétan a magyar forradalom nemzetközi helyzetéről és esélyeiről, vagy Kádár János november eleji szerepéről beszélni. Ez természete-

tesen csupán egyetlen példa, de kevés szerzőről mondhatjuk el ilyen egyértelműen, hogy helyzete, nyelvismerete és áttekintő képessége révén egyforma otthonossággal mozog a nemzetközi és a magyar szakirodalomban.

Alföldy Géza munkája annyiban is ritka értéke a „külföldi” ’56-os irodalomnak, hogy határozott kritikával kíséri és szorgalmasan gyomlálja a nemzetközi – így a német és az angol nyelvű, valamint a magyar – szakirodalomban is fel-felbukkanó alap-talan legendákat, hibás feltételezéseket és makacs tévedéseket. Hozzátehetjük, hogy a kritikai megjegyzések és elemzések nem szórványosan, véletlenszerűen fordulnak elő a könyvben: a kötet tömör tanulmányt követő második, nagyobb felét, pontosabban éppen kétharmadát ugyanis a szakirodalomban műfajilag egyedülálló tematikus historiográfia és bibliográfia tölti ki. A szerző végighalad mintegy száz kérdésen, kezdve a forradalom jellegén, okain és előzményein, folytatva a fegyveres harc szakaszain és helyszínein, a kormányátalakításokon, a szovjet magatartáson és célokon, a nyugati hatalmak reakcióin, a Szabad Európa Rádió szerepén és felelősségén, az antiszemitizmus jelentkezésén és az ezzel kapcsolatos vádakon, végezve a megtorlás méretein és irányain, a kádári ígéreteken és politikán, az utóvédharcokon, és így tovább.

Ilyen összeállítás – ezt némi szégyenkezéssel kell bevallanunk – eddig magyarul sem készült, noha az is tény, hogy a szerző e munkájához hasznosíthatta intézetünk 1956 Kézikönyvének bibliográfiai kötetét. Ő azonban nem pusztán felsorolást nyújt egy-egy témakör nemzetközi irodalmáról, hanem tartalmilag is összegzi, mit tudunk (és mit nem tudunk még) a kérdéstől, s eközben felelős bírálattal illeti a szakirodalom néhány közismert termékét. Így például David Irving eredetileg angolul, majd németül is nagy példányszámban megjelent könyvéről (*Uprising!*, illetve *Aufstand in Ungarn*) megállapítja, hogy a köztudottan szélsőjobboldali szerző a forradalmi szereplők származásának firtatásával, illetve a forradalmi napokban szórványosan jelentkező antiszemitizmus felnagyításával nem véletlenül nyerte el kutatásaihoz a Kádár-korszakban a hivatalos támogatást. Irving munkáját egyébként inkább történelmi riportsorozatnak, semmint összefoglaló műnek tekinti.

Gyurkó László 1996-ban kiadott könyve esetében ismerteti az előzményeket, méltányolja, hogy a szerző jórészt felülvizsgálta egykori Kádár-portréjában és korábbi ’56-os „Előtanulmányában” kifejtett nézeteit, elismeri továbbá, hogy számos részletkérdésben új ismereteket és elemzéseket nyújt, de megítélése szerint az események egészéről Gyurkó nem ad egyértelmű összképet, arról nem is szólva, hogy a monográfia csaknem 600 oldalas terjedelméhez képest roppant kevés szó esik a forradalom okairól és következményeiről, valamint történelmi helyéről és értékeléséről.

Alföldy Géza professzor életművének e „mellékterméke” olyan munka, amely nem csupán a magyar forradalom nemzetközi szakirodalmának nyújt – hála a német nyelv széles körű ismertségének – nagyon értékes új fogódzókat, hanem számunkra, magyar kutatók számára is megkönnyíti és egyben kötelességünké is teszi eddig megszerzett ismereteink újabb összegzését, rendszerezését, és a szükséges kutatási irányok kijelölését. De addig is nagyon kívánatos lenne ezt az igen hasznos könyvet magyarul is megjelentetni.

BESZÁMOLÓ AZ 1956-OS INTÉZET 1997. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

1997-ben az 1956-os Intézet jelentős lépéseket tett a komplex jelenkor-történeti tudományos intézménnyé alakulás irányában. Az 1956-os forradalom történetének további feltárása mellett több új kutatási program indult a sztálinista diktatúra 1945 utáni kiépülésének, a forradalmat követő restauráció és az 1988–90-es rendszerváltozás történetének megismerésére. A tudományos, klasszikus kutatóintézeti tevékenység bővítése mellett nagyobb hangsúlyt fektettünk a – közalapítványi státusból is adódó – szolgáltató feladatokra: könyvtárunk, interjútárunk és adatbázisaink nemcsak a szakmai közönség, hanem a laikus érdeklődők számára is nyitottak már. Az Intézet publikációs tevékenysége témájában és a műfajok tekintetében is gazdagodott. Az eddigieknél nagyobb teret kaptak digitális kiadványaink (internetes honlap és tananyag, a készülő multimédia CD-ROM), amelyekkel egyrésztől témánk még sokoldalúbb és színesebb bemutatására nyílik lehetőség, másrésztől szélesebb közönséggel ismertethetjük meg eredményeinket.

TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

Kiadványok

1997-ben az 1956-os Intézet saját kiadásában hét kötetet jelentetett meg, a Belügyminisztériummal közösen pedig egy dokumentumgyűjteményt adott közre.

Eörsi László *Ferencváros 1956* című kötete a IX. kerület forradalmi eseményeinek krónikája, az egyes felkelőcsoportok tevékenységét mutatja be napról napra.

Beck Tibor és Germuska Pál *Forradalom a bölcsészkaron* című tanulmánykötete az ELTE – akkoriban két különálló – bölcsészkarának 1956–58 közötti történetét rajzolja meg a Kolhoz Körtől a forradalmon, a megtorláson át az egyetemi pártszervezeten belüli harcokig.

A *Pártok 1956* az Intézet Oral History Archívuma interjúkötet-sorozatának harmadik darabja, amely a forradalom alatt (újja)alakuló pártok vezetőivel készített interjúkból ad közre válogatást, elemző tanulmányok kíséretében.

Boros Géza *Emlékművek '56-nak* című könyve – amely elnyerte a Szép Magyar Könyv Verseny '97 díját is – az 1956-os forradalomnak és hőseinek állított emlékek első átfogó esztétikai-művészettörténeti elemzése. A kötet az összes Magyarországon és külföldön állított emlék adattárát, valamint fénykép-illusztrációkat is tartalmaz.

Az 1996–97-es *Évkönyv* a szokásos beszámolókon, gyűjteményjegyzékeken és bibliográfián kívül közölte az 1996. szeptember 26–29. között az MTA és az Intézet szervezésében Budapesten zajlott *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* című konferencia legfontosabb előadásait és hozzászólásait.

A *Tánczos Gábor emlékkönyv* a Petőfi Kör egykori titkárának, a fiatal pártellenzéki értelmiség vezető alakjának pályaképét rajzolja meg kortársak és barátok visszaemlékezéseivel, dokumentumok, valamint Tánczos tanulmányainak és publicisztikai írásainak közreadásával.

Az Intézet az új célkitűzések jegyében vállalkozott a neves lengyel történész, Andrzej Paczkowski *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989* című munkájának kiadására. Az élvezetes stílusban megírt könyv a legfrissebb kutatások alapján, újszerűen mutatja be a kelet-európai „testvérország” elmúlt ötven évét, számos esetben utalva a magyar és lengyel történelem eseményeinek párhuzamosságaira.

A Belügyminisztériummal közösen kiadott *Rendőrségi napi jelentések* II. kötete az Országos Rendőr-főkapitányság 1956. december 13. és december 31. közötti napi jelentéseit közli.

Nagy-Britanniában, a Frank Cass kiadónál Terry Cox professzor szerkesztésében megjelent a *Hungary, 1956 – Forty Years On* című gyűjteményes kötet, amely négy munkatársunktól közöl öt tanulmányt. A könyv a korábban a Longman kiadónál megjelent tankönyv után angol nyelven az első összefoglaló munka az 1956-os forradalomról.

Események

Május 5. és június 29. között tartott nyitva a Fővárosi Lengyel Kisebbségi Önkormányzat és a Budapesti Történeti Múzeum által rendezett „*Lengyel Nyár – Magyar Ősz*”. *Lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatok 1956–1989* című kiállítás a Várban. Tischler János szaktanácsadóként segítette a kiállítás megrendezését, ő írta a kísérőszövegeket is.

Június elején a budapesti Lengyel Intézetben rendezték a *Magyar párbeszéd az 1980–81-es Lengyelországról és a Szolidaritásról* című felolvasóestet, amelyen Tischler János a lengyel válsággal kapcsolatos MSZMP-dokumentumokról tartott előadást.

Szeptember 4-én a Maléter Pál 80. születésnapja alkalmából rendezett 301-es parcellabeli és tököli ünnepségeken az Intézet is képviseltette magát.

Szeptember elején Debrecenben az Intézet több munkatársa szervezőként, szekcióvezetőként és előadóként vett részt a *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben* címmel megrendezett II. Jelenkor-történeti Konferencián.

Októberben a szófiai Magyar Intézetben rendezett 1956-os emlékkiállításához válogatott és kölcsönzött könyveket az Intézet könyvtára.

Október elején a Cold War International History Project (Woodrow Wilson Center, Washington D. C.) keretében Intézetünkben tartottuk a *Sztálin és a hidegháború – új európai levéltári dokumentumok tükrében* című kétnapos nemzetközi tudományos tanácskozást, melyen Békés Csaba (a konferencia magyarországi szervezője)

és Rainer M. János tartott előadást. A tanácskozásra érkeztek történészek Bulgáriából, Csehországból, Franciaországból, Kanadából, Lengyelországból, Nagy-Britanniából, Németországból, Norvégiából, Olaszországból, Oroszországból, Romániából, Szlovéniából és az Egyesült Államokból is.

Október elején Tischler János előadást tartott a Szent László Akadémia, az 1956-os Alapítvány és a Konrad Adenauer Alapítvány rendezésében tartott *1956 – a kommunizmus bukásának nyitánya* című kétnapos konferencián.

Október elején a budapesti Goethe Intézetben javaslatunkra és szervezésünkben konferenciát rendeztek az állambiztonsági iratok hozzáférhetőségével és tudományos hasznosításával kapcsolatos kérdésekről. A tanácskozás levezető elnöke Hegedűs B. András volt, előadást tartott Peter Busse, a Volt Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának Iratait Felügyelő Szövetségi Biztos Hivatalának (közkeletű nevén „Gauck Hivatal”) helyettes vezetője, Markó György, a magyar Történeti Hivatal elnöke, Kenedi János, az 1956-os Intézet munkatársa, Kőszeg Ferenc képviselő és Manfred Wilke professzor, valamint hozzászólt a vitához Kónya Imre képviselő és Demszky Gábor főpolgármester. (A konferencia szövegét 1998-ban publikáltuk.)

Október közepén mutattuk be Andrzej Paczkowski kötetét a budapesti Lengyel Intézetben. A könyvet a szerző jelenlétében Barbara Wiechno, Litván György, Maciej Kozminski, Szokolay Katalin és Tischler János méltatták rövid referátumukban. Ugyanaznap délután kerekasztal-beszélgetést rendeztünk az Intézetben *Párhuzamok és eltérések – az 1939 utáni lengyel és magyar történelem alakulása* címmel, amelyen a lengyel szakértőkön és munkatársainkon kívül részt vett többek között Bozóki András politológus, Kiss Gy. Csaba történész, Niederhauser Emil akadémikus, Pető Iván történész, országgyűlési képviselő és Pozsgay Imre.

Az Intézet munkatársai 1997 októberében több tévéfilm elkészítésében működtek közre (többek között az MTV *Rendszerváltó évek* című sorozatában). Október 24-én mutatta be a Magyar Televízió az Intézet közel évtizedes tevékenységéről szóló filmjét Sódar Gitta rendezésében.

Október 23-án Szakolczai Attila a Szigethy Attila Alapítvány rendezésében tartott konferencián a győri forradalomról adott elő; Litván György Székesfehérváron és Dorogon, Hegedűs B. András a Ferencvárosban, Germuska Pál Tatabányán mondott ünnepi beszédet.

December elején került sor *A mi Magyarorszáგunk* című tanácskozásra, amelyet a hetvenéves Kende Péter, az MTA külső tagja, az 1956-os Intézet Közalapítvány kuratóriumának elnöke tiszteletére a Politikatudományi Társaság Elméleti Szekciója, az ELTE BTK Politikaelméleti Tanszéke, valamint a Közép-Európai Egyetem (Central European University – CEU) Politikatudományi Tanszéke közösen rendezett a CEU Popper-termében. Az egész napos konferencián 14 előadás hangzott el, az Intézet részéről Hegedűs B. András, Litván György és Rainer M. János tartott referátumot.

Gyarapodások

Az Oral History Archívum gyűjteménye 1997-ben 12 tétellel gyarapodott. Ebből nyolc tétel az úgynevezett „gyerekkutatás” számára készült, 4 tétel életútinterjú.

A könyvtár összesen 851 kötetrel növelte állományát, ennek 34 százaléka 1956-os irodalom. A könyvek körülbelül felét ajándékba kaptuk, részben külföldről. kétszáz egységgel gyarapodott a könyvtár vegyes iratainak gyűjteménye (kéziratok, előadások stb.), ezek adatbanki bevitele megtörtént. A bibliográfiai adatbázis 2512, a sajtófigyelés adatbázisa 734 tétellel növekedett. Egyre több kutató fordul Intézetünkhöz, hogy igénybe vegye dokumentum- és könyvtárunk szolgáltatásait.

Az Intézet videotára 17 dokumentumfilm és 3 játékfilm videokazettájával gyarapodott, amelyet két 1956-os tárgyú zenemű és 4 saját készítésű, az Intézet tudományos rendezvényeiről felvett videodokumentáció egészít ki. A videotár gyarapodását az adatbank videotára tartalmazza, a könyvekhez hasonlóan ez is a kutatók rendelkezésére áll.

Az Országos Széchényi Könyvtár 1956-os fondja 9 tétellel gyarapodott. A Soros Alapítvány megőrzésre átadta Losonczy Géza snagovi fogságban írt eredeti leveleit (amelyeket ez ideig a román Securitate irattára rejtett); az Egyesült Államokba emigrált Jankó Béla orvosprofesszor gyűjteményét az amerikai diákemigráció irataival és számos – részben ismeretlen – emigrációs kiadvánnyal; a kanadai Szablya házaspár 1956-os tárgyú színművének (*Színhagyományokon alapuló dráma az 1956-os magyar szabadságharc történetéből*) angol és magyar nyelvű kéziratát; Donáth Ferenc és Molnár Miklós négy 1978-ban írt eredeti levelét. Birtokunkba került a Külügyminisztérium forradalmi bizottsága iratainak egy része, valamint a New York-i Magyar Ház magyar tárgyú – több száz tételből álló – sajtókivágot-gyűjteményének mikrofilmmásolatai.

Az adatbank a folyamatos üzemelés mellett jelentékeny technikai fejlesztéseket hajtott végre. Megtörtént az Intézet szerverének és hálózati programjának korszerűsítése. Megkezdődött az Oracle-alapú adatbázisra való átállás, amelynek első lépéseként az Intézet Oracle-partner lett.

Jelentősen bővült az Intézet jelenkor-történeti adatbázisa: megtalálható benne *1956 Kézikönyvének* kronológiája és a periratokban szereplő személyek adatai. Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság Információs és Kommunikációs Technológiai Alkalmazások (OMFB IKTA) Programja támogatásával megkezdődött a fotótár megvalósítása. Eddig – a Magyar Nemzeti Múzeummal és a Magyar Távírási Irodával való gyümölcsöző együttműködés keretében – kilencszáz fényképet digitalizáltunk, és körülbelül 500 fényképet tettünk alkalmassá a CD-ROM-felhasználatra. Az év végére befejeződött az 1956-os forradalomról szóló CD-ROM szoftverének elkészítése, a kronológia, az életrajzok, a bibliográfia, a mozgóképek és a hanganyagok összegyűjtése és elsődleges feldolgozása.

1997 decemberében a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Sulinet-programjába is bekapcsolódtunk: az elnyert pályázati támogatásnak köszönhetően lehetőséget kaptunk egy digitális történelemóra elkészítésére. (Az 1956-os forradalom törté-

netét feldolgozó 5 lecke jelenleg már közvetlenül hozzáférhető a minisztérium www.sulinet.hu és az Intézet www.rev.hu/sulinet című honlapján.)

A megnehezedett pénzügyi körülmények és az állami költségvetés reálértékének csökkenése miatt az Intézet nagy figyelmet fordított a különböző állami és magán-szervezetek által meghirdetett pályázatokon való részvételre. Az Országos Tudományos Kutatási Alap eddig is élvezett támogatásán túl elsősorban az OMFIB IKTA és a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium pályázatának elnyerésével jutottunk a számítógépes fejlesztésekhez szükséges további anyagi forrásokhoz.

A Magyar Könyv Alapítvány támogatta a *Tánczos Gábor emlékkönyv* és Boros Géza kötetének kiadását. Kenedi János kutatásait az Open Society Institute, a videotár gyarapítását és nyilvántartásának fejlesztését a Magyar Történelmi Filmalapítvány támogatta.

A Soros Alapítvány eszköztámogatást nyújtott az intézeti adatbank korszerűsítéséhez, támogatta a készülő CD-ROM munkálatait, *A fordulat évei 1945–47* című konferencia és kiállítás szervezését, valamint a kötet megjelentetését, továbbá Boros Géza könyvének publikálását.

Az Intézet munkáját 1997 év végéig repülőjegyekkel a Malév Rt., biztosítással a Hungária Biztosító Rt. is szponzorálta.

ELŐADÁSOK, TANFOLYAMOK

Felsőoktatás

Litván György egyetemi tanár az ELTE Szociológiai Intézetében, Hegedűs B. András egyetemi docens az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Tanszékén folytatta több éve tartó kurzusait.

Rainer M. János az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Tanszékén tartott szemináriumot *Keresztező életrajzok – Rákosi, Nagy Imre, Kádár, valamint Hatalom és társadalom Magyarországon a sztálini rendszer idején* címmel.

Tischler János a miskolci egyetem Bölcsészettudományi Intézetének Magyar Történelmi Tanszékén 1945 utáni magyar és közép-európai történelemről tartott szemináriumot.

Szakolczai Attila a MÚOSZ Bálint György Újságíró-iskoláján XX. századi magyar történelmet adott elő.

Valuch Tibor egyetemi docens a debreceni KLTE és az ELTE Szociológiai Intézetében társadalomtörténetet oktatott.

Nemzetközi kapcsolatok

Az Intézet a már említett amerikai és német kapcsolatokon kívül együttműködik a Freie Universität Berlin „állampárti” kutatócsoportjával. Munkatársaink megkezdték – a román és a magyar állami szervek hatékony támogatásával – a szervezett és törvényes keretek között folyó romániai levéltári kutatásokat. A lengyel társintézetekkel tovább ápoltuk intenzív tudományos kapcsolatainkat. Munkatársaink az Amerikai Egyesült Államokban, Angliában, Csehországban, Franciaországban, Írországban, Német-

országban, Norvégiában és Oroszországban vettek részt különböző tudományos konferenciákon, és tartottak előadást.

1997-ben elkészült az 1996. évi nemzetközi konferenciát összefoglaló, 90 perces *Hungary and the World* című angol nyelvű videofilm, amelyet a washingtoni Woodrow Wilson Center megbízása alapján munkatársaink készítettek, s amelyet várhatóan a *History* nevű tévécsatornán fognak sugározni.

Februárban Hegedűs B. András a dublini egyetem Trinity College-ában *Magyarország 1956 – újragondolva* címmel tartott előadást, és részt vett az egyetem tranzitológiai és szociológiai intézetének egy-egy szemináriumán.

Márciusban Rainer M. János a prágai Károly Egyetemen két előadást tartott.

Áprilisban Litván György részt vett a berlini Magyar Házban rendezett *A hatalom története Magyarországon 1848–1956–1989* című konferencián. A hónap közepén Békés Csaba Oslóban tartott egy-egy előadást a Védelmi Kutatások Intézetében, illetve az ottani egyetem Modern Kori Történeti Tanszékén.

Májusban Békés Csaba az egyesült államokbeli Athensben, a *The New Cold War* című konferencián, Hegedűs B. András Moszkvában a Magyar Kulturális, Tudományos és Tájékoztatási Központban *1956 hagyományai a mai magyar politikai és ideológiai vitákban* címmel tartott előadást.

Május végén–június elején Hegedűs B. András részt vett Berlinben a Magyar Ház konferenciáján, és előadást tartott a Zentrum für Information und Dokumentation für Ost- und Südeuropa szemináriumán. Júniusban Brühl bei Kölnben a Bundeszentrale für politische Bildung szervezésében zajló, a szovjetizálás problémáival foglalkozó konferencián előadást tartott *Vergleich der Sovietisierung der Satellitenstaaten der UdSSR aus ungarischer Sicht* címmel.

Októberben Bukarestben Tischler János és Hegedűs B. András tárgyalásokat folytatott a román köztársasági elnök főtanácsadójával és több román levéltári szervezet vezetőjével – beleértve a volt Securitate archívumának vezetőit is –, valamint Mihai Retegan professzorral. Megkezdődött a magyar forradalommal és a Nagy Imre-csoport internálásával kapcsolatos romániai levéltári dokumentumok összegyűjtése, rendezése, és kiadásuk előkészítése.

Október 19. és 26. között Tischler János és Ständeisky Éva Lengyelországban járt előadókörúton. Ennek keretében a varsói Magyar Intézetben, illetve varsói, otwocki, radomskói és łódzi középiskolákban tartottak filmvetítéssel egybekötött előadásokat, Łódzban Tischler megnyitotta az ottani Magyar–Lengyel Baráti Társaság fotókiállítását.

November elején Kende Péter, Békés Csaba és Tischler János részt vett Varsó-Jahrankában a *Poland 1980–82 – Internal Crises, International Dimensions* című kritikai oral history konferencián.

Novemberben Hegedűs B. András a német Európai Akadémia meghívására részt vett *Az NDK – emlékezés egy elsüllyedt államra* című nemzetközi kollokviumon Otzenhausenban (Saarland). Litván György a párizsi Magyar Intézetben tartott előadást a *Francia–magyar történelmi kapcsolatok* című konferencián.

Az év folyamán (elsősorban Sárközy Réka munkájának köszönhetően) a berlini Haus Checkpoint Charlie Múzeum számára – a Magyar Nemzeti Múzeum és a Had-

történeti Múzeum, valamint magánszemélyek segítségével – értékes 1956-os múzeumi tárgyakat (röplapokat, újságokat, Maléter Pál ezredesi köpenyét, korabeli ruhákat, fegyvereket stb.) gyűjtöttünk össze a kiállítás kibővítendő magyar részlegéhez.

Tanfolyamok, pályázatok, viták

1997-ben nyolc tudományos vitára, szakmai napra került sor. Az első félévben az *1956 Kézikönyve* szakmai tapasztalatairól, Szokolczai Attila győri tanulmányáról és Tischler Jánosnak a lengyel válsággal kapcsolatos, kéziratos tanulmányáról rendeztünk vitát. A második félévben a Történeti Hivatal újonnan kinevezett vezetői ismertették terveiket és együttműködési elképzeléseiket az Intézet plénuma előtt, majd Kövér György elkészült Losonczy Géza-biográfiáját (amely 1998-ban meg is jelent), Révész Sándor Gimes Miklósról íródó monográfiájának részleteit és Rainer M. János Nagy Imre-életrajzának 1953–55 közötti időszakkal foglalkozó részét vitattuk meg. Békés Csaba, Kende Péter és Tischler János beszámolt a lengyelországi válságról rendezett nemzetközi konferenciáról.

Otthontadtunk a Dénes Iván Zoltán vezetésével működő Bibó Műhelynek, amely 1997-ben tíz alkalommal rendezett nyílt tudományos vitát.

A MUNKATÁRSÁK PUBLIKÁCIÓINAK JEGYZÉKE 1997–1998

BECK TIBOR

Forradalom a bölcsészkaron. Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 240 o. (Germuska Pállal közösen.)

BÉKÉS CSABA

The 1956 Hungarian Revolution and the Great Powers. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 13. 1997. June Nr. 2. 51–66. o.; in *Hungary, 1956 – Forty Years On.* Ed. by Terry Cox. London–Portland, Frank Cass, 1997. 51–66. o.

Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom. In *Évkönyv V. 1996/1997.* Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János. A konferencia előadásait és vitáit sajtó alá rendezte Bak János. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 201–213. o. (Rövidítése a további tételekben: *Évkönyv V. 1996/1997.*)

A magyar semlegesség 1956-ban. In *Semlegesség. Illúziók és realitás.* Előszó Dérer Miklós. Budapest, Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutatások Központja, [1997]. 111–130. o.

A Nyugat reagálása és a kelet-európai kapcsolatok. In *Évkönyv V. 1996/1997.* 254–255. o.

Soviet Plans to Establish the Cominform in Early 1946. New Evidence from Hungarian Archives. *Cold War International History Project Bulletin, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D. C., Issue 10.* 1998. March 135–136. o.

Die Sowjetunion und die Ungarische Revolution. Ungarische und sowjetische Dokumente zum politischen Entscheidungsprozess im Herbst 1956. *Osteuropa*, 1997. Nr. 10–11. 407–425. o. (Tischler Jánossal közösen.)

Die ungarische Revolution von 1956 und die westlichen Grossmächte. In *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa.* Hrsg. von Hans Henning Hahn und Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verlag, 1996. 98–107. o.

What are the Malin Notes About? Soviet Decision Making in Hungary in 1956. *Electronic Appendix. Cold War International History Project Bulletin, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D. C., Issue 8–9.* 1997.

Napló elvtársaimnak. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. március 6. 10. sz. 14. o.
Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések, 1940–1956 c. művéről.*

EÖRSI LÁSZLÓ

1956 a XIII. kerületben. Budapest, Angyalföldi József Attila Művelődési Központ Helytörténeti Gyűjteményének Klubja, 1997. 16 o. /XIII. kerületi helytörténeti füzetek 2./

Civil felkelők. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. október 27. 7. o.

A corvinisták a második szovjet támadás után. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 11. sz. 60–67. o.

Dudás és „Szabó bácsi”. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. január 23.

Dudás József. *Rubicon*, 8. évf. 1997. 8. sz. Mell. I. o.

Felkelő csoportok harcai Budapesten 1956-ban. *Életünk* (Szombathely), 35. évf. 1997. 10. sz. 1052–1061. o.

Ferencváros, 1956. A kerület fegyveres csoportjai. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 339 o., ill.

XIII. kerületi forradalom, '56. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. november 8. 6. o.

A Mosonyi utcai laktanya 1956-ban. *Magyar Hírlap*, 31. évf. 1998. június 13. 137. sz. 6. o.

GYÖRI LÁSZLÓ

Válogatott bibliográfia 1995–1997. Összeáll. Gy. L. In *Évkönyv V. 1996/1997.* 364–392. o.

GERMUSKA PÁL

Forradalom a bölcsészkaron. Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 240 o. (Beck Tiborral közösen.)

Visszhang. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. augusztus 28. 35. sz. 2. o.

Válasz Berki Mihály Börtönben (lett volna) a helyem? c. írására, amely A vörös tábornokok kontinuitása c. cikkre reagál.

A vörös tábornokok kontinuitása. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. május 15. 20. sz. 14. o. (Kahler Frigyes–M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét sortűzek. A nagy per c. művéről.*)

HEGEDŰS B. ANDRÁS

Beck Tibor–Germuska Pál: *Forradalom a bölcsészkaron.* Szerk. H. B. A. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 240 o.

„Egy egészen más kultúrpolitikát próbáltam megvalósítani, mint ami hivatalos volt”. Részlet a Szél Jenővel készített interjúból. Sajtó alá rend. Kozák Gyula. [Az interjút készítette:] H. B. A., Szabóné Dér Ilona. *Szín*, 1997. 1–2. sz. 8–16. o.

Göncz Árpád: A váci éhségstrájk. [Lejegyezte:] H. B. A. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 2. sz. 84. o.

- A hozzászólások összefoglalása. In *Évkönyv V. 1996/1997.* 27–34. o.
Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában c. konferencia 1956 örökségéről szóló kerekasztal-beszélgetésének összegzése.
- Mikoyan's Overcoat. Discussions and Decisions in the Kremlin, 1956. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 13. 1997. Nr. 2. 134–140. o.; in *Hungary, 1956 – Forty Years On.* Ed. by Terry Cox. London–Portland, Frank Cass, 1997. 134–140. o.
- The Petőfi Circle. The Forum of Reform in 1956. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 13. 1997. Nr. 2. 108–133. o.; in *Hungary, 1956 – Forty Years On.* Ed. by Terry Cox. London–Portland, Frank Cass, 1997. 108–133. o.
- Tánczos Gábor a bíróság előtt. In *Tánczos Gábor emlékkönyv.* Szerk. Ember Mária és H. B. A. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 281–292. o.
- Tánczos Gábor emlékkönyv.* Szerk. Ember Mária és H. B. A. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 333 o., 8 t., ill.
- A törvényes forradalmi rend híve volt. Maléter Pál emlékezete. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. szeptember 4. 9. o.
- [Hozzászólás *A tudományos kutatástól a politikai döntésig.* c. konferencián.] In *A tudományos kutatástól a politikai döntésig.* Szerk. Galgóczy Zsuzsa. Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány Budapesti Képviselete, 1997. 195 o. /Alapítványi Kiadványok 4./
- „Utolérni és túlhaladni”. Interjúrészletek Jánossy Ferencsel. [Az interjút készítette:] H. B. A., Kozák Gyula, Szabóné Dér Ilona. *Replika*, 1997. 28. sz. 21–28. o.
- Az 1956-os forradalom reneszánsza és a rendszerváltás. Visszatekintés 1988-ra. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. június 13. 137. sz. 14. p.
- A forradalmat sikerült rehabilitálni. H. B. A. reflexiói a Történelmi Igazságtétel Bizottság megalakításának tizedik évfordulóján. [Riporter:] Bossányi Katalin. *Népszabadság*, 56. évf. 1998. június 16. 7. o.
- Kende Péter és az ötvenhatos hagyomány. *Világosság*, 39. évf. 1998. 2. sz. 18–25. o.
- Lipták Tamás, 1930–1998. *Beszélő*, 3. folyam 3. évf. 1998. 7–8. sz. 214–215. o., ill.
 Elhangzott a Rákoskeresztúri új köztemető 300-as parcellájánál 1998. június 11-én.
- Vásárhelyi Miklós: Menekülés a fogságba, 1956. november 4–23. Vásárhelyi Miklós visszaemlékezése. [Az interjút készítette:] H. B. A., Kozák Gyula. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. 76–78. o.
- A Történelmi Hivatal áldozatai. Pontosítás. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. június 19. 25. sz. 6. o.
- KENDE PÉTER
- 56 volt a kommunizmus felezési ideje. Beszélgetés Tóbiás Áronnal. In T. Á.: *A magyarok vére.* Párizs–Budapest, Szerző, 1997. 69–74. o.
- 1956 szerepe a rendszerváltásban. Kerekasztal-beszélgetés. Az összefoglalást készítette K. P. In *Évkönyv V. 1996/1997.* 303–308. o.
- Bibó Nyugatról – élteben, holtában. Külföldi magyarok írásai Bibó Istvánról.* Vál. és bev. K. P. Basel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1997. 246 o.

- Az én Magyarországom.* Budapest, Osiris, 1997. 287 o.
- Egy kiapadhatatlan kedvű jóbarát. *Kritika*, 1997. 10. sz. 36–38. o.
Vásárhelyi Miklósról.
- Erős, republikánus állam nélkül ki fogja egyben tartani a magyar társadalmat? *Mozgó Világ*, 23. évf. 1997. 7. sz. 3–18. o.; In *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a XX. század végén.* Szerk. Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László. Budapest, Helikon–Korridor, 1997. 270–272. o.
- Értelmiség és polgárosodás. In *Az (magyar) értelmiség hivatása. Tanulmányok, vélemények, elemzések, levelek. Hetven magyar értelmiségi írásai.* Szerk. ifj. Fasang Árpád. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1997. 270–272. o.
- Gyenge a mai politikai vezető személyzet. [Interjú.] *Fejér Megyei Hírlap*, 1997. április 1.
- A kelet-európai kisnemzetek három lehetséges útja. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 11. sz. 50–53. o.
- Kétmillió magyar államelnöke. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. január 2.
- Levelek a szerkesztőhöz. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. április 24., december 23.
- Nemzetrontók. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. április 12.
- Les causes et les conséquences de l'insurrection hongroise. [Hozzászólás.] In *1956. Le commencement de la fin. Actes du Colloque „Budapest 1956–1996”. Palais du Luxembourg, Paris, 28 et 29 octobre 1996.* Réd. et présentation de François Fejtő et Gilles Martinet. Paris, Association pour la Communauté Culturelle Européenne, 1997. 19–23. o.
- Paradigmán és közhelyeken túl. Hozzászólás Ladányi János–Szelényi Iván „Vázlat az »esélyteremtő állam« elméletéhez” című írásához. *2000*, 9. évf. 1997. 3. sz. 18–20. o.
- Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk. Kőrösi Zsuzsanna és Tóth Pál Péter. Az egyes fejezeteket bev. K. P., Mink András, Kovács András, Litván György. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 330 o.
- A politikai ellenállás lelke volt. Gimes Miklós emlékezete. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. december 22. 8. o.
- A republika a magyar történeti tudatban. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 3. sz. 28–34. o.
- Tisztelgés egy mártír előtt. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. április 15.
Ugyanez Donáth György emlékezete címmel *Az én Magyarországom* c. kötetben is.
- Töprengések a magyar nemzettudatról. *Kritika*, 1997. 5. sz. 4–7. o.
Ugyanez szlovákul: Mad'arská identita. Kedysi a dnes. *OS* (Bratislava), 1997. 2. sz.
- „Zsidó Magyarország”. *Kritika*, 1997. 2. sz. 6–10. o.
- Zsidóság és konzervatizmus. *Szombat*, 1997. október, 16–19. o.
Kerekasztal-beszélgetés Ferenczi Lászlóval, K. P.-rel és Kovács Andrással.
Csapdahelyzetben a törvényhozás. *Magyar Hírlap*, 31. évf. 1998. március 14. 7. o.

Az egyén tisztességére apellálok! Beszélgetés K. P.-rel az elit magatartásáról, a köztisztviselők lázadásáról. [Riporter:] Bossányi Katalin. *Népszabadság*, 56. évf. 1998. június 6. 131. sz. 31. o.

Etikai támpontok egy amorális világban. 2000, 10. évf. 1998. 7–8. sz. 9–15. o.

Hankiss Elemér: Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlatja. [Ismertetés.] *Kritika*, 1998. 2. sz. 40. o.

Harmadik nekifutás. 2000, 10. évf. 1998. 6. sz. 3–9. o.

A rosszul begombolt mellény. *Magyar Hírlap*, 31. évf. 1998. május 22. 119. sz. 6. o.

Tekintélyelvűség a modern demokráciákban. *Világosság*, 39. évf. 1998. 2. sz. 3–12. o.

KENEDI JÁNOS

Stasi-operett Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 41. évf. 1997. október 17. 4–6. o.

„Jón, rosszon” – innen. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. március 25. 71. sz. 12. o.

Hozzászólás Antalóczy Zoltán Találkozásaim Bibó Istvánnal. Hiányoznak az előnyös rendezési elvek c. cikkéhez. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. március 23. 7. o.

Miért nem szeretem a Népszabadságot? Változat Esterházy Péter és Nadas Péter témájára. *Népszabadság*, 56. évf. 1998. február 3. 28. sz. 10. o.

Salamovi ítélet. [Ismertetés.] *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. július 3. 27. sz. 14. o.

Sztáray Zoltán *Csákánykő. A recski kényszermunkatábor* (Budapest, Püski, 1997. 270 o.) c. könyvéről.

A Történeti Hivatal áldozatai. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. június 12. 24. sz. 3–9. o.

A Történeti Hivatal áldozatai. A célszemély látószögéből. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. június 26. 26. sz. 8–9. o.

Részlet Timothy Garton Ash *The File – a personal history* (Vál. és kontrollszerk. Kenedi János; ford. Széky János.) c. könyvéből.

Vita Pütkösti Árpád Magyar tragédia ausztrál filmen c. cikkével. *Népszabadság*, 56. évf. 1998. január 10. 18. o.

KOZÁK GYULA

1963. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 5. sz. 50–69. o.

Boros Géza: *Emlékművek '56-nak*. Főszerk. K. Gy., felelős szerk. Kőrösi Zsuzsanna. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 286 o., ill.

A Chance to Trace Loopholes in the Recent History. Interview with Gy. K. the Founder and Head of the Oral History Archives of Budapest. *Liberal Voice Hungary. News Letter*, 1997. Nr. 3. 16–19. o.

„Egy egészen más kultúrpolitikát próbáltam megvalósítani, mint ami hivatalos volt”. Részlet a Széll Jenővel készült interjúból. Sajtó alá rend. K. Gy. [Az interjút készítette:] Hegedűs B. András, Szabóné Dér Ilona. *Szín*, 1997. 1–2. sz. 8–16. o.

(M)oral history. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 2. sz. 60–64. o.

A néző lesz a vesztes, senki más. *Élet és Irodalom*, 41. évf. 1997. október 31. 4. o.

Paczkowski, Andrzej: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. Ford. Pálfalvi Lajos. Szakmai lektorok: Szokolay Katalin és Tischler János. A rövidítések jegyzékét, valamint az annotált névmutatót készítette Tischler János. Felelős szerk. K. Gy. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 466 o.

- Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk. Kőrösi Zsuzsanna és Tóth Pál Péter. Az egyes fejezeteket bev. Kende Péter, Mink András, Kovács András, Litván György. Főszerk. K. Gy. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 330 o.
- Századunk kapitalizmusának természetrajzáról. *História*, 19. évf. 1997. 4. sz. 31–34. o.
- „Utolérni és túlhaladni”. Interjúrészetek Jánossy Ferencsel. [Az interjút készítette:] Hegedűs B. András, K. Gy., Szabóné Dér Ilona. *Replika*, 1997. 28. sz. 21–28. o.
- 24 kérdés Kovács Zoltán főszerkesztőhöz! *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. március 27. 13. sz. 2. o.
- Hozzászólás Kovács Zoltán és Tarnói Gizella A fiúk még dolgoznak c. cikkéhez (*Élet és Irodalom*, 1998. március 20.); a napi politikai botrányokról.
- A Történeti Hivatal áldozatai. A szódás és a lova. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. június 19. 25. sz. 6. o.
- Vita Kenedi János cikkével (A Történeti Hivatal áldozatai. *Élet és Irodalom*, 1998. június 12.).

KÖRÖSI ZSUZSANNA

- Boros Géza: *Emlékművek '56-nak.* Főszerk. Kozák Gyula. Felelős szerk. K. Zs. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 286 o., ill.
- „Egész életemben arra vágytam, hogy megtaláljam...” In *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása. Konferencia. Budapest, 1996. november 15–16.* Szerk. Virág Teréz. Budapest, Animula, 1997. 74–80. o.
- Az Oral History Archívum interjúinak gyarapodási jegyzéke. Összeáll. K. Zs. és Molnár Adrienne. In *Évkönyv V. 1996/1997.* 351–355. o.
- Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk. K. Zs. és Tóth Pál Péter. Az egyes fejezeteket bev. Kende Péter, Mink András, Kovács András, Litván György. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 330 o.
- Transmisión de experiencias en familias de los condenados políticos en la Hungría comunista. *Historia, Antropología y Fuentes Orales* (Barcelona), 1997. Nr. 2. 83–92. o. (Molnár Adrienne-nel közösen.)
- Parallel Fates in 20th Century Hungary. In *Oral History: Challenges for the 21st Century. X. International Oral History Conference. Rio de Janeiro, 14–18. June 1998.* Rio de Janeiro, Centro de Pesquisa e Documentação de História Contemporânea do Brasil – Fundação Getúlio Vargas. 3. köt. 1716–1725. o. (Molnár Adrienne-nel közösen.)
- Remény, bizonytalanság, megtorlás. Visszaemlékezések. Összeáll. K. Zs.–Molnár Adrienne. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. Mell. I–XIII. o.
- Interjúrészetek az 1956-os Intézet Oral History Archívumának gyűjteményéből. A visszaemlékezők (Nezvál Ferenc, Donáth Ferencné Bozóky Éva, Ujhelyi Szilárd, Gyenes Antal, Regéczy-Nagy László, Maléter Pálné Gyenes Judit, Mikes Tamás, Emanuel Planer, Adam Willman) a Nagy Imre-csoport romániai deportálását, Nagy Imre és mártírtársai perét, kivégzését, a kivégzés visszhangját idézik fel.

LITVÁN GYÖRGY

- 1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon. In *Évkönyv V. 1996/1997.* 23–26. o.
Bevezető előadás *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában c.* nemzetközi konferencián, 1996. szeptember 26-án.
- Birthday interview with Árpád Göncz. *Liberal Voice Hungary. News Letter*, 1997. Nr. 3. 23–24. o.
- Elfogult köszöntés a Hankóczy utcába. *Kritika*, 1997. 10. sz. 38–39. o.
Vásárhelyi Miklós 80. születésnapján.
- Fate calls me. Jászi Oszkár 1947 végi Duna-völgyi búcsúlátogatása. [Tanulmány és dokumentumok.] *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 12. sz. 34–50. o.
- A forradalom és a politika. *Népszava*, 125. évf. 1997. október 22. 7. o.
- Forradalom után. [Riporter:] Széchenyi Ágnes. *168 Óra*, 9. évf. 1997. január 21. 36–38. o.
- A Forty-Year. Perspective on 1956. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 13. 1997. Nr. 2. 14–25. o.; In *Hungary, 1956 – Forty Years On.* Ed. by Terry Cox. London–Portland, Frank Cass, 1997. 14–25. o.
- Hanák Péter ravatalánál (1921–1997). *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 11. sz. 38–39. o.
- Hitek és tévhitek a magyar történelemben. 1. A nagy összeesküvés. 2. Újkori összeesküvések. [Riporter:] Buják Attila. *168 Óra*, 9. évf. 1997. szeptember 30. 12–13. o., október 7. 12–13. o.
- Hogyan láttam a 20. századot? L. Gy. történésszel beszélget Tóbiás Áron. *Társadalmi Szemle*, 52. évf. 1997. 8–9. sz. 71–76. o.
Elhangzott a Kossuth Rádióban 1995. január 9-én.
- Das Jahr 1956 in der heutigen politisch-wissenschaftlichen Diskussion in Ungarn. In *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa.* Hrsg. von Hans Henning Hahn und Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verlag, 1996. 188–191. o.
- Másként történt. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. október 30. 9. o.
Vita Heller Ágnessal 1956-ról.
- Meg kell őriznünk 1956 örökségét. Egy kis ország is képes arra, hogy szuverén módon formálja sorsát. [Riporter:] Toóth H. Zsolt. *Vasárnapi Hírek*, 1997. október 19. 7. o.
- Nagy Imre meggyilkolt társai. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. május 3. 23. o.
- A negyvenedik évforduló. *Magyar Tudomány*, Új folyam, 42. évf. 1997. 1. sz. 22–28. o.
- Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk. Kőrösi Zsuzsanna és Tóth Pál Péter. Az egyes fejezeteket bev. Kende Péter, Mink András, Kovács András, L. Gy. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 330 o.
- Die ungarische Revolution von 1956 – aus der Distanz von 40 Jahren. *Südost-Europa* (München), 46. Jg. 1997. Heft 1–2. 27–36. o.
- Várakozások és szorongások 1956. október 23-án. *Élet és Irodalom*, 41. évf. 1997. október 24. 3. o.
- 1848 im kollektiven Gedächtnis Ungarns. *Europäische Rundschau* (Wien), Jg. 26. 1998. Heft 3. 87–95. o.
- Apák és fiúk. A polgári radikalizmustól a kommunizmusig – és vissza. *Világosság*, 39. évf. 1998. 2. sz. 13–17. o.

- Belügyi feljegyzés és MSZMP-döntés Mérei Ferencről, 1958. [Bev. és közzéteszi] L. Gy. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. augusztus 28. 35. sz. 7. o.
Két dokumentum Mérei Ferencről a Történeti Hivatal irataiból. Az állambiztonság feljegyzése (1958. június 12.), amelyben Galambos József ezredes azt javasolja, hogy Mérei Ferencet távolítsák el a pedagógia területéről; Kállai Gyula egyetértő válasza.
- Ellentmondások. *Népszabadság*, 56. évf. 1998. április 3. 79. sz. 16. o.
Az ügynöktörvényről.
- Ex libris. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. május 22. 21. sz. 13. o.
Fejtő Ferenc II. József; Bibó Nyugatról – éltében holtában. *Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról*. Vál. és bev. Kende Péter; Thassy Jenő *Veszélyes vidék*; Karsai Éva *Fények, szelek, szerelmek* c. könyvek ismertetése.
- The Family Background. Leo Szilard Centenary Volume*. Ed. by George Marx 1998.
- Folytonosság és szakítás a Kádár-rendszerben. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 1. sz. 4–5. o.
- Homo politicus-historicus – Szűcs Jenő emlékének. *Magyar Hírlap*, 31. évf. 1998. július 21. 169. sz. 7. o.
- Ideés et tendances de la révolution hongroise de 1956. In *Histoire des idées politiques de l'Europe Centrale*. Szerk. Chantal Delsol, Michel Marlowski. Paris, Presses Universitaires de France, 1998.
- Az illúziótlan hit receptje. A Károlyi-centenárium. *Beszélő*, 3. folyam 3. évf. 1998. 6. sz. 71–74. o.
- Lássuk, mit tudnak a fiúk! *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. június 5. 23. sz. 3. o.
- Nagy Imre mártírúma. *Népszava*, 126. évf. 1998. június 16. 139. sz. 7. o.
- A Nagy Imre-per politikai háttere. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. 67–75. o., ill.
- Szilágyi József önkéntes halála. *Magyar Hírlap*, 31. évf. 1998. április 24. 96. sz. 7. o.
- Vita vagy apológia? Két történész a Nemzeti Múzeum XX. századi kiállításáról. [Riporter:] Bossányi Katalin. *Népszabadság*, 56. évf. 1998. 43. sz. 11. o.
Interjú L. Gy.-gyel és Hajdu Tiborral.
- MOLNÁR ADRIENNE
- „A hátrányt nem tudtuk behozni soha”. In *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása. Konferencia. Budapest, 1996. november 15–16.* Szerk. Virág Teréz. Budapest, Animula, 1997. 68–73. o.
- Az Oral History Archívum interjúinak gyarapodási jegyzéke. Összeáll. Kőrösi Zsuzsanna és M. A. In *Évkönyv V. 1996/1997.* 351–355. o.
- Transmisión de experiencias en familias de los condenados políticos en la Hungría comunista. *Historia, Antropología y Fuentes Orales* (Barcelona), 1997. Nr. 2. 83–92. o. (Kőrösi Zsuzsannával közösen.)
- Az ötvenhatosok második nemzedéke 1956–1963 között. In *Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből*. Szerk. Timár Lajos, Valuch Tibor. Debrecen, KLTE Történelmi Intézete Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 1998. 146–151. o.
- Parallel Fates in 20th Century Hungary. In *Oral History: Challenges for the 21st Century. X. International Oral History Conference. Rio de Janeiro, 14–18. June 1998.* Rio de Janeiro, Centro de Pesquisa e Documentação de História

Contempora nea do Brasil – Fundação Getúlio Vargas. 3. köt. 1716–1725. o. (Kőrösi Zsuzsannával közösen.)

Remény, bizonytalanság, megtorlás. Visszaemlékezések. (Összeáll. Kőrösi Zsuzsanna–M. A.) *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. Mell. I–XIII. o.

Interjúrészetek az 1956-os Intézet Oral History Archívumának gyűjteményéből. A visszaemlékezők (Nezvál Ferenc, Donáth Ferencné Bozóky Éva, Ujhelyi Szilárd, Gyenes Antal, Regéczy-Nagy László, Maléter Pálné Gyenes Judith, Mikes Tamás, Emanuel Planer, Adam Willman) a Nagy Imre-csoport romániai deportálását, Nagy Imre és mártírtársai perét, kivégzését, a kivégzés visszhangját idézik fel.

RAINER M. JÁNOS

The City. Center of Post-Revolutionary Crisis 1957–1963. In *Budapest. A History from its Beginnings to 1998*. Szerk. Gerő András és Poór János. Highland Lakes, Atlantic Research and Publications, 1997. 233–256. o.

The Development of Imre Nagy as a Politician and Thinker. *Contemporary European History*, Vol. 6. 1997. Nr. 3. 263–277. o.

A kommunista tábor feszültségei. In *Évkönyv V. 1996/1997*. 196–197. o.

Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában c. nemzetközi konferencia részvitájának összefoglalása.

Kortörténeti tankönyv – haladóknak. *Holmi*, 9. évf. 1997. 9. sz. 1333–1337. o.

Recenzió Révész Sándor *Aczél és korunk* (Budapest, Sík, 1997. 435 o.) c. könyvéről.

Legközelebbi múltunk töredékei. *Élet és Irodalom*, 41. évf. 1997. február 1. 14. o.

Recenzió Kenedi János *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23.–március 15.–június 16. a Kádár-korszakban* (Budapest, Magvető, 1996. 1–2. köt.) c. könyvéről.

The Life Course of Imre Nagy. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 13. 1997. Nr. 2. 141–151. o.; In *Hungary, 1956 – Forty Years On*. Ed. by Terry Cox. London–Portland, Frank Cass, 1997. 141–151. o.

Mégis, kinek az ünnepe? [Riporter:] Rab Krisztina. *Magyarország*, 1997. október 23. 6–7. o.

Népfelkelések, mozgalmak Kelet-Európában. Beszélgetés Rainer M. Jánossal. [Riporter:] Lukácsy András. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. október 22.

La rivoluzione ungherese del 1956. *Panorama Ungherese*, 1997. Nr. 4–5. 18–39. o.

Szovjet döntéshozatal, 1956. október 31.–november 4. In *Évkönyv V. 1996/1997*. 53–54. o.

Előadás *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* c. nemzetközi konferencián.

Egy (politikai) hazatérés viszontagságai. K[ende] P[éter] és a Magyar Füzetek. *Világosság*, 39. évf. 1998. 2. sz. 26–35. o.

Ex libris. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. március 20. 12. sz. 17. o.

Borhi László *Megalkuvás és erőszak; Ötvenhat októbere és a hatalom*; Gerő András–Pető Iván *Befejezetlen szocializmus*; Kende Péter *Az én Magyarországom* c. könyvének ismertetése.

Hít, fordulat, mártírium. Negyven esztendeje végezték ki az 1956-os forradalom miniszterelnökét és társait. [Riporter:] Hovanyecz László. *Népszabadság*, 56. évf. 1998. június 13. 137. sz. 30–31. o.

Kivágat – Interjú R. M. J.-sal, Kövér Györggyel és Révész Sándorral.

A Kádár-rendszer válsága. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 1. sz. 34–39. o.

Kövér György: *Losonczy Géza, 1917–1957*. Lektorálta R. M. J. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 405 o.

A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. 50–57. o., ill.

Nagy Imre külpolitikai nézetei. Nemzeti függetlenség, semlegesség és Duna-völgyi együttműködés. *Társadalmi Szemle*, 53. évf. 1998. 6. sz. 104–117. o.

Nagy Imre tizenhét hónapjának mérlege, 1953–1955. *Múltunk*, 43. évf. 1998. 2. sz. 3–22. o.

A történelmi értelmezés kezdete. *Holmi*, 10. évf. 1998. 8. sz. 1185–1188. o.

Ismertetés Kalmár Melinda *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája* c. könyvéről.

Út az ítéletig. Negyven évvel a Nagy Imre-per és a kivégzés után. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. június 16. 139. sz. 9. o.

SÁRKÖZY RÉKA

Az 1996-ban készült 1956-os és rokon témájú játék- és dokumentumfilmek film- és videográfiája. Összeáll. S. R. In *Évkönyv V. 1996/1997*. 356–362. o.

SOMLAI KATALIN

Vonèche Cardia, Isabelle: *Magyar október vörös zászló és vörös kereszt között. A Nemzetközi Vöröskereszt Magyarországon 1956-ban*. Ford. Csejdy László. Lektorálta S. K. Budapest, Socio-typo, 1998. 259 o., ill.

STANDEISKY ÉVA

Az 1955. december 6-i „lincs”-aktíva. *Múltunk*, 42. évf. 1997. 1. sz. 131–210. o.

Emlékek az Írószövetség pártszervezetéből. *2000*, 9. évf. 1997. 8. sz. 58–59. o.

...a helyes meder. G. Dej, Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Szabó Pál 1955. novemberi levélváltása. *2000*, 9. évf. 1997. 5. sz. 56–58. o.

Írószövetségi taggyűlés a forradalom alatt. *Kortárs*, 41. évf. 1997. 4. sz. 45–48. o.

1996. október 29-én a Magyar Írószövetség székházában rendezett konferencián elhangzott előadás.

Kassák Lajos és Veres Péter. Eredet – világnézet – magatartás. *Psychiatria Hungarica*, 1997. 12. évf. 4. sz. 549–559. o.

Két levél ötvenkettőből. Füst Milán levelei az Írószövetség párttitkárához. *2000*, 9. évf. 1997. 7. sz. 58–59. o.

Veres Péter – az Írószövetség elnöke. *Múltunk*, 42. évf. 1997. 2. sz. 238–248. o.

Elhangzott a Politikatörténeti Intézet *A politikus és gondolkodó Veres Péter* c. tudományos konferenciáján 1997. január 22-én.

„A világirodalomban elfoglalt reális helyem”. Déry Tibor és Rákosi Mátyás levelezése 1955 nyarán. *2000*, 9. évf. 1997. 6. sz. 58–60. o.

Déry Tibor pere. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. 79–82. o.

- Egység és megosztottság a Magyar Szocialista Munkáspártban. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 1. sz. 30–34. o.
- Elhomályosult múlt. Hozzászólás Nyerges András és Botka Ferenc írásához. *Magyar Hírlap*, 31. évf. 1998. május 23. 120. sz. 14. o.
- Vita Déry Tibor *Alvilági játékok* c. színdarabjáról, az 1948–1956 közötti kultúrpolitikáról, Déry Tibor színművének szovjetellenességéről. A színművet szovjet kívánságra 1946-ban kivonták a forgalomból.
- Ex libris. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. július 31. 31. sz. 13. o.
- Gerő András *Az államosított forradalom – 1848 centenáriuma; A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–56*; Monostori Imre „*Borul a föld*” – *Könyv Lajos szerepei és költészete az ötvenes években*; Kalmár Melinda *Ennivaló és hozomány. A korú kádárizmus ideológiája* c. könyvének ismertetése.
- Hungary in the early 1960s. *The Hungarian Quarterly*, Vol. 39. 1998. Summer 120–125. o.
- Magyarok a Szovjetunióban és itthon. *Közélet* S. É. 2000, 10. évf. 1998. 1. sz. 52–55. o.
- Rákosi Mátyás levele Szuszlovhoz (1950. december 13.); Szkladán Ágoston moszkvai nagykövet levele Berei Andrásnak (1953. szeptember 19.); Boldizsár Gábor és Domány Pál feljegyzése a magyar kohászdelegáció moszkvai panaszairól (1953. szeptember 19.).

SZAKOLCZAI ATTILA

- Az amnesztia. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 5. sz. 74–76. o.
- A hatodik koporsó. A megtorlás és bosszúállás áldozatai. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. június 16. 7. o.
- Korszakok játéka, játék a korszakokkal. *História*, 1997. 5–6. sz. 64–66. o.
- Szigethy Attila és az 1956-os győri forradalom. In *Szigethy Attila élete és munkássága. Tudományos emlékülés Budapesten 1996. október 31-én*. Szerkesztőbizottság: Geccsényi Lajos, Győri-Molnár Lajos, Sipos Levente. Győr, Szigethy Attila Társaság – Győr-Sopron-Moson Megye Győri Levéltára, 1997. 30–54. o.
- Történelmi játék-múlt. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 6. sz. 109–115. o.

TISCHLER JÁNOS

- Az 1956-os magyar forradalom és Lengyelország. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium, 1997. október 11–12*. Előszó Balás Piri László. Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány Budapesti Képviselete, 1997. 73–80. o.
- Ellenségek egymás közt. *Magyar Narancs*, 9. évf. 1997. november 27. 24–25. o.
- „Ha az osztályellenség támadása kibontakozik”. Kádár János és a lengyel válság, 1980–1981. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. augusztus 23.
- Interconnections Poland's October and the 1956 Hungarian Revolution. *The Hungarian Quarterly*, Vol. 38. 1997. Spring Nr. 145. 96–111. o.
- Kádár János és a lengyel válság. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. augusztus 30.
- Két barát. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. december 2.
- A lengyel Október és az 1956-os magyar forradalom kölcsönhatása. In *Évkönyv V. 1996/1997*. 118–128. o.

- Magyar és román történész 1956 kutatásáról. [Riporter:] Baracs Dénes. *Szabadság* (Kolozsvár), 1997. november 3.
Interjú T. J.-sal és Mihai Retegannal.
- Magyar Felkelők tere. *Népszava*, 125. évf. 1997. október 24.
- Paczkowski, Andrzej: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. Ford. Pálfalvi Lajos. Szakmai lektorok: Szokolay Katalin és T. J. A rövidítések jegyzékét, valamint az annotált névmutatót készítette T. J. Felelős szerk. Kozák Gyula. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 466 o.
- Die Sowjetunion und die Ungarische Revolution. Ungarische und sowjetische Dokumente zum politischen Entscheidungsprozess im Herbst 1956. *Osteuropa*, 1997. Nr. 10–11. 407–425. o. (Békés Csabával közösen.)
- Stosunki miedzypanstwowe oraz kontakty społeczenstw Wegier i Polski jesienia 1956 roku. Historia warszawskiej wystawy „Kontrewolucja węgierska 1956”. In *Polska i Węgier w kulturze i cywilizacji europejskiej*. Kraków, Miedzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, 1997. 291–306. o.
- Znaczenie wiezi polsko-węgierskich w dniach rewolucji węgierskiej w 1956 r. oraz Ilez niebezpieczenstw! In *Polskie Lato – Węgierska Jesien. Polsko-węgierska solidarnosc w latach 1956–1990*. Budapest, Ogólnokrajowy Samorząd Mniejszosci Polskiej na Wegrzech, 1997, s. 32–48, 187–189.
- Csendőrpertu Brezsnyevvel. *Magyar Narancs*, 10. évf. 1998. május 7. 19. sz. 44–45. o.
Stanisław Kania és Leonyid Iljics Brezsnyev telefonbeszélgetése a lengyel helyzetről 1981 júniusában.
- A fordulat „hosszú évei”. Lengyelország, 1944–1948. 1–2. [rész.] *Napi Magyarországnak*, 2. évf. 1998. február 14. 15., 19. o., február 21. 16. o.
- Fő a megbízhatóság! *Magyar Narancs*, 10. évf. 1998. március 19. 12. sz. 44–45. o.
Drahos Lajos 1951. július 1-jei jelentése Bolesław Bierutnál tett bemutatkozó látogatásáról.
- A gyanú árnyékában. Kiss Gy. Csaba Lengyel naplójának ürügyén. *Magyar Napló*, 10. évf. 1998. 1. sz. 44–45. o.
Könyvismertetés.
- Káderszkander, avagy az apparátus a farkába harap. *Magyar Narancs*, 10. évf. 1998. július 23. 30. sz. 36–37. o.
Gáspár Sándor, a Magyar Szállítómunkások Szakszervezetének főtítkára 1950. őszi varsói látogatásáról két jelentést tesz közzé T. J.: Varjas Miklósét, az MTI varsói tudósítójáét, valamint Szántó Béláét, a varsói követét.
- Egy kiállítás képei. *Magyar Narancs*, 10. évf. 1998. augusztus 13. 33. sz. 36. o.
A Lengyel Egyesült Munkáspárt három munkatársának feljegyzése a LEMP Központi Bizottságának Irodájához 1958. január 23-án az 1956-os ellenforradalmat bemutató magyar kiállítás anyagáról.
- Kommunisták egymás közt. 1981-es történelmi visszatekintés 1956-ra. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. április 24. 17. sz. 9. o.
Részletek Kádár János és Stanisław Kania, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának első titkára 1981. márciusi budapesti tárgyalásának jegyzőkönyvéből.

- Lengyel–magyar társadalmi kölcsönhatások az 1956-os magyar forradalom napjaiban. In *Lengyel nyár, magyar ősz. Lengyel–magyar szolidaritás 1956–1990 között*. Az előszót írta, szerk. Kiss Gy. Csaba, Konrad Sutarski. A kötet létrehozásában közrem. a magyarországi Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Lengyel Filológiai Tanszéke. Budapest, Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, 1997. 31–46. o.
- Mennyi veszély! In *Lengyel nyár, magyar ősz. Lengyel–magyar szolidaritás 1956–1990 között*. Az előszót írta, szerk. Kiss Gy. Csaba, Konrad Sutarski. A kötet létrehozásában közrem. a magyarországi Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Lengyel Filológiai Tanszéke. Budapest, Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, 1997. 175–177. o.
- A Lengyel és magyar ellenzék 1956–1990 közötti együttműködésének dokumentumai* c. kiállítás megnyitóján hangzott el, 1995. november 4-én.
- Nagy Imre letartóztatása. A történelem hiányos mozaikkockái. *Népszabadság*, 56. évf. 1998. május 30. 126. sz. 11. o.
- A román titkosszolgálat 1958. április 14-i lehallgatási jegyzőkönyve. – Kiadvát.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

1997–1998

I. ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

1956. *Le commencement de la fin. Actes du colloque „Budapest 1956–1996”. Palais du Luxembourg, Paris, 28 et 29 octobre 1996.* Réd. et présentation de François Fejtő et Gilles Martinet. Paris, Association pour la Communauté Culturelle Européenne, 1997. 197 o.
- Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium, 1997. október 11–12.* Előszó Balás Piri László. Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány Budapesti Képviselete, 1997. 239 o.
A könyv egyes tanulmányai külön tételekben szerepelnek. Rövidítése a további tételekben: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...*
- Az 1956-os forradalom története.* Írta, vál., szerk., összeáll. Szakolczai Attila, Beck Tibor, Germuska Pál, Kőrösi Zsuzsanna, Lux Zoltán, Molnár Adrienne és mások. Lektorálta Rainer M. János. Projektvezető Lux Zoltán. Budapest, 1956-os Intézet, 1998.
Sulinet digitális óra. Internetcím: www.rev.hu/sulinet56/online
- Balassa Zoltán: „Egy nép kiáltott. Aztán csend lett”. 1956: a tanulságok éve. *Prágai Tükör* (Prága), 1997. 4. sz. 11–16. o.
- Békés, Csaba–Rainer, M. János: La rivoluzione ungherese del 1956. *Panorama Ungherese*, Anno 9. 1997. Nr. 4–5. 18–39. o.
- Cox, Terry: Reconsidering the Hungarian Revolution of 1956. In *Hungary, 1956 – Forty Years On*. Ed. by Terry Cox. London–Portland, Frank Cass, 1997. 1–13. o.
- Domján Mihály: *Vádat emelek: Kádár János és cinkosai ellen hazaárulás és népirtás bűntettei miatt.* [Budapest, Szerző, 1998.] 253 o.
- Évkönyv V. 1996/1997.* Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János. A konferencia előadásait és vitáit sajtó alá rend. Bak János. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 399 o.
A könyv az 1996. szeptember 26–29. között, *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* címen rendezett nemzetközi konferencia előadásait tartalmazza. Rövidítése a további tételekben: *Évkönyv V. 1996/1997.*

- Gyarmati György: Március októberben. Az 1848-as eszmék utóélete az 1956-os forradalom követeléseiben. *Mozgó Világ*, 23. évf. 1997. 10. sz. 103–113. o.; Március-októberben, 1956. In Gy. Gy.: *Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*. Budapest, Paginarum, 1998. 139–154. o.
- Heller Ágnes: A kilencnapos forradalom. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. október 22. 6–7. o.
- Hungary, 1956 – Forty Years On*. Ed. by Terry Cox. London–Portland, Frank Cass, 1997. 162 o.
Eredetileg a *The Journal of Communist Studies and Transition Politics* 1997. évi 3., különszámaként jelent meg, kiadásában közreműködött az 1956-os Intézet. Az egyes tanulmányok külön tételként szerepelnek. Rövidítése a további tételként: *Hungary, 1956...*
- Kende Péter: A kelet-európai kisnemzetek három lehetséges útja. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 11. sz. 50–53. o.
Előadás 1997. június végén Pozsonyban, a Szlovák Tudományos Akadémia és a pozsonyi Magyar Intézet által közösen rendezett Bibó István-szimpoziumon.
- Kiss Sándor, M.: Kinek a forradalma? In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 143–150. o.; *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. október 22. 8. o.
- Kosáry Domokos: A magyar 1956 történeti jelentőségéről. In *Évkönyv V. 1996/1997*. 19–20. o.
- Lányi Gusztáv: Pszichológia és politika. Politikai pszichológia Magyarországon a fordulat évétől a rendszerváltásig. *Politikatudományi Szemle*, 6. évf. 1997. 1. sz. 153–168. o.
- Litván György: 1848 im kollektivem Gedächtnis Ungarns. *Europäische Rundschau* (Wien), Jg. 26. 1998. Heft 3. 87–95. o.
- Litván György: 1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon. In *Évkönyv V. 1996/1997*. 23–26. o.
- Litván György: Folytonosság és szakítás a Kádár-rendszerben. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 1. sz. 4–5. o.
- Litván György: A Forty-Year. Perspective on 1956. In *Hungary, 1956...* 14–25. o.
- Litván György: Hitek és tévhitek a magyar történelemben. 1. A nagy összeesküvés. 2. Újkori összeesküvések. [Riporter:] Buják Attila. *168 Óra*, 9. évf. 1997. szeptember 30. 39. sz. 12–13. o., október 7. 40. sz. 12–13. o.
- Litván György: Idées et tendances de la révolution hongroise de 1956. In *Histoire des idées politiques de l'Europe Centrale*. Sous la direction de Chantal Delsol et Michel Maslowski. Paris, Presses Universitaires de France, 1998. 511–520. o.
- Litván György: Várákosások és szorongások 1956. október 23-án. *Élet és Irodalom*, 41. évf. 1997. október 24. 43. sz. 3. o.
- Nagy Károly: Tanúk korokról, 1977–1997. *Valóság*, 40. évf. 1997. 9. sz. 91–99. o.
A Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Köre „Tanúk korokról” című előadás-sorozatának története. 1956-ról több előadást is szerveztek.
- Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai, 1956. október 24–28*. A dokumentumokat sajtó alá rend. Horváth

- Julianna és Ságvári Ágnes. Szerk. és a jegyzeteket készítette Horváth Julianna és Ripp Zoltán. Budapest, Napvilág, 1997. 324 o.
- Pál József, N.: Miért nem kell nekünk 1956? *Pannon Tükör* (Zalaegerszeg), 2. évf. 1997. 5. sz. 39–41. o.
- Pozsgay Imre: Magyar szabadságharcok. *Új Horizont* (Veszprém), 26. évf. 1998. 1. sz. 17–22. o.
- Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből.* Szerk. Timár Lajos, Valuch Tibor. Debrecen, KLTE Történelmi Intézete Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 1998. 160 o. /Jelenkortörténeti Műhely 1./ Rövidítése a további tételekben: *Rákositól Kádárig. Fejezetek...*
- Ruspanti, Roberto: Ungheria 1956: il lamento dei poeti. In R. R.: *Dal Tevere al Danubio. Percorsi di un magiarista italiano fra storia poesia e letteratura.* Soveria Mannelli, Rubbettino, 1997. 307–317. o.
- Szántó Konrád: Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 193–198. o.
- Tischler János: Kommunisták egymás közt. 1981-es történelmi visszatekintés 1956-ra. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. április 24. 17. sz. 9. o.
- Kádár János és Stanisław Kania 1981. márciusi budapesti tárgyalása.
- Tóbiás Áron: *A magyarok vére. Tudósítások tollal – mikrofonnal.* Paris–Budapest, Varga–Szerző, 1997. 682 o.
- Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás.* Ford. Székely Dániel, Tóth Imre Zoltán. Budapest, Kossuth, 1998. 471 o.

II. ELŐZMÉNYEK

- Andropov jelenti. A Szovjetunió budapesti nagykövetének tárgyalásai vezető magyar politikusokkal 1956. április 18. és szeptember 3. között. Közzéteszi Varga László. *Levéltári Szemle*, 45. évf. 1997. 1. sz. 9–31. o.
- Csicsery-Rónay István–Cserenyey Géza: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzűzésára, 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok.* A dokumentumokat vál. és jegyzetekkel ellátta Cserenyey Géza, Csicsery-Rónay István, Palasik Mária. Szerk. Palasik Mária. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 458 o.
- Egyetemisták a szabad nyelvtanulásért. Két eddig ismeretlen dokumentum 1956 előtörténetéhez. [Bev. és közread.] Vida István. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. október 14. 9. o.
- Feitl István: A történelem, ahogy Rákosi látta. [Riporter:] V. Bálint Éva. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. augusztus 23. 13. o.
- A Politikátörténeti Intézet igazgatóhelyettese Rákosi Mátyás emlékiratairól.
- Filep Tibor: Értelmiségi megmozdulások Debrecenben az 1956-os forradalom előtt. In *Rákositól Kádárig. Fejezetek...* 105–111. o.
- Dr. Sántha Kálmán ügye, az egyetem *Fáklya* c. lapja, a Kossuth Kör.
- Három szigorúan titkos irat. A Belügyminisztérium szervezeti változásairól. [Bev. és közzéteszi] Kajári Erzsébet. *Társadalmi Szemle*, 53. évf. 1998. 4. sz. 103–117. o.

- Hegedűs B. András: The Petőfi Circle. The Forum of Reform in 1956. In *Hungary, 1956...* 108–133. o.
- Huszár Tibor: *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye. Esettanulmány.* Budapest, Corvina, 1998. 388 o., ill.
- Kalmár Melinda: Integráció és átalakulás. Irodalompolitika és irodalmi élet 1955 novembere és 1956 szeptembere között. *Kritika*, 1997. 2. sz. 34–36. o.
- Kiszeljov három beszélgetése Nagy Imrével 1953 nyarán. [Bev. és közli] Baráth Magdolna. *Társadalmi Szemle*, 53. évf. 1998. 3. sz. 103–117. o.
- Kiszeljov szovjet nagykövet beszélgetései Nagy Imrével és Gerő Ernővel 1954 elején. [Bev. és] közli Baráth Magdolna. *Múltunk*, 43. évf. 1998. 1. sz. 218–241. o.
- Rainer M. János: Nagy Imre tizenhét hónapjának mérlege, 1953–1955. *Múltunk*, 43. évf. 1998. 2. sz. 3–22. o.
- Rákosi Mátyás: „Ljudjam szvojsztvenno osibatyszja”. Iz vozspominanyij M. Rakosi. [1–4. rész.] Publikaciju podgotovili A[lekszandr] V[asziljevics] Korotkov, V[jacseszlav] T[yimofejevics] Szereda, A[natolij] D. [Gyementjevics] Csernyev, A[natolij] A[lekszandrovics] Csernobajev. *Istoriczeszkij Arhiv*, Izd. 5–6. 1997. Nr. 3. 108–157. o., Nr. 5–6. 5–50. o., 1998. Nr. 3. 3–59. o.
„Tévedni emberi dolog”. Rákosi Mátyás visszaemlékezéseiből.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések, 1940–1956.* 1–2. köt. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna, Feitl István és mások. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, Napvilág, 1997. XXIII, 647, 648–1122. o.
- Szakács Sándor: Hatalom és gazdaság az ötvenes években. *Múltunk*, 43. évf. 1998. 2. sz. 165–174. o.
Elhangzott *A politikai hatalom az ötvenes években* címmel, 1996. november 13–14-én a Politikatörténeti Intézetben rendezett konferencián.
- Szántó László: A somogyi összegezés kaposvári vitája. *Agrártörténeti Szemle*, 37. évf. 1995. 1–4. sz. [353]–437. o.
- Sztikalin, Alekszandr Szergejevics: A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc 1956 tavaszán–kora őszén. *Múltunk*, 43. évf. 1998. 2. sz. 23–49. o.
- Varga György, T.: Adalékok és szempontok a Magyar Dolgozók Pártja hatalmi helyzetéhez. *Múltunk*, 43. évf. 1998. 2. sz. 175–182. o.
Elhangzott *A politikai hatalom az ötvenes években* címmel, 1996. november 13–14-én a Politikatörténeti Intézetben rendezett konferencián.
- Varga György, T.: Útban 1956 felé. Adalékok az „új szakasz” történetéhez. *Társadalmi Szemle*, 53. évf. 1998. 5. sz. 101–118. o.
- Zinner Tibor: Büntetőjog és hatalom. *Múltunk*, 43. évf. 1998. 2. sz. 183–205. o.
Elhangzott *A politikai hatalom az ötvenes években* címmel, 1996. november 13–14-én a Politikatörténeti Intézetben rendezett konferencián.

III. A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

- 1956–1996. *Szabadságharcos Emlékkönyv*. Szerk. Bányay László. Előszó Csapó Endre. Kogarah (Ausztrália), Független Magyar Szabadságharcos Szövetség, 1996. 200 o., ill.
- Argentieri, Federico: *Ungheria 1956. La rivoluzione calunniata*. Intr. di Giancarlo Bosetti. 2. ed. aggiornata. Milano, Reser, 1998. 145 o.
- Bálint László: Perbíró és Kováts. *Havi Magyar Fórum*, 7. évf. 1998. 1. sz. 41–46. o.
Dr. Perbíró József jogászprofesszor és Kováts József, a szegedi események résztvevői.
- Bálint László: A víz és a tűz. *Havi Magyar Fórum*, 7. évf. 1998. 5. sz. 93–94. o.
Válasz Obersovszky Gyula Forradalmi szindróma c. cikkére (*Havi Magyar Fórum*, 1998. 3. sz. 95–96. o.).
- Barcza József: A református egyház szerepe. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 135–139. o.
- Böőr László: A tanácsi iratok sorsa Pest megyében 1956 októberében. *Levéltári Szemle*, 47. évf. 1997. 1. sz. 3–8. o.
- Czinege Lajos: Moszkvai pártfőiskola helyett a minisztériumban. Félbemaradt interjú Czinege Lajossal. [Riporter:] Rozgics Mária. *Napi Magyarország*, 2. évf. 1998. május 23. 120. sz. 4. o.
- Egy dokumentum 1957-ből. Szarvasi ellenforradalmi események községi dokumentációja. Közread. Kutas Ferenc. *Szarvasi Krónika*, 1996. 10. sz. 63–69. o.
- Eörsi László: *1956 a XIII. kerületben*. Budapest, Angyalföldi József Attila Művelődési Központ Helytörténeti Gyűjteményének Klubja, 1997. 16 o. /XIII. kerületi helytörténeti füzetek 2./
- Eörsi László: XIII. kerületi forradalom, '56. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. november 8. 6. o.
Az 1997-es debreceni II. Jelenkortörténeti Konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.
- Eörsi László: Civil fegyveresek. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. október 22. 7. o.
- Eörsi László: Felkelő csoportok harcai Budapesten 1956-ban. *Életünk* (Szombathely), 35. évf. 1997. 10. sz. 1052–1061. o.
- Eörsi László: A Mosonyi utcai laktanya 1956-ban. *Magyar Hírlap*, 31. évf. 1998. június 13. 6. o.
- Fegyő János: *Az 1956-os forradalom eseményei Ráckevén*. Ráckeve, Árpád Múzeum, 1997. 155 o., 6 t. /Ráckevei Múzeumi Füzetek 4./
- Filep Tibor: Az 1956-os forradalom és hatalmi szervezetei Debrecenben. In *Debrecen története*. Főszerk. Orosz István. 5. köt. *Tanulmányok Debrecen 1944 utáni történetéből*. Szerk. Veress Géza. Debrecen, Csokonai, 1997. 319–336. o.
- Filep Tibor: A vidék forradalma. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 153–160. o.
- Földvári Rudolf: 1956 őszén, Borsod megyében. *Múltunk*, 42. évf. 1997. 3. sz. 188–241. o.

- Funk Miklós: Egy sorkatona naplója. Funk Miklós történelmi dokumentációja. *Tekintet*, 11. évf. 1998. 1. sz. 63–88. o.
Kaposvár, 1956. október 24.–november 6.
- Gajassy G. István: *1956 – Elárult szabadságharc. Egy Széna téri szabadságharcos beszámolója*. Újvidék, Szerző, 1998. 215 o., ill.
- Gergely Ferenc: *Baja, 1956*. Sajtó alá rend. és szerk. Gyulavári Ferenc. Baja, Szerző, 1997. 285 o.
- Gosztonyi Péter: „Finita la commedia!” November harmadika a Kilián laktanyában és Tökölön. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. 10. o.
- Gosztonyi Péter: Kilián laktanya – 1956. november 3. *Korunk*, 3. folyam 8. évf. 1997. 10. sz. 148–150. o.
- Gosztonyi Péter: Der Volksaufstand in Ungarn, 1956. Eine Nation wehrt sich gegen die sowjetische Diktatur. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, Bd. 37–38. 1996. 3–14. o.
- Horváth Miklós: Forradalom és kibontakozás. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 45–70. o.
- Izsák Lajos: Pártok az 1956-os forradalomban. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 171–189. o.
- Kahler Frigyes–M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét sortűzek. A nagy per*. Budapest, Püski–Kortárs, 1997. 343 o.
- Kapronczay Károly: Az 1956-os magyar forradalom vesztesége. *Hévíz*, 5. évf. 1997. 1. sz. 36–40. o.
- Kiss Sándor, M.: *Forradalom Somogyban, 1956. Olvasókönyv*. A kötetben közölt visszaemlékezéseket és interjúkat Lévai József György előszerk. és gyűjt. Budapest, Püski, 1997. 352 o.
- Kövér István: *Forradalom és megtorlás Vas megyében, 1956–1960*. Szombathely, Vas Megyei Honismereti Egyesület–Honvéd Hagyományörző Egyesület, 1997. 481 o. /Emlékkönyv 3./
- Mecseki Láthatatlanok. Pécs, 1956. Dokumentumok és emlékezések*. Szerk. és összeáll. Romváry Ferenc, Rozs András. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1997. 279 o., ill.
Kubicza János, Aszódi Pál, Romváry Ferenc, Hajdu Imre, Domján Mihály és Than Nándor tanulmányai, visszaemlékezései.
- Mészáros Gyula: A megszállók kiszolgálóinak szerepe Veszprém megyében a forradalmi szervezetekben. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 229–239. o.
- Molnár György: Egy különös magyar katonai hagyomány. *Magyar Hírlap*, 31. évf. 1998. január 8. 7. o.
- Molnár Miklós: Egy vereség diadala. A forradalom története. In *Victoire d'une défaite. Budapest, 1956*. A magyar szöveget Kis János gondozta. Névmutatóját átdolg. és kieg. Beck Tibor. Új bevezetéssel ellátott, bőv. kiad. Budapest, Socio-typo–1956-os Intézet, 1998. 291 o.

- Obersovszky Gyula: Forradalmi szindróma. *Havi Magyar Fórum*, 7. évf. 1998. 3. sz. 95–96. o.
Hozzászólás Bálint László Perbíró és Kováts c. cikkéhez (*Havi Magyar Fórum*, 1998. 1. sz. 41–46. o.).
- Az ötvenhatos forradalom katonai sajtója. Összeáll. Tóth Csaba. *Új Honvédségi Szemle*, 51. évf. 1997. 10. sz. 4–12. o.
- Péter Károly: *1956 Baranyában*. Pécs, Alexandra, 1997. 415 o., ill.
- Pilishegyi Péter: A forradalom Szarvason, 1956. október 24.–november 3. *Szarvasi Krónika*, 1996. 10. sz. 48–62. o.
- Pozsonyi István: A falvak forradalma. *Havi Magyar Fórum*, 6. évf. 1997. 12. sz. 9–10. o.
- Püskösti Árpád: Belgrád rakpart 25. In *A kor szerelme*. Budapest, Belvárosi Kvk., 1997. 212–225. o.
Eredeti megjelenési helye: *Mozgó Világ*, 1997. 23. évf. 3. sz. 41–49. o. Egy budapesti bérház élete a forradalom napjaiban.
- Révész Béla: Amikor a filmet Moszkvába küldték. Dokumentumok a filmszakma '56-os helyzetéről. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. szeptember 13. 17. o.
- Salfay István: Szeged – 1956. Erinnerungsskizzen. *Pester Lloyd*, 1998. Juli 15.
- Soós József: Menekülés a vasfüggöny mögül. Visszaemlékezés az 56-os „sztálinvárosi” eseményekre. *Kapu*, 1997. 10. sz. 87–89. o.
- Szabó A. Ferenc: Az ismeretlen '56. *Új Honvédségi Szemle*, 52. évf. 1998. 1. sz. 106–114. o.
- Szántó Konrád: A forradalom és a katolikus egyház. *Új Ember*, 1997. október 19. 7. o.
Részlet a szerző hasonló című tanulmányából, in *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 193–198. o.
- Szidiropulosz Archimedes: *1956. Görögök a forradalomban*. Budapest, Flaccus, 1997. 189 o.
- Szigetváry Ferenc: Munkástanács a Vas Megyei Gyógyszertár Vállalatnál, 1956-ban. *Vasi Szemle* (Szombathely), 51. évf. 1997. 3. sz. 345–355. o.
- Szrenka Éva: Hős vagy áldozat Schwarcz Lajos? Mi történt a Takaréktár utcában 1956. október 26-án? *Szeged*, 1997. november, 36–39. o.
- Vallató Géza: Ogony! *Havi Magyar Fórum*, 6. évf. 1997. 3. sz. 69–70. o.
- Varga László: A főváros forradalma. *Budapesti Negyed*, 6. évf. 1998. 2–3. sz. 261–286. o.

IV. KÜLFÖLD, EMIGRÁCIÓ

- 1956: *Promarněná šance aneb Návrát Ježíška do Československa*. Scénár Muriel Blaive. Rezie Jan Siki. Dramaturg Jiri Gold. Praha, Listopad, 1996. 55 o.
1956: *Az elszalasztott lehetőség, avagy a kis Jézus visszatérése Csehszlovákiába*. Televíziós forgatókönyv. A dokumentumfilmet 1996 novemberében mutatta be a cseh televízió.
- Balás Piri László: Kísérletek a humanitárius segítségnyújtásra. Egy német kórház története. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 9–14. o.

- Balás Piri László: Volt egyszer egy német hadikórház Óbudán. „Ugyan mit! Ez itt Oroszország!” *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. november 15. 16. o.
- Békés, Csaba: The 1956 Hungarian Revolution and the Great Powers. In *Hungary, 1956...* 51–66. o.
- Békés Csaba: Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom. In *Évkönyv V. 1996/1997.* 201–213. o.
- Békés Csaba: A kádári külpolitika, 1956–68. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 1. sz. 19–22. o.
- Benedek András, S.: 56 és Kárpátalja. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 17–21. o.
- Bujtás Pál: 1956 és a Nyugat. *Havi Magyar Fórum*, 5. évf. 1997. 10. sz. 54–58. o.
- Cseresnyés Ferenc: Ötvenhatosok menekülése Ausztriába és Ausztrián át. *Múltunk*, 43. évf. 1998. 1. sz. 42–70. o.
- Emlékeztető a meghurcoltatás dátumaira Kárpátalján. *Erdélyi Magyarság*, 7. évf. 1996. 28. sz. 24–25. o.
Kronológia 1944. október 27-étől 1996. augusztusáig.
- Engelmayer Ákos: Az 56-os magyar forradalom visszhangja, emléke és szerepe a hetvenes és nyolcvanas évek cenzúra nem látta (illegális) lengyel sajtójában és könyvkiadványaiban. In *Lengyel nyár, magyar ősz. Lengyel–magyar szolidaritás 1956–1990 között.* Az előszót írta, szerk. Kiss Gy. Csaba, Konrad Sutarski. A kötet létrehozásában közrem. a magyarországi Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Lengyel Filológiai Tanszéke. Budapest, Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, 1997. 55–65. o.
Rövidítése a további tételekben: *Lengyel nyár...*
- Fabinyi Tibor: Megtorlás Csehszlovákiában. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 25–33. o.
- Fülöp Mihály: Az 1956-os magyar forradalom nemzetközi körülményei és a szovjet intervenció. In Fülöp Mihály–Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században.* Budapest, Aula, 1998. 369–429. o.
- Gosztonyi Péter: Útitársak. *Argus* (Székesfehérvár), 8. évf. 1997. 5. sz. 45–52. o.
- Granville, Johanna: In the Line of Fire. The Soviet Crackdown on Hungary, 1956–57. In *Hungary, 1956...* 67–107. o.
- A halálos ítélet hiba volt. Angol kommunisták Nagy Imre kivégzéséről. [Bev. és] közlése Baráth Magdolna. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. Mell. XIII–XV. o.
Nyerki Gyula a londoni magyar nagykövetség ideiglenes ügyvivőjének jelentése.
- Halász Péter: Ötvenhatosok Kubában. Két menekülés. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. június 28. 14. o.
- Haraszti Éva, H.: Brit külügyminisztériumi iratok 1958-ból Nagy Imre kivégzéséről és annak hatásáról. *Világtörténet*, Új folyam 1997. tavasz–nyár. 78–89. o.
- Hegedűs B. András: Mikoyan's Overcoat. Discussions and Decisions in the Kremlin, 1956. In *Hungary, 1956...* 134–140. o.
- Hidas I. Péter: Magyar menekültek Jugoszláviában, útban Kanadába 1956–1957-ben. *Múltunk*, 42. évf. 1997. 3. sz. 172–182. o.
- Kiss Zoltán: Lapok az osztrák–magyar katonai kapcsolatok 1956-os történetéből. *Új Honvédségi Szemle*, 51. évf. 1997. 3. sz. 115–131. o.

- Kun Miklós: Hatalmi küzdelem a Kremlben 1957 nyarán. Miszlikbe aprítjuk, aki a magyar utat követi. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. július 12. 16. o.
- Kun Miklós: A Kreml öregjeinek lázadása 1957-ben. Hogyan jelölték ki a magyar kormányfőt? *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. június 28. 16. o.
- Levél Nehruhoz, India miniszterelnökéhez. Budapest, 1956. november 19. [Bev. és] közlésezi Vida István. *História*, 20. évf. 1998. 1. sz. 23–26. o.
- Méray Tibor: Három emigráció. *Kritika*, 1997. 8. sz. 30–32. o.
- Molnár István, D.: Lengyel írók megnyilatkozásai a magyar 56-ról. In *Lengyel nyár...* 149–156. o.
- Az Osztrák Szövetségi Kormányának a Szovjetunió kormányához intézett 1956. október 28-iki felhívása és annak vitája az osztrák minisztertanácsban. Közlésezi Soós Katalin. *Levéltári Szemle*, 47. évf. 1997. 2. sz. 31–38. o.
- Perret, François: L'Action du CICR en Hongrie en 1956. *Revue Internationale de la Croix-Rouge* (Genf), 78. année 1996. Juillet–Aout Nr. 820. 449–463. o.
A Comité International de la Croix-Rouge (Nemzetközi Vöröskereszt) tevékenysége 1956-ban Magyarországon.
- Rainer M. János: Szovjet döntéshozatal, 1956. október 31.–november 4. In *Évkönyv V. 1996/1997*. 53–54. o.
- Sipos Gábor: 1956 – Erdély. [Riporter:] Aniszi Kálmán. *Kapu*, 1997. 10. sz. 90–91. o.
- Skultéty Csaba: A magyar forradalom hatása Nyugat-Európában. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 163–168. o.
- Soós Katalin: 1956 és az osztrák politikai pártok. *Acta Historica* (Szeged), 104. köt. 1996. 5–23. o.
- Sujánszky Jenő: Az 1956-os magyar forradalom. A francia társadalom és a magyar emigráció reagálása. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 201–207. o.
- Szesztay Ádám: Párthatározat a szlovákiai magyar kisebbség helyzetéről 1959-ből. *Regio*, 8. évf. 1997. 1. sz. 183–194. o.
- Szopori Nagy Lajos: 1956 a magyarok „téli háborúja” volt. Helyszíni tudósítások a forradalomról a korabeli finn sajtóban. *Hitel*, 10. évf. 1997. 10. sz. 68–105. o.
- Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumentül.* Red.-szoszt. J[elena] D. Orehova, V[jacseszlav] T[yimofejevics] Szereda, A[lekszandr] Sz. Sztikalin. Moszkva, Rosszjizskaja polityicseszskaja enciklopegyija, 1998. 863 o.
A Szovjetunió és az 1956-os magyar válság.
- Tischler János: Az 1956-os forradalom és Lengyelország. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 73–80. o.
- Tischler János: Interconnections. Poland's October and the 1956 Hungarian Revolution. In *The Hungarian Quarterly*, Vol. 38. 1997. Nr. 145. 96–111. o.
- Tischler János: A lengyel Október és az 1956-os magyar forradalom kölcsönhatása. In *Évkönyv V. 1996/1997*. 118–128. o.
- Tischler János: Lengyel–magyar társadalmi kölcsönhatások az 1956-os magyar forradalom napjaiban. In *Lengyel nyár...* 31–46. o.

- Tófalvi Zoltán: 1956 – koncepciók perék Erdélyben. In *A Maros megyei magyarság történetéből. Tanulmányok*. Szerk. Pál-Antal Sándor, Szabó Miklós. Marosvásárhely, Mentor, 1997. 270–301. o.
- Tófalvi Zoltán: Az 1956-os magyar forradalom és visszhangja Romániában, Erdélyben. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 83–112. o.
- Tófalvi Zoltán: Romániai ötvenhatosok nyomában. *Honismeret*, 25. évf. 1997. 5. sz. 38–42. o.
- Vonèche Cardia, Isabelle: *Magyar október vörös zászló és vörös kereszt között. A Nemzetközi Vöröskereszt Magyarországon 1956-ban*. Ford. Csejdy László. Budapest, Socio-typo, 1998. 259 o., ill.
- Zukowski, Arkadiusz: Lengyelek és magyarok Dél-Afrikában, kapcsolatok és együttműködés 1956 után. In *Lengyel nyár...* 157–163. o.

V. INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

- Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/11. A baktalórántházi járás*. Szerk. Dikán Nóra. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, 1997. 254 o.
- Békés Csaba: A kádári külpolitika, 1956–1968. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 1. sz. 19–22. o.
- Belső feljegyzés és MSZMP-döntés Mérei Ferencről, 1958. [Bev. és közléteszi] Litván György. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. augusztus 28. 35. sz. 7. o.
- Két dokumentum Mérei Ferencről a Történeti Hivatal irataiból. Az állambiztonság feljegyzése és javaslata (1958. június 12.), hogy Mérei Ferencet távolítsák el a pedagógia területéről; Kállai Gyula egyetértő válasza.
- Berki Mihály: *A tizenkét napos szabadság ára*. Budapest, Szerző, 1997. 202 o.
- Cseh Gergő Bendegúz: Külpolitikai propaganda, belső tájékoztatás a Kádár-rendszer első éveiben. *Társadalmi Szemle*, 52. évf. 1997. 6. sz. 86–94. o.
- Csendes László: Hadsereg-történet, 1956–1960. *Új Honvédségi Szemle*, 51. évf. 1997. 2. sz. 54–60. o.
- Eörsi László: A corvinisták a második szovjet támadás után. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 11. sz. 60–67. o.
- Granville, Johanna: Megtorlás Budapesten. Szovjet invázió és normalizáció, 1956–1957. *Történelmi Szemle*, 39. évf. 1997. 2. sz. 191–217. o.
- Grigoriu, Mihail: Titkos iratok a román levéltárakból, 1956–57. [Bev. és a bevezető interjú készítője] Kő András. 1. Hogyan kerültek Nagy Imrék a snagovi tó mellé? 2. Az őrzés foratókönyve. 3. Teljes a bizonytalanság. 4. Karácsonyi napok. 5. A látogatás előtt. 6. Egy nehéz nap órái. 7. Éhségsztrájk, lehallgatás. 8. Hazajövetel és költözés. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. május 9. 17. o., május 16. 17. o., május 23. 15. o., május 30. 12. o., június 6. 16. o., június 13. 16. o., június 20. 17. o., június 27. 8. o.
- Gulyás János: Deportáltfilm. Rossz képet vágunk hozzá. [Riporter:] Sztankay Ádám. *168 Óra*, 9. évf. 1997. október 21. 42. sz. 16–17. o.
- A rendező „Semmisnek kell tekinteni...” c. dokumentumfilmjéről nyilatkozik.

- Gulyás János: „Semmisnek kell tekinteni...” 1956-os deportálások a Szovjetunióba. Gulyás János dokumentumfilmjének rövidített szövege. *Kapu*, 1997. 10. sz. 93–101. o.
- Györkei Jenő: Generale russo pentito. La storia di un libro. *Panorama Ungherese*, Anno 9. 1997. Nr. 4–5. 41–44. o.
Jevgenyij Ivanovics Malasenko tábornokról; *A szovjet katonai intervenció c. könyv története.*
- Györkei Jenő–Horváth Miklós: A szovjet katonai intervenció, 1956. november 4. *História*, 19. évf. 1997. 8. sz. 3–5., 8–9. o.
- Halda Aliz–Gyenes Judith: Ami hiányzik a „Darázs-fészek dossziéból”. Halda Aliz és Gyenes Judith az 1958-ban kivégzettek búcsúleveleiről. [Riporter:] Kő András, Nagy J. Lambert. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. június 14. 12. o.
- Harkány László: Az 1956-os diákper Nagykanizsán. *Pannon Tükör (Zalaegerszeg)*, 2. évf. 1997. 5. sz. 42–43. o.
- Horváth Lajos: A magyar országgyűlés 1956–57-ben. Budapest képviselői. *Hunnia*, 10. évf. 1998. 5. sz. 53–56. o.
- Horváth Lajos: A magyar országgyűlés 1956–57-ben. Fejér megye képviselői. *Hunnia*, 9. évf. 1997. 8. sz. 18–20. o.
- Horváth Lajos: A magyar országgyűlés 1956–1957-ben. Somogy megye képviselői. *Hunnia*, 10. évf. 1998. 2. sz. 31–34. o.
- Horváth Lajos: A magyar országgyűlés 1956–57-ben. Vas megye képviselői. *Hunnia*, 10. évf. 1998. 4. sz. 25–28. o.
- Horváth Lajos: A magyar országgyűlés 1956–1957-ben. Veszprém megye képviselői. *Hunnia*, 9. évf. 1997. 11. sz. 5–8. o.
- Horváth Lajos: A magyar országgyűlés 1956–57-ben. Zala megye képviselői. *Hunnia*, 10. évf. 1998. 3. sz. 51–54. o.
- Horváth Péter: 56 utolsó sorozatlövése. *Havi Magyar Fórum*, 5. évf. 1997. 10. sz. 59–60. o.
- „Íme, ez Kádár”. [Bev. és közli] Bi. L. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. június 14. 13. o.
Szemelvények azokból a lehallgatási jegyzőkönyvekből és operatív jelentésekből, amelyeket Nagy Imréről és feleségéről készített a román titkosszolgálat snagovi fogságuk idején.
- Íróper, 1957. [Bev. és] közzéteszi Sinka Erzsébet. *Holmi*, 9. évf. 1997. 10. sz. 1384–1398. o.
- Jobbágyi Gábor: A Köztársaság téri per. Fánicsik György és társai elítéltetése. *Valóság*, 41. évf. 1998. 6. sz. 21–43. o.
- „Kádár kérte, segítsünk mi is...” A Nagy Imre-csoport elrablása és deportálása Romániába. [Közzéteszi Kiss József, Varga Andrea.] 1. rész. *Társadalmi Szemle*, 52. évf. 1997. 10. sz. 78–94. o.
Öt, 1956 októbere és decembere között keletkezett román jegyzőkönyv és egyéb pártdokumentum részleteinek közlése.
- Kahler Frigyes: A megtorlás osztályszempontjai. „Avagy bűnhődni kellett..., mert kimondták, a király meztelen.” In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 211–225. o.

- Kahler Frigyes: Mozaikok a november 4-e utáni magyar valósághoz. Legitimációs gondok, 1956. november–december. *Valóság*, 40. évf. 1997. 3. sz. 57–69. o.
- Kalmár Melinda: Lukács és a koegzisztencia, 1956–1960. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 7. sz. 88–94. o.
- Kőrösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne: Transmisión de experiencias en familias de los condenados políticos en la Hungría comunista. – The Handing down of Experiences in Families of the Politically Condemned in Communist Hungary. Traducción de Montse Conill. *Historia Antropología y Fuentes Orales* (Barcelona), 2a época 1997. Nr. 17. 83–92. o.
- Litván György: Folytonosság és szakítás a Kádár-rendszerben. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 1. sz. 4–5. o.
- Litván György: A Nagy Imre-per politikai háttere. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. 67–75. o.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei.* Szerk. és jegyzetekkel ellátta Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György, Ujváry Gábor. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997. 951 o. /A Magyar Országos Levéltár kiadványai. 2. Forráskiadványok 29./
- Mezei Ottó: Tavaszai tárlat, 1957. Egy legendával kevesebb. *Új Művészet*, 1997. 1. sz. 34–35. o.
- Molnár György: A Vörös Hadsereg magyarországi hadjárata 1956-ban. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 11. sz. 54–59. o.
- Murányi Gábor: Évfordulós leszámolók. Íróperek 1957-ben. *Heti Világgazdaság*, 19. évf. 1997. október 25. 43. sz. 101–103. o.
- Nagy Imre élete a snagóvi tó partján. Egy eddig titkos dokumentum. [Közread. és ford.] Varga Andrea. *Kapu*, 1998. 6–7. sz. 88–92. o.
A román Állambiztonsági Hivatal irattárából a Nagy Imréről és feleségéről készített operatív jelentésekből: 1956. december 8.–1958. február 18.
- Politikai metszet Németh László levelezéséből. [Bev. és közread.] Lakatosné Németh Ágnes. *Kortárs*, 41. évf. 1997. 5. sz. 59–63. o.
Németh László levele Kállai Gyulának 1957. március 1-jén, valamint Kádár Jánosnak 1961. március 1-jén Bibó István ügyében; Kádár János válasza 1961. április 11-én: Bibó István nem részesülhet amnesztiában.
- Pető Iván: Egy rendszer átalakulásai. Változások a Kádár-korszak gazdaságában. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 1. sz. 23–29. o.
- Ponyi József: Úgy éreztük, tiszta a lelkiismeretünk. [Riporter:] Szokács László. *Palócföld* (Salgótarján), 1997. 1. sz. 39–46. o.
A forradalom és a megtorlás salgótarjáni eseményei.
- Rainer M. János: Út az ítéletig. Negyven évvel a Nagy Imre-per és a kivégzés után. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. június 16. 9. o.
- Ripp Zoltán: Restauráció és reformpolitika. A Kádár-korszak első éve. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 1. sz. 6–11. o.
- Röpirat szovjet katonák számára, 1957. Közread. Kardhordó Kálmán. Az összefoglalót és a fordítást Borbás Katalin készítette. *História*, 19. évf. 1997. 8. sz. 6–7. o.

- A Frankfurt am Main-i Oroszországi Szocialisták Nemzeti Dolgozó Szövetségének (NTSZ) 1957. február 2-i röplapja a megszálló szovjet katonákhoz.
- Sándor László, N.: Nagy Imre sorsa Moszkvában dőlt el. *Magyar Hírlap*, 31. évf. 1998. június 13. 6. o.
- Nyikita Szergejevics Hruscsov 1956. november 10-i levele Joszif Broz Titónak Nagy Imrét és társait illetően.
- Seres László: Láthatatlan írás. Horn Gyula '56-os múltja. 1–2. [rész.] *Magyar Narancs*, 10. évf. 1998. július 23. 30. sz. 19–20. o., augusztus 20. 34. sz. 15. o.
- Sipos Levente: Veres Péter levelezése Kádár Jánossal és Aczél Györggyel, 1957–1959. *Múltunk*, 42. évf. 1997. 2. sz. 248–263. o.
- Standeisky Éva: Déry Tibor pere. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. 79–82. o.
- Standeisky Éva: Egység és megosztottság a Magyar Szocialista Munkáspártban. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 1. sz. 30–34. o.
- Szabó Miklós: A klasszikus kádárizmus. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 1. sz. 12–18. o.
- Szakolczai Attila: Az amnesztia. *Beszélő*, 3. folyam 3. évf. 1997. 5. sz. 74–76. o.
Az 1956-os forradalomban való részvétel miatt elítéltek 1963-as „nagy amnesztíja”.
- Szirmai István: Hangulatjelentés, Budapest, 1958. június 20. Nagy Imre kivégzéséről. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. 72–73. o.
- Szlama Árpád: Gyalogosan – a börtönbe... [Az interjút készítette Gulyás János.] *Korunk*, 3. folyam 9. évf. 1998. 7. sz. 10–25. o.
Részlet Gulyás János „Semmisnek kell tekinteni...” c. dokumentumfilmjéből.
- Tischler János: Nagy Imre letartóztatása. A történelem hiányos mozaikkockái. *Népszabadság*, 56. évf. 1998. május 30. 11. o.
A román titkosszolgálat 1958. április 14-i lehallgatási jegyzőkönyve.
- Ungár Tamás: 1956. A pécsi bányászsztrájk máig élő emléke. *Népszabadság*, 54. évf. 1996. december 9. 8. o.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* Sorozatszerk. Balogh Sándor. 5. köt. 1956. november 14.–1957. június 26. Szerk. és a jegyzeteket írta Baráth Magdolna, Feitl István, Némethné Vágyi Karola, Ripp Zoltán. A mellékleteket összeáll. Baráth Magdolna és Feitl István. A bevezető tanulmányt írta Feitl István. Budapest, Napvilág, 1998. XV, 567 o.
- Vásárhelyi Miklós: Menekülés a fogságba, 1956. november 4–23. Vásárhelyi Miklós visszaemlékezése. [Az interjút készítette] Hegedűs B. András, Kozák Gyula. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. 76–78. o.
Részlet az Oral History Archívum részére 1985–87-ben lefolytatott beszélgetésből.

VI. UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

- Argentieri, Federigo: Diceria del Cinquantasei. In margine a un anniversario. *Il Mulino*, Anno 46. 1997. Nr. 369. 31–36. o.
- Bereményi Géza: Diplomatafilm. Beszélgetés Bereményi Gézával. [Riporter:] Bori Erzsébet. *Filmvilág*, 9. évf. 1997. 10. sz. 41–42. o.

- Bereményi Géza: „Így tudta meg az egész világ, hogy két nagyfiú játszik”. [Riporter:] Szőnyi Tamás. *Magyar Narancs*, 9. évf. 1997. október 16. 42. sz. 8–9. o.
- Boros Géza: 1956 emlékművei. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. 58–66. o.
- Boros Géza: 1956 érmeiken. *Kritika*, 1997. 12. sz. 26. o.
- Boros Géza: Emlékmű és szimbólum, 1948–1956. *Café Babel*, 1998. 1. sz. 63–71. o.
- Boros Géza: Emlékművek '56-nak. *Kritika*, 1997. 11. sz. 23–25. o.
- Boros Géza: *Emlékművek '56-nak*. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 286 o., ill.
- Czegő Zoltán: Ami erő a hallgatás mögött. *Havi Magyar Fórum*, 5. évf. 1997. 10. sz. 61–62. o.
- Faragó Béla: Magyarország: mi legyen 1956 októberével? *Valóság*, 40. évf. 1997. 10. sz. 118–122. o.
Eredeti megjelenési helye az *Etudes* c. folyóirat.
- Feitl István–Sipos Levente: Amire Rákosi (nem) emlékszik. Kötetben Sztálin legjobb magyar tanítványának memoárjai. [Riporter:] Kurcz Béla. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. október 4. 16. o.
- A forradalom lángja*. Készült az 1956-os forradalom és szabadságharc negyvenedik évfordulója tiszteletére 1996 októberében „Közadakozásból – összefogással”. [Bev.] Göncz Árpád. Közread. az Ötvenhatos Emlékbizottság. Budapest, 1997. 28 o.
- Gosztonyi Péter: Az „ellopott” 1956[-os] forradalom. *Bécsi Napló*, 18. évf. 1997. 5. sz. 3. o.
- Gömöri György: Emlékezés 1956 október huszonharmadikára. *Bécsi Napló*, 18. évf. 1997. 11–12. sz.
- Gyarmati György: Pillanatképek a Kádár-korszak márciusairól. *Társadalmi Szemle*, 53. évf. 1998. 3. sz. 33–48. o.
Részlet a szerző *Március hatalma – a hatalom márciusa* c. könyvéből.
- Halász László: Az üldözött és az üldözött. Komplex műelemzés. *Világosság*, 39. évf. 1998. 1. sz. 9–20. o.
- Hegedűs B. András: A forradalmat sikerült rehabilitálni. Hegedűs B. András reflexiói a Történelmi Igazságtétel Bizottság megalakításának tizedik évfordulóján. [Riporter:] Bossányi Katalin. *Népszabadság*, 56. évf. 1998. június 16. 7. o.
- Hegedűs B. András: Visszatekintés 1988-ra. Az 1956-os forradalom reneszánsza és a rendszerváltás. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. június 13. 14. o.
- Kahler Frigyes: Lehet-e most zárszót írni? Tűnődés '56-os könyvünkről. *Új Horizont* (Veszprém), 26. évf. 1998. 1. sz. 76–77. o.
K. F. M. Kiss Sándorral írt *Kinek a forradalma?* c. könyvéről.
- Karátson Gábor: Évfordulón. In K. G.: *Az együgyű Isten*. Budapest, Filum, 1997. 120–127. o.
Eredeti megjelenési helye: *Vigilia*, 1996. 10. sz. 731–736. o.
- Kemenes Géfin László: Emelkedő nép? Avagy a véres keresztvíz leszedése. *Szivárvány* (Chicago–Budapest), 17. évf. 1996. 3. sz. 67–79. o.
- Kernács Gabriella: Fényjelenségek Melocco Miklós szobrán harangszótól harangszóig. *Árgus* (Székesfehérvár), 8. évf. 1997. 6. sz. 74–79. o.

- A szegedi Rerrich Béla téren 1997. november 11-én avatták fel Melocco Miklós 1956-os emlékművét.
- [Kozák Gyula]: A Chance to Trace Loopholes in the Recent History. Interview with Gyula Kozák the Founder and Head of the Oral History Archives of Budapest. *Liberal Voice Hungary*, Vol. 6. 1997. Nr. 3. 16–19. o.
- Kószeg Ferenc: 1956: a magunk képére formált forradalom. *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 7. sz. 32–39. o.
- Elhangzott 1997. április 11-én a berlini Magyar Házban rendezett *Die Macht der Geschichte–Ungarn 1848/1956/1989. Geschichte als Politikum in Diktatur und Systemwechsel* (A történelem hatalma – Magyarország – 1848/1956/1989. A történelem mint politikum a diktatúrában és a rendszerváltáskor) c. konferencián. Az előadás kiegészített, szerkesztett szövege.
- Kövér György: Hagyták meghalni. Kövér György életrajza Losonczy Gézáról. [Riporter:] Javorniczky István. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. június 13. 15. o.
- K[urcz] B[éla]: Emléktábla a TIB-nek. A bajtársi megbékélés pillanata? *Magyar Nemzet*, 41. évf. 1998. június 15. 5. o.
- Litván György: A forradalom és a politika. *Népszava*. 125. évf. 1997. október 22. 7. o.
- Litván György: Meg kell őrizniünk 1956 örökségét. Egy kis ország is képes arra, hogy szuverén módon formálja sorsát. [Riporter:] Toót H. Zsolt. *Vasárnapi Hírek*, 1997. október 19. 7. o.
- Luka László: Erkölcsi modellek találkozása '56 októberében. *Új Horizont* (Veszprém), 25. évf. 1997. 1. sz. 33–35. o.
- Mészöly Miklós: Szabadságarcaink. Titkos bolgár '56. [Riporter:] Karácsony Ágnes. *168 Óra*, 9. évf. 1997. október 21. 42. sz. 18–19. o.
- Molnár Miklós: Negyven év múltán. *Kritika*, 1998. 1. sz. 31–36. o.
- Murányi Gábor: Előjáték egy temetéshez. Nagy Imre Párizsban. *Heti Világgazdaság*, 20. évf. 1998. június 13. 23. sz. 81–82., 84–85. o.
- Muszatov, V[alerij] L[eonovics]: Moszkva és 1956. Viták 1989–90 között a Szovjetunióban. *História*, 19. évf. 1997. 8. sz. 10–12. o.
- Nagy Ernő: Szimbolikus emlékmű Párizsban. Tíz esztendeje avatták fel a Père Lachaise temetőben. [Riporter:] Kurcz Béla. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. június 16. 8. o.
- Orbán Viktor: Orbán 89-es beszéde a Hősök terén Nagy Imre és mártírtársai temetésén. *Napi Magyarország*, 2. évf. 1998. június 16. 4. o.
- Pozsgay Imre: Ellenforradalom vagy népfelkelés. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 115–132. o.
- Rainer M. János: Mégis, kinek az ünnepe? [Riporter:] Rab Krisztina. *Magyarország*, 34. évf. 1997. október 23. 33. sz. 6–7. o.
- Rainer M. János–Kövér György–Révész Sándor: Hit, fordulat, mártírium. Negyven esztendeje végezték ki az 1956-os forradalom miniszterelnökét és társait. [Riporter:] Hovanyecz László. *Népszabadság*, 56. évf. 1998. június 13. 30–31. o.

- Remény, bizonytalanság, megtorlás. Visszaemlékezések. Összeáll. Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne. *Rubicon*, 9. évf. 1998. 4–5. sz. Mell. I–XIII. o.
 Interjúresztetek az 1956-os Intézet Oral History Archívumának gyűjteményéből. A visszaemlékezők (Nevál Ferenc, Donáth Ferencné Bozóky Éva, Ujhelyi Szilárd, Gyenes Antal, Regéczy-Nagy László, Maléter Pálné Gyenes Judith, Mikes Tamás, Emanuel Planer, Adam Willman) a Nagy Imre-csoport romániai deportálását, Nagy Imre és mártírtársai perét, kivégzését, a kivégzés visszhangját idézik fel.
- Réz, András: La rivoluzione in nitrato d'argento. *Panorama Ungherese*, Anno 9. 1997. Nr. 4–5. 12–15. o.
- Romváry Ferenc: *A pécsi '56-os mártíremlék*. Budapest, Új Művészet, 1997. 76 o., ill.
- Schmidt Mária: Elmaradt igazságtétel. Bírósági ítélet és ellenzéki törésvonalak. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. augusztus 23. 14. o.
 Az 1956-os sortűzek, az 1956-os forradalmárok és az igazságtétel.
- Snagovban negyven év után. *Barátság*, 4. évf. 1997. 3. sz. 1792. o.
- Strausz János: A sortűz bírása dr. Strausz János. [Riporter:] Vathy Zsuzsa. *Hitel*, 10. évf. 1997. 5. sz. 81–87. o.
- Szalai, Júlia–Gábor, László: My Fifty-Six, Your Fifty-Six, Their Fifty-Six. Teenagers on the Revolution. *Hungary, 1956...* 26–50. o.
- Sz[alipszki], E[ndre]: Commemorazione su francobolli. *Panorama Ungherese*, Anno 9. 1997. Nr. 4–5. 52–53. o.
 Svindt Ferenc 1956-os bélyegblokkja 1996 októberében.
- Szalipszki, Endre: E oggi? *Panorama Ungherese*, Anno 9. 1997. Nr. 4–5. 46–48. o.
 1956-os emlékművek.
- Székelyhidi Ágoston: 1956 hullámgyűrűi. In Sz. Á.: *Nemzet és demokrácia. Tanulmányok, cikkek, jegyzetek*. Lakitelek, Antológia, 1998. 121–148. o.
- Tischler János: Egy kiállítás képei. *Magyar Narancs*, 10. évf. 1998. augusztus 13. 33. sz. 36. o.
 A Lengyel Egyesült Munkáspárt három munkatársának feljegyzése a LEMP Központi Bizottságának Irodájához 1958. január 23-án az 1956-os ellenforradalmat bemutató magyar kiállítás anyagáról. Bemutatását nem javasolják: „ez a kiállítás jelenlegi állapotában nem szolgálná a közeledést és a lengyel–magyar barátság megerősítését.”
- Ungváry Rudolf: Nem lehet a vízilóból versenylovat varázsolni. A Történelmi Igazságtétel Bizottság szerepe a rendszerváltásban. [Riporter:] Kurcz Béla. *Magyar Nemzet*, 41. évf. 1998. június 15. 5. o.

VII. PORTRÉK

DERZSI SÁNDOR

- Az illegális Élünk legbensőbb szerkesztői körébe tartozott. Összeáll. Derzsi Ottó. *Vagyok*, 8. évf. 1998. 1. sz. 9–11. o.
 Dokumentum-összeállítás Derzsi Sándor költőről.

Kő András–Nagy J. Lambert: „Jézus nekik megbocsát, de én nem...” Derzsi Sándor, az elfelejtett költő húsz éve hunyt el. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. február 14. 17. o.

Kristó Nagy István: Derzsi Sándor. A költő, aki csak börtönt és bolondházat kapott a hazától. *Vagyok*, 8. évf. 1998. 1. sz. 8. o.

DUDÁS JÓZSEF

Eörsi László: Dudás József. *Rubicon*, 8. évf. 1997. 8. sz. Mell. I–II. o.

GÉRE CZ ATTILA

Pomogáts Béla: Az Isten balján. Gérecz Attila helye a magyar költészetben. *Hitel*, 10. évf. 1997. 3. sz. 92–95. o.

GIMES MIKLÓS

Kende Péter: A politikai ellenállás lelke volt. Gimes Miklós emlékezete. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. december 22. 8. o.

Révész Sándor: Keresztút. *Café Babel*, 1998. 1. sz. 73–89. o.

Gimes Miklós és Mihelics Vid 1956-os kapcsolata.

GOSZTONYI PÉTER

Gosztonyi Péter: Három évtized a könyvtár élén. Interjú Gosztonyi Péterrel. [Riporter:] Szabó A. Ferenc. *Új Honvédségi Szemle*, 51. évf. 1997. 1. sz. 122–133. o.

GÖNCZ ÁRPÁD

Göncz Árpád: *Sodrásban. Válogatott beszédek*. Vál. és összeáll. Makai Tóth Mária. Budapest, Európa, 1998. 503 o.

Litván György: Birthday interview with Árpád Göncz. *Liberal Voice Hungary*, Vol. 6. 1997. Nr. 3. 23–24. o.

HANÁK PÉTER

Kontler László: Hanák Péter utópiája. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. augusztus 28. 35. sz. 4. o.

Litván György: Hanák Péter ravatalánál (1921–1997). *Beszélő*, 3. folyam 2. évf. 1997. 11. sz. 38–39. o.

Nekrológ. Elhangzott 1997. október 14-én a Farkasréti temetőben.

JÁNOSSY FERENC

Jánossy Ferenc: „Utolérni és túlhaladni”. Interjúrészetek Jánossy Ferencsel. [Az interjút készítette]: Hegedűs B. András, Kozák Gyula, Szabóné Dér Ilona. *Replika*, 1997. 28. sz. 21–28. o.

Az interjú teljes szövege a *Medvetánc* 1986/4.–1987/1. számaiban jelent meg.

Vajda Mihály: Ferkó. *Replika*, 1997. 28. sz. 29–32. o.

KABELÁCS PÁL

Kabelács Pál: Kidobtak bennünket, mint a szart... Kabelács Pállal beszélget Révész Sándor. *Beszélő*, 3. folyam 3. évf. 1998. 4. sz. 67–69. o.

KÁDÁR JÁNOS

- Gyurkó László: Amikor az erőszak volt a legfőbb törvény. Az állampolgár szabadságát Kádár nem tudta vagy nem is akarta megvalósítani. [Riporter:] Tódor János. *Népszava*, 126. évf. 1998. március 8. Szép Szó mell. III. o.
- Huszár Tibor: Egy Kádár-könyv dilemmáiról. Huszár Tiborral beszélget Pütkösti Árpád. [Riporter:] Pütkösti Árpád. *Mozgó Világ*, 23. évf. 1997. 11. sz. 3–20. o. Huszár Tibor *Kádár János politikai életrajza* címmel könyvet ír.
- Mohás Livia: A túlélő. Kádár János utolsó felszólalásának pszichológiai elemzése. *Valóság*, 40. évf. 1997. 6. sz. 61–72. o.
Kádár János felszólalása az MSZMP Központi Bizottságának 1989. április 12-i ülésén. Lásd ugyanezt *A politikus* címmel a következő tételben.
- Mohás Livia: A politikus. Kádár János utolsó felszólalásának elemzése. In M. L.: *A táncos, a politikus, a nő. Tizenkét esszé*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1998. 19–39. o. /Aranyhal sorozat. Esszék, tanulmányok./
- Percz László: Harminchárom esztendő. Nyolcvanöt éve született Kádár János. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. május 24. 23. o.

KENDE PÉTER

- Hegedűs B. András: Kende Péter és az ötvenhatos hagyomány. *Világosság*, 39. évf. 1998. 2. sz. 18–25. o.
- Litván György: Apák és fiúk. A polgári radikalizmustól a kommunizmusig – és vissza. *Világosság*, 39. évf. 1998. 2. sz. 12–17. o.
- Molnár Gusztáv: A történelmi Magyarország kísértése. Időszerűtlen elmélkedések Kende Péter nemzetfelfogása kapcsán. *Világosság*, 39. évf. 1998. 2. sz. 73–77. o.
- Rainer M. János: Egy (politikai) hazatérés viszontagságai. K. P. és a Magyar Füzetek. *Világosság*, 39. évf. 1998. 2. sz. 26–35. o.

KÓNYA LAJOS

- Monostori Imre: „Borul a föld”. *Kónya Lajos szerepei és költészete az ötvenes évtizedben*. Tatabánya, Alfadat-Press-Önkormányzat, 1998. 184 o. /Limes-Könyv-Tár 1./

KRASSÓ GYÖRGY

- Sneé Péter: Magyar Október házimozsi. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. július 12. 15. o.
Halálának hatodik évfordulója alkalmából.

LIPTÁK TAMÁS

- Hegedűs B. András: Lipták Tamás, 1930–1998. *Beszélő*, 3. folyam 3. évf. 1998. 7–8. sz. 214–215. o.
Elhangzott a Rákoskeresztúri új köztemető 300-as parcellájában 1998. június 11-én.
- Kornai János: Lipták Tamás halálára. *Közgazdasági Szemle*, 45. évf. 1998. 7–8. sz. 771–772. o.

LITVÁN GYÖRGY

Litván György: Hogyan láttam a 20. századot? Litván György történésszel beszélget Tóbiás Áron. *Társadalmi Szemle*, 52. évf. 1997. 8–9. sz. 71–76. o.
Elhangzott a Kossuth Rádióban 1995. január 9-én.

LOSONCZY GÉZA

Kövér György: 12 nap... Losonczy Géza életében (1956. október 23.–november 3.). *Századvég, Új Folyam* 1997. 6. sz. 27–58. o.
Kövér György: *Losonczy Géza 1917–1957*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 405 o., 7 t.

MALÉTER PÁL

A forradalom honvédelmi minisztere. Összeáll. Tóth Csaba. *Új Honvédségi Szemle*, 51. évf. 1997. 10. sz. 12–17. o.
Gosztonyi Péter: Kossuth-címer a Kilián laktanya főkapuján. Emlékek Maléter Pálról. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. szeptember 5. 8. o.
Gyenes Judit: Egy tiszt virággal. [Riporter:] Jolsvai András. *168 Óra*, 9. évf. 1997. szeptember 2. 35. sz. 12–13. o.
Maléter Pál születésének 80. évfordulója alkalmából.
Hegedűs B. András: A törvényes forradalmi rend híve volt. Maléter Pál emlékezete. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. szeptember 4. 9. o.
Kónya Ádám: Messze van-e Kisbacontól Eperjes? *Cimborá* (Sepsiszentgyörgy), 1998. 3. sz. 23–24. o.

NAGY IMRE

Görgey Gábor: Utóhang mindenkori Nagy Imre-vitákhoz. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. augusztus 19. 7. o.
Litván György: Nagy Imre mártírja. *Népszava*, 126. évf. 1998. június 16. 7. o.
Rainer M. János: The Life Course of Imre Nagy. In *Hungary, 1956...* 141–151. o.
Rainer M. János: Nagy Imre külpolitikai nézetei. Nemzeti függetlenség, semlegesség és Duna-völgyi együttműködés. *Társadalmi Szemle*, 53. évf. 1998. 6. sz. 104–117. o.

ORDASS LAJOS

Fabinyi Tibor: Ordass Lajos és 1956. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium...* 37–41. o.

PUCHERT JÁNOS

Puchert János: Átok és gyűlölet nélkül. Egy '56-os komló a Vértanúk utcából. [Riporter:] Ungár Tamás. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. október 1. 7. o.

RAVASZ LÁSZLÓ

Barcza József: Ravasz László egyháztörténeti jelentősége 1956-ban. *Confessio*, 22. évf. 1998. 2. sz. 32–35. o.

SULYOK VINCE

Sulyok Vince: A „hidépítő.” Váczi Gábor interjúja Sulyok Vincével. *Magyar Szemle, Új Folyam* 7. évf. 1998. 1–2. sz. 101–109. o.

Sulyok Vince: Költő csak anyanyelvén írhat. Sulyok Vince az önvádról, az otthonról és az itthonról. [Riporter:] Varsányi Gyula. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. október 16. 10. o.

SZILÁGYI JÓZSEF

Litván György: Szilágyi József önkéntes halála. *Magyar Hírlap*, 31. évf. 1998. április 24. 7. o.

Murányi Gábor: A kezelhetetlen áldozat. Különper 1958-ban. *Heti Világgazdaság*, 20. évf. 1998. április 4. 13. sz. 71–73. o.

Szalay László: Halála tette halhatatlanná. Nyolcvan éve született Szilágyi József. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. június 20. 6. o.

SZLAMA ÁRPÁD

Szlama Árpád: A tűzér elmaradt kézfogása. [Riporter:] Bertók László Attila. *Magyar Demokrata*, 1. évf. 1997. október 23. 6. sz. 20–21.

SZTÁRAY ZOLTÁN

Pomogáts Béla: Egészséges lélekkel. Sztáray Zoltán születésnapjára. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. július 7. 11. o.

TÁNCZOS GÁBOR

Tánczos Gábor emlékkönyv. Szerk. Ember Mária és Hegedűs B. András. Lektorálta Litván György. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 333 o., 8 t., ill.

Összeállítás Tánczos Gábor tanulmányaiból, valamint Ember Mária, Gáll Ernő, Györfly Sándor, Hegedűs B. András, Kamarás István, Litván György, Pataki Ferenc, Sinka Erzsébet, Solt Otília, Vásárhelyi Miklós és mások róla szóló írásai.

TOLLAS TIBOR

Lócsi [Gabriella]: In memoriam Tollas Tibor. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. augusztus 30. 18. o.

Modor Ádám: In memoriam Kecskési Tollas Tibor, 1920–1997. *Napi Magyarország*, 2. évf. 1998. április 6. 3. o.

Modor Ádám: Kecskési Tollas Tibor emléke. *Népszabadság*, 66. évf. 1998. április 3. 13. o.

VARGA DOMOKOS

Varga Domokos: A nevelési széppróza mestere. Beszélgetés a 75 éves Varga Domokossal. 1–2. [rész.] [Riporter:] Sébor József. *Lyukasóra*, 6. évf. 1997. 10. sz. 4–5. o., 11. sz. 16–17. o.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS

Donáth László: Semmi sem volt hiábavaló. Vásárhelyi Miklós nyolcvanéves. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. október 9. 7. o.

Haraszi Miklós: Az utolsó tíz év. *Kritika*, 1997. 10. sz. 38. o.

Kende Péter: Egy kiapadhatatlan életkedvű jóbarát. *Kritika*, 1997. 10. sz. 36–38. o.

Litván György: Elfogult köszöntés a Hankóczy utcába. *Kritika*, 1997. 10. sz. 38–39. o.

Makk Károly: Forradalmárok a Tüköryben. *Kritika*, 1997. 10. sz. 39. o.

Martin József: Az élet mestersége. Vásárhelyi Miklós nyolcvanadik születésnapjára. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. október 9. 7. o.

Pomogáts Béla: Igazságkereső. *Európai Utas*, 8. évf. 1997. 4. sz. 72. o.

Várkonyi Tibor: Megőrizte szuverenitását. Vásárhelyi Miklós nyolcvanéves. *Vásárnap Hírek*, 1997. október 12.

Vásárhelyi Miklós: Mementó. *Népszava*, 125. évf. 1997. december 23. 7. o.

VERES PÉTER

Pomogáts Béla: A politikus író Veres Péter és a Nemzeti Parasztpárt. *Kritika*, 1997. 3. sz. 23–25. o.

ZIMÁNYI TIBOR

Zimányi Tibor: Az emlékműállító. Sikerek és kudarcok között. [Riporter:] Javorniczky István. *Magyar Nemzet*, 60. évf. 1997. szeptember 9. 7. o.

VIII. MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZŐ INTERJÚK

56-os dokumentumok. [Bev. és közread.] Harmath István. *Szívárvány* (Chicago–Budapest), 18. évf. 1997. 2. sz. 30–41. o.

Antalóczy Zoltán: A forradalom éve, 1956. In A. Z.: *Egy klinika élete a Rákosi-korszakban. Emlékeim a Haynal-klinikáról*. Budapest, Heraldika, 1997. 124–149. o.

Baranyay András: „Olyan titokzatosan éreztünk együtt”. Baranyay András ’56-os rajzai, följegyzései. Közéletesi Sümei György. *Limes* (Tatabánya), 1997. 4. sz. 59–65. o.

Napló és interjú.

Bözsöny Ferenc: Bözsöny Ferenc, a főbemondó. Beszélgetőtársa Szöllös István. *Új Horizont* (Veszprém), 25. évf. 1997. 2. sz. 42–51. o.

Endrődy László: Az Egyetemi Ifjúság története. *Szívárvány* (Chicago–Budapest), 17. évf. 1996. 3. sz. 38–53. o.

Gergely Attila: *A hatalom árnyékában. Képek egy letűnt korszakról*. Budapest, Magyar Kapu Alapítvány, 1997. 183 o. /Kapu füzetek 3./

Gosztonyi Péter: Egy szovjet tábornok a magyar forradalomról. *Klió* (Nyíregyháza), 6. évf. 1997. 1. sz. 125–139. o.

A szerző részleteket közöl Anatolij Ivanovics Gribkov *Der Warschauer Pakt. Geschichte und Hintergründe des östlichen Militärbündnisses* (Berlin, 1995) c. könyvéből az 1956-os forradalomra vonatkozóan, s magyarázatokat fűz hozzá.

Gosztonyi Péter: Miért távoztam 1956-ban Budapestről? *Tekintet*, 10. évf. 1997. 6. sz. 70–82. o.

Gosztonyi Péter: Szemben a történelemmel. 1–3. [rész.] *Új Horizont* (Veszprém), 25. évf. 1997. 1. sz. 23–31. o., 2. sz. 71–81. o., 3. sz. 25–31. o.

Kapiller Ferenc: Emléktöredék ’56-ról. Beszélgetés egy ludovikás tiszttel. *Vasi Szemle*, 51. évf. 1997. 1. sz. 60–64. o.

Kiss Dénes: *Halálaim árnyékában, fényében*. Budapest, Magyar Írók Egyesülete, 1997. 144 o. /Lyukasóra Könyvek./

- Kopácsi Sándor: Egy zsarú útja a forradalomig. Budapest egykori rendőrfőkapitánya emlékezik. [Riporter:] Hovanyecz László. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. 247. sz. 8. o.
- Kovács István: Egy októberi nap története. *Magyar Napló*, 9. évf. 1997. 10. sz. 4–5. o. Részlet a szerző *A gyermekkor tündöklete. Korai önéletrajz* (Budapest, Kortárs, 1998. 152 o.) c. művéből.
- Kunzabó Ferenc: „Hoz eleget az ellenség, majd elveszjük tőle”. A Mecsekben, ’56 november. *Hunnia*, 10. évf. 1998. 2. sz. 14–20. o.
- Kunzabó Ferenc: „Szertenézett s nem lelé honját a hazában”. A bujkálás, 56. december–57. január. *Hunnia*, 10. évf. 1998. 4. sz. 31–39. o.
- Preisich Péter: 1956. In P. P.: *Mögöttem a XX. század*. [Budapest, Szerző], 1997. 109–117. o.
- Rákosi Mátyás: 1956 napjai – ahogy Rákosi Mátyás megírta. Részlet a szerző emlékirataiból. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. augusztus 23. 6. o.
- Sándor András: Előidők. Szembenézve akkori önmagammal. Új magyar Mária-síralom. In S. A.: *A történelem elmezavara. Látletek, 1987–1996*. Budapest, Püski, 1997. 8–24. o.
- Sinkovits Imre: Órizzük meg a forradalom tisztaságát! Visszapillantás Sinkovits Imrével az 1956-os ősze. [Riporter:] Bogácsi Erzsébet. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. október 25. 32–33. o.
- Szépfalusi István: 1956. október 23.–1956. november 3. In Sz. I.: *Ahogy Bécsben megindultam*. Budapest, Bethlen Gábor Kvk., 1996. 2. köt. 659–[692]. o.
- Napló; a Protestáns Segélyszolgálat forradalom alatti magyarországi tevékenysége.
- Tamási Aron: Napló, 1956–1957. *Hitel*, 10. évf. 1997. 10. sz. 3–13. o. 1956. november 4.–1957. január 11.
- Tóbiás Áron: Szalmácskából – csóvácska. *Új Horizont* (Veszprém), 1997. 4. sz. 45–50. o.

IX. ISMERTETÉSEK

- 1956 kézikönyve*. Főszerk. Hegedűs B. András. A főszerk. munkatársai Beck Tibor, Germuska Pál. 1. köt. *Kronológia*. Írta és összeáll. Hegedűs B. András, Beck Tibor, Germuska Pál. 2. köt. *Bibliográfia*. Szerk. Litván György. 3. köt. *Megtorlás és emlékezés*. Szerk. Kende Péter. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 433, 309, 389 o.
- Ism.:** Alföldy, Géza. *Historische Zeitgeschichte*, Bd. 265. 1997. 824–828. o. *Budapest Review of Books*, Vol. 7. 1997. Nr. 1. 45. o.
- Harsay, Georg. *Ungarn-Jahrbuch* (München), Bd. 23. 1997. 414–415. o.
- Szabó A. Ferenc: Forrásértékű kiadványok az 56-os forradalomról *Hitel*, 10. évf. 1997. 10. sz. 98–105. o.

- 1956: *Promarněná šance aneb Návrát Ježíška do Československa*. Scénár Muriel Blaive. Rezie Jan Síkl. Dramaturg Jirí Gold. Praha, Listopad, 1996. 55 o.
 1956: *Az elszalasztott lehetőség, avagy a Kis Jézus visszatérése Csehszlovákiába*. Televíziós forgatókönyv.
Ism.: Hamberger Judit: Cseh értelmiségiek 1956-ról. *Klió* (Nyíregyháza), 7. évf. 1998. 1. sz. 157–161. o.
- Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai*. Összeáll., ford. és bev. Tischler János. Budapest, 1956-os Intézet–Windsor, 1996. 248 o.
Ism.: *Budapest Review of Books*, Vol. 7. 1997. Nr. 1. 45–46. o.
 Hirling Tamás. *Vulóság*, 40. évf. 1997. 4. sz. 111–113. o.
 Kovács István: Virág helyett. *Holmi*, 9. évf. 1997. 4. sz. 592–596. o.
 Pályi András: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 41. évf. 1997. november 7. 45. sz. 13. o.
- Alföldy, Géza: *Ungarn 1956. Aufstand, Revolution, Freiheitskampf. Vorgetragen am 29. Oktober 1996*. Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter, 1997. 170 o.
 /Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Bd. 2./
Ism.: Croitoru, Joseph: Tschetschenisches Szenario. Die Ungarn erforschen den Aufstand. Geschichten von 1956. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1997. Oktober 15. Nr. 239. 6. o.
 Harsay, Georg. *Ungarn-Jahrbuch* (München), Bd. 23. 1997. 415–416. o.
- Schuller, Wolfgang: Moskau erwog ersnthaft den Rückzug. Neues zur Revolution in Ungarn. Géza Alföldy wertet Quellen und Forschungsergebnisse aus. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1998. februar 17. Nr. 40. 10. o.
- Wolgast, Eineke: Prozess einer Selbstbefreiung. *Rhein-Neckar Zeitung*, 1997. Sept. 16.
- Bibó Nyugatról – éltében, holtában. *Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról*. Vál. és bev. Kende Péter. Basel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1997. 246 o.
Ism.: Litván György. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. május 22. 21. sz. 13. o.
- Bihari Sándor: Borjúláncon. Miskolc, Orpheusz–Felsőmagyarország K., 1996. 101 o.
Ism.: Bakonyi István. *Műhely* (Győr), 20. évf. 1997. 3. sz. 69–70. o.
- Boros Géza: *Emlékművek '56-nak*. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 286 o., ill.
Ism.: Lóska Lajos: A rusztikus kő, a lyukas zászló és a pesti srác. *Új Forrás* (Tatabánya), 30. évf. 1998. 6. sz. 39–41. o.
 Lukácsy András: Amiről beszélnek. Lyukas zászló, rusztikus kő. *Magyar Hírlap*, 31. évf. 1998. január 17. 14. o.
 Sarkady Sándor. *Várhely* (Sopron), 1998. 1. sz. 121–122. o.
 Szabó Ernő, P.: Nagy, rusztikus kő legyen... *Napi Magyarország*, 2. évf. 1998. június 6. 15. o.
 Szegő György. *Balkon*, 1998. 3. sz. 37. o.
 Sz[őnyei] T[amás]: Kereszt, kő, kopjafa. *Magyar Narancs*, 10. évf. 1998. február 5. 6. sz. 43. o.
 Ungváry Rudolf: A cselekvést helyettesítő jelrendszer. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. július 24. 30. sz. 14. o.

- Böőr László: *Adatok az '56-os forradalom Pest megyei történetéhez*. Budapest, TIT Teleki László Ismeretterjesztő Egyesület, 1997. 199 o.
Ism.: Vigh Károly: Pest megye a forradalom alatt és után. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. március 5. 17. o.
- Csurgai Horváth József–Farkas Gábor–Komlói József: „*Egy nép kiáltott, aztán csend lett.*” *Az 1956-os forradalom Székesfehérvárott*. Szerk. Csurgai Horváth József. Székesfehérvár, Városi Önkormányzat, 1996. 442 o., ill.
Ism.: Márfi Attila. *Levéltári Szemle*, 47. évf. 1997. 2. sz. 60–62. o.
 Vizi László Tamás. *Árgus* (Székesfehérvár), 8. évf. 1997. 3. sz. 62–64. o.
- Gajassy G. István: *1956 – Elárult szabadságharc. Egy Széna téri szabadságharcos beszámolója*. Újvidék, Szerző, 1998. 215 o., ill.
Ism.: Tálás Géza. *Új Idők*, 3. évf. 1998. szeptember 15. 18. sz. 1–2. o.
- Gerő András–Pető Iván: *Befejezetlen szocializmus. Képek a Kádár-korszakból*. Budapest, Tegnapi és Ma Alapítvány, 1997. 240 o., ill.
Ism.: Szabó Miklós: A hétköznapi kádárizmus. *Mozgó Világ*, 24. évf. 1998. 5. sz. 119–122. o.
- Győr, 1956. *Dokumentumgyűjtemény*. Szerk. Bana József. Előszó Litván György. Bev. Szakolczai Attila. 1–2. köt. Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 1996. 226, [227]–575. o.
Ism.: Márfi Attila. *Műhely* (Győr), 20. évf. 1997. 2. sz. 72–74. o.
- Haraszti-Taylor, Eva: *The Hungarian Revolution of 1956. A Collection of Documents from the British Foreign Office*. Nottingham, Astra Press, 1995. 404 o.
Ism.: Pók, Attila. *Contemporary European History* (Cambridge), 1998. Nr. 2. 263–270. o.
- Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Budapest, 1956-os Intézet–Osiris, 1995. 702 o.
Ism.: Löffler Tibor. *Politikatudományi Szemle*, 6. évf. 1997. 2. sz. 155–170. o.
- Horváth Miklós: *Maléter Pál*. Bev. Mécs Imre. Budapest, Osiris–Századvég–1956-os Intézet, 1995. 399 o., ill.
Ism.: Harsay, Georg. *Ungarn-Jahrbuch* (München), Bd. 23. 1997. 418. o.
- The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression*. Ed. by György Litván. English version ed. and transl. by János M. Bak, Lyman H. Legters. London–New York, Longman, 1996. XV, 221 o.
Ism.: Gömöri, George. *European Studies*, Vol. 26. 1996. 479–481. o.
 Lomax, Bill. In *Hungary, 1956...* 152–158. o.
 Partos, Gabriel. *International Affairs*, Vol. 73. 1997. Nr. 1. 178. o.
 Pók, Attila. *Contemporary European History* (Cambridge), 1998. Nr. 2. 263–270. o.
- Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von Hans Henning Hahn und Heinrich Olschowsky. Vorwort Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verlag, 1996. 212 o.
Ism.: Pók, Attila. *Contemporary European History* (Cambridge), 1998. Nr. 2. 263–270. o.

- Jeles András: *Szenvedéstörténet*. Dráma. A Katona József Színház Kamrájának előadása.
- Ism.:** M[olnár] G[ál] P[éter]: Negyven esztendeig hordozzátok. Jeles András Szenvedéstörténete a Kamrában. *Népszabadság*, 66. évf. 1998. május 25. 11. o.
- Székely Anna: Szenvedéstörténetek a Katonában. Megváltó lesz-e egy ÁVH-s őrnagy a színpadon? Száznyolcvan előadáson kilencvenezer nézőnek játszanak. *Népszava*, 126. évf. 1998. május 23. Szép Szó mell. VI. o.
- Kahler Frigyes–M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét sortűzek. A nagy per*. Budapest, Püski–Kortárs, 1997. 343 o.
- Ism.:** Germuska Pál: A vörös tábornokok kontinuitása. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. május 15. 20. sz. 14. o.
- Kovács Zoltán. *Havi Magyar Fórum*, 7. évf. 1998. 3. sz. 88–90. o.
- Pál József, N.: A hatodik koporsó. *Hitel*, 11. évf. 1998. 7. sz. 100–106. o.
- Rosdy Tamás: Kinek a forradalma? Kahler Frigyes és M. Kiss Sándor kötete. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 1998. május 4. 10. o.
- Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető, 1998. 281 o.
- Ism.:** Kardos András: Newspeak. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. június 12. 24. sz. 19. o.
- Pál József, N.: Kádár, a modernizátor. *Kortárs*, 42. évf. 1998. 7. sz. 104–109. o.
- Rainer M. János: A történelmi értelmezés kezdete. *Holmi*, 10. évf. 1998. 8. sz. 1185–1188. o.
- Varga Péter: Szanált eszmék. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. június 12. 24. sz. 19. o.
- Kende Péter: *Az én Magyarországom*. Budapest, Osiris, 1997. 287 o.
- Ism.:** Gáll Ernő: Vallomások elemzések. *A Hét*, 1997. szeptember 18. 6. o.
- Kis állambiztonsági olvasókönyv*. Közread., előszó Kenedi János. 1–2. köt. Budapest, Magvető, 1996. 510, 433 o.
- Ism.:** Modor Ádám: Egy rendőrállam hétköznapijai. *Holmi*, 9. évf. 1997. 8. sz. 1176–1180. o.
- Rév István: Arkheion. *Beszélő*, 3. folyam 3. évf. 1998. 4. sz. 34–53. o.
- Varga, László: Watchers and the Watched. *The Hungarian Quarterly*, Vol. 38. 1997. Nr. 146. 51–77. o.
- The Legacy of the 1956 Hungarian Revolution. Five participants forty years later*. Ed. by Károly Nagy and Peter Pastor. Ill. Lajos Szalay. New Brunswick, Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Kör, 1996. 46 o., ill.
- Ism.:** Györgyey Klára: Elevenítő gyógyital a kóros amnézia ellen. *Új Horizont* (Veszprém), 25. évf. 1997. 2. sz. 102–104. o.
- Litván György: *Októberek üzenete. Válogatott történelmi írások*. Budapest, Osiris, 1996. 377 o.
- Ism.:** Orosz István: Ki viszi át az üzenetet? Gondolatok Litván György Októberek üzenete című kötete kapcsán. *Népszabadság*, 55. évf. 1997. október 11. 28. o.

- Magyar '56.* Szerk. Székelyhidi Ágoston. 1. köt. *Forradalom és szabadságharc Magyarországon. Hatások a Kárpát-medencében.* 2. köt. *Megtorlás, ellenállás, emigráció Magyarországon, a Kárpát-medencében, Nyugaton.* Kiad. a Magyarok Világszövetsége 1956-os Bizottság. Lakitelek, Antológia, 1996. 268, 239 o.
Ism.: Szabó A. Ferenc: Forrásértékű kiadványok az 56-os forradalomról. *Hitel*, 10. évf. 1997. 10. sz. 98–105. o.
 Szakolczai Attila. *Múltunk*, 42. évf. 1997. 2. sz. 311–318. o.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* 1. köt. 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk. és jegyz. Némethné Vágyi Karola, Sipos Levente. Bev. Sipos Levente. 2. köt. 1957. január 25.–1957. április 2. Szerk. jegyz. Némethné Vágyi Karola, Urbán Károly. Bev. Urbán Károly. 3. köt. 1957. április 5.–1957. május 17. Szerk., jegyz. Baráth Magdolna, Ripp Zoltán. Bev. Ripp Zoltán. Budapest, Intera Rt., 1993–1994. 405, 444, 427, 381 o.
Ism.: Szabó A. Ferenc: Forrásértékű kiadványok az 56-os forradalomról. *Hitel*, 10. évf. 1997. 10. sz. 98–105. o.
- Méray Tibor: *Falra borsó.* Budapest–Sopron, Argumentum–Bethlen Gábor Kvk., 1997. 239 o.
Ism.: Tibori Szabó Zoltán: A lepergett és kikelt borsó faldöntésre készül. *Korunk* (Kolozsvár), 3. folyam 9. évf. 1998. 7. sz. 116–118. o.
- Nagy Imre *a magyar parasztságról és a mezőgazdaságról, 1928–1933. Dokumentumválogatás.* A dokumentumokat vál., az előszót és az elemző tanulmányt írta Sipos József. Szerk. Dám László. Nyíregyháza, Bessenyei György Kvk., 1996. 486 o.
Ism.: Hoffmann Tamás. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 32. évf. 1997. 1. sz. 105. o.
- Orbán Éva: *Üzenet a barikádokról.* 1–2. köt. Budapest, Kráter, 1996. 454, 370 o.
Ism.: Szabó A. Ferenc: Forrásértékű kiadványok az 56-os forradalomról. *Hitel*, 10. évf. 1997. 10. sz. 98–105. o.
- Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai, 1956. október 24–28.* A dokumentumokat sajtó alá rend. Horváth Julianna és Ságvári Ágnes. Szerk. és a jegyzeteket készítette Horváth Julianna és Ripp Zoltán. Budapest, Napvilág, 1997. 324 o.
Ism.: Rainer M. János: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. március 20. 12. sz. 17. o.
- Paczkowski, Andrzej: *Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989.* Ford. Pálfalvi Lajos. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 466 o., ill.
Ism.: Sándor László, N.: Lengyel történelmi lecke. *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1998. december 27. 18. o.
- Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk. Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna és Tóth Pál Péter. [Az egyes fejezeteket bev. Kende Péter, Mink András, Kovács András, Litván György.] Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 330 o.
Ism.: Tulok Magda. *Havi Magyar Fórum*, 5. évf. 1997. 12. sz. 84–85. o.

- Péter Károly: *1956 Baranyában*. Pécs, Alexandra, 1997. 415 o., ill.
Ism.: Kovács Zoltán. *Havi Magyar Fórum*, 7. évf. 1998. 3. sz. 86–87. o.
- Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. 1. 1896–1953*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 553 o.
Ism.: *Budapest Review of Books*, Vol. 7. 1997. Nr. 1. 39. o.
 Gereben István: Ködoszlatás. *Szivárvány* (Chicago–Budapest), 18. évf. 1997. 1. sz. 152–155. o.
 Harsay, Georg. *Ungarn-Jahrbuch* (München), Bd. 23. 1997. 416–417. o.
 Löffler Tibor. *Politikatudományi Szemle*, 6. évf. 1997. 2. sz. 155–170. o.
 Tóth István. *Múltunk*, 42. évf. 1997. 2. sz. 301–306. o.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések, 1940–1956*. 1–2. köt. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna, Feitl István és mások. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, Napvilág, 1997. 647, [648]–1122. o.
Ism.: Békés Csaba: Napló elvtársainnak. *Élet és Irodalom*, 42. évf. 1998. március 6. 10. sz. 14. o.
- Rendőrségi napi jelentések. 1–2. köt. 1956. október 23.–december 12., 1956. december 13.–december 31.* Bev. Kuncze Gábor. Összeáll. és a bevezető tanulmányt írta Kajári Erzsébet. A jegyzeteket készítette Kajári Erzsébet és Szokolczai Attila. Budapest, Belügyminisztérium–1956-os Intézet, 1996–1997. 571, 476 o. /Belügyi iratok 1–2./
Ism. 1. köt.: Markó György. *Hadtörténelmi Közlemények*, 110. évf. 1997. 1. sz. 187–189. o.
 Vass István, G. *Levéltári Szemle*, 47. évf. 1997. 3. sz. 63–66. o.
Ism. 1–2. köt.: Bolvári-Takács Gábor. *Múltunk*, 43. évf. 1998. sz. 245–247. o.
- Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík, 1997. 435 o.
Ism.: Kovács András. *Budapesti Könyvszemle*, 9. évf. 1997. 3. sz. 350–354. o.
 Radnóti Sándor: Aczél György közéről. *Kritika*, 1997. 6. sz. 22. o.
 Rainer M. János: Kortörténeti tankönyv – haladóknak. *Holmi*, 9. évf. 1997. 9. sz. 1333–1337. o.
 Szabó, Miklós: Kádár's Pied Piper. *The Hungarian Quarterly*, 1997. Nr. 147. 91–103. o.
 Tamás István: A legérdekesebb kommunista. Révész Sándor könyve Aczél Györgyről. *Árgus* (Székesfehérvár), 8. évf. 1997. 3. sz. 54–56. o.
 Vámos Tibor: Kor, kortársak, történész és Aczél. *Kritika*, 1997. 6. sz. 25–26. o.
- „Semmisnek kell tekinteni...” Dokumentumfilm. Rendezte Gulyás János.
Ism.: Tóth Péter Pál. *Kritika*, 1998. 1. sz. 41–42. o.
- Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 481 o., ill.
Ism.: Kádár Zsuzsanna. *Múltunk*, 42. évf. 1997. 2. sz. 306–310. o.
 Márkus Béla. *Új Forrás* (Tatabánya), 29. évf. 1997. 8. sz. 23–35. o.
 Pál József, N.: Egy fontos könyvről. *Kortárs*, 41. évf. 1997. 6. sz. 100–106. o.
 Pannonius. *Somogy* (Kaposvár), 25. évf. 1997. 4. sz. 407. o.

- Szigethy András: *Kegyelem*. Tragikomédia. A Kádár Jánosról szóló drámát a vespéremi Játékszín mutatta be. Rendezte: Vándorfi László.
Ism.: Kovács Dezső. *Kritika*, 1998. 5. sz. 43–44. o.
Liszka Tamás: A kegyelmes elvtárs. *Színház*, 1998. 6. sz. 37–38. o.
- Szovjet katonai intervenció, 1956*. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Györkei Jenő és Horváth Miklós. Ford. Láng Júlia és Horváth Miklós. Budapest, Argumentum, 1996. 314 o., 8 t.
Ism.: Deák Ferenc. *Új Honvédségi Szemle*, 51. évf. 1997. 2. sz. 154–158. o.
- Tánczos Gábor emlékkönyv*. Szerk. Ember Mária és Hegedűs B. András. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 333 o., 8 t.
Ism.: Sándor László, N.: T. G. elfeledett emlékezete. *Magyar Hírlap*, 31. évf. 1998. június 6. 14. o.
- Tóbiás Áron: *A magyarok vére. Tudósítások tollal – mikrofonnal*. Paris–Budapest, Varga–Szerző, 1997. 682 o.
Ism.: Mészáros Margit. *Múltunk*, 43. évf. 1998. 2. sz. 214–218. o.
- Tőkés, Rudolf L.: *Hungary's Negotiated Revolution. Economic Reform, Social Change and Political Succession, 1957–1990*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. XXIII, 544 o. /Cambridge Russina, Soviet and post-Soviet Studies 101./
Ism.: Bozóki András: A kialakított szabadság. *Politikatudományi Szemle*, 6. évf. 1997. 1. sz. 174–178. o.
- Die Ungarische Revolution, 1956. Reform, Aufstand, Vergeltung*. Hrsg. György Litván, János M. Bak. Mit einer Einleitung von Jörg K. Hoensch. Aus dem Ungarischen von Anne Nass. Wien, Passagen Verlag, 1994. 211 o. /Passagen Politik./
Ism.: Borbándi, Gyula. *Ungarn-Jahrbuch* (München), Bd. 22. 1995–1996. 340–341. o.

AZ 1956-OS INTÉZET KIADVÁNYAI

A PETŐFI KÖR VITAI HITELES JEGYZŐKÖNYVEK ALAPJÁN

Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította és

a jegyzeteket írta Hegedűs B. András

(Az I–IV. és VI. köteteknél Rainer M. János, a VII. kötetnél

Ember Mária és Bohó Róbert közreműködésével)

I. KÉT KÖZGAZDASÁGI VITA

Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989. 207 o.

80 Ft

II. FILOZÓFUSVITA

Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989. 127 o.

63 Ft

III. TÖRTÉNÉSZVITA

Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1990. 203 o.

elfogyott

IV. PARTIZÁNTALÁLKOZÓ – SAJTÓVITA

Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1991. 280 o.

elfogyott

V. GAZDASÁGI VEZETÉS – MŰSZAKI FEJLESZTÉS – KERTMAGYARORSZÁG?

Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 178 o.

320 Ft

VI. PEDAGÓGUSVITA

Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992. 178 o.

elfogyott

VII. IPARMŰVÉSZ VITA – ORVOSVITA

Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 210 o.

320 Ft

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM

Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás

Írták: Bak M. János, Kozák Gyula, Litván György,

Rainer M. János. Szerkesztette Litván György

Budapest, Tankönyvkiadó, 1991. 223 o.

100 Ft

UNGVÁRY RUDOLF: UTÁNA NÉMA CSÖND

A miskolci egyetem 1956-os diákszékeségjének története

Budapest, Történelmi Igazságtétel Bizottság –

1956-os Intézet, 1991. 243 o.

170 Ft

ÉVKÖNYV I. 1992

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Békés Csaba,

Hegedűs B. András, Litván György.

Az Évkönyv szövegét gondozta S. Varga Katalin

Budapest, 1956-os Intézet, 1992. 354 o.

elfogyott

ÉVKÖNYV II. 1993

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Hegedűs B. András,
Litván György, S. Varga Katalin
Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 361 o.

elfogyott

ÉVKÖNYV III. 1994

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Hegedűs B. András,
Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin
Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 380 o.

480 Ft

ÉVKÖNYV IV. 1995

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter,
Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin
Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 440 o.

750 Ft

ÉVKÖNYV V. 1996/1997

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter,
Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János
Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 400 o.

1500 Ft

ÖTVENHATRÓL NYOLCVANHATBAN

Az 1956-os forradalom előzményei, alakulása és utóélete című
1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve
Szerkesztette és a jegyzeteket írta Hegedűs B. András
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 334 o.

elfogyott

A VIDÉK FORRADALMA

Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai
Szerkesztette Simon Zoltán, technikai szerkesztő Valuch Tibor
Debrecen, 1956-os Intézet, 1992. 114 o.

elfogyott

**SZEMLE. VÁLOGATÁS A BRÜSSZELI
NAGY IMRE INTÉZET FOLYÓIRATÁBÓL**

Szerkesztette Kozák Gyula, az előszót írta Kende Péter
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 307 o.

360 Ft

VÁRALLYAY GYULA: „TANULMÁNYÚTON”

Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után. Szerkesztette Murányi Gábor
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 339 o.

310 Ft

ZIMÁNDI PIUS: A FORRADALOM ÉVE. KRÓNKA 1956-BÓL

Szerkesztette, a jegyzeteket és az előszót írta Litván György
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 390 o.

elfogyott

- A „JELCIN-DOSSZIÉ”. SZOVJET DOKUMENTUMOK 1956-RÓL**
Szerkesztette Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György,
Rainer M. János
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 242 o. elfogyott
- „AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM HELYE
A SZOVJET KOMMUNISTA RENDSZER ÖSSZEOMLÁSÁBAN”**
Az 1991. június 13–15-én Budapesten, az Országos Széchényi Könyvtárban
megtartott nemzetközi konferencia jegyzőkönyve (kézirat gyanánt)
Szerkesztette Békés Csaba az 1956-os Intézet munkatársainak
közreműködésével
Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 155 o. 200 Ft
- 1956 DOKUMENTUMAI HAJDÚ-BIHARBAN**
Főszerkesztő: Gazdag István, szerkesztők: Filep Tibor, Valuch Tibor
Debrecen, 1956-os Intézet, 1993. 509 o. 400 Ft
- EÖRSI LÁSZLÓ: A TÚZOLTÓ UTCAI FEGYVERES
CSOPORT A FORRADALOMBAN**
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 99 o. elfogyott
- „SZURONYOK HEGYÉN NEM LEHET DOLGOZNI”**
Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből
Szerkesztette Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 356 o. elfogyott
- TYEKVICKA ÁRPÁD: A BÍBOROS ÉS A KATONA**
Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994. 178 o. 230 Ft
- WOROSZYLSKI, WIKTOR: MAGYARORSZÁGI NAPLÓ, 1956**
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994. 123 o. 280 Ft
- PESTI UTCA – 1956**
Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből
Szerkesztette Bindorffer Györgyi, Gyenes Pál, Kozák Gyula
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994. 240 o. 420 Ft
- DIE UNGARISCHE REVOLUTION 1956**
Reform – Aufstand – Vergeltung. Mitglieder des Autorenkollektivs des
Instituts für Geschichte der Ungarischen Revolution 1956
Hg.: György Litván, János M. Bak. Aus dem Ungarischen von Anne Nass.
Einleitung: von Jörg K. Hoensch
Wien, Passagen Verlag, 1994. p. 211 1900 Ft

HORVÁTH MIKLÓS: MALÉTER PÁL

Az előszót írta Mécs Imre

Budapest, 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, 1995. 399 o.

720 Ft

**HATALOM ÉS TÁRSADALOM A XX. SZÁZADI
MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN**

(I. Országos Jelenkortörténeti Konferencia. Debrecen, 1994)

Szerkesztette Valuch Tibor

Budapest, Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, 1995. 702 o.

elfogyott

BIBÓ ISTVÁN (1911–1979). ÉLETÚT DOKUMENTUMOKBAN

A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította Huszár Tibor.

A felhasznált interjúkat készítette Huszár Tibor és Hanák Gábor.

Szerkesztette Litván György és S. Varga Katalin

Budapest, 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, 1995. 757 o.

1480 Ft

**A FOGOLY BIBÓ ISTVÁN VALLOMÁSAI AZ
1956-OS FORRADALOMRÓL**

A kötetet összeállította, a bevezetést, a jegyzeteket, valamint a Bibó István és társai peréről szóló tájékoztatót írta Kenedi János

Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 220 o.

elfogyott

**BÉKÉS CSABA: AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
A VILÁGPOLITIKÁBAN**

Tanulmány és válogatott dokumentumok

Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 184 o.

480 Ft

**DÖNTÉS A KREMLBEN, 1956. A SZOVJET
PÁRTELNÖKSÉG VITÁI MAGYARORSZÁGRÓL**

Szerkesztette Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János

Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 260 o.

720 Ft

**THE HUNGARIAN REVOLUTION OF 1956.
REFORM, REVOLT AND REPRESSION, 1953–1963**

Edited by György Litván. English version edited

and translated by János M. Bak, Lyman H. Legters

London–New York, Longman, 1996. p. 221

2900 Ft

RAINER M. JÁNOS: NAGY IMRE. POLITIKAI ÉLETRAJZ

1. kötet. 1896–1953.

Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 556 o.

960 Ft

**BUDAPESTI ORAL HISTORY ARCHÍVUM 1981–1996 /
ORAL HISTORY ARCHIVE, BUDAPEST 1981–1996**

Írta és szerkesztette Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna,
Molnár Adrienne

Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 156 o.

1000 Ft

STANDEISKY ÉVA: AZ ÍRÓK ÉS A HATALOM, 1956–1963

2. javított kiadás.

Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 484 o.

980 Ft

1956 KÉZIKÖNYVE.

I. KÖTET: KRONOLÓGIA., II. KÖTET: BIBLIOGRÁFIA.,
III. KÖTET: MEGTORLÁS ÉS EMLÉKEZÉS

Főszerkesztő: Hegedűs B. András.

A főszerkesztő munkatársai: Beck Tibor és Germuska Pál

Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 436 o., 312 o., 392 o.

elfogyott

RENDŐRSÉGI NAPI JELENTÉSEK

1. kötet 1956. október 23.–december 12.,

2. kötet 1956. december 13.–december 31.

Bev. Kuncze Gábor

Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Kajári Erzsébet

A jegyzeteket készítette Kajári Erzsébet és Szakolczai Attila

Budapest, Belügyminisztérium –

1956-os Intézet, 1996–97. 572, 476 o. /Belügyi iratok 1–2/

/900 + 900 Ft

EGY FRANCIA DIPLOMATA A FORRADALOMBAN.

GUY TURBET-DELOF 1956-OS NAPLÓJA

Szerkesztette Litván György

Budapest, Francia Intézet – 1956-os Intézet, 1996. 180 o.

490 Ft

**TISCHLER JÁNOS: AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
LENGYEL DOKUMENTUMAI**

Budapest, 1956-os Intézet – Windsor Kiadó, 1996. 264 o.

650 Ft

1956-RÓL A RENDSZERVÁLTÁS KÜSZÖBÉN

Szerkesztette és sajtó alá rendezte Hegedűs B. András és Baló Péter

Budapest, Széchenyi István Szakkollégium – 1956-os Intézet, 1996. 168 o.

/Széchenyi Füzetek IX./

290 Ft

GYŐR 1956. I–II. DOKUMENTUMGYŰJTEMÉNY

Szerkesztette Bana József, Borbély János, Szakál Gyula, Szakolczai Attila,

Vörös Jenő. A bevezető tanulmányt írta Szakolczai Attila

Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal kiadványa, 1996. 575 o.

600 Ft

**REWOLUCJA. WEGIERSKA 1956 ROKU. REFORMY,
BUNT I REPRESJE 1953–1963**

Pod redakcja György Litvána. Przekład z języka angielskiego
Janusz Stawinski Warszawa, Instytut Studiów Politycznych Polskiej
Akademii Nauk, 1996. 292 o.

elfogyott

PÁRTOK 1956

Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből
Szerkesztette Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Tóth Pál Péter
Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 332 o.

780 Ft

EÖRSI LÁSZLÓ: FERENCVÁROS 1956

A kerület fegyveres csoportjai
Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 340 o.

890 Ft

**BECK TIBOR–GERMUSKA PÁL: FORRADALOM
A BÖLCSÉSZKARON**

Szerkesztette Hegedűs B. András. Lektorálta Standeisky Éva
Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 248 o.

590 Ft

ANDRZEJ PACZKOWSKI:

**FÉL ÉVSZÁZAD LENGYELORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL.
1939–1989**

Fordította Pálfalvi Lajos. A fordítást az eredetivel összevetette
Tischler János
Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 468 o.

1750 Ft

BOROS GÉZA: EMLÉKMŰVEK '56-NAK

Főszerkesztő: Kozák Gyula, felelős szerkesztő: Kőrösi Zsuzsanna
Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 288 o.

2400 Ft

TÁNCZOS GÁBOR EMLÉKKÖNYV

Szerkesztette Ember Mária és Hegedűs B. András
Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 336 o.

990 Ft

CSICSERY-RÓNAY ISTVÁN–CSERENYEY GÉZA:

**KONCEPCIÓS PER A FÜGGETLEN KISGAZDAPÁRT
SZÉTZÚZÁSÁRA – 1947**

Tanulmány és válogatott dokumentumok
A dokumentumokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Cserenyey Géza,
Csicsery-Rónay István, Palasik Mária. Szerkesztette Palasik Mária
Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 460 o.

1750 Ft

KÖVÉR GYÖRGY: LOSONCZY GÉZA. 1917–1957

Felelős szerkesztő: E. Bártfai László
Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 408 o.

1750 Ft

A FORDULAT ÉVEI 1947–1949

Politika – képzőművészet – építészet
Szerkesztette Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor,
Rainer M. János
Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 348 o.

4000 Ft

MOLNÁR MIKLÓS:**EGY VERESÉG DIADALA. A FORRADALOM TÖRTÉNETE**

Felelős szerkesztő: Kravjánszky Róbert
Budapest, Socio-typo – 1956-os Intézet, 1998. 292 o.

896 Ft

**AZ EGYKORI ÁLLAMBIZTONSÁGI SZERVEK ÉS AZOK IRATAI
NÉMETORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON**

Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve
Szerkesztette Hegedűs B. András. Felelős szerkesztő: Kőrösi Zsuzsanna
Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 168 o.

690 Ft

VIDEOKAZETTA**TÜKÖRCSEREPEK. MAGYARORSZÁG, 1956**

Rendezte Vitéz Gábor, szakértő: Hegedűs B. András,
operatőr: Rák József
Gyártó: Fővárosi Oktatástechnikai Központ – Magyar Tudományos
Média Műhely (Eredeti archív felvételek a forradalomról)
Budapest, 1996.

elfogyott

A kiadványok megrendelhetők:

1956-OS INTÉZET, 1074 Budapest, Dohány u. 74.

Telefón: 322 4026, fax: 322 3084

Internet: www.rev.iif.hu

E-mail: rev13199@helka.iif.hu

© 1956-os Intézet, 1998

A kötetet az 1956-os Intézet megbízásából az 1956-os Kutatási és Könyvkiadói

Közhasznú Társaság gondozta

Felelős kiadó a KHT vezetője

Felelős szerkesztő Török Gyöngyvér

A szedés és a tördelés az 1956-os Intézet

számítógépes rendszerén készült.

Tördelte Simonyi Katalin

Korrektor Szöllősi Zsuzsa

Nyomdai kivitelezés: OPEN ART Kft.

Felelős vezető: Barcza András

ISSN 1216-1756